a.r. staatkunde

in christen-democratisch perspectief

78/1.2

48e jaargang nr. 1,2 jan./febr. 1978

Kabinetsformatie 1977: toeschouwers en medespelers

De toeschouwers:
mr. A. M. Donner, H. J. L. Vonhoff, mr. P. J. Boukema, Han Lammers en drs. W. Breedveld
De medespelers: de vier CDA-informateurs in gesprek met dr. G. Puchinger

ar
staatkunde

In christen-democratisch perspectief

is in het maandblad van de Dr. A. Kuyperstichting, het wetenschappelijk instituut van de ARP.
Het wil bijdragen leveren aan de principiële koersbepaling van het CDA door

- te schrijven over de betekenis van de antirevolutionaire en christendemocratische beginselen voor actuele politieke vraagstukken
- een ontmoetingsplaats te zijn voor de in het CDA verenigde stromingen
- oog te houden op de discussie over geloof en politiek in andere partijen in Europa en in de wereld.

Redactie

Mr. W. C. D. Hoogendijk, voorzitter
Drs. J. Boersma
Mr. P. J. Boukema
Prof. mr. P. de Haan
Dr. J. de Jonge
Prof. mr. P. H. Kooijmans
Drs. R. F. M. Lubbers
Drs. A. M. Oostlander
Dr. G. Puchinger
Dr. H. van Ruller
Drs. H. Borstlap, secretaris.

Secretariaat

Voor de redactie bestemde bijdragen adres seren aan drs. H. Borstlap, Dr. A. Kuyperstich ting, Dr. Kuyperstraat 3, Den Haag (tel. 070 606838).
De redactie stelt er prijs op artikelen (t maximaal 4000 woorden) te ontvangen, d passen in de opzet van AR-Staatkunde.

Druk

Uitgeversmaatschappij J. H. Kok B.V., postbu 130, Kampen; tel. 05202-13545, postgir 847048. Alles over de vervaardiging en ver zending van AR-Staatkunde, waaronder ad vertentie-aanvragen en adreswijzigingen, rich ten aan uitgeverij Kok.

Abonnementen en losse nummers

De abonnementsprijs bedraagt *f* 40,— pe jaar; voor studenten en jongeren *f* 28,— pe jaar. Het abonnement verplicht voor een jaa het kan elke maand ingaan. Betalingen gaa ne uitsluitend per acceptgirokaart.
Voor abonnementen en losse nummers ka men zich zowel tot uitgeverij Kok als tot d Dr. A. Kuyperstichting wenden.

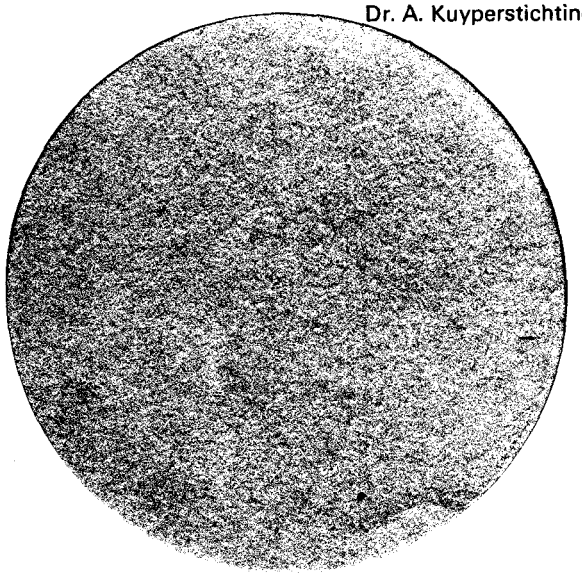

...nhoud

...ag. 2
...nkele vriendelijke woorden
...oor prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp

...ag. 3
...og meer regels?
...oor mr. A. M. Donner

...ag. 9
...ormeren moet vertrouwen wekken
...oor H. J. L. Vonhoff

...ag. 14
...olitieke onmacht
...oor mr. P. J. Boukema

...ag. 19
...rotere coalitie gewenst?
...oor Han Lammers

pag. 23
Oordeel en vooroordeel
door drs. W. Breedveld

pag. 30
Gesprek met dr. W. Albeda
door dr. G. Puchinger

pag. 40
Gesprek met dr. G. H. Veringa
door dr. G. Puchinger

pag. 49
Gesprek met mr. P. J. Verdam
door dr. G. Puchinger

pag. 55
Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten
door dr. G. Puchinger

78/1.2
48e jaargang nr. 1,2 jan./febr. 1978

Kabinetsformatie 1977: toeschouwers en medespelers

De toeschouwers:
mr. A. M. Donner, H. J. L. Vonhoff,
mr. P. J. Boukema, Han Lammers
en drs. W. Breedveld
De medespelers: de vier CDA-informateurs in gesprek met
dr. G. Puchinger

ter introductie

prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp

Enkele vriendelijke woorden,

zo vroeg de redactie mij ter introductie van dit eerste nummer van AR-Staatkunde-nieuwe stijl. En wie zou dit durven weigeren, als een zo eerbiedwaardig periodiek als AR-Staatkunde, dat met dit nummer zijn 48e jaargang ingaat, zich ingrijpend vernieuwt?
Een vernieuwing bovendien, die mij als voorzitter van het CDA zeer welkom is. Immers: ARS 'in christen-democratisch perspectief', zo luidt thans de titel. En op de binnenkant van de omslag lees ik dat ARS

— schrijft over de betekenis van de antirevolutionaire en christen-democratische beginselen voor actuele politieke vraagstukken,

— een ontmoetingsplaats wil zijn voor de in het CDA verenigde stromingen,

— oog wil houden op de discussie over geloof en politiek in andere partijen, in Europa en in de wereld.

AR-Staatkunde doorbreekt hiermede onmiskenbaar het toch beperkte ARP-kader en wil zich opstellen in de bredere stroom, die de christen-democratische beweging in ons land en daarbuiten, vorm geeft. Daarbij zal de nieuwe redactie 'het antirevolutionaire erfgoed' niet willen wegmoffelen, maar dit in samenspraak met andere in onze beweging samenkomende principiële benaderingen tot verdere ontwikkeling willen brengen. ARS als ontmoetingsplaats van al hetgeen in het CDA aan principiële doordenking van het politieke beleid voorhanden is — van zulke bladen kunnen wij er niet genoeg hebben. Wij dreigen immers in het actuele politieke gebeuren voortdurend ondergesneeuwd te worden door de kleine ad hoc beslissinkjes en door de pragmatiek. Hoe moeilijk is het niet — ik kom er eerlijk voor uit — om in de veelheid van gebeurtenissen op het politieke erf de principiële geladenheid van ons beleid herkenbaar te houden?
Een blad als ARS zal een periodiek rustpunt voor deze bezinning moeten zijn. Daar ligt, als ik het goed zie, haar kracht; ook nu ARS zich meer op het CDA wil gaan richten.
Persoonlijk zie ik overigens deze stap van de redactie niet als een grote sprong, maar meer als een logische voortzetting van het optreden van de Dr. A. Kuyperstichting, waarvan ARS de maandelijkse spreekbuis is. Vanaf de oprichting van het CDA is met name de Kuyperstichting — overigens in een uitstekende samenwerking met haar zusterinstellingen — buitengewoon actief geweest in het aandragen van onderbouwend materiaal voor het CDA. Dat één van de meest overtuigde pleitbezorgers van deze hergroepering der partijen, de vroegere directeur van de Kuyperstichting, mr. W. C. D. Hoogendijk, thans het voorzitterschap van de nieuwe redactie bekleedt, bevestigt mijn opvatting terzake.

Mijn vreugde over deze vooruitgang weerhoudt mij er overigens niet van uiting te geven aan een gevoel van spijt, dat onze drie wetenschappelijke instituten er nog niet in zijn geslaagd één blad uit te brengen. Want in alle eerlijkheid: dat had ik een nog betere stap voorwaarts gevonden. Eigenlijk hebben wij een CDA tijdschrift van ons tezamen, dat diep graaft, heel hard nodig.
Thans zit dit er kennelijk nog niet in. Ik heb niettemin begrepen dat men binnen de wetenschappelijke instituten, in het spoor van de institutionele vernieuwingen die over 2 à 3 jaar op partijniveau staan te gebeuren, gaarne zijn bijdrage aan deze vernieuwing wil leveren. Daar reken ik dan ook vast op.
Ik wens AR-Staatkunde en haar lezers in dit christen-democratisch perspectief alle goeds toe. Ik feliciteer de redactie met haar eerste nummer; het is een heel bijzonder nummer geworden met een schat aan stof tot overdenking over een zo zorgvolle periode in onze parlementaire geschiedenis.
Ik wens de redactie alle sterkte om de spiritualiteit en het niveau van de bijdragen die zij in haar eerste nummer bijeen heeft weten te brengen, in de komende nummers te behouden.

prof. dr. P. A. J. M. Steenkamp

staatkundig bestel

Nog meer regels?

door mr. A. M. Donner

Mr. A. M. Donner (60) te Luxemburg is lid van het Hof van Justitie van de Europese Gemeenschappen te Luxemburg. Van 1945 tot 1958 was hij hoogleraar aan de Vrije Universiteit in het staats- en administratief recht. De heer Donner was lid van de commissie Cals-Donner inzake de grondwetsherziening en voorzitter van de Commissie van Drie (Lockheed-affaire).
Hij publiceerde o.m.: 'De rechtskracht van administratieve beslissingen' (diss. 1941); 'Over de term welvaartsstaat' (1957); 'De plaats van de Staten-Generaal in het hedendaags staatsrecht' (1961, Calv. Jur. Ver.). De heer Donner is de bewerker van Van der Pot's Handboek van het Nederlandse Staatsrecht.

De redactie van AR S is, zoals zo velen, onthutst over het treurige verloop van de kabinetsformatie 1977 en vraagt mij of er geen regels te bedenken zijn om te voorkomen, dat wij ooit nog weer zo iets zouden moeten beleven.

Met die vraag is zij m.i. op de verkeerde weg. Dat de kabinetsformatie op een zo verkrampte, onwezenlijke manier is verlopen, vindt zijn oorzaak mee in de omstandigheid, dat men in de laatste jaren al veel te veel regels voor het parlementaire stelsel in het algemeen, en voor de kabinetsformatie in het bijzonder heeft opgesteld. Die regels zijn van links en rechts, doch vooral van links, gesmeed en maar aanstonds als geldend staatsrecht of als uit 'de democratie' voortvloeiende 'spelregels' uitgevent. Door niet alleen zichzelf, maar ook ieder ander aan zulk eigen maaksel te binden heeft men zich in dit garen verward en de zin van het 'spel' uit het oog verloren. Verloop en resultaat worden dan ook algemeen als dysfunctioneel ondervonden.

De vraag is niet of wij nog meer regels moeten bedenken, maar, integendeel, of niet enkele van de in de laatste tien à twaalf jaren door brave scribenten, die soms de indruk maken, dat zij van voren niet weten hoe zij van achteren leven, bedachte regels nodig naar de rommelzolder moeten worden verwezen. Stelt men de vraag zo, dan komt er pas weer ruimte om zich eens af te vragen, wat wel de zin is van parlementair stelsel en democratie en zich te bezinnen op ons eigen gedrag en het gedrag van onze representanten bij een kabinetsformatie.

Ik noem de laatste tien of twaalf jaren, want de ontwikkeling heeft een bepaalde wending genomen bij het optreden van D'66 met het denkbeeld van de 'verkozen minister-president'. Een van de belangwekkendste aspecten van dat optreden is wel dat het zo falikant is uitgepakt. Terwijl de opzet was om 'de partijen te laten ontploffen' en om de landspolitiek uit de sfeer van de partijpolitieke onderonsjes te halen en er 'het volk' meer bij te betrekken, zijn de leuzen van 'duidelijkheid' en 'democratisering' door anderen — maar D'66 stond erbij! — gebruikt om de greep van de partijen op de landspolitiek nog te versterken en het 'parlementaire stelsel' nog meer tot een zaak van de partijorganisaties te maken.
De kamerverkiezing werd stelselmatig opgeblazen tot een "uitspraak van de volkswil", die over de richting van het overheidsbeleid moest beslissen en, als het kon, de nieuwe minister-president en zijn team moest aanwijzen. Het indirect verkozen kabinet zou optreden met een 'mandaat' van de kiezers. Dit alles kwam, al zal het door de geestelijke auteurs van de gedachte niet zo zijn bedoeld, het streven van nieuw links naar polarisatie en anti-thetisch politiek gedrag in het gevlei. Met name in de PVDA werd verkondigd, dat de gekozenen 'in geweten' gebonden waren aan de partijprogramma's en andere beloften, die tijdens de verkiezingsstrijd waren afgelegd: het zou 'gewetenloos' zijn om in onderhandelingen, na de verkiezingen, concessies te doen en compromissen te sluiten[1]. Als gevolg daarvan werd weer eens het versleten denkbeeld uit de kast gehaald, dat een kabinet uit 'verkozenen', d.w.z. uit kamerleden,

moest bestaan en dat de kabinetsformatie vooral een zaak van de 'lijsttrekkers' zou wezen. Evenzo werd afgekondigd, dat, indien een op 'democratische' wijze tot stand gebracht kabinet ten val kwam, slechts nieuwe verkiezingen tot een voldoend 'gelegitimeerde' regering konden leiden. Andere partijen dan de PVDA en D'66 hebben zich die denkbeelden min of meer laten opdringen en ze zich eigen gemaakt, ten dele omdat men zich liet wijsmaken, dat de democratie zulks eiste, ten dele omdat men, na de afschaffing van de opkomstplicht verschrikt door de teruglopende deelneming aan de verkiezingen, hoopte met zulke 'vernieuwde' denkbeelden het belang van de verkiezingen te verkopen en het 'gebleken onbehagen' te overwinnen. Wel heeft de Tweede Kamer, schichtig geworden door de onstuimigheid en de argumenten waarmee de PVDA en D'66 het bij voorrang in onze Grondwet wilden opnemen, het denkbeeld van een verkozen minister-president, zelfs in de afgezwakte en onverplichte vorm van de eventuele aanwijzing van een kabinetsformateur waarin een meerderheid van de staatscommissie voor de Grondwetsherziening het had gegoten, tot tweemaal toe afgewezen[2]. Maar de genoemde partijen hebben zich de bij de gelegenheid voorgedragen voorstellingen van de democratie zo zeer eigen gemaakt, dat deze hun als vanzelfsprekend voorkwamen en zij er zich ondanks het échec naar zijn gaan gedragen. En door hun gedrag hebben zij van de weeromstuit ook dat van de andere partijen, die er vaak geen andere even duidelijke voorstelling tegenover wisten te stellen, beïnvloed en meegezogen.

Er is een duidelijke verandering van atmosfeer ingetreden. Daar zouden tal van voorbeelden van te geven zijn, maar één geval moge volstaan, n.l. het incident Vondeling-Zijlstra.

Toen begin 1977 hier en daar de gedachte werd geopperd, dat de verkiezingen wel eens een kabinet-Zijlstra konden opleveren, klom onze kamervoorzitter in de pen om de president van de Nederlandse Bank in de eerste plaats te zeggen, dat het 'staatsrechtelijk' wel zeer ongewenst was, indien iemand die op geen enkele verkiezingslijst had gestaan en dus buiten de door de volkswil gewijde kring der verkozenen viel, minister-president zou worden en, in de tweede plaats, om de geadresseerde te herinneren aan een belofte die het kabinet-Cals, bij monde van de briefschrijver, van hem had gevraagd, nl. dat hij na zijn benoeming niet in de politiek zou terugkeren. Dat de huidige kamervoorzitter zich beschouwt en gedraagt als de nationale pedagoog en schoolmeester is een beminnelijk argeloze eigengereidheid, waaraan wij nu wel zijn gewend en waarmee, als men erop verdacht is, best valt te leven. Bedenkelijk is echter de duidelijke poging om de Nederlandse politiek tot een soort parlementaire en partijpolitieke closed-shop te maken. En zeer bedenkelijk is, dat dit blijkbaar door ministers wordt bevorderd door beloften te vragen als die waarop de kamervoorzitter zich beriep. Begrijp mij goed: de President van de Nederlandse Bank moet zijn functie niet als een tijdelijk onderkomen beschouwen (al is het wat beledigend om hem dat met zoveel woorden onder de neus te wrijven), maar het vragen van beloften 'voorgoed' heeft de smaak van het willen uitrangeren van een kracht, door wie men zijn knusse politieke knikkerspelletjes voortaan niet meer in de war gebracht wil zien. Trouwens, had de betrokkene zich door zulke beloften aan HM's ministers (want de heer Vondeling vroeg de belofte toch niet privé!) verhinderd moeten achten om gevolg te geven aan een later door HM op hem gedaan beroep? Het is alles te onnozel om rond te lopen, maar wél veelzeggend.

De regeringsvorming wordt als een gesloten jacht van de georganiseerde partijpolitiek opgezet, waarbij de problemen van een kabinetsformatie binnen de kring van het parlement en die der 'verkozenen' behoren te worden behandeld en opgelost. Alleen een 'parlementair' kabinet is een legitiem kabinet en de verkiezingen moeten dan ook bijna automatisch aanwijzen, wie formateur dienen te worden en in welke volgorde zij moeten worden uitgenodigd. Slaagt zulk een formatie niet dan blijven slechts de alternatieven van een minderheidskabinet of van nieuwe verkiezingen over. Het lijkt allemaal erg duidelijk en simpel, maar het is in waarheid een verkramping, die de regeerbaarheid en dus de leefbaarheid van onze Nederlandse samenleving ernstig bedreigt..

1. Het waren mannen als Den Uyl en b.v. Lammers, die reeds vóór Van Agt op het politiek toneel verscheen, het 'geweten', inriepen als rechtvaardiging voor onverzettelijk politiek gedrag! Dat wordt thans te vaak vergeten.

2. Eerst door verwerping van het initiatief-voorstel Van Thijn-Goudsmit-Aarden; vervolgens bij het algemeen debat over de hoofdlijnen der komende herziening door aanneming van de motie-Van der Zanden.

Nog meer regels?

mr. A. M. Donner

Nu zijn zulke verkrampingen van het parlementaire stelsel niets nieuws. De oude slagwoorden 'monistisch' en 'dualistisch' herinneren eraan, dat wij ons al eens eerder uit soortgelijke impasses hebben moeten bevrijden. Op het eind van de 19e eeuw leidde nl. de opvatting van het parlementaire stelsel als 'volksregering door representatie' (term van de bekende Leidse hoogleraar Oppenheim) tot de monistische voorstelling dat het kabinet in wezen niet meer was dan een commissie uit het parlement, gehouden om te regeren in overeenstemming met de in die kamer weerspiegelde volkswil. Al werd de voorstelling, vooral van AR zijde, principieel tegengesproken en bleek zij metterdaad te simpel, de praktijk van 1887-1913 leek haar te bevestigen en ook politici als Kuyper waren haar, als het zo uitkwam, niet ongenegen. Doch de praktijk liep vast, toen in 1913 de toenmalige SDAP zich in haar onverzettelijkheid niet in dit spel wilde schikken. Het in dat jaar opgetreden kabinet-Cort van der Linden trachtte van de nood een deugd te maken door zich, over de partijen heen, op de 'gebleken' wil van de kiezers te beroepen en zich aan te dienen niet als parlementair, doch als 'kabinet van de volkswil'. Toen het tijdens de eerste wereldoorlog, vooral door de omstandigheden, een onverwacht sterke en onafhankelijke positie tegenover de kamers bleek in te nemen, raakte men er meer op bedacht dat de richting en functie van het regeringsbeleid nog wel door andere factoren dan de parlementaire opinies en de 'volkswil' worden bepaald. Ieder zag voor ogen, dat er, hoe verdeeld en onbeslist de kamers en de publieke opinie ook mogen zijn, toch van dag tot dag naar buiten en naar binnen geregeerd moet worden.

De lessen zijn gedurende de periode tussen de beide wereldoorlogen duchtig in praktijk gebracht. Als de 'rechterzijde', die telkens de meerderheid behaalde, te verdeeld bleek om een stevig draagvlak voor een kabinet te vormen, nam men om uit de verwikkelingen te raken zijn toevlucht tot 'extra-parlementaire' kabinetten. De indruk kon ontstaan alsof de partijen vluchtten voor hun verantwoordelijkheden en de problemen maar liever uit de weg gingen door een extra-parlementair kabinet te aanvaarden. Wetenschappelijke waarnemers als Van der Pot en F. G. Scheltema wezen dan ook op een verandering der praktijk en spraken van een 'dualistisch' stelsel, waarin het kabinet, bij alle aanleunen tegen de rechterzijde, vrijer en losser tegenover de fracties en tegenover het parlement als geheel kwam te staan dan volgens de monistische voorstelling wel paste. Doch de aldus verkregen vrijheid van manoeuvreren werd te ruim opgevat: het extra-parlementair kabinet werd van uitzondering schier tot regel en de praktijk liep uit op een zo eigenzinnig produkt als het laatste kabinet Colijn, dat dan ook tot een herleving van de vrijwel in onbruik geraakte motie van wantrouwen leidde. 'Monistisch' en 'dualistisch' zijn aanduidingen van schakeringen, nuances, van het parlementaire stelsel; wanneer men er, zoals Colijn uiteindelijk deed, een structurele tegenstelling van maakte, dan raakte men in een andere verkramping en liepen de zaken evenzeer spaak[3].

Na de tweede wereldoorlog is dan ook, vooral omdat tijdens de oorlog het parlementaire stelsel en de democratische idealen weer in koers waren gestegen, opnieuw getracht het parlement nauwer bij de kabinetsformatie te betrekken en de monistische voorstelling van zaken wat dichter te benaderen. Aan die restauratie is vorm gegeven door de bekende omstandige procedure van formeren, waarbij men, zo nodig met inschakeling van informateurs, begint met het pogen om een meerderheid te verenigen op een bepaald regeringsprogram, vervolgens het bij coalities altijd netelige punt van de zetelverdeling regelt en eerst in het laatste stadium de bijpassende premier en ministers uitzoekt. In de loop van de jaren is daarbij de rol van de fractieleiders dominerend geworden (aanvankelijk was het vooral een zaak tussen Drees en Romme, met Van Schaik, Beel, Donker of Burger als eventuele bemiddelaars); in een later stadium hebben de fracties zelf een zware stem in het kapittel gekregen en moest, soms met veel kunst- en vliegwerk, getracht worden fractiestandpunten te formuleren.

Dat omslachtig gedoe heeft de reeds genoemde denkbeelden aan D'66 in de pen gegeven. Doch deze hebben niet tot een ommekeer in de tot nog toe gevolgde lijn gevoerd, maar, integendeel, een verdergaande verstrakking en reglementering van het gebruikelijke patroon in de hand gewerkt. De be-

3. In meer dan één opzicht (maar in andere opzichten natuurlijk helemaal niet) doet het zittend kabinet denken aan het tweede kabinet-De Geer: een onverwachte alternatieve oplossing, nodig geworden door de onverzettelijkheid van een dominerend staatsman, die zo overtuigd was wel zo ongeveer te weten, welke kant het met onze samenleving op moest, dat hij zich onmisbaar waande.

Nog meer regels?

mr. A. M. Donner

oogde 'verduidelijking' bracht mee dat men dit nieuwe kabinet niet meer uit het post-electoraal overleg tussen de fracties, maar uit de pre-electorale standpunten der partijen, die nl. accoorden zouden moeten sluiten, wilde laten voortkomen. En wanneer dat niet lukte, dan moest men maar 'terug naar de kiezer'. Doch zo maakte men het wat te mooi! De ellende van 1977 heeft de lange formaties van 1971 en 1972-73 wel in de schaduw gezet, maar ook toen reeds deden de gebeurtenissen het 'onbehagen' bij menigeen eer toe- dan afnemen. De verduidelijking en versimpeling bleken verkrampingen en er ging een kloof gapen tussen de geheel in hun spel bevangen partijpolitieke elites en het belanghebbende en belangstellende publiek.

Het is in wezen een kloof tussen de theorie en de werkelijkheid van de parlementaire democratie. De theorie doet de landspolitiek hoe langer hoe meer opgaan in het bedrijf van de parlementaire partij- en beroepspolitiek. Inplaats van te beseffen dat zij land en volk alleen maar 'representeren', lijken de politieke partijen en de verkozenen zich, door hun eigen propaganda op een dwaalspoor gebracht, hoe langer hoe meer met land en volk te vereenzelvigen. Wij maken ons vrolijk over de zelfverheffing waarmee een koning (die naar de opvatting van zijn tijd het land representeerde en wiens beslissingen toen even onmisbaar waren als wettelijke bepalingen thans) kon zeggen: 'l'Etat, c'est moi', doch een parlementair en partijpolitiek optreden, dat zich inspireert door een 'l'Etat, c'est nous', verdient met weinig minder afschuw en spot te worden bejegend. Wij moeten de zaken niet omkeren. Wij maken de waarheid, dat er nu eenmaal om de samenleving leefbaar te houden moet worden geregeerd en dat dan het representatieve stelsel van parlement en partijen nodig is om de geregeerden daarbij zo goed mogelijk te betrekken, tot een drogreden, indien wij eruit af leiden dat waar zulk een representatief stelsel aanwezig is er, zogenaamd op gezag van de geregeerden, maar op los kan worden geregeerd en bestuurd, naar welgevallen van de representerende parlementen en partijen[4].
Dat ware een miskenning van de werkelijkheid. De werkelijkheid nl. dat de internationale en nationale samenleving beslissingen en regels verlangt en bij gebrek daaraan in allerlei misstanden vervalt veel erger, dan die waarop de partijpolitiek zich blind staart. Een miskenning nl. die uitloopt op het verschijnsel van de parlementaire machteloosheid, waarover tegenwoordig zo vaak wordt geklaagd. Het is noodzakelijk, dat het parlement en de politieke partijen het landsbelang nastreven, zich daarop richten en zich daarmee trachten te vereenzelvigen. Het wordt bederf, wanneer die partijpolitiek de landspolitiek met zich vereenzelvigt en het landsbelang verwart met de eigen inzichten en belangen.

Het is immers duidelijk, dat het parlement en de partijen het nationale en internationale, politieke, maatschappelijke en geestelijke gebeuren niet in de hand hebben en het bij lange na niet kunnen omspannen en overzien. Wie in de tegenwoordige politieke samenleving naar de bewegende krachten en machtsfactoren uitziet, zal als hij gaat optellen de parlementen en partijen pas op de derde of vierde plaats zetten. Wanneer hij de ministerraad hoger plaatst dan is dat niet vanwege het vertrouwen van het parlement, maar vooral omdat het de top is der ambtelijke bureaucratie, de staatsinstelling, die in de herverdelende verzorgingsstaat in toenemende mate de stut en spil van vrijwel alle samenlevingsprocessen wordt. Juist omdat het parlement en de partijen waarop het steunt, maatschappelijk maar zwak en, strikt genomen, aan de basis maar smal zijn, geven wij er, overeenkomstig de oude rechtswijsheid dat men het evenwicht van krachten bevordert door het zwakke te bevoorrechten en steun te geven, constitutioneel zoveel overwicht aan en verleent het staatsrecht daaraan al de bekende rechten en privileges. Recht en staat zijn er immers om de "werkelijkheid" te corrigeren. Maar wij moeten ons staatsrecht en onze constitutionele instellingen niet voor de hele werkelijkheid nemen. Dan legt men zich oogkleppen aan, die het goed en vruchtbaar functioneren van de rechts- en staatsinstellingen belemmeren en op machteloos gedoe uitlopen.

De rechtlijnige en simpele redeneertrant, die aan de besproken opvattingen en regels over duidelijkheid, democratie en de werking van het parlementaire stelsel ten grondslag ligt,

4. Een vergelijkbare omkering van waarheid en drogreden doet zich voor waar uit het feit, dat samenleven slechts mogelijk is, zolang een overheid (soeverein) bepaalde twistpunten regelt en zekere voorzieningen treft, wordt afgeleid dat die samenleving de beste is, waarin de overheid zoveel mogelijk twistpunten beslist en zoveel mogelijk voorzieningen treft. Een in de tekst genoemde drogreden werkt de in deze noot genoemde in de hand en in combinatie oefenen zij op menig politicus en bureaucraat een bedenkelijke aantrekkingskracht uit.

Nog meer regels?

mr. A. M. Donner

miskent de dialectische natuur van het politiek bedrijf. Het wordt nl. getrokken enerzijds door de behoefte om de identiteit van de eigen richting en de eigen visie te bewaren en te markeren, met alle polariserende en antithetische tendenzen welke uit die behoefte voortvloeien, maar anderzijds door de noodzaak, waarom het begonnen is, om land en volk samen te houden, de dreigende (soms zelf uitgediepte) kloven te overbruggen en het gehele samenleven te beschermen en bewaren, het voor gevaar te behoeden en veilig door wind en water te sturen. Die dialectiek komt het duidelijkst aan het licht bij de overgang van de politiek vóór de verkiezingen naar de politiek ná de verkiezingen. Het publiek heeft daar een veel scherper gevoel voor dan de politici, die menen 'zichzelf te moeten blijven', wel schijnen te denken. Omdat het de politiek met een zekere afstand beziet, weet het publiek het wel, dat, al mogen de partijen dan in de verkiezingsstrijd zich opwinden en de verschillen breed uitmeten, wij toch maar met zijn allen in hetzelfde schuitje zitten en samen door de storm moeten komen — al zou het het waarderen, wanneer dat in het verkiezingstumult ook eens duidelijk werd gezegd; de politiek zou er 'geloofwaardiger' door worden. Het weet immers, dat welk luilekkerland hem tijdens de electorale strijd wordt voorgespiegeld, wij toch altijd weer terugkomen in hetzelfde volkseethuis, waar je maar hebt te nemen wat de pot schaft, dat, om het met een Italiaanse boerenwijsheid te zeggen, er wel van dirigent kan worden gewisseld, maar dat de muziek dezelfde blijft.

Daarom ontstaat er onbehagen, indien de politieke sprekers en voormannen doen alsof het anders is en zich, rechtlijnig, in geweten verplicht verklaren om geen concessies te doen en geen compromissen te sluiten. Wie voor de dialectiek van het politiek bedrijf geen gevoel heeft of dat gevoel tengevolge van overdreven bewieroking door het eigen partij-apparaat verliest, wordt in 's lands politiek een sta-in-de-weg. In de zelfverzekerdheid van eigen gelijk manoeuvreert de politicus zich maar al te makkelijk in een positie van machteloosheid om zelfs dat wat bereikbaar zou zijn te verwezenlijken.

In de vorige eeuw hebben de liberalen het ondervonden, die hoewel zij de meerderheid vormden, elkaar zo verketterden dat zij geen basis voor een regeer-vaardig ministerie boden en de niet-liberale ministeries-van Lynden van Sandenberg en -Heemskerk Sr. moesten verdragen. In onze eeuw heeft, zoals reeds gezegd, de SDAP het ondervonden en hebben de partijen der rechterzijde in hun onderlinge verdeeldheid hun toevlucht tot extra-parlementaire kabinetten moeten nemen. Doordat hij te zeer partijman, te zeer met de door hem opgerichte partij en door hem ontworpen partijprogramma's vergroeid was, heeft Kuyper zich bij het optreden en blijven zitten van Heemskerk Jr. moeten neerleggen. Omdat hij zozeer van eigen populariteit en onmisbaarheid was doordrongen, dat hij het overleg tussen de partijen blokkeerde, heeft Colijn tot twee maal toe beleefd, dat in wat hij 'zijn plaats' achtte, De Geer optrad. Wij maken onze staatslieden het vruchtbaar en zinvol werken, d.w.z. met anderen samenwerken, niet gemakkelijker, wanneer wij hen te vaak als 'onze man' op de schouders heffen.

Om te kunnen regeren moet een kabinet zich van het partij-politiek gekrakeel kunnen losmaken om zich te richten op de problemen, die vanuit de samenleving opkomen. Het moet uit 'ministers der Kroon', om die ouderwetse uitdrukking bij gebrek aan beter maar te bezigen, bestaan en niet zozeer uitgesproken partijmannen. De minister, die voortdurend over zijn schouder kijkt of zijn achterban wel bij elkaar blijft en gehoorzaam volgt, kan het moment verzuimen waarop netelige problemen vruchtbaar en slagvaardig zouden kunnen worden aangepakt. Wachten totdat er politiek nog iets te versieren is, schaadt de regeerbaarheid van het land en wordt op den duur slecht begrepen. Een stevig kabinet moet parlementair en extra-parlementair tegelijk zijn, in zijn beleid de monistische en dualistische elementen verenigen en met de partijpolitieke rechtlijnigheden dialectisch weten om te gaan. Al naar gelang van de omstandigheden zal het accent nu eens hier dan weer dààr moeten worden gelegd.

Daar moet reeds bij de vorming van een kabinet mee worden gerekend. Onze constitutionele praktijk en de eisen van parlementaire democratie bieden geen steun aan het 'principe' dat een kabinet pas in volle zin parlementair is, wanneer het van a tot z uit overleg tussen de fracties en hun partijleiders voort-

5. Die overweging vergroot de eerbied voor staatslieden als Nolens en Romme, die door anderen naar voren te schuiven, des te beter in staat waren én de eigen richting te bewaren én het bereiken van een solide meerderheid te bevorderen.

Nog meer regels?

mr. A. M. Donner

komt, maar biedt ruimte genoeg voor allerlei tussenoplossingen, die het initiatief meer bij een enkele of een paar personen laten, van wie ieder vertrouwt dat zij naar voor allen aanvaardbare oplossingen zullen zoeken. Soms zijn dat partijpolitiek wat minder geprofileerde mensen (die dan ook pas aan bod komen, nadat de wél geprofileerden zich moe getobd hebben), maar dat maakt hun optreden niet minder parlementair. Het kan integendeel een middel zijn om af te komen van de verkramping, waardoor ook nà de verkiezingen nog wordt voortgegaan met het elkaar sarren, elkaar vliegen afvangen en het elkaar vlooien in het vest steken — liefst met de ramen zo wijd mogelijk open.

Indien men ons parlementaire systeem werkelijk zou willen verduidelijken en verbeteren door toevoeging van nieuwe regels dan zou men met evenveel recht als voor de regel 'de lijsttrekkers zijn de eerst aangewezen formateurs (en minister-president)' voor de regel kunnen pleiten: 'lijsttrekkers behoren geen formateur of minister-president te worden". Met zo'n regel zou men zich heel wat minder builen vallen. Doch, zoals gezegd, men moet er maar liever geen regels bij maken.

Wie nagaat hoeveel fouten van rechtlijnigheid er zijn gemaakt en door wie allemaal, vóór en nà de laatstgehouden verkiezingen, zowel bij het CDA als bij de PVDA, slaat de hand voor de mond. Daarom sluit ik liever met een vraag.

Hoevelen onder onze socialistische vrienden zouden het achteraf betreuren, dat zij, verstrikt in de eigen gemaakte en aan anderen opgedrongen 'spelregels', als enig alternatief voor een formatie-Den Uyl slechts een formatie-Van Agt hebben aangewezen? En dat zij hebben verzuimd er te rechter tijd aan te herinneren dat bij mislukken van een parlementaire formatie-Den Uyl altijd nog de mogelijkheid bleef van een wat minder parlementaire, zo niet extra-parlementaire oplossing, die tegen PVDA, CDA e.a. aanleunend, had kunnen resulteren in het optreden — om maar eens iets te noemen en met verontschuldiging aan de genoemde — b.v. van een kabinet-Samkalden? Zouden het er maar enkelen zijn? Onder de wat minder politiekgeëngageerde meerderheid der kiezers zijn het er stellig velen.
Enfin: volgende keer hopelijk beter!

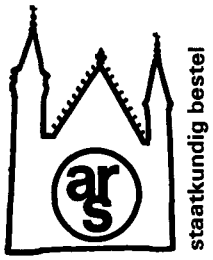

De heer H. J. L. Vonhoff (46) is burgemeester van Utrecht. Daarvóór was hij leraar geschiedenis, lid van de Tweede Kamer voor de VVD en staatssecsretaris van CRM in het kabinet-Biesheuvel. Hij publiceerde o.m. in 1965 'De Zindelijke Burgerheren' (een halve eeuw liberalisme in Nederland), en in 1969 'Bewegend Verleden (een biografische visie op prof. mr. P. J. Oud).

Formeren moet vertrouwen wekken

door H. J. L. Vonhoff

De kabinetsformatie, die in de dagen rond St. Nicolaas tot de voor velen onverwachte CDA-VVD-surprise heeft geleid, biedt overvloedig stof tot nadenken. Allereerst door de lange duur en voorts door de uitkomst. Het zal weinigen verbazen als ik constateer, dat ik over dat laatste aspect meer verheugd ben dan over het eerste.
Daarom zal ik, het is wellicht ook bij mij een calvinistische trek, bij het probleem van de tijdsduur uitvoeriger stilstaan dan bij het resultaat. Dat wat problematisch is, geeft nu eenmaal meer stof tot bespiegeling dan wat als positief wordt ervaren. Dat laatste plegen wij alleen in verkiezingsredevoeringen niet te relativeren, maar overigens kan men met de Spreukendichter zeggen dat: 'het einde der vreugde kommer kan zijn.'[1]

Over het resultaat slechts het volgende. Gebrekkige en slordige analyses doen ons geloven, dat de uitkomst PVDA-(D'66)-CDA de enig juiste op de verkiezingsuitslag passende formatie zou zijn geweest. Ik bestrijd dat. Tengevolge van de afgrijselijke gebeurtenissen in Drente is er aan de verkiezingsuitslag niet die aandacht besteed als anders het geval zou zijn geweest waardoor het verschil onderbelicht is gebleven tussen het succes van de PVDA-lijsttrekker als geadverteerd minister-president en het niet toenemen van de totale steun aan socialistische partijen in ons land.[2] In alle varianten (met en zonder D'66) is de totale aanhang van de socialistische partijen in 1977 geslonken. Ook de tegenproef wijst dat duidelijk uit.[3] De partijen van de huidige coalitie zouden in 1972 geen meerderheid hebben kunnen vormen, de kiezers hebben die mogelijkheid in 1977 — zij het krap — geopend. Het electoraat in zijn totaliteit heeft derhalve bepaald niet voor grotere socialistische invloed willen kiezen. Eerder mag men zeggen: integendeel! Hoe verrassend het uiteindelijk formatieresultaat daarom ook mag zijn, het is niet een vervalsing van de verkiezingsuitslag, het is — zou men kunnen zeggen — de minst voor de hand liggende uitkomst.
Daarom heeft de formatieperiode zo lang geduurd. De meest voor de hand liggende uitkomst kon niet worden bereikt. Waarom niet?

Bij de beantwoording van die vraag past me enige terughoudendheid. De liberalen zijn in die fase toeschouwers geweest. Het zou van hooghartigheid getuigen om uitvoerig uit te leggen, wat er nu mis is gegaan en het is beter dat aan het zelfonderzoek van de direct-betrokkenen over te laten.
Goede politieke verhoudingen worden nu eenmaal beter bevorderd als christen-democraten zich met het CDA, socialisten zich met PVDA of D'66 en liberalen zich met de VVD bezighouden en iets minder met elkaar. Allen vinden dan een vruchtbaar arbeidsterrein, dat

1. Spreuken 14 vs 13 - (2e regel)
2. Totaal percentage PVDA, PPR, CPN, DS'70, PSP 1972 - 42,23%; 1974 (Statenverkiezingen) 41,19; 1977 - 38,89.
Wil men D'66 hierbij betrekken dan wordt dit: 1972 - 46,38; 1974 - 42,24; 1977 - 44,32.
3. CDA 1972 - 31,29%; 1974 - 30,88; 1977 - 31,91
VVD 1972 - 14,45%; 1974 - 19,00; 1977 - 17,95.
Totaal huidige regeringscombinatie 1972 - 45,74; 1974 - 49,88; 1977 - 49,86.

ze nog redelijk kunnen bewerken, ook, naar wat de hand te doen vindt.

Gesprekken CDA-PvdA-D'66

Velen, ook in CDA-kring hebben zich opgesteld of het hiervoor vermelde onderscheid tussen het persoonlijk succes van Den Uyl en het totale socialistische succes niet bestaat. Daarom is er te snel toegegeven aan de programmatische verlangens, die door PVDA en D'66 op tafel zijn gelegd. De positie van de beide grote stromingen is te geïsoleerd bekeken vanuit de krachtsverhouding PVDA-CDA en daarom van de aanvang toegespitst op de zetelverdeling binnen het beoogde kabinet. Kennelijk is en wordt bij het CDA de betekenis van een programma anders en minder zwaar ingeschat dan bij PVDA en D'66. De mensen, die er voor komen te staan en hun onderlinge vertrouwensrelatie heeft in de CDA-optiek hogere prioriteit. Een kabinet moet berusten op onderling vertrouwen en teamverband.
Ik acht dat uitgangspunt juist, maar dan is het vrijwel ondoenlijk tot een oplossing te komen, als het deelnemen van een der partijen, al van het begin af als overbodig wordt gekarakteriseerd. Het CDA heeft dit op 6 juni wel laten weten met betrekking tot de deelname van D'66.
Dat men verder is gegaan nadat op het laatste punt een concessie is gedaan, zonder dat het ermede samenhangende vraagstuk van de zetelverdeling is opgelost is een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid van de toenmalige gesprekspartners. Het heeft van de aanvang af geleid tot een poging om een Moerdijkbrug zonder pijlers te bouwen.
Uit de correspondentie van 15 juni blijkt dat Van Agt dat risico duidelijker heeft onderkend dan Den Uyl. Alles wat daarna gevolgd is krijgt een mate van vrijblijvendheid, die de tijd er aan besteed niet rechtvaardigt. Er ontstaat in het verdere verloop van de kabinetsformatie een gesprek op onderscheiden niveaus, dat ondanks het oplossen van knelpunten door Albeda, respectievelijk Veringa, niet leidt tot een werkelijke overeenkomst tussen PVDA en D'66 enerzijds en het CDA anderzijds.
Die scheiding is nadrukkelijk zo ontstaan en overgekomen, ondanks de pogingen van Erwin Nypels om duidelijk te maken dat D'66 een eigen rol heeft gespeeld.[4] Programmatisch is dat niet uit de verf gekomen en de zeer vurige pleidooien van Ed van Thijn voor D'66 kandidaten wijzen ook niet in die richting. Het door mij hiervoor gehanteerde vertrouwenscriterium is in de relatie tussen PVDA en D'66 volledig bruikbaar en wordt in beide partijen over en weer in belangrijke mate ook zo ervaren.
Dat is geen schande en men zou zich daarvoor ook niet moeten verontschuldigen. Anders komt D'66 te veel in de sfeer van het optreden van Nolens ten opzichte van de Christelijk Historische Unie in 1929 die Marchant er dan toe brengt Heine te citeren:
'Blamier' mich nicht, mein schönes Kind
Und grüss' mich nicht Unter den Linden
Wenn wir nachher zu Hause sind,
Wird sich schon alles finden.'[5]
De komende oppositieperiode lijkt daarom betere kansen te bieden op een zelfstandige positiebepaling — zo men die werkelijk wenst — dan de achterliggende jaren, toen daarvan maar weinig is gebleken.
Het is ongetwijfeld mede de wijze van besluitvorming en de procedure met betrekking tot de publikatie van deelresultaten die er toe leiden, dat programma-overeenkomsten, die tot stand komen (nogal paradoxaal) gepaard gaan met afnemend onderling vertrouwen. Het hiervoor aangeduide verschil in gespreksniveaus wordt daardoor gedurig groter.
De verdere discussie daarover hoort in belangrijke mate tot het door mij aangeduide kritisch zelfonderzoek, dat met name in de PVDA op zijn plaats is en waaraan o.a. op lokaal niveau (Amsterdam!) en op het niveau van het Hoofdbestuur[6] kennelijk grote aandacht wordt besteed.

Ik volsta met de constatering dat die gang van zaken als zodanig betrokken moet worden bij een oordeel over het verloop van kabinetsformaties.

Incident

Een incident, dat illustratief genoemd mag worden voor de verslechtering van de verhoudingen, ondanks de voortgang van het programmatisch overleg, is de aanvang van de Troonrede en de kennelijk zich daarover amuserende demissionaire minister-president. 'Het zijn de kleine dingen die 't hem doen.' De Koningin — ook al is de Troonrede

4. Erwin Nypels, *De Eigen weg van D'66 bij de kabinetsformatie.*
5. Oud, P. J., *Het jongste Verleden,* Deel IV; Assen 1949, blz. 37.
6. Drift 23, Gesprek met Jaap van der Doef 'Wie maakt er eigenlijk de dienst uit in de Partij van de Arbeid?'; Utrechts Nieuwsblad 13 januari 1978.

een stuk van het Kabinet — zo bij een politieke controverse te betrekken is niet eens zo'n klein ding. Ook in een periode van kabinetsformatie is de Koning onschendbaar.
Het is jammer dat men zich bij meer dan één gelegenheid (een uitlating van de heer Van Riel was een andere) onvoldoende bewust is geweest. Het triomfalisme over het programma, de toen pas goed begonnen strijd om de zetelverdeling, het intermezzo Vrolijk-Verdam en de ontploffing in de PVDA-partijraad die daarop is gevolgd laat ik verder daar.
Een situatie, die zo verziekt is dat men met scherpte stelling neemt tegen leidende politieke figuren uit de partij, die men als coalitiepartner begeert, is structureel hopeloos.
Het enige alternatief is dan de coalitie, die zich nu heeft gepresenteerd. Program en zetelverdeling zijn snel tot stand gekomen. Zeker is dat mede een gevolg van het feit, dat ter beoordeling aan de openbaarheid geen onderdelen maar afgeronde onderhandelingsresultaten zijn prijsgegeven. De vraag die zich opdringt is of dit acceptabel is, of ondanks het behaalde resultaat ouderwets en verwerpelijk.

Georganiseerd vertrouwen

Deze en andere vragen hebben los van de actuele politieke situatie met de procedure rond de kabinetsformatie te maken en daar wil ik tenslotte een enkele opmerking over maken.
Uitgangspunt bij mijn beschouwing is dat politieke representatie georganiseerd vertrouwen is en geen georganiseerd wantrouwen. Dat betekent dat kiezers die een mandaat geven, de door hen gemandateerde ruime bevoegdheid toekennen. Uiteraard binnen het geheel van politieke doelstellingen en programmatische voorkeuren die door de kandidaat en de politieke groepering waartoe zij of hij behoort, voor de verkiezingen zijn gepresenteerd. De fracties, het bestuur van de partij, congressen, partijraden kunnen daarbij dienen om na te gaan in hoeverre binnen dat raam wordt gehandeld en daarover hun mening uiten.
De beslissing kan uitsluitend berusten bij de onderhandelaar en de fractie die zich eventueel moet binden. Ook bij een kabinetsformatie dient er een duidelijk onderscheid te zijn tussen de beslissing en de inspraak. Zij, die niet door de kiezers zijn gemandateerd, maar hebben gefungeerd als kandidaatstellingorganisatie en politieke basis, die bovendien nieuwe voorstellen zullen doen aan het einde van de parlementaire periode met betrekking tot kandidatenlijst en program, die tussentijds verantwoording mogen vragen van hun afgevaardigden, hebben daarmede niet het recht verworven tot lastgeving of het voorrecht verkregen ruggespraak af te kunnen dwingen. Zodra men die weg wel op gaat, worden verantwoordelijkheden toevertrouwd aan mensen, die daartoe van de kiezers geen legitimatie hebben ontvangen, noch in staat zijn een volledig oordeel te vormen over alle details van een politieke problematiek, die alleen door harde dagelijkse arbeid kunnen worden gevolgd.
Kabinetsformaties kunnen daarom alleen op een behoorlijke manier worden afgewikkeld als verschillende politieke organen zich hun onderscheiden posities klaar bewust zijn.
Dit is volstrekt niet ondemocratisch. Integendeel, het wezen van een democratie is dat men verantwoordelijkheden en bevoegdheden in overeenstemming brengt met de functie die men in een bepaalde situatie vervult en dat de uitoefening van verantwoordelijkheden en bevoegdheden niet ongecontroleerd geschiedt.
Die controle vindt allereerst plaats in het parlement. Daar wordt het formatieresultaat, het kabinet, beoordeeld. Voorts kan die controle evenzeer plaatsvinden binnen de eigen groep, die ten volle het recht heeft om bij tussentijdse uitspraken de staf te breken over de eigen aanvoerders en hen niet zal herkandideren als zij tekort zijn geschoten.

Onderscheiden van verantwoordelijkheden

Het onderscheiden van deze verantwoordelijkheden is noodzakelijk om te komen tot een redelijke procedure bij de kabinetsformatie.
Zo'n procedure dient om het land aan een stabiele regering te helpen in overeenstemming met de gevoelens van een parlementaire meerderheid. Men moet zich daarbij wel de vraag stellen of het gelukkig is dat in een politiek driestromenland als Nederland is, twee van de drie stromingen elkaar bij voorbaat en welhaast bij voortduring uitsluiten. Ik geloof dat dit niet juist is. Ongetwijfeld zullen in bepaalde situaties, sommige combinaties meer voor de hand lijken te liggen dan andere. De politieke onderhandelingen spreken dan hun duidelijke eigen taal. Maar het maakt mij mismoedig als dat gesprek niet eens serieus beproefd kan worden omdat in een bepaalde situatie een besluit is gevallen, dat door latere ontwikkeling kennelijk niet eens in heroverweging kan worden genomen. De

Formeren moet vertrouwen wekken

H. J. L. Vonhoff

Nederlandse politieke werkelijkheid is in vele opzichten te genuanceerd om over de gehele linie ongenuanceerd te denken. Ik meen in deze formulering overigens juist ook het principieel onverenigbare te hebben gevangen.
De praktijk is gegroeid dat na de verkiezingen de onderhandelingen aanvangen.
Die onderhandelingen moeten worden gevoerd door hen die in de verkiezingsstrijd als politieke aanvoerder voor het publiek zijn opgetreden. De situatie zoals die is gegroeid in de periode Biesheuvel, dat dit wordt gekoppeld aan het voorzitterschap van een Tweede Kamerfractie acht ik onjuist.
De lijsttrekkers zijn door de kiezers ervaren als de exponenten van hun stroming. Zij dienen dat voor hen daarom gedurende de gehele formatie volgende op die verkiezing te blijven. Wettelijke onverenigbaarheidsbepalingen tussen kabinets- en kamerlidmaatschap behoren en behoeven daar niet tussen te komen. Dan ontstaat een door de kiezer niet te beïnvloeden tussenspel waarin personen van rol verwisselen, hetgeen tot andere door hen niet verlangde uitkomsten kan leiden. Als men vasthoudt aan de kring van onderhandelaars wordt ook de noodzaak voorkomen dat iemand een functie, waarin hij geacht wordt het landsbelang te dienen opgeeft als gevolg van interne partijsituaties.

Regeerprogram in hoofdlijnen

Zoals ik hiervoor heb aangegeven dient het onderhandelen te leiden tot een vertrouwensbasis. Ik ben er daarom een voorstander van dat men zich poogt te beperken tot een regeerprogram in hoofdlijnen. Niet altijd is dat mogelijk. Er zijn kwesties waarover geen enkele onduidelijkheid mag blijven bestaan. Indien men het echter over een koers eens is, zou men ook moeten kunnen en durven vertrouwen op de integriteit en de bekwaamheid van hen met wie men in zee gaat om met zicht op tij en ontij die koers ook loyaal te sturen.
Wat dat betreft blijft m.i. gelden wat Drees sr. in 1973 heeft geschreven: 'We kunnen niet terug naar 'Wacht op onze daden', noch naar vorming van kabinetten zonder grondslag. Men zal zich echter moeten beperken tot overleg hetzij vóór, hetzij na de verkiezingen over algemene richtlijnen, waarbij aan mogelijke geschilpunten speciale aandacht zal zijn te schenken.
Over de verhouding onderhandelaars, fracties en partijen heb ik hiervoor afgesproken. Ik meen dat het noodzakelijk is dat de fracties bij voortduring vertrouwelijk op de hoogte worden gehouden en hun oordeel kunnen geven. Voor de fracties behoren geen onderhandelingsafspraken te worden achtergehouden. De fracties moeten op elk moment kunnen ingrijpen en hun onderhandelaar laten weten binnen welke randvoorwaarden geopereerd kan worden. Het is niet ontoelaatbaar dat pas na die collectieve activiteit de buitenwacht wordt geïnformeerd als er een afgerond resultaat is. Onderhandelen over een regeerakkoord is iets anders dan een voortzetting van de verkiezingsstrijd. Het is omgekeerd. De verkiezingsstrijd is de openbare fase van de totstandkoming van een regeerakkoord, waarvoor men zoveel mogelijk krachten probeert te verzamelen om in de onderhandelingen sterk te staan. Men voert die onderhandelingen echter slechts als men ze op straat voert, omdat daardoor een optimale belangenbehartiging die men de kiezers heeft beloofd wordt gehinderd. Immers elk succes dat men dan behaalt, wordt begeleid met vreugdebetoon, dat de wederpartij soms terecht als hoon ervaart. Daarop volgt onvermijdelijk een reactie, een wansucces.

Keuze (in)formateur

Een probleem bij dit alles is de keuze van de informateur of formateur. Een poging om hierover door de Tweede Kamer een aanbevelende uitspraak te laten doen is geen succes geworden. Verkiezingsuitslagen zijn daarvoor in Nederland te gecompliceerd. Denkbaar is dat partijen op basis van een stembusakkoord een potentiële formateur of minister-president aan de kiezers presenteren. Dat lijkt me alleen mogelijk als de combinatie die dit aankondigt menselijkerwijze op een meerderheid na de verkiezingen kan rekenen. Als dat niet het geval is, dan ontstaan er grote moeilijkheden, omdat het mogelijk is dat er geen andere meerderheidsformule meer te vinden is, zonder dat een politieke groepering na de verkiezingen voor het gewetensconflict komt om een andere weg in te slaan óf de regeerbaarheid van het land te bemoeilijken.
Overigens als de bestaande regeercombinatie op basis van een akkoord de stembusstrijd in zou gaan, lijkt het denkbaar de ontslagaan-

7. Drees, sr. W., *Kabinetsformaties en programs: Van Thorbecke's 'Wacht op onze daden' tot het 'Onaantastbare' Keerpunt '72.*
In: *Drees 90;* Naarden 1976, blz. 276.
Eerder: *Opstellen voor prof. mr. F. J. F. M. Duynstee;* Deventer 1975.

Formeren moet vertrouwen wekken

H. J. L. Vonhoff

vrage van het kabinet tot na de verkiezingen uit te stellen.
Het zou dan zelfs niet ondenkbaar zijn, dat de minister-president al dan niet na reconstructie zijn kabinet aan de Staten-Generaal presenteert zonder dat daar een uitgebreide formatieprocedure aan vooraf is gegaan.
Voorshands is dat niet te verwachten. De aanwijzing van een informateur of formateur door de Koningin op basis van de aan haar verstrekte en — voor zover ze van de lijsttrekkers afkomstig zijn — geopenbaarde adviezen zal de praktijk moeten blijven. Daarvoor zal de verantwoordelijkheid uiteindelijk berusten bij diegene welke op basis van de procedure uiteindelijk als minister-president aantreedt. Voordien berust die verantwoordelijkheid m.i. formeel bij de demissionaire minister-president. Daarom zal hij ook steeds mee als adviseur moeten optreden. Als hij tevens lijsttrekker is dan brengt hij twee adviezen uit: één vertrouwelijk en één dat wordt geopenbaard. Ieder van die adviezen vanuit een verschillende functionele achtergrond. Tot een feitelijk afleggen van verantwoordelijkheid zal hij vrijwel nooit worden geroepen, tenzij hij zijn eigen opvolger wordt, maar dat ontslaat hem er niet van. Alleen op die wijze kan de Koningin in die periode als staatshoofd functioneren binnen ons parlementair constitutioneel bestel. Haar onschendbaarheid is in die tijd evenzeer gewaarborgd als buiten de formatieperiode en dat is voor ons land van eminent belang.
Voor duistere en niet te tolereren machinaties behoeft geen vrees te bestaan. De Tweede Kamer is de terechte beoordeelaar van de uitkomst van elke formatieprocedure. Colijn heeft eens ervaren wat er gebeurt als dat oordeel verkeerd wordt ingeschat. Wie twijfelt er aan in een democratisch land, dat het zo ook hoort?

staatkundig bestel

Politieke onmacht

door mr. P. J. Boukema

Mr. P. J. Boukema (44) te Amstelveen is sinds 1 juni 1976 lid van de Raad van State. Daarvoor was hij hoogleraar in het staatsrecht aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit, lid van de Eerste Kamer en voorzitter van de Omroepraad. Hij publiceerde o.m.: 'Enkele aspecten van de vrijheid van meningsuiting in de Duitse Bondsrepubliek en in Nederland' (dissertatie 1966); 'Het geweten als staatsrechtelijk probleem' (inaugurele rede 1971) en 'Het radio- en televisiebestel in Nederland'.

De kabinetsformatie 1977 zal aan weinigen — zelfs niet aan diegenen die voorkeur hebben voor een kabinet steunend op CDA en VVD — voldoening hebben geschonken. Het nieuwe kabinet heeft immers niet die politieke samenstelling die het meest bij de uitslag van de verkiezingen aansluit. De parlementaire basis ervan is wankel en het staat niet vast, dat het kabinet in de maatschappij de steun zal ondervinden die — juist nu het treffen van onaangename maatregelen onontkoombaar zal zijn — noodzakelijk is voor een effectieve uitvoering van zijn beleid. Bovendien heeft de martelgang van de formatie geleid tot ernstige verdeeldheid binnen de grootste politieke partijen, tot frustraties en verscherping van de tegenstellingen tussen partijen, tot gezichtsverlies van getalenteerde politici en — vermoedelijk — tot vermindering van het vertrouwen dat burgers in politici stellen.
Reden genoeg om de vraag te stellen hoe kan worden voorkomen, dat bij de volgende kabinetsformatie soortgelijke moeilijkheden zich zullen voordoen. Tegen de achtergrond van deze vraagstelling plaats ik bij de kabinetsformatie 1977 enkele kanttekeningen.

Verkiezingen en formatie

Aan kabinetsformaties gaan in de regel verkiezingen voor de Tweede Kamer vooraf. Hierdoor kan de indruk ontstaan, dat de kiezers zich over de politieke kleur van het te vormen kabinet direct kunnen uitspreken. Zolang echter geen enkele politieke partij c.q. groep samenwerkende partijen de meerderheid in de Tweede Kamer kan behalen, is die indruk onjuist. Het door de PVDA wekken van de suggestie, dat de kiezer de minister-president kan aanwijzen, lijkt dan ook meer de projectie van een wensdroom, dan een schoolvoorbeeld van waarheidsgetrouwe kiezersvoorlichting.
Al kunnen de kiezers zich over de kleur van een kabinet niet direct uitspreken, de uitslag van de verkiezingen geeft in de regel wel aanwijzingen over de richting waarin de formatie moet gaan. De samenstelling van de nieuwe Tweede Kamer bepaalt in elk geval welke mogelijkheden er zijn om tot meerderheidsvorming te komen.
De verkiezingen leverden voor de PVDA een forse winst op, terwijl twee andere partijen waarop het oude kabinet steunde eveneens — zij het in mindere mate — winst boekten. Aangezien deze drie partijen samen over een ruime meerderheid in de Tweede Kamer konden beschikken, en vóór de verkiezingen samenwerking door hen in het vooruitzicht werd gesteld, althans niet werd uitgesloten, lag het voor de hand dat allereerst zou worden getracht een kabinet te vormen dat steunde op de fracties van PVDA, CDA en D'66. Terecht verstrekte de Koningin — daartoe door de meeste fractievoorzitters geadviseerd — aan Den Uyl de opdracht 'een kabinet te vormen dat geacht mag worden het vertrouwen van het Parlement te genieten'.
Tweemaal geeft Den Uyl de opdracht terug. Tweemaal ook krijgt hij — nadat achtereen-

Politieke onmacht

mr. P. J. Boukema

volgens Albeda en Veringa de tussen de onderhandelaars gerezen moeilijkheden hadden beslecht of aan het gezicht hadden onttrokken — opnieuw een formatieopdracht. De laatste opdracht luidde 'een kabinet te vormen dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden'. Ondanks de ruimere armslag die deze formulering de formateur biedt, slaagt hij niet in zijn formatiepoging. Op enkele factoren die hierop invloed uitoefenden kom ik nog terug.

Invloed van het Staatshoofd

De stelling wordt wel verdedigd, dat juist tijdens de formatie het Staatshoofd grote invloed kan uitoefenen op de gang van zaken. De Koningin immers wijst de (in)formateur aan en formuleert — overigens niet zonder overleg met de beoogde (in)formateur — de opdracht.
De wijze waarop de opdracht aan informateur Van der Grinten tot stand kwam is echter een illustratie van de constitutionele zorgvuldigheid waarmee de Koningin reageert op de uitgebrachte adviezen. In casu wezen de adviezen weliswaar in de richting van een (in)formateur uit de kring van het CDA, maar vanuit het CDA zelf werd geen duidelijke voorkeur voor een bepaalde persoon uitgesproken. Aangezien de keuze voor een bepaalde figuur zou kunnen worden geïnterpreteerd als een indicatie van de eigen voorkeur van het Staatshoofd met betrekking tot de richting waarin de formatie zich zou behoren te ontwikkelen, heeft de Koningin, kennelijk ter voorkoming van een zodanige interpretatie, de fractievoorzitter van het CDA verzocht mee te delen 'wie zou kunnen bewerkstelligen dat een parlementair meerderheidskabinet, waartoe de CDA-Tweede Kamerfractie heeft geadviseerd, tot stand kan komen'.
Kritiek op de Koningin voor haar rol in de formatie, zoals die o.a. door Van Riel[1] naar voren is gebracht, is dan ook niet alleen staatsrechtelijk volstrekt onjuist — de (in)formateur is immers zelf verantwoordelijk — maar vindt ook geen enkele steun in de feitelijke gang van zaken.

Fase Van der Grinten

Ook in een ander opzicht is de aan Van der Grinten verstrekte informatieopdracht in combinatie met wat daaraan voorafging interessant. Van der Grinten is immers door de CDA-leider aan de Koningin geadviseerd als degene die de totstandkoming van een parlementair meerderheidskabinet zou kunnen bewerkstelligen. Weliswaar luidde zijn opdracht ruimer (onderzoek van de mogelijkheden 'te geraken tot de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden'), maar er was, gelet op wat voorafging, aanleiding te veronderstellen dat het ging om de vorming van een meerderheidskabinet. Was dit soms een reden voor Van der Grinten om het kabinet waarvan hij uiteindelijk de vorming voorstelde als een parlementair meerderheidskabinet af te schilderen?
Hoe dan ook: terecht onderzoekt de informateur eerst de mogelijkheden voor de vorming van een meerderheidskabinet. Zijn conclusie is dat geen ander parlementair meerderheidskabinet valt te vormen dan een kabinet dat steunt op de fracties van CDA en VVD.
Het ontwerp-regeerakkoord krijgt echter — zoals bekend — niet de instemming van alle leden van beide fracties. Zes leden van de CDA-fractie delen mee een kabinet op basis van dit akkoord niet te willen bevorderen. Desondanks constateert de informateur 'met de fractievoorzitters van CDA en VVD' dat op basis van het herziene regeerakkoord een parlementair meerderheidskabinet kan worden gevormd. 'Constitutionele steun is toegezegd door de fracties als zodanig; de enkele leden die de totstandkoming van het kabinet niet willen bevorderen doch ook niet willen beletten, zijn deel blijven uitmaken van hun fractie en hebben zich hiervan niet afgescheiden. Een te vormen kabinet wordt dus gedragen door de fracties van CDA en VVD, die tezamen de meerderheid in de Tweede Kamer vormen'. Aldus Van der Grinten in zijn eindrapport (Ned. Stcrt. 19 dec. 1977).
Stellig hebben we hier te maken met een parlementair kabinet: het steunt op bindende programmatische afspraken tussen fracties. Maar is het ook een meerderheidskabinet?

Geen meerderheidskabinet

Bij vroegere formaties werd de instemming van een fractievoorzitter met een regeerakkoord wel geacht die van zijn groep te includeren 'met het normale voorbehoud, dat bij een of ander punt altijd wel enkelen van zijn groep 'uit de boot mogen vallen' (Akkoord van Wassenaar, 1963). Dit voorbehoud geldt

1. Mr. H. van Riel merkt op 13 oktober 1977 voor de TV op: 'Met haar keuze maakt de Koningin duidelijk, dat zij nog steeds op een kabinet-Den Uyl uit is'.

ook als fracties uitdrukkelijk met een ontwerp-regeerakkoord instemmen. In dergelijke gevallen kunnen ter bepaling van de getalsmatige basis van een kabinet alle leden van de deelnemende fracties worden meegeteld. Bij de laatste formatie hebben echter enkele leden van de CDA-fractie uitdrukkelijk laten weten geen parlementaire binding aan te willen gaan met het te vormen kabinet. Dit kan toch moeilijk tot een andere conclusie leiden, dan dat slechts een minderheid in het parlement uitdrukkelijk akkoord gaat met de vorming van een kabinet, dat het gesloten regeerakkoord tot basis heeft. De verklaring van de zes, dat zij de totstandkoming van het kabinet niet willen beletten en dat zij het kabinet na zijn totstandkoming in loyaliteit zullen beoordelen op zijn daden, doet daar niets aan af. Een dergelijke opvatting werd door de CHU bij het optreden van het kabinet-Den Uyl vertolkt en is ook te vinden in de reacties van enkele kleine rechtse partijen op de plannen van de informateur.
Het bezwaar tegen de redenering van Van der Grinten is, dat daarin slechts met fracties rekening wordt gehouden. Aanvaardbaar lijkt me dit voor de beantwoording van de vraag of het kabinet een parlementair kabinet is, maar niet voor de bepaling van de getalsmatige steun voor het kabinet. Aan stemmingen in het parlement nemen immers geen fracties, maar slechts individuele kamerleden deel. Zij kunnen door een fractiebesluit niet worden gedwongen tot een bepaald stemgedrag; dit zou in strijd zijn met de geest van artikel 96 Grondwet ('De leden stemmen zonder last of ruggespraak met hen die benoemen'). Het standpunt van de zes, dat het akkoord 'niet voldoende basis biedt om de totstandkoming van zulk een kabinet voor hun parlementair-politieke verantwoordelijkheid te nemen' wordt door het andersluidende fractiestandpunt niet geneutraliseerd.

Binnen de opdracht

Al is m.i. het door Van der Grinten aanbevolen kabinet geen parlementair meerderheidskabinet, het is — gezien ook de toezeggingen van de zes — wèl een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden. De informateur heeft derhalve niet de grenzen overschreden die de hem verstrekte opdracht trok. Rest nog de vraag of de informateur, toen bleek dat een meerderheidskabinet niet kon worden gevormd, niet eerst had moeten onderzoeken of een (althans gedeeltelijk) extra-parlementair kabinet meer parlementaire steun zou hebben kunnen verwerven. Ik meen, dat het inderdaad staatsrechtelijk zuiverder — en psychologisch verstandiger — zou zijn geweest als de informateur dat onderzoek had verricht, al was het slechts ter voorkoming van de schijn dat naar een bepaalde oplossing toegewerkt werd.
Een extra-parlementair kabinet dat zou kunnen steunen op PVDA, CDA en D'66 zou ook beter hebben aangesloten bij de verkiezingsuitslag dan het huidige kabinet. Bovendien ontstond nu door het eindrapport van Van der Grinten kennelijk in die mate onzekerheid over de bestaande mogelijkheden, dat het Staatshoofd zich genoodzaakt zag opnieuw advies aan enkele fractievoorzitters en haar vaste adviseurs te vragen. Het rapport van de informateur had tot die onzekerheid geen aanleiding mogen geven.
Overigens is het allerminst zeker dat het onderzoek naar een extra-parlementair kabinet een positief resultaat zou hebben gehad. Gelet op de voorgeschiedenis — waartoe ook de wijze van totstandkoming van het kabinet-Den Uyl wordt gerekend — ligt het niet voor de hand, dat de CDA-fractie een extra-parlementair kabinet bestaande uit ministers van PVDA, CDA en D'66 zou hebben gedoogd. Andere extra-parlementaire varianten hadden vermoedelijk op minder steun mogen rekenen dan het huidige kabinet.
Desondanks had hierover uitsluitsel moeten zijn verkregen. Het achterwege laten van een onderzoek terzake acht ik daarom staatsrechtelijk moeilijk aanvaardbaar omdat een informateur m.i. moet nagaan welk kabinet onder de geldende omstandigheden op de grootst mogelijke steun in het parlement mag rekenen.
Die vraag kan op basis van het eindrapport niet zonder voorbehoud worden beantwoord.

Waarom faalde Den Uyl?

Het is voor een buitenstaander niet gemakkelijk aan te geven welke de werkelijke oorzaken zijn geweest van het mislukken van de pogingen een kabinet steunend op P.v.d.A., CDA en D'66 tot stand te brengen. Ik beperk me dan ook tot het noemen van enkele factoren die daartoe waarschijnlijk hebben bijgedragen zonder daarmee overigens de schuldvraag te beantwoorden.
Het verloop van onderhandelingen kan zelden los worden gezien van de persoonlijke eigenschappen van de deelnemers. De indruk bestaat dat bij de laatste formatie psycholo-

Politieke onmacht

mr. P. J. Boukema

gische factoren een zeer belangrijke rol hebben gespeeld. De vraag of daaraan de mislukking van de poging van Den Uyl zelfs zou moeten worden toegeschreven, valt echter van een afstand moeilijk te beantwoorden.
Invloed heeft stellig gehad het feit dat de PVDA bij de verkiezingen forse winst boekte en het resultaat van het CDA beneden de verwachtingen bleef. Daardoor werd de PVDA geprikkeld te overvragen en het CDA gestimuleerd niet al te veel toe te geven, met name waar het ging om de zetelverdeling en -bezetting. De PVDA heeft onvoldoende oog gehad voor de achtergrond van de op dit punt door het CDA getoonde krampachtigheid, in casu de wijze waarop het kabinet-Den Uyl is geforceerd. Het CDA is er op haar beurt niet in geslaagd de problemen die juist voor de zetelverdeling voortvloeiden uit het samengaan van ARP, CHU en KVP binnen het éne verband van het CDA te elimineren. Aan de kandidatuur van sommige CDA-ers werd daardoor sterker gehecht dan op grond van hun geschiktheid voor een bepaalde ministerspost gerechtvaardigd kon worden geacht.

Meerderheidsstrategie

Ook de door de PVDA geformuleerde meerderheidsstrategie heeft op het verloop van de formatie een nadelige invloed gehad. Wellicht minder doordat deze strategie door Den Uyl en Van Thijn tijdens de formatie werd toegepast, als wel doordat hun optreden tegen het licht van die strategie door het CDA werd geïnterpreteerd. De door de PVDA gewenste 8-7-1 zetelverdeling, de — met het geldende staatsrecht op gespannen voet staande — poging vooraf de taken van de staatssecretarissen vast te leggen, de eis dat bepaalde CDA kandidaten niet of niet tegelijk of niet op een bepaalde post in het kabinet zouden worden opgenomen, werden door het CDA opgevat als evenzovele aanwijzingen dat de PVDA er op uit was het alleenvertoningsrecht voor zich op te eisen, al leek de door het CDA ten toon gespreide verontwaardiging niet steeds van berekening vrij te pleiten.
Stellig hebben ook de interventies van de verschillende partijorganen van de PVDA een negatieve rol gespeeld. De voortdurende controle en toetsing van tussentijdse resultaten hebben de onderhandelingsruimte voor Den Uyl en Van Thijn verkleind. Bovendien sprak daaruit een gemis aan vertrouwen in de onderhandelaars, waardoor hun positie werd verzwakt en het negatieve beeld van de PVDA bij het CDA versterkt. De overstap van het CDA naar de VVD werd hierdoor vergemakkelijkt.
Weer in het algemeen rijst hier de vraag naar de rol van de politieke partijen bij de formatie. Politieke partijen zijn uit ons parlementair systeem niet weg te denken. Ze hebben een uiterst belangrijke functie bij het vertalen van beginselen en visies in concrete programma's, in het bemiddelen tussen bevolking en overheid, bij het aanwijzen van kandidaten voor de vertegenwoordigende lichamen enz. enz. Maar het is onjuist onze democratie te beschouwen als een 'partijenstaat' in die zin, dat het de politieke partijen als zodanig zijn die de politieke macht uitoefenen. In een zo opgevatte partijenstaat worden de politieke beslissingen door de politieke partijen genomen, ook al worden ze in het parlement geformaliseerd. De parlementariërs zijn in een dergelijke visie de hiërarchisch aan de partij ondergeschikte uitvoerders van de door de partij genomen politieke beslissingen. Het parlement is geen volksvertegenwoordiging meer, maar een partijenvertegenwoordiging.

'Partijstatelijk'

Toegegeven kan worden dat in ons staatsbestel 'partijstatelijke' elementen zijn aan te wijzen. Vastgehouden dient echter te worden aan het — ook in de Grondwet neergelegde — beginsel, dat de parlementariërs een eigen verantwoordelijkheid hebben en dat zij hun mandaat niet aan de partijen maar aan de kiezers ontlenen. Dit geldt ook voor hun stellingname bij de kabinetsformatie. Het zwaartepunt van de beslissingen inzake de formatie dient niet bij de partij maar bij de fractie te liggen, zij het dat de partij bevoegd blijft vooraf het kader van de onderhandelingen aan te geven en achteraf het door de partij behaalde resultaat af te keuren.
Mijn indruk is dat in de PVDA nogal 'partijstatelijk' wordt gedacht. Tot welke riducule consequenties dit kan leiden bewijst het (overigens afgelaste) kort geding, dat door twee partijleden tegen Den Uyl werd aangespannen teneinde hem te dwingen zich te houden aan besluiten van de partij. Ook het optreden van de partijraad is daarvan een gevolg.
De tijdens de pogingen een tweede kabinet Den Uyl te vormen betrachte openbaarheid heeft die formatiepoging ook zeer negatief beïnvloed. Allereerst omdat hierdoor een snelle mobilisatie van de in PVDA en CDA levende tegenkrachten (en die waren er) moge-

lijk werd en voorts omdat een terugkomen op publiekelijk gestelde eisen werd bemoeilijkt. Herbezinning over de openbaarheid bij kabinetsformaties is nodig. In elk geval dient bij het begin van een formatiefase (adviezen in verband met de aanwijzing van een (in)formateur) en na afsluiting daarvan opening van zaken te worden gegeven. Openbaarheid tijdens de onderhandelingen moet achterwege blijven, voorzover de goede voortgang daarvan wordt belemmerd en er geen wezenlijke belangen mee worden gediend.

Een van de belangrijkste oorzaken van de mislukking van de formatiebesprekingen tussen PVDA, CDA en D'66 lijkt te zijn geweest het gebrek aan vertrouwen in elkaars bedoelingen. Het CDA vreesde voor pogingen van de PVDA om in het nieuwe kabinet een overheersende positie in te nemen, terwijl de PVDA de politieke wil van het CDA om met de PVDA samen te regeren in twijfel trok. Van dit wantrouwen waren de strubbelingen over de personele bezetting en de wens van beide partijen gedetailleerde afspraken over het kabinetsprogramma te maken symptomen.

Moeilijk valt vol te houden, dat er voor dat wantrouwen geen reden was. De PVDA hàd de eerste viool onder de arm en het CDA liet van het begin af weten partnerruil niet uit te sluiten. De onderhandelaars hadden echter dat wantrouwen moeten doorbreken. Het feit, dat zij daarin niet zijn geslaagd is ontmoedigend. Met het mislukken van de poging het kabinet tot stand te brengen, dat blijkens de uitslag van de verkiezingen diende te worden gevormd, en zulks ondanks het feit dat over regeerakkoord en zetelverdeling overeenstemming bestond, is een mate van politieke onmacht aan de dag getreden, waarvan de gevolgen verstrekkend kunnen zijn.

Staatsrechtelijke vernieuwing?

Dit brengt me op de vraag of in de toekomst langdurige en onbevredigend verlopende kabinetsformaties kunnen worden voorkomen. Zeker kan dat, bijvoorbeeld door het kiesstelsel zo te wijzigen dat de verkiezingen steeds voor één partij of groep van partijen een meerderheid opleveren. Ook het rechtstreeks verkiezen van een minister-president zou de formatie bespoedigen.

Nog afgezien van de inhoudelijke bezwaren tegen deze wijzigingen, is een probleem dat hiervoor herziening van de Grondwet nodig is. Niet alleen kost het tijd, maar het is ook niet waarschijnlijk dat — gelet op recente pogingen daartoe — voor dergelijke wijzigingen een tweederde meerderheid in de Staten-Generaal zal zijn te vinden.

De aanwijzing van een formateur — hetzij door de Tweede Kamer, hetzij door de kiezers — is geen oplossing. Dezelfde problemen die zich nu voordeden kunnen ook rijzen voor een aldus aangewezen formateur.

Vooralsnog zie ik dan ook weinig mogelijkheden om door een aanvaardbare en binnen afzienbare tijd te realiseren wijziging van het geschreven staatsrecht de bestaande manco's in het proces van kabinetsvorming op te heffen.

De indruk mag ook niet gewekt dat slechts door wijziging van het kiesstelsel verbeteringen zijn te bewerkstelligen. Hierdoor zou aan de politieke partijen een te gemakkelijk alibi worden verstrekt om zich aan zelfonderzoek te onttrekken. Ook zonder wijzigingen van het geschreven staatsrecht moet het immers mogelijk zijn beschamende vertoningen, zoals de laatste twee kabinetsformaties in onze staatkundige geschiedenis zijn geweest, te voorkomen.

Nodig is vooreerst een duidelijke politieke stellingname vòòr de verkiezingen. Het vooraf uitsluiten van samenwerking met andere partijen dient vermeden, het vòòr de verkiezingen aangeven met welke partijen men zo mogelijk wil regeren, aangemoedigd. Bij de formatie moeten de onderhandelende partijen elkaar accepteren als volwaardige coalitiepartners. Storende factoren, zoals teveel openbaarheid en te grote bemoeizucht van partijorganen, dienen geëlimineerd.

Een garantie voor een beter verloop van de formatie is hiermee niet gegeven. Wellicht kan die worden gevonden in de overtuiging van de hoofdrolspelers in het spel dat formatie heet, dat een parlementaire democratie een kwetsbaar geheel is, en dat een herhaling van wat zich bij de laatste formatie afspeelde daaraan grote schade kan toebrengen.

staatkundig bestel

Grotere coalitie gewenst?

door Han Lammers

De heer Han Lammers (46) te Lelystad is vanaf 1976 landdrost van het openbaar Lichaam Zuidelijke IJsselmeerpolders. Daarvoor was hij redacteur bij het A.N.P., het Algemeen Dagblad en de Groene Amsterdammer. In 1970 werd hij lid van de gemeenteraad van Amsterdam. Hij was in 1969 en 1979 lid van het partijbestuur van de PvdA. Publicaties o.m. 'Hinderlijk Volgen' (gebundelde bijdragen in De Gids), hij verleende medewerking aan 'Tien over Rood', schreef in Podium en heeft thans een rubriek in Het Parool.

Hoe het met de komende kabinetsformatie moet is een vraag die alleen maar precies kan worden beantwoord als we weten wat er aan die formatie voorafgegaan is. Als dit kabinet in pais en vree z'n volle termijn uitdient en de verkiezingen geven bijvoorbeeld het CDA een meerderheid, dan zal het wel voor de hand liggen om de zittende ploeg te laten doorgaan. Als daarentegen — ander uiterste — het kabinet aan innerlijke spanningen bezwijkt en de combinatie CDA-VVD bovendien z'n meerderheid zou verliezen, dan liggen de kaarten gans anders.

Meerderheidsstrategie werkt niet

Voor het ogenblik kan men al vrij zinvol handelen door op te sommen hoe het niet moet, wat lijnen te schetsen en enkele praktische suggesties te doen. We weten in de eerste plaats dat de zgn. meerderheidsstrategie niet werkt. Daarmee zeg ik niets opzienbarends, want iedereen heeft het met z'n eigen ogen kunnen zien. Het politieke leven reageert averechts als een van de deelnemers over de anderen tracht te heersen, ook al is hij dan iets groter dàn die anderen. Onze democratie is tot in z'n vezels een overleg-democratie.
Het anderen dwingen in de een of andere richting is een politiek die slechts kort stand houdt.
Allen zijn in dit land op allen aangewezen. Ik geloof dat hiermee in het kort een oorzaak is aangegeven van veel irritatie en misverstand tijdens de laatste formatie.

Het is de Partij van de Arbeid verweten dat zij heeft toegelaten dat partij-organen zich met de formatie hebben bemoeid. Nu moet men zich wel realiseren dat vanaf het ontstaan van socialistische partij-organisaties aan partijraden, congressen of gewestelijke vergaderingen een sterke medezeggenschap is toegekend in de beslissing of er aan regeringen dan wel aan dagelijkse besturen van gemeenten of provincies wordt meegewerkt.
Het ene partij-orgaan maakt van die bevoegdheid uitbundiger gebruik dan het andere. Niet altijd is men doordrongen van de wijsheid dat hoe groter een bevoegdheid is, des te terughoudender er gebruik van dient te worden gemaakt. Maar de terugkoppeling op de zgn. achterban is geen nieuw verschijnsel en niet typerend voor de socialistische kring alleen. Iedere achterban zal moeten beseffen dat hij met zijn uitspraken de wilsuiting van de kiezer niet mag frustreren. Dat is in de afgelopen periode natuurlijk wel gebeurd.
De verkiezingsuitslag gaf duidelijk aan dat er voorkeur was voor de samenwerking tussen de PVDA en CDA, in de vorm van een kabinet-Den Uyl II. Het is er niet van gekomen.

CDA: wendbare centrumpartij

Jammer genoeg hebben sommige socialisten door de strategie die zij kozen vrij spel gelaten aan die krachten in het CDA, die het liefst met de VVD samengingen. Die zijn er natuurlijk. Alleen al het feit dat Aantjes, Boersma etc. zo nadrukkelijk op hun voorliefde voor samenwerking met de socialisten tamboereren, geeft genoeg aanleiding tot die veronderstelling.

Grotere coalitie gewenst?

Han Lammers

De feiten spreken geen andere taal.
Met name het traditionele katholieke en christelijk-historische deel van het CDA moet de socialisten niet en het zal iedere gelegenheid grijpen om de VVD aan zijn zijde te halen. Dat die VVD vervolgens op stuitend-cynische wijze een door socialisten mee-ontworpen regeerakkoord gaat uitvoeren, doet er bij de traditionelen niet toe. Het gaat om de sfeer, de mentaliteit. En wie zal ontkennen dat er geen nieuwe omstandigheden kunnen ontstaan, waardoor bijstelling van het regeerakkoord nodig wordt? Dan is de gelegenheid daar, om definitief de koers te wijzigen. Ik moet dan nog zien hoe Aantjes en de zijnen zich houden. En hoe de reactie van D'66 zal zijn. Zeker daarvan ben ik niet. Ik heb D'66 nooit als een vaste bondgenoot van de PVDA gezien, maar meer als een vereniging van weldenkenden, waarmee men veel kanten op kan.
Het CDA heeft duidelijk de positie van een wendbare centrumpartij gekozen. Het ligt aan de mate waarin het haar gemakkelijk wordt gemaakt, welke richting zij bij een formatie zal koersen.
Alle gemopper over wat de socialisten wel of niet fout hebben gedaan, wist dat niet uit. Dat is ook in belangrijke mate de verklaring van het feit dat de besprekingen tussen CDA en VVD zo eenvoudig verlopen zijn. De beide voorlieden Van Agt en Wiegel konden praktisch met gesloten beurzen te werk gaan. Is een teveel aan bemoeienis van een achterban ongezond, een totaal ontbreken van enige openbare controle op handel en wandel is natuurlijk ook niet best.
Het zal de coalitie ook nog wel opbreken, als straks blijkt hoeveel tol de VVD aan de dissidente loyalisten heeft moeten betalen.
Nu is het consigne nog: eenheid. Of dat lang vol te houden is, waag ik te betwijfelen.

Wat straks?

Maar de vraag was: wat straks? Ik meen dat om daar een antwoord op te vinden, eerst moet worden nagegaan, wat het land nodig heeft. Partijen zijn geen doelen in zichzelf, maar middelen om de belangen van het land te behartigen.
Het is nodig om verder te kijken dan één regeerperiode reikt. Toekomstdenken is in deze tijd van kleinschalige stapjes-voor-stapjes niet populair, maar het is niettemin gewenst dat het beoefend wordt. We weten dat de werkloosheid in ons land structureel van aard is, dat onze economische positie internationaal uitermate kwetsbaar aan 't worden is, dat de woningnood in grote delen voorlopig nog onopgelost blijft, dat het geld in onze maatschappij stuurloos rondtolt en dat de grond chaotisch wordt beheerd.
Onze infrastructuur veroudert, bedrijven evenzeer en onze dienstverlenende capaciteit neemt af.
Sterker wordende vergrijzing maakt het steeds meer noodzakelijk het verzorgend element in onze maatschappij te ondersteunen.
Een samenstel van maatregelen is nodig, dat een werking op lange termijn heeft: noem het Plan van de Arbeid, noem het Nationaal Plan, noem het de Kwaliteit van Morgen, in ieder geval zal het uitzicht moeten geven op de eeuwwisseling.

Om zoiets tot stand te brengen, is brede nationale overeenstemming nodig. Opportunistische wendbaarheid hoort daar niet bij, net zo min als star strategisme. Vast staat dat het CDA in z'n huidige structuur in het beeld niet past. Het CDA is immers een conglomeraat van allerhand strevingen: links en rechts verenigd op basis van een evangelische bewogenheid, waarvan niemand kan voorspellen hoe die in de praktijk uitpakt. Men mag op de meerderheidsstrategie van de PvdA aan te merken hebben wat men wil, men kan ook niet onder de constatering uit dat die strategie is ingegeven door het ontbreken van het vertrouwen dat het CDA z'n wendbare middenpositie niet zal gebruiken om aangegane verplichtingen jegens een coalitie te ontlopen, zodra dat beter lijkt uit te komen. De geforceerde samensmelting van verschillende, elkaar tegenstrijdende stromingen stemt niet tot geloof dat het om nog iets meer gaat dan macht alleen.
Dat is ook de reden waarom men van socialistische zijde invloed wilde op de bezetting van posten. De PVDA verwijt zichzelf op dit punt heel wat, dat kan men rustig aannemen, maar het CDA doet er verstandig aan zichzelf ook eens nader te onderzoeken en zichzelf de vraag voor te leggen: hoe komt het dat men ons blijkbaar niet vertrouwt? Want in een sfeer van vertrouwen en zekerheid omtrent de bedoelingen van de ander zou een behoefte aan het vastleggen van allerlei meerderheidsregelingen niet zijn ontstaan.
Intussen staan we met z'n allen voor de hiervoren beschreven noodzaak om op lange termijn een strategie voor inrichting en positieverbetering voor ons land te ontwerpen. Het is niet uitgesloten dat op den duur daarvoor grotere coalities nodig zijn dan de tot dusver

gebruikelijke. Maar als die aan de ene kant werkbaar en aan de andere kant democratisch verantwoord willen zijn, zal er in ons staatkundig denken algemeen, wel enige wijziging moeten komen.

Monisme en dualisme

Vooral de laatste jaren beleven we een steeds sterkere neiging om in het landsbestuur monistisch te werk te gaan, dat wil zeggen, er is een niet-natuurlijke eenheid tussen regering en parlement aan het groeien. Ook daarvan hebben de socialisten niet het alleen-vertoningsrecht. Wie de huidige regeringsfracties ziet opereren, merkt dat van zelfstandige verantwoordelijkheden betrekkelijk weinig overblijft. De koers wordt bepaald door fracties, of delen daarvan. Onder zulke omstandigheden zou het onwijs zijn naar een grotere coalitie te streven, omdat men dan de democratie om zeep brengt.
Eerst zal men weer terug moeten naar de naar mijn mening onvervangbare grondslag van ons staatsbestel, nl. het dualisme. Een regering behoort een zelfstandig verantwoordelijke volksvertegenwoordiging tegenover zich te hebben en hoe breder die regering is samengesteld, des te meer zal de volksvertegenwoordiging zich van haar zelfstandige verantwoordelijkheid bewust moeten tonen.
In een pseudo-monistisch stelsel zijn regering en parlement beurtelings elkaars voetveeg, met het gevolg dat er zo'n ondoorzichtige situatie ontstaat, dat slechts ingewijden nog de weg weten en zelfs Den Haag Vandaag het spoor bijster moet raken.

In een dualistisch stelsel zal het meer om de overeenstemming op hoofdlijnen moeten gaan en zullen op onderdelen wisselende meerderheden moeten worden getolereerd. Daardoor komt de verantwoordelijkheid van iedere parlementariër persoonlijk beter tot uiting en wordt de politiek bevrijd van een onwerkelijke blokkendoosmentaliteit. Beter inzicht in de eigen verantwoordelijkheden van volksvertegenwoordigers zal ook de neiging doen afnemen om in termen van partijdiscipline te denken en te opereren. Wie aan het monisme wildgroei toestaat, vraagt om bijzondere invloed van partij-organen en dergelijke. Er is dan geen enkel argument om die invloed te weren. Immers: coalitielijn wordt al gauw partijlijn, zelfstandig eigen inzicht behoort zich daarnaar te voegen en het totale proces dient te worden bewaakt: door een partij. Een logische gang van zaken, in de ene partij openlijk aangehangen, in de andere heimelijk.

PVDA-VVD

Wil een grotere coalitie mogelijk zijn, dan is er nog iets anders nodig: de PvdA zal met de VVD aan de praat moeten raken.
De laatste tijd gonst het van de geruchten en aansporingen, laatstelijk nog van de kant van oud-minister Boersma (Vara-radio van zaterdag 4 februari jl.).
Als er nu iets is dat voorzichtig zal moeten worden behandeld, is het dit. De beste manier om het niet te laten doorgaan is de discussie aan de partijvooraanstaanden over te laten. Men zal in brede kring het vraagstuk op plaatselijk niveau aan de orde moeten stellen, aan de hand van zeer concrete uitgangspunten, geënt op het belang dat ons land heeft bij het ontwerpen van een regeringsstrategie op langere termijn. Het bij VVD en PVDA levende anti-confessionalisme is niet voldoende bindmiddel. Er is meer overeenstemming nodig dan over de abortus of 'Deep Throat' alleen. Sociaal-economische vraagstukken, financieringspolitiek, grondpolitiek, volkshuisvesting, vredespolitiek, dat zijn zaken die aan de orde moeten worden gesteld. Is daarover voor lange termijn geen overeenstemming met de grondvergaderingen van beide partijen te krijgen, dan kan men het wel vergeten. Ik verwacht niet dat men algemeen in de PVDA gretig naar zo'n discussie uitziet. Op z'n minst zal men eerst de handel en wandel van de VVD-bewindslieden en de Tweede-Kamerfractie willen kunnen beoordelen. En dat kan niet eerder dan in het tweede regeringsjaar, als de eigen beleidsvoorstellen ter tafel komen.

Een onderzoek naar een samengaan tussen PVDA en VVD lijkt niet alleen zinvol in het licht van het vormen van een grotere coalitie.
Als daarover nationaal geen overeenstemming wordt bereikt, is het altijd nog de moeite waard om te proberen het land te verlossen van de onvermijdelijkheid van altijd maar weer de confessionelen op de sleutelposities. Zulk automatisme is op den duur zeer ongezond, omdat de betrokken partij veel te gemakkelijk aan macht wordt geholpen, waardoor zij zich veilig gaat wanen en ongevoeliger wordt voor wat anderen beweegt.
Voor velen in de Partij van de Arbeid is vooralsnog het CDA de enig denkbare regeringspartner, zij het dat men daar niet met al te

veel vertrouwen tegenover staat. In de VVD is nog teveel socialistenhaat opgetast en te weinig structurele diepgang in het denken te bespeuren, dan dat een samengaan als voorde-hand-liggend wordt ervaren. Vandaar dat ik van mening ben dat een discussie daarover op het grondvlak van beide partijen vooraf zal moeten gaan aan definitieve uitspraken.

Afspraken vóór de verkiezingen

Op de kortere termijn zal men moeten rekenen met de verhoudingen zoals ze zijn. Uiterlijk 1981 staat men dan weer voor de noodzaak een kabinet te formeren. Stel dat de verkiezingsuitslag opnieuw een deelname van de socialisten aan de regering aannemelijk maakt, wat dan? Zal dan het CDA opnieuw zijn vrijheid hernemen en de VVD in beginsel terzijde stellen? Men zou daar nu al het antwoord op willen weten, vooral van degenen die zich zo listig loyalisten hebben genoemd.
Om onduidelijkheid te voorkomen, zouden alle partijen er toe moeten overgaan vóór de verkiezingen hun voorkeuren van samenwerking aan te geven, desnoods in volgorde. In ieder geval zou het juist zijn als men ook programmatisch liet blijken aan welke zaken men onder alle omstandigheden de hoogste prioriteit zou willen toekennen — het zgn. minimumprogram dat Nieuw Links in de zestiger jaren vruchteloos heeft gepropageerd en welk denkbeeld door de PvdA vervangen is door de niet succesrijke meerderheidsstrategie.

Het minimumprogram is niet alleen voor de socialisten aanbevelenswaardig. Het is ook voor de anderen een goed middel om duidelijkheid vooraf te scheppen, duidelijkheid waaraan de kiezer te zijner tijd meer dan behoefte zal hebben. Intern dwingt het de partijen om zichzelf op het spoor te komen en zal het bevorderlijk zijn om verschuivingen in het denken aan het licht te brengen. De VVD kan dan bijvoorbeeld tonen hoe de verhoudingen tussen het Wiegelisme en de Vonhovelingen zich hebben ontwikkeld. Dan wordt ook inzicht gegeven in wat de onderscheiden partijen als de hoogste prioriteiten bij het behartigen van het landsbelang beschouwen.
Een dergelijke handelwijze verdraagt zich zeer goed met ons staatkundig systeem. Er kan ook een vereenvoudiging van het werk van informateur en formateur uit voortvloeien. Men kan nl. eerder weten waar men aan toe is.
Gekunstelde constructies als gekozen minister-presidenten of door de Tweede Kamer aan te wijzen formateurs helpen niets. Ze garanderen immers geen resultaat. Een minimumprogam, vóór de verkiezingen bekend gemaakt, geeft althans de kiezer beter gelegenheid om een keus te doen en bemoeilijkt het gesjoemel na verkiezingen, waarbij kleine coterietjes de gelegenheid krijgen (en grijpen) om toch iets anders te doen dan waarnaar de verkiezingsuitslag wijst.
Hoe meer een partij met dit verlangen naar duidelijkheid moeite heeft, naar die mate zal men haar ervan moeten verdenken dat zij met twee spellen kaarten wil spelen

Bij alles dient voorop te staan dat het er om gaat uitzicht te geven op een stelsel van regeren, waarbij men niet bij de dag leeft, maar waardoor de gelegenheid ontstaat om op langere termijn uit te stippelen wat het beste is.
Slaagt men daar niet in, dan leveren we het land op den duur uit aan ambtenarenbestuur en dat ontaardt al gauw in bureaucratisch despotisme, waartegen, als het eenmaal volledig heeft doorgewoekerd, geen kruid meer gewassen is.
Dit voorland heeft men voor zich als men de weg blijft volgen van ongewisse, opportunistische onzekerheid en korte regeertermijnen, afgewisseld met extreem-lange formatieperioden. Dat is wat ons te wachten staat, als er, gezamenlijk, geen koers wordt gevonden, die inhoudelijk zo sterk is, dat de vorm van het politiek bedrijven zich daarvan gemakkelijk laat afleiden.

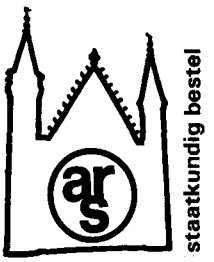

Oordeel en vooroordeel

door drs. W. Breedveld

Drs. W. Breedveld (32) te Haastrecht is sinds deze maand politiek redacteur van het dagblad Trouw; hij volgt in deze functie P. L. van Enk op. Vanaf 1974 was hij medewerker van de Rijksvoorlichtingsdienst, in welke functie hij de kabinetsformatie van zeer nabij heeft gevolgd. Daarvóór was hij zeven jaar verbonden aan de parlementaire redactie van Trouw. Drs. Breedveld studeerde in zijn vrije tijd politieke wetenschappen aan de Rijksuniversiteit van Leiden.

Marten Toonder heeft zijn beroemde geestesprodukt Olivier B. Bommel ooit een verhaal lang getrakteerd op deze variant van een bekend spreekwoord: Als men de bakens verzet, verloopt het getij. Ondanks de evidente strijdigheid met alle natuurwetten, die hij zo treffend beschreven vond in de dikke boeken van zijn goede vader, kon heer Bommel uiteindelijk toch niet uit onder de conclusie, dat het de tijwisselaar is die de bakens verzet en dat daarmee het getij verloopt.
Nader beschouwd blijkt dit verhaal een speelse uitwerking te zijn van een onvermijdelijke menselijke tekortkoming, namelijk dat hij de dingen ziet zoals hij ze ziet en nauwelijks zoals ze in werkelijkheid zijn of gebeuren. Trouwens, wie zou kunnen bepalen wat de werkelijkheid is? Zolang het gaat om simpele ervaringsfeiten, die iedereen met iedereen deelt, is er geen vuiltje aan de lucht. Ongeveer zoals de melkboer, die na de tachtigste klant nog even opgewekt vaststelt dat het toch wel een buitengewoon 'mooi weertje' is vandaag. Het wordt echter al een stuk moeilijker als het erom gaat de denkbeelden van anderen helder voor ogen te halen. Gemakshalve wordt dan vaak een toevlucht gezocht in eenvoudige stereotypen.
Maar zelfs als men daarmee geen genoegen neemt, doemt het onvoorstelbare probleem op, dat de denkbeelden van een ander noodzakelijkerwijs begrepen worden vanuit de eigen kijk, die men op de werkelijkheid heeft. In hoeverre is men feitelijk in staat de denkwereld van een ander onafhankelijk van zichzelf te verstaan? In de politiek heeft dit beperkte menselijke waarnemingsvermogen verstrekkender gevolgen, dan men op het eerste gezicht voor mogelijk houdt. Het betekent bijvoorbeeld, dat een te grote vooringenomenheid met het eigen standpunt al te gemakkelijk leidt tot een volstrekt onbegrip voor de tegenpartij en daarmee tot de onmogelijkheid van samenwerking. Anderzijds is het onmogelijk de werkelijkheid van een ander precies te doorgronden. Er blijft dus nogal wat te raden over omtrent de preciese bedoelingen van de tegenpartij.

Politici zijn bijgevolg nogal eens op zoek naar de werkelijkheid achter de werkelijkheid. Het zijn verkenningen in een soort niemandsland, met als voornaamste gids de eigen blauwdruk die men van de werkelijkheid heeft. Met behulp daarvan wordt de legpuzzle gelegd van de noodzakelijk geachte politieke samenwerking. Worden bij dit moeizame werk fouten gemaakt, bijvoorbeeld omdat men de bedoelingen van de tegenpartij niet goed begrijpt, dan ontstaan er langzamerhand steeds grotere haperingen. Tenslotte zal men — de bakens verzettend — het politieke getij laten verlopen.

Theory on misperception

Het lijkt interessant de verrassende politieke wending van de recente kabinetsformatie eens tegen de achtergrond te bezien van de bakens en het verlopende getij. In de hierover overigens spaarzaam voorhanden zijnde literatuur wordt dit fenomeen samengevat onder het hoofdje 'Theory on Misperception', foute beslissingen die genomen worden, omdat men de bedoelingen van de tegenpartij niet goed heeft begrepen, of verkeerd heeft ge-

taxeerd'.
De belangrijkste vuistregel van deze theorie is, dat besluitvormers geneigd zijn inkomende informatie in te passen in hun eigen beeld van de werkelijkheid. Zij registreren vooral wat zij van de tegenpartij verwachten.
Uit deze grondregel zijn een aantal, voor het verloop van de kabinetsformatie interessante, stellingen af te leiden. Kort samengevat de volgende:

— De doorwerking van de eigen, wellicht bevooroordeelde, kijk op anderen, zal groot zijn, als de informatie van de tegenpartij tweeslachtig is.
— De kans op onjuiste waarneming is eveneens groot als een samenhangende filosofie over de tegenpartij ontbreekt, of slechts in geringe mate is ontwikkeld.
— Onjuiste waarneming wordt ook in de hand gewerkt als partijen elk afzonderlijk ruim de tijd nemen om tot een beslissing te komen. Men verkijkt zich dan nogal eens op de capaciteit van de tegenpartij het uiteindelijke resultaat in het juiste verband te zien.
— Besluitvormers zijn vaak geneigd de tegenpartij vijandiger te zien, dan deze in werkelijkheid is.
— Omgekeerd is het voor een partij moeilijk in te zien, dat de ander haar als een ernstige bedreiging ziet.
— Tenslotte zien besluitvormers nogal eens over het hoofd, dat wat past in hun theorie, ook passend kan zijn in die van anderen.

Wie de kabinetsformatie van nabij heeft gevolgd, ontkomt bijna niet aan de indruk dat onjuiste waarneming op één of andere wijze een roi heeft gespeeld. PVDA en CDA leken kort na de verkiezingen 'tot elkaar veroordeeld', zoals PVDA-onderhandelaar Ed van Thijn het indringend formuleerde. Beide partijen konden zich in belangrijke mate herkennen in elkaars programma. De verkiezingsuitslag leverde ook nog eens een duidelijk vertrouwensvotum op voor de zittende regeringscombinatie van PVDA en CDA. Bovendien hebben de partijen maandenlang hardnekkig onderhandeld om tot regeringssamenwerking te komen.[2] Toch is tot veler verrassing het politieke getij gekeerd.
Hoe en onder welke omstandigheden zijn de bakens verzet? Was Van Agt of Den Uyl de grote tijwisselaar?

Machtsevenwicht

Voor een toetsing van deze vraag lijkt het nuttig eerst enigermate aan te geven hoe ongeveer PVDA en CDA naar elkaar kijken. Het kader daarvan is grotendeels gegeven met hun relatieve machtspositie. De confessionele partijen hebben sinds de eeuwwisseling in sterke mate hun stempel kunnen zetten op de Nederlandse politiek. Welke regering er ook werd gevormd, zij vormden daarin altijd de meerderheid. Met de verkiezingen in 1973 raakten zij die centrale positie echter kwijt en moesten zij voor het eerst een PVDA gedogen in een meerderheidspositie. De oprichting van het CDA leek dit getij te kunnen keren. Wat dat betreft vormden de laatste verkiezingen een teleurstelling van de eerste orde. De PVDA bleef in een meerderheidspositie, zij het een geringe.

CDA en PVDA zijn daarmee geduchte concurrenten van elkaar. De naald van het machtsevenwicht aarzelt sterk tussen hen beide: de PVDA is de grootste partij geworden, het CDA daarentegen kreeg het alternatief van een regeringscombinatie met de VVD in handen, iets wat in 1973 niet het geval was. De signalen, die de partijen elkaar over en weer gaven, werden bijgevolg met een flinke dosis wantrouwen bekeken. De centrale vraag bleek telkens weer: vóór alles voorkomen, dat het machtsevenwicht al te zichtbaar doorslaat naar de andere partij.

Beeld van de PVDA

Het ligt voor de hand, dat de onvermijdelijke vooroordelen, die CDA en PVDA van elkaar hebben onder die omstandigheden sterk werden bijgekleurd. Om enigermate de sfeer van die vooroordelen aan te geven, zij hier volstaan met een kleine bloemlezing uitspraken, gedaan tijdens de verkiezingscampagne. Van Agt constateert dan bijvoorbeeld, dat socialisten 'doordrammers' zijn, zulks in tegenstelling tot bijvoorbeeld de liberalen. Over zijn samenwerking met VVD-collega's in het kabinet-Biesheuvel zegt hij bijvoorbeeld: 'Dat waren zonder uitzondering aardige, sympathie-

1. Voor enige literatuur op dit thema verwijs ik graag naar Robert Jervis in James N. Rosenau's bundel *'International Politics and foreign policy'* New York, 1969.
Floyd Allport, *Theories of perception and the concept of structure,* New York, 1952.
Karl Deutsch, *The Nerves of Government,* New York, 1963.
Davis Braybroke and Charles Lindblom, *A Strategy of decision,* New York, 1963.
2. Voor de juistheid van deze stelling zij nog eens verwezen naar onvrijwillig gepubliceerde notulen van de CDA-fractie, onder meer die van dinsdag 15-11-77.
Vrij Nederland, 3 december 1977.

ke, redelijke mensen. Ik moet wel zeggen, dat er met socialisten moeilijker te akkeren viel dan destijds met de liberalen'.
Aantjes zette zich in de verkiezingscampagne sterk af tegen het veronderstelde machtsdenken van de PVDA. Hij vindt bijvoorbeeld, dat de PVDA de blokkade (meerderheidsresolutie) moet opheffen. Hij vindt, dat onder geen beding de PVDA een te sterke positie moet krijgen: 'De ervaring in Rotterdam leert, dat PVDA-benen die weelde niet kunnen dragen. Verder probeert de PVDA een wig te drijven in het CDA'.
De visie van Andriessen blijkt doordrenkt te zijn met teleurstellende ervaringen. Hij wijst er bijvoorbeeld op, dat de confessionele partijen in 1972 hun voorkeur voor de socialisten uitspraken. Zij werden toen echter weggehoond. Hij vindt de voorwaarden (m.b.t. de hervormingsvoorstellen - w.b.) 'ronduit vijandig'.

Beeld van het CDA

In het PVDA-kamp omgekeerd weinig vriendelijks over het CDA. Van Thijn bijvoorbeeld meent, dat de grootste groep uit het CDA samenwerking met de PVDA wil vanuit de filosofie van 'de gebruikswaarde. De PVDA is goed om de vakbeweging koest te houden, om impopulaire maatregelen door te voeren'. Hij meent verder, dat het CDA wordt beheerst door een 'volstrekte verstarring in denken', dat het CDA 'diffuus' is, het de deur naar de VVD 'onbeschaamd wijd' open zet, Van Agt als premier 'ondenkbaar' is, de KVP een 'natuurlijke' voorkeur heeft voor de VVD en indien er na de verkiezingen een meerderheid mogelijk is van CDA en VVD 'je er vergif op in kunt nemen', dat de voorkeur van het CDA naar de VVD uitgaat.
Den Uyl bespeurt in de kabinetscrisis een actie om het werk aan de vernieuwing van de samenleving de socialisten uit handen te slaan. Neemt scherp stelling tegen de 'onduidelijkheid' van het CDA. Deze partij verkeert volgens hem in het centrum en houdt voortdurend de deur open naar zowel de socialisten als de liberalen.
Hoewel uitspraken tijdens een verkiezingscampagne sterk gericht zijn op de achterban (ter bevestiging van de vooroordelen?), biedt de sfeertekening toch wel enige aanknopingspunten. De vooroordelen blijken vooral betrekking te hebben op twee onderwerpen: het machtsevenwicht en de inrichting van de maatschappij. Ten aanzien van het machtsevenwicht is het CDA voortdurend beducht dat de PVDA uit is op een uiteindelijke tweedeling van de Nederlandse politiek. Het CDA nam uit dien hoofde sterk stelling tegen de polarisatie en later de zogenaamde meerderheidsstrategie van de PVDA.
Omgekeerd hebben de socialisten nogal wat moeite met de confessionele partijen in het Nederlandse politieke bestel. Kort na de oorlog bepleitte Banning de opheffing van de confessionele partijen. Ook in de jaren daarna is die ondertoon er altijd wel geweest, zoiets als het bedrog van Jacob: de handen zijn Ezau's handen (bijv. het CDA-programma 'Niet bij brood alleen'), maar de stem is Jacobs stem, en die moeten we niet.
De wederzijdse kijk op de inrichting van de maatschappij is eveneens gekleurd. In katholieke kring is men bijvoorbeeld sterk beducht voor al te grote bemoeizucht van de staat, soms op het onberedeneerde af. Geen heer Albedil, zoals Van Agt het kernachtig onder woorden bracht. Te denken valt ook aan de opmerkelijke pleidooien van Andriessen ten gunste van het particulier initiatief. Omgekeerd proeven socialisten hier weer een sterke geneigdheid van de confessionelen om de boot af te willen houden.
Het is, terugblikkend op de geschiedenis van de kabinetsformatie, erg verleidelijk het thema van dit verhaal zo voor te stellen, alsof de vooroordelen elkaar in de loop van de tijd over en weer zodanig hebben versterkt, het belastend materiaal zo torenhoog werd, dat partijen besloten elkaar maar de rug toe te keren. Zo simpel ligt het echter niet, omdat in de concrete situaties nooit helemaal duidelijk aan te geven is, waar de onjuiste waarneming begint en het maken van de politieke keuze op basis van de echte feiten ophoudt. Gegeven de hierboven al aangegeven fikse dosis wantrouwen, die er over en weer bestond, onderstaand toch een poging om de rol, die de onjuiste waarneming wellicht heeft gespeeld te concretiseren. Het ligt een beetje voor de hand dit te doen aan de hand van de concrete struikelblokken. Die zijn: de meerderheidsresolutie van het partijbestuur van de PVDA, de kabinetscrisis en tijdens de kabinetsformatie de VAD, de abortus, de getalsformule en uiteindelijk de personen, die deel uit zouden moeten maken van het kabinet.

Meerderheidsstrategie en lood om oud ijzer-theorie

Godfried Bomans heeft ooit eens in de Volkskrant een parodie geschreven over Nederland

als een plat land, waar bergen worden afgegraven en plassen worden gedempt. Bomans zag daarin aanknopingspunten voor zijn filosofie van een eeuwenlange typische Nederlandse traditie om alles wat groot en machtig is, of boven de middelmaat uitsteekt, te willen slechten. In de eerste na-oorlogse jaren bracht de KVP die traditie in de praktijk, in die zin dat zij zich na een verkiezingsoverwinning inschikkelijk gedroeg en zich daarentegen na een nederlaag ontpopte als een hard onderhandelaar.

Nu, na het mislukken van de formatie van een PVDA/CDA-kabinet, lijken alle krachten te zijn gemobiliseerd de PVDA deze les alsnog te willen inprenten. Andriessen constateerde bijvoorbeeld kort na de mislukte formatie op een spreekbeurt in Limburg, dat de PVDA ten onder is gegaan aan de arrogantie van de macht. De formatie is mislukt, omdat er een conflict ontstond tussen de meerderheidsstrategie van de PVDA, die het voor het zeggen wilde hebben en de opvatting van gelijkwaardigheid met respect voor de bondgenoot, die het CDA voorstond, aldus de huidige minister van Financiën.

Van Agt bleek het al evenzeer te kwaad te hebben met het veronderstelde machtsdenken van de PVDA. Op een cruciaal moment in de kabinetsformatie weigerde hij met een verlossend voorstel te komen, met als motivatie dat het CDA op maandag 14 november 'als smekeling' voor PVDA en D'66 had moeten verschijnen. Zo wenste hij niet te handelen en te doen[3]. Sytze Faber (eveneens zijn grieven spuiend over de meerderheidsstrategie van de PVDA) stelde vast, dat met dit denken de hele formatie door 'iedere keer weer het zaad werd gestrooid van het volgende wantrouwen, dat opbloeide'[4].

Het bevestigt allemaal het beeld van een arrogante, overvragende PVDA, die het zich in dit platte Nederlandje durfde te veroorloven er zoiets als een meerderheidsstrategie op na te houden. De werkelijkheidswaarde van dit oordeel even in het midden latend, is het nuttig vast te stellen, dat de meerderheidsstrategie voor een groot gedeelte weer een reaktie is op de in socialistische kring zozeer verfoeide lood-om-oudijzer theorie.

In een vlaag van kleurenblindheid heeft Van Agt die theorie wel eens zo uit de doeken gedaan: 'Het CDA is geel. Geel heeft nu een aantal maanden onderhandeld met rood. Het resultaat is oranje. Stel nu dat geel zou onderhandelen met blauw, de liberalen. Geel en blauw — het resultaat is groen. Dan kan je niet zeggen: het CDA is zichzelf niet gebleven'.

Meerderheidsstrategie en lood-om-oudijzer theorie, zij leverden het afgelopen jaar bij uitstek het decor op van een spiegelkabinet, waarin de capaciteit om problemen zakelijk op te lossen steeds weer verstrikt raakte. Hetgeen moge blijken uit de concrete struikelblokken:

De meerderheidsresolutie

Over het vele wat hierover is geschreven kortheidshalve alleen dit. Zakelijk beschouwd is er sprake van een met de nodige getallenmystiek omgeven strategie van het partijbestuur van de PVDA om bij de verkiezingen goed uit de bus te komen. Het geeft aan de minimale grens tot welke men bereid is te regeren. De PVDA wilde met deze resolutie voor zichzelf een bodem in de markt leggen, zoals Den Uyl het meestal omschreef. Minder zakelijk beschouwd is het de ketelmuziek van een opgewonden achterban, die ten koste van alles een tweedeling in de Nederlandse politiek wil forceren. Het is de aankondiging van een hardere lijn van de PVDA, want wie zal kunnen voorspellen in hoeverre het PVDA-kader zijn oren niet naar de achterban zal laten hangen? Voor wie zich de crisissfeer nog weet te herinneren, waarmee uiteindelijk de resolutie werd bijgebogen, is het zeker aannemelijk dat het CDA de resolutie als een regelrechte bedreiging moet hebben gezien, hetgeen correspondeert met de hypothese dat besluitvormers geneigd zijn de tegenpartij als vijandiger te zien dan deze in werkelijkheid is. Omgekeerd zal de PVDA zichzelf als bedreigende factor hebben onderschat. In ieder geval verklaart het iets van de sfeer van de maanden voorafgaande aan de kabinetscrisis. Maanden waarin het kabinet de vier hervormingsvoorstellen op de valreep over de eindstreep wilde halen. Voor de PVDA waren het toetsstenen voor de mate, waarin het CDA bereid was kleur te bekennen, afstand te nemen van de lood-om-oudijzer theorie. Voor het CDA daarentegen waren het exameneisen, hen opgedrongen door de meerderheidsstrategie van de PVDA.

De kabinetscrisis

Van de vroegtijdige val van het kabinet staat in ieder geval vast, dat een enquête omtrent het echte zakelijke meningsverschil een be-

3. Zie de notulen van de CDA-fractievergadering van dinsdag 15 november.
4. Faber in Formule 3 (Nos-tv) van 15 december 1977

droevend hoge score 'niet-weters' zal opleveren. Wie weet nog het verschil tussen de diepvries Haan en de gecastreerde diepvries Haan? Het onderwerp zelve daarentegen heeft sterke emotionele wortels in de bestaande vooroordelen. We behoeven in dit verband slechts te herinneren aan de val van het kabinet-Cals. Sterk versimpeld komt het erop neer, dat het CDA door de PVDA graag in de rol wordt gedrongen van de behoudende partij, die als het puntje bij paaltje komt, kiest voor speculanten en grootgrondbezitters. Omgekeerd is er bij het CDA de geneigdheid de PVDA te zien als een club doordrammers, die dwars tegen een zakelijke discussie in zijn zin wil doordrijven. Een partij, die als het erop aankomt een goede regeling voor de grondpolitiek in de weg staat, een partij ook die de overheid tegen alle redelijkheid in een te grote greep wil geven op het particuliere eigendom.
De kansen op een onjuiste waarneming lagen bij wijze van spreken voor het opscheppen. Wel namen partijen ruim de tijd om tot een beslissing te komen. Maar de capaciteit van de tegenpartij om de feiten in een juist verband te zien, nam daardoor juist weer af. De informatie van de tegenpartij was bovendien nogal eens tweeslachtig. De doorwerking van de eigen, wellicht bevooroordeelde kijk op de andere partij nam daarmee toe. Onjuiste waarneming zal dus ongetwijfeld een rol hebben gespeeld. Men behoeft in dit verband alleen maar te denken aan de uitspraak van Van Agt, die de hele kabinetscrisis karakteriseerde als een 'bedrijfsongeval'. De uiteindelijke ontknoping van de kabinetscrisis leverde bovendien nog ruim voedsel op voor verderstrekkende argwaan. De PVDA maakte namelijk voor het eerst gebruik van zijn meerderheidspositie in het kabinet door aanvankelijk als rompkabinet aan te blijven. Later werd weliswaar het hele kabinet demissionair, maar even toch werd het spookbeeld voor het CDA zichtbaar van een PVDA die haar meerderheidspositie kan gebruiken om als minderheidskabinet aan te blijven. Het politieke belang daarvan is, dat de PVDA aldus grotendeels zelf kan bepalen hoe de breuk wordt geformaliseerd. In de politieke concurrentieslag is dat een belangrijk tactisch voordeel. De hele formatie door heeft deze bedreiging bij het CDA een rol gespeeld. Er was een zekere beduchtheid voor een PVDA-minderheidskabinet, beduchtheid ook voor een meerderheidspositie van de PVDA in een PVDA/CDA-kabinet, die lang niet alleen werd gerechtvaardigd door nobele gevoelens van verontwaardiging over vermeende strijdigheid met het gelijkheidsbeginsel.

De vermogensaanwasdeling

De kabinetsformatie startte onder deze omstandigheden met een nogal zwaar belaste hypotheek van wederzijdse argwaan. Ondanks de voorspellingen van nagenoeg alle kranten, dat er wel een PVDA/CDA-kabinet uit de bus zou komen, hielden insiders het erop dat het op zijn minst ongekend zware onderhandelingen zouden worden. Meer dan ooit kwam het erop aan in hoeverre de partijen, geduchte concurrenten van elkaar, een minimaal vertrouwen in elkaar zouden kunnen opbrengen. Uitgerekend in die beginfase werden de oude wonden weer opengereten, de oude vooroordelen weer van stal gehaald: het CDA maakte op ultimatieve wijze duidelijk, dat er met hen alleen maar te praten viel op basis van een gelijke toebedeling van ministerszetels. Omgekeerd negeerde de PVDA deze CDA-wens, waarmee zij op zijn minst voedsel gaf aan het wantrouwen erop uit te zijn het CDA eerst met een programma aan zich te binden om vervolgens met des te meer succes met de meerderheidsstrategie op de proppen te kunnen komen. Hier zij de casuïstiek van de getalsformules verder in het midden gelaten.
Geconstateerd zij slechts, dat er voor de formules 8-7-1 of 7-7-2[1] zowel redelijke argumenten voor als tegen zijn. Waar het hier om gaat, is dat op z'n minst het wantrouwen was gewekt en daarmee de kans op een versterking van de vooroordelen.

De programmatische onderhandelingen haakten ook in een ander opzicht in op weer andere vooroordelen. De PVDA heeft bij monde van Den Uyl voortdurend een dringend beroep gedaan op de noodzaak van verandering van de maatschappij, van een andere economische visie. De economische recessie maakte dit beroep des te klemmender. Het ligt daarom voor de hand, dat menig CDA-er zich daaronder nogal onbehaaglijk gevoelde. Bij de PVDA versterkte dit het vooroordeel, dat het CDA uiteindelijk toch een conservatieve partij is, die weigert kleur te bekennen. Omgekeerd zal menig CDA-er er de regelzucht van socialisten in hebben geproefd; een gevoelen van opgescheept te worden met nog onvoldoende doordachte zaken. Het gevoelen ook, onder het juk door te

5. Voor Hier en Nu TV - 27 augustus 1977.

moeten van de PVDA, met voor een aantal CDA-ers nog het onbehaaglijke gevoel van een steeds machtiger wordende staat. Bij de onderhandelingen over de VAD (waarin juist een aspekt van collectivisme — namelijk het collectieve beheer van het VAD-fonds) was de maat vol. Informateur Albeda moest eraan te pas komen om het minimale vertrouwen tussen partijen weer te herstellen. Achteraf zijn kritici het erover eens, dat het toen bereikte compromis weinig verschilde met de eerdere voorstellen. Anders gezegd — ook in dit struikelblok moet vooroordeel bij de partijen een rol hebben gespeeld.

Abortuskwestie

Afziende van de inhoudelijke discussie heeft het abortusvraagstuk ook een aantal raakvlakken met de sfeer van de bestaande vooroordelen. Het maakt bijvoorbeeld nogal verschil uit of men (het er eenmaal over eens zijnde, dat eerst het kabinet een poging zal doen het vraagstuk op te lossen) een minimaal vertrouwen in elkaar heeft of niet. Partijen zagen echter ook hier elkaar als een regelrechte bedreiging. In de PVDA-gelederen was men beducht, dat het CDA het abortusvraagstuk vroeg of laat als een breekpunt zou aangrijpen. Het CDA zou daarmee het voordeel hebben gehad een conflict te forceren op een moment, dat het hun uitkomt en bovendien op een punt, dat naar de achterban toe sterk profilerend werkt.
Omgekeerd zal men in CDA-kring het PVDA-gedrag hebben opgevat als een al te krasse opmars van socialisten op al die terreinen, die tot voor kort nog in vertrouwde CDA-handen waren: vraagstukken van leven en dood, zedelijksheidwetgeving, enz. Op één of andere manier heeft deze waarneming van elkaars standpunt uiteindelijk geleid tot een breuk. Dit geldt temeer, wanneer men zich bedenkt dat het uiteindelijke akkoord inhoudelijk niet zo gek veel verschilt van de resultaten kort voor de breuk.
De mogelijkheden voor onjuiste waarneming lijken bovendien nog versterkt met tweeslachtige informatie die, het moet gezegd, vooral afkomstig bleek te zijn van CDA-zijde: maandagavond kon Van Agt nog instemmen met de conclusie, dat de inhoudelijke verschillen over het abortusvraagstuk onoverbrugbaar waren en bijgevolg een procedureafspraak over de initiatiefvoorstellen vanuit de Kamer het meest voor de hand lag. Dinsdagavond — na een verwarrende en emotionele CDA-fractievergadering — kon er opeens niets meer. Journalisten wreven zich ter persconferentie de ogen uit, toen er zo opeens een crisis uit de lucht kwam zeilen.

De getalsformule

De discussie over de getalsformule werd gemarkeerd door twee blunders van formaat: de PVDA beging de fout Van Agt als minister van Justitie wel te willen accepteren in de getalsverhouding 8-7-1, maar niet in de verhouding 7-7-1; de twee informateurs Verdam en Vrolijk begingen de fout al te hoge verwachtingen te wekken. Zij opteerden eerst voor een 8-7-1-formule, maar lieten die oplossing pijlsnel weer varen en dat nog wel enkele uren na afloop van een juichend PVDA-congres. PVDA en CDA werden met deze buitelingen in volle omvang gedrukt op hun wederzijdse steen-des-aanstoots: de meerderheidsstrategie versus de lood-om-oudijzer-theorie. Het was duidelijk: de grote prestigeslag was begonnen. Aan de tientallen varianten, die sindsdien ter tafel kwamen, toetsten partijen voortdurend hun wantrouwen. Het spiegelkabinet had — naar later bleek — geen uitgang meer.
Hoezeer het een prestigeslag is geworden, blijkt wel uit enkele citaten uit de notulen van de CDA-vergadering, kort nadat definitief gekozen was voor de 7-7-2-formule met daarbij een portefeuilleverdeling, die in de ogen van de PVDA vrij algemeen als een nederlaag werd ervaren. Andriessen constateerde in die vergadering bijvoorbeeld: De meerderheidsstrategie van de PVDA, tot uitdrukking komend in de 8-7-1-formule, is mislukt. Van Agt maakte nog eens duidelijk hoe hard die kwestie voor het CDA lag: Van Thijn is uiteindelijk met dit voorstel akkoord gegaan vanwege mijn indringende betoog, dat het de laatste kans was om tot een overeenkomst te komen.

De CDA-fraktie was in een juichstemming, zelfs in die mate dat Scholten ervoor waarschuwde 'niet al te uitbundig te zijn, want er komen nog ernstige moeilijkheden als de PVDA in de komende stadia wil gaan compenseren wat zij thans verloren heeft'.

De personen

Het uiteindelijke akkoord over de getalsformule had de weg vrij kunnen maken voor een definitieve afronding van de kabinetsformatie. Immers het voornaamste struikelblok — de meerderheidsstrategie — was getalsma-

tig bezworen. Dat het toch anders is gelopen, is op zich een opmerkelijk fenomeen.

In het kader van dit artikel over de mogelijke rol van onjuiste waarneming moet de oplossing vooral worden gezocht in het hardnekkig blijven voortbestaan van de vooroordelen. Het CDA zal dan beducht zijn geweest, dat de PVDA toch nog op één of andere manier haar gram zou halen.

Omgekeerd zal de PVDA juist temeer beducht zijn geworden voor een CDA, dat een al te behoudend, al te kleurloos stempel op het kabinet zou drukken. Het blijkt dan dat de loop der gebeurtenissen in ruime mate aanleiding hebben gegeven tot bevestiging van deze waarnemingen. Het eerste concrete *aangrijpingspunt* leverde de *partijraad* van de PVDA op. Op een welhaast onzalig moment wees dit 'PVDA-parlement' het onderhandelingsresultaat af. Voor het CDA leverde dit voor een groot gedeelte de bevestiging op van een door-dik-en-dun heen de meerderheidsstrategie nastrevende PVDA. Dit beeld bleek door het feitelijk verloop van de formatie niet meer te keren.

Ondanks het feit dat zowel Den Uyl als Van Thijn, zomede het overgrote deel van de fractie zich vierkant achter het onderhandelingsresultaat opstelden, belandde de kabinetsformatie al spoedig in de sfeer van: waarom Lubbers wel en Andriessen niet, waarom de CDA-fractievoorzitters niet alle drie gelijk in het kabinet, enz., enz.!
Het antwoord voor het CDA was duidelijk: omdat Den Uyl zich voor het PVDA-congres moet verantwoorden, dat had te oordelen over de besluitvorming van de partijraad. Als één ding duidelijk is geworden dan is het wel de verstrekkende invloed, die een partijraad kan hebben op de bevestiging van (voor)oordelen bij de tegenpartij. Het is wellicht een zwakheid van het kader van de PVDA, dat zij onvoldoende duidelijk maakt in hoeverre het zich al dan niet distantieert van de meningsvorming in de partijraad.

De informatiestroom naar de tegenpartij krijgt daardoor een tweeslachtig karakter en dat versterkt, zoals we gezien hebben, de kans op onjuiste waarneming. Omgekeerd is het een zwakheid van het CDA zijn meningsvorming al te zeer te laten leiden door geluiden uit de achterban van een andere partij.

De kabinetsformatie in haar geheel nog eens overziende, blijkt het ondoenlijk precies aan te geven waar het oordeel ophoudt en het vooroordeel begint. Dat onjuiste waarneming een rol heeft gespeeld, staat echter vast. Het politieke getij was uiteindelijk verlopen, omdat de bakens, stukje bij beetje, bleken te zijn verzet.

interview

Gesprek met dr. W. Albeda

door dr. G. Puchinger.

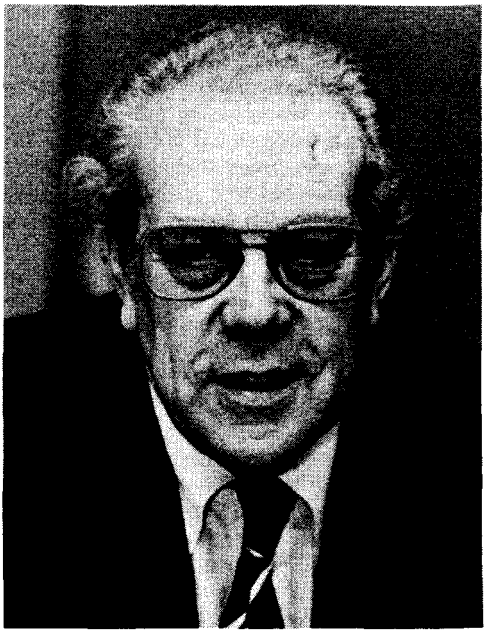

Dr. W. Albeda (52) te Rotterdam is minister van Sociale Zaken. Daarvóór was hij vanaf 1966 hoogleraar aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam en vanaf 1975 rector van de Stichting Bedrijfskunde te Delft.
De heer Albeda is na zijn studie aan de NEH voorts werkzaam geweest bij de Ned. Chr. Bond van werknemers in Hout- en Bouwnijverheid, bij Philips en als secretaris bij het CNV. Hij was vanaf 1966 lid van de Eerste Kamer voor de ARP. Tot zijn ministerschap was hij lid van de redactie van AR-Staatkunde.
De heer Albeda heeft veel gepubliceerd; o.m. 'De rol van de vakbeweging in de moderne maatschappij' (diss. 1957); 'Enkele problemen van sociaal-economisch beleid' (inaugurele rede 1966); 'Participatie, arbeid en maatschappij' (1976) en 'Arbeidsverhoudingen in Nederland' (1975).

'Mijn bijdrage tot de kabinetsformatie heeft een onverwacht perspectief gekregen, doordat ik aan het slot als minister van sociale zaken eindigde, of beter, begon. Dit leidde er enerzijds toe dat mijn toetreden tot het kabinet méér betekende dan een persoonlijke stap — iemand die zich namelijk sterk ingezet had voor een tweede kabinet-Den Uyl, accepteerde het alternatief — anderzijds betekent het dat ik in januari-februari 1978 mij te buigen heb over een nieuwe vormgeving van de Vermogens Aanwas Deling.
Achteraf ben ik verheugd dat ik direct na mijn 'informatie' van juli jongstleden in een interview met het FEM het Financieel Economisch Maandblad van begin augustus meedeelde zelf niet zo gelukkig te zijn met het bereikte akkoord; maar het was nu eenmaal niet mijn eerste opdracht een mooie VAD te maken, maar de totstandkoming van een kabinet te bevorderen. Nú is die mooie VAD wél mijn taak'.

Minister Albeda spreekt soms in heel korte zinnen, alsof hij tijd wil besparen, waarbij hij er vanuit gaat dat je hem direct begrijpt.
Hij ziet er onbewogen uit, en weet zijn gevoelens goed te verbergen, al verraadt hij die soms door een klein, beginnend lachje.
Hij leest geregeld, aan de andere kant van de tafel waar hij zijn maaltijd gebruikt, méé wat ik opschrijf, en geeft soms zelfs een kort commentaar op *hoe* ik, die geen *steno* ken, vliegensvlug noteer wat hij met korte tussenpauzen snel zegt. Als ik daarom lach zegt hij: 'Ja, zie je, ik ben nu eenmaal nieuwsgierig, zelfs naar zó iets'.

De mooiste anekdote die ik uit zijn studententijd ken, is de volgende.
Het was in de Vrijgemaakte Kerk in Rotter-

Gesprek met dr. W. Albeda

dr. G. Puchinger

dam-Delfshaven tegen het eind van de jaren veertig. Er waren grote onenigheden tussen kerkeraad en gemeenteleden. Ter verzoening zou prof. dr. K. Schilder op een gemeentevergadering komen spreken, om de zaak weer bij elkaar te praten.
Schilder kon een groots redenaar zijn. Op een gegeven moment, in het vuur van zijn rede, stelde hij midden in die geladen atmosfeer tussen gemeente en kerkeraad de vraag: 'En als ik dan deze wettig gekozen kerkeraad zie, die door God geroepen is u te regeren, *wie* zou deze broeders dan durven wantrouwen?'
Stilte. . . allen zwegen uiteraard, want het was kennelijk een retorische vraag.
Maar de jonge student Wil Albeda, die het met het beleid van de kerkeraad niet eens was, en die *wist* hoeveel wantrouwen er in de gemeente bestond tegen de kerkeraad, stond op, stak zijn hand op en zei: *'Ik,* professor'.
Er ging een verontwaardigd geruis door de kerk, maar Schilder, die in zijn hart respect moet hebben gehad voor zoveel eerlijkheid en moed, hief zijn hand bezwerend op en dempte de verontwaardiging met de opmerking: 'Tù tù, ik vróég het toch?'

Ik moest hieraan terugdenken, nu ik hem vragen kon stellen over de afgelopen kabinetsformatie en zijn voorgenomen beleid als minister van sociale zaken.

Ik leidde ons gesprek in met de opmerking: *Ik hoop dat u, nu u minister bent geworden, niet alleen over uw informatie van juli jl. wilt spreken, maar ook nog wat over uw beleidsvoornemens zult willen zeggen, en daarom graag vooraf nog iets over uw ontwikkeling en vorming.*

'Ik vind dat niemand méér mijn geestelijke vader is geweest dan mijn eigen vader, Frederik Albeda. Eigenlijk heb ik het gevoel dat alle anderen op mijn vorming, bij hem vergeleken, slechts een oppervlakkige invloed hebben gehad.
Mijn vader was landarbeider in Friesland, in Sexbierum, 't mooiste dorp van Nederland. Mijn vader trouwde toen hij drieëntwintig was, en zijn vrouw overleed bij de geboorte van het eerste kind, mijn oudste zus. Pas zes jaar later trouwde hij met mijn moeder. Hij was eigenlijk zonder opleiding, dat wil zeggen dat hij op zijn elfde jaar van de lagere school ging. Hij wilde graag dominee worden; dat was zijn grote ideaal, hoewel hij afkomstig was uit een gezin dat weinig aan de kerk deed.

Mijn grootvader van vaderszijde was Troelstra-aanhanger, die op een goed moment een soort éénmansstaking op touw zette in Sexbierum en Pietersbierum — die dorpen zijn aan elkaar gegroeid — toen mijn vader nog maar vijf of zes jaar was; 't zal in 1898 zijn geweest. De kinderen van mijn grootvader wilden spelen op het erf van de boer en in de schuur, waarop de boer ze er uitgooide. Mijn grootvader werd giftig, en zei: "Mijn vrouw werkt voor je als stoepmeid — heette dat vroeger zo niet? — en ik zelf als landarbeider, en als mijn kinderen in jouw grote stal willen spelen, omdat het buiten te koud is, dan zal jij ze er zeker uitgooien! Ik werk bij jou niet meer!' Zo iets was in die dagen natuurlijk ongehoord, waar nog bij kwam dat mijn grootvader lid was van één van de socialistische partijen, ik meen een voorganger van de SDAP.

Mijn vader ging in Sexbierum wel naar een christelijke school, maar gewoon omdat er alleen maar een christelijke school was. Hij werkte bij een *christelijke* boer, en die christelijke boer is een soort vader voor hem geworden. Die bracht hem tot de Gereformeerde Kerk, die toen nog een heel nieuwe affaire was.
Mijn vader was dus een bekeerling, was eigenlijk bezeten van zijn christelijk geloof. Maar één ding: dat geloof was waarachtig beleefd en doorleefd geloof. Hij was een bijzonder man. Eigenlijk een schande dat hij nooit dominee is geworden. Dat was het verdriet van zijn leven, maar ja, het kon niet, want dat dominee worden lukte niet vanwege zijn gebrek aan opleiding. Toen heeft hij maar geleerd voor grenscommies. Dat was voor hem de enige manier om vooruit te komen. Hij trok toen hij dat eenmaal was het land door, werkte in Limburg, in Vlodrop, in Oldenzaal, en waar al niet; zelf ben ik in Rotterdam geboren, op 13 juni 1925; daar zijn *we blijven wonen, en daar woon ik nu nog.*
Ik hoop dat je een impressie van mijn vader hebt. Hij had een christendom. . . enfin, als ik in de bijbel lees over Henoch, dan denk ík: dat was een man als mijn vader, die wandelde met God.

Hij werd dus belastingambtenaar, doorliep alle rangen en werd in zijn vrije tijd bestuurslid en voorzitter van de Christelijke Bond voor Belastingambtenaren. Zodoende was hij ook lid van het CNV en ten slotte lid van het brede hoofdbestuur, zo omstreeks 1937. In verband daarmee had hij goed contact met de

Gesprek met dr. W. Albeda

dr. G. Puchinger

Rotterdamse gereformeerde predikant ds. H. Knoop, tijdens de eerste jaren van de Bezetting, toen de Duitsers het CNV wilden gelijkschakelen.
Zijn tragiek werd 1944, met de Vrijmaking. Mijn vader was ouderling van de Gereformeerde Kerk van Rotterdam-Delfshaven, en was gegrepen door de prediking van Schilder. Je kon aan mijn vaders gezicht zien of een preek bij hem goed of kwaad viel. Voor hem was een goeie preek de opening naar de hemel. Vader had nog een Fries accent en sprak dan vol waardering over *Skilder.* Als Schilder preekte, dan wandelden we naar de kerk toe waar hij preekte, dat herinner ik mij als jongetje nog heel goed.
In 1944 komt dan het conflict in de Gereformeerde Kerken rondom Schilder. En hoewel mijn vader uiterst tolerant, irenisch en zeker geen dogmatische scherpslijper was, wordt hij dan toch geschorst door die domme kerkeraad in 1944.
Reeds in 1947 keerde mijn vader gedesillusioneerd terug. Hij paste niet in het wat harde, rechtlijnige milieu. Ik volgde drie jaar later.

Ik krijg nu, sinds ik minister ben, het vrijgemaakte *Nederlands Dagblad* toegestuurd, dat vroeger het *Gereformeerd Gezinsblad* heette. Er zijn natuurlijk maar weinigen die zullen begrijpen hoe ik mij met hen, ondanks alle verschillen, verbonden gevoel, ook door al wat we daar beleefd hebben, maar dat zal met jou toch ook wel zo zijn'.

Allicht

'Maar goed, dan begrijp je een heel klein beetje het milieu waarin ik ben opgegroeid.
Mijn vader is voor mij een onuitputtelijk onderwerp, daar moeten we dus maar over ophouden. Hij was dan ook een heel bijzonder mens, zoals je ze niet veel meer ontmoet. Hij zou nu zevenentachtig geweest zijn.
Goed, ik ben in 1945 gaan studeren, eerst gewoon economie in Rotterdam, maar ik deed er als keuzevak arbeidsrecht bij, bij prof. B. C. Slotemaker. Ik moet zeker ook mijn promotor prof. T. P. van der Kooy noemen, van wie ik veel geleerd heb, die mij heeft leren schrijven en mij mijn natuurlijke slordigheid heeft trachten af te leren. Verder is er prof. H. W. Lambers; van hem heb ik mijn manier van economiseren geleerd, dat ziet hij ook zelf zo. Met hem heb ik een goed gesprek gehad voor ik besloot minister te worden. Maar mijn vader is en blijft mijn geestelijke vader.
Mijn vader was met hart en ziel de Christelijke Vakbeweging toegedaan. Toen ik ging studeren in de economie, was mijn belangrijkste interesse: de Vakbeweging. Zo is het gebleven. Eigenlijk ben ik op dit punt monomaan. Het gaat niet meer over.'

Was uw beslissing om minister te worden moeilijk?

'Daar kan je ruzie over maken. Ik had er eigenlijk niet echt zin in, maar ik heb niet echt getwijfeld.
In de eerste plaats is het voor mij de vraag of besturen mijn eigenlijke rol is. Ik ben meer beschouwend, meer bemiddelaar, ja, en toeschouwer, dat heb jij toch ook wel een beetje?
Maar goed, dat is een beetje mijn manier van leven: toeschouwer zijn van jezelf. Dat krijg je zo vanzelf, vind ik. Ik heb ook een manier om wat biografisch tegenover mezelf te staan. Soms zeg ik dan tegen mijn vrouw, over de een of andere zaak: toen en toen begon daarin mijn grote vergissing. Ik heb dus wat de kijk van de geschiedschrijver, maar gelukkig heeft mijn vrouw een gezond kritisch vermogen, die je heel gauw laat zien waar het belachelijk wordt. Maar goed, er wordt wel gezegd van mij dat ik wat afstandelijk ben of ongeïnteresseerd lijk, en dat lijkt dan wel weer een pose.
Dus voor wat het ministerschap betreft, kan je je afvragen: past het wel in mijn rol? Daar heb ik zo mijn twijfels over.
En in de tweede plaats: ik heb nooit gedacht bij een eventueel ministerschap aan een kabinet met de VVD. Want ik heb me juist sinds 1966 — vooral na de nacht van Schmelzer — druk gemaakt voor een brug die moest geslagen worden tussen het CDA en de Partij van de Arbeid. Het leek mij schadelijk, de grootste politieke partij alsmaar in de oppositie te houden. Bovendien heeft een kabinet met de PVDA betere mogelijkheden voor overleg met de vakbeweging.'

En waarom dan toch lid geworden van dit kabinet?

'Nou ... ja ... ik vond dat het CDA in een positie was gemanoeuvreerd van ... kijk, ik zei op 25 mei na de verkiezingen: samenwerking met de Partij van de Arbeid ligt voor de hand, maar de verhouding werd zo ... het wantrouwen hoopte zich zodanig op, dat het voor mij steeds meer de vraag werd of het wel een logische combinatie was.'

Dus dit kabinet-Van Agt is een 'second best'?

'Als je maar goed begrijpt dat het ten slotte géén 'second best' meer was, het was op een

Gesprek met dr. W. Albeda

dr. G. Puchinger

gegeven moment gewoon het beste; je moet goed begrijpen dat je dat moet zeggen. En toen ik die conclusie eenmaal getrokken had, vond ik dat je echt goede argumenten moest hebben om een ministersportefeuille te weigeren. Toen Boersma weigerde, omdat hij persoonlijk toch wel een vertrouwensbreuk met de VVD voelde, vond ik dat ik het moest overwegen.'

En Den Uyls boosheid en teleurstelling telt u niet?

'Den Uyl heeft nooit begrepen dat het CDA een serieuze partij is. Hij denkt dat het CDA een club is, waar je lieden uit kunt halen, en dat je dan de rest kunt dwingen om vóór te stemmen.
Die opmerking van Boersma hè, in *De Groene* van vorige week, dat als Den Uyl de helft van de moed had gehad van Aantjes in 1973, dat dan het tweede kabinet-Den Uyl er geweest was . . . dat is een goeie uitspraak!
Maar goed, ik vind dus dat er een moment komt, dat je zegt: nou moet het, ik heb geen andere keus meer!'

We zouden in dit gesprek ook uitvoerig spreken over uw informatiepoging in juli jl.

'Wou je weten hoe dat heel precies begon?
We stonden voor de pont in Hull, kwamen terug van Schotland met vakantie, en hadden in geen veertien dagen Nederlandse kranten gelezen of een radio gehoord; we wisten natuurlijk dat er kabinetsformatie was, en eindelijk, wachtend op die boot, kwam daar de radio door. Het eerste wat we hoorden was dat men in Nederland dacht aan een informateur, en dat daarbij mijn naam werd genoemd. Dat was vrijdag 15 juli 1977.
Toen duurde het nog tot de middag van woensdag de 20ste, toen ik thuis in Rotterdam juist om vijf uur zat uit te leggen aan een gezelschap van de Wereldraad van Kerken te Genève, dat ik geen tijd had iets voor ze te doen, dat er opgebeld werd door mejuffrouw De Graaff, de directeur van het Kabinet der Koningin, met het verzoek of ik die avond bij de Koningin zou kunnen komen. Nu had ik juist een afspraak om met een Amerikaanse vriend die avond te gaan eten, en ik zei dus dat als het vóór die tijd nog zou kunnen, dat prettig zou zijn. Het kon gelukkig direct, en om zes uur was ik bij de Koningin, op Huis ten Bosch in Den Haag, evenals de vorige keer, in 1973, toen ik ook met de formatie te maken heb gehad, samen met Van Agt, zoals je weet.
Ik had de indruk dat de Koningin moe was en terneergeslagen over de gang van zaken. Ze had sinds donderdagavond de 19e juli met haar adviseurs, Ruppert en anderen, gestoeid over de vraag hoe het probleem van de kabinetsformatie moest worden opgelost. Die adviseurs waren allereerst Den Uyl, vervolgens Ruppert en de voorzitters van de Eerste en Tweede Kamer, en dan natuurlijk de fractieleiders. Enfin, die mensen hadden hun adviezen allemaal schriftelijk vastgelegd, maar ze waren het niet eens geworden. De Koningin had de drie fractieleiders die in deze fase bij de formatie betrokken waren, *tegelijk* ontvangen.
De Partij van de Arbeid wilde Ruppert naar voren halen, het CDA wilde mij. Nu wilde Ruppert mij ook wel, en Ruppert heeft me later, toen ik informateur was, ook bijgestaan.
Zo werd ik dus als informateur aangewezen.
Ik vond het een onnodig conflict over de VAD. Ik had daarbij haast, want ik moest voor de Wereldraad naar Genève.
Dat was dus de eerste avond. . . Ik ben toen gaan eten met de Amerikanen. Mijn zoontje van tien werd die avond thuis steeds weer opgebeld door de pers; hij wist natuurlijk niet wat er aan de hand was.

En nu de volgende dag, donderdag 21 juli 1977.
De vorige keer, bij de vorming van het kabinet-Den Uyl, had ik alles samen met Van Agt gedaan; nu moest ik alles alleen doen. Ik zei na mijn gesprek met de Koningin tegen haar secretaresse: hoe moet ik beginnen?
De directeur van de Rijks Voorlichtingsdienst, de heer Van der Wiel, beloofde mij de volgende morgen te zullen opbellen. En daarna ging de zaak vanzelf.
Den Uyl was op advies van de Koningin met vakantie naar Noord-Frankrijk vertrokken, naar een camping bij Metz. Ik zei aan Van der Wiel over Den Uyl: hij hoeft voor mij niet speciaal terug te komen. Ik wilde hem namelijk niet in zijn vakantie storen. Maar Den Uyl is toch direct per *Friendship* teruggevlogen naar Nederland, en op hem wachtend, las ik die donderdagmorgen stukken door. De griffier van de Eerste Kamer, waarvan ik toen lid was, jhr. mr. J. W. Röell, had mij inmiddels gezegd: informeer vanuit het gebouw van de Eerste Kamer, hier is een kamer met een directe telefoonlijn naar alle ministers. Er zijn namelijk daar drie telefoonlijnen: een interne lijn, een externe lijn en de zogenaamde beleidslijn naar de ministers. 's Morgens heb ik daar in de Eerste Kamer de stukken gelezen;

voortreffelijke ambtenaren hielpen mij.

Donderdagmiddag om 1 uur was Den Uyl bij mij. Ik was vast begonnen een programma'tje te maken. Ik ontmoette verder achtereenvolgens Van Thijn, Terlouw, Van Agt, Ruppert en 's avonds Boersma. Duisenberg was, geloof ik, wat verwonderd dat hij niet ook gevraagd was, maar het was natuurlijk bepaald niet mijn opzet om hem te negeren.
Allereerst dus *Den Uyl.*
Ik vond hem in zijn uiteenzetting bijzonder overtuigend, anders dan de vorige keer, vier jaar geleden, toen hij bepaald niet veel indruk op mij heeft gemaakt, door alle cliché's uit de verkiezingen nog eens te herhalen. Maar dit keer kwam hij goed bij mij over. Den Uyl begon met: er moeten geen misverstanden zijn. Willens en wetens heb ik op 15 juli mijn opdracht aan de Koningin teruggegeven, en ik heb er een paar duidelijke redenen voor.

Allereerst het verschil in tempo. De Partij van de Arbeid wilde een heel snelle formatie van vijf à zes weken. Den Uyl had daarom in principe zijn vakantie bepaald tegen eind juli. Dries van Agt daarentegen had zijn vakantie afgeschreven. Bij het CDA was, volgens Den Uyl, geen behoefte aan snel werken. Het CDA wilde volgens hem van de roes van de PVDA-overwinning van tien zetels af. Het CDA *wilde* dus juist een lange formatieperiode. En dat wekte irritatie bij de Partij van de Arbeid.

In de tweede plaats was er het 'gelijkheidstrauma van het CDA', zoals Den Uyl het noemde. Het CDA had nog steeds ergernissen over de formatie van 1973. Den Uyl zei daarentegen: ik ga uit van de gelijkwaardigheid van PVDA en CDA.

In de derde plaats was er de onzekerheid van Van Agt. Deze wist dat hij praatte en onderhandelde over een onderwerp, de VAD, waarvan hij weinig wist. Hij ging daarom steeds weer terug naar zijn fractie om advies.
Den Uyl zei: ik heb de gelijkwaardigheid van PVDA en CDA van het begin af aan geaccepteerd, maar de VAD was een breekpunt; niet om de VAD zelf, maar om het uitgangspunt, het klimaat, voornamelijk voor wat de Vakbeweging betreft. En dáárvan had men, volgens hem, geen idee in het CDA. Daarom had Den Uyl in deze fase een formatie van het CDA gewenst. Overigens was voor mij op *dit* punt het verhaal van Den Uyl niet erg overtuigend. De VAD was voor Den Uyl aanloop tot de sociaal-economische paragraaf. Ik vind wat zich vóór mijn optreden als informateur had afgespeeld, dat Van Agt éérst gevraagd moest worden voor een formatie met de VVD, op dat moment geen goed gebaar van Den Uyl. Hij nam Van Agt niet serieus in zijn duidelijke wil met de PVDA samen te werken.
De VAD *was* al een wetsontwerp. Bij dat ontwerp had de Partij van de Arbeid de indruk, dat men te laat ontdekt had dat de staatssecretaris van financiën, in het bijzonder met fiscale aangelegenheden belast, drs. M. J. van Rooijen, het had 'uitgekleed' ten aanzien van de overwinst. Het gevolg was dat er bijna geen overwinst meer overbleef om wat mee te doen. De VAD was zo uitgewerkt dat de opbrengst gering zou zijn. Vooral de gasopbrengsten zouden VAD opbrengen. De Nederlandse *multinationals* vielen buiten de VAD. Alleen een aantal middelgrote bedrijven vielen er in. Er buiten vielen bijvoorbeeld de grote banken, de verzekeringsmaatschappijen en de *multinationals.*

De Partij van de Arbeid begreep er wat aan te moeten doen, en dus wenste deze: allereerst een hogere heffing, van 15 naar 20%, vervolgens een lagere grondslag, en ten derde eliminatie van de dubbeltellingen, die Van Rooijen huns inziens erin had gebracht.
De Partij van de Arbeid wilde geen VAD die een lege dop werd, want de werknemers moet je geen lege VAD aanbieden. Hoe zou je ze anders matiging kunnen 'verkopen'?
Enfin, ik heb tegen Den Uyl gezegd: jij wilt een wetgeving op basis van ruil van sociale partners. Het komt erop neer dat groepen die een dienst verlenen, die bied je wat aan; maar groepen die niets te bieden hebben, krijgen niets.
Overigens was het een goed gesprek. We kenden elkaar, want in 1968 zaten we samen in New Delhi voor de *Unctad,* drie weken lang.

Daarna het gesprek met *Van Thijn.*
Ik kende Van Thijn, omdat hij een keer voor de Stichting Bedrijfskunde, waaraan ik verbonden was, is opgetreden. Hij is een scherpzinnige jongen, en hij was in dit gesprek leuk en gezellig en praatte vrijmoedig.
Van Thijn stelde: er is een fout gemaakt in de procedure van de kabinetsformatie. We hadden namelijk een duidelijke afspraak gemaakt: eerst praten, en dan dat resultaat vastleggen in een stuk; dan praten over dat stuk, en naar aanleiding van dat stuk zou men conclusies trekken. Van Thijns kritiek was nu:

daar heeft men zich niet aan gehouden. Het stuk was niet geworden wat Van Thijn en Terlouw bedoelden, en de grote ergernis van beiden was nu dat men zich niet aan die uitgestippelde procedure gehouden had: Van Agt praatte toch door en Den Uyl accepteerde dat.
Van Thijn noemde nog een procedureel punt: de informateur moest volgens hem *zicht* hebben op deze foute gang van zaken. Nu interesseerden mij die procedurele zaken maar matig. Van Thijn schreef er een nota over en zond die aan Terlouw en Van Agt. Ik moest bovendien, zei Van Thijn, goed begrijpen dat ook de Partij van de Arbeid verdrietig was over de voorstellen van Den Uyl. Deze was te toegeeflijk geweest. Van Thijn vertelde mij voorts dat Van Agt een papiertje bij zich had van Lubbers, met erop geschreven: *'Bewaak de correcties!'*

Mijns inziens hadden ze alle drie — de fractieleiders — een econoom bij zich moeten hebben in de besprekingen. Maar ze waren bang dat het CDA drs. M. W. J. M. Peijnenburg zou meenemen, en deze heette conservatief. Ik geloof overigens dat dat bij Peijnenburg wel meevalt, en dat heb ik ook aan Van Thijn gezegd. Het bleek ook later toen hij toch werd ingeschakeld bij de rest van de formatie.
Van Thijn zette overigens zijn zaken voortreffelijk uiteen, maar legde mij tevens uit dat Van Agt al voor een belangrijk deel zijn zin had gekregen, en wel ten aanzien van de volgende punten: 1. de drempelverlaging van *f* 200.000. 2. de bestemming van de gelden.
Er bleven nu nog grote verschillen over. Allereerst stelde het CDA voor dat er geen afzonderlijk beheersfonds zou komen. Men had namelijk bij het CDA moeite met het beheer. Goed, ik vond dit beheerspunt wat overdreven van het CDA. In de tweede plaats de aftrekbaarheid voor de belastingen. Den Uyl had de 15% laten oplopen naar 20%, maar Van Agt zei vervolgens: dan moet de VAD ook aftrekbaar zijn van de Vennootschapbelasting. In de derde plaats moest men het nog eens worden over bepaalde correcties: er moest gecorrigeerd kunnen worden. Een vierde belangrijk verschilpunt was de begrenzing van de individuele uitkering, waarover ook binnen het kabinet eindeloze ruzie geweest heette te zijn, en dat men uiteindelijk aan de Kamer wilde overlaten.
Al met al was het gesprek met Van Thijn vriendelijk en goed geweest.

En dan het gesprek met *Terlouw.*
Ik ben begonnen met hem te vermanen. We waren het sociaal-economisch wel eens, maar ik zei tegen hem: 'Het valt me tegen dat je geen bemiddelaar hebt gespeeld'. Terlouw van zijn kant begon met te zeggen, dat hij zich niet gebonden achtte om het eens te zijn met Den Uyl. Hij zei: 'Mijn grote bezwaar is: het werknemersdeel, het collectieve deel van de VAD hoort aan *alle* Nederlanders toe, niét alleen aan de werknemers'. Daar zit wel wat in, maar ik heb hem ook gezegd: 'Dit is een verloren punt'. En dan, met betrekking tot het punt van het beheer was Terlouw het wél eens met het CDA, terwijl ík dat niet eens was met Terlouw en het CDA.
Verder had Terlouw eigenlijk niet veel te vertellen. Hij wilde verder spreken over Memo II van Den Uyl, d.d. 21 juni 1977.

Dan het gesprek met *Van Agt.*
Van Agt zei: 'Kijk eens, ons uitgangspunt is: het gewijzigd wetsontwerp Vermogensaanwasdeling zou wél zijn aanvaard door de Kamer na een *ferme* amendering. Daarenboven wilde Den Uyl nu dat we nieuwe amendementen van de Partij van de Arbeid zouden slikken. Dit is nu teveel gevraagd'.
Van Agt wilde het wetsontwerp aanvaarden, met uitzondering van de bestemming en het beheer van het collectieve VAD-fonds. Wel was Van Agt bereid enkele zaken te accepteren; hij wilde de correctie voor de inflatie nog eens laten bekijken, en wenste ten aanzien van de individuele VAD 4% als maximum.
Inzake het heffingspercentage verloor Van Agt ten onrechte, vind ik. Dat ging van 15 naar 20%. En die 15% wás al een compromis. Daaraan was een hele discussie met Lubbers voorafgegaan. Van Agt stelde dus: 'Als we van 15 naar 20% gaan, dan accepteer ik dat alleen met een tegenprestatie: *mits* de zaak aftrekbaar wordt'. Dit was volgens mij een lichte overvraging van Van Agt.
Van Agt wilde verder het beheer van het fonds laten voor wat het was.

Daarna heb ik gesproken met de vice-president van de Raad van State, *M. Ruppert.*
Het was allemaal typisch Ruppert. Toen ik hem opbelde, begon hij met: 'Dat had je vader moeten beleven. . .', en hij begon een lang verhaal. Ik sprak hem in het gebouw van de Raad van State, want hij was de enige die zei: 'Kom jij maar hier'. Er was bovendien een gemakkelijke doorgang van het gebouw van de Eerste Kamer naar dat van de Raad van State.

Ruppert deed een suggestie die ik opvolgde. Hij zei: je moet de samenhang laten zien van de VAD en het Vennootschapsrecht. Aan Ruppert had ik meer qua strategie dan voor wat de materie betrof, maar overigens, zoals ik al eerder opmerkte, heeft hij mij voortreffelijk geholpen.

Die donderdagavond heb ik nog met *Jaap Boersma* gepraat.
Het was een gezellig gesprek. Zijn concrete suggestie was: waarom niet de Vennootschapsbelasting iets verlaagd als compensatie voor de VAD? We aten samen in *Promenade.* Het gesprek was voor de informatie eigenlijk niet nodig geweest, maar hij gaf mij toch een wel nuttige notitie mee.

Ik heb de volgende vrijdagmorgen 22 juli weer gesproken met enige ambtenaren. Er was bovendien nog een telex binnengekomen met een voorstel van prof. dr. C. A. Buningh, op donderdagmorgen 21 juli. Ook dat voorstel heb ik die vrijdagmorgen met de ambtenaren besproken. Buningh wilde de VAD en de WIR. de Wet Investerings Rekening, koppelen, en dat leek mij aanvankelijk wel wat.
Die vrijdagmiddag heb ik voorlopige conclusies geformuleerd en deze reeds 's avonds met Van Thijn besproken, terwijl ik zaterdagmorgen 23 juli met Terlouw en Van Agt afzonderlijk overlegd heb. Na deze korte gesprekken met de fractieleiders heb ik die zaterdagmiddag na 1 uur de ambtenaren weer aan het werk gezet, om die voorlopige conclusies in te vullen.

Nadat ik met Van Agt die zaterdag van 11 tot 1 uur in het gebouw van de Eerste Kamer had gesproken, lunchte ik met hem in Voorburg, waar we onder andere spraken over het fractievoorzitterschap van het CDA. Verder zei ik hem dat mijns inziens sociale zaken naar een socialist moest. Het was een goed gesprek, waarbij we de hele kabinetsformatie op tafel hadden. Het liep alles heel goed tussen ons.

Nadat ik zondag 24 juli nog telefonisch contact had gehad met Van Agt en Aantjes, hadden we maandag een tweede versie van het VAD-voorstel gereed. Ik zeg *wij,* want ik had uitstekende steun van de ambtenaren van Algemene Zaken. Belangrijkste nieuwe punt dat ik toen invoegde was de aftrekbaarheid van het zogenaamde 'individuele deel.'
Ik heb dat voorstel uiteraard weer eerst besproken met de betrokken fractieleiders afzonderlijk. Toen heb ik nog kleine wijzigingen aangebracht gedurende de rest van die maandag. En dat ontwerp is toen door de fracties besproken; gedeeltelijk al op maandagmiddag door D'66, en door de PVDA en het CDA op dinsdagmorgen 26 juli.

Die dinsdagmiddag heb ik opnieuw geconfereerd met de fractieleiders gezamenlijk. Ik had nu wel een toer om Van Thijn mee te krijgen, ik meen dat het punt van de aftrekbaarheid van het individuele deel van de VAD bij hem moeilijk lag, maar hij zag in dat het zonder die concessie aan het CDA niet zou gelukken. Toen kwam er bij Van Thijn wel een truukje bij: eerst liet hij een mijns inziens onredelijk verzet varen, maar die concessie wilde hij daarna gehonoreerd zien met het aanvaarden door het CDA van een nieuwe eis zijnerzijds betreffende de hoogte van het heffingspercentage. Maar die gedeeltelijke aftrekbaarheid wás al een compensatie voor de verhoging van het heffingspercentage. Nou, dat heeft ons de hele rest van die dinsdagavond bezig gehouden. Van Agt bleef maar zwijgen, zei soms lange tijd niets, en was niet bereid tot enige concessies. Ik zat toen wel lastig, want ik wou Van Agt toen niet samen met de anderen over de streep dwingen. Maar Terlouw is toen gekomen met het oplopende percentage: gedurende het eerste jaar 20%, het tweede jaar 21%, en zo verder gedurende de gehele kabinetsperiode.
En toen men het daarover eens was, was de zaak dan eindelijk helemaal rond.

Ik voel mij die laatste avond overigens erg onzeker; ik vond het namelijk vervelend het niet in alles met de opstelling van Van Agt eens te zijn, maar het wás dan nu op dinsdagavond 26 juli 1977 rond. Bemiddelen is overigens niet zo gemakkelijk, wanneer je solidair wilt blijven met één der partijen,'

Heeft u op dat moment geloofd dat 't tweede kabinet-Den Uyl er nog zou komen?

'Ja. Mij was gebleken dat 't Van Agt ernst was, dat hij bereid bleek de lange weg naar een tweede kabinet-Den Uyl te gaan, en ook bereid was daartoe concessies te doen, en ik had bovendien op woensdagavond 27 juli werkelijk een uitstekend gesprek met Den Uyl, na mijn interventie, waaruit ik de indruk had dat ook Den Uyl die moeizame weg van concessies wilde gaan.'

Waarom is 't dan toch mislukt?

'Een moeilijke vraag hoor!

Gesprek met dr. W. Albeda *dr. G. Puchinger*

Ik denk dat steeds duidelijker werd, dat die kabinetsformatie een gevecht werd. Ik vind dat Goudzwaard dat op de Anti-revolutionaire Partijraad van 12 november 1977 goed gezegd heeft: het werd een conflictmodel in de praktijk. De ene partij zag ten slotte in iedere concessie van de andere partij een uitgangspunt voor nieuwe concessies. Die leidden dus niet tot ontdooiing. En dat lag overigens aan beide kanten zo. Ik vind wat dit betreft niet dat het CDA vrijuit gaat. Er zijn grote onderhandelingsfouten gemaakt. Men had onvoldoende oog voor de noodzaak de tegenpartij — ja, het werd onderhandelen met een tegenpartij! — gezichtsverlies te besparen. Een grondregel van elke onderhandeling! Zowel Van Thijn als Van Agt zondigden keer op keer tegen die simpele regel. Maar ik vind óók dat het *initiatief* van die fouten lag bij de meerderheidsstrategie van de Partij van de Arbeid. En vooral ook bij die opvatting van de Partij van de Arbeid, dat het CDA geen echte partij zou zijn, maar een coalitie van progressieven en conservatieven op basis van een niet-politiek beginsel'.

We zouden ook nog over uw voorgenomen beleid spreken. . .

'Wat ik 't liefst zou doen is het ontwikkelen van een *echt* inkomensbeleid'.

Dat is. . .?

'Iedere regering heeft een reeks van beleidsonderdelen, die invloed hebben op inkomensvorming, zoals bijvoorbeeld huurbeleid, rentebeleid, loonbeleid, pachtbeleid en prijsbeleid, en nog veel meer. Bovendien heeft de regering als werkgever een eigen beleid ten aanzien van de rijksambtenaren. Wat ik nu wil is dat daar een samenhangend en consistent beleid van gemaakt wordt ten aanzien van *alle* inkomens'.

Deed het vorig kabinet dat dan niet?

'Het vorig kabinet is eenvoudig zover niet gekomen; ontwikkeling van zo'n beleid kost tijd. Het had één uitzondering: de Machtigingswet, maar dit was een ad-hoc-beleid.
Het gaat hierbij om de volgende zaken: in de *eerste* plaats dus het consistent maken van het beleid. Dat wil zeggen dat je niet bijvoorbeeld een beleid voor ambtenaren voert dat in strijd is met dat voor de arbeiders. Of dat je je belastingbeleid, dat progressief is, laat doorkruisen door je sociale zekerheidsbeleid, dat die progressie aantast.
In de *tweede* plaats dient er een afstemming te zijn tussen het regeringsbeleid en het beleid van de sociale partners. Dat betekent het *permanent* maken van het overleg — het staat juist in de krant, dat ik dat gezegd heb — maar dan nog uitgebreider en breder van opzet dan nu al geschiedt. Het betekent ook *invloed van de sociale partners op het beleid.*
In de *derde* plaats moet er een maatschappelijke discussie ontwikkeld worden, over de normen van het inkomensbeleid. Wat is de standaard, de maatstaf, welke zijn de normen.
In de *vierde* plaats moet er een instrumentarium ontwikkeld worden dat daaraan ten dienste staat, en dat is een uiterst moeilijke zaak.'

Waarom?

'Want we *willen* niet het soort overheid die alle inkomens *vast*stelt, dat zou een totalitaire staat worden; toch willen we wel rechtvaardige inkomensverhoudingen. En wat je dan wél zou willen, ja . . . dan kan je kreten laten vallen als: georiënteerde economie, of een *indicatieve programmering.*
Het moet dus een samenstel zijn tussen een overheid die zijn eigen beleid als voorbeeld kan stellen én die welke door overreding — en niet door dwang — en door die normstelling de sociale partners beïnvloedt, waarbij ook het omgekeerde plaats vindt.
Ik erken, dit is een lange-termijn-ideaal, maar je moet er wél mee *beginnen.*
Nou, laten we zeggen dat dit dan heel in het kort de inkomenspolitiek betreft.
Eigenlijk kan je het kort samenvatten: het is een omzetting van de strijd van allen tegen allen over de verdeling van de inkomens in de ontwikkeling van een veel omvattende dialoog, ja méér dan een dialoog . . . Het zweemt naar een contract. Zoals de Fransen dat wel zeggen over de planning: 'Le plan, c'est un contrat'.
Goed, dan een volgend belangrijk onderwerp, waar ik graag wat aan zou willen doen: dat is het *arbeidsmarktbeleid.*
Dat is ook nog al wat, hoor!
Kijk, ik heb ten aanzien van het arbeidsmarktbeleid twee grote idealen — ja, natuurlijk wel méér, maar laat ik in dit gesprek nou maar zeggen *twee.*

Ten eerste: hoe maken we het arbeidsmarktbeleid effectief? Met andere woorden, hoe kun je het instrumentarium maken waardoor mensen de baan vinden, die ze nodig hebben. Dit raakt dus ons marktinzicht. Met als tegenkant natuurlijk: hoe vinden de werkgever de werknemers die ze nodig hebben?

Want ondanks ons hele apparaat van de Gewestelijke Arbeidsbureaus is het vinden van een baan voor een groot deel je reinste amateurisme. Het is doorgaans gewoon mond-op-mond-reclame inzake een baan, dan wel advertenties lezen of gewoon op een baan afgaan. En ons hele dure apparaat van de Gewestelijke Arbeidsbureaus voorziet misschien in 15 à 20% van de gevallen, zo groot is de penetratiegraad.
Sinds kort hebben we nu de computer, die kán er wát aan doen, maar dat moet dan wel georganiseerd worden. Maar bovendien, de personeelsbezetting van de Gewestelijke Arbeidsbureaus is te klein en ook kwalitatief nog niet sterk genoeg. Daardoor kan men niet agressief genoeg opereren, enfin. . ., dit was dan het eerste punt over die arbeidsmarkt.
Het tweede punt is de problematiek van wat wij wel noemen de *discouraged worker*, de *ontmoedigde* werker. Laten we zeggen de immobiliserende werking van de werkloosheid. Denk er om, het is niét werkeloosheid, maar *werkloosheid.* Want werkeloos is iemand die niets *doet* en maar toeziet; dat is dan werkeloos toezien, naar analogie van moedeloos. Ik erger me soms dat iemand zich zorgen maakt over de werkeloosheid in Nederland. Nee, het is dus *werkloosheid.*
Nou goed, inzake dat *tweede punt* gaat het dus om de volgende problemen: A. Wat is het netto-effect van onze sociale zekerheid? Activeert het óf maakt het juist immobiel?'

Velen maakt het immobiel, vrees ik. . .
'Nou, dat vrees ik soms ook. Maar dat heeft natuurlijk ook te maken met iemands werkervaring. Ik wil dus maar zeggen: er is ook een kwalitatieve arbeidsmarkt. En je mag niet zonder meer zeggen: we hebben 55.000 onvervulbare arbeidsplaatsen en 200.000 werklozen, want er kan een kwalitatief gebrek aan aanpassing zijn.
B. Wat ons voert tot de problematiek van om-, her- en bijscholing, van humanisering van het werk en van de passende arbeid en de daarbij weer passende scholing. Dan heb je wel met een paar kreten de hele problematiek op tafel liggen.

Als volgend punt zou ik nog willen noemen: *leven met de werkloosheid.*
Wat ik bedoel is: zijn er alternatieven voor werkloosheid?
Wanneer we onvoldoende arbeidsplaatsen hebben, is dan de enige oplossing mensen een *werkloosheidsuitkering te geven?* Of kunnen we met hetzelfde geld *arbeidsplaatsen* creëeren in de zogenaamde quartaire sector?
Een aardig voorbeeld van dat laatste vind ik de full-time ouderling. Je zegt dan tegen een kerkeraad bijvoorbeeld: u krijgt een halve werkloosheidsuitkering voor een full-time ouderling, als u zelf de andere helft er bijpast. *Hetzelfde kan je je voorstellen bij* een functionaris van een Vakvereniging, bijvoorbeeld een plaatselijke Vakbondssecretaris, bij functionarissen van politieke partijen, maar zo ook bij de plantsoenendienst, bij wijze van spreken.
Je ziet dus mijn problematiek hè? Je moet namelijk *toch* werkloosheidsuitkering geven; maar waarom zou je het dan alleen zó geven dat de mensen zich vernederd en verdrietig voelen? En waarom zijn *sommigen zelfs boos* als de werklozen *blij* met hun uitkering zijn?
Dan heb je nog een volgend probleem, dat hier mee samenhangt: het recht op bezigheid. Kúnnen we zinvolle activiteiten verzinnen voor werklozen, alternatieven voor werk? Dat wordt wel een grensgebied met CRM. Til Gardeniers is hierin overigens geweldig *geïnteresseerd.*

Tja, ik kan natuurlijk méér noemen, maar ik heb nu in ieder geval *wat* genoemd.
Je zou ook volledigheidshalve kunnen noemen de *humanisering van het werk en de* vernieuwing van de arbeidsbescherming, of heb ik die al genoemd?
Maar in al deze onderwerpen die ik genoemd heb, is *uitgangspunt* dat het niet alleen overheidsbeleid is, maar het beleid *méé gedragen* wordt door de sociale organisaties, de sociale partners, de Vakbeweging en de werkgeversorganisaties!
Ik heb daarnet eigenlijk vergeten te zeggen dat ik mij wel eens heb afgevraagd of je die Gewestelijke arbeidsbureaus zou moeten socialiseren. Dus besturen aan ze geven van *werknemers én werkgevers sámen.* Dat is een beetje de rode draad die door mijn betoog heenloopt: integratie van overheidsbeleid met het beleid van de *beide* sociale partners.
Daarom is voor dit kabinet erg wezenlijk dat het *onverholen wantrouwen van de Vakbeweging* overwonnen wordt.
Net zoals 't voor het kabinet-Den Uyl tragisch was dat men nooit het wantrouwen van de ondernemers heeft weten te overwinnen. . .
Dat is de erfenis van de relatieve zwakte van de Christen-Democratie: wij worden óf ingedeeld bij de socialisten, wanneer we met *hen* samenwerken, óf bij de liberalen als we met

de VVD in zee gaan.
Maar een krachtig herkenbaar CDA zou iets van dat wantrouwen moeten kunnen doorbreken. En dat vond ik heel krachtig tot uitdrukking komen in wat Aantjes een paar weken geleden zei bij de totstandkoming van het kanbinet-Van Agt: de zwaksten in de samenleving behoeven niet bang te zijn, zolang het CDA in de regering zit.

Men heeft hem van sommige kanten die uitspraak kwalijk genomen, maar ik vind dat hij dit zo goed gezegd heeft. En dan is het ook onze opgave om dit wáár te maken!
Dit is voor mij de laatste test voor het zojuist opgetreden kabinet-Van Agt.'

Den Haag, 10 januari 1978.

interview

Gesprek met dr. G. H. Veringa

door dr. G. Puchinger

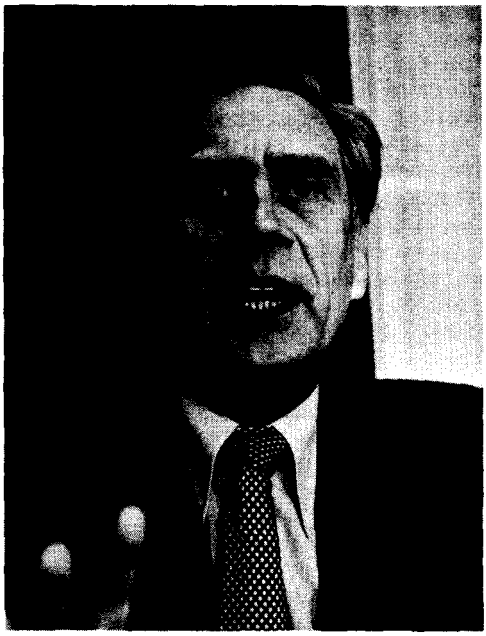

dr. G. H. Veringa (53) te Rijswijk is lid van de Raad van State sinds 1972.
Hij studeerde rechten in Groningen en politieke en sociale wetenschappen in New York. Hij was verbonden aan het ministerie van Justitie en van 1955 tot 1962 hoofd van het Centraal Opleidingsinstituut voor het Gevangeniswezen in Den Haag, daarna algemeen adviseur wetenschappelijk werk van het ministerie van Justitie. In september 1965 werd hij benoemd tot buitengewoon hoogleraar in het penitentiair recht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen.
Daarna was hij minister van Onderwijs in het kabinet-De Jong tot juli 1971 en vervolgens tot eind 1971 voorzitter van de KVP-fractie in de Tweede Kamer.
De heer Veringa is voorzitter van het bestuur van het Centrum voor Staatkundige Vorming.
Publikaties: 'The sociological school in criminology' (diss. 1949).

Hoe begon uw informatie?
Ik zal het maar gewoon vertellen. . .
In het kabinet-De Jong zittend, ben ik toegetreden tot een jaarlijks evenement: een viswedstrijd tussen Parlement en parlementaire pers; die wedstrijd wordt elk jaar ergens in een visrijk gebied georganiseerd door de 'Club van Honderd', de club van honderd beste vissers. De eerste keer dat ik daaraan deel nam was reeds, zoals trouwens nog steeds, de nu oud-voorzitter van de Tweede Kamer Mr. Frans Jozef van Thiel de tafelvoorzitter van het eveneens jaarlijkse afsluitend diner; en vanaf dat jaar heb ik af en toe aan dit visfestijn deelgenomen.

In het afgelopen jaar 1977 vond die viswedstrijd plaats in Ter Aar, bij De Brasem, op vrijdag 26 augustus. Ik heb toen niet meegedaan met de wedstrijd, maar ben wel 's avonds even naar 't diner gegaan, en bij het in de dinerzaal binnenkomen van de 'vissers' ging het in dit gezelschap natuurlijk over de stand van de kabinetsformatie. Men wist dat de Koningin een belissing zou moeten nemen, want ze had die dag de fractieleiders Van Agt, Van Thijn, Wiegel en Terlouw weer geconsulteerd naar aanleiding van het teruggeven van de formatie-opdracht van Den Uyl op donderdag 25 augustus. Er was een bont, zij het vanwege de in Den Haag gehouden fractievergaderingen wat uitgedund, gezelschap aanwezig voor het diner, waarvan ik alleen maar even noem Van Thiel, De Jong, Van der Sanden, Van Schaik, Staatssecretaris Mertens, Enkelaar en Buurman.

Algemeen werd aangenomen dat de Koningin eerst maandag zou beslissen, want het was inmiddels vrijdagavond acht uur. Ik werd

echter in het Dorpshuis van Ter Aar, waar wij waren, door Marga Klompé gebeld, die mij iets wilde vragen, en die mij terloops mededeelde dat de televisie zojuist had medegedeeld dat Veringa en De Gaay Fortman door het CDA waren genoemd als mogelijke informateurs. Vervolgens werd ik door mijn vrouw opgebeld, met het verzoek of ik direct de heer Van Agt wilde telefoneren. Ik deed dat. Hij deelde mij mee dat hij mij bij de Koningin had genoemd.

Was u verbaasd?

Ik was volstrekt onvoorbereid en had er niet op gerekend.

De zelfde avond kwam het telefoontje van de Directeur van het Kabinet van de Koningin, mevrouw Mr. F. M. de Graaff: of ik naar Den Haag, bij de Koningin op Paleis Lange Voorhout wilde komen.

Ik ben van 't diner weggegaan en langs de onverlichte wegen van dat watergebied heb ik mijn weg naar 't Paleis gezocht en gevonden, en heb ik daar met de Koningin een gesprek van drie kwartier à een uur gehad over de problematiek.

Het was gebroken op de abortus. En iedereen had eigenlijk altijd een beetje angst gehad dat áls het nog eens zou breken, het breken zou op de abortus, en dat het dan daarmee in feite ook voorgoed zou breken.

Het was wel zorgelijk geweest toen het conflict rond de Vermogens Aanwas Deling zich in juli manifesteerde, vooral omdat het al zo *gauw* in de formatie stuk liep. Maar men was, wat de oplossing betrof toch niet zonder hoop. De toedelingspercentages stonden weliswaar fel ter discussie, maar over het principe en de globale opzet van het stelsel was men het toch in redelijke mate eens. Men had het idee dat de deskundigheid van Albeda de juiste wisselstand wel zou aangeven. En zoals bleek, terecht.

De zaak lag duidelijk moeilijker bij de abortus-kwestie. Iedereen wist en begreep dat het hier om christen-democratische beginselen van de eerste orde ging. Een oplossing leek op het eerste gezicht schier onmogelijk. Het ging hier immers om een zaak die al jaren speelde, die tot langdurige en diepgaande debatten in de Staten-Generaal had geleid, waarvan men *wist* dat hij *weer* zou gaan spelen, dat er een oplossing zou moeten worden gevonden tijdens de formatie, zodat je had mogen verwachten dat men *alle* mogelijkheden om elkaar te vinden, om tot een gemeenschappelijke noemer te komen, toch wel reeds zou hebben overwogen en gewogen. Je moest dus wel tot de conclusie komen dat *als* er een uitweg in zat, die al lang in het gesprek tussen de fractieleiders zou zijn ontdekt.

Ik heb aan de Koningin dan ook alleen durven zeggen dat als er *tóch* nog een 'vergeten' oplossing bestond, ik zou proberen die te vinden. Tegen twaalven hoorde ik 's avonds thuis via de t.v. dat het Kabinet van de Koningin reeds mededeling had doen publiceren van de opdracht om: 'gelet op de thans ontstane situatie, een onderzoek in te stellen naar de mogelijkheden om op zo kort mogelijke termijn te geraken tot de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden'.

De woorden 'gelet op de thans ontstane situatie' heb ik opgevat als een verwijzing naar de abortusproblematiek. Zou een oplossing met de PVDA en D'66 op dit punt niet mogelijk zijn gebleken dan zou ik hebben nagegaan of voor *die* problematiek overeenstemming van de VVD te bereiken viel.

Vond u het toch niet ook plezierig, sprak het u ook niet aan om op deze wijze weer een 'come back' in de praktische politiek te beleven en er op dit niveau bij te worden betrokken?

Het antwoord luidt, zonder enige reserve, bevestigend. Ik ben in 1971, vanwege zware maagklachten, uit de praktische politiek gestapt; heb wonderlijk-knappe doktoren om mij heen gehad en werk nu weer als vanouds. Maar die overgang van het destijds er zo maar uit stappen was te abrupt geweest: de ene dag was ik actief bij de parlementaire behandeling van de regeringsverklaring van het kabinet-Biesheuvel betrokken en de volgende dag lag ik in een ziekenhuis. Voor een politicus als ik nu eenmaal ben was het wel een té snelle overgang. Ik ben dan ook steeds rond die politiek blijven cirkelen, zowel als lid van de Raad van State als in mijn functie van voorzitter van het Centrum voor staatkundige Vorming — de Dr. Abraham Kuyperstichting van de KVP. Mijn informatie van vorig jaar heb ik nu achteraf eigenlijk ervaren als een wat vervagen van die plotselinge breuk met het actieve politieke leven in 1971. De geleidelijkheid is hersteld.

Wat is uw visie op en welke uw conclusie over wat u heeft meegemaakt?

Het kan niet voldoende motief voor ons ge-

sprek zijn om alleen maar een antwoord te krijgen op de vraag: bij wie ligt de schuld van zo'n lange formatie met zo'n voor velen totaal onverwachte oplossing? De enige zin van zo'n beantwoording van de schuldvraag zou liggen in een *vervolgvraag* daarop: hoe is zo iets te voorkomen?
De kernvragen in dit geheel zijn: heeft het er echt ingezeten een kabinet te vormen van PVDA en CDA? Voorts: zo ja, welke incidenten hebben de zaak dan beslissend beïnvloed?
Daarover denkende kan je beginnen met te constateren dat deze formatie onder een uitermate slecht gesternte is gestart.

Ik noem de volgende omstandigheden:
1 De formatietrauma's uit 1973, toen het kabinet-Den Uyl werd gevormd.
2 De toch wat labiele eenheid van de antirevolutionaire en de KVP-ministers van het kabinet-Den Uyl. De vraag was soms: zijn het er *zes* óf zijn het er *twee plus vier?*
3 De in de afgelopen kabinetsperiode steeds verder gaande ontwikkeling naar een CDA, waarbij de CHU als oppositiepartner toch bijzondere eisen stelde aan het parlementair optreden van ARP en KVP en waarbij een klein stapje ter linker- of ter rechterzijde al snel tot *irritatie aanleiding gaf.*
4 Die continue spanningssituatie gedurende het kabinet-Den Uyl heeft ook in het begin zelfs niet geleid tot wat je normaal bij een kabinetsperiode ziet gebeuren: een versteviging van de relatie van het kabinet en de fracties die bij het kabinet 'betrokken' zijn. Normaal is namelijk dat eerst tegen de verkiezingen een ieder weer zijn eigen posities gaat betrekken, maar dat gebeurt dan op basis van een ongeveer driejarig ineengestrengeld samen optrekken. Zo maakte ik het mee in het kabinet-De Jong.
5 De situatie rond abortus, en vooral niet te vergeten de parlementaire behandeling van de zaak-Menten, leidden op het einde van de rit tot hevige irritaties tussen niet alleen diverse fracties, en niet alleen tussen fracties en ministers, maar vooral tussen de fractie van de PVDA en de lijsttrekker van het CDA, minister Van Agt.
6 Dan was er de crisis over de grondpolitiek, waarop het kabinet Den Uyl formeel 'viel', en waarna het woord onbetrouwbaarheid *té* vaak werd gebruikt om niet op te vallen, zelfs binnen het toch al minder serene woordgebruik waardoor verkiezingen worden gekenmerkt.
7 De crisis werd gevolgd door een heel bijzonder verschijnsel aan het politieke firmament: de uitslag van de verkiezingen van 25 mei 1977. Bij die verkiezingen won de PVDA veel meer dan werd verwacht, terwijl het CDA naar algemeen gevoelen minder won dan werd gehoopt. En het totale krachtenveld leidde tot de conclusie dat de PVDA en het CDA tot samenwerking waren *veroordeeld.* Niets is fnuikender voor een gezond, volwassen begin van formatiebesprekingen.
8 De verkiezingsuitslag bracht de PVDA er toe om na 25 mei niet meer te spreken van 53 zetels in de Tweede Kamer, maar nog slechts over *tien zetels winst.* Het CDA had na de uitslag nog meer behoefte dan het al had bij de formatie in 1973 van het kabinet Den Uyl, om uit te komen op een positie van *volstrekte gelijkwaardigheid.* Tien zetels winst dus contra volstrekte gelijkwaardigheid!

Dit alles overziende zou ik geen 'procedurele' weg kunnen wijzen die herhaling van een ontwikkeling zoals die zich heeft voorgedaan, zou voorkomen. Want zelfs bij een gekozen of 'aanbevolen' formateur had zich waarschijnlijk precies hetzelfde beeld vertoond.
In feite immers — gezien de tien zetels winst van de PVDA, die voornamelijk geschreven kan worden op het conto van Den Uyl —, *hadden* wij in feite een gekozen, en in ieder geval toch een 'aanbevolen' formateur. En al was er sprake geweest van welke staatsrechtelijke onderbouwing ook, wij hadden m.i. hetzelfde te zien gekregen. Dit houdt mede in dat, afgezien van alle bezwaren die ik tegen een *gekozen formateur* als zodanig heb, ook niet eens, zoals men wel beweert, het *feitelijke voordeel* blijkt te bestaan dat je op die manier de kabinetsformatie zou bespoedigen.

Dat alles klinkt weinig opwekkend!

Inderdaad, als er — structureel gezien — weinig valt te wijzigen, zodanig althans dat je beslissend kunt toewerken naar een meer volwassen en snellere afwikkeling, dan zul je ook in de toekomst duur en verloop van de kabinetsformaties moeten blijven wijten aan of blijven verklaren uit de toevallige situatie en/of *het incident.* En, die toevallige situaties of incidenten zijn, zeker voor een belangrijk deel, zaken die niet via procedures en reglementen zijn te vermijden; die behoren, voor een belangrijk deel, tot het ingebouwde 'risico' van een meer dan twee-partijen-stelsel. In een méér dan twee partijen stelsel krijgt een aantal toevallige gegevenheden van persoonlijke en partij-politieke aard soms uitzon-

derlijke zwaarte. *Die incidenten* worden deel van het politieke spel en geven iedere keer weer een geheel eigen, niet te voorspellen, kleur aan de kabinetsformatie.

En als nu de 'toevallige gegevenheden' samen aanleiding vormen om te spreken van *een ongelukkig gesternte,* ja dan krijgt in *die* situatie een bepaald incident soms een beslissende betekenis. Door zo'n incident kan dan elke verdere concessie die nog wordt geëist, het einde van het partnership inluiden. In dit opzicht heeft de formatie-Den Uyl gebalanceerd op het scherp van de snede; en als je je dit achteraf allemaal weer voor de geest haalt, komt vanzelf de vraag op of een andere *aanloop* tot de formatie een betere *afloop* zou kunnen hebben verzekeren.
Nog steeds begrijp ik dat Den Uyl onmiddellijk na de verkiezingen formateur is geworden. De verkiezingsuitslag was immers volstrekt duidelijk, de adviezen aan de Koningin bevatten weinig vraagtekens, de aanwijzing lag eenvoudig in de lijn van de verwachtingen, en die verwachting werd niet beschaamd. Toch mag en moet men zich, ik zeg met nadruk *achteraf* — want ik vond destijds ook dat Den Uyl aan zet was —, toch mag en moet men zich achteraf afvragen of Den Uyl, vermoedende welke zware hypotheek op de toekomstige formatie lag en welke problemen nog tot een oplossing moeten worden gebracht (*hervormingsvoorstellen, abortus,* zetelverdelingssleutel), wetende *ook* (en *vóóraf*) welke 'persoonlijke' eisen hij nog op tafel ging leggen, er toch niet wijzer aan had gedaan voor te stellen om de zaak eerst eens door een of twee informateurs in kaart te laten brengen.

Blijft de vraag of een tweede Kabinet-Den Uyl er ooit echt ingezeten heeft?

Zonder enige twijfel! Het heeft er heel lang ingezeten! Bijna tot het 'echte' einde.
Ik realiseer mij dat het vreemd is een dergelijke vraag zo duidelijk met *ja* te beantwoorden als het resultaat negatief is geweest. Toch durf ik te stellen dat *beide* groeperingen, CDA en PVDA, met volle overtuiging en in alle oprechtheid gepoogd hebben een tweede kabinet-Den Uyl (met PVDA, CDA en D'66) tot stand te brengen. Er was een slecht gesternte, maar men at met elkaar (ook toen!); men raakte op elkaar uitgekeken, maar af en toe bracht een nieuwe informateur nieuwe gespreksstof; er waren kleine incidenten, maar men streek de zaak glad. Kortom, men ging er van uit dat men partners zou worden in het nieuwe kabinet. Maar dan plotseling komt er een, zoals later blijkt, beslissende wending, een wending die door niemand bedoeld was, een wending ook die men, als men de *gevolgen* had voorzien, naar mijn mening nimmer had *geforceerd.*
Dat betekent dat de betrokken fractieleiders uit waren op een kabinet van de signatuur PVDA, CDA en D'66.

Hoe verliep uw informatie?

Over de eerste fasen: Den Uyl formateur, Albeda informateur, Den Uyl formateur, zullen anderen waarschijnlijk wel schrijven of spreken.

Mijn directe bemoeienis begint bij de poging de abortus-problematiek alsnog tot een oplossing te brengen. Ik heb op zaterdag 27, zondag 28 en maandag 29 augustus deels informatieve besprekingen gevoerd met de heer Den Uyl, en met de vice-president van de Raad van State, en met enkele deskundigen, waarvan ik verwachtte dat zij mij *bij* konden praten en wel heel in het bijzonder ten aanzien van de mogelijkheid alsnog lijnen uit te zetten voor een meer *inhoudelijke* oplossing van het abortus-vraagstuk; onder andere heb ik een heel indringend gesprek gehad met mevrouw Gardeniers.
Uit alle gesprekken samen werd mij eens te meer duidelijk dat het hoogst bereikbare *toch* — zoals ook door de ex-formateur was gepoogd —, overeenstemming over een *procedure* afspraak was. Uit alles bleek dat het vinden van een *inhoudelijke* oplossing maanden en maanden van onverdroten studie en beraad zou hebben gevergd. Dit alles werd volstrekt bevestigd in mijn eerste afzonderlijke gesprekken met de drie fractievoorzitters Van Thijn, Van Agt en Terlouw op dinsdag 30 augustus in het gebouw van de Raad van State. Ik heb die hele eerste week mijn informatiearbeid op de Raad van State gedaan op de kamer van de Secretaris aan een prachtige grote *ronde* tafel.

Tegelijk werd ik door die gesprekken wat onzeker. Het leek mij namelijk dat de procedurele oplossing als het ware onder handbereik lag, dat partijen elkaar vrij ver waren genaderd met betrekking tot de taak die het kabinet en daarna eventueel het initiatief uit de Tweede Kamer zou moeten spelen om tot een nieuwe abortus-wetgeving te komen. De tegenstellingen leken mij te overburggen.

En waarom is het dan toch fout afgelopen?

Wel, de constatering dat het geluk om de

hoek lag, dat de tegenstellingen vrijwel overbrugd waren, is een constatering die je condudeert uit de situatie zoals je die bij binnenkomst aantreft, maar je houdt dan géén rekening met de concessies en toegiften die over en weer al gedaan zijn, de nuanceringen die al zijn ingevuld en die mede bepalend zijn voor het zicht op de ander.
Daarom heeft het ook zin gedurende zo'n moeilijke formatie, zij het spaarzaam, af en toe een nieuwe informateur in te zetten. Die confronteert de partijen namelijk plotseling in zijn blanke onschuld met het feit dat er wel degelijk nog mogelijkheden aanwezig zijn.
Ik vond die mogelijkheden allereerst in het als *onbetwist* uitgangspunt stellen dat de taak van het oplossen van het abortus-probleem in de eerste plaats lag bij het nieuwe kabinet, en niet in de eerste plaats bij een Kameriniti-atief. Men kan niet een kabinet wél verantwoordelijk stellen voor het bepalen van bijvoorbeeld de totale subsidie aan het openbaar vervoer, en tegelijkertijd aan dat kabinet slechts een afgeleide en bijna passieve taak toekennen in de oplossing van een probleem dat gebleken was te behoren tot één van de centrale vragen van de Nederlandse samenleving!

Zagen de fractieleiders dat niet in?

Het feit dat men het zo spoedig eens werd over de eigen taak van het nieuwe kabinet ten aanzien van de abortus, maakt al duidelijk dat men zich in de vorige week wat verstrikt had in de debatten, de verklaringen en de teksten. Langzamerhand kon niemand meer exact weten wat de ander bedoelde.
Een ander punt waar die duidelijkheid ontbrak was de totstandkoming van het contraseign. Die duidelijkheid werd in de loop van de week verkregen door de verklaring van de heer Van Agt dat het in het verleden nimmer in zijn bedoeling had gelegen, en bij gewetensvol handelen van alle partijen ook in de toekomst nooit in de bedoeling zou liggen, het bevorderen van de totstandkoming van een contraseign te verhinderen.
Ik herinner mij nog dat deze verklaring van Van Agt door de andere fractievoorzitters Van Thijn en Terlouw op hoge prijs werd gesteld, omdat daardoor het misverstand werd weggenomen, dat door de publikatie rondom het z.g. 'aanblijven van Van Agt teneinde te verhinderen dat een abortusontwerp het Staatsblad zou bereiken' was ontstaan.

Was er veel onderling wantrouwen?

Ik heb van echt diep ingevreten wantrouwen niet veel kunnen merken.
Natuurlijk, rondom het probleem van de abortus was er *zakelijk* wantrouwen, maar toen het convenant eenmaal was getekend, had je het idee dat je ook bij het volgende probleem alleen met een *zakelijk* wantrouwen zou moeten rekening houden, maar niet met een *elkaar* ten diepste niet vertrouwen.
Wat er verder ook door anderen nog wordt gezegd, ik zal staande blijven houden dat Van Thijn, Van Agt en Terlouw waardering voor elkaar hadden, elkander persoonlijk zelfs niet ongenegen waren, uiteraard elk hun eigen taak in het formatiespel naar beste weten, en dus met een voor ieder verschillende opdracht, volbrachten, maar met voor alle drie als doelstelling het PVDA-CDA-D'66 kabinet tot stand te brengen.

De abortus-problematiek vraagt nog twee kanttekeningen.
Mijn *eerste* raakt het probleem van de openbaarheid van de kabinetsformatie.
Direct na het bereikte akkoord op donderdagavond 1 september — eigenlijk dus onbegrijpelijk snel verkregen — kwamen ook de eerste moeilijkheden.
De fractievoorzitters werden onmiddellijk door de pers, de radio en televisie ondervraagd, en ook fractievoorzitters is niets menselijks en zeker niets politieks vreemd: ieder weerstaat met grote moeite — of liever: weerstaat dus juist niet — met uitzondering van Terlouw — de wens om het convenant over de abortus een beetje ten eigen voordele te interpreteren. Zo ontstond tussen 15 en 19 september de beroemde briefwisseling rond het bereikte akkoord tussen Van Agt, Van Thijn en de informateur. Ik heb mij over die briefwisseling nooit zo vreselijk druk gemaakt, omdat het mijn vaste overtuiging was dat iedereen *exact* wist wat bedoeld en afgesproken was, en dat door die bedoeling nog eens in het eindrapport nader te omschrijven, elk misverstand kon worden voorkomen.

Bekend is dat dit convenant later letterlijk is overgenomen in het regeerakkoord tussen CDA en VVD. Daarbij is wel gezegd dat dit akkoord het CDA ten aanzien van de abortusoplossing in een aanmerkelijk gunstiger positie heeft gebracht dan in het akkoord met PVDA en D'66, omdat in laatsgenoemde combinatie de 'progressieve' ministers getalsmatig in de meerderheid waren, terwijl in het kabinet met de VVD de verhoudingen getalsmatig zodanig liggen dat het CDA elk haar onwelgevallig wetsontwerp zou kunnen tegenhouden.

Ik acht die benadering onjuist, een onjuistheid die naar mijn mening ook door mr. Andriessen wordt ingezien, want ondanks de verwachte getalsverschuiving binnen het kabinet stemde hij óók tegen het abortusconvenant bij de combinatie met de VVD.
Naar mijn mening is namelijk de verantwoordelijkheid van het CDA door de verschoven getalsverhoudingen — waardoor nu het CDA in het kabinet in de meerderheid is — *juist* veel gróter geworden. In een kabinet PVDA-CDA-D'66 had de meerderheid (hier dus PVDA en D'66) volgens letter en geest van het convenant de *morele plicht* gehad slechts akkoord te gaan met een abortus-wetgeving waarin o.a. méde rekening was gehouden *met de inzichten van het CDA over dit vraagstuk* van bescherming van het menselijk leven. *Nu* echter — dus in het kabinet-Van Agt — zal datzelfde CDA op grond van letter en geest van het convenant moeten zorg dragen dat in de nieuwe abortus-wetgeving óók rekening wordt gehouden met de gedachten die daaromtrent in VVD-kringen leven.

Mijn *tweede* kanttekening over het abortusconvenant is van meer staatsrechtelijke aard.
Prof. mr. L. Prakke in zijn artikel *De abortusconclusies van Veringa* in het *Nederlands Juristenblad* van 5 november 1977 (jaargang 52, nr. 38, pag. 945-951) en dr. J. R. Stellinga in zijn artikel *Staatsrechtelijke beschouwingen over de kabinetsformatie* in het *Tijdschrift voor Openbaar Bestuur* (jaargang III, nr. 21, pag. 471-475) van 6 december 1977, vragen zich af hoe de abortuswet, na een eventueel conflict en demissionair worden van een kabinet — bijvoorbeeld door het uittreden van de CDA-ministers — toch zonder strijd met het staatsrecht het Staatsblad zou kunnen bereiken.
Prakke ziet wel mogelijkheden in het geval dat zowel op Justitie als op Volksgezondheid een minister zitting heeft die het eens is met de beslissing tot bevordering van het contraseign, maar voorziet moeilijkheden voor het geval op ten minste één van deze ministeries zulks *niet* het geval is, omdat naar zijn mening de voordracht aan de Koningin dan immers niet gedaan zal worden.

Ik zou op dit punt slechts willen opmerken, dat geen van de partners in het convenant er twijfels over heeft laten bestaan, dat het niet willen blokkeren van het contraseign *mede* inhoud *het bevorderen* van de publicatie van de wet in het Staatsblad.
Dat betekent dat de zich van het wetsontwerp distantiërende ministers voornemens waren aan de Koningin niet slechts hun portefeuille ter beschikking te stellen, doch om daadwerkelijk ontslag te vragen, zodat (vanuit het demissionaire rompkabinet) een nieuwe minister van Justitie en/of Volksgezondheid zou kunnen worden benoemd.
Stellinga gaat nog iets verder, en vraagt zich af: 'Als de onenigheid in het kabinet op een bepaald punt zo ernstig is, dat het uit elkaar valt, gaat het dan aan, dat de meerderheid het wetsontwerp, hetwelk op dat punt betrekking heeft, nog gauw even in het Staatsblad ziet te krijgen?' (pag. 473).
Mijn reactie kan slechts deze zijn: dat hoezeer ik het ook met Stellinga eens ben, dat zijn stelling in het algemeen volstrekt juist is, hij te weinig gewicht hecht aan het feit, dat men in dit geval die afspraak — om zo te handelen — in volle overtuiging *van te voren heeft gemaakt*. En dat is iets anders dan dat men in de loop van een crisis plotseling een toevallig welgevallige oplossing kiest. Vooraf iets 'inbouwen' is iets anders dan later de opportuniteit laten beslissen.

Ik keer nu terug naar de stand van de formatie toen het abortus-convenant was bereikt, op 1 september 1977.
Nogmaals, men had elkaar gevonden, en men was verheugd dat het kabinet van de beoogde samenstelling er dus toch zou komen. Maar niet te ontkennen valt natuurlijk dat, na de breuk over de VAD, nu met de breuk inzake de abortus de kruik wéér een keer te water was gegaan.
Het is bekend dat daarna de Koningin op vrijdag 2 september aan de heer Den Uyl vroeg om samen met mij de informatiearbeid af te ronden.

Was dat een concessie van Den Uyl om het nu samen met een ander te doen?
Ik heb het niet aan hem gemerkt. We hebben op een goeie manier samengewerkt, waarbij de afspraak werd gemaakt dat de ene vergadering op de Raad van State zou worden gehouden onder mijn voorzitterschap, de daarop volgende op Algemene Zaken onder zijn voorzitterschap, en zo om en om.
We hebben dit ook tot het eind volgehouden, en wat wellicht vermeldenswaard is, is dat er in al die weken slechts een enkele keer tot na middernacht is vergaderd.
Het is mijn vaste overtuiging dat besprekingen in het algemeen het best rond elf uur 's avonds kunnen worden beëindigd, en dat deze alleen tot na het middernachtelijk uur

moeten worden voortgezet, indien de situatie daar uitzonderlijk duidelijk om vraagt. Dit bleek in de praktijk slechts zelden het geval te zijn.

Ik heb met Den Uyl goed samengewerkt. Hij is een door zijn gedrevenheid vermoeiend mens, maar wordt zelf nooit moe. Een van zijn medewerkers vertrouwde mij toe van mening te zijn dat de heer Den Uyl zijn lichaam bij overlijden maar ter beschikking van de wetenschap moest stellen, om na te gaan waarin het geheim van zijn uitzonderlijke energie lag. Niet te ontkennen valt dat deze nooit onderbroken en zelfs nimmer afnemende gedrevenheid anderen wel eens tot hijgen en soms tot vertwijfeling brengt.
Reeds op 22 september, dus na een vrij korte periode, werd een generaal akkoord bereikt over alle nog resterende programmapunten, onder andere over energie, over emancipatie, over volkshuisvesting, over defensie, over onderwijs, buitenlands beleid en democratisering.

Sommigen vinden dat u Den Uyl teveel hebt geholpen. Vindt u dat mede door u door het CDA veel concessies zijn gedaan?
Ik geloof dat ieder die de oorspronkelijke programma's en eerste teksten vergelijkt met het eindresultaat, tot de overtuiging zal komen dat deze indruk in strijd is met de werkelijkheid. Er spelen echter twee zaken die deze indruk kunnen hebben bevestigd.

Op de eerste plaats was Van Agt niet op alle programmapunten even goed op de hoogte als bijvoorbeeld Van Thijn. Ik heb daar wel begrip voor en pleit bij toekomstige formaties voor rechtstreekse inschakeling van één of meer deskundigen ter ondersteuning van de fractievoorzitters. In de formatie waarover we nu spraken was zulks echter bij punten als volkshuisvesting, onderwijs, energie nog niet gebruikelijk. Daaruit volgde dat de heer Van Agt in zijn eerste onderhandelingsfase soms aanvankelijk akkoord ging met formuleringen, die bij nadere besprekingen in zijn fractie niet geheel aanvaardbaar bleken, waarop dus moest worden teruggekomen. In de tweede gespreksronde werd dan echter vrijwel steeds een voor ieder acceptabele formulering bereikt. Maar inmiddels had het wel tijd gekost, was de stemming weer wat gedaald en was de indruk gewekt dat er weer concessies waren gedaan.

Een tweede omstandigheid waaruit de genoemde indruk kan zijn gevestigd is dat naar mijn mening de fracties van de PVDA en D'66 in het begin de zaak taktisch veel handiger speelden dan het CDA. Punten die voor de PVDA moeilijk verteerbaar waren, werden zo enigszins mogelijk desondanks met unanimiteit door PVDA en D'66 aanvaard en als het even kon naar buiten gebracht als concessies die door het CDA waren gedaan. Het CDA echter bleef ook daar waar men redelijk tevreden kon zijn en wist dat de PVDA veel wisselgeld had ingeleverd, toch in zijn presentatie steeds wijzen op het nog-*niet*-bereikte en nog-*niet*-verkregene.
Een voorbeeld kan worden ontleend aan de geschiedenis van de onderwijsparagraaf: De 'beroemde' onderwijs-artikelen, door mij samen met mijn vroegere onderwijsstaatssecretaris, de bekwame en op het gebied van protestants-christelijk onderwijs alom gewaardeerde mr. J. H. Grosheide geformuleerd, bevatten een aantal voor Van Kemenade moeilijk te verteren punten. Maar in zijn voor de televisie gegeven reactie gaf Van Kemenade — tactisch gezien voortreffelijk — de indruk dat de Partij van de Arbeid volledig aan zijn trekken was gekomen. Welnu, mede tegen die achtergrond moet men de juistheid wegen van de indruk die, denk ik slechts bij een enkeling, is ontstaan, alsof het CDA eenzijdig concessies zou hebben gedaan. Ik vind dat PVDA, CDA en D'66 elk een derde hebben ingeleverd.

Ik dacht na het door de drie fracties aanvaarde programmatisch akkoord dat het beoogde kabinet in feite rond was. Ik wist natuurlijk wel dat er nog een hobbel zou moeten worden genomen in de strijd rond de 8-7-1-, de 7-7-1- en de 7-7-2-formules inzake de zetelverdeling binnen het kabinet.
Ik vond namelijk dat men de zaak erg bemoeilijkt had, doordat de partijen door hun herhaalde (en voor wat het CDA betreft erg exacte) openbare cijferoefeningen, elkander weinig manoeuvreerruimte hadden gelaten. Ook had Van Thijn wel enige reden tot frustratie door de — daarmee verband houdende — vrij laconieke wijze waarop de door hem vurig verdedigde 8-7-1-formule door Van Agt ter zijde werd geschoven! Maar desondanks was ik redelijk optimistisch, waarschijnlijk vooral omdat ik, alles afwegende, alle informele uitspraken wegende, voor mijzelf tot de conclusie was gekomen dat eigenlijk alle drie partijen al, diep weggeborgen, en voorlopig volstrekt onuitgesproken, tot de conclusie waren gekomen, dat een akkoord

zou worden bereikt op de formule 7-7-2 waarbij D'66 in meerdere en het CDA in mindere mate concessies zouden moeten doen op het gebied van de zwaarte in portefeuilles en van het aantal staatssecretarissen.

Maar toen, plotseling, vielen er *namen*. Men heeft later, terecht, gewezen op het anachronisme dat reeds in het kader van de zetelverdeling over personen werd gesproken. Dit was echter onvermijdelijk, gezien het standpunt van de Partij van de Arbeid, dat de 8-7-1-sleutel een strikt rekenkundige sleutel heette, op grond waarvan *iedere* fractie onbelemmerd personen voor de overeen te komen portefeuilles mocht aanwijzen, terwijl daarentegen de 7-7-2-sleutel dan wel de 7-7-1-sleutel slechts verklaarbaar waren uit elementen van 'weging', op grond waarvan het volstrekt redelijk zou zijn om nadere inkleuring te geven aan het begrip homogeniteit van het kabinet; dat wil zeggen dat men niet zonder meer iedere voorgedragen ministerskandidaat voor elke portefeuille wenste te accepteren.

In dat kader viel plotseling het veto van Van Thijn/Den Uyl tegen de persoon van Van Agt gekoppeld aan de portefeuille van Justitie. Daarmee was het meest betreurenswaardige en naar achteraf is gebleken ook het meest beslissende incident geboren. Thans is duidelijk dat door dat veto in feite de totstandkoming van een kabinet van PVDA, CDA en D'66 werd geblokkeerd. Dat veto heeft elke verdere soepelheid aan de zich van toen af ook in een andere, een grimmiger sfeer voortslepende besprekingen ontnomen. Ik treed niet in evaluaties van de achtergrond van de overwegingen die Van Thijn/Den Uyl tot dat veto hebben gebracht. Ik constateer wél dat te *weinig* is ingezien dat een lijsttrekker maar niet een *toevallige* kandidaat is voor een of andere portefeuille. Zeker, een formateur heeft, en moet ook hebben, een mogelijkheid tot een zekere keuze uit kandidaten; hij moet een (beperkt) veto-recht hebben met betrekking tot personen die zijn ministersploeg gaan vormen; hij moet bekwame mensen hebben en moet straks als een team kunnen opereren. Maar een politieke partij kan en mag er niet om heen dat bij coalitiebesprekingen het afwijzen van de lijsttrekker van de coalitiepartner in feite inhoudt het afwijzen van de coalitiepartner zelf.
Ook ik zie *nu* pas het onafwendbare van de ontwikkeling die *toen* is ingezet, dat het toen vrijwel vaststond dat het uiteindelijk ging breken, wél heb ik destijds vele malen gewaarschuwd voor een discussie rond de persoon van de lijsttrekker.

Hoe reageerde Van Agt zelf?
Het is bekend dat er begin oktober een wat vreemde tussenfase is geweest, waarbij Van Agt het aanbod deed zich geheel uit de politiek terug te trekken. Ik heb dit zelf als een der moeilijkste momenten uit mijn informatieperiode ervaren. Ik vond dat de heer Van Agt wel fractievoorzitter kon worden, maar zich niet van de ene op de andere dag uit de politiek terug kon trekken. Ik vond het daarnaast voor mij persoonlijk vrijwel onaanvaardbaar aan de fracties een brief te moeten sturen waaruit men zou menen te kunnen opmaken dat ik met Den Uyl het voorstel deed de heer Van Agt in de nevelen te doen verdwijnen.
Ik heb dit dan ook in het formatieberaad aan alle betrokkenen duidelijk gezegd, maar heb mij tenslotte neergelegd bij het verzoek (opdracht?) van Van Agt om het *feit* te registreren en aan de fracties door te geven: dat hij bereid was het politieke krachtenveld te verlaten.
Wij allen hadden, met wat nadenken, het resultaat kunnen voorspellen. De fractie van het CDA heeft op 3 oktober een dergelijk vertrek verhinderd, een beslissing waardoor de positie van Van Agt in het formatieteam juist werd versterkt. Desondanks was, dunkt mij, de heer Van Agt gekwetst door het gegeven dat hij een dergelijk voorstel had moeten doen om een impasse te doorbreken.

En verder?
Wij zijn door blijven praten: 8-7-1; 7-7-2; 7-7-1; coformateurschap Den Uyl-Van Agt; tweede vice-premier voor D'66. Mijn eigen laatste voorstel was een 7-7-2-'formule met het CDA op Justitie en Van Agt op Binnenlandse Zaken.
Dat voorstel was *toen* nog niet aanvaardbaar voor de andere partij. Ik heb op donderdag 6 oktober samen met de heer Den Uyl eindrapport aan de Koningin uitgebracht. Den Uyl en ik hadden het niet eens kunnen worden over een gezamenlijk voorstel aan de fracties.

Enkele dagen later, toen Verdam en Vrolijk waren opgetreden, was ik toch nog steeds overtuigd dat het kabinet er uiteindelijk zou komen, en wel op de formule 7-7-2, met Justitie aan het CDA en Van Agt op Binnenlandse Zaken. Dat was naar mijn mening nog steeds de enige reele uitweg.

Men vond elkaar op die formule gedurende de nachtelijke zitting van Van Thijn en Van Agt van 24 op 25 oktober, gedurende de informatie-Verdam-Vrolijk. Maar de situatie was inmiddels geheel gewijzigd. Had de sleutel begin oktober nog kunnen functioneren als een zeer redelijk compromis voor de PVDA. Op 25 oktober werd diezelfde oplossing ervaren als een zware concessie naar het CDA. Daar moest dan ook iets tegenover staan. Partijbestuur, Partijraad en Congres van de PVDA begonnen zich te roeren.
Maar voor het CDA was het aanvaarden van de combinatie Justitie voor het CDA met Van Agt op Binnenlandse Zaken vanaf het eerste begin gezien als een concessie die men, gezien de achtergrond en de figuur van de lijsttrekker, eigenlijk reeds als een uiterste had ervaren.

Wel, daarmee lag het mislukken van de formatie in feite vast. De besprekingen over staatssecretarissen en hun taken, over ministerskandidaten, over bepaalde personen op bepaalde portefeuilles ontbeerden elke creativiteit omdat inventiviteit geen rol van betekenis meer kon spelen. De sfeer was weg, het vertrouwen verdwenen, elke volgende zet werd met argwaan bekeken. Den Uyl was politiek gekrenkt door zijn partijraad; Van Agt was politiek en persoonlijk gekrenkt door Den Uyl.

Het doek kon vallen.
Dat doek had alleen weer kunnen opgaan na het vervallen van het uitgesproken veto.
De rollen hadden — en *dan* met reële kans op overeenstemming — *opnieuw* toebedeeld kunnen worden.

Ben ik niet te gedicideerd over de feitelijke oorzaak van de mislukking. *Nee, misschien* iets te ongenuanceerd, maar verder ga ik niet op mijn conclusie terug. Het is in strijd met de feiten nu plotseling achteraf te gaan spreken over een overwinning van de behoudende krachten, over een verschuiving van een driedeling in de politiek naar een tweedeling. Natuurlijk ik praat achteraf en wil de indruk vermijden dat de schuld geheel bij één van de partners ligt. Van Thijn was een meer dan voortreffelijk onderhandelaar, Terlouw een veelal verzoenende figuur.
Maar achteraf zeg je toch: *dáár is het begonnen.* Had *ik* dat *toen* nog beter aangevoeld, dan had ik er *toen* nog méér aan gedaan.

Al het gezegde brengt mij er toe op te merken dat ik kan staande houden wat ik aan het begin van dit gesprek heb geformuleerd, namelijk dat in ons staatkundig bestel met de nu heersende politieke krachtverhoudingen de mogelijkheid niet is uitgesloten dat vergelijkbare kabinetsformaties zich wederom zullen herhalen. Te hopen valt slechts dat toekomstige formaties zich onder *een beter gesternte* zullen kunnen voltrekken, en dat men wat de incidenten betreft zijn voordeel doet met wat wij nu hebben doorgemaakt.

U heeft — in een (zoals u zo even heeft aangegeven) voor het CDA nu afgesloten periode — gewerkt voor het tot stand komen van een kabinet waarin CDA, PVDA en D'66 zouden samengaan. Hoe gevoelt u zich nu onder een kabinet CDA en VVD?
Ik persoonlijk vind, of nee, het is mijn *diepste* overtuiging, dat het *goed* is voor de Nederlandse politiek dat er een VVD komt die niét *a priori* de PVDA voor samenwerking afwijst. Ik vind het ook een noodzaak dat er een PVDA komt die niet *a priori* samenwerking met de VVD uitsluit. Van het CDA is bekend dat zij géén van de werkelijk constructieve democratische partijen zal afwijzen, als ze het eens kan worden over het program.
Dit impliceert dat ook *de leden* van de PVDA, VVD en CDA in principe in een kabinet zitting moeten willen nemen, indien zij daarin hun eigen program kunnen herkennen. Met uitzondering van een enkeling, die zich zó geprofileerd heeft opgesteld ten aanzien van de samenwerking met een bepaalde partij, dat hij gevoelt niet te *mogen* optreden in een bepaalde coalitie, moet in principe *iedereen* bereid zijn verantwoordelijkheid te dragen in elk coalitiekabinet.

Den Haag, 7 januari 1978.

Gesprek met mr. P. J. Verdam

dr. G. Puchinger

interview

Gesprek met mr. P. J. Verdam

door dr. G. Puchinger

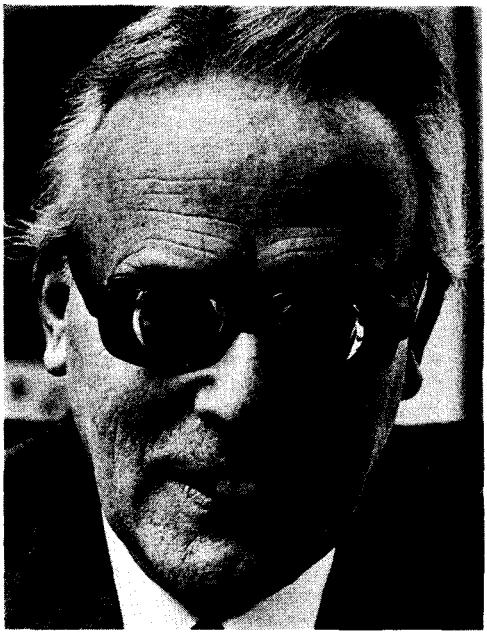

Mr. P. J. Verdam (63) te Zeist is vanaf maart 1970 commissaris van de Koningin in de provincie Utrecht. Daarvóór was hij vanaf 1946 hoogleraar aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam in het Romeins recht en internationaal privaatrecht. Mr. Verdam is van september 1966 tot april 1967 minister van Binnenlandse Zaken geweest, is lid geweest van de Eerste Kamer en voorzitter van de staatscommissie tot Herziening van het Ondernemingsrecht die in 1965 rapport heeft uitgebracht.
Publikaties o.m.: 'Nietigheid van besluiten' (diss. 1940), en nog onlangs: 'Nederlandse rechtsgeschiedenis 1975-1795'.

Hoe was aanvang en feitelijk verloop van uw informatie die u van 11 tot 26 oktober 1977 volbracht, samen met mr. M. Vrolijk? Had u die opdracht verwacht?

Ik heb van begin af aan de kabinetsformatie uit de pers natuurlijk vanzelfsprekend geregeld gevolgd, maar was er bepaald niet op verdacht dat ik er zelf in zou betrokken worden. Ik heb destijds een half jaar — van 5 september 1966 tot 5 april 1967 — in het Torentje gezeten, maar dat is al tien jaar geleden. Ook als mijn jongens thuis waren, was de kabinetsformatie altijd wel een van de tafelgesprekken, en daarbij werd periodiek de vraag gesteld: 'Vader, bent u nog niet opgebeld?'
Maar goed, ik zat op maandag 10 oktober 1977 op de kamer van Gedeputeerde Staten op 't Provinciehuis te Utrecht de stukken voor de vergadering van de Gedeputeerde Staten door te nemen, toen er telefoon kwam van de Directeur van het Kabinet van de Koningin.
De Directeur van het Kabinet van de Koningin aan de lijn te hebben is in mijn functie niet heel bijzonder, maar wel dat zij mij dit keer mededeelde dat de Koningin mij wenste te spreken.

Dit gesprek, dat tegen zessen 's middags plaats vond, heeft geleid tot het gesprek van de volgende morgen met mr. M. Vrolijk en mij, waarbij ons opdracht werd verstrekt om als informateurs op te treden.

De inhoud van de opdracht werd gekenmerkt door twee punten, die ook in de gepubliceerde tekst van de opdracht staan uitgedrukt: grote spoed én voortbouwen op het bereikte. Het eerste is duidelijk; het tweede wees in de richting van het weer aan de gang brengen van de trein die moest leiden naar een tweede kabinet-Den Uyl.
Diezelfde dinsdagmiddag 11 oktober ben ik naar Den Haag gegaan.
Voor de kabinetsformatie was het hoofd van de Rijks Voorlichtings Dienst, de heer Van der Wiel, vrijgemaakt; die stond dus tot onze

beschikking, evenals mr. H. D. Tjeenk Willink van het Ministerie van Algemene Zaken en verdere nodige staf, terwijl men gastvrijheid krijgt in het gebouw van de Eerste Kamer, namelijk de ministerskamer en de daarmee verbonden ledenkamer van de Raad van State, in het gebouw van de Raad van State.

Hoe begon uw informatie?

Op tweeërlei manier...

Een informateur begint met een bezoek te brengen bij de demissionaire minister-president. Dat deden we dus samen. Daarna hebben we een bezoek gebracht aan de vice-president van de Raad van State, dr. M. Ruppert. Ook hadden wij een gesprek met de informateurs die ons waren voorafgegaan, de heren Veringa en Den Uyl, die op donderdag 6 oktober hun taak hadden beëindigd. Zet er maar bij dat we dus tweemaal een gesprek hebben gehad met Den Uyl, in twee verschillende kwaliteiten dus. We hebben hem ook nog wel eens in een derde kwaliteit gesproken, namelijk als mogelijk toekomstig formateur. Zijn vierde kwaliteit, die van lijstaanvoerder van de Partij van de Arbeid, speelde natuurlijk door dat alles wel heen.

En verder pleegt men dan kennis te nemen van de stukken, maar dat was in ons geval heel gemakkelijk, want die waren er niet. Het regeerakkoord was wat de programpunten betreft klaar, maar die programpunten speelden bij onze informatie vrijwel geen rol, want ons ging het alleen om de zetelverdeling in het nieuwe kabinet, dáár alleen hadden wij mee te maken, dié moest worden opgelost. En het enige officiële stuk daarover was het eindrapport van de heren Veringa en Den Uyl d.d. 8 oktober 1977 aan de Koningin.

Vervolgens hebben wij oriënterende gesprekken gehad met de heren Van Thijn, Van Agt en Terlouw, na elkaar. Die gesprekken waren open en plezierig. In de persoonlijke sfeer kregen wij de indruk van integere persoonlijkheden, al betrapt men ieder wel eens op een inconsequentie. Het viel ons op dat na zoveel maanden praten de persoonlijke verhouding tussen de drie heren goed was, maar dat men zakelijk was uitgepraat, althans was vastgepraat.

Nou, we hebben — we, Vrolijk en ik — veel samen gepraat en bekeken hoe de zaak eigenlijk zat. Wij waren natuurlijk buitenstaanders, die een poos met het parlementaire bedrijf niet te maken hadden gehad, en het eerste dat ons opviel was: *de volstrekte verstrakking van de standpunten, zowel bij de betrokkenen als in brede kring daarbuiten!*

Dit betrof met name de formules van de zetelverdeling in het kabinet, 8-7-1 en 7-7-x (1 of 2). Die verstrakking van de standpunten was werkelijk het meest opmerkelijke dat we aantroffen, en dit bleef zo gedurende onze gehele formatie-arbeid.

Van Thijn had een pracht redenering. Zijn standpunt was dat 53:49:8 (in de Kamerzetelverhouding) is gelijk 8:7:1 in het kabinet. Dit was de enig juiste mathematische berekening, volgens hem. Die *moest* gevolgd worden. Zou er een formule uitkomen die aan deze mathematische vormen niét zou voldoen, dan zou hij materiële normen van toetsing, zeg maar van ballotage van de andere partij, toepassen. Dat zou hij echter niét doen wanneer die algemene mathematische formule zou worden gevolgd.

Vond u daar wat inzitten?

Dit verhaal was natuurlijk zeer goed, maar wie wel eens verkiezingsuitslagen pleegt na te rekenen, kan hier gemakkelijk doorheen prikken. Als je een aantal zetels moet verdelen over 53 en 49, dan komt dat er bij 25 of minder zetels altijd op neer dat de partij van 53 zetels één zetel méér krijgt als het te verdelen getal *oneven* is, en dat het een *gelijk* aantal zetels wordt, als het aantal te verdelen zetels *even* is.

Van Thijn stond op zestien zetels, waarvan één voor D'66, en Van Agt prefereerde vijftien zetels.

En over het totaal aantal zetels hadden Veringa en Den Uyl geconcludeerd, dat daarover overeenstemming 'bereikbaar' was, dus niet bereikt was.

Het grote bezwaar van Van Thijn tegen de gang van zaken was verder dat 8-7-1 nooit werkelijk 'bespreekbaar' was gesteld.

Dit had tweeërlei achtergrond.

Als men Van Agt vroeg wat hij tegen 8-7-1 had, dan antwoordde hij: daar was ik in juni al tegen, hetgeen natuurlijk de vraag oproept, *wat* hij er dan in juni tegen had.

En dat zei hij niet?

Dit hield weer verband met een tweede achtergrond.

De argumentatie- en discussiemethode van Van Thijn en Van Agt — met Terlouw in het midden — had een opvallend verschil. Van Thijn formuleert uitvoerig, vindt alles bespreekbaar, maar geeft niets toe. Van Agt geeft óók niets toe, maar besteedt er dan ook niet veel woorden aan.

Vrolijk en ik hebben ons nog even prealabel

afgevraagd, wannéér we iets moesten doen.
Vrolijk had het zo uitgedrukt, dat wij het op dagen wilden houden en er geen weken aan moesten besteden.

Hebben wij ons tempo nu mede laten bepalen door externe factoren, waarbij met name het congres van de Partij van de Arbeid een rol speelde? Wij waren dinsdag 11 oktober 1977 begonnen, en donderdag en vrijdag zou dus een stap van ons verwacht mogen worden. Moesten wij die stap nu uitstellen om het Congres van de Partij van de Arbeid, dat op zaterdag 15 oktober zou worden gehouden?
Vrolijk en ik kwamen tot de conclusie dat wij met die factor *géén rekening* dienden te houden.
Een stap die aan het begin van een politiek partijcongres bekend wordt, heeft bepaalde effecten, en die effecten zijn meestal nadelig. Hetzelfde geldt echter voor een stap een het eind van een politiek partijcongres; en wéér hetzelfde geldt van een stap direct na afloop van een politiek congres. En een dag later is er wel wéér een ander congres of een andere partijraad.
Wij hebben met het Congres van de Partij van de Arbeid dus *géén rekening* willen houden. En ik heb de indruk dat dat bepaalde effecten heeft gehad. Een oordeel daarover is alleen juist als men het kan afwegen tegen de vraag wat ánders de effecten waren geweest. Met dat al, de formules waren als het ware sacrosanct geworden.
In de provincie zegt men dan: 8 en 7, dat scheelt maar één, maar *wij* moesten ergens doorhéén zien te komen.

Beide formules hadden duidelijke prae's.
De voorkeur van de ene partij was gebaseerd op de meerderheidsstrategie; die van de andere op het gelijkwaardigheidspatroon. Beide voorkeuren waren sterk te herleiden tot herinneringen aan het verleden, die men wilde wegwerken.
Vrolijk en ik hadden beide een lichte voorkeur voor de formule van onze eigen partij, maar wij hadden beiden geen bezwaar tegen de andere formule.
Strategisch kwam daar een belangrijke factor bij, namelijk deze: als men beide formules ziet als een muur, waar men doorhéén moest zien te komen, dan was het duidelijk dat achter de 7-7-muur een tweede muur oprees, en wel de ballotage-eisen van de zijde van de Partij van de Arbeid. Het gaat er nu niet om of dit ballotagesysteem goed of fout was, het was eenvoudig een feit.
Achter de 8-7-1-muur zat géén tweede muur, tenminste, die zagen we toen nog niet. In zoverre had het zetten van de boor op de 8-7-1-muur heel bepaalde voordelen. Bovendien waren er in de Partij van de Arbeid vooraanstaande figuren die stellig geloofden dat het CDA op dit punt zou toegeven. Anderen vertelden wel dat daar geen schijn van kans op was, maar officieel stond van dit alles in het formatiegebeuren niets vast.
Daarom hebben wij allereerst de 8-7-1-formule gelanceerd, die door het CDA prompt verworpen werd.

Was het CDA erg teleurgesteld?
Deze *move* is door het CDA allerminst gewaardeerd. En ook in brede kringen in het land, door de leiding en door de aanhangers in den lande, is, naar ik gemerkt heb, onze opzet volstrekt niét begrepen.
Mijn vrouw kreeg telefoontjes, onder andere dat ik niet meer in de kerk hoefde te komen; trouwens het gesprek tussen ons beiden hierover heeft ook enige uren in beslag genomen!
De relativering was kennelijk te groot en kwam bij degenen met wie ik mij verbonden gevoel *niet* over.
Ditzelfde ondervond Vrolijk, toen wij twee dagen later met de formule 7-7-2 kwamen, in zijn kring.

Ik moet nog vermelden, dat onze eerste verklaring uit twee delen bestond: het tot uitdrukking brengen van onze grote ongerustheid over de verstrakking der opvattingen, en het gevaar dat daarin ligt voor het goed functioneren van de democratie. Verder stond daarin de formule 8-7-1 met een misschien wat sterk uitgevallen motivering. Zo'n motivering was natuurlijk nodig, omdat wij een keuze deden uit een alternatief.
Zo'n motivering hebben wij niet meer opgenomen bij het 7-7-2-voorstel, want 7-7-x was het enig overgebleven alternatief, en dan werkt verdere motivatie alleen maar irriterend voor degenen die eraan geloven moeten. Wij zeiden nu slechts: *ons rest.* Dat was een op zichzelf voldoende motivering.
Overigens heb ik de indruk dat Vrolijk van de buitenwacht méér op zijn kop gekregen heeft dan ik. Overtreding van de partijlijn wordt ginder blijkbaar harder aangerekend dan bij ons. Bovendien had ik te maken met Van Agt, en Vrolijk niet alleen met Van Thijn, maar ook met Den Uyl.
Maar goed, dat hoort er nu eenmaal bij, in

zulke situaties moet je je nek durven uitsteken.

Eén van de methodieken die men kan toepassen is de schroef langzaam verder draaien en langs rationele methoden de keuzemogelijkheden te beperken, om spoedig tot een oplossing te komen. Maar voorzover dit systeem al bedoeld was, bleek het niet te werken: Van Thijn wilde in elk geval 8-7-1 'bespreekbaar' houden, en Van Agt wilde naast 7-7-2 slechts ook 7-7-1 bespreken.
Daarbij kwam nu dat bij de Partij van de Arbeid de portefeuilles en personen veel zwaarder gingen wegen, en dat deze de eis stelde: *wij* in elk geval de minister-president, Onderwijs en Justitie.
Vrolijk en ik zijn toen geleidelijk op een ander systeem overgestapt. De gedachte schijnt steeds te zijn dat een informateur iemand is die met voorstellen komt, iemand die uitmunt door vindingrijkheid, zo niet een goochelaar is. Dat heeft zijn aantrekkelijke kanten, maar ik merkte al spoedig dat wij geen voorstellen behoefden te doen.

Waarom niet?
Omdat Veringa en Den Uyl gedurende hun informatie aan de drie fractievoorzitters al tussen de dertig en de veertig plaatjes hadden voorgelegd. Er was geen enkele rationele mogelijkheid meer open, die al niet eerder verworpen was.
Verder hadden wij geen behoefte om voorstellen te doen waar wij niet *beiden* achter stonden, omdat dat automatisch verwijdering meebrengt, en dit de positie van de informateurs alleen maar verzwakt.
Wij hebben er toen de nadruk op gelegd dat *niet wij, maar de drie heren* met elkaar onderhandelden. Dit heeft éénmaal tot een langdurig nachtgesprek geleid, ik meen van donderdag op vrijdag 20-21 oktober. Met lange tussenpozen van zwijgen, vooral door Van Thijn verfoeid.

Dat zwijgen...
Ja — vermoedelijk omdat ook hij weet dat het een moment in de psychologische oorlogsvoering is.
Dit lange gesprek was overigens mee veroorzaakt doordat er in het eind van de middag mogelijkheden tot opening aanwezig bleken te zijn, door het aanbod van Van Agt, dat Justitie naar D'66 zou gaan, echter als tijdelijk aanbod bedoeld en onder de onlosmakelijk daaraan verbonden voorwaarde dat Ruimtelijke Ordening bij het CDA zou komen, alles onder de 7-7-1-formule. Dit heeft ook in de allerlaatste nacht van de kabinetsformatie nog weer gespeeld, maar toen waren Vrolijk en ik al lang van het formatietoneel verdwenen.
Verder hechtten wij er bijzonder aan dat er een *volle overeenstemming tussen de fractievoorzitters* uit zou komen, want een herhaling van een soort 'Burgeren' naar de ene of andere kant leek mij een gruwel, stel al dat het kansen zou hebben gehad. Zo iets kan maar één keer.

Wij hebben voorts nog een poging gedaan om de sfeer in de onderhandelingen iets te vermilderen; daarbij dachten wij met name om het aantal gesprekspartners wat uit te breiden, waarbij dan in elk geval ook Den Uyl moest worden betrokken, omdat dat allicht meer klaarheid zou geven in de diepste gronden en de kansen van de argumenten die aan de verschillende kanten speelden. Maar voor zulk een verbreding, met name als men daarin verder gaat, bleken echter moeilijk reële mogelijkheden te vinden. Wie moest men er verder bij betrekken? Wij kwamen daar niet uit.
Wel heeft toen op onze instigatie een telkens door ons ingeleid gesprek van elk der fractievoorzitters met Den Uyl plaats gevonden. Ik heb de indruk dat met name het gesprek van Van Agt met Den Uyl bepaald gunstig heeft gewerkt.

Inmiddels waren bijna zoveel dagen verstreken, dat het weken werden, en toen onze tweede week halverwege verlopen was en een oplossing toch telkens weer ergens op afketste, hebben wij de fractievoorzitters duidelijk laten merken dat wij onze werkzaamheden wilden beëindigen.
Naar mijn gevoelen was dat er toen op neer gekomen dat een tweede kabinet-Den Uyl van de baan was, al was zo'n vervolg onze zaak niet.
Echter deed zich ook hier weer het al eerder voorgekomen verschijnsel, voor, dat de drie fractievoorzitters, in dit kritieke stadium nadrukkelijk gevraagd, of zij meenden dat zo'n tweede kabinet-Den Uyl in de oprechte bedoeling lag, volmondig en haast vroom JA zeiden. Dat stond nog steeds volstrekt vast, ook op mijn nadrukkelijke vraag of wij dat in ons eindrapport mochten zetten.
Gedurende het weekend van zaterdag 22 oktober heb ik nog geprobeerd Van Agt zijn voorstel in die geest te doen wijzigen, dat hij van 7-7-1 op 7-7-2 wilde overstappen. Ik

had niet de indruk dat hij er voor voelde; maar dat bleek ook niet meer nodig, omdat Van Thijn liet weten ook overigens op dit voorstel niet meer te willen ingaan.
De laatste maandag, 24 oktober, hebben Vrolijk en ik toen met elkaar afgesproken te trachten in elk geval onze informatie af te sluiten — *trachten,* want men kan eerst *na* het uitbrengen van een rapport aan de Koningin vaststellen of het een *eindrapport* is — maar ondertussen toch nog een poging te doen om een bi- of trilateraal gesprek tussen Van Agt, Van Thijn en Terlouw te regelen: de conclaaf-gedachte dus. Daarbij was natuurlijk de vraag of een gesprek tussen Van Agt van Van Thijn zonder Terlouw nuttig en/of correct was.

Terlouw kon eerst later op de avond in Den Haag zijn, zodat het gesprek tussen Van Agt en Van Thijn, waartoe beiden zich elk in een gesprek met ons bereid verklaarden, op maandagmiddag, 24 oktober om ongeveer 6 uur is begonnen. Terlouw zou om half negen 's avonds arriveren. Hij was er om half tien en mocht nog tot half elf wachten. Daarna is het gesprek gedrieën voortgezet, en om 23.53 uur deelden de heren ons zowaar mee dat zij tot overeenstemming waren gekomen, in dier voege, dat hun resultaat een voorstel van de informateurs zou worden, dat zij bereid waren ieder in hun fractie te verdedigen. Als Den Uyl in *Vrij Nederland* van 24 december 1977 zegt dat het akkoord tussen drie en vier uur 's nachts tot stand kwam, dan is dat een van zijn lyrische uitingen.
De volgende dag is het akkoord door de fracties aanvaard. In de late middag van 25 oktober hebben Vrolijk en ik op Paleis Lange Voorhout aan de Koningin rapport uitgebracht. Daarna gaven de informateurs nog de verplichte persconferentie, en daarmee waren onze werkzaamheden afgelopen.
Ik was nog net op tijd thuis om via de geprezen communicatiemiddelen te vernemen dat de Partijraad van de Partij van de Arbeid het akkoord had verworpen, dat niettemin de daarop volgende dag door de PvdA-fractie weer werd opgenomen, waarna Den Uyl op woensdag 26 oktober opnieuw tot formateur werd benoemd, hetgeen geleid heeft tot de bekende afloop.

Welke zijn uw voorlopige conclusies?
Een paar indrukken. . . .
Eerste indruk is dat *informateur* eigenlijk een wonderlijke positie is, omdat er staatsrechtelijk geen verantwoordelijkheid voor bestaat. Alle deskundigen verzekeren mij dat tenslotte de nieuw op te treden minister-president voor alle capriolen ook van deze informateurs verantwoordelijk is. Daar is dus Van Agt nu mee opgezadeld.

In de tweede plaats valt op de grote openbaarheid waarmee de formatie tot op ons optreden was omringd. Wij hebben dat een beetje afgeremd, maar Van der Grintens pink was dikker dan onze lendenen.
Ieder vogeltje zingt zoals hij gebekt is, maar ik wil wel tot uitdrukking brengen dat ik openbaarheid een groot goed blijf vinden. Het meeformeren van 147 full-timers in de Tweede Kamer — hun werk lag stil op het Binnenhof — doet echter ook veel persoonlijke geschilpunten en dromen meespelen. Bovendien heeft de parlementaire pers het bezwaar dat ze niet democratisch volgens het evenredigheidsprincipe is samengesteld.
Pers en politici hebben overigens van oudsher de neiging de accenten te leggen op de verschilpunten. Planken doet dat nauwelijks beter dan Groen van Prinsterer, en Kuyper wist ook van wanten. Dat is niet zozeer een nadeel van de publiciteit, het zit eenvoudig in de politiek ingebakken.

Een derde punt is, zoals bij de programbesprekingen is gebleken, dat de verschillende partijen — en dat gold ook bij de zetelverdeling — zich zo verschillend opstellen bij akkoorden.
De Partij van de Arbeid wil *alles* regelen. Vermoedelijk omdat het ze later niet meer lukt, en mogelijk hebben ze daarin gelijk. Het CDA wil een en ander regelen, en de VVD wil heel weinig regelen, want ieder mens is in zijn hart zo liberaal, of wil men conservatief, dat het vanzelf in orde komt.

Mijn vierde punt is dat het bij zo'n informatie stuit op de totaal verschillende uitgangspunten van de partijen ten aanzien van het staatsrechtelijk systeem. De Partij van de Arbeid denkt Engels-monistisch, het CDA dualistisch, en de praktijk stoot dus met name op het feit dat de Partij van de Arbeid altijd denkt in potentiële meerderheden en — het is geen verwijt, maar een feit — daarmee ook in haar voorspiegelingen aan de kiezers onvoldoende rekening houdt met het *niet* de meerderheid krijgen, maar *wel* in de regering komen: men heeft dan te weinig ruimte voor concessies.
Dan is er nog het anders omspringen met en functioneren van fractie en partij en partij-organen.

Van Agt was gemachtigd door zijn fractie, en heeft krachtens die machtiging ons voorstel 8-7-1 van de hand gewezen. Dit is een onbegrijpelijk iets voor een partij die voor een kabinet de goedkeuring van een congres nodig heeft. Omgekeerd is dit laatste verschijnsel, al dateert het dan van 1913, een irritatie voor de andere partij.
Ik dacht dat hier nog meer verschillen liggen. In onze kring zijn wij de nodige kritiek op partijvergaderingen gewend, en die wordt dan ook overvloedig geschonken, maar de leiding handelt als zij van een redelijke meerderheid overtuigd is. Den Uyl maakte de indruk niet te kunnen werken met een redelijke meerderheid, maar een bijna unanieme instemming nodig te hebben. Ik kan niet beoordelen of dat ligt aan de persoonlijke structuur van Den Uyl of aan de waarde die men in socialistische kring hecht aan de eenheid van de partij en aan het politiek functioneren van dat begrip.

Een vijfde punt dat opvalt is het verschil in discussiemethodiek, en dat moet wel verband houden met het vorige punt.
Er heeft zich de laatste jaren een discussiemethodiek ontwikkeld, die weinig meer te maken heeft met het formuleren van standpunten en het trachten elkaar te vinden.
Het is de methode om van de ander een concessie te verlangen, die deze dan alleen onder voorwaarde doet, daarna die concessie te annexeren, als gedaan en afgedaan te beschouwen en de opgeworpen voorwaarde naar het rijk der fabelen te verwijzen. Goudzwaard herinnerde mij eraan dat die discussiemethode kenmerkend was voor de debatten in de stuurgroepen van de Universiteiten eind zestiger jaren.
Intussen zal, wie met een informatie te maken krijgt, zich op de discussiemethodieken moeten bezinnen.

Dan nog *een slotpunt:* dat ik toch als een wat gevaarlijk symptoom zie: het gemak waarmee men — en dat gold zowel voor PvdA als voor CDA — speelde met de gedachte van minderheidskabinetten.

De vraag rijst wel of zulke langdurige kabinetsformaties zich zullen herhalen.

Alsjeblieft niet!
Intussen is Nederland niet te gronde gegaan, en blijkt een demissionair kabinet nog lange tijd redelijk te kunnen functioneren; maar gewenst is het allerminst!
En als er de vraag rijst of er staatkundige wijzigingen nodig zijn, waardoor zulke lange kabinetsformaties kunnen worden voorkomen, dan is mijn antwoord dat het hier in wezen gaat over de werking van het parlement.
Zonder te ontkennen dat het aandeel van het parlement en de fractieleiders een uitermate belangrijk goed is, is tegelijkertijd waar dat zij tevens de factor vormen die de lange duur van de laatste kabinetsformatie op hun geweten hebben. Maar elke staatkundige regeling die hierop ingrijpt, loopt het gevaar de rechten van het parlement te beperken, en de nadelen daarvan kunnen groter zijn dan die van een lange kabinetsformatie.

Amsterdam, 19 januari 1978

Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

interview

Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten

door dr. G. Puchinger

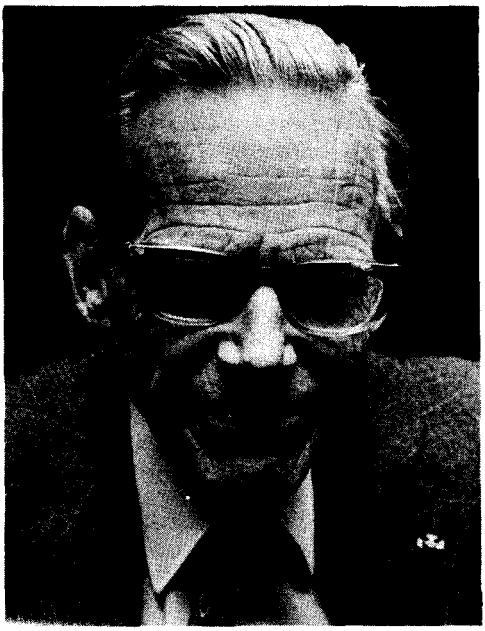

Prof. mr. W. C. L. van der Grinten (64) te Nijmegen is hoogleraar in het burgerlijk recht aan de Katholieke Universiteit van Nijmegen vanaf 1957. Daarvoor was hij onder meer hoogleraar aan de Katholieke Hogeschool van Tilburg en van 1949 tot 1951 staatssecretaris van Economische Zaken bij dr. J. R. M. van den Brink in het kabinet Drees-Van Schaik.
De heer Van der Grinten promoveerde in 1937 op 'De rechtmatigheid van de doodstraf', is lid van de SER en voorzitter van de staatscommissie Burgerlijke Wetgeving.

Hoe ving uw arbeid als informateur aan?
Ik wist helemaal van niets...
We zaten maandagavond 7 november 1977 aan tafel, toen ik werd opgebeld door Van Agt. Hij vroeg mij of hij me bij de Koningin mocht voordragen als kabinetsinformateur. Ik heb toen geantwoord: 'Als jij dat in de gegeven situatie de beste oplossing vindt, wil ik het wel doen.'
Hij belde mij een paar uur later, ik meen om tien uur, weer op, en zei: 'Toen ik je vroeg, had ik je al voorgedragen. Ik was bij de Koningin.'

Die avond werd ik ook opgebeld door juffrouw De Graaff, de directeur van het Kabinet der Koningin, die mij vroeg de volgende morgen om 11 uur bij de Koningin te eillen komen, hetgeen ik gedaan heb. Die dinsdag 8 november kreeg ik de informatie-opdracht. De officiële formule luidde: 'Het Kabinet der Koningin deelt mede: H.M. de Koningin heeft hedenmorgen op Paleis Soestdijk, conform het advies van de voorzitter van de Tweede Kamerfractie van het CDA mr. A. A. M. van Agt, prof. mr. W. C. L. van der Grinten ontvangen en hem verzocht de mogelijkheden te onderzoeken om op de kortste termijn te geraken tot de vorming van een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden.'
Ik ben daarna naar Nijmegen gereden en heb toen getelefoneerd met de Rijks Voorlichtings Dienst, en heb gevraagd: 'Geef mij de stukken van de kabinetsformatie te zien, dan kan ik zien wat er aan de hand is, alvorens ik iets ga doen.' Toen heb ik hier die dinsdagmiddag mr. Tjeenk Willink bij mij gehad, van Algemene Zaken, die mij de stukken overhandigde. Deze was ter beschikking gesteld aan de diverse formateurs en informateurs, u zult zijn naam dus wel meer gehoord hebben.
Het protocol brengt nu eenmaal met zich mee dat men vooraf een onderhoud heeft met de demissionaire minister-president en met de voorganger of voorgangers als informateur of formateur. In beide functies was dat dit keer Den Uyl. Die heb ik woensdag-

Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

morgen 9 november om 10 uur een bezoek gebracht.

Kunt u daar iets over zeggen?

Den Uyl heeft mij gezegd: ik zie op 't ogenblik weinig meer in een lijmpoging, ga dus maar met de VVD praten; waarbij mijn indruk was dat hij dacht dat zo'n poging toch zou mislukken.
Ik heb toen direct aan Den Uyl geantwoord: 'Mijn idee is een ander; ik wil éérst een lijmpoging doen.'
Dit had als belangrijkste reden de grote spoed die gewenst was; ik meende dat een lijmpoging minder tijd zou vergen dan contact met de VVD.

De vraag was nauurlijk: wáren er nog variatiemogelijkheden, na al wat er al geprobeerd was? In ieder geval niet veel, maar het bleef voor mij de vraag: zouden de betrokkenen niet tot rede bereid zijn? Dit moest mijns inziens nóg een keer geprobeerd. Ik kende de verworpen en besproken alternatieven, maar ik had nog enige hoop.
Ik heb toen, ik meen om 's morgens elf uur, een persconferentie gegeven, en heb daar gezegd: Ik ga een lijmpoging doen, al is het wel 5 voor 12, maar ik ga het proberen, en eerst daarna zie ik naar andere mogelijkheden.
Die woensdagmiddag 9 november heb ik de drie fractievoorzitters van de betrokken partijen, Van Thijn, Van Agt en Terlouw stuk voor stuk ontvangen en met hen de situatie besproken, ieder een uur.
Het ging om een concrete lijmpoging, want het programmatisch overleg was reeds voltooid.

Nu was mij uit de stukken gebleken, dat er twee fundamentele problemen waren: De zeggenschap over de taakomschrijving van de staatssecretarissen, een probleem dat niet tot oplossing was gebracht door Den Uyl. Het was verschoven door besprekingen over de verdeling van de ministerszetels over de partijen.
In de periode Verdam-Vrolijk was de zetelverdeling 7-7-2 overeengekomen, maar dit plaatje moest door Den Uyl nog ingevuld worden, en daarover waren de moeilijkheden gaande.
Mijn gesprekken met de drie fractievoorzitters gingen die woensdagmiddag mijnerzijds over de vraag: zijt gij bereid om een voorstel van mij in overweging te nemen? Alle drie waren bereid zo'n voorstel te overwegen.

Hoe was uw indruk bij deze drie gesprekken?

't Lag moeilijk...
De Partij van de Arbeid had drie ultimatieve eisen gesteld:
1. Van Agt mocht *niet* op Justitie komen.
2. Kruisinga en Andriessen mochten niet *beiden* in 't kabinet.
3. Andriessen mocht *niet* op Economische Zaken.

Ik ben toen gaan denken over die drie eisen van de Partij van de Arbeid, en overwoog: op een voorstel mijnerzijds, waarbij alle drie die eisen worden ingewilligd, zal het CDA *nee* zeggen. Ik kan ze dus niet alle drie inwilligen, maar wel zoveel mogelijk. En ik vroeg mij af: wat is nu nog het minst gevoelig? Mijn conclusie was: wanneer Van Agt toch weer terugkeert op Justitie.
Ik heb met Van Thijn die eisen besproken. Hij zei: Lubbers moet weer terugkomen op Economische Zaken, want die heeft het goed gedaan, en wij moeten onze trouw aan Lubbers bewijzen. Daarbij vond hij dat Andriessen zich te rechts opstelde, en niet pastte in de sociaal-economische driehoek van dit kabinet, die men liefst ongewijzigd in handen wilde laten van Lubbers, Duisenberg en Boersma.
Ook wilde men geen Kruisinga en Andriessen *samen* in het kabinet, want dan was in de ogen van de Partij van de Arbeid het niet-progressieve deel van het kabinet te zwaar belast, wanneer je ze sámen in het kabinet neerzette.
En ja, waarom Van Agt niet op Justitie mocht? Dat is mij nooit helemaal duidelijk geworden. Overtuigend was het niet, vooral niet, omdat Van Thijn zei: als de zetelverdeling 8-7-1 wordt mag Van Agt wél op Justitie en als het 7-7-1 of 7-7-2 wordt niét. Dat vond ik een beetje raar.

Dus mijn voorstel op donderdagochtend 10 november was, aanleunend op Den Uyl: Van Agt zou op Justitie komen, maar de andere twee eisen gaf ik toe. Mijn lijst werd nu:
Minister-president: J. M. den Uyl (PvdA)
Justitie: A. A. M. van Agt (CDA)
Buitenlandse Zaken: M. van der Stoel (PvdA)
Binnenlandse Zaken: W. Aantjes (CDA)
Onderwijs en Wetenschappen: J. A. van Kemenade (PvdA)
Financiën: W. F. Duisenberg (PvdA)
Defensie: A. Stemerdink (PvdA)
Volkshuisv. en R.O.: J. L. N. Schaeffer (PvdA)
Verkeer en Waterstaat: H. J. Zeevalking (D'66)

Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

Economische Zaken: R. F. M. Lubbers (C.D.A.)
Landbouw en Visserij: R. J. H. Kruisinga (CDA)
Sociale Zaken: J. Boersma (CDA)
C.R.M.: M. H. M. F. Gardeniers-Berendsen (CDA)
Volksgezondheid en Milieuhygiëne: W. Meijer (PvdA)
Ontwikkelingssamenwerking: H. J. Neuman? (CDA)
Wetenschapsbeleid: W. G. Beek (D'66)

In mijn toelichting op dit voorstel schreef ik nog onder andere: 'In de toewijzing van Cultuur, Recreatie en Maatschappelijk Werk en Volksgezondheid en Milieuhygiëne is in zoverre wijziging gebracht dat de daarvoor genoemde personen zijn omgewisseld. De motieven voor deze omwisseling zijn dat het mede gelet op het abortusvraagstuk wenselijk lijkt dat de departementen van Justitie enerzijds en Volksgezondheid en Milieuhygiëne anderzijds door personen van verschillende politieke richting worden bezet. In de tweede plaats dat met deze verwisseling wellicht een eenvoudige oplossing zou worden verkregen door de controverse die zich bij de formatie-den Uyl aftekende, omtrent het staatssecretariaat bij het departement van Volksgezondheid en Milieuhygiëne'.

En dit voorstel werd verworpen?

Ik had gevraagd mij 's middags uitsluitsel te willen geven.
Die middag bleek mij dat mijn voorstel was aangenomen door Van Agt en Terlouw, maar verworpen werd door Van Thijn. Van Agt heeft mondeling geantwoord, maar Van Thijn en Terlouw deden het schriftelijk, waarbij Terlouw in zijn brief, tevens een alternatief voorstel deed, voor het geval "uw voorstel wordt afgewezen door een van de (of beide) andere fracties die erbij zijn betrokken'. Voor dat geval deed hij nu een voorstel om over te gaan op de 7-7-1-verdeling, waarbij echter D'66 Justitie zou krijgen. Tevens deed hij een suggestie over de personele bezetting van het te vormen kabinet.

Ik heb toen de volgende dag, vrijdag 11 november, Van Thijn en Van Agt uitgenodigd te komen praten over de 7-7-1-formule en gevraagd of zij deze konden aanvaarden. Zij antwoordden beiden dat ze 't met pijn en moeite zouden aanvaarden. Ik heb aan Van Thijn gevraagd, nu Van Agt in deze opstelling niét zou terugkomen op Justitie, of hij de Partij van de Arbeid ook de twee andere eisen zou volhouden, en Van Thijn verzekerde mij onder andere: 'Die houd ik vol; als je Andriessen op Economische Zaken zet, dan kan ik je bij voorbaat zeggen dat wij 't zullen afwijzen.' Van Agt van zijn kant verklaarde: 'Ik vind het voor ons wel moeilijk worden, wanneer je alle drie desiderata van de Partij van de Arbeid tegemoet komt; dan eisen wij wel een compensatie, dan wensen wij dat Volksgezondheid en Ruimtelijke Ordening bij het CDA komt en Verkeer en Waterstaat aan de Partij van de Arbeid.'
Begrepen hebbend dat een voorstel in deze geest door de drie betrokken fractieleiders niet bij voorbaat van de hand werd gewezen, heb ik na zorgvuldige overweging diezelfde dag ze een nieuw voorstel doen toekomen, waarbij Van Agt Binnenlandse Zaken zou krijgen, Zeevalking Justitie, Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening nu naar M. W. J. M. Peijnenburg van het CDA ging, terwijl Verkeer en Waterstaat naar de Partij van de Arbeid en Ontwikkelingssamenwerking naar het CDA, zou gaan, en waarbij Andriessen niét in de ministersploeg zou worden opgenomen. De sociaal-economische driehoek bleef in stand, conform de wensen van de Partij van de Arbeid en mijn eerste voorstel.

Bij de lijst door mij voorgestelde ministers voegde ik nog de volgende opmerkingen over de *Staatssecretarissen:* 'In een eerdere fase is genoemd een aantal van 16 staatssecretarissen, verdeeld over 8 PvdA, 7 CDA, 1 D'66. Bij deze verdeling was uitgegaan van 2 ministerszetels voor D'66; het uitgangspunt is thans anders. Vergroting van het aantal staatssecretarissen is m.i. op zichzelf niet wenselijk. Men zou intussen kunnen denken aan 2 staatssecretarissen bij Defensie, hetgeen bij handhaving voor het overige van de verdeling van de staatssecretarissen over de departementen, die eerder heeft plaatsgevonden, zou leiden tot 17 staatssecretarissen. De verdeelsleutel over de partijen zou dan kunnen worden 8 PvdA, 7 CDA, 2 D'66. Als alternatieven zou gedacht kunnen worden aan 8:7:1, 7:6:2 of 7:6:1. Andere alternatieven komen mijns inziens niet in aanmerking. Over de personele verdeling zal ik gaarne met de fractievoorzitters nader overleg plegen. De verdeling van de departementen ligt in dit voorstel anders dan in het destijds getroffen akkoord, hetgeen medebrengt dat wellicht een iets andere verdeling van de staatssecretarissen de voorkeur verdient. Wij hebben hierover nog niet gesproken.'

Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

Het CDA aanvaardde het voorstel, maar de Partij van de Arbeid en D'66 stonden er afwijzend tegenover. Deze afwijzing berustte onder andere hierop dat zij vonden dat het CDA Verkeer en Waterstaat moest behouden en Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening bij de Partij van de Arbeid *moest* blijven. Dat heeft Van Thijn toen in de vorm van een amendement geformuleerd. Ik heb ze die vrijdagavond 11 november om half acht alle drie tezamen bij mij gehad in de Eerste Kamer, maar wij moesten om tien uur avonds gezamenlijk vaststellen dat er géén overeenstemming mogelijk was.
Ik vroeg nadrukkelijk: 'Heeft iemand van u nog enig ander voorstel te doen?' Maar allen antwoordden: Neen, hiermee is 't afgelopen, wij moeten constateren dat er tussen ons *géén overeenstemming* is te bereiken.'

Toen is er nog iets geks gebeurd. Van Agt is die avond voor de televisie opgetreden, en hem werd gevraagd: is er nog niet een andere ruil denkbaar geweest, die bespreekbaar was, bijvoorbeeld de ruil van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening met CRM? Van Agt antwoordde toen, voor wat ik er van begrepen heb, dat die ruil inderdaad bespreekbaar zou zijn geweest, al had hij het *mij* nooit gezegd, maar ik las het dan de volgende zaterdag 12 november in de krant.

Intussen heb ik gedacht: wat nou?
Ik had op woensdag 9 november op mijn persconferentie aan de pers gezegd: ik ga systematisch te werk: eerst pogen te lijmen, daarna probeer ik andere combinaties die mogelijk zijn, vooreerst een parlementair kabinet waarin de Partij van de Arbeid en de VVD samen zitting hebben.
Ik vroeg mij dus af, wat ik de volgende week zou gaan doen. Ik besloot in ieder geval Wiegel en Van Thijn te vragen of een kabinet waarin PvdA en VVD *samen* zouden zijn opgenomen, mogelijk was. Ik heb diezelfde vrijdagavond besloten om op maandag 14 november met deze raadpleging te beginnen.

Dat zou dus een parlementair kabinet worden?

Ja.
Ik ben maandagochtend begonnen met eerst Van Thijn te consulteren, en heb hem de vraag voorgelegd: is voor u aanvaardbaar een kabinet waarin Partij van de Arbeid plus VVD samen zitting hebben, waarbij je dan kunt denken aan drie varianten:
1): PvdA en VVD alleen.
2): PvdA en VVD plus D'66.
3): PvdA, CDA, VVD en D'66
Met het laatste kom je dus een beetje in de richting van een nationaal kabinet.

Het antwoord van Van Thijn was: Nee, geen van deze varianten is aanvaardbaar voor de PvdA, gezien de opstelling van de Partij van de Arbeid tegenover de kiezers, en die opstelling houdt in dat geen kabinet denkbaar is, waarin PvdA en VVD, *tezamen* zitting hebben.
En dan, tegenover die laatste variant zag Van Thijn ook als gevaar dat dan een oppositie geheel zou ontbreken; dat moest je volgens hem alleen in een semi-oorlogssituatie hebben. Want in normale omstandigheden achtte hij een goede oppositie essentieel voor een goed functioneren van het parlementaire stelsel.

Ik heb toen bij Van Thijn ook nog even ter sprake gebracht de uitlating van Van Agt voor de televisie, maar Van Thijn zei dat *hij* geen termen meer aanwezig vond om nog een nader voorstel te doen. Mijn indruk is overigens dat dat even hard verworpen zou zijn als alle andere gedane voorstellen. En dus dacht ik: *ik* ga niet meer opnieuw beginnen, tenzij een van de drie een nieuw voorstel ter tafel brengt. Maar Van Thijn zei mij dat hij geen termen vond een ander voorstel te doen.
Diezelfde morgen heb ik Terlouw bij mij gehad. Hij schreef mij daarna een brief die geheel aansloot bij de visie van Van Thijn: ook hij wees alle drie varianten af.
Ik heb ook met Terlouw over het televisiegesprek van Van Agt gesproken, maar ook Terlouw zei tegen mij: 'Ik doe geen nieuw voorstel meer'.
Tussen Van Thijn en Terlouw had ik inmiddels Wiegel ontvangen, want ik ontving ze in volgorde van de grootte der partijen. Wiegel zei: ik heb een voorkeur voor een kabinet van de Partij van de Arbeid, het CDA, de VVD en D'66.

Zag hij dit als een reële mogelijkheid?

Ik zei hem dat Van Thijn daar niets voor voelde, dus daarmee was de zaak eigenlijk van de baan.
Toen ik hem zijn mening vroeg over een PvdA-VVD-combinatie, antwoordde hij — wat hij mij diezelfde dag nog eens per brief bevestigde — dat hij zakelijk en programmatisch geen redenen zag het CDA er buiten te houden.

Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

Die middag heb ik, omstreeks twee uur, de Koningin een bezoek gebracht op Paleis Lange Voorhout, en om vier uur heb ik die middag Van Agt gesproken, om vijf uur opnieuw Wiegel.

Had u toen de beslissing genomen?

Vast stond dat, mocht Van Thijn noch Terlouw in een kabinet met de VVD willen zitten, er niets anders overbleef dan een kabinet van het CDA met de VVD.

Voelde u het aan als een fundamentele beslissing?

Ja, maar wel met deze achtergrond dat Van Thijn en Terlouw op mij de indruk maakten dat zij van mening waren: tussen het CDA en de VVD loopt het toch mis. Zó sterk zelfs, dat Terlouw afscheid van mij nam met de woorden: 'Nou, we zien elkaar wel terug.'

Mag ik het nu zo formuleren: Het vervolg van uw informatie is dus géén uitkomen geweest bij een verborgen voorkeur uwerzijds, maar een aanvaarden van het rest-alternatief voor een parlementair kabinet! —?

Ja.

Is er nog niet vooraf een extra-parlementair kabinet overwogen? Bijvoorbeeld een kabinet-Samkalden?

Nee, want dat zou pas aan de orde komen wanneer alle mogelijkheden van de vorming van een *parlementair* kabinet waren uitgeput, en die waren er nog, en dáár ging ik dus *vervolgens* mee bezig, wat ook *Van Thijn* en *Terlouw* overigens van oordeel waren dat gebeuren moest.

Dus men zou kunnen zeggen dat Den Uyl, Van Thijn en Terlouw de mogelijkheden voor een programmatische overeenstemming tussen het CDA en de VVD onjuist hebben getaxeerd?

Juist.

Ik heb niet de indruk gehad dat Van Agt heeft uitgesloten dat hij tot overeenstemming met de VVD zou kunnen komen, al mag men *niet* stellen dat Van Agt niet serieus heeft geprobeerd met de PvdA tot overeenstemming te komen, want dat heeft hij *heel* serieus geprobeerd.

Maar Den Uyl heeft de 'duidelijkheid' van de verkiezingsuitslag wel overtrokken, want wie stemde op het CDA hoopte dat het CDA de grootste partij zou worden, en lang niet allen die op het CDA stemden wensten de heer Den Uyl terug als minister-president, geen sprake van. De uitslag was dat hij één derde van de stemmen had, méér niét.

Kan men zeggen dat de 'wending' gedurende het slot van deze lange kabinetsformatie is veroorzaakt door het 'overvragen' van de Partij van de Arbeid gedurende de formatie-onderhandelingen?

Eén van de oorzaken van alles is dat de Partij van de Arbeid te veel heeft gewonnen, dat heeft ook Den Uyl in *Het Vrije Volk* zo gezegd. Hij heeft daar in een interview gezegd dat hij het inzake twee dingen met mij eens is: allereerst dat als de Partij van de Arbeid minder had gewonnen, zij mogelijk wél de formatie had gewonnen; en voorts dat er gedurende de onderhandelingen ook minder openbaarheid had moeten zijn.

Hoe verliep de informatie verder?

Maandagmiddag 14 november heb ik om vier uur Van Agt en om vijf uur Wiegel ontvangen. Ik vroeg aan Van Agt: Is het CDA bereid nu tot een overeenstemming te komen met de VVD? Toen heeft Van Agt gezegd: de fractie heeft *unaniem* besloten besprekingen aan te gaan met de VVD.

Ligt hier mogelijk ook bij de latere zogenaamde 'loyalisten' van de CDA-fractie een taxatiefout?

Wellicht wél.

Van Agt zei dus: *unaniem* is de CDA-fractie nu akkoord dat er met de VVD gesproken wordt over een program-akkoord. Ik sprak ook met hem nog over het televisie-geval, en ook hij zei: 'Ik doe géén nader voorstel meer'. Maar nogmaals: 't zou ook geen zin hebben gehad, 't zou even hard zijn verworpen als alle voorgaande voorstellen.

Die maandag bevestigde Wiegel mij per brief dat hij bereid was namens zijn fractie onderhandelingen Aan te gaan met het CDA.

Heeft u ze sindsdien met z'n tweeën ontvangen, of was u er soms niet bij?

Ik ben er de komende tijd altijd bij geweest. Op dinsdag 15 november om twaalf uur hebben we toen de eerste bespreking gehad met Van Agt en Wiegel. Die bespreking was vooral oriënterend.

Wij stonden nu voor een geheel nieuwe taak: een nieuw akkoord te maken.

Er is daarbij over twee zaken vooraf gesproken.

Allereerst over de uitgebreidheid van het regeerakkoord.

We stonden voor een belaste zaak, omdat er

**Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten**

dr. G. Puchinger

al een uitvoerig regeerakkoord was gesloten tussen CDA en PvdA.
Kijk, aanvankelijk was de mening van Wiegel dat er een *kort* regeerakkoord moest komen. Maar Van Agt zei: voor mijn fractie moet ik nu toch een uitgebreider akkoord hebben, omdat nu óók besproken en geformuleerd moet worden, wat reeds besproken is; neem bijvoorbeeld de grondpolitiek en allerlei andere actuele zaken.
Een tweede punt was dat we zeiden: we gaan nu kijken of er een *geheel* regeerakkoord te maken valt, maar we gaan géén tussentijdse mededelingen doen aan de fracties of aan de pers. Dit was een heel wezenlijk punt. Het was mijns inziens de enige manier om er dit keer uit te komen.

Was er een onderscheid van sfeer in deze periode van de formatie?

Als je 't vergelijkt dan kan je zeggen, dat het eerst zo was: men vocht voor concessies, en had men die gedaan, dan dacht de andere partij: dat is weer binnen! In deze latere fase van de formatie trachtte men werkelijk tot *overeenstemming* te komen. Wij poogden met z'n drieën teksten te vinden. We gingen na wat voor de beide partijen werkelijk mogelijk was. Er was veel meer *harmonie* in het overleg. Zo hebben we dus enige dagen achtereen met elkaar gesproken.

Heeft de VVD veel toegegeven?

Ik ben geneigd hierop te antwoorden: de VVD heeft zich zeer wel gerealiseerd dat ze in *deze* combinatie de kleinste partij was, en wel beduidend kleiner dan het CDA.

Ze heeft zich dus realistisch opgesteld?

Ja, ze heeft bepaald niet het onderste uit de kan willen hebben. Trouwens ook het CDA niet.
Je moet het trouwens bij een kabinetsformatie trachten *samen* te doen, je moet proberen een ministersploeg te vormen die ook mentaal achter het program staat. De kleinere partij *moest* dus concessies doen. Het CDA-stempel is in deze combinatie zwaarder, maar altijd in dier voege dat het beleid óók voor een VVD-bewindsman een aanvaardbaar geheel is.
Deze programbesprekingen hebben geduurd van dinsdag 15 tot maandag 21 november 1977.

Verwachtte u succes?

Ja, kijkt u maar naar mijn mededeling aan de pers van 21 november, waarin staat dat de beide fractieleiders het program-akkoord zouden verdedigen: 'Hedenavond hebben in een gesprek onder leiding van de informateur de fractievoorzitters van het CDA en van de VVD overeenstemming bereikt over een ontwerp-regeerakkoord voor een kabinet steunend op hun beide partijen.
De fractievoorzitters hebben medegedeeld dat zij dit akkoord in hun fracties zullen verdedigen. Zij hebben hun frakties bijeengeroepen tegen dinsdagochtend 22 november 1977 te 11.30 uur.'

Is het waar dat de VVD gemakkelijk was, maar dat het CDA honderd amendementen produceerde?

Honderd is overdreven.
Wanneer het CDA direct had gezegd *akkoord, zonder amendementen,* dan had ook de VVD eenzelfde verklaring afgelegd. Maar goed, er waren wederzijds amendementen.
Maandag 21 november is het ontwerp-regeerakkoord aangeboden aan de fracties, en op dinsdag 22 november werd de zaak behandeld. De CDA-vergadering heeft verschrikkelijk lang geduurd, dinsdag én woensdag. Die van de VVD was op dinsdag 22 november al afgelopen. Op donderdag 24 november zijn we toen opnieuw bijeengekomen.

Was het geen teleurstelling voor Wiegel?

Ik denk dat hij niet zóveel amendementen had verwacht.

En die amendementen zijn grotendeels overgenomen?

Er waren louter redactionele amendementen, maar er waren natuurlijk ook inhoudelijke.

En toen is het definitieve ontwerp-regeerakkoord ontstaan?

We hebben daar donderdag, vrijdag en zaterdag 24-26 november over gesproken, en dat heeft zaterdagmiddag tot een volledige overeenstemming geleid, die ik aan beide fracties heb toegezonden, die er op maandag 28 november over zijn gaan vergaderen. Zaterdagmiddag om vijf uur heb ik nog een uitvoerig telefoongesprek met de Koningin gehad over de informatiewerkzaamheden, iets dat trouwens ook officieel door het Kabinet der Koningin is medegedeeld.
Wij wensten de ontwerp regeerakkoorden niét aan de pers te geven vóór de fracties ze hadden. We verstrekten ze aan de pers, toen de fracties al vergaderden, dat hebben we de eerste keer ook gedaan. Aan mijn mededeling

**Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten**

dr. G. Puchinger

van 21 november, waaruit ik u zonet iets voorlas, voegde ik daarom toe: 'Vóór het tijdstip van bijeenroeping zal geen mededeling worden gedaan over de inhoud van het bereikte akkoord. Zodra de fracties in vergadering zijn bijeengekomen zal het ontwerp publiek worden gemaakt.'

Dat tweede, definitieve regeerakkoord is dus op maandag 28 november in de beide fracties besproken. In het CDA duurde het heel lang, tot diep in de nacht; ook in de VVD heeft het lang geduurd. Er waren zaken aangescherpt die het voor de VVD niet gemakkelijker maakten.
Nou, toen zijn dinsdagmiddag 29 november om twee uur Van Agt en Wiegel bij mij gekomen, en hebben beiden verklaard dat hun fracties instemden met het herzien regeerakkoord, en ik zal u nu voorlezen mijn mededeling daarover van die dag om vijf uur: 'Hedenmiddag hebben de fractievoorzitters van CDA en VVD aan de informateur verslag uitgebracht omtrent het beraad in hun fracties over het herzien regeerakkoord dat hij hen bij schrijven d.d. 28 november heeft toegezonden. De fractievoorzitters hebben de informateur medegedeeld, dat hun fracties instemmen met dit regeerakkoord. De fractievoorzitter van het CDA heeft hieraan toegevoegd dat enkele leden van zijn fractie hebben gesteld dat zij de totstandkoming van een kabinet op basis van dit akkoord niet willen bevorderen maar ook niet willen beletten en dat zij het kabinet na zijn totstandkoming in loyaliteit zullen beoordelen op zijn daden. De informateur heeft vervolgens in overeenstemming met de fractievoorzitters geconstateerd dat het herziene regeerakkoord tussen de fracties van het CDA en de VVD is tot stand gekomen. Op basis van dit akkoord kan een parlementair meerderheidskabinet worden gevormd, immers een kabinet dat steunt op de fracties van het CDA en de VVD. De informateur zet thans de besprekingen met de fractievoorzitters voort. Hedenmiddag is gesproken over de zetelverdeling. De besprekingen worden morgen voortgezet.'

Het gebeuren in de CDA-fractie kwam op sommigen over alsof er in feite géén meerderheid voor het nieuwe kabinet was.

Ik heb, in overeenstemming met Van Agt en Wiegel steeds volgehouden wat ik u zojuist voorlas, dat de zg. loyalisten, 'de totstandkoming van een kabinet op basis van dit akkoord niet willen bevorderen maar ook niet willen beletten en dat zij het kabinet na zijn totstandkoming in loyaliteit zullen beoordelen op zijn daden.' Voor de vraag of een kabinet een parlementair meerderheidskabinet is, is mijns inziens beslissend of het regeerakkoord wordt aangegaan door fracties die tezamen de meerderheid van de Tweede Kamer vormen. Indien enkele leden van een fractie verklaren weliswaar niet de totstandkoming van een bepaald kabinet te willen bevorderen, doch ook niet te willen beletten, geeft dit geen voldoende reden om deze leden niet mee te tellen voor de bepaling van de omvang van de fractie.
De term 'parlementair meerderheidskabinet' is overigens bij geen enkele formatie of informatie-opdracht gebruikt. Het ging steeds over de vraag van 'een kabinet dat mag vertrouwen in voldoende mate steun in de volksvertegenwoordiging te ondervinden', zo stond het ook in mijn opdracht van 8 november.

Waarom heeft u dan op 2 december de kleine partijen geraadpleegd over hun houding jegens het te vormen kabinet?

Omdat het een *kleine* meerderheid was, en 't van belang was te weten hoe de kleine partijen, die er tot nog toe niet bij betrokken waren geweest, zich er tegenover zouden stellen.
Ik heb overigens niet alleen de kleine, ik heb *alle* partijen hun mening gevraagd. Ik heb me daarbij over de Partij van de Arbeid niet de minste illusies gemaakt, ik was wél benieuwd hoe D'66 zich zou opstellen.

En viel u dat tegen?

Ach, Terlouw heeft zich niet zó afwijzend opgesteld; veel minder afwijzend heeft hij gereageerd dan Van Thijn.
Van Thijn schreef mij op 5 december: 'dat ook wij een kabinet van CDA en VVD zullen bestrijden'.
En Terlouw schreef mij die dag: 'Van de leden van de fractie van D'66 is een dergelijke volledige parlementaire steun niet te verwachten.'

Hoe vond u het dan dat de Koningin op donderdag 8 december op Paleis Lange Voorhout opnieuw de fractieleiders Van Thijn, Van Agt, Wiegel en Terlouw ontving, alsmede de voorzitters van de beide Kamers, Thurlings en Vondeling en de heer Ruppert?

Ik vind het heel begrijpelijk dat de Koningin aan de leiders van de grotere fracties, de Kamervoorzitters en aan de vice-president van de Raad van State gevraagd heeft ook van hun visie in deze situatie te doen blijken.

Gesprek met
prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

Heeft het nog enig effect gehad?

Mijns inziens niet, want de feiten waren duidelijk. Daarna gaf de Koningin dus de formatie-opdracht aan Van Agt.

En toen was uw taak afgelopen?

Ik was met mijn verhaal eigenlijk pas toe aan dinsdag 29 november.
Op die dag zijn we gaan praten over de zetelverdeling, en op woensdagavond 30 november waren we het daarover eens. Ik kon om negen uur 's avonds aan de pers meedelen: 'Overeenstemming is bereikt omtrent een verdeling van de ministerszetels 10 CDA, 6 VVD en over terugbrenging van het aantal staatssecretariaten tot 14 in de verhouding 9 CDA, 5 VVD.' Op vrijdag 2 december zijn de besprekingen over het aantal departementen en de toewijzing daarvan afgerond. Die middag heb ik opnieuw een bespreking gehad met de Koningin op Paleis Soestdijk.
Op vrijdag 2 december is tevens meegedeeld dat Van Agt premier zou worden. Dat hebben Van Agt en Wiegel zelf meegedeeld aan de pers. Dat was namelijk niet zozeer mijn terrein als informateur.
Vervolgens is afgesproken dat op maandag 5 december fractieberaad van CDA en VVD zou zijn over de vraag of zij zich in zetelverdeling en regeerakkoord konden vinden. De kleine fracties, die ik op 2 december reeds om hun mening had gevraagd — evenals trouwens de grote, voor zover zij niet bij dit deel van mijn informatie betrokken waren — hebben meestal alleen maar schriftelijk gereageerd. Ik heb gesproken met Abma van de SGP, met Verbrugh van het GPV en met Nijhof van DS'70.
Maandagmiddag 5 december hebben Van Agt en Wiegel mij gezegd dat hun fracties ook akkoord gingen met de zetelverdeling; op dinsdagmorgen 6 december heb ik aan de Koningin op Paleis Soestdijk eindverslag uitgebracht en ben ik ontheven van mijn informatie-opdracht. Mijn schriftelijk eindrapport dateert van woensdag 7 december 1977.

Kunt u enige impressies over het geheel weergeven?

Waarmee wilt u beginnen? Met de toekomst?
Ja, ik dacht dat je een goed functioneren van een parlementaire democratie met minderheidspartijen, zoals wij die nu eenmaal kennen, frustreert, indien die partijen *bij voorbaat* verklaren dat ze met een andere democratische partij *niet* willen samenwerken binnen een kabinet. En ik hoop dus dat deze geschiedenis die wij beleefd hebben er toe leiden zal dat die opstelling door geen van de grote partijen meer zal worden gevolgd.

Vindt u dat de Partij van de Arbeid in dit geval de voor haar zo teleurstellende afloop van de formatie van vorig jaar aan zichzelf te wijten heeft?

Helemaal. Je kunt er aan toevoegen dat de hele houding van de Partij van de Arbeid wel *begrijpelijk* is, maar niet erg rationeel gebleken.
Zij hebben in de eerste plaats een inderdaad grote verkiezingsoverwinning behaald, die door hen echter zo werd verstaan, dat ze 't nu wel voor 't zeggen hadden. Dit bracht weer een zeer bijzondere instelling en opstelling met zich mee.
In de tweede plaats hebben zij deze verkiezingsuitslag zó geïnterpreteerd, dat hiermee de instemming zou zijn betuigd met het *gehele* beleid van het kabinet-Den Uyl, zodat er een zekere keuze voor Den Uyl als regeringsleider in zou liggen. Maar dan vergeet men dat de CDA-kiezers niet op Den Uyl hebben gestemd maar op het CDA en dat velen van hen hoopten dat Den Uyl helemaal geen regeringsleider zou worden.
En als je dan die uitlatingen ziet van Den Uyl, direct na de stembusuitslag op 25 mei, dat er gekozen was voor een tweede kabinet-Den Uyl, dat is onzin. Het is onzin dat de CDA-kiezers gekozen zouden hebben voor een tweede kabinet-Den Uyl.

Is u van mening dat er sprake van verstarring is geweest bij de Partij van de Arbeid?

Die verstarring is zelfs aanmerkelijk versterkt door de lange duur van de kabinetsformatie.
Er zijn natuurlijk van het begin af aan heel veel gevoeligheden geweest. Bij het begin van de formatie zei Den Uyl al: ik wil een *progressief* kabinet vormen. Maar als je zo iets zegt, dan beschouw je het CDA al direct als een bijwagen.

U vindt niet dat het CDA halfslachtig is geweest?

Nee.
Ik geloof dat je moet zeggen: de verkiezingsuitslag wees als meest voor de hand liggende mogelijkheid een combinatie aan van PvdA en CDA. En het CDA heeft daar echt iets van pogen te maken, maar het is gewoon mislukt.
Een verder punt: die besprekingen tussen CDA en PvdA, daar heeft Den Uyl altijd de leiding van genomen. Den Uyl kwam met zijn memo's. Er was *geen gezamenlijk rustig*

Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten

dr. G. Puchinger

overleg, maar de uitgangspunten waren de memo's van Den Uyl. Die waren steeds de basis der besprekingen.
Daar komt bovendien nog bij dat op de lange duur de achterban van de Partij van de Arbeid zich er mee ging bemoeien. Als het in zes weken voor elkaar was geweest, was de druk van die partijcongressen er niet geweest.

Maar de PvdA beschuldigt juist het CDA ervan dat deze een lange formatie wilde. . .

Hier heb ik alleen *indrukken* van, en mijn indruk is dat niet het CDA de kabinetsformatie welbewust heeft vertraagd, maar dat door de wijze van formatie van Den Uyl, die zeer veel wilde regelen en zelf dus met steeds weer nieuwe voorstellen ter tafel kwam, de formatie steeds moeilijker werd. Als je tot overeenstemming wilt komen, kan die overeenstemming bemoeilijkt worden als je met *te veel* stukken komt. Die stukken vormen ook een datum, temeer als die stukken direct in de publiciteit komen, waardoor de werkelijke onderhandelaars geen ruimte meer behouden voor werkelijke vrije beslissingen.

Dus ook de te grote en te snelle publiciteit was fout?

Ja.
Ik dacht dat in de eerste plaats een voordeel van deze afloop van de formatie zou kunnen zijn, dat de Partij van de Arbeid zich minder exclusief gaat opstellen bij kabinetsformaties, bijvoorbeeld niet zegt: de VVD is per sé en bij voorbaat als partner uitgesloten.
Een tweede voordeel zou kunnen zijn dat de hoofdfiguren in de Kamerfractie van de Partij van de Arbeid weten wat regeren is, en nu de zaken beter kennen dan vele Kamerleden die nooit aan de regering hebben deelgenomen.

En welke conclusies trekt u?

In een parlementaire democratie moeten de bona-fide-partijen elkaar niet uitsluiten. Ik hoop dat deze lange kabinetsformatie tot *deze gewijzigde instelling zal leiden.*
Verder is mijn hoop dat de VVD door het meeregeren realistischer zal worden dan gedurende haar oppositietijd, en dat de Partij van de Arbeid, door de laatste formatie-ervaringen geleerd, realistischer zal worden bij komende kabinetsformaties!
Mijn hoop is ook dat de invloed van Nieuw-Links in de Partij van de Arbeid door het recente gebeuren zal verminderen, en dat het gouvernementele element in de Partij van de Arbeid versterkt zal worden.
Ik zou er nog aan kunnen toevoegen dat ik ook hoop dat het CDA zich als politieke partij met een eigen allure zal ontwikkelen. Dat ze zich duidelijker zal profileren. Ze zitten nu nog in de fusieperikelen. Het wezen van een politieke partij is immers dat je in deze zaken *niet* incidenteel uiteenvalt!

Bent u voldaan over uw werk?

Och, wat is voldaan?
Ik heb 't interessant gevonden, dat mag u gerust zeggen.

Waarom?

Ik heb wel eens gezegd: het enige wat ik nog wel eens zou willen, is een keer kabinetsinformateur te worden — maar nooit gedacht dat het ooit verwezenlijkt zou worden.
En dat is dan nu toch gebeurd. . .!

Nijmegen, 21 januari 1978.

Bericht voor onze abonnees.

A.R. Staatkunde is geheel vernieuwd: de abonnementsprijs helaas niet uitgezonderd. De financiële tekorten van ons blad drukten te zeer op de begroting van de Dr. A. Kuyperstichting. Dat is de reden dat wij de abonnementsprijs tot ƒ 40,— (tot ƒ 28,— voor studenten en leden van de Arjos en DCJA) moeten verhogen.
Wij vragen begrip voor deze verhoging van de abonnementsprijs, die thans vergelijkbaar is met de prijs van soortgelijke bladen van andere partijen.
Ook met deze verhoogde prijs moet de Kuyperstichting nog aanzienlijk bijspringen. Wel hopen wij door het opvoeren van het aantal abonnees deze bijdrage zo laag mogelijk te houden.
Hiertoe hebben wij een actieve abonneewerfcampagne opgezet. Ook u kunt ons daarbij zeer van dienst zijn door mensen uit uw omgeving op ons blad en op de vernieuwing te attenderen. Voor nieuwe abonnees is het adres: A.R. Staatkunde, postbus 1904, Den Haag (een postzegel is niet nodig).

Inhoud

pag. 2
Van de redactie

pag. 3
Het gezin en andere huishoudens
door drs. A. M. Oostlander

pag. 16
De Koinonia-verklaring

pag. 26
Kommentaar op die
Koinonia-verklaring
door ds. J. C. Adonis en ds. M. M. Magagane

pag. 28
Commentaar: Licht in het donker
door ds. C. Mak

pag. 32
Gesprek met minister De Koning
door dr. G. Puchinger

pag. 39
Socialisme en Harmonie
door Okke Jager en
Weerwoord
door A. M. Oostlander

pag. 41
Ed van Thijn's dagboek
door dr. G. Puchinger

pag. 46
Dissertatie Idenburg
door dr. W. Albeda

78/3
48e jaargang nr. 3 maart 1978

Gezin of huishouden
Oostlander

Koinonia-verklaring
met commentaar: Mak, Adonis/Magagane

Interview: minister De Koning

Van Thijn's dagboek
Puchinger

De relatie tussen

het gezin

en andere samenlevingsverbanden is voor het CDA een gevoelig punt. Dat vinden in ieder geval onze politieke tegenstanders, en — als wij eerlijk zijn — niet geheel ten onrechte. Drs. A. M. Oostlander schrijft hierover als aanzet voor een discussie die momenteel in een aantal AR Kamercentrales gaande is.
Kernpunt in zijn betoog is, dat het gezin moet worden gezien als één van de samenlevingsvormen. Aangepaste rechtsbescherming verdienen *alle* samenlevingsvormen met de intentie van duurzaamheid. De overheid mag daarbij geen onderscheid maken tussen gezinsverbanden en samenlevingsverbanden die geen gezin zijn. De relatie tussen de samenwonenden, behoort de overheid niet te beoordelen; de rechtsgrond hiervoor ontbreekt. Oostlander bepleit dan ook voor het overheidsbeleid een huishoudenbenadering. In beleidskwesties over bijv. huisvesting, inkomen, fiscale politiek, erfrechtkwesties is het al of niet tot een huishouden behoren een veel essentiëler onderscheid dan het al of niet tot een gezin behoren.
Het betoog heeft verstrekkende gevolgen op zeer veel beleidsterreinen.

De Koinonia-verklaring

is november vorig jaar opgesteld door reformatorische christenen in Zuid-Afrika; zij is uitgegeven door enkele medewerkers van de universiteit van Potchefstroom en door leden van de studiebeweging The Loft uit Germiston.
De verklaring is genoemd naar het kerkelijk centrum nabij Johannesburg, waar het beraad over de verklaring heeft plaats gevonden.
Het is in een blad als ARS niet de gewoonte verklaringen op te nemen.
Maar voor deze maken wij een uitzondering: op bijbelse gronden wordt leer en praktijk van de apartheid fundamenteel bestreden door een groep blanken in Zuid-Afrika. De verklaring kan wellicht van de weinig inspirerende 'advertentie-discussie' die in ons land wordt gevoerd een echte discussie maken over, zoals de opstellers in een begeleidende brief schrijven 'de werkelijke politieke betekenis van Bijbelse inzichten' voor de Zuidafrikaanse problemen.

Commentaren

Teneinde de nota goed te kunnen plaatsen hebben wij twee commentaren gevraagd: een van ds. J. C. Adonis/ds. M. M. Magagane en een van ds. C. Mak. Zij geven strikt persoonlijke reacties: wat spreekt hen aan, wat is bijzonder in deze verklaring en wat stelt teleur?
Beide eerste commentatoren zijn ondanks enkele positieve punten die zij in de verklaring zien, toch teleurgesteld. Hun indruk is, dat het apartheidsbeleid zelf niet echt wordt afgewezen.
Ds. Mak typeert de verklaring als: licht in het donker. Ook hij heeft kritische kanttekeningen, met name terzake het thuislandenprobleem. Maar bij hem overheerst het respect voor de opstellers: in een land n.l. waar staat en kerk zo zijn ineengestrengeld begint deze verklaring met te stellen, dat in een conflict tussen de wet van God en wat de overheid van ons vraagt wij meer gehoorzaam moeten zijn aan God dan aan de mensen.

Minister De Koning

wordt geïnterviewd door dr. G. Puchinger.

Dr. Okke Jager

reageert onder de titel 'Socialisme en Harmonie' op het artikel van drs. A. M. Oostlander in ons decembernummer 1977. Oostlander sluit de discussie vervolgens af.

Ed van Thijn's dagboek

wordt besproken door dr. G. Puchinger.
Tenslotte een bespreking door ons oud-redactielid dr. W. Albeda van de dissertatie van ons (eveneens) oud-redactielid mr. P. J. A. Idenburg: Politieke strategie en tactiek.

Sociaal cultureel

Het gezin en andere huishoudens

door drs. A. M. Oostlander

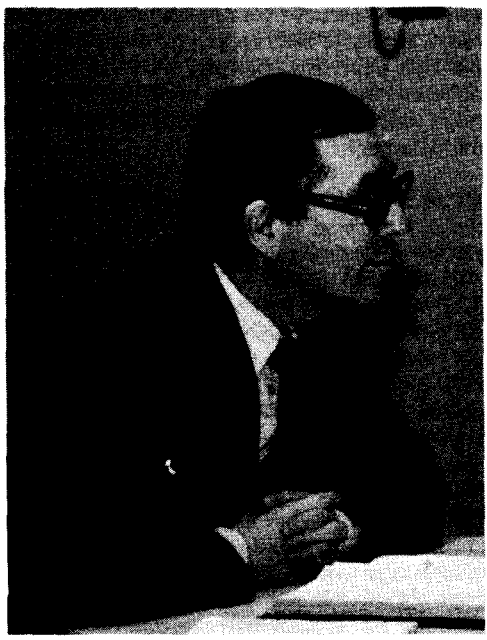

Drs. A. M. Oostlander (41) woont met zijn vrouw en drie zonen in Zevenhuizen (ZH). Sinds september 1975 directeur van de Dr. A. Kuyperstichting; voorheen als docent en onderzoeker voor experimentele psychologie werkzaam aan de Vrije Universiteit te Amsterdam. In die periode tevens raadslid van Muiden en CDA-fractievoorzitter in het gewest 'Gooi en Vechtstreek'. Schreef in ARS en elders over uiteenlopende vragen van principiële aard.

Aanzet voor een discussie

Artikel 3a:
'Het gezin is een onmisbare pijler van onze samenleving. Het schept het meest geëigende opvoedingsklimaat voor kinderen en verschaft de noodzakelijke basis voor wettelijke regelingen.'

Artikel 4a:
'Daarnaast vragen wij bijzondere aandacht voor velerlei groeperingen alleenstaanden, zoals ongehuwden, weduwen, weduwnaars, gescheidenen — allen met of zonder kinderen, al of niet in gezinsverband wonend — en voor samenwonenden in andere samenlevingsvormen.'
(Uit 'Niet bij brood alleen')

Het gezin in de verkiezingscampagne

Het CDA heeft het gedurende de verkiezingscampagne van 1977 zwaar te verduren gehad van hen die het een discriminerende opstelling t.o.v. homofielen, en in het algemeen tegen samenlevingsvormen geen-gezin-zijnde, verweten.
Nu is ons program *'Niet bij brood alleen'* nogal duidelijk op dit punt en kan zelfs worden gesteld dat onze formulering van standpunten een evenwichtige anti-discriminatoire indruk maakt, wat trouwens ook strookt met onze politieke opstelling ten aanzien van enkele praktische wetgevende activiteiten.
Toch werd nauwelijks geloofd dat het CDA program onze werkelijke mening weergaf. Wat mag daarvan wel de reden zijn?

In de eerste plaats moeten we de kritiek uit de verkiezingstijd toeschrijven aan de wens van onze tegenstanders om ons op alle mogelijke denkbare manieren zwart te maken. Voor groepen die menen dat het verspreiden

van kwaad gerucht over medemensen afkeurenswaardig, ja zelfs zondig is, is het moeilijk om zich voor te stellen dat deze norm voor anderen niet, of niet in die mate, geldt. Sommige doelen schijnen minder sympathieke middelen te heiligen.

Naast de vertekening door anderen, die met flinke korrels zout genomen moet worden, zijn er in onze eigen presentatie wel enkele gebreken aan te wijzen. Zo wordt het spreken over 'het gezin als een onmisbare pijler van de samenleving', door mensen die niet in een gezinsverband leven op zichzelf al als enigszins discriminerend ervaren. Vele anderen voelen dat helemaal niet zo, maar toch kan onzerzijds wel met deze gevoeligheid rekening worden gehouden.
Meer reden tot wantrouwen wordt gewekt door hen die het gezin zodanig op een voetstuk plaatsen in verhouding tot andere samenlevingsvormen, dat deze laatsten wel terdege als van mindere waarde worden gekwalificeerd. Het is alsof men dan geen oog heeft voor al die leefvormen, die aan mensen in een aantal opzichten de gewenste levensvervulling bieden, waarin niet van 'een gezin' gesproken kan worden. Nochtans is het merendeel van deze bestaanswijzen van zeer respectabele aard, zodat de wrevel die bepaalde optredens vanuit het CDA tijdens de verkiezingen hebben gewekt zeer begrijpelijk is.

Het verdient aanbeveling om ons zo goed mogelijk in te leven in de gevoelens van hen die bezwaar aantekenen, opdat de consequenties van ons beleid werkelijk aan het bijbelse liefdegebod kunnen worden getoetst.

Samenlevingsverbanden

De overheid heeft er behoefte aan om samenlevingsverbanden wettelijk te omschrijven. Dat verduidelijkt voor haar het veld waarop het beleid gericht is en het biedt de mogelijkheid om de rechtsbescherming (rechtszekerheid) voor die samenlevingsverbanden zelf zo te richten en te regelen dat daarbij aan publiek kenbare maatstaven wordt voldaan. Zo'n rechtsbescherming, die aan bijvoorbeeld gezinnen gegeven wordt, bevordert op zichzelf de duurzaamheid van het gezinsverband hetgeen voor de partners maar vooral ook voor de eventuele kinderen erg belangrijk is. Naarmate een samenlevingsverband minder afhankelijk is van de wisselvalligheden en grillen van het moment, kan het een sterker tegenwicht vormen tegenover andersoortige instellingen van het maatschappelijk leven. Daarmee wordt een evenwichtige ontplooiing van het sociale bestel gediend en worden overdreven claims ten aanzien van bevoegdheden door bepaalde sociale instituties teruggedrongen. De gedifferentieerdheid van de samenleving, de veelvormigheid, wordt door het CDA uit een oogpunt van vrijheids- en verantwoordelijkheidsbeleving krachtig ondersteund.

De eigen verantwoordelijkheid

De uiteenlopende maatschappelijke instituties hebben elk bepaalde taken die voor hen karakteristiek zijn; we spreken wel van de 'eigen mandaten'. Dat wil zeggen dat ze niet tot elkaar herleidbaar zijn en zeker niet alle herleidbaar tot één, zoals zij, die voor de politieke structuren (overheid) in hun filosofie een centrale plaats inruimen, beweren.
De maatschappij kan niet worden opgevat als één geheel, waarvan *het* adres de politieke overheid zou zijn, dat verder is onderverdeeld in daaraan in elk opzicht ondergeschikte delen, welke weer zijn onderverdeeld in kleinere eenheden tot aan de kleinste bouwsteen 'het huishouden' (of het gezin zoals sommigen heden ten dage stellen). Zo'n maatschappijvisie bestond in de oudheid. De griekse filosoof Aristoteles (± 350 voor Chr.) propageerde deze opvatting.
In deze lijn, zo wordt wel geredeneerd, zouden alle bevoegdheden van maatschappelijke verbanden uiteindelijk verantwoord moeten worden tegenover de politieke overheid. Deze zou vervolgens door delegatie of decentralisatie van taken de veelvormigheid van het maatschappelijk leven bewerkstelligen. De 'uiteindelijke' verantwoordelijkheid zou echter steeds bij de overheid berusten.
Deze onrealistische visie miskent dat de politieke overheid later is ontstaan dan diverse andere maatschappelijke structuren. De meeste huidige overheidstaken zijn pas in een laat stadium vanuit de vrije samenleving naar de overheid overgeheveld. En het is maar de vraag of dat een onomkeerbaar proces is.

Delen of aspecten

In de christen-democratie is steeds tegen deze, naar het totalitaire neigende, overheidsopvatting stelling gekozen. Het feit dat wij de kerk veelal belangrijker achten dan de staat, legt in onze filosofie de kiem voor een radicale relativering van het overheidsgezag. De ontwikkeling van onze opvattingen vond wel plaats tegen de achtergrond van de aristotelische maatschappijvisie. Aanvankelijk stelde men dat 'datgene wat door een lager orgaan kan worden behartigd, niet door een hogere instantie als taak moet worden overgenomen'. Deze stelling staat bekend als het subsidiariteitsbeginsel (subsidiariteit = in de plaats treden van). Hierin is, evenals bij Aristoteles, sprake van een deel-geheel denken. Daarom heeft ze een uitgesproken geldigheid binnen de overheidsstructuren zelf (rijk-provincie-gemeente). Later is, tijdens de gezamenlijke inzet van reformatorische en katholieke christenen voor de z.g. publiekrechtelijke bedrijfsorganisatie, het besef gegroeid dat aan dit beginsel nog een ander moest worden toegevoegd om de eigen mandaten van niet-politieke instellingen te onderstrepen.
In protestantse kring raakte dit beginsel bekend onder de naam 'souvereiniteit in eigen kring'.
Daarbij wordt bijvoorbeeld gesteld dat de sociaal-economische taken van het bedrijfsleven niet zonder meer door de overheid kunnen worden overgenomen. Hetzelfde geldt voor het eigen mandaat van kerken, scholen, sportorganisaties etc. en ook voor het gezin of het huishouden.

Niet beperkt in bereik, maar door invalshoek

Wel heeft de staat met al die instellingen te maken, o.a. op grond van z'n taak als verschaffer van rechtszekerheid. De politieke overheid heeft, als zodanig, bepaalde 'instrumenten' tot haar beschikking; ze ziet het hele maatschappelijk leven vanuit een bepaalde gezichtshoek, ze bedient de maatschappij naar enkele omschrijfbare aspecten. Ook het gezin profiteert van de overheids 'bemoeienis'. De overheid is echter naar zijn aard niet in staat om iets te doen aan de mate van liefde die in een gezin heerst. Wat zich binnen het gezin afspeelt onttrekt zich aan haar bevoegdheid. Alleen in extreme gevallen, bijvoorbeeld bij ernstige mishandeling, of iets dergelijks, kan de overheid ingrijpen, maar zelfs dàt is niet eenvoudig.

Pluriformiteit contra rust en orde

Bij degenen, die vanuit een deel-geheel denken een visie op de staat ontwikkelden, waren er die andere samenlevingsverbanden met-eigen-verantwoordelijkheden als een bedreiging voor het staatsgezag beschouwden. Er zou steeds van een concurrentie tussen het gezag van de diverse samenlevingsverbanden sprake zijn. Rust en orde mitsgaders de 'Nationale Eenheid' moeten in deze opvatting worden beschermd door alles onder de politieke overheidsstructuren te schikken. Idealiter zouden naast overheidsstructuren en diensten nog slechts individuen (burgers) aangetroffen kunnen worden.
Bij het streven dat hieruit volgde vond men steeds de kerk op z'n weg. Deze structuur was immers niet in het politieke veld in te passen. De spanning tussen kerk en staat in hun zogenaamde onderlinge concurrentie heeft z'n sporen nagelaten.
Het wantrouwen tegen niet-statelijke structuren speelt soms ook een rol in de houding die men t.o.v. het gezin aantreft. Beschouwt men samenlevingsverbanden als dienstverlenende organisaties die niet een deel maar een aspect van de maatschappij verzorgen dan vervalt men niet zo gemakkelijk in het misverstand als zou tussen hen principieel van concurrentie sprake zijn. Vandaar dat onder christen-democraten onbezorgd de betekenis van het gezin wordt aangeprezen.

Het gezin bedreigd?

Er zijn in Nederland niet zo erg veel mensen die zover zouden willen gaan dat de niet-statelijke instellingen steeds als verbanden van de tweede of derde rang zouden moeten worden aangemerkt. Laat staan dat de extreme opvatting, die eigenlijk alleen het bestaan van enerzijds individuen en anderzijds de staat erkent, alhier gehoor zou vinden. En daarom is van een reële bedreiging van het gezin ook eigenlijk geen sprake.
In dictatoriale landen zoals de Oosteuropese,

treft men wel zoiets aan. De overheid heeft daar ingezien dat haar invloed relatief vergroot kan worden door alles (totalitair) aan zichzelf ondergeschikt te maken; de samenleving te verbrokkelen tot een verzameling van individuele personen met één centraal gezag. Daardoor voorkom je georganiseerde oppositie vanuit samenhangende groepen. In zo'n systeem worden kinderen bijvoorbeeld aangezet tot het bespioneren van hun eigen ouders en hun familieleden. Waar het onderling vertrouwen en de kleinschalige verbanden verdwijnen, neemt de afhankelijkheid t.o.v. een sterke staatsoverheid toe.
Dit voorbeeld duidt weer aan dat de situatie in Nederland en het democratische westen deze bedreiging van het gezin *niet* kent.

Bedreigingen voor het gezin treden in dramatische vormen op in Zuid-Afrika, waar het overheidsbeleid, inzake trekarbeid en apartheid, gezinnen uit elkaar rukt. De mannen moeten hun gezinnen in de thuislanden achterlaten als zij uit bittere noodzaak naar de blanke steden trekken om werk te vinden.

Dichter bij huis treffen wij soortgelijke bedreigingen voor het gezin aan in het beleid tegenover gastarbeiders. Immigratiebeleid van het rijk en het woningtoewijzingsbeleid van de gemeentebesturen zijn vaak laakbaar op dit punt. Onze bevolking verzet zich nauwelijks tegen deze aantasting van het gezin.

De eerbied voor het gezin welke uit het CDA program spreekt, kan heel onverwachte en radicaal-evangelische consequenties hebben voor de politiek.

Gezin en huishouding

Wel is in de westerse wereld, en ook in Nederland in het bijzonder, bij delen van de bevolking sprake van een minder exclusieve waardering voor het gezin als intiem samenlevingsverband. Velen vragen aandacht voor andere persoonlijke betrekkingen, welke tot de vorming van een 'huishouden' leiden. Aangezien huishoudens vaak geschikte aangrijpingspunten voor overheidshandelen zijn (woningtoewijzing, belastingheffing, inkomensbeleid, sociale verzekering, erfrecht, adoptie etc.), kan deze verandering voor de politiek betekenis krijgen. Eigenlijk is het zo dat niet zozeer het gezin of de familie een voor de politiek relevante plaats innemen, maar het huishouden. Het gezin is, voorzover het niet (tijdelijk) uiteen gerukt is, een bepaald type huishouden.

Huishoudens kunnen uit één of meer personen bestaan. Een meerpersoons huishouden kan worden gezien als een samenlevingsverband dat naar buiten toe als een eenheid optreedt in financieel-economische zin en dat een zekere duurzaamheid wat betreft de gemeenschappelijke huisvesting en de taakverdeling bezit. Er zit dus iets in van onderlinge trouw zoals die in rechtstreekse relaties binnen een kleine groep kan bestaan.

Het zou dan ook logischer zijn als ons program eerst had uitgesproken dat het huishouden een wezenlijke rol speelt in het overheidsbeleid. Dit is een stelling van belang omdat andere groeperingen zich veel meer op de individuele personen willen richten met voorbij gaan van hun al of niet samenleven.
Na deze opmerking zou een verbijzondering kunnen worden aangebracht in de zin van art. 3 en 4. Wellicht waren dan minder mensen op de gedachte gekomen, dat het CDA andere samenlevingsverbanden dan het gezin zou willen discrimineren.

Het huishouden en de behoefte van de mensen

Het overheidsbeleid richt zich niet op individuele personen alleen met veronachtzaming van hun leefsituatie. Zoiets zou een regeren met de botte bijl, een overdreven bureaucratische aanpak zijn. In allerlei overheidsmaatregelen wordt op uiteenlopende wijze rekening gehouden met de omstandigheden en behoeften van de burgers.
Het duidelijkst komt dat tot uitdrukking in het huisvestingsbeleid. Dat is helemaal afgestemd op het feit dat, afgezien van éénpersoonshuishoudens, mensen meestal hun leven met anderen delen. Ook in het inkomensbeleid richt men zich op de toekenning van 'loon naar behoefte'. Daarom ontvangen volwassenen, die in de regel verantwoordelijkheid voor een meerpersoonshuishouden hebben, meer dan zij die alleen voor zichzelf hoeven op te komen. Ook in de belastingheffing speelt deze overweging een rol, evenals in de

toepassing van de sociale verzekeringswetten. Dat is een zeer rechtvaardige zaak.
Zou men de invloed van deze overweging willen terugdringen, dan was een schrijnende toename van de ongelijkheid het gevolg. Het is dus altijd interessant om te zien wie voorstanders zijn van het ombuigen van overheidsbeleid tot een meer op enkelingen gerichte politiek. Bij hen wordt minder ernst gemaakt met de bestrijding van maatschappelijke ongelijkheid. Andere idealen liggen hen nader aan het hart.
Deze worden uiteraard op zeer pakkende wijze gepresenteerd. Zo wordt een individualisering in de belastingheffing momenteel bepleit 'vanuit het ideaal van de emancipatie'.
De wijze waarop de emancipatie-idee hier wordt verdedigd is voor de betrokkenen financieel interessanter naarmate men in een hogere tariefgroep verkeert, d.w.z. naarmate men als echtpaar samen een hoger inkomen geniet.

Bescherming van duurzame relaties

Indien men toejuicht dat de overheid in haar beleid rekening houdt met de omstandigheid dat mensen samenleven om daardoor beter te kunnen functioneren; indien men de maatschappelijke gevolgen daarvan zou willen regelen op een wijze die aan het rechtsgevoel tegemoetkomt; dan valt het op dat alleen voor huwelijk en gezin momenteel passende rechtsbescherming geboden wordt en voor andere meerpersoonshuishoudens niet.

Mocht de overheid de consequenties trekken om ook andere meerpersoonshuishoudens dan het gezin rechtsbescherming te bieden, dan kan zij èn mag zij, gezien de beperktheid van haar mandaat, geen onderscheid maken tussen bijvoorbeeld een huishouden gevormd door twee vriendinnen of vrienden en een huishouden gevormd door een homofiel paar. Voor zo'n onderscheid bestaat, in onze termen gezegd, geen enkele rechtsgrond.
Al zou men, m.i. ten onrechte, menen dat homofilie afkeurenswaardig is, ook dan moet erkend worden dat de relatie tussen twee samenwonende homofielen niet te maken heeft met het gebied van de 'openbare zedelijkheid'. De overheid heeft daar geen boodschap aan, dient daaromtrent geen vragen te stellen.

Huishoudens, geen (volledig) gezin zijnde

Er zijn veel soorten huishoudens die onder deze noemer kunnen worden gevat:

a) *één-persoons-huishoudens* van ongehuwden, weduwen en weduwnaars zonder kinderen, gescheiden personen zonder kinderen

b) *meer-persoons-huishoudens op basis van bloedverwantschap,* zoals:

één-ouder-gezinnen
samenwonende broers of zusters
man of vrouw met hun verzorgend volwassen kind

c) *meer-persoons-huishoudens van ongehuwde niet-familieleden,* zoals:

samenwonende vrienden of vriendinnen (waaronder homofiele paren)
ongehuwd samenwonende man en vrouw, met hun eventuele kinderen
man of vrouw plus huishoudster
'communale' leefvormen.

De eerste categorie (a) heeft weliswaar een aparte status, maar daarmee wordt op diverse wijzen rekening gehouden op het overheidsbeleid. Dit beleid dat gericht is op het scheppen van voorzieningen naar behoefte (dus rekening houdend met de vraag of men alleen voor zichzelf moet zorgen dan wel ook anderen moet onderhouden) en belasting naar draagkracht etc., kan bij de alleenstaanden wel als discriminerend worden ervaren. Dat lijkt ook wel zo als we onze blik slechts op de belangen van deze groep richten. Bezien we het beleid in breder kader dan zal ons oordeel toch positiever moeten uitvallen. Bedacht moet worden dat elk beleid z'n onbillijke neveneffecten heeft welke vaak, maar niet altijd, voor correctie vatbaar zijn.

De tweede categorie (b) heeft een aantal voordelen die verband houden met de bloedverwantschap. Dit blijkt bijvoorbeeld op het punt van het erfrecht, de huisvesting, belastingheffing en sociale zekerheid.
Deze voordelen zijn echter voor de uiteenlopende sub-categorieën allerminst gelijk.
Opvalt dat, in vergelijking met categorie c.,

bloedverwachtschap een voordeel is als het erom gaat van het overheidsbeleid te profiteren! Mogelijk is dit kenmerk in vroeger tijden een min of meer deugdelijke maatstaf geweest voor de te verwachten hechtheid en duurzaamheid van tussenmenselijke relaties (voor overheidsbeleid relevante zaken); in de huidige tijd geldt dat evenwel niet.
De voordelen die louter uit bloedverwantschap voortvloeien, duiden op bedenkelijke of achterhaalde opvattingen op gewoonten bij de overheid. Wij moeten i.v.m. de relativering van de bloedverwantschap in het Nieuwe Testament wat terughoudend zijn ten opzichte van opvattingen waarin bloedverwantschap een dominerende betekenis heeft.
Wel is het juist dat er binnen de familie bepaalde verantwoordelijkheden bij uitstek worden gerealiseerd. Gezien het feit dat huishoudens-geen(volledig)-gezin-zijnde in aantal toenemen, worden de onbillijkheden van het overheidsbeleid tegenover de betrokken categorieën voor een breder publiek duidelijk.

Omvang van het verschijnsel

Van het aantal personen van 20 jaar en ouder is ± driekwart gehuwd.[1] Deze proportie neemt na het 40e jaar toe tot ongeveer 90%. In de jongere categorie (20-25 jarigen) is het percentage nog-niet-gehuwden uiteraard nog aanzienlijk. Vanaf het 65e jaar daalt het percentage gehuwden beduidend beneden de 75% vooral door het overlijden van één der partners en ook wel doordat het aantal gescheidenen stijgt. Het valt op dat in alle leeftijdsgroepen het aantal weduwen veel hoger is dan het aantal weduwnaars.
Iets dergelijks valt op in de verhouding van de aantallen van vrouwen t.o.v. mannen die na scheiding alleen achterbleven. Na het 45e jaar is ook steeds het aantal ongehuwde vrouwen voortdurend groter dan het aantal nooit gehuwde mannen. Vóór die leeftijd is de situatie juist omgekeerd. Al met al duidt dit erop dat van het aantal personen dat in niet-volledige gezinssituaties leeft voor een overwegend deel uit vrouwen bestaat. Gezien de algemene opvatting dat vrouwen in deze cultuur nog in het nadeel verkeren t.o.v. de man ligt hierin een reden om ons onderwerp met des te meer nadruk voor een aparte benadering aan te bevelen.
Er is reden om aan te nemen dat in alle drie eerder genoemde categorieën het aantal vrouwen dat van de mannen verre overtreft.

Cijfers van het ministerie van VRO wijzen uit dat iets minder dan de helft van de huishoudens uit 'gewone' gezinnen bestaat. De vergelijkbaarheid van de cijfers kan hier niet behandeld worden.
Al wat oudere cijfers (60-er jaren) wijzen uit dat 4% van alle huishoudens werden gevormd door ongehuwd samenwonenden van personen die geen familie van elkaar zijn.

Dit percentage was voor ouderen hoger dan voor jongeren. Ook hier betrof het duidelijk meer vrouwen dan mannen. We kunnen aannemen dat deze 4% inmiddels uitgegroeid is tot een hoger percentage.
In absolute aantallen komt men dan (op basis van de oude cijfers) uit op tegen de 200.000 huishoudens voor de eerder genoemde categorie c.!
Het is mogelijk dat onze categorie c. ruimer is gedefinieerd dan in de enquêtes, die de genoemde percentages opleverden, het geval is.
Voor de overheid is het evenwel niet mogelijk om te onderscheiden tussen samenwonende vrienden of vriendinnen, concubinaten, de man of vrouw plus huishoudster situatie e.d. Tenminste niet in het te voeren beleid. Mogelijk omvat de categorie c. op basis van de cijfers uit de 60-er jaren al veel meer dan 200.000 huishoudens die voor een speciaal daarvoor te ontwikkelen beleid in aanmerking komen.

Knelpunten

Het is niet alleen wetgeving die op de besproken categorie moet worden afgestemd; ook het gewone uitvoerende beleid dient te worden aangepast.
We willen enkele voorbeelden noemen:

woningbouw en woningtoewijzing
Het aantal woningen dat geschikt is voor één- en tweepersoonshuishoudens is relatief nog steeds te klein. Zeer overwegend wordt gebouwd in de sector van 4 à 5 kamerwoningen.
Zowel de kleine huishoudens als de grotere

1. Sociale atlas van de vrouw

gezinnen komen daarbij te weinig aan hun trekken. Deze situatie wordt hoofdzakelijk bepaald door de gemeentebesturen.
Derhalve is er een brede erkenning van de gesignaleerde problemen nodig om tot een voldoende oplossing van de knelpunten te komen. Bij de volgende raadsverkiezingen zal deze kwestie hopelijk de broodnodige aandacht krijgen.

Bij toewijzing van woningen wordt rekening gehouden met 'gezinsgrootte' en de perspectieven daarvan. Eén- en tweepersoonshuishoudens krijgen daarbij een lage prioriteit. Dit is begrijpelijk in een situatie van woningschaarste, maar zal door verandering van het woningbouwprogramma gecorrigeerd moeten worden. Daar is nu ook gelegenheid voor.

Bij toewijzing van beschikbare woningen worden soms door de gemeentelijke overheid oneigenlijke motieven gehanteerd.
Zo kwam het voor dat aan homofiele paren woonruimte geweigerd werd als de overheid op de hoogte was van de aard van de tussen deze mensen bestaande relatie. Bij zo'n weigering werd verwezen naar de 'openbare zeden'.
De regering heeft onlangs voorwaarden geschapen voor een versoepeling van woningtoewijzing aan duurzaam samenwonenden. Het vereist praktisch onderzoek naar de technische mogelijkheden om na te gaan hoe op deze weg kan worden voortgegaan.

successierechten
De fiscus maakt een sterk onderscheid tussen erfgenamen, die verschillen in graden van bloedverwantschap met een erflater. Hoe verder verwijderd de verwantschap is des te hogere successierechten worden er over het geërfde geheven. Is men geen familie en toch begunstigd dan is het percentage van de erfenis dat aan de fiscus vervalt het grootst. Wellicht heeft de familiale band in het verleden een duidelijke rol gespeeld. Momenteel is het vaak zo dat de nauwste banden niet zozeer met familieleden hoeven te bestaan. Twee mensen hebben wellicht vele jaren samengeleefd. De één heeft de ander verzorgd en verpleegd tot het einde toe.
Misschien heeft men elkaar in het testament vermeld, maar helaas de partner-erfgenaam wordt door de fiscus zwaar 'gesneden' terwijl de familieleden, die wellicht jaren 'niet meer kwamen' een relatief matig percentage van hun erfdeel aan de fiscus moeten afstaan. De neven en nichten beschouwen dit geval zelf wellicht als een buitenissige meevaller. Uit oogpunt van rechtvaardigheid is deze toestand onverdedigbaar.
Het zou ook anders kunnen. Zo bestaat er in onze successiebelastingwetgeving al een halve eeuw een regeling waarbij een kind (geen familielid zijnde), dat gedurende meer dan 5 jaar in een gezin is opgenomen, de status verkrijgt van pleegkind. Daardoor kan het van z'n pleegouders erven tegen een sterk gereduceerd tarief (art. 129 CDA program).

> 129. De vrijstelling in het schenkings- en successierecht in de eerste lijn worden verhoogd onder gelijktijdige opwaartse bijstelling van alle tarieven in alle categorieën. Successierechten voor zeer langdurig samenwonenden worden gelijkgesteld met successierechten in de zijlijn.
> (Uit 'Niet bij brood alleen')

pensioenen
Eenzelfde probleem als bij het erven, doet zich bij het toekennen van pensioenen voor. Niet-gehuwden, waaronder bijvoorbeeld langdurig samenwonende vriendinnen of vrienden (al of niet een homofiel paar vormend, dat doet er niet toe), kunnen een huishouden hebben gevormd waarin van een duidelijke taakverdeling sprake was. De één kan een goed betaalde baan hebben, de kostwinnersrol, de ander verzorgt het huis.

Bij het overlijden van de 'kostwinner' krijgt de achtergeblevene geen pensioen. Door de rolverdeling, waaraan men gewend was, staat de overgebleven partner tamelijk weerloos. Door de geringe maatschappelijke acceptatie speelt dit probleem vooral een rol bij homofiele paren. Soms raakt de gedesoriënteerde achtergeblevene geheel aan lager wal. Financiële regelingen in de zin van een 'weduwe'-pensioen bestaan er immers niet. Sommige overheidsdiensten corrigeren deze toestand zelf door pensioenregelingen ook van toepassing te verklaren op, bijvoorbeeld, concubinaten.
Algemene regels zijn er evenwel niet.
In veel gevallen zien een 'huishoudster en de door haar verzorgde heer' een oplossing door het sluiten van een officieel burgelijk huwelijk. Anderen stuit dat tegen de borst omdat

het huwelijk een aantal diepere betekenissen voor hen heeft die zij in hun situatie niet herkennen.

adoptie
Er bestaat nogal eens aarzeling over de vraag of aan ongehuwd samenwonenden kinderen kunnen worden toevertrouwd.
Deze aarzeling bestaat met name tegenover adoptie door homofiele paren. Kan een kind in zo'n omstandigheid wel een goede ontplooiingskans geboden worden? Deze twijfel kan op pedagogische overwegingen steunen, maar moet vaak worden toegeschreven aan een zedelijke veroordeling van het homofiel zijn op zich. Op dat punt is in de kerken door officiële werkgroepen al heel wat materiaal geproduceerd dat ook in de politiek om een antwoord vraagt. De kerkelijke organen zijn in zekere zin koplopers bij het verwijderen van vooroordelen tegen de homofiele naaste.[2]
De vraag omtrent de adoptie wordt momenteel snel door de ontwikkeling achterhaald. Kunstmatige inseminatie wordt ook t.b.v. lesbische vrouwen toegepast in dit land. Er gelden in dat vlak in het geheel geen remmende regelingen. Een beleid dat zich zou richten op het tegenhouden van adopties komt daardoor op losse schroeven te staan.
Gezien het grote gebrek aan gezinnen dat bereid is om aan moeilijk opvoedbare jongeren de nodige warmte en zekerheid te verschaffen wordt nu al de hulp van samenwonende mannen of vrouwen aanvaard. Deze kunnen kennelijk evenzeer het nodige pedagogische klimaat bieden. En het belangrijkste is dat ze zich daarvoor beschikbaar stellen.

aangaan van verplichtingen
Wettelijk geregelde huwelijksverhoudingen brengen met zich mee dat allerlei verplichtingen *jegens derden door beide partners* gedragen worden. In huishoudens geen-gezinnenzijnde bestaat soms de behoefte om ook als formele eenheid te kunnen optreden.
Bij het afsluiten van hypotheken zou men dit samen willen doen, zodat de verplichtingen steeds door één van de partners kunnen worden voortgezet als de ander wegvalt.
Het verzekeringswezen heeft allerlei mogelijkheden, waarbij de financiële gevolgen van het overlijden van één der partners kunnen worden verzacht. Hypotheken kunnen dan bijvoorbeeld premievrij gemaakt worden. Deze beschermingsmogelijkheden zouden door bepaalde formele bekrachtigingen van een samenlevingsvorm binnen de horizon komen.

sociale verzekeringen
Bij het vraagstuk van de pensioenen kwam al iets van de hierbij te behandelen materie naar voren. Op dit gebied bestaan tamelijk inconsequente praktijken. Bij toepassing van de 'bijstandswet' worden samenwonenden als 'huishoudens' gerekend, zodat de uitkering vervalt als blijkt dat de begunstigde met een kostwinner samenwoont. Mevrouw Kraaijeveld-Wouters noemde het geval van een bijstand ontvangende ongehuwde moeder waar een jongeman bij intrekt. De betreffende 'opsporings' ambtenaren schijnen zelfs de slaapkamer te inspecteren.[3]
Samenwonenden moeten beiden premie betalen. Voor gehuwden is alleen de kostwinner premieplichtig.

Artikel 4b:
Voorzover andere samenlevingsvormen als huishouding worden erkend, wordt dit niet alleen in een voor hen voordelige zin (huisvesting) maar ook in een voor hen nadelige zin (studiebeurzen, sociale uitkeringen) toegepast.
(Uit 'Niet bij brood alleen')

Knelpunten — de keerzijde

Het is niet louter nalatigheid of afkerigheid dat de wetgeving en het beleid ten aanzien van de niet-gehuwd-samenwonenden nog te wensen overlaat. Het is ook de ingewikkeldheid van het terrein en de gevarieerdheid van de betrokken groepen die de wetgeving en het beleid voor grote problemen stelt.
Men wil immers ook graag wetten en maat-

2. Kerkinformatie 1972 nr 1: *Over mensen die homofiel zijn* (rapport van de Geref. Synode).

Pastoraat aan homofielen (brochure van de Raad voor de Herderlijke Zorg van de Hervormde Kerk); 1978.

Bezig is een deputaatschap van de Gereformeerde Synode inzake de pastoraal-ethische benadering van de homofiele naaste. Dit deputaatschap hoopt eind dit jaar een rapport uit te brengen.

3. Nederlandse Gedachten van 6 augustus 1977.

regelen maken waaraan niet teveel ongewenste gevolgen verbonden zijn. Bovendien zou men niet graag zien dat de 'gewone' gehuwden door gewijzigd beleid gediscrimineerd worden. Deze discriminatie bestaat nu al op bepaalde punten. We gaan nu in op de keerzijde van de problemen.

woningtoewijzing:
Indien een regio z'n bevolkingsaanwas wil beperken wordt in de regel gegrepen naar het onderscheid *'economisch gebonden'* ja of nee. Wie economisch gebonden is mag zich laten registreren, met z'n gezin, als woningzoekend. Ook alle in die streek wonenden mogen vrijelijk naar andere woonruimte in het gebied uitzien. Het is voor de overheid moeilijk om behalve de economisch gebondenen ook personen die niet in een geformaliseerde relatie tot hen staan tot het gebied toe te laten. De hele beperkende regeling zou daardoor aan kracht verliezen. Er zou een grote maas in het net worden aangebracht als men zoiets zonder meer toeliet.

belasting en inkomen:
Ongehuwden komen *afzonderlijk minder snel* in de hoge tariefgroep dan 'samen' als erkend echtpaar. In bepaalde gevallen zijn er aanmerkelijke belastingvoordelen voor het ongehuwd blijven. Veelal vervallen ook bepaalde pensioenrechten van de vrouw indien zij een huwelijk aangaat. Formeel ongehuwd blijven is dan 'voordeliger'.

beurzen en toelagen:
Dat het ongehuwd samenwonen onder studenten veel voorkomt, is vanuit financieel oogpunt bezien, geen wonder. Student A gaat samenwonen met een verpleegster. Hij houdt zijn beurs. Zijn collega B verloor zijn toelage omdat het salaris van het meisje waar hij officieel mee trouwde voldoende was voor hun beiden. Ook in andere gevallen is een studentenhuwelijk een financieel 'offer'.

Problemen naar twee kanten

Als we het beleid t.o.v. 'huishoudens bezien is het duidelijk dat discriminatie en bevoordeling naar allerlei zijden voorkomt. Zowel officiële gezinsvorming als het aangaan van andere relatievormen heeft voor- en nadelen. Daarom is het verstandig dat het CDA program over beide zijden van het probleem spreekt (art. 4b). Bij het ontwerpen van een nieuw beleid zal met de veelzijdigheid van de problematiek, en met de noodzaak om ongewenste neveneffecten te vermijden, nadrukkelijk rekening gehouden moeten worden. Feilloos zal geen beleid zijn. Steeds staan we voor de vraag hoe de zaken afgewogen moeten worden.
Daarbij geldt, dat naarmate het onderling vertrouwen in deze maatschappij minder kansen heeft, de complexiteit en de gebreken van het beleid zullen toenemen. Waren er niet zoveel mensen die steeds weer de mazen in de wet opspoorden ten eigen bate dan kon het beleid heel wat eenvoudiger en rechtvaardiger zijn.

De noodzaak om andere samenlevingsvormen een geformaliseerde structuur te verschaffen, is inmiddels wel gebleken. Het zou ook een goede zaak zijn om op deze wijze al die relaties, waarin trouw en liefde een grote betekenis hebben, aangepaste rechtsbescherming te geven. Voor vele van de betreffende relatievormen is immers een huwelijk *in de gangbare zin van het woord niet mogelijk.*
Dat het huwelijk voor een aantal andere gevallen wel mogelijk zou zijn mag ons niet weerhouden van het beschermen van de anderen. Ook in deze gevallen kunnen we te maken hebben met het zwakke in de samenleving, waarvoor de overheid een schild moet zijn.

De richting waarin men het zoekt[4]

Bij bestudering van de verkiezingsprogramma's van 1977 blijkt, dat er twee wegen worden voorgesteld om de gelijkberechtiging van samenlevingsverbanden na te streven.
Men kan bepleiten dat andere samenlevingsvormen dan gezin en huwelijk met deze laatsten worden gelijkgesteld; men kan ook streven naar een individualisering van de samenleving waardoor het bestaan van huwelijk en gezin minder bepalend wordt voor het overheidsoptreden. Zodoende komen gezin en huwelijk ongeveer in dezelfde positie als de andere soorten huishoudens nù.

4. *Verkiezingsprogramma's* (bijeengebracht door prof. dr. I. Lipschits), 1977, Staatsuitgeverij.

Natuurlijk zijn er ook enkele partijen die van gelijkberechtiging niets willen weten. Tenslotte zijn er die het onderwerp niet behandelen (CPB en BP).

niet erkennen

De meest uitdrukkelijke tegenstand tegen rechtsbescherming voor andere samenlevingsvormen treffen we aan bij het *GPV.* Er wordt, in verband daarmee, in het betreffende program een hele klaagzang gehouden over het kabinet Den Uyl:

> 'Ze beschermt het gezin onvoldoende onder meer doordat ze aan andere manieren van samenwonen gelijke rechten wil geven als aan het gezin.'
>
> 'Maatregelen van het huidige kabinet, onder andere op het gebied van de volkshuisvesting en van het burgerlijk recht, hebben de strekking homofiele betrekkingen een formele erkenning te geven. Minister Pronk heeft daar op het wereldbevolkingscongres in Boekarest met trots op gewezen. Daarentegen wordt het wettelijk huwelijk steeds meer teruggedrongen, ook door de erkenning van het concubinaat'.

Vervolgens stelt het GPV:

> 'Het huurbeleid moet zodanig zijn, dat gemeenten en woningcorporaties niet gedwongen worden hun huurwoningen te verhuren aan ongehuwd samenlevende paren of aan mensen die een homofiele relatie hebben aangegaan'.

Het misverstand als zouden huwelijk en gezin worden bedreigd door rechtsbescherming voor andere samenlevingsvormen na te streven is moeilijk naar zijn logische inhoud te begrijpen. Veeleer kan worden gesteld, dat de rechtspositie van huwelijk en gezin door zo'n streven extra sterk wordt. Immers gaat men daardoor nog meer dan tot nu toe de individualisering in het maatschappelijk leven tegen.

Over het dubieuze karakter van politieke uitspraken betreffende liefdesrelaties (de overheid is naar haar aard niet bevoegd om zulke uitspraken te doen) is in het voorafgaande al het nodige gezegd.

De *SGP* is beknopt maar naar strekking duidelijk over het voorliggende onderwerp:

> 'Het bouwen van woningen voor andere samenlevingsvormen dan het gezin moet terstond worden gestopt.'

In deze uitspraak zit de suggestie als zouden 'alternatief samenwonenden' aangepaste woningen behoeven. Het moge bekend zijn dat de betrokkenen zich uitstekend met eengezinswoningen behelpen kunnen.

wel erkennen

Een zelfde eigenaardige suggestie als bij de SGP spreekt uit het program van de *PSP:*

> '. . . Er (moet) in de woningbouw veel meer gerekend worden met diverse vormen van samenwonen.'

Ook overigens is de PSP een getrouw spiegelbeeld van GPV en SGP:

> 'Bij de woningdistributie moet rekening worden gehouden met alleenstaanden, vrienden- en vriendinnenparen, zelfstandig wonende jongeren enz. . .'
>
> 'Verder is de PSP van mening, dat andere samenlevingsvormen dan het hetero-huwelijk dezelfde rechten moeten krijgen; zoals bijvoorbeeld het woonrecht, en dat iedere discriminatie, die de homofiele vrouw en man ondervindt, fel bestreden moet worden.'

Uit deze artikelen spreekt geen streven naar individualisering maar juist naar bescherming van huishoudens als zodanig. Zelfs gaat de suggestieve term 'hetero-huwelijk' verder dan in kringen van het COC (Nederlandse vereniging tot integratie van homosexualiteit) gewenst wordt geacht. Van een 'homo-huwelijk' wordt daar, vanwege de eigen geaardheid van de bedoelde relatie, liever niet gesproken.

De *VVD* heeft bijna behoord tot de partijen, die zich over dit onderwerp niet uitspreken. Een merkwaardig amendement op het ontwerpprogram luidde: 'Er wordt naast het huwelijk een wettelijke basis gecreëerd, waardoor de mogelijkheid wordt geopend voor andere vormen van samenleving' (alsof de overheid hier een mogelijkheid opent! andere vormen bestaan nu eenmaal, de overheid kan alleen een wettelijke basis voor rechtsbescherming creëren). Dit amendement werd weliswaar niet aangenomen maar leidde toch tot het volgende artikel:

> 'De overheid dient in de wetgeving zorg te dragen voor gelijkheid van behandeling van de burgers, zonder onderscheid naar de wijze waarop zij hun privéleven inrichten. Dit betekent dat fiscale en andere faciliteiten bijvoorbeeld bij de pensioenvoorzieningen — die nu alleen bestaan voor

hen die door een huwelijk met elkaar zijn verbonden, ook moeten gelden voor diegenen die aan een andere samenlevingsvorm de voorkeur geven.'

Hoewel een individualistische mensopvatting doorgaans typerend wordt geacht voor de grondslag van de VVD vinden we deze in genoemd artikel maar vaagjes terug. De formule laat verschillende mogelijkheden open waaronder die, welke tot rechtsbescherming voor gezinnen en andere huishoudens als zodanig leiden. Het is dan ook met aarzeling dat we de VVD onder de rubriek 'wel-erkennen' opnemen.

de meer individualistische benadering

Wat meer ruimte voor individualistische oplossingen is te vinden in het *PvdA* program:

'Voor alle duurzame samenlevingsvormen gaan gelijke rechten en plichten gelden. Hiertoe wordt een plan in fasen opgesteld.'

'De vrouw wordt door de fiscus gelijk behandeld als de gehuwde man, met inachtneming van de draagkracht van de gezinseenheid. Vanuit dit draagkrachtbeginsel worden alle duurzame samenlevingsvormen voor de belastingwetgeving gelijkgesteld.'

'Uitgaande van het draagkrachtbeginsel en van verantwoorde maxima, moet het individu en niet langer het gezin uitgangspunt van de sociale wetgeving worden. Om dat te breiken wordt een plan in fasen opgesteld.'

Enerzijds wordt hier de draagkracht van de gezinseenheid als basis voor een beleid gekozen, anderzijds blijkt het individu uitgangspunt voor de wetgeving te moeten worden. Geen wonder dat zo'n innerlijk tegenstrijdig beleid een, tot twee maal toe genoemd, 'plan in fasen' behoeft! Het vaandel van het individualisme wordt hier door de sociaal-democratie overgenomen, al moet worden toegegeven dat de PvdA nog onder twee vaandels opmarcheert. Een scheiding der geesten zal niet te vermijden zijn,

Ook bij de PPR treft men deze tweeslachtigheid aan. Uit haar program blijkt, dat de korte termijn doelstellingen haaks staan op die van de langere termijn:

'Zo spoedig mogelijk worden alle regelingen op het gebied van belastingen en sociale verzekeringen (zowel bij heffingen als bij uitkeringen) zodanig herzien, dat man en vrouw, gehuwd of ongehuwd, met of zonder kinderen, *gelijke zelfstandige plichten en rechten krijgen.* Zolang dit nog niet het geval is worden andere samenlevingsvormen gelijkgesteld aan het huwelijk. Voor het erkennen van een samenlevingsvorm moet het voldoende zijn dat men zich als zodanig bij de burgerlijke stand laat registreren.'

'Discriminatie tussen samenleven in gezinsverband en andere duurzame vormen van samenleven wordt opgeheven.'

Blijkens de tekst heeft 'zo spoedig mogelijk' betrekking op de lange termijn doelstelling; hoewel men gezien de radicale vooruitstrevendheid van de PPR het onderscheid lange en korte termijn beter kan vervangen door 'kortste' en 'kortere' termijn. Dit sluit ook beter bij het door hen gebezigde spraakgebruik aan. Het ideaal van de zelfstandige, autonome, mens blijft bij de PPR vooropstaan, hoewel men uit redenen van opportuniteit (zolang dat ideaal niet te verwezenlijken is) een daarmee strijdige registratie van afhankelijkheidsrelaties eist.

éénduidig individualisme

Ondubbelzinnig liberaal zijn in dit opzicht de programma's van D'66 en DS'70. In haar beleidsplan[5] stelt D'66:

'Streven om te komen tot een financiële onafhankelijkheid van partners. Kostwinnerschap alleen ten opzichte van kinderen. Een wijziging van het erfrecht voor partners in een vaste relatie anders dan het huwelijk.'

En DS'70:

'Bestudeerd wordt hoe men op langere termijn de wetgeving zo kan inrichten, dat deze meer uitgaat van de individuele mens en minder van het echtpaar, zeker als het zonder kinderen is. Uiteraard dienen hierbij economische schokken of sociale misstanden te worden vermeden.'

De laatste zin wijst erop dat men zich het, evenzeer sociaal-democratische, streven naar vermindering van sociale ongelijkheid herinnert. Een individualistische aanpak zou deze ongelijkheid eerder vergroten dan verminderen, zoals al eerder in dit artikel is gesteld.

5. Geciteerd naar Dialoogreeks-8.

Een studie vanuit het COC

Het is een verademing om, na de niet-zo-heldere artikelen van de politieke programs, kennis te nemen van de studie 'Samen-leven en niet trouwen 2' van Van Wel, Straver en Rosa.[6]

Het gaat te ver om hier in den brede deze brochure te behandelen. Op een zeer systematische en nuchtere wijze worden hier de problemen die men in verband met ons onderwerp ervaren heeft behandeld. Vervolgens worden de oplossingen die op het ogenblik worden gezocht gerubriceerd en gewogen. De diverse voor- en nadelen van de huidige oplossingen en van de mogelijke wettelijke regelingen worden met elkaar vergeleken. Kortom het betreft hier een stuk dat geschreven is door mensen die precies weten waarover het gaat en die vrij van overdreven emoties het onderwerp, dat hun zozeer ter harte moet gaan, weten te benaderen. Enkele opvallende gedachten willen wij uit deze brochure uitlichten:

— Wil men in plaats van rechtsonzekerheid toch spreken in termen van discriminatie van alleenstaanden en zij die in een niethuwelijkse relatie leven, dan verdient het de voorkeur te spreken van relatieve discriminatie. Immers, het begrip discriminatie (in absolute zin) dient met zorgvuldigheid te worden gehanteerd, teneinde uitholling van het begrip te voorkomen.
— Het is dan ook ten dele onjuist het stelsel van voorzieningen die het huwelijk omringen als privilege te beschouwen.
— Gelijkstelling van samenlevingsvormen is niet gewenst omdat omvang en aard van de betrokken relaties zeer verschillend kunnen zijn.
— Wettelijke regelingen van samenlevingsvormen hoeven niet tot vergroting van de afhankelijkheid van de partners te leiden, maar kunnen juist hun onderlinge onafhankelijk ten goede komen aangezien de belangen van de partners ook ten opzichte van elkaar wettelijk worden beschermd.
— Erkenning van andere samenlevingsvormen betekent niet dat ook maar iets tegen het huwelijk of het gezin ondernomen wordt.
— Wettelijke erkenning van andere relaties beschermt ook derden (bijvoorbeeld bij aansprakelijkheid).
— De huidige juridische praktijk bestaande uit een mengelmoes van incidentele wettelijke regelingen, overheidsmaatregelen, contracten en rechterlijke uitspraken is ondoorzichtig en doet te kort aan de rechtsgelijkheid tussen mensen die in verschillende streken van ons land wonen.
— Op het principe 'zoveel mogelijk van twee walletjes eten' kan geen rechtsregeling van welke aard dan ook gebaseerd worden.

Voor het CDA is het een weinig troostrijke gedachte dat volgens een onderzoek gebleken is dat de kleur van de colleges van B. en W. niet in enigerlei verband staat tot de wijze waarop andere samenlevingsverbanden worden bejegend.

Conclusie

Voor een partij, die gezag, recht en sociale gerechtigheid hoog in het vaandel heeft geschreven moet de huidige chaotische situatie een gruwel zijn. Het is niet te verwachten dat het vrije spel der krachten vanzelf tot een evenwichtige toestand zal leiden. Het tegendeel is eerder het geval. Daarom zal het zaak zijn om vanuit het CDA een herkenbaar christen-democratische weg in te slaan die tot een verantwoorde uitkomst leidt. Zowel ten opzichte van gezin en huwelijk als ten opzichte van andere huishoudens. Onze politieke filosofie brengt met zich, dat de benadering door de overheid beperkt van aard wordt geacht. In ons denken strijden inzichten betreffende de structuur van de maatschappij met opvattingen omtrent de zedelijkheid om de voorrang. Politiek gezien hebben we met zedelijkheid alleen te maken als van openbare zedelijkheid gesproken kan worden. Dit beperkt de invloed van het gangbare moraliteitsbegrip op ons beleid. Bovendien ontwikkelt ook, dat onderdeel van de ethiek, dat als sexuele ethiek wordt betiteld, zich onder de invloed van de werkzaamheden van kerkelijke organen. Het is zaak dat het CDA ook daarop een passend politiek antwoord geeft. En de belangrijkste overweging moge zijn dat bij welke extreme zedelijkheidsopvatting ook het

6. Dialoogreeks-8, Stichting Dialoog, Frederiksplein 14, Amsterdam 1977.

merendeel van de door ons bedoelde gevallen volstrekt onberispelijk is.
Voorshands lijkt het ons dat individualistische benaderingen, gericht op een automatisering van de samenleving tot 'zelfstandige, onafhankelijke, autonome mensen' voor ons onaanvaardbaar zijn. Een erkenning van samenlevingsvormen naar hun eigen geaardheid, een daaruit voortvloeiende bescherming van hun functioneren (o.a. uitkomend in hun duurzaamheid) lijkt gewenst. Voor de praktijk van het leven zal een zekere eenvoud, overzichtelijkheid en openbaarheid van de regelingen nodig zijn. Zowel ten behoeve van de rechtstreeks betrokkenen als van derden.

buitenland

Koinonia-verklaring

De Koinonia-verklaring over het apartheidsbeleid is door reformatorische christenen in Zuid-Afrika opgesteld. De verklaring is vertaald door het Comité Koinonia-Nederland. De secretaris is A. J. de Geus, Tolsteegplantsoen 34 I, Utrecht, tel. 030-521015. Het comité heeft een girorekening onder nummer 3177941. De verklaring wordt in de belangstelling aanbevolen door de hoogleraren B. Goudzwaard, C. Graafland, H. Ridderbos, C. Veenhof en J. P. Versteeg.

Potchefstroom/Germiston, 16 november 1977

Geachte lezer,

U heeft thans de KOINONIA-verklaring voor u, die door christenen van Reformatorische (Calvinistische) geloofsovertuiging opgesteld is. De opstellers zijn personen afkomstig uit Potchefstroom alsmede leden van een Reformatorische studiegroep, The Loft, in Germiston.

De verklaring, die u nu gaat lezen, komt voort uit multiraciale discussies, die gevoerd zijn in het Koinonia-conferentiecentrum in Johannesburg. De zojuist genoemde conferentie is geboren uit een behoefte aan duidelijkheid. In de eerste plaats was er het gevoel, dat de werkelijke betekenis van het Calvinisme in Zuid-Afrika niet altijd voldoende tot uitdrukking gebracht wordt, en vooral in de politiek dikwijls verward wordt met andere ideologieën. In de tweede plaats waren de conferentiegangers bezorgd over het feit, dat er thans in Zuid-Afrika geen politieke partij bestaat, die de consequenties van het Reformatorische (of Bijbelse) geloof tot uitdrukking brengt of gestalte geeft in de praktische politiek. Er kon niet voorbij gegaan worden aan de behoefte om in alle nederigheid tegenover alle politieke partijen, die beweren dat zij hun politiek op een Reformatorisch fundament baseren, te getuigen aangaande de werkelijke politieke betekenis van Bijbelse inzichten. Zó is de bijgevoegde verklaring, waarmee u zich kunt vereenzelvigen door deze te ondertekenen, ontstaan.

Wanneer u deze verklaring leest en overweegt hem te ondertekenen, moet u op het volgende letten:

1. U moet, om de verklaring juist te verstaan, kennis nemen van de geest en de strekking ervan.

2. Ieder hoofdstuk van de verklaring (genummerd met 1, 2, 3 enz.) gaat uit van een algemeen-principiële uiteenzetting. Vervolgens worden de gestelde beginselen toegepast op de politieke praktijk in Zuid-Afrika. Zo moet bijvoorbeeld 1.1, 1.2, alsmede de andere paragrafen van punt 1, in direct verband met (of als gevolg van) 1 gelezen worden.

3. Uw eerlijke commentaar is voor ons even waardevol als uw handtekening. Men vergete niet dat de gelederen van de opstellers in geen enkel opzicht 'gesloten' zijn, omdat de opstellers geen organisatie vertegenwoordigen, maar een beweging in groei zijn. Dientengevolge is de verklaring niet het produkt van een exclusieve groep, maar bedoeld om een geloofsovertuiging

en bezorgdheid te belichamen en te kanaliseren, waarmee — naar wij vertrouwen — u zich kunt vereenzelvigen, en zó deze groeiende Reformatorische beweging kunt versterken.

De verklaring kan in drie hoedanigheden ondertekend worden:

1. **Opstellers**:
   Zij, die samengewerkt hebben aan de opstelling van de verklaring, en die door dit als persoon te ondertekenen zich met de beweging vereenzelvigen en de volle verantwoordelijkheid aanvaarden voor de inhoud.

2. **Ondersteuners**:
   Zij, die zich met de inhoud van de verklaring vereenzelvigen.

3. **Sympathisanten**:
   Zij, die instemmen met de principes maar niet met ieder detail, en sympathiek staan tegenover de motieven achter de verklaring, kunnen tekenen als sympathisanten.

Terwijl wij u vriendelijk en dringend verzoeken de verklaring te tekenen in hoedanigheid b of c, nemen wij tegelijkertijd de vrijheid om uw aandacht te richten op het feit, dat de verklaring niet zozeer een aanklacht of een beschuldiging is als wel de belichaming van geloofsovertuigingen. Wilt u dit alstublieft niet slechts als een mogelijkheid om (al dan niet terecht) politieke grieven te spuien beschouwen.

Onze dank voor uw ernstige overweging,

Uw broeders en zusters in Christus,

De opstellers.

Voor meer informatie kunt u met de volgende personen contact opnemen:

1. Dhr. Tony Russell
2. Dhr. John Child
3. Dhr. Pontifex Venter
4. Dhr. Theuns Eloff
5. Dhr. Lourens du Plessis

De Koinonia-verklaring
Wij, de ondergetekenden, christenen van Calvinistisch Reformatorische geloofsovertuiging, verklaren het volgende:

1. Als christen-burgers zijn wij ervan overtuigd dat wij voortdurend liefde moeten betonen aan hen, die gezag dragen. Wij geloven voorts dat de gebeden van de rechtvaardigen veel vermogen. Daarom dringen wij er bij alle christenen op aan om zonder ophouden voor alle gezagsdragers te bidden, dat:
   I) zij de Bijbelse waarheid mogen najagen en kennen;
   II) zij niet verleid worden door onbijbelse ideologieën, en dat
   III) een ieder een stil en rustig leven kan leiden in alle godsvrucht en waardigheid.

   Het is onze vaste overtuiging dat, wanneer er een conflict is tussen de wet van God en datgene, wat de overheid van ons verwacht, wij altijd meer gehoorzaam moeten zijn aan God dan aan de mensen (met inbegrip van de gezagsdragers).

   Op grond van onze bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

   1.1 danken wij God voor zijn genade, die het bestaan van een (staats-) overheid in dit land mogelijk maakt;
   1.2 bidden we voortdurend voor alle gezagsdragers en andere functionarissen van de burgerlijke overheid;
   1.3 verklaren we ons volkomen bereid om ons in de orde van de staat als zodanig in te voegen; om gehoorzaam te zijn aan de gezagsdragers mits de uitoefening van hun gezag in overeenstemming is met de normen van Gods Woord, en om hen liefde te betonen;
   1.4 doen wij een beroep op alle gezagsdragers en functionarissen van de staatsoverheid (onder wie de Staatspresident, ministers, parlementsleden, alle staatsambtenaren — de leden van de politiemacht en het leger inbegrepen —

en alle rechters en ambtenaren ten gerechte) om zich bij alle besluiten die zij nemen, bij de oordelen die zij vellen, en bij hun optreden in het algemeen, aan de eisen van het Woord van God te onderwerpen, zodat het voor ons niet nodig zal zijn aan hun gezag ongehoorzaam te zijn;

1.5 verklaren wij, in het licht van de overtuigingen, zoals hierboven uiteengezet, dat er in het huidige politieke systeem vele zaken zijn, die naar onze bescheiden mening, rechtgezet behoren te worden. En we nemen de vrijheid de aandacht van de staatsoverheid alsmede die van gelovige en verantwoordelijke burgers daarop te vestigen.

2. De Bijbel geeft ons richtlijnen over wat de plichten van zowel de burger als de burgerlijke overheid zijn. Op grond daarvan geloven wij, dat het de plicht van de burgerlijke overheid is om ieder mens binnen haar grondgebied te beschermen, en voorts dat ieder mens het recht op die bescherming heeft, zodat hij in staat zal zijn goed te doen. Dat wil zeggen, om zijn roeping (zonder enige tegenwerking van wie dan ook) jegens God en daarom ook jegens zijn naaste als medeburger en medemens, in alle menselijke verhoudingen, te vervullen. Dat betekent onder andere dat:

I) de burger als mens van God verordineerd, het recht en de plicht heeft liefde, waaronder betoning van barmhartigheid, beoefening van gemeenschap, bevordering van gerechtigheid en onderlinge vermaning, aan allen, ongeacht wie zij zijn, en vooral aan de zwakken en geringen, te betonen.

II) geen verantwoordelijke christen zijn roeping en/of plichten ten aanzien van een nationale samenleving naar behoren kan uitoefenen, tenzij:

a. hij in staat is voldoende informaties, die betrekking hebben op de vervulling van zijn roeping en/of plichten met betrekking tot de staat, te ontvangen en
b. hij in staat is om zijn verantwoordelijke mening vrij te uiten, en zijn recht om gehoord te worden erkend is.

Op grond van onze bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

2.1 verzoeken wij de burgerlijke overheid er voortdurend acht op te slaan, dat alle mensen in Zuid-Afrika in beginsel gelijke rechten tot vervulling van hun roeping hebben en, met het oog op het onafhankelijk worden van de Zwarte Thuislanden, in het bijzonder dringend aandacht te schenken aan een rechtvaardige, billijke en behoorlijke omlijning van de rechten en plichten van de burgers van deze staten, die zich, om wat voor reden dan ook, binnen het grondgebied van de Republiek van Zuid-Afrika bevinden;

2.2 zeggen wij onze volledige steun toe aan alle oprechte pogingen, die gericht zijn op:
a. de realisering van gelijke behandeling en gelijke rechten tot roepingsvervulling voor alle mensen in Zuid-Afrika;
b. de afschaffing van alle bepalingen en andere beletsels, die het vrij met elkaar omgaan tussen mensen van verschillende rassen en volkeren op welke manier dan ook belemmeren;

2.3 aanvaarden wij, dat aangezien de blanken zichzelf ruime economische mogelijkheden hebben gegeven om hun roeping in staatsverband en hun roeping als individu of gezin te vervullen, het geboden is, dat dezelfde mogelijkheden gegeven worden aan alle bevolkingsgroepen, individuen en ge-

zinnen, ongeacht hun afkomst, wat betekent dat:

2.3.1 consolidatie van Zwarte Thuislanden op regeerbaarheid en economische levensvatbaarheid gebaseerd moet zijn en niet slechts op historische gronden;

2.3.2 dezelfde economische mogelijkheden, met inbegrip van eigendoms-, beroeps- en arbeidsrechten, worden gegeven aan die individuen en gezinnen, die in een Zwart Thuisland niet kunnen gedijen;

2.4 doen wij een dringend beroep op de regering:

2.4.1 om kennis te nemen van de meningen van alle verantwoordelijke mensen (Zwart, Blank en Bruin), die in Zuid-Afrika wonen, en in het bijzonder vragen wij, dat alle rassen en bevolkingsgroepen van het land (met inbegrip van de zwarten in de steden) een effectieve medezeggenschap krijgen in onderhandelingen, die hun politieke toekomst betreffen;

2.4.2 om in het bijzonder aan alle bevolkingsgroepen de gelegenheid te geven zich zinvol (bijvoorbeeld per referendum) over de voorgestelde grondwettelijke veranderingen uit te spreken;

2.5 zijn wij ervan overtuigd, in het licht van de roeping van de gelovige tot liefdebetoon aan allen en vooral aan de huisgenoten des geloofs, dat de zwakken en geringen in de Zuidafrikaanse samenleving niet slechts zij zijn, aan wie door bestaande instellingen al barmhartigheid bewezen wordt (bv. de armen en zij, die wettig gevangen gehouden worden), maar ook zij, die in de bestaande wetgeving gediscrimineerd worden; zij, die verdrukking lijden door onbezonnen optreden of machtsmisbruik, en diegenen — vooral christenen — die onder allerlei vorm van politieke verdenking staan, terwijl alle middelen om deze verdenking naar behoren opgehelderd te krijgen, misbruikt òf veronachtzaamd worden.

2.6 doen wij een beroep op de regering om de bevolking van meer informatie te voorzien met name met betrekking tot de behandeling van staatsveiligheidsaangelegenheden (zoals bijvoorbeeld de reeks 'bannings' detenties en arrestaties van 19 oktober 1977), zodat wij in staat zullen zijn om behoorlijk te oordelen over het optreden van het uitvoerende gezag en dus in een betere positie zullen verkeren om ons democratische stemrecht verantwoord uit te oefenen.

2.7 verklaren wij met betrekking tot het huidige systeem van detentie zonder proces, dat:

2.7.1 daar de regering het onmogelijk heeft gemaakt voor familie, vrienden, eigen artsen, advocaten en andere burgers hun roeping ten opzichte van deze gedetineerden te vervullen, het huidige systeem van detentie in strijd is met de Christelijke Beginselen, zoals hierboven in 2. geformuleerd;

2.7.2 dit systeem (zoals dit o.a. vorm gekregen heeft in art. 6 van de Wet op het Terrorisme) niet bevredigend toegepast kan worden, omdat teveel verantwoordelijkheid wordt gelegd op de desbetreffende minister;

2.7.3 de Minister van Justitie, als verantwoordelijke ambtsdrager, zijn plicht als enig overblijvende menselijke beschermer en naaste van

deze gevangenen niet naar behoren kan vervullen, zoals blijkt uit zijn optreden met betrekking tot de zaak-Biko.

2.8 verzoeken wij de regering ernstig:

2.8.1 om onmiddellijk de bovenstaande maatregelen zo te veranderen, dat het mogelijk wordt tenminste voor de familie, advocaten, eigen artsen en predikanten om zulke gedetineerden te bezoeken;

2.8.2 om al het mogelijke te doen om alle gedetineerden zo spoedig mogelijk bij gewone rechtbanken aan te klagen of vrij te laten;

2.8.3 om 'gebanden', als zij dit verlangen, toe te staan hun academische studie voort te zetten of hun brood te verdienen;

2.8.4 om alle gerechtelijke en andere middelen in het werk te stellen om herhaling van een geval als dat van dhr. Biko te voorkomen;

2.9 betreuren wij de behandeling van de zaak-Biko en wijzen wij er in alle oprechtheid en liefde op, dat:

2.9.1 aanvankelijk klaarblijkelijk foutieve informatie aan het publiek verstrekt is;

2.9.2 op het Transvaalse congres van de Nationale Partij met ogenschijnlijke ongeïnteresseerdheid naar de dood van dhr. Biko verwezen is.

2.9.3 de betreffende gezagsdragers waarschijnlijk niet voldoende op de hoogte waren van de omstandigheden, waaronder dhr. Biko ingevolge art. 6 van de Wet op het Terrorisme aangehouden is;

2.10 kunnen we niet anders dan de regering verzoeken alle ondervragingsprocedures door de politie en veiligheidspolitie onder streng juridisch toezicht te plaatsen teneinde mogelijke onregelmatigheden met betrekking tot de ondervraging van gedetineerden èn om verdenking jegens de politie te voorkomen.

3. Wij geloven dat voldoende vrijheid om de roeping jegens God te vervullen, van wezenlijke betekenis is.

Op grond van de bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

3.1 is het onze overtuiging, dat enige tegenstelling tussen vrijheid aan de ene en wet en orde aan de andere kant zinloos is, omdat vrijheid het fundament is van de orde, waarbinnen de vervulling van de roeping mogelijk wordt;

3.2 doen wij een beroep op de regering om vooral de vrijheid van meningsuiting en de persvrijheid nauwlettender te eerbiedigen;

3.3 vereenzelvigen wij ons in beginsel met iedere poging tot het aannemen en toepassen van een mensenrechten-verklaring, waardoor de vrijheid tot vervulling van zijn roeping voor de onderdaan in de staat degelijk omlijnd en vooral zijn rechten en plichten ten opzichte van gerechtelijke procedures behoorlijk afgebakend en verduidelijkt en deugdelijk tegen overheidsingrijpen beschermd worden.

4. Wij geloven, dat God een God van gerechtigheid is, en dat Zijn gerechtigheid een beginsel is, dat Hij in de harten en de levens van Zijn kinderen inplant. Gods gerechtigheid eist van ons gehoorzaamheid aan Hem op alle levensterreinen, en thans vooral in de politiek. Wij

geloven, dat Christelijke liefde, zoals omschreven in de wet van God, de norm is voor de beoefening van gerechtigheid. Dit betekent, dat een mens in de gelegenheid gesteld moet worden aan anderen dat te doen, wat hij graag aan zichzelf door hen gedaan zag. Wij geloven dat gerechtigheid onder andere billijkheid omvat. In een zondige wereld behelst dat een bepaalde soepelheid in de toepassing van wetten — een buigzaamheid, die het best verzekerd kan worden door controle en spreiding van menselijk gezag teneinde machtsconcentratie te vermijden.

Op grond van de bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

4.1 bevestigen wij, dat de Republiek van Zuid-Afrika, wanneer zij door de buitenwereld beoordeeld wordt, recht heeft op beoordeling volgens dezelfde maatstaven van gerechtigheid als die, welke bij andere staten aangehouden worden;

4.2 verzoeken we echter alle betrokken overheidsfunctionarissen om zich niet zo te laten meeslepen door de toepassing van dubbele standaards door critici, dat:
- a. zij menen, dat de maatstaf van gerechtigheid in het geheel niet meer op onze binnenlandse situatie toegepast behoeft te worden, en/of
- b. zij zonder meer de dikwijls waardevolle standpunten en opinies van ernstige en welmenende christenen in het buitenland afwijzen.

4.3 verklaren wij, dat het onverantwoordelijk is om de reactie op buitenlandse druk tot hoofdthema van de verkiezingen op te blazen om zodoende de voorgestelde nieuwe grondwet de aandacht, die zij vereist, te ontnemen en deze door te drukken zonder een behoorlijke peiling van de publieke opinie;

4.4 spreken wij ons uit ten gunste van een effectieve realisering van het leerstuk van de scheiding der machten — als wijze van spreiding van gezag — en nemen wij met bezorgdheid kennis van:

4.4.1 de steeds toenemende concentratie van macht bij het uitvoerende en wetgevende gezag;

4.4.2 de toenemende overlapping van het uitvoerende en wetgevende gezag;

4.4.3 de toenemende tendens tot effectieve uitschakeling van het rechterlijke gezag door onder andere:
- a. de uitsluiting van de controle in aangelegenheden, die de staatsveiligheid betreffen;
- b. het vastleggen van minimumvonnissen in een hele reeks wetten, waardoor de rechter bij voorbaat door de wetgever in het tot uitdrukking brengen van zijn eigen oordeel beperkt wordt;
- c. het vellen van louter ministeriële oordelen, waarbij personen 'geband' worden, en dientengevolge drastisch beperkt worden in hun vrijheid (bijvoorbeeld tengevolge van de Wet op de Binnenlandse Veiligheid) zonder dat de weg van gerechtelijke controle opengelaten wordt;

4.5 verklaren wij dat:

4.5.1 het noodzakelijk is, dat de weg van het recht te allen tijde voor iedereen open moet zijn, onder meer door altijd gelegenheid te geven om in beroep te gaan bij een onafhankelijke rechtbank;

4.5.2 enige maatregel, die de genoemde weg verspert, zoals bijvoorbeeld de wetten met betrekking tot detentie zonder proces of zonder aanwezigheid van een advocaat, of maatregelen, die ingrijpende oordeelsbevoegdheden aan uitvoerende ambtenaren verlenen, zonder recht op appèl, staat de behoorlijke uitoefening van recht en gerechtigheid naar de normatieve eisen van Gods Woord in de weg;

4.6 beklemtonen wij, dat wij de rechtbank, als menselijke instelling, niet als onfeilbaar beschouwen, en dat wij ons bewust zijn van het feit, dat in een moderne staat dikwijls gespecialiseerde en deskundige administratieve lichamen voor de beslechting van geschillen nodig zijn, maar verzoeken wij de wetgever om bij de instelling van deze lichamen te allen tijde de weg van het recht open te laten (onder anderen door toepassing van de beginselen van 'natuurlijke gerechtigheid' alsmede het recht van appèl op een meerder lichaam);

4.7 is het onze overtuiging, dat de beoogde nieuwe grondwet een gouden mogelijkheid biedt voor de instelling van een grondwettelijk hof, vooral met het oog op de beslechting van geschillen, die uit de nieuwe, onbekende en behoorlijk gecompliceerde grondwettelijke situatie kunnen voortkomen (vooral met betrekking tot de bepaling en afbakening van 'gemeenschappelijke' en 'eigen' zaken).

4.8 nemen wij met bezorgdheid kennis van het feit, dat er in de nieuwe situatie in beginsel feitelijk onbegrensde macht aan de Staatspresident toegekend wordt en verklaren wij dat, terwijl de traditionele bindingen en controles met het afwijken van het Westminsterstelsel zullen vervallen, het noodzakelijk is, dat de Staatspresident, om wille der gerechtigheid, in zijn optreden aan concrete en duidelijke rechtsnormen gebonden zal worden;

4.9 zijn wij verder bezorgd, omdat de Raad van Kabinetten, gezien de gescheiden functionering van de drie Parlementen, door geen persoon of instantie tot verantwoording geroepen kan worden;

4.10 zijn wij ook bevreesd, dat de voorgestelde nieuwe situatie, voor zover dit de getalsverhouding van 4:2:1 van de drie parlementen onderling, het Kiescollege en de Raad van Kabinetten betreft, geen werkelijk nieuwe situatie inhoudt, maar slechts een gewijzigde vorm van zuivere meerderheidsregering is, waarin zeer weinig ruimte is ingebouwd voor de bescherming van de belangen van minderheden, en doen wij een beroep op de regering om deze getalsverhouding te herzien;

4.11 Beklemtonen wij de wezenlijke rol van een sterke oppositie in het proces van machts- en gezagscontrole in Zuid-Afrika en doen wij een ernstig beroep op alle oppositiepartijen om hun kleine verschillen en onderling getwist te staken, zodat wij hun functie effectief kunnen vervullen.

5. Wij belijden, dat het Lichaam van Christus één is, en dat deze eenheid een rijke verscheidenheid omvat. Dit beginsel behoort door de leden van het Lichaam in alle samenlevingsvormen erkend en vorm gegeven te worden. Op grond hiervan achten wij het noodzakelijk, dat met name binnen de staat de gerechtvaardigde belangen van elke groep afzonderlijk alsmede het algemeen belang ten volle erkend en geëerbiedigd zullen worden binnen het raam van een rechtvaardig politiek bestel. Wij distantiëren

ons van alle uiterste vormen van Zwart en Blank nationaal bewustzijn, waarbij het Evangelie geïdentificeerd wordt met de geschiedenis of de groepsbelangen van slechts de ene of de andere groep met uitsluiting van alle andere groepen, en doen een beroep op de kerk van Christus om zich bewust te distantiëren van zowel een exclusief Blanke als een exclusief Zwarte theologie, die de centrale boodschap van de Schrift verdraait.

Op grond van de bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

5.1 verklaren wij, dat het beginsel van eenheid en verscheidenheid geweld aangedaan wordt als het ene volk of de ene groep alleen over de toekomst van anderen volkeren of groepen beslist; en dat o.a. etnische groepen, indien zij dit zouden verzoeken, voldoende vrij moeten zijn om over hun eigen toekomst te beslissen;

5.2 spreken wij ons ten sterkste uit tegen het bestaan en de activiteiten van exclusief Blanke en Zwarte nationalistische bewegingen en organisaties, die in het najagen van hun politieke en andere doelstellingen, de exclusieve belangen of roeping van hun etnische of raciale groepering op de eerste plaats stellen en de gerechtvaardigde belangen en rechten van andere groepen daaraan ondergeschikt te maken;

5.3 is het onze diepste overtuiging, dat er effectieve politieke samenwerking tussen alle mensen (ongeacht hun ras, volk of huidskleur) van gelijke politieke overtuiging moeten zijn ten einde de gemeenschappelijke doelstellingen na te streven en de gemeenschappelijke bedreigingen het hoofd te bieden.

5.4 zijn wij gaarne bereid onze volledige medewerking te geven aan de verwerkelijking van 5.3 en verzoeken wij de regering om de Wet op het Verbod van Politieke Inmenging te herzien teneinde de genoemde samenwerking mogelijk te maken.

5.5. zijn wij ons ten volle bewust van het bestaan van etnische verschillen in Zuid-Afrika en beseffen wij dat deze werkelijkheid het vinden van een politieke oplossing ingewikkeld maakt, maar is het onze overtuiging, dat zowel etniciteit, als (en vooral in het huidige tijdsgewricht) gemeenschappelijkheid doorslaggevend moeten zijn bij het vinden van politieke oplossingen in het bijzonder daar waar etnische verschillen reeds vervaagd zijn;

5.6. nemen wij met grote droefheid kennis van een neiging onder predikanten en lidmaten van de Kerk van Christus om het Evangelie met òf het streven van Zwart òf het streven van Blank nationalisme te identificeren en verzoeken wij diegenen, die dat doen, in de naam van onze Koning, Jezus Christus, om met deze verdraaiing van het Evangelie onmiddellijk op te houden.

6. Wij geloven dat God, die de Schepper en Rechter van alle mensen is, aan Zijn kinderen opgedragen heeft hun leven alleen naar Zijn Woord in te richten. Zijn Woord moet duidelijk aan de wereld verkondigd worden als het richtpunt voor verlossing en genezing. Dit, zo geloven wij, is een kant van onze profetische roeping, die tot reformatie en herstel leidt. Wij geloven voorts, dat het onze taak is om ons naar Gods Woord uit te spreken tegen enige verdraaiing van of ongehoorzaamheid aan het Schriftwoord, dat geldt voor de samenleving. Wij geloven, dat wij zonder vrees Gods oordeel moeten aankondigen over alle verschijningsvormen van ontmenselijking, onderdrukking en discriminatie.

Op grond van de bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

6.1 is het onze overtuiging, dat de gelovige christen de oordelen en profetieën van het Evangelie beslist ook op zichzelf, op zijn eigen gebreken en op de samenleving, waarin hij zich bevindt, moet betrekken;

6.2 is het onze overtuiging, dat geen staat in de wereld thans, in het verleden of in de toekomst de gerechtigheid van God ten volle kent en uitoefent of gekend en uitgeoefend heeft of zal kennen en uitoefenen, aangezien geen mens of overheid volmaakt is;

6.3 doen wij echter een bijzonder beroep op alle christenen in Zuid-Afrika om zich te distantiëren van enige neiging van de kant van de overheidsfunctionarissen, politici en burgers van dit land om, met een beroep op 6.2 en op wantoestanden elders in de wereld, om het bestaan van onrecht en gebreken hier ter plaatse te proberen te ontkennen, te verdoezelen of te rechtvaardigen.

7. Wij geloven, dat God alleen is de absolute Soeverein en dat Christus alle macht in hemel en op aarde werd gegeven. Zowel de burgerlijke overheid als het volk moeten dit erkennen en zijn daarom verplicht de geboden van God voor het bestaan van de staat te houden. Op grond hiervan is het onze overtuiging dat:

I) enige vorm van staatsabsolutisme of -totalitarisme, die poogt om alle niet-politieke samenlevingsterreinen alsmede het gehele leven van de burger (in zijn rijke verscheidenheid) op te slurpen in de structuur van de staat, op zo'n wijze dat de staat bepalende zeggenschap krijgt over terreinen, die principieel beschouwd niet-politiek zijn, verworpen moet worden, en dat de staat zich moet beperken tot de organisatie van het recht in de samenleving zonder die samenleving zelf te proberen te organiseren;

II) niet de wil van het volk maar de wil van God, zoals geopenbaard in Zijn Woord, het fundament voor het gezag van de overheid is;

III) de wil van God ook de bepalende factor ten aanzien van de staatsveiligheid is en dat staatsveiligheid ook de veiligheid van de onderdaan omvat — een veiligheid, die hem in staat stelt om in gehoorzaamheid aan God te leven. Staatsveiligheid betekent onder andere ook, maar niet uitsluitend, de veiligheid van de politieke partij, die aan het bewind is.

IV) de regering rechtvaardige wetten moet maken en deze wetten, ter wille van haarzelf en haar burgers, zelf moet gehoorzamen, opdat de zegen van God op onze samenleving mag rusten.

Op grond van de bovenstaande overtuigingen en in verband met de politieke situatie in Zuid-Afrika:

7.1 doen wij een beroep op de regering om de grenzen van haar gezag te allen tijde nauwlettend te respecteren;

7.2 getuigen wij dat:

7.2.1 art. 16 van de Ontuchtwet op een onschriftuurlijke en dus valse onderscheiding berust, omdat buiten-echtelijke vleselijke gemeenschap tussen personen van hetzelfde ras even immoreel is als tussen personen van verschillende rassen;

7.2.2 de staat zijn bevoegdheid ver overschrijdt door:

a. zwarte mensen slechts op grond daarvan, dat zij in verschillende gebieden wonen, te verbieden, verhinderen of voor hen te bemoeilijken met elkaar te trouwen.

b. de handhaving en de Wet op het Verbod van Gemengde Huwelijken, omdat het Woord van God niet de gemeenschappelijkheid van ras, maar de gemeenschappelijkheid van geloof als voorwaarde voor een huwelijk stelt.

7.3 verzoeken wij de regering om:

7.3.1 de valse onderscheidingen uit art. 16 van de Ontuchtwet te verwijderen;

7.3.2 alle wetten, die personen, die met elkaar willen trouwen, verbieden, verhinderen of hen bemoeilijken dit te doen, onverwijld zo te veranderen, dat zij hun roeping t.a.v. het huwelijk kunnen vervullen;

7.4 distantiëren wij ons van het dogma en de praktijk van de parlementaire soevereiniteit, omdat die erop neerkomt dat de wetgevende arbeid van een parlement, dat uit zondige, onvolkomen mensen bestaat, als absoluut, definitief en onaantastbaar beschouwd wordt;

7.5 zijn wij ervan overtuigd, dat de handhaving van gerechtigheid, en niet de handhaving van wet en orde en staatsveiligheid, de van God gegeven eerste opdracht van de staatsoverheid en -onderdaan is, en dat, als zij met ernst gerechtigheid nastreven, wet en orde en staatsveiligheid als zegen toegevoegd zullen worden;

7.6 getuigen wij tegenover de bevolking van Zuid-Afrika, dat, omdat de bevolking medeverantwoordelijk is voor het aanwijzen van de burgerlijke overheid, het de verantwoordelijkheid van de bevolking is om alle vormen van machtsmisbruik en tendenzen tot staatstotalitarisme tegen te staan en te bestrijden.

Het is tenslotte ons inzicht dat geen mens een volkomen oplossing voor de problemen van Zuid-Afrika kan geven; nochtans verzoeken wij christenen om in bescheidenheid hun bijdrage op deze terreinen te leveren ter wille van de eer van God, uit Wie, door Wie en tot Wie alle dingen zijn. Hem zij de Heerlijkheid tot in eeuwigheid! Amen.

buitenland

Kommentaar op die Koinonia-verklaring

(Voortaan genoem K.V.)

door ds. M. M. Magagane en ds. J. C. Adonis

In ons bespreking van die K.V. het ons gebruik gemaak van die Nederlandse teks.

Algemene opmerkinge:

1. In die K.V. staan daar wel dinge wat ons hoog kan waardeer. Byvoorbeeld in punt 2.7.1. staan, dat die huidige sisteem van detensie in stryd is met die christelike beginsels. Ook in punt 2.2.b. staan verder dat alle bepalinge en ander beletsels, die die vryheid van omgaan van mense van verskillende rasse belemmer, afgeskaf moet word. So kan daar nog 'n paar genoem word. Tog kom ons tot die konklusie dat die K.V. nie die apartheidsisteem in sy geheel verwerp nie. Die K.V. lewer wel kritiek op bepaalde onderdele van die beleid maar wys dit nie in prisipe af nie. Dit vind ons 'n wensentlike en fundamentele fout. Ons grootste beswaar is, dat die K.V. die tuislandbeleid kritiekloos aanvaar en erken. Die tuislandbeleid is een van die fundamenstene van die apartheidsbeleid. In punt 2 word die, vir ons verwerplike tuislandbeleid, selfs met 'n beroep op die bybel goedgepraat. Hier word gepraat van "ieder mens binnen haar grondgebied".
2. Hierby aansluitend gaan die K.V. gewoon uit van bepaalde veronderstellinge. Byvoorbeeld word daar op verskeie plekke in die K.V. 'n beroep gedoen op die regering (owerheid) asof die huidige blanke minderheidsregering 'n regering is, wat op demokratiese wyse deur al die 25 miljoen mense van Suid-Afrika gekies is. In punt 2.6 word gepraat van 'demokratiese stemreg' en dit is juis een van die wesentlike punte van kritiek, dat die 'slegs vir blankes' regering 'geen regering van ONS ALMAL IS NIE. Die K.V. gaan gewoon kritiekloos aan hierdie wesentlike punt verby.

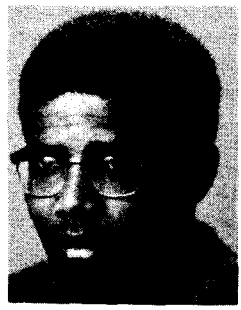

Johannes Adonis: geboren in Kaapstad. Ging na de lagere en middelbare school naar de "theologische school", werd in 1967 bevestigd als predikant in Transkei, enkele jaren later in Kaapstad. Thans studerend te Atlam.

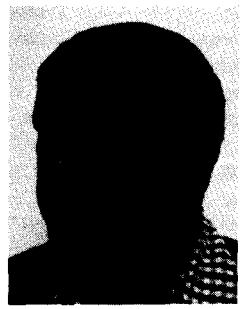

Mathew Magagane: geboren in Pietersburg, 1942. Na de lagere school volgde hij 1 jaar middelbaar onderwijs, maar moest die studie afbreken wegens geldgebrek thuis. Verdiende een tijdlang zijn brood als bouwvakarbeider. Ging toen zijn middelbare studie inhalen en begon daarna aan zijn theologische studie. Werd in 1969 als predikant bevestigd in Madlala. Thans studerend te Amsterdam.

3. In die K.V. word 'n valse onderskeid gemaak tussen die 'volk van Suid Afrika' en die res van die inwoners. Dit is duidelik dat wanneer daar in punt 7 gepraat word van die volk, dit, uit die verband, duidelik is dat dit na blankes verwys. Dieselfde staan in punt 7.6. Hierteenoor word na die swartmense verwys as 'de burgers van deze staten'. Hier word bedoel mense in die tuislande. Ons vraag is nou: behoort ons as swartmense ook nie tot die bevolking van Suid Afrika nie? Ons verwerp hierdie valse onderskeid wat van ons vreemdelinge wil maak in ons eie vaderland. Verder word in punt 2.3 die indruk gewek dat die blankes 'in Suid Afrika 'n eenheid vorm terwyl van die ander inwoners gepraat word as, 'alle bevolkingsgroepe'. Die indruk is ook vals want die blankes bestaan uit Engelse, Duitsers, afstammelinge van Hollandse koloniste, Franse, Portugese en Grieke.

Onbegryplike sake:

In die K.V. is daar vir ons — 'n paar onbegryplike sake.

1. In punt 2.3. word gepraat van die ekonomiese moontlikhede wat die blankes geniet en dat dieselfde aan alle bevolkingsgroepe gegee moet word. In punt 2.3.2. word verder gepraat van eiendoms, beroeps en arbeidsregte. Waarom word POLITIEKE REGTE uitgesluit? Dit is 'n fundamentele punt van kritiek.
2. 'n Verder onbegrypelike saak is dat in punt 2.7.1. gesê word dat die huidige sisteem van detensie in stryd is met die christelike beginsels, maar tog word die 'regering' versoek om hierdie sisteem so te verander dat dit moontlik is vir familie, advokate, dokters en predikante om hierdie gedetineerdes te besoek. Die sisteem van detensie, wat dan so in stryd is met die christelike beginsels, word dus nie verwerp nie.
3. In punt 5.1. word gepraat van die *beginsel* van eenheid en verskeidenheid met verwysing na die kerk as liggaam van Christus. Die bybel leer ons dat jy tereg van die eenheid van die kerk kan praat as 'n *beginsel*. Ons beswaar is wanneer jy ook van die verskeidenheid 'n *beginsel* gaan maak wat dieselfde waarde het dan die eenheid. Dit is na ons mening fout. Die verskeidenheid is iets wat die bybel erken en aanvaar en die is daar om die eenheid te dien. Eenheid is vir ons veel belangriker dan verskeidenheid.

Ons weet dat hierdie standpunt naamlik, waar eenheid en verskeidenheid as bybelbeginsels gebruik word, die N.G. blanke kerk die bestaan van aparte kerke vir aparte bevolkingsgroepe, regverdig. Ons verwerp hierdie siening as onbybels.

4. In punt 7.2.2.b. word gesê dat die Wet op Verbod van gemengde huwelike 'n onbybelse saak is en tog word die 'regering' gevra om 'alle wetten, die personen die met elkaar willen trouwen, verbieden, verhinderen of hen bemoeilijken dit te doen, *onverwijld zo te veranderen,* dat zij hun roeping t.a.v. het huwelijk kunnen vervullen;' (7.3.2.)
Waarom verwerp die K.V. nie die Wet op Verbod van gemengde huwelike as dit 'n onbybelse saak is nie?
5. In punt 5 word van swart teologie as antiblanke teologie gepraat. Ook blanke teologie word as anti-swart geteken. Dit is op sy sagste gesê 'n verkeerde beeld. Ook blankes kan swart teologie beoefen.

Konklusie:

1. Die K.V. lewer wel kritiek op bepaalde punte van die apartheisbeleid maar wys die beleid self nie af nie. Die politieke kader bly onaangeraak. Dit blyk die duidelikste uit punt 5 waar geskrywe staan: 'Op grond hiervan achten wij het noodzakelijk, dat met name binnen de staat de gerechtvaardigde belangen *van elke groep afzonderlijk* alsmede het algemeen belang ten volle erkend en geëerbiedigd zullen worden binnen het raam van een rechtvaardig politiek bestel.'
Ten spyte van bepaalde positiewe punte in die K.V., is ons DIEP TELEURGESTEL in die verklaring.
2. Verder wil ons konstateer dat alhoewel daar gesê word dat, dit 'n verklaring is wat voortgekom het uit multirasiale diskussies, dit vir ons meer dan duidelik is dat die egte, outentieke stem van die swartmense in Suid Afrika NIE in hierdie verklaring gehoor word nie. Vir ons is die stuk opgestel deur liberale blanke christene wat probeer om beide blank en swart tevrede te stel. So 'n houding, gesien die situasie in Suid Afrika, is elke christen onwaardig. Elke christen moet kies en bereid wees om die konsekwensies van sy keuse te dra. Die tyd van probeer om op twee stoele te sit is lank reeds verby. Inteendeel jy bewys NIEMAND 'n guns met so 'n houding nie.

buitenland

Commentaar: Licht in het donker

door ds. C. Mak

Ds. C. Mak (50) te Hengelo is gereformeerd predikant aldaar. Hij is voorts praeses van de synode van de Gereformeerde Kerken.

Niet zonder aarzeling ben ik ingegaan op de uitnodiging commentaar te geven op de Koinonia-verklaring. Hoe graag zou ik zonder meer mijn waardering en vreugde uitspreken over hetgeen die jonge mensen uit Potchefstroom op tafel hebben gelegd. Maar de eerlijkheid gebiedt me om ook enige kritische opmerkingen te maken bij hun stuk. Ik doe dat om hen te helpen bij hun verdere bezinning. En ik begin er maar mee, opdat het accent van mijn verhaal toch valt op mijn betuiging van respect. Aan het slot wil ik proberen de vraag te beantwoorden, of wij in Nederland soms geholpen kunnen worden in onze discussies met elkaar over Zuid-Afrika door de Koinonia-verklaring.

Kritiek

Wie zich bezig houdt met de problemen, waarmee de Republiek van Zuid-Afrika worstelt, komt vroeg of laat tot de ontdekking, dat het in feite altijd weer gaat om de problemen, die worden opgeroepen door de thuislanden-politiek van de regering. Die politiek moet de oplossing bieden voor alle noden van alle volken in het land. Wanneer die politiek tot een goed einde is gebracht, zal Zuid-Afrika iets als een paradijs zijn en in elk geval een voorbeeld zijn voor alle andere landen in de wereld, die te maken hebben met minderheden binnen hun grenzen. Het drijvende beginsel achter dit creëren van thuislanden is ongetwijfeld het handhaven van de identiteit. Bedoeld wordt dan wel de identiteit van alle volken in Zuid-Afrika, maar uit vele gesprekken in dat land is het mij duidelijk geworden, dat de blanken, die deze politiek tenslotte hebben bedacht, allereerst denken aan hun eigen identiteit. De vraag, of dit strookt met wat de Bijbel gerechtigheid noemt, is nauwelijks bespreekbaar. Als gerechtigheid inhoudt, dat men de ander tot zijn recht moet laten komen, lijkt het mij uitgesloten over die ander te beslissen zonder hem minstens inspraak gegeven te hebben in hetgeen men meent voor hem te moeten regelen. Maar al wat zich rondom de regering-Vorster schaart, vindt zo'n opmerking maar wereldvreemd en ergerlijk. . .

Wat zegt nu de Koinonia-verklaring? Punt 5.1 luidt aldus: 'Wij verklaren, dat het begin-

Commentaar: Licht in het donker

ds. C. Mak

sel van eenheid en verscheidenheid geweld aangedaan wordt, als het ene volk of de ene groep alleen over de toekomst van andere volken of groepen beslist; en dat o.a. etnische groepen, indien zij dit zouden verzoeken, voldoende vrij moeten zijn om over hun eigen toekomst te beslissen'. Dat klinkt uitstekend en veroordeelt in feite de thuislanden-politiek, die is ontworpen en wordt opgelegd door de blanke minderheid. Maar de verklaring heeft het tot mijn verbazing niet over de thuislanden in het vervolg. Wel is al onder punt 2 over die thuislanden gesproken; daar lezen we, dat de regering billijkheid moet betrachten tegenover de burgers van die staten. Ik betreur het, dat men nauwelijks toont te zijn doordrongen tot de kern van een zaak, die in Zuid-Afrika niet alleen leed veroorzaakt, maar inwoners van het land degradeert tot tweederangs-burgers. En dan te bedenken, dat de zwarten drie-kwart van de bevolking uitmaken! Dit ageren tegen het beleid van de regering vanuit het aanvaarden van de wetten des lands doet toch denken aan de activiteiten, die de leiding van de afrikaans sprekende kerken ontplooit, wanneer er mensen tussen de wielen zijn geraakt.

Dan staan de wetten zelf niet ter discussie, maar wordt met de regering gesproken over de juiste en billijke toepassing van die wetten. Ik moet het met spijt constateren. In de begeleidende brief van de Koinonia-verklaring lezen we: 'In de eerste plaats was er het gevoel (bij de conferentiegangers), dat de werkelijke betekenis van het Calvinisme in Zuid-Afrika niet altijd voldoende tot uitdrukking gebracht wordt, en vooral in de politiek dikwijls verward wordt met andere *ideologieën.* In de tweede plaats waren de conferentiegangers bezorgd over het feit, dat er thans in Zuid-Afrika geen politieke partij bestaat, die de *consequenties* van het Reformatorische (of Bijbelse) geloof tot uitdrukking brengt of gestalte geeft in de praktische politiek' (cursiveringen van mij, C. M.). Er is geen reden ons in Nederland op de borst te slaan, wanneer wij deze verzuchting lezen. Wel mag worden geconstateerd, hoe moeilijk het is om zich vrij te houden van de sfeer, waarin men dagelijks moet leven en die men terecht als benauwd aan de kaak stelt.

Respect

Ik haast me naar wat ik zelf graag als het hart van mijn overwegingen wil aanmerken: het betuigen van mijn respect voor wat de opstellers van de Koinoniaverklaring op papier gezet hebben en vlak voor de verkiezingen hun land hebben ingestuurd. Om daar iets van te laten meevoelen wil ik een poging doen te tekenen hoe naar mijn oordeel de afrikaans-sprekende blanke christen zichzelf ziet voor het aangezicht van God en mensen. Hij is er op grond van wat God hem openbaarde in de Schrift en de historie heilig van overtuigd, dat hij geroepen is zijn land 'te bewerken en te bewaren'. Anderen mogen daar aan meedoen, maar het laat zich niet denken, dat hun inzichten de afrikaanse zouden overheersen zonder dat het land te gronde wordt gericht. Dus ligt het voor de hand, dat kerk en staat elkander ter zijde staan: beide hebben immers, ieder op eigen terrein, dezelfde goddelijke roeping na te komen? Wie lid is van een der drie afrikaans-sprekende kerken is vanzelfsprekend ook aangesloten bij de Nationale Partij van Vorster. En wie in kerk of staat een leidinggevende positie heeft bereikt, kan een uitnodiging om lid te worden van de Broederbond onmogelijk afslaan. En wie, laten we zeggen: door te luisteren naar het Evangelie, twijfel bij zich voelt opkomen over die nauwe verbinding van kerk en staat, laat het wel uit zijn hoofd daaruit allerlei consequenties te trekken. Want het land wordt bedreigd! Niet alleen van buitenaf, omdat in de buurlanden de zwarte bevolking het heft in handen heeft genomen, maar ook van binnenuit, omdat meer en meer zwarten allerlei moeilijke vragen stellen. Alle hens moeten aan dek! Wel zal de Here Zelf aan bedreigingen een einde maken, omdat Hij Dezelfde is als in het verleden; maar de gelederen moeten wel gesloten blijven, want dat deden ook de vaderen. Het zou fijn zijn, wanneer Amerika wilde helpen bij het keren van het communisme, maar ook zonder Jimmy Carter moet het karwei te klaren zijn, mits er niemand uit de boot springt. . .

In die wereld komt de Koinonia-verklaring, die met deze woorden begint: 'Het is onze vaste overtuiging, dat wanneer er een conflict is tussen de wet van God en datgene, wat de overheid van ons verwacht, wij altijd meer gehoorzaam moeten zijn aan God dan aan de mensen (met inbegrip van de gezagsdragers).' Dat zijn in Zuid-Afrika natuurlijk geen onbekende woorden. Maar hier zijn ze de

Commentaar: Licht in het donker

ds. C. Mak

openingszet van een verklaring, waarin slag op slag in ronde woorden wordt gezegd, dat de ondertekenaaars het vanuit hun geloof moeilijk hebben met de wetten van het land en de uitoefening van het gezag door de regering. En hun moeiten betreffen niet allerlei bijzaken, maar niets minder dan de gerèchtigheid, die de kerk moet verkondigen (Mt. 6:33) en de staat moet betrachten (Spr. 14:34).
Om dat aan te tonen geef ik uit elk van de zeven punten, die de verklaring telt, wat citaten, waarbij mijn keuze uit de overvloed van gegevens vrij willekeurig is, maar naar ik meen wel verantwoord.
1.5: 'Wij verklaren. . ., dat er in het huidige politieke systeem vele zaken zijn, die naar onze bescheiden mening rechtgezet behoren te worden. En we nemen de vrijheid, de aandacht van de staatsoverheid alsmede die van gelovige en verantwoordelijke burgers daarop te vestigen'.
2.7.1: 'Daar de regering het onmogelijk heeft gemaakt voor familie, vrienden, eigen artsen, advocaten en andere burgers hun roeping ten opzichte van deze gedetineerden (bedoeld zijn die van 19 oktober 1977, C. M.) te vervullen, verklaren wij dat het huidige systeem van detentie in strijd is met de Christelijke Beginselen. . .'
3.2: 'Wij doen een beroep op de regering om vooral de vrijheid van meningsuiting en de persvrijheid nauwlettender te eerbiedigen'.
4.4.3 c: 'Wij nemen met bezorgdheid kennis van het vellen van louter ministeriële oordelen, waarbij personen 'geband' worden, en dientengevolge drastisch beperkt worden in hun vrijheid (bijvoorbeeld ten gevolge van de Wet op de Binnenlandse Veiligheid) zonder dat de weg van gerechtelijke controle opengelaten wordt'.
5.4: '. . . en verzoeken wij de regering om de Wet op het Verbod van Politieke Inmenging te herzien. . .'
6.3: 'Wij doen. . . een bijzonder beroep op alle christenen in Zuid-Afrika om zich te distantiëren van enige neiging van de kant van de overheidsfunctionarissen, politici en burgers van dit land om. . . het bestaan van onrecht en gebreken hier ter plaatse te proberen te ontkennen, te verdoezelen of te rechtvaardigen'.
7.1: 'Het is onze overtuiging, dat enige vorm van staatsabsolutisme of -totalitarisme, die poogt om alle niet-politieke samenlevingsterreinen alsmede het gehele leven van de burger (in zijn rijke verscheidenheid) op te slurpen in de structuur van de staat, op zo'n wijze, dat de staat bepalende zeggenschap krijgt over terreinen, die principieel beschouwd niet-politiek zijn, verworpen moet worden, en dat de staat zich moet beperken tot de organisatie van het recht in de samenleving zonder die samenleving zelf te proberen te organiseren'.

Dit alles laat zich horen. De opstellers, docenten en studenten van de Gereformeerde Universiteit van Potchefstroom, maar niet allen lid van de zgn. Dopper-kerk, soms van huis uit engels-sprekende Methodisten, hebben weet van de souvereiniteit-in-eigen-kring en zijn bewogen over de toekomst van hun land.

Het is moeilijk te zeggen, hoeveel Afrikaners achter hen staan. Sommigen schatten de aanhang in Potchefstroom op 20% van de docenten en studenten. Ik zou dat wensen, maar heb mijn twijfels. Wel weten we iets van de reactie op de Koinonia-verklaring van de zijde van de Raad (van bestuur) van de Universiteit. Ik citeer het zuidafrikaanse blad Beeld van 21 jan. 1978: 'Die Raad keur die verklarings na die strekking van die inhoud en die tyd van publikasie daarvan ten sterkste af, en verwerp en betreur dit dat in die openbaar die verklaring aan die universiteit verbind is en ernstige negatiewe implikasies vir die universiteit gehad het. Die raad neem met dankbaarheid kennis van die verskoning van die betrokke studente en docente en aavaar dit in goeie trou'.
Opvallend is, dat met geen enkel woord wordt ingegaan op wat de opstellers geponeerd hebben. Men moet de conclusie trekken, dat er nauwelijks uitwisseling van gedachten is geweest, waarin met argumenten gepoogd is elkaar te overtuigen van eigen gelijk. En dat, terwijl het nota bene gaat om zaken en visies, die van levensbelang zijn voor Zuid-Afrika! De Raad van de Universiteit heeft zich, zo moet ik wel concluderen, vooral bezig gehouden met de slechte naam, die Potchefstroom zou kunnen krijgen bij de regering en de leden van de Nationale Partij en de Broederbond. Ik ben bang, dat aan dat rijtje de kerken moeten worden toegevoegd. . . Verontschuldigingen werden aangeboden en aanvaard. En toen, zo meldt

Commentaar: Licht in het donker

ds. C. Mak

Trouw van 9 maart 1978, een vergadering was belegd om de verklaring voor belangstellenden toe te lichten, kwam er niemand opdagen. De gelederen zijn gesloten. Wie probeert te wrikken aan de gangbare meningen, loopt de kans als verrader aan de kaak gesteld te worden. En als het Evangelie ter sprake wordt gebracht in al z'n consequenties voor de landspolitiek? Ook dan geen discussie, zo begrijp ik. . .

Nederland

Het valt mij op bij het lezen van de krant, het doornemen van de post en het beluisteren van wat men telefonisch mij meent te moeten toevoegen, dat de kwestie-Zuid-Afrika de gemoederen van velen in ons land in beweging brengt.
Ik denk zelfs, dat de polarisatie, zonder welke velen blijkbaar niet leven kunnen, zich de laatste tijd concentreert op Zuid-Afrika. Dat is te triester, wanneer het christenen betreft, die allen zeggen gehoorzaam te willen zijn aan de Bijbel en met teksten gewapend tegenover elkaar staan. Is de Bijbel soms voor velerlei uitleg vatbaar en daarom per definitie zonder gezag? Dat wil en kan ik niet geloven. Alsof God Zijn nieuwe schepping gefundeerd zou willen hebben op een boodschap, waarmee je alle kanten tegelijk op kunt.
Maar wij moeten wel leren 'elk bedenksel als krijgsgevangene te brengen onder de gehoorzaamheid aan Christus' (2 Cor. 10:5b). Welnu, bij dat leerproces worden we naar mijn mening geholpen door de opstellers van de Koinoniaverklaring. Die hebben het thuis en aan de Universiteit wel anders geleerd dan ze nu zeggen. Hun gedachten zijn niet onfeilbaar, maar blijken wel gevormd te zijn in het vaker luisteren naar wat het Evangelie zegt over gerechtigheid. Het ware te wensen, dat wij hen navolgden door ons af te vragen, in hoeverre onze beweringen aangaande Zuid-Afrika produkten zijn niet van het buigen voor het Evangelie, maar van onze historie, omgeving en machtsaanspraken. Zonder nederigheid komt er van dit zelfonderzoek onder ons niet veel terecht. Maar we willen toch leerlingen zijn van de Heer?

Er is nog iets, waarmee te rekenen valt in onze gepolariseerde discussies. Aan de ene kant zijn er onder ons, die het standpunt van de zuidafrikaanse regering zo ongeveer heilig verklaren. Aan de andere kant zijn er stemmen te horen, die alle verbindingen met blank Zuid-Afrika radicaal willen doorsnijden. De eersten kunnen uit de Koinonia-verklaring leren, dat er echt wel wat valt af te dingen op de regeringspolitiek, nu mensen de stem verheffen, die hun land en volk liefhebbende, die het communisme verfoeien en die hun overheid gehoorzaamheid willen betonen. En de anderen kunnen vanuit Potchefstroom vernemen, dat er ook nog andere blanken zijn dan de officiële woordvoerders van overheid en kerk; hun stem mag zwak zijn, hun argumenten zouden weleens sterker kunnen doorwerken dan wij vandaag vermoeden.

Tenslotte: het beste, dat Nederland Zuid-Afrika kan aanbieden is het licht van de H. Schrift. Ik geef de hoop niet op, dat dat Evangelie toch eens zal overwinnen in dat land. Maar dan zullen wij in Nederland het wel eens moeten worden over die boodschap van onze Heer. Ik denk, dat de Koinonia-verklaring ons daarbij geweldig kan helpen.

interview

Gesprek met minister De Koning

door dr. G. Puchinger

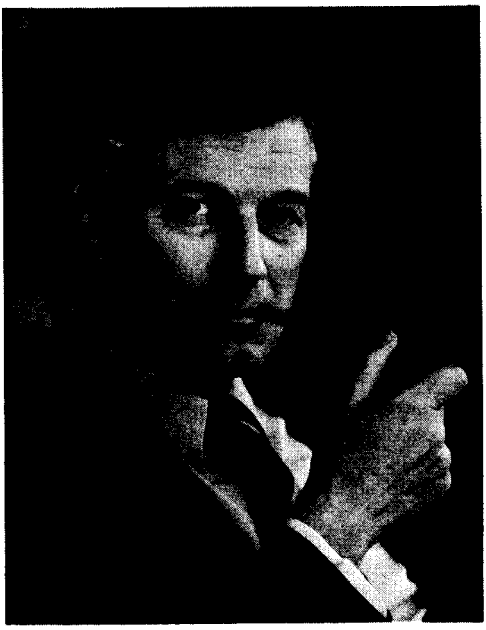

'Als er nu één probleem is dat ik in al die jaren dat ik werkte in christelijke organisaties als moeilijk ervaren heb, dan de verhouding tussen geloven en handelen, waarover Heinz-Horst Schrey in 1961 zijn tekstboek *Glauben und Handeln, Grundprobleme Evangelischer Ethik,* heeft uitgegeven.
Mijn boekenkast staat vol met geschiedenis, vooral ook kerkgeschiedenis, met theologie en sociologie, waaruit telkens blijkt dat mensen met goede, soms gelovige bedoelingen, hun christelijk geloof toch zo beperkt en vaak zo volslagen fout hebben gerealiseerd.
Neem nou, heel in het algemeen gesproken, het boek van Albert Speer, *Spandauer Tagebücher,* en vooral zijn *Erinnerungen,* die ik tijdens mijn vakantie gelezen heb, dan kom je toch wel tot de mismoedige conclusie dat een hoogstaand en spiritueel mens zich heeft laten inschakelen in een bot en misdadig systeem. En dat geeft je op zijn minst aanleiding om jezelf zo nu en dan de vraag te stellen, wat je bedoelingen zijn, en hoe je handelen daarmee correspondeert, ook in de politiek.
Vooral voor anti-revolutionairen is dat erg nuttig, omdat wij zo vaak dreigen te blijven steken in het afleggen van louter getuigenissen. En je overtuiging moet immers aansluiten bij je politieke doeleinden!'
Aan het woord is drs. Jan de Koning, sinds

Drs. J. de Koning (51) te Voorschoten is minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Hij werd op 31 augustus 1926 geboren in Zwartsluis. Hij is sociaal-geograaf.
In 1955 is hij in dienst getreden van het Sociologisch Instituut van het Convent van Christelijke Sociale Organisaties in Den Haag. In die functie raakte hij betrokken bij de agrarisch-sociale voorlichting van het Christelijke Boeren- en Tuindersbond (CBTB).
In 1961 werd drs. De Koning benoemd tot wetenschappelijk medewerker/docent aan het Instituut voor Sociale Wetenschappen van de Vrije Universiteit in Amsterdam. In 1964 volgde zijn benoeming tot algemeen secretaris van de CBTB.
Van 1969 tot 1971 was de heer De Koning lid van de Eerste Kamer voor de Anti-Revolutionaire Partij, in mei 1971 stak hij het Binnenhof over en werd lid van de Tweede Kamer voor de ARP, alsmede van de christen-democratische fractie van het Europese Parlement in Straatsburg. Hij maakte deel uit van de landbouwcommissie en van de commissie voor Externe Economische Betrekkingen van dit Parlement.
Van mei 1973 tot eind 1975 was drs. De Koning voorzitter van de ARP. De heer De Koning is gehuwd en heeft twee kinderen.

Gesprek met minister De Koning

dr. G. Puchinger

19 december 1977 minister voor ontwikkelingssamenwerking, die van 1969 tot 1971 lid van de Eerste Kamer, en sindsdien, tot zijn toetreden tot het kabinet-Van Agt, lid van de Tweede Kamer was, terwijl hij tevens van 1971 tot 1977 zitting had in het Europese Parlement te Straatsburg.
Ik moet daarbij mogelijk vooral nog noemen dat hij van 1973 tot 1975 voorzitter was van het Bestuur van de Anti-revolutionaire Partij, want de periode van zijn kortstondig presidiaat was misschien wel de meest stormachtige uit de niet onbewogen eeuwgeschiedenis van deze politieke partij. Onder zijn presidiaat vonden immers, onder eindeloze discussies op allerlei niveau, de voorbereidingen plaats tot het *definitief* toetreden tot het CDA. Maar gedurende deze interne perikelen is zijn naam steeds buiten geding gebleven.
Men zou geneigd zijn datzelfde te zeggen inzake zijn toetreden tot het onder zo grote spanningen gevormde kabinet-Van Agt. Want toen men in een interview voor de *Haagse Post* van 14 januari 1978 zijn voorganger minister J. P. Pronk naar zijn opvolger vroeg, luidde het geruststellend antwoord: 'Ik ben niet ongelukkig dat De Koning op mijn plaats zit. Ik kwalificeer hem als een goed politicus, die een politieke fout heeft gemaakt door in dit kabinet te gaan zitten. Maar het is een man van niveau'.
Minister De Koning heeft er begrip voor dat met name de ontwikkelingssamenwerking onder de aandacht van het publiek moet blijven, wil het de sympathie behouden van de belastingbetaler, vandaar wellicht dat ik de weken voor ik hem sprak heel wat interviews met hem in de pers aantrof: op 21 januari in *Trouw* en het *NRC-Handelsblad,* op 2 februari in *Het Parool* en nog op de ochtend van ons gesprek in *De Volkskrant.*
Het leek mij daarom wel juist hem, zoals overigens mijn gewoonte is, niet alleen naar de ontwikkeling der volkeren, maar ook iets over zijn eigen ontwikkeling te vragen, waarover hij aanving:

'Ja, 't is eigenlijk lastig je te realiseren waar het begin ligt. Waar beginnen je ervaringen, die je hebben gevormd tot wat je nu bent?
Ik dénk bij het geboren en getogen zijn in een dorp, waar je iedereen kent, waar iedereen jou kent. Dat was bij mij in Zwartsluis, tussen Zwolle en Meppel gelegen, aan het Zwarte Water.
Maar goed, een dorp dus, waar je thuis was in een hecht gezinsverband. Mijn ouders hadden een heel harmonisch huwelijk. Ik denk dat je dat een ingebouwde stabiliteit meegeeft, die je pas later herkent en je realiseert.
Mijn vader was daar burgemeester-secretaris, vanaf 1923 tot hij in 1964 of zo gepensioneerd werd, terwijl hij er tot aan zijn dood in '76 gewoond heeft.
Het is nu haast ongelooflijk dat iemand meer dan vijftig jaar op één plaats woont. Wij zijn tegenwoordig immers allen nomaden, die ettelijke malen in ons leven verhuizen.
Goed, dat was Zwartsluis. . .
Ik heb als student mijzelf eens voor maanden geruïneerd door de aanschaf van een Blaeuwkaart, een geografische kaart van Zwartsluis, uit de beroemde Blaeuw-atlas van rond 1600, die zoals je ziet hier nog ingelijst in mijn kamer hangt. Ik heb hem gekocht bij Beijers, te Utrecht, tegenover het Universiteitsgebouw aan het Domplein. Hij kostte voor een student een vermogen, die kaart van *Swarteslvys.* Er waren twee doorgangen in het veengebied, één bij Koevorden en één bij Zwartsluis. Dat is de geschiedenis. Als vesting is Zwartsluis één keer aangevallen, in 1672, in het rampjaar, ik denk door Bommenberend, en is zonder slag of stoot veroverd, omdat de wacht zat te dammen; dat dambord staat nu in 't wapen van de gemeente, zodat zij hun eigen schande vereeuwigd hebben.
Mijn vader was een uitstekend bestuurder, die bijna veertig jaar gemeentebestuurder is geweest, zonder enig conflict. Dat is eigenlijk heel knap, als je zo menselijke relaties kunt beheersen. We hebben daar vaak samen over gepraat: hoe moet je omgaan met mensen als je bestuurlijke verantwoordelijkheid draagt, om én het gezag geloofwaardig tot zijn recht te laten komen, én de mensen, die onderworpen zijn aan dat gezag, in hun waarde te laten?
Boven de ingang van de raadszaal van Zwartsluis stond in gothische letters:

Trekt u niet aan wat yeder secht
Maar doet wat billyck is en recht.

Dat is een spreuk die ik altijd als leidraad heb opgevat voor goed menselijk bestuur.
Ik denk dat je in mijn huidige functie je daaraan moet vasthouden voor je eigen werkterrein, maar ook als criterium van het beleid dat

het kabinet als zodanig heeft te voeren.
Dit kabinet zal veel incasseringsvermogen moeten hebben, omdat het steunt op een smalle meerderheid, omdat het geconfronteerd zal worden — verwacht *ik* althans — met een aggressieve oppositie, en omdat het diepingrijpende en pijnlijke maatregelen zal moeten nemen op sociaal-economisch gebied. Dáár zal de kritiek wel op komen, en die kritiek is alléén te doorstaan, als binnen het kabinet de innerlijke zekerheid leeft over de noodzaak én de billijkheid van de te nemen maatregelen.
Daarop zal ook onze onderlinge verbondenheid moeten steunen.
Die mogelijkheid van verbondenheid is bij de huidige ploeg zeker aanwezig. De karakters van de afzonderlijke mensen lijken goed op elkaar afgestemd; er is geen behoefte om individuele posities scherp aan te zetten, en er is vaak humor in de kabinetszitting, die problemen relativeert en tegenstellingen kan overbruggen. Maar natuurlijk, de echte problemen moeten nog komen.'

En welke zullen dat zijn?

'Daar wou ik juist op komen. . .
De samenstelling van het pakket van ombuigingsmaatregelen: hoeveel in de sfeer van de sociale voorzieningen en op welke punten; hoeveel in de sfeer van de bestaande overheidsuitgaven en wáár precies; hoeveel in het niet aanpakken van nieuwe taken, ook wanneer omtrent deze reeds verwachtingen zijn gewekt.
Bij de keuzes die op alle drie punten moeten worden gedaan, zijn de posities van afzonderlijke ministers in het geding; maar ook en vooral de politieke *image* van het kabinet als zodanig, en van de lijn die in de komende jaren zal worden gevolgd.
Daarom is de opzet van de ombuigingsmanoeuvre niet alleen sociaal-economisch van belang — werkloosheidsbestrijding, inflatie, herstel rendementen van het bedrijfsleven — maar ook van algemeen politiek belang'.

Zal daaruit zijn af te lezen wat de koers wordt van het CDA?

Het gaat mij hier om twee dingen.
Er zijn veel kritische vragen rond de aard van het CDA als politieke beweging. Nu het CDA in een dominante positie regeringsverantwoordelijkheid draagt, moeten die kritische vragen door het beleid beantwoord worden.
In de tweede plaats zijn er veel kritische vragen over de stabiliteit van het CDA. Zal vanuit het nog altijd herkenbare drie-stromenpatroon een hechte politieke eenheid kunnen ontstaan? En ook daarbij kan het beleid van dit kabinet een beslissende rol vervullen.
Het CDA mag niet breken op het kabinetsbeleid, zomin als het kabinet mag breken op het CDA-beleid.
Dat veronderstelt zowel een homogeen kabinet als een homogene CDA-fractie, en de bereidheid van beide om op elkaar in te spelen'.

Zit die homogene fractie naar uw laatste ervaringen bij de formatie er in?

'Ik denk het wel. In de periode van ruim een half jaar, waarin gepoogd werd een PVDA-CDA-kabinet tot stand te brengen, is de fractie als een eenheid opgetreden. Ook als enkelen voorbehoud maakten ten aanzien van een of ander onderdeel van het ontwerp regerings-program — bijvoorbeeld Andriessen en enkele anderen inzake het sociaal-economisch beleid of abortus — heb ik dat nooit ervaren als een breuk in de eenheid.
Nu weet ik niet hoeveel keer we als fractie vergaderd hebben — vraag dat maar aan de notulator Joop van Rijswijk, ik geloof wel vijftig maal — maar die vergaderingen hebben de fractie onder leiding van Van Agt tot een eenheid gesmeed. Van Agt heeft daarin, door zijn uitstekende wijze van leiding geven, een belangrijk aandeel gehad; hij had in die dagen een fijne neus om alles te vermijden wat met het gewone fractie- of Kamerwerk te maken had; dat liet hij zorgvuldig aan Willem Aantjes over; maar hij heeft bij mijn weten alle besprekingen over de formatie geleid. Hij deed dat uitstekend, wat lankmoedig en terughoudend. Ieder kreeg ruim gelegenheid zijn problemen rond het aan de orde zijnde onderdeel van het ontwerp program-akkoord breed uit te meten. Na vele uren trok Van Agt dan uit de stroom van interventies een conclusie, die exact de grootste gemene deler bevatte en precies het terrein dekte waarop de eerstvolgende beslissing moest worden genomen. Zijn conclusie bevatte dus niets te veel, niet meer dan strikt nodig was, en vermeed daardoor alle meningsverschillen die niet of nog niet aan de orde waren. Hij was een voorbeeld van een perfect en produktief

Gesprek met minister De Koning

dr. G. Puchinger

voorzitter.
Ook de op zichzelf toch zeer ingrijpende overgang naar de CDA-VVD-fase in de formatie is met grote eenstemmigheid genomen. Slechts één lid maakte voorbehoud.
In zekere zin zou je dit weer een nieuwe fractie kunnen noemen, aangezien wel een man of twaalf — maar verifieer dat zo nodig maar bij Joop van Rijswijk, die weet al die dingen — in dit kabinet zijn overgegaan uit de oude fractie. Toch geloof ik dat de eenheid in deze nieuwe ploeg niet minder zal zijn dan in de fractie zoals deze op 26 mei 1977 is opgetreden, de dag na de verkiezingen.
Nou, dit over de homogeniteit van kabinet en fractie'.

Voor het eerst zitten er twee sociaal-geografen in het kabinet: Beelaerts van Blokland en u. Voelt u zich ook sociaal-geograaf als minister?

'Ik ben mij dat niet bewust, maar onbewust heeft die studie in Utrecht toch veel invloed op je wijze van denken. Geografie is overigens een leuk vak om te studeren, maar ook een merkwaardig vak'.

Waarom?

Het leert je een zekere pragmatische benadering van de dingen. Want ieder geografisch gebied is tenslotte uniek en heeft zijn eigen typische samenhang tussen alle elementen die aan het leven in dat gebied vorm geven. Daarom heeft de algemene theorievorming in de geografie nooit veel kans gekregen, terwijl die in de sociologie bijvoorbeeld naar mijn gevoel zo onmatig voortwoekert, dat het menselijk leven daarachter soms nauwelijks meer herkenbaar is. Geografie drukt je met de neus op de feiten én op de samenhang van de feiten. Je kunt zeggen: Friesland blijft Friesland, vanuit wélk theoretisch gezichtspunt je het ook bekijkt!
Geschiedenis en aardrijkskunde zijn twee merkwaardige vakken, omdat ze zich nauwelijks lenen tot een systematiek, die verschillende perioden in de geschiedenis of verschillende gebieden van de aardbol tot elkaar herleidt. De regeringsperiode van Karel V is nu eenmaal uniek en onherhaalbaar, net zoals Friesland in de geografie.
Goed. . .
Ik heb met geografie eigenlijk nooit iets gedaan in de praktijk. Het voornaamste nut van de studie is geweest, dat ik er op de collegebanken mijn vrouw heb ontmoet. Dat klinkt natuurlijk niet aardig tegenover de geografie. Laat ik dan maar zeggen: het is van groot nut geweest, dat. . .
Al tijdens mijn studie ging mijn belangstelling toch meer uit naar sociologie en sociale psychologie. Daarom vond ik ook mijn eerste baan bij het Convent van Christelijk Sociale Organisaties, gestationeerd bij het CNV in Utrecht. Later ben ik ook een paar jaar tevens betrokken geweest bij de doctoraal-opleiding van de sociologen aan de Vrije Universiteit.
De wending naar de politiek werd ingeleid toen ik algemeen secretaris werd van de Christelijke Boeren- en Tuinders Bond in Den Haag. Toen ik daarvoor werd gevraagd, stond ik voor een moeilijke beslissing. Enerzijds wist ik wel veel van maatschappelijke organisaties, maar niks van landbouw. Anderzijds had ik het gevoel dat ik voor een wetenschappelijke loopbaan aan een Universiteit toch ook niet in de wieg gelegd was. Het je van 's morgens vroeg tot 's avonds laat buigen over één dik theoretisch boek — en dat is toch een wezenlijk element van wetenschap! — staat me tegen. Het werd dus toch de CBTB.
Ik heb me in een zeer snel tempo kennis van de landbouw en van de landbouwpolitiek moeten eigen maken. Landbouwpolitiek is een buitengewoon boeiend terrein. Het is jammer dat zo weinig mensen er belangstelling voor hebben, en zoveel politici het als een ontoegankelijk gebied beschouwen, waarin slechts enkele specialisten onder de collega's kunnen doordringen. Die raken overigens snel uit het oog verloren. Want 't is typisch hè? Het heeft een stigmatische werking. 'O, je bent een boer!' — en ze laten je daar!
De beginperiode in zo'n landbouw-organisatie is een groot avontuur, vooral in het contact met de leden, die uiteraard bij de topman van hun organisatie een gedegen kennis veronderstellen. Het ontbreken daarvan moet aanvankelijk dus zorgvuldig worden gemaskeerd. . . Mijn eerste spreekbeurt moest ik na enkele weken vervullen in Woerdense Verlaat, een voor velen bijna naamloos onbekend gehucht achter Woerden.
Enkele tientallen, uitgesproken veehouders en een enkele tuinder, luisterden tamelijk sceptisch naar de wijsheden die een als 'een

mijnheer uit Den Haag' aangekondigde spreker debiteerde. Dat is een dodelijke aanduiding natuurlijk van een voorzitter van een afdeling aan het begin van zo'n vergadering. Het kost je daarna een kwartier om de relatie met de zaal te herstellen.
Ik had een tamelijk abstract verhaal, waarin ik wel met een vooruitziende blik (zou je nu zeggen) beklemtoonde, dat voor de melkproduktie in de toekomst moeilijk afzet zou zijn te vinden, en wellicht een omschakeling naar rundvlees aanbeveling zou verdienen.
Ongelukkigerwijze pakte in de discussie een oude boer dat thema uit mijn toespraak op en stelde de vraag: 'Als je nou een paar kalveren gaat mesten, kan dat dan uit? Wat brengt vandaag de dag nou een vette vaars op?'
Het was bedoeld als een retorische vraag, maar hij bleef die herhalen, zodat ik niet om een antwoord heenkon. En ik had geen flauw idee van de marktprijs van vette vaarzen. Ik kreeg het benauwd. Achter mijn oor krabbend, herhaalde ik voor mijzelf hardop de vraag: 'Ja, wat brengt een vette vaars vandaag de dag op?' Een man in de zaal riep: 'Nou wel twaalfhonderd gulden!' Als je zo iets hoort, dan wéét je dat hij overdrijft, en dus zei ik: 'Dan heb je ook wel een hele beste'. De vergadering keek op dat moment met respect naar de deskundige spreker!
Nu, bij het begin van dit ministerschap heb ik wéér het zelfde gevoel van schaatsen op dun ijs. Maar je weet dat je met hard werken over een paar maanden aan zelfvertrouwen zult winnen. Ik heb de laatste weken overigens heel wat geleerd hoor!'

Wat allemaal?

'Allereerst de feilloze organisatie binnen zo'n departement.
Allerlei beslissingen worden door zeer gespecialiseerde mensen voorbereid, en bereiken je tafel voorzien van een reeks parafen, die aangeven dat het voorstel gechecked is door andere departementale bureaus en hogere functionarissen, die het oog houden op de coördinatie van het hele beleid.
Als buitenstaander val je wel eens over zaken die een gebrek aan coördinatie in het regeringsbeleid aanduiden. Maar van binnen uit zie je dat dat de uitzonderingen vormen, die de regel bevestigen van zeer uitgebreid overleg tussen alle betrokken instanties, vóór dat een maatregel tot uitvoering komt. Er is een zeer gecompliceerd netwerk van horizontale en verticale verbindingen binnen zo'n departement en met andere departementen.
Het zal mij nog maanden kosten, en misschien wel jaren, voor ik daarin precies de weg weet; maar mijn directeur-generaal, mr. L. H. J. B. van Gorkom — in de wandeling DGIS (Directeur-Generaal Internationale Samenwerking) genoemd — staat garant dat de zaak ook buiten mijn toedoen geruisloos en goed functioneert.
Ten tweede zie ik nu ongeveer hoe groot en hoe gecompliceerd het vraagstuk van ontwikkelingssamenwerking is. Het is niet alleen een zaak van hulpprogramma's, die vanuit Nederland worden gefinancierd, maar het heeft ook veel te maken met een ingewikkeld patroon van internationaal overleg over wereld-economische vraagstukken.
Tot dusver waren begrippen als Wereldbank, International Monetair Fonds, de UNCTAD, de OESO (Organisatie voor Economische Samenwerking en Ontwikkeling) en de GATT (General Agreement on Tariffs and Trade) mij alleen bekend uit vele krantenartikelen. Nu krijg je een stortvloed van inside-information over het verloop van hun vergaderingen en alle factoren die bij hun beslissingen een rol spelen. Het is een moeilijk toegankelijk, maar buitengewoon boeiend terrein.
En dan ten derde, het belang van de samenwerking met andere onderdelen van Buitenlandse Zaken.
In feite staat het gehele Departement van Buitenlandse Zaken ook in dienst van de minister voor — heet het officieel — ontwikkelingssamenwerking. Collega Van der Klaauw en ik hebben bewust onze kamer *naast* elkaar gekozen — met een verbindingsdeur. Twee keer in de week hebben we bovendien een gezamenlijke stafvergadering met een stuk of vijf, zes topambtenaren, samen dus ongeveer zeven personen.
Ik geloof dat je er op uit moet zijn om de zaken van ontwikkelingssamenwerking te behartigen als een *integraal* onderdeel van het *gehele* buitenlandse beleid, en van het *gehele* regeringsbeleid. Voor de positie der ontwikkelingslanden is de economische politiek van Nederland en van de EEG uiteindelijk belangrijker dan de vele honderden afzonderlijke ontwikkelings-projecten, die mede door Nederland worden gefinancierd. Zeker in een tijd van recessie is er de neiging om een politiek van protectionisme te voeren, die de be-

langen van rijke landen beschermt. Op zichzelf natuurlijk zeer begrijpelijk, als je ziet dat bijvoorbeeld in de textiel alleen al in de eerstkomende jaren binnen de EEG anderhalf miljoen arbeidsplaatsen dreigen te verdwijnen. Maar dat protectionisme is dodelijk voor de ontluikende industriële activiteiten van ontwikkelingslanden. De EEG is verreweg de grootste koper op de wereldmarkt. Dat is een enorme verantwoordelijkheid, die we ons nog onvoldoende bewust zijn.
Als wij onze eigen moeilijkheden trachten op te lossen door onze grenzen te sluiten, dan schuiven we in feite die moeilijkheden op de schouders van de ontwikkelingslanden, die tegen die last in veel mindere mate bestand zijn dan wij'.

Hoe is het Departement georganiseerd?

'Dat is niet eenvoudig te zeggen. Alleen al niet omdat er meer dan dertig afzonderlijke afdelingen en directoraten zijn, verspreid over ongeveer twintig kantoren in Den Haag, met het hoofdkwartier op Plein 23, het bekende gebouw van het Departement van Buitenlandse Zaken.
Daarnaast is er dan nog de buitenlandse dienst, die de ambassades over de hele wereld bemant, en die voor de uitvoering van ontwikkelingshulp onontbeerlijk is.
Ik heb zelf het meest te maken met het directoraat-generaal Internationale Samenwerking, met als belangrijkste onderdelen de directie Internationale Organisaties, de directie Financieel-Economische Ontwikkelingssamenwerking, en de directie Internationale Technische Hulp. Verder is er nog een afzonderlijke directie voor Suriname en zijn er afdelingen voor de Nederlandse Vrijwilligers, voor de bevordering van de Import uit de Ontwikkelingslanden, voor Beleidsvoorbereiding en voor de Voorlichting.
Gelet op het belang van de EEG heb ik uiteraard ook veel te maken met het directoraat-generaal Europese Samenwerking en voorts met de directies die zich vooral bezig houden met de bilaterale betrekkingen over de gehele wereld.
Wat je nog zou kunnen noemen is het belang van de afdeling die de verbinding verzorgt met onze ambassades, die dagelijks honderden telegrammen verwerkt. En dan de vertaalafdelingen, en nog veel meer, maar het is te veel om op te noemen.'

Hoe is uw dagindeling als minister?

'Van negen uur 's morgens tot zeven uur 's avonds vergaderingen op het Departement en daarbuiten met groepen van ambtenaren over afzonderlijke vraagstukken; besprekingen met ambassadeurs; stafvergaderingen over actuele ontwikkelingen. Kortom, een agenda die lijkt op een plank van mijn boekenkast, waar tien of meer activiteiten nauw tegen elkaar staan aangeklemd. Als je 's morgens een kwartier verliest, heb je de indruk dat het die week pas op zaterdag weer kan worden ingehaald.
Als ik thuis kom lees ik met één oog de krant, kijk met het andere oog televisie - nieuws, commentaar — en eet op de tast mijn bord leeg.
's Avonds van half negen tot twaalf lees ik dossiers. Kijk, het Departement heeft tassen voor die dossiers, waarin je grote stapels stukken mee naar huis kunt sjouwen.
Dit wil ik drie à vier maanden zo volhouden, en dan wil ik pogen terug te keren naar een meer menselijke vorm van leven. Ja, afwachten of het lukt'.

Wie zijn voor u de naaste collega's die uw beleid mee bepalen?

'Dat is natuurlijk allereerst de collega van Buitenlandse Zaken, Van der Klaauw, zoals uit al het voorgaande al duidelijk is gebleken. Dan de minister van Economische Zaken, Van Aardenne, vanwege de handelspolitiek, het economisch beleid van de EEG en de UNCTAD, waarvoor we een gedeelde verantwoordelijkheid hebben. Voorts de minister van Financiën, Andriessen, met wie ik de verantwoordelijkheid deel voor het Internationale Monetaire Fonds, de Wereldbank en dergelijke. Dan mijn collega voor Landbouw en Visserij, Van der Stee, vanwege de gezamenlijke verantwoordelijkheid voor de FAO, de Food and Agriculture Organisation.
Ik wil hieraan nog wel een beschouwinkje vastknopen. . .
Van vele zijden wordt aangedrongen op een vergroting van de bevoegdheden van de minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Maar ik geloof niet dat je langs die weg je invloed op het beleid moet willen vergroten. Veel belangrijker is immers dat je je collega's ervan weet te overtuigen dat in *hun* beleid de gezichtspunten van de ontwikkelingssamen-

werking evenzeer moeten doorwerken als in het mijne'.

Welke punten stelt u zich met uw beleid voor ogen?

'In de eerste plaats een zodanige ontwikkelingshulp door Nederland, al dan niet in samenwerking met anderen, dat de kwaliteit van het bestaan van de meest onderbedeelde groepen in de wereld wordt verbeterd. Dat betekent dat onze ontwikkelingshulp niet alleen gericht moet zijn op vergroting van welvaart van die groepen, maar ook op versterking van hun sociale positie en van hun politieke mondigheid.
Dit is moeilijk te realiseren, en het is soms riskant; denk maar aan bevrijdingsbewegingen die wij moeten steunen; maar het is de moeite waard. En voor wat betreft het laatste — het is een omstreden punt — geldt dat we niet mogen vergeten dat aan het begin van de Nederlandse Natie óók een bevrijdingsbeweging heeft gestaan!
In de tweede plaats: een herziening van de economische verhoudingen in de wereld ten gunste van de arme landen.
Dat betekent dat wij doeltreffende maatregelen moeten nemen, om de opbrengsten van de beperkte exportmogelijkheden van die landen — meest grondstoffen — op een behoorlijk peil te brengen. Daartoe zal de heilige koe van de vrije markteconomie niet ontzien mogen worden.
Ook zullen we, in een grote mate van financiële solidariteit, moeten zorgen dat de enorme schuldenlast van die arme landen de ontwikkeling van hun economie niet gaat verstikken.
Dat zijn twee enorme operaties, die door mijn voorganger J. Pronk schètsmatig zijn aangeduid. Tot dusver vinden we voor het uitvoeren van die operaties onvoldoende steun bij die rijke landen, die de macht in de wereld in handen hebben. De typisch Nederlandse taak van voortrekker op het gebied van ontwikkelingssamenwerking, moet in de komende jaren tot uitdrukking worden gebracht, door de bereidheid kleine stappen te ontwerpen, die stuk voor stuk een compromis kunnen vormen tussen de terecht hoge eisen van de ontwikkelingslanden én de geringe bereidheid van de rijke landen, om daaraan tegemoet te komen. Nederland moet er *en* blijk van geven solidair te zijn met de ontwikkelingslanden *en* bereid zijn de spanningen te accepteren, die het sluiten van compromissen met zich brengt.
In de derde plaats is het van groot belang de bereidheid tot ontwikkelingssamenwerking in het Nederlandse volk wakker te houden. Het gaat hierbij om een zeer langdurig proces van waarschijnlijk tientallen jaren. En om een zeer gecompliceerde materie, waarbij veel ofwel de belangrijkste zaken — moet je misschien zeggen — buiten de gezichtskring van de meeste burgers liggen. Daarom moeten we veel aandacht besteden aan voorlichting daarover in het onderwijs, in de kerken, in de vakorganisaties, in de vrouwenverenigingen, en vooral natuurlijk in de politieke partijen!
Daarnaast moeten we mensen stimuleren om *zelf* initiatieven te nemen op een schaal en op een manier, die hanteerbaar is voor particulieren.
Mijn eerste publieke optreden als minister voor ontwikkelingssamenwerking vond vorige week dinsdag, 31 januari, plaats, voor enkele duizenden mensen in het Westland, die een project voor medische hulp in Ghana hebben aangepakt. Zoiets vind ik de moeite waard om volle aandacht aan te geven. Niet alleen, en zelfs niet in de eerste plaats, omdat daar geld voor wordt bijeengebracht, maar omdat *achter* zo'n actie *mensen* staan, voor wie het een zaak van het *hart* is!
En echte solidariteit met de arme mensen — of moeten we weer zeggen: met de onderbedeelde mensen — in de wereld, kán alleen worden overgebracht door middel van *een warm kloppend hart!*

Voorschoten, 4 februari 1978.

Socialisme en harmonie

Okke Jager en A. M. Oostlander

reacties

Socialisme en harmonie

door Okke Jager en A. M. Oostlander

In het decembernummer van ARS heeft drs. A. M. Oostlander in een artikel getiteld 'Theologen over staat en maatschappij' o.m. geschreven over dr. O. Jagers's 'Schrale troost in magere jaren'. Beide heren spitsen de discussie hieronder nog even toe op de vraag hoe binnen de socialistische beweging klassenstrijd en het nastreven van harmonie zich tot elkaar verhouden.

Twee misverstanden

Uit reacties is mij gebleken dat zij die mijn boek "Schrale troost in magere jaren" niet gelezen hebben, een verkeerde conclusie kunnen trekken uit een enkele opmerking in de deskundige en sympathieke bespreking door drs. Oostlander in dit blad. Hij schreef: "Het is onbegrijpelijk dat O.J. het zo absurd overheersende conflictmodel van de socialisten voor een harmoniemodel houdt! Zelfs de solidariteit is daar immers niets van zeer beperkte aard (alleen gericht op de eigen klasse). 'Natuurlijk zou ik nooit schrijven dat de klassenstrijd van het socialisme en harmoniemodel is. Wat ik schreef was dit: "De vermeende pre-revolutionaire harmonie van de geromantiseerde gildenmaatschappij bleef hem (Kuyper) aantrekken en het konfliktmodel van de klassenstrijd bleef hem tegenstaan. Hij zag niet dat juist het kapitalisme een konfliktmodel huldigt (personen en groepen vechten met elkaar om economisch sukses een sociaal aanzien) en het socialisme daartegenover een gemeenschap beoogt, waarin de harmonie overheerst' (bl. 42). Met andere woorden: het socialisme doet niet alsof zo'n klassenloze gemeenschap reeds nu zou bestaan (van nature, zoals in de volksgemeenschap van de fascisten, — of in de kerkgemeenschap waarin christenen kunnen doen alsof plotseling alle maatschappelijke tegenstellingen wegvallen), maar het beóógt de harmonie. En dan beslist niet alleen voor de eigen klasse, maar óók voor de anderen die uit hun objectieve vervreemding bevrijd moeten worden. Het doel van de socialistische strijd — de consequente positiekeuze voor de slachtoffers van uitbuiting — is het streven naar een samenleving waarin solidariteit met allen mogelijk wordt. Men kan zich afvragen of allen die zich socialist noemen, de juiste middelen kiezen om dit doel te bereiken; maar men moet wel honoreren dat het socialisme dat deze naam verdient (zoals dat van ds. Buskes bijv.) zich dit doel voor ogen stelt. Mijn uitdrukking "beoogt" — waar het nu juist op aankomt — is in de weergave van drs. O. onder de tafel geraakt.

Nog een tweede misverstand moet rechtgezet worden. Drs. O. schreef dat ik ten onrechte tegen de achtergrond van de huidige opvatting omtrent betaalde arbeid mij negatief uitliet over een uitspraak van Gerbrandy over het goddeloze karakter van de werkloosheid. Maar dat heb ik nu juist *niet* gedaan. Ik liet de stelling van Gerbrandy in zijn *eigen* tijd staan — zonder commentaar — maar voegde daar alleen aan toe: 'Wie het zo *blijft* aanvoelen, heeft straks geen leven meer' (bl. 108). Het

woordje 'blijft' maakt een duidelijk verschil tussen toen en nu.
Nu de vergissingen uit de weg zijn geruimd, wil ik drs. O. graag danken voor de aandacht die mijn studie van hem mocht ontvangen.

Okke Jager

Weerwoord

Hanteren en beogen; waarheid en tijdigheid

Het is zeer te waarderen dat de bespreking van dr. O. Jager's 'Schrale troost in magere jaren' aanleiding geeft tot een korte discussie.
Op twee punten heeft O.J. bezwaar aangetekend. Deze betreffen het harmonie-model en de uitspraak van Gerbrandy.
Wat betreft het eerst punt blijkt me, bij herlezing, dat mijn kritiek inderdaad niet trefzeker genoeg is geweest. Inderdaad stelt O.J. niet dat de klassenstrijdgedachte van het socialisme een harmonie-model zou zijn. Wat heeft nu het misverstand veroorzaakt? In de vergelijking tussen kapitalisme en socialisme worden in de door O.J. gebezigde zinsnede verschillende zaken naast elkaar gezet. Hij vergelijkt de middelen van het kapitalisme met de doelen van het socialisme. Het kapitalistische, liberalistische denken hanteert inderdaad evenzeer een conflictmodel (vermomd als 'vrij spel der maatschappelijke krachten') als het socialisme (openlijke klassenstrijd). Daarop is in de bespreking ook uitdrukkelijk gewezen. Tevens stelde ik dat voor beiden de harmonie als *horizon van* geldt (het overleven van de geschiktsten als horizon van de vooruitgang der mensheid respectievelijk de klassenloze heilstaat waarin de klasse der arbeiders *allen omvat).* Helaas bestaat er in brede kringen het misverstand als zou er tussen middelen en doelen in ethisch opzicht geen innerlijke overeenstemming hoeven te bestaan. Daardoor zijn de doelen van politieke bewegingen veelal sympathieker dan de modellen die men voor het bereiken van die doelen hanteert of huldigt. Als men dan een rangorde in waardering wil aanbrengen tussen stelsels dan zal men middelen met middelen en doelen met doelen moeten vergelijken. O.J. vergelijkt echter datgene wat men hanteert in het ene stelsel met wat men beoogt in het andere. Vandaar mijn misverstand. In zijn commentaar gaat O.J. wel in op de middelen van het socialisme. Daarbij voert hij de categorie 'socialisme dat deze naam verdient' in. Nu zijn er diverse socialismen, waarvan er meerdere deze naam echt verdienen. Die waardering kan alleen op politiek filosofische analyse gebaseerd worden en niet op ethische waardering, tenzij men een echte socialistische ethiek als maatstaf neemt en geen primair christelijke.
Het tweede punt betreft de betekenis van Gerbrandy's uitspraak over het goddeloos karakter van de werkloosheid. Uit het feit dat alleen kritiek werd gegeven op eventuele personen, die ook nu nog dezelfde visie op arbeid zouden hebben als 40 jaar geleden, en geen waardering werd geuit voor de toen zeer ter zake zijnde uitspraak, leidde schrijver dezes af dat deze waardering er ook niet wàs. In feite heeft O.J. noch een positieve, noch een negatieve waardering bedoelen te geven. Naar mijn mening zou evenwel toch verder kunnen worden gegaan. Gerbrandy heeft immers te rechter tijd het juiste woord inzake de werkloosheid gesproken. Daarmee heeft hij zijn plaats bevestigd in het gauche (sociaal-links) denken van de anti-revolutionaire richting. Inmiddels verslijt zijn waarheid, zoals ook liberalisme en socialisme verslijten.

A. M. Oostlander

boekbespreking

Ed van Thijn's dagboek

door dr. G. Puchinger

Ed van Thijn, ***Dagboek van een onderhandelaar,*** *25 mei-11 november 1977; Van Gennep, Amsterdam, 1978. 298 pag. Prijs f 24,75.*
Dit dagboek wordt besproken door dr. G. Puchinger, lid van de redactie van ARS.

Drs. E. van Thijn heeft een unieke prestatie geleverd.
Hij heeft binnen zeer korte tijd een boek gepubliceerd over een drama waarin hij het spel definitief verloor, en waarvan hij een der hoofdrolspelers was: de kabinetsformatie 1977.
Zeker, het is vaak gemakkelijker achteraf een drama te beschrijven, waarin men de verliezer is en waarna men het toneel verlaat, dan wanneer men als stille overwinnaar alsnog een zware verantwoordelijkheid moet aanvaarden; maar ook al is er in dit boek veel zelfbeklag en worden er zelfs nog al eens tranen gememoreerd (pag. 14, 71, 120, 165, 212, 222, 246, 251, 281 en 289), toch verdient de schrijver onze dank, want hij heeft tot in de finesses in een goed leesbaar verhaal vastgelegd wat hij gedurende deze periode beleefd heeft.

Historisch is het voornaamste dat hij ons vrijwel van dag tot dag zijn belevenissen meldt en er vrijwel nooit twijfel over laat bestaan hoe zijn gevoelens daarbij waren.
Literair is zijn prestatie dat het verhaal doorgaans boeiend geschreven is. Zeker, middenin het boek wordt het wel eens wat eentonig, maar gelukkig doemen er periodiek nieuwe informateurs op, die een nieuwe kleur toevoegen aan de soms toch wel wat saaie opsomming van conferenties, brieven, raadplegingen, fractievergaderingen, van en naar huis rijden. Het voordeel van zijn vertelling is echter dat het geheel, vanuit het gezichtsveld van de dagboekschrijver, naar een dramatische climax voerde, waarbij het er bijna op lijkt alsof dit *Dagboek* het enige resultaat is van deze onderhandelaar, die — zo moet het op de lezer wel overkomen — langzaam wordt wégonderhandeld, zodat alleen de arbeid aan zijn dagboek hem overblijft (pag. 180 en 283).
Zijn *psychologische* prestatie is vooral hierin gelegen dat zijn beschrijvingen van personen vrijwel overal sympathiek blijven. Juist waar geen ogenblik vermeden wordt de schuldvraag op de tegenstanders (in casu zijn politieke bondgenoten!) te werpen, valt op dat in het algemeen gesproken die tegenstanders met een nobele pen beschreven zijn.

Het geheel is een diepmenselijk relaas geworden, met veel boeiende en betrouwbare feiten. De schrijver heeft in dit boek onmiskenbaar zijn converserend charisma gedemonstreerd, en komt geloofwaardig over. Wie wil weten wat er in 1977 gedurende de kabinetsformatie gebeurd is en hoe althans de verliezende onderhandelaar van de Partij

van de Arbeid, Ed van Thijn, deze maanden beleefd heeft, zal ondanks wat kranten en commentatoren reeds gemeld hebben, nieuws, vooral veel persoonlijk nieuws in dit boek aantreffen, nieuws dat niet met de dag vergaat, nieuws waarvan het goed is dat het voor tijdgenoot en lateren is vastgelegd. Het boek staat daarbij in het teken van noblesse en mist, althans in zijn directe uitingen, iedere rancune.
Inmiddels zal het niemand verbazen dat naast grote waardering, die hier in de hoofdzin thuishoort, in een langere bijzin ook kritische opmerkingen een plaats verdienen, vooral na het nauwkeurig lezen van dit boek van bijna driehonderd pagina's.
Er hangt over dit boek een verborgen subjectiviteit van gevoelen, die op den duur bijna naïef aandoet, en die bijna zou doen geloven dat de schrijver lijdt aan een gebrek aan politieke zelfkennis, maar vooral aan een gebrek aan nuchtere werkelijkheidszin.
Hij heeft het van begin af aan over *de* democratie, die opgescheept zit met het fiasco van het resultaat van deze kabinetsformatie (pag. 7 en 9), waar hij uiteraard bedoelt de democratie zoals de *socialisten* deze beleven. 'Het vertrouwen in de politiek is geschokt' (pag. 8) volgens Van Thijn, maar hij bedoelt hier weer: vooral de *socialistische* politiek. En dan terecht!
Vanaf de eerste zinnen spreekt Van Thijn over het kabinet-Van Agt als van een kabinet dat *de* kiezers niet gewild hebben (pag. 7), over de wens van *de* kiezers om snel een kabinet-Den Uyl te hebben (pag. 130), over een klap in het gezicht van *de* kiezers (pag. 198) wanneer Den Uyl als formateur belemmeringen ondervindt, want nogmaals en uitentreure: *de* kiezers hebben Den Uyl gewild (pag. 206 en 258) — waar Van Thijn steeds zal bedoelen de *socialistische* kiezers.

Dit alles (zie ook pag. 180, 200, 201, 202, 289 en 298) culmineert in de curieuze uitspraak: "Het kabinet-Den Uyl II is gekozen, het hoeft nog slechts geformeerd te worden" (pag. 13), een zegswijze die literair best te begrijpen valt, maar constitutioneel bezien uit de mond van een fractieleider hoogst merkwaardig aandoet.
Deze ver-gissing, dit misbruik van het woordje *de* achten wij de sleutel tot het gehele boek.
Maar de dagboekschrijver kon toch weten en weet ook wel dat grote massa's van het kiezerspubliek — terecht of ten onrechte — juist zeer afkerig waren van een kabinet-Den Uyl; dat anderen in arren moede, gegeven de verkiezingsuitslag van 25 mei 1977, de formatiepogingen ten bate van een kabinet-Den Uyl II berustend gadesloegen; en dat nog anderen tegen bepaalde voorwaarden bereid waren zo'n formatie te bevorderen, zij het niet ongelimiteerd. Maar over die diverse, tamelijk rijkgeschakeerde volksgroepen, die allerminst stonden te trappelen om een tweede kabinet-Den Uyl, verneemt men in dit *Dagboek* niets. Zo ongeveer de helft van het Nederlandse volk *bestaat* eenvoudig niet voor deze meeslepende dagboekschrijver, functioneert althans niet in dit *Dagboek*. Ik vrees dat de tegenstanders van een heroptreden van Den Uyl ook niet in Van Thijns gevoelswereld bestaan; en dat is erg jammer, want daardoor vertoont zijn overigens zo waardevol geschrift toch onwillekeurig het beeld van een politiek propagandageschrift, als hoedanig het mogelijk ook wel vóór alles bedoeld is, wil men, als een politiek wapen *tegen* het uiteindelijk gevormde kabinet. Een boeiend, correct opgesteld, oppositioneel politiek geschrift dus, want ik neem aan dat de auteur geen literair produkt beoogd heeft, waarvan zijn soms meeslepende stijl uitsluitend zijn *politieke* oogmerken dient!

Deze indruk wordt versterkt door enkele accenten die in dit boek opvallen. De onderhandelaar van het CDA en het CDA zelf worden, al naar zij hun standpunt volhouden dan wel stap voor stap onderhandelen conform hun wensen, óf als hardnekkig óf als halfslachtig afgetekend, en dus is de kritiek op Van Agt altijd raak. Opmerkelijk is dat men — naast allerlei andere soorten van kritiek op Van Agt — al lezend in dit boek de indruk krijgt dat het Van Agt ten diepste wordt kwalijk genomen dat hij merkbaar taai politiek tegenspel levert. Van Agt moge dan als persoon soms sympathiek getekend worden, maar zijn actie als politiek tegenspeler tegen Den Uyl wordt in feite fundamenteel veroordeeld.

Wat bovendien opvalt is dat Van Thijn zijn tegenspeler Van Agt herhaaldelijk psychisch analyseert, maar zelden of nooit deze methode toepast op Den Uyl, en niet nagaat waarom deze zowel in den lande als in Haagse politieke kringen zoveel weerstanden opriep.

Ed van Thijn's dagboek

dr. G. Puchinger

Het is opvallend hoezeer Den Uyl, gegeven zijn grote rol in deze formatie, door Van Thijn op de achtergrond wordt gehouden. Zeker, diverse malen komt Den Uyl op de voorgrond in de beschouwingen van Van Thijn, huldigt hij hem en betuigt hem zijn trouw (pag. 25, 27, 58, 114, 212, 221-222 en 257-258), maar nergens is sprake van een diepte-analyse van Den Uyl. Van waar stamt, ondanks zijn grote kwaliteiten, de tegenstand tegen Den Uyl in den lande? De Dagboekschrijver beantwoordt deze vraag niet, maar memoreert ook nauwelijks het feit. Waarom wilde of kon Den Uyl geen *nationale* premier zijn of worden? Ook deze vraag wordt in dit *Dagboek* gesteld noch beantwoord. Mede daarom blijft er in dit boek veel onverklaard, wat de lezer dan maar in goed vertrouwen op de meeslepende pen van Van Thijn koersend, aan Van Agt en de krachten die achter hem staan moet wijten.

Typerend is ook hoe weinig contact de Dagboekschrijver — althans blijkens zijn boek — blijkt te hebben gehad met CDA-mensen in Kamer en Kabinet. Men kan hem dit vergeven, omdat hij in toenemende mate de handen vol kreeg met eigen naaste geestverwanten; maar in een tijd waarin de krantenlezer is gaan geloven in de mogelijkheid van goede, open, menselijke relaties van politieke tegenstanders (en zeker binnen onze *nationale* verhoudingen) blijkt van 'een politieke oecumene' zelfs bij diegenen die samen in de afgelopen periode voor het kabinetsbeleid-Den Uyl verantwoordelijk waren, al heel weinig.
Een gebrek in dit *Dagboek*? Of in de politieke verhoudingen rondom Van Thijn? Met Aantjes en Andriessen is de verhouding goed, maar hij ziet ze al die maanden nauwelijks (pag. 276 en 33-34); midden in de formatie beseft Van Thijn dat hij Boersma 'eigenlijk helemaal niet kent' (pag. 239) en hij gaat hem op zijn departement opzoeken; maar het gesprek is kort en nergens blijkt dat het tussen beiden werkelijk geklikt heeft (pag. 240).

Het blijft ook ondanks alle knappe menselijke presentatie van het verhaal van Van Thijn een vreemd schimmenspel. Ik vrees dat de gevoelens van vriendschap die Van Thijn soms zo treffend onder woorden kan brengen, meer het uiterlijk van de drinkbeker reinigen dan het innerlijk. Ik vrees vooral dat Van Thijn van rooms-katholieken, hervormden en gereformeerden heel weinig begrijpt, en dat dit mede de tragedie heeft veroorzaakt die hem is overkomen. Van wezenlijke omgang van de fractieleider van de PvdA met CDA-Kamerleden blijkt *in dit Dagboek* nergens iets. Men krijgt ten aanzien van Van Thijn de indruk van een hard werkende, maar sterk geïsoleerde figuur ten aanzien van andere parlementsleden, die niet tot zijn fractie behoren. Van het modern levensgevoel, waarbij men bereid is de *sterke* punten van anderen openlijk te erkennen en eigen *zwakheden* toe te stemmen, blijkt althans in dit *Dagboek* niets. Er hangt veeleer de sfeer van een koude oorlog. Over de VVD wordt doorgaans uitsluitend gezwegen of als schrikbeeld naar verwezen; over het CDA wordt, zodra het de wensen van de PvdA niet wil dienen, tamelijk discriminerend geschreven, temeer opvallend omdat de auteur vaak zo sympathiek over personen schrijft.

Aan het begin en aan het eind van dit *Dagboek* verzekert Van Thijn rustig: 'Het CDA bestaat niet' (pag. 16 en 279); maar hoe deze onderhandelaar van een zo sterke partij, die bovendien nog tien zetels gewonnen had, het dan kon afleggen tegen 'een niet bestaande partij', vermeldt dit boek niet. Hier zit mogelijk één van de blinde vlekken van Den Uyl, waarover Albeda in ons vorig nummer van ARS vlijmscherp vaststelde: 'Den Uyl heeft nooit begrepen dat het CDA een serieuze partij is. Hij denkt dat het CDA een club is, waar je lieden uit kunt halen, en dat je dan de rest kunt dwingen om vóór te stemmen.' (pag. 33)

Wie zo staat tegenover een potentiële bondgenoot zal zuiver politiek bezien weinig sympathie en respekt voor hem kunnen betonen. Dat gebeurt in dit *Dagboek* dan ook vrijwel nergens. Dat de PvdA zijn sterkste en meest beminde kandidaten naar voren schuift voor het te vormen kabinet, is vanzelfsprekend, maar voor de Dagboekschrijver is even vanzelfsprekend dat bepaalde vooraanstaande, sterke CDA-figuren voor het nieuw te vormen kabinet resoluut worden afgewezen. De samenwerking met het CDA wordt in feite afgedaan met de opmerking: 'Voor ons is de coalitie met het CDA een verlegenheidscombinatie'. (pag. 21) 'Politiek is toch geen eenmanszaak?' (pag. 171), werd Van Agt door Van Thijn tijdens de formatie voor de voeten

geworpen; maar wie dit *Dagboek* doorlicht, krijgt wel de indruk dat Van Thijn heeft meegewerkt aan een alles-of-niets-pokerspel, en dat hij van deze *éénpartijzaak* de fatale resultaten heeft geoogst. Achter Van Thijn staat uiteraard de werkelijke held van het drama, Den Uyl, die als in de Griekse tragedie ten onder is gegaan aan eigen, niet doorziene fouten.

Dat zij niet geluisterd hebben naar Aantjes' herhaalde ernstige waarschuwingen (pag. 32, 106 en 163) behoeft men hen als mens niet toe te rekenen, maar wel als politici. Den Uyl en Van Thijn hebben grote taxatiefouten gemaakt, onder andere dat zij het CDA herhaaldelijk gestimuleerd hebben met de VVD een kabinet te vormen. Ten slotte heeft Van der Grinten niets anders gedaan dan wat Den Uyl hem op woensdag 9 november had aangeraden, men zie het in ons vorig nummer gepubliceerde gesprek met Van der Grinten, pag. 56.
Ik zwijg dan nog over de tyrannieke sfeer die de lezer uit de onderhandelingen tegemoet treedt, en die ik gesymboliseerd zie in eindeloze uitputtende nachtvergaderingen. Men behoeft nog niet zover te gaan als *Het Parool* van zaterdag 18 februari 1978, waarin Harry van Wijnen na lezing van dit *Dagboek* de betrokken onderhandelaars 'allemaal behoorlijk getikt' verklaarde, om aan de hand van Van Thijns eigen beschrijvingen tot de conclusie te komen dat de leider van de onderhandelingen te ver ging in zijn ongenadige lichamelijke en psychische uitputtingsslag, waarbij behoorlijke nachtrust geregeld werd veronachtzaamd (pag. 51, 53, 55, 275 en 276).
Wat bovendien opvalt is dat men hier tijdens een kabinetsformatie wilde beslissen over datgene waarin normaliter gedurende een gehele kabinetsperiode behoort te worden beslist. Terecht memoreert Van Thijn een bezorgde opmerking van Jan Terlouw op vrijdag 12 augustus: We maken op die manier het parlement monddood (pag. 97).

Wie dit *Dagboek* leest, ervaart het daarom toch niet énkel als een diep menselijk geschrift, maar ook als een even verwoede als openhartige apologie van een verliezer, die nauwelijks aandacht geeft aan de overtuigingen en gevoelens van zijn tegenonderhandelaars. Dit doet natuurlijk niets af aan de integriteit van de schrijver van dit *Dagboek*, wel aan zijn politiek beleid, ook als schrijver, dat gekenmerkt werd door een gezichtsverenging jegens zijn bondgenoten-tegenstanders. Men ontkomt niet aan de indruk dat het CDA in de ogen van deze auteur goed was om de PvdA opnieuw voor vier jaar te paard te helpen, maar dat het verder nergens voor deugde. Dit is pijnlijk vooral voor die leden van het CDA die oprecht begrip en sympathie hadden voor de hoogstaande regeerambities van de PvdA na hun tien zetels winst op 25 mei 1977.
Het CDA moest en mocht er echter mee rekening houden dat de Koningin — zoals Van Thijn terecht vermeldt — Den Uyl had opgedragen te vormen 'een kabinet dat geacht mag worden het vertrouwen van het parlement te genieten', en *niet* de vorming van een louter *progressief* kabinet (pag. 20).

Dat wederzijds politiek respekt, onderling begrip, sympathie en vertrouwen mede de basis dienen te vormen van een bekwaam gevormd en gezond functionerend kabinet, kan uit de parlementaire geschiedenis menigmaal duidelijk blijken. Maar het blijkt nergens uit de pen van deze verslaggevende onderhandelaar.
Men kan nu eenmaal niet tegelijkertijd met elkaar het land regeren én elkaar als *partij* de wereld uitwensen. Wat elkaar als politieke realiteit niet verdraagt, kan moeilijk samengaan; wat niet kan samengaan, kan moeilijk samenwerken; wat niet kan samenwerken, kan moeilijk samen regeren.

Het heeft aan de noblesse van de personen niet gelegen, maar wel aan de eenmaal ingezette strategie,s in dit boek uitvoerig gedemonstreerd wordt, waarbij bovendien de sterkste partij kennelijk de daarna belangrijkste fractieleider liever kwijt dan rijk was. Dr. G. H. Veringa heeft hierover m.i. treffende opmerkingen gemaakt in ons vorig nummer.
Ook voor wie sympathie blijft behouden voor de auteur van dit boeiende boek, ook wanneer men de overtuiging handhaaft dat waar twee kijven en met elkaar breken, beiden schuld dragen (hoe kan het anders in een zo langdurige, zo ingewikkelde en ingrijpende operatie?) is met dit openhartige boek toch allerminst het laatste woord over deze formatie gezegd. Wel blijkt eruit dat we elkaar ook na vier eeuwen samenleven als natie nog moeilijk in politicis kunnen aanvaarden zoals we zijn.

Ed van Thijn's dagboek

dr. G. Puchinger

Op veel meer ware nader in te gaan — onder andere op de wijze waarop Van Thijn door eigen partij-organen en geestverwante journalisten zich gehinderd achtte, maar deze zaken worden door de auteur te openhartig en te spijtig vermeld, dan dat ze nadere bespreking behoeven (pag. 55, 97-98, 116, 119,, 273 318).

Met dat al blijft dit *Dagboek van een Onderhandelaar* een uniek geschrift, dat juist in zijn spontaniteit nuttig is om grondig bestudeerd te worden. Het is een geschrift dat bovendien als vanzelf zijn aanvulling vindt in diverse getuigenissen van de CDA-informateurs, die wij in ons vorig nummer aan de lezers aanboden. Wat dat betreft is de naar waarheid zoekende onderhandelaar-verslaggever Ed van Thijn door zijn diverse bemiddelende CDA-makelaars achteraf op zijn wenken bediend.
Want wie de diverse verhalen naast elkaar legt en in elkaar past, vindt uiteraard niet alle vragen beantwoord, maar kan toch wel heel wat invullen wat door Van Thijn bewust of onbewust is open- of weggelaten.
Er blijkt tevens uit die verhalen — wat ons in de kerkgeschiedenis keer op keer vooral bij kerkscheuringen zo opvalt — dat diverse personen, aanvankelijk voor één zaak stonden, een zelfde gebeuren bij een conflictsituatie totaal verschillend beleven. Ook dit lijkt ons een der voornaamste conclusies die te trekken valt uit het *Dagboek* van drs. Ed van Thijn.

Ik geef daarvan nog één treffend voorbeeld uit dit boek, en wel wanneer een triumferende Den Uyl op 4 juni 1977 op zijn Partijraad, na zijn grote verkiezingswinst op 25 mei geboekt te hebben, aan zijn partijgenoten de Partij van de Arbeid aldus afschildert: 'Van een met de vinger nagewezen, van een weggeduwde, van een miskende, van een achtergestelde groep, geworden tot een partij met een eerste verantwoordelijkheid in dit land'. (pag. 23)
Men zou deze uitspraak van Kuyper in 1901 over de Anti-revolutionaire Partijwachten, niét van Den Uyl, zoveel jaren na het succesvolle bewind van Drees; in 1977, na vier jaar als een krachtig minister-president geregeerd te hebben!
Het zou mij niet verbazen wanneer niemand van het CDA tijdens het kabinet-Den Uyl ooit zó de Partij van de Arbeid ervaren heeft, maar het leerzame vernemen dat de politieke leider van de Partij van de Arbeid het wél zo ondergaan heeft, en zó aan zijn volgelingen in het begin van de formatie heeft voorgehouden. Deze uitspraak geeft bovendien aan dit *Dagboek* een dimensie mee, die mogelijk méér heeft doorgetrild bij de formatie-onderhandelingen dan de eenvoudige krantenlezer vermoedt. Uitspraken als deze zal men herhaaldelijk in dit *Dagboek* aantreffen, en ook daarom is het waard grondig gelezen te worden. Het is en blijft om al deze redenen menselijk een sterk, politiek curieus, om al wat het meedeelt én om al wat erin gemist wordt.

RECTIFICATIE

In het 'Bericht voor onze abonnees' op blz. 64 van het januari/februarinummer werd als adres van AR-Staatkunde abusievelijk opgegeven: postbus 1904, Den Haag. Dit moet zijn: **antwoordnummer** 1904, Den Haag. Een postzegel is niet nodig.

boekbespreking

Dissertatie Idenburg

door dr. W. Albeda

Politieke strategie en tactiek, de dissertatie van mr. P. J. A. Idenburg (promotor: prof. mr. H. R. van Gunsteren) wordt besproken door dr. W. Albeda, thans minister van Sociale Zaken, daarvóór rector van de Stichting Bedrijfskunde te Delft en lid van de redactie van ARS.

'Macht is een complex van relaties dat door machthebbers en machtelozen in stand wordt gehouden.' Dit is de stelling, waarmede Idenburg zijn dissertatie beëindigt, en die centraal staat in dit werk. Een interessant boek, dat veel wetenswaardigs bevat en zich goed laat lezen.

Uit de centrale stelling van het boek blijkt, dat we te maken hebben met een beschouwing over het gebruik van macht. Idenburh laat verschillende schrijvers over dit onderwerp de revue passeren. Machiavelli, Clausewitz, Lenin, Mao, Kissinger. Hij laat er geen twijfel over bestaan, dat vanuit zijn denkschema de Marxisten, en vooral Mao een belangrijke stap voorwaarts zijn bij anderen, omdat zij niet van de machthebbers uit, maar vanuit de machtelozen redeneren.

Met name Mao-Tse-Tung's geloof in de massa's als de uiteindelijke dragers der geschiedenis spreekt hem aan. Kissinger, die 'gepreoccupeerd is met de feitelijke machthebbers en niet met de potentiële machthebbers, de massa's, die belang hebben bij fundamentele veranderingen' komt er veel slechter af. Hij geeft er blijk van dat dit soort fundamentele veranderingen van hem niet zijn te verwachten. Voortdurend komt Idenburg terug op het punt, dat 'mensen zich laten dwingen'. Wanneer ze daarmee ophouden zal bevrijding het gevolg zijn. De redenering is in wezen simpel. Met een vloed van aanhalingen uit de literatuur keert zij telkens terug. Het netwerk van de macht wordt niet slechts door de machtigen, maar vooral ook door de machtelozen in onwetendheid bijeen gehouden. Wie de massa daarvan bewust maakt, schept de voorwaarde voor haar bevrijding.

Merkwaardig, dat Idenburg er niet toe komt die bevrijding te beschrijven. Wel geeft hij er blijk van in te zien, dat de Chinese massa's ook onder Mao niet 'bevrijd' waren. 'De culturele revolutie was niet leuk, maar wel noodzakelijk' zegt hij. Zijn uitgangspunt impliceert immers de permanente 'bevrijding'. Te gemakkelijk aanvaardt hij van Mao: 'zijn doel staat weliswaar vast: de verheffing van de massa's.' Wat kan een beweging der massa's anders voortbrengen, dan een nieuw netwerk van de macht. En wie garandeert, dat dit beter, vrijer zal zijn? Moet Idenburg niet met Mao en anderen de permanente revolutie als bevrijding zien, omdat er altijd weer machtelozen zijn die dit netwerk bijeen houden.

Ik denk dat men t.a.v. Idenburgs 'Christelijk Mao-isme' moet opmerken, dat het een aspect van de werkelijkheid op het spoor is. Natuurlijk heeft macht de twee kanten, die hij aangeeft. Natuurlijk kunnen massa's zich bevrijden Maar is bevrijding hetzelfde als het elimineren der machthebbers? Marx zelf heeft indertijd bijzonder weinig gezegd over

Dissertatie Idenburg

dr. W. Albeda

de feitelijke inrichting van de maatschappij na de overgang tot het socialisme. Men krijgt de indruk, dat hij meende dat wanneer de grote economische machten eenmaal geëlimineerd zouden zijn 'vrije associaties van producenten' wel een onderling net van regelingen zouden ontwikkelen, waardoor zowel de staat als de vrije markt geëlimineerd zou kunnen worden. Juist op dit punt leidde de ontwikkeling in de Oosteuropese landen tot de grote teleurstelling.
Daarom vind ik, dat men Mao niet 'at face value' mag accepteren, wanneer hij stelt de armen en verdrukten te willen bevrijden, door hen zelf te mobiliseren. Waarom zou men zo'n uitspraak, zoals Idenburg doet, serieus nemen, wanneer er niet een geloofwaardig maatschappij model bij komt met garanties niet alleen voor bestrijding van honger en gebrek (hoe wezenlijk ook) maar ook voor het voorkomen van nieuwe onderdrukking. Men mag m.i. niet schrijven over bevrijding zonder de aandacht te vestigen op de 'tentation totalitaire'[1] en zonder rekening te houden met de steeds waarschijnlijker wordende 'chute finale'[2]. In het eerste werk zette J. J. Revel uiteen hoe 'bevrijding' zonder zulke garanties neerkomt op het vallen voor de totalitaire verleiding. In het tweede laat Emanuel Todd zien hoe het totalitaire systeem het leven verstikt. Ook die kant van de werkelijkheid moet getoond worden.

1. J. J. Revel, *La tentation totalitaire* (Parijs 1976)
2. E. Todd, *La chute finale* (Parijs 1977)

IN DE VOLGENDE NUMMERS KOMEN BIJDRAGEN OVER O.M.:
- **de nota over de Zuid-Molukkers**
- **nieuwe plannen m.b.t. middenschool**
- **de christen-democratie in Zuid-Amerika**
- **de discussie over de atoombewapening**
- **evaluatie Provinciale Statenverkiezingen.**

neem nu een abonnement op POLITIEK OVERZICHT

POLITIEK OVERZICHT doet u maandelijks verslag van het politieke gebeuren in ons land.
POLITIEK OVERZICHT biedt feitelijke informatie, gerangschikt per onderwerp, over handelingen en uitspraken van regering, parlement, partijen, maatschappelijke organisaties, raden, commissies enz.
Een maandblad op magazine-formaat met veel feiten en achtergronden.
Een jaarabonnement kost u – dank zij subsidie van CRM – slechts f 32,50. Vraag een gratis proefnummer aan of neem direct een abonnement.
Het adres is: **POLITIEK OVERZICHT**
ANTWOORDNUMMER 235–B LEIDEN

EEN UITGAVE VAN
STICHTING BURGERSCHAPSKUNDE

Inhoud

pag. 114
Van de redactie

pag. 115
De neutronengranaat en ons veiligheidsstelsel,
door een werkgroep
o.l.v. prof. mr. P. H. Kooijmans

pag. 130
Het CDA in alle staten,
door dr. Dirk Th. Kuiper

pag. 138
Arbeidsplaatsenovereenkomsten,
door prof. dr. A. J. Vermaat

pag. 146
Gesprek met minister Beelaerts van Blokland,
door dr. G. Puchinger

pag. 154
Boekaankondigingen

78/4

48e jaargang nr. 4, april 1978

De neutronengranaat
werkgroep-Kooijmans

Het CDA in alle staten
Kuiper

APO
Vermaat

**Interview:
minister Beelaerts
van Blokland**

Van de redactie

Binnen de Kuyperstichting heeft een werkgroep onder leiding van prof. mr. P. H. Kooijmans een notitie opgesteld over de

neutronengranaat

Het AR-partijbestuur heeft om deze notitie gevraagd; ze wordt op de AR-partijraad van 20 mei a.s. ter discussie gesteld. De notitie wil het vraagstuk van de neutronengranaat plaatsen in het bredere kader van het totale veiligheidsbeleid. Daar heeft het, aldus de samenstellers van de notitie, aan ontbroken in de tot nu toe gevoerde discussies over de neutronengranaat.
Men gaat in op de militair-strategische en ethische overwegingen en trekt een duidelijke conclusie over het al dan niet invoeren van de neutronengranaat. Vervolgens worden de resterende problemen behandeld, die door het standpunt over de neutronengranaat worden opgeroepen. Ook dit is een aspect dat in de discussie tot nu toe amper aan bod is gekomen. De samenstellers wijzen met name op het vraagstuk van een niet nucleaire vervanging van de bestaande tactische kernwapens, wat een zeer urgente kwestie is. Deze vervanging zou zeer aanzienlijke financiële consequenties kunnen hebben. In een bijlage wordt ingegaan op de vraag of de neutronengranaat wel als onderhandelingsobject met het Oostblok is te gebruiken.
De notitie is afgesloten op 4 april j.l. Op 7 april werd bekend dat president Carter heeft besloten de neutronengranaat voorlopig nog niet in produktie te nemen. Op het laatste moment heeft de werkgroep hier nog in bijlage II op gereageerd.

Vervolgens schrijft dr. Dirk Th. Kuiper over het

CDA in alle staten,

een interpretatie van de 29 maart j.l. gehouden verkiezingen voor de Provinciale Staten. Het is voer voor politicologen, maar niet alleen voor hen: Kuiper analyseert de winst van het CDA en de resultaten van de anderen in termen van 'verlinksing' en 'verrechtsing' en trekt op dit thema — na zorgvuldige bestudering van de cijfers — andere conclusies dan op de verkiezingsavond vernomen konden worden.
Hij wijst op de kracht en de zwakte van het CDA, op de aanhang in de verschillende leeftijdsgroepen en op de betekenis van deze verkiezingen voor het thans zittende kabinet.

APO

betekent: arbeidsplaatsenovereenkomst. Maar daarmee is nog niet veel gezegd. Er zijn immers nogal wat verschillende opvattingen over de inhoud van dit begrip. Prof. dr. A. J. Vermaat schrijft over de Apo als een afspraak over een gegarandeerde hoeveelheid arbeidsplaatsen. Hierover is Vermaat tamelijk kritisch. Wel ziet hij kansen voor een Apo in regionaal verband.

Minister Beelaerts van Blokland.

Tenslotte heeft dr. G. Puchinger een gesprek met de minister voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland.

De neutronengranaat en ons veiligheidsstelsel

werkgroep-Kooijmans

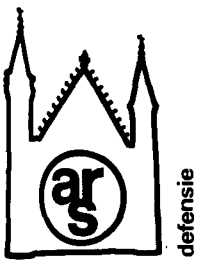

De Neutronengranaat en ons Veiligheidsstelsel

Deze notitie is op verzoek van het AR-partijbestuur binnen de Dr. Kuyperstichting opgesteld door een werkgroep o.l.v. prof. mr. P. H. Kooijmans en met als leden drs. H. C. Couprie, mr. L. Jongsma en drs. H. Borstlap, secretaris. Mevr. ds. M. J. van der Veen-Schenkeveld moest wegens ziekte na de eerste vergadering afzien van verdere deelname aan de voorbereiding van deze notitie.
Begin mei komt deze notitie in het partijbestuur aan de orde; daarna wordt ze op de AR-partijraad van 20 mei a.s. ter discussie gesteld.
De notitie is op 4 april 1978 afgerond.
Daarna heeft de werkgroep in bijlage II nog op de valreep gereageerd op de beslissing van de Amerikaanse president om de neutronengranaat voorlopig niet in productie te nemen.

A. Ter inleiding

1. Probleemstelling

Het neutronenwapen heeft binnen ons land en daarbuiten gevoelens van onbehagen opgeroepen die bij invoering van nieuwe wapensystemen nog niet eerder konden worden waargenomen. Nimmer tevoren is er een dergelijk massaal verzet geweest tegen het opnemen van een specifiek wapen in het arsenaal van het Atlantisch Bondgenootschap. Het lijkt al te gemakkelijk en te goedkoop om te stellen — zoals wel is gebeurd — dat dit verzet vooral is uitgelokt door de goed-geoliede Sovjet propaganda-campagne en dat deze campagne daarmede een punt heeft gescoord in het Westers verdedigingskamp.

Het ligt niet in de bedoeling hier een sluitende verklaring te geven voor het massale protest. De navolgende kanttekeningen beogen slechts het kader te scheppen voor een discussie die niet beperkt kan blijven tot het al dan niet accepteren van de neutronengranaat: dat zou immers een achterhaalde discussie zijn na het uitvoerige debat hierover in de Tweede Kamer en het daarbij ingenomen standpunt van de CDA fractie.

In deze notitie willen wij een bijdrage leveren aan het verdiepen van de discussie over de neutronengranaat, door de lijnen door te trekken naar ons veiligheidssysteem in zijn totaliteit. Men kan immers de neutronengranaat niet los daarvan in beschouwing nemen.

De notitie is als volgt ingedeeld:

A. TER INLEIDING

1. probleemstelling
2. de NAVO-veiligheidsstrategie
   a. doelstellingen van de NAVO
   b. ontwikkeling van de NAVO-strategie
3. de neutronengranaat

B. OVERWEGINGEN BIJ HET NEUTRONENWAPEN

4. de functie van de neutronengranaat in de veiligheidsstrategie
   a. geloofwaardigheid
   b. stabiliteit
   c. atoomdrempel
5. ethische overwegingen
6. resterende problemen
   a. spanningen in het bondgenootschap
   b. de neutronengranaat als vervanging van tactische kernwapens
   c. niet-nucleaire vervanging van tactische kernwapens
   d. bondgenootschappelijk overleg

C. CONCLUSIES

Bijlage I: De neutronengranaat als onderhandelingsobject tussen Oost en West

In deze notitie is — naast technische, militair-strategische en politieke overwegingen — ook voortdurend het ethische dilemma aan de orde, dat ons in de discussie over het veiligheidsbeleid blijft achtervolgen: enerzijds de overtuiging dat het elkaar met steeds gruwelijker middelen in bedwang houden niet kan passen in Gods bedoeling met Zijn schepping, maar anderzijds dat het prijsgeven van de bestaande veiligheidsstructuur evenzeer ethisch onaanvaardbaar is, omdat dit de kans op een gewapend conflict, inclusief het gebruik van kernwapens, zal vergroten. In de discussie over de neutronengranaat zijn tot nu toe vooral de ethische overwegingen rond dit nieuwe wapen aan de orde geweest. Het is ook ten aanzien van deze aspecten gevaarlijk het probleem van de neutronengranaat te geïsoleerd te bekijken. Men kan bijvoorbeeld niet stellen, dat de neutronengranaat, gezien zijn uitwerking, ethisch meer verwerpelijk is dan de strategische en tactische kernwapens die nu voorkomen in de arsenalen van de NAVO en op wier aanwezigheid het bestaande veiligheidssysteem — veiligheid door afschrikking — berust. Er is zelfs wel gesteld, dat de neutronengranaat ethisch gezien minder verwerpelijk zou zijn, omdat dit wapen bij gebruik de aarde en wat daarop staat niet onbruikbaar maakt, al wordt het leven uitgeroeid. Maar het aspect van de uitwerking behoeft niet het doorslaggevende element te zijn bij de uiteindelijke oordeelsvorming over de al dan niet invoering van de neutronengranaat. Naar hun uitwerking zijn vele van de moderne wapens, nucleaire en conventionele, ethisch verwerpelijk en als wij onze bijzondere bezorgdheid uitspreken over de kernwapens, dan wil dat geenszins zeggen dat wij de conventionele wapens klakkeloos aanvaarden.

De vraag naar Gods wil — de diepste grond van alle ethische vragen — treft de christen-politicus zelden of nooit uitsluitend in zijn algemeenheid, doch altijd ook in een zeer bijzondere en concrete situatie. En het is deze bijzondere en concrete situatie die zich nu aan ons voordoet.
Toegespitst op de problematiek die ons bezig houdt: de vraag of de invoering van de neutronengranaat aanvaardbaar is of niet, kunnen wij niet in abstracto beoordelen. Als dat mogelijk was, zou het antwoord zeer eenvoudig zijn. Maar die vraag treft ons in een bepaalde politieke context; die context wordt bepaald door het feit dat kernwapens reeds een belangrijke functie in het veiligheidsstelsel hebben. En in die context zijn een aantal overwegingen van groot belang.
De eventuele invoering van de neutronengranaat is niet of — wat minstens zo belangrijk is — wordt niet ervaren als een normale vervanging of aanvulling van militair materieel zoals de F-16 de Starfighter heeft vervangen; het in produktie nemen van de neutronengranaat wordt gezien als het ingaan van een nieuwe fase in de wapenontwikkeling. Wij overschrijden met de neutronengranaat een waterscheiding. Dit is het meest wezenlijke van het protest tegen de neutronengranaat, dat veel essentiëler is dan alle technische en/of militair-strategische bezwaren die men evenzeer tegen dit wapen kan hebben. Met opzet wordt gesproken van het 'meest wezenlijke' omdat dit het is wat de discussie over de neutronengranaat zo'n sterke ethische geladenheid geeft. Onze ethische verontrusting over de aard van het huidige veiligheidsstelsel in het algemeen en de rol die de kernwapens daarin spelen in het bijzonder, wordt als het ware samengebald in dit ene moment, nu wij ons geplaatst voelen voor de beslissende keus of wij voort willen gaan met de manier waarop wij onszelf beveiligen, een manier die wij als nietmenswaardig en ook als zeer gevaarlijk ervaren. Die algemene ethische verontrusting, waaraan wij (of althans velen onder ons) geen handen en voeten konden geven omdat wij evenzeer terugschrokken voor de consequenties die verbonden zijn aan het prijsgeven van het bestaande veiligheidssysteem (en dit terugschrikken kan evenzeer door ethische overwegingen worden ingegeven), wordt thans verhevigd en toegespitst op die ene, zeer concrete vraag: moèten we verder gaan op die weg en dat wel in verhevigde mate, nu het gaat om de introductie van een heel nieuw type wapen, zodat het vinden van de weg terug wéér moeilijker wordt? Zeer velen in ons volk, zo ook de CDA Tweede Kamerfractie, hebben op deze vraag 'neen' gezegd. Natuurlijk probeert men — en in de politiek is dat ook noodzakelijk — deze afwijking te rationaliseren door haar met argumenten te onderbouwen, doch in wezen bepalend is deze — veelal *on*beredeneerde doch daarom nog niet minder zuivere —

ethische verwerping; het gevoel dat men zich hier op een kruising van wegen bevindt en niet de doorgaande weg *mag* kiezen. Als we dit element niet willen onderkennen, dan zal de discussie over de al dan niet aanvaarding van de neutronengranaat licht ontaarden in een technische dialoog, die aan het wezen van de zaak voorbijgaat. Als we dit element wel onderkennen en tevens erkennen dat een afwijzing van de neutronengranaat een toespitsing is van de algemene ethische verontrusting over de manier waarop ons veiligheidsstelsel is opgebouwd, dan wordt ook duidelijk dat ons standpunt met betrekking tot de neutronengranaat uitstralende werking heeft naar dat bredere terrein van de veiligheidsproblematiek.

2. De NAVO-veiligheidsstrategie

Teneinde de problematiek van de neutronengranaat op zijn juiste waarde te schatten lijkt het daarom goed een korte schets te geven van de bestaande veiligheidsstrategie.

a. Doelstellingen van de NAVO

De doelstellingen van de NAVO zijn:
— oorlogsvoorkoming door afschrikking en crisisbeheersing
— het ter verdediging van het NAVO-grondgebied zonodig metterdaad inzetten van militair geweld.

Binnen deze doelstellingen ligt een hoofdaccent op de noodzaak van
— het zo hoog mogelijk houden van de zgn. atoomdrempel, teneinde een eventueel gebruik van kernwapens zo lang mogelijk uit te stellen, in de hoop dat het dan niet meer nodig is omdat de agressor met conventionele wapens is teruggedrongen.

Voor deze NAVO-doeleinden wordt een krijgsmacht in stand gehouden, die bestaat uit strategische kernwapens (intercontinentale atoomraketten, atoomonderzeeboten en lange afstandbommenwerpers met atoombommen), tactische kernwapens (voor gebruik in een beperkt gebied op het slagveld) en de zgn. conventionele (d.i.: niet-kern) wapens.

De hoofdfunctie van de kernwapens is oorlogsvoorkoming: ze moeten zo afschrikwekkend zijn dat een eventuele agressor er van wordt weerhouden een politiek te voeren die zou kunnen leiden tot het gebruik van geweld. De functie van deze wapens is in het kader van de oorlogsvoorkoming dus defensief. De geloofwaardigheid van de afschrikking wordt vooral bepaald door het feit dat de andere partij in het onzekere verkeert over de vraag met welke middelen de NAVO zal reageren, en derhalve over de vraag of de schade die hij zal oplopen niet veel groter zal zijn dan de voordelen die hij denkt te kunnen bereiken door het gebruik van geweld.

b. Ontwikkeling van de NAVO-strategie

Aan deze strategie van afschrikking en crisisbeheersing is binnen de NAVO niet altijd op dezelfde wijze vorm gegeven.
Toen op 4 april 1949 de NAVO werd opgericht, was dat primair om een gezamenlijke defensie op te zetten van West-Europa en de Atlantische bondgenoten tegen een op dat moment duidelijk overwicht van de zijde van de Sovjetunie en zijn bondgenoten op conventioneel gebied. Er was vrees voor een conventionele verrassingsaanval uit het Oosten, waartegen met name Amerika en Engeland een overwicht aan atoomwapens konden stellen. De officiële NAVO-strategie van die tijd was dan ook die van 'massale nucleaire vergelding', d.w.z. dat iedere vorm van agressie van de zijde van de Sovjetunie zou worden afgestraft met de inzet van atoomwapens op grote schaal. Het ontbrak ons immers aan voldoende conventionele wapens. Er was dus nog geen sprake van een strategie van 'limited war', doch er werd van de zijde van de NAVO geen twijfel over gelaten dat iedere beperkte aanval van Russische zijde aanstonds zou worden afgestraft met zware kernwapens op de Russische steden.

De Russen hebben daarop hun kernwapenarsenaal uitgebreid om tegenover deze dreiging van de zijde van de NAVO een minstens even grote dreiging te kunnen stellen. Thans hebben beide blokken een zgn. 'second strike capability', d.w.z. een kernwapenarsenaal dat in staat zou zijn na een eventuele Amerikaans/Russische atoomaanval toch terug te kunnen slaan met massale vernietigingsaanvallen. Daarop werd de NAVO-strategie aangepast: op basis van de ontstane 'balance of terror' — het evenwicht van nucleaire afschrikking — werd de zgn. 'flexible response' het kenmerk van een nieuwe NAVO-strategie. Deze strategie, die tot vandaag wordt aangehouden, baseert zich veel meer dan voorheen het geval was op crisisbeheersing. Ze houdt in, dat de garantie tegen verrassingsaanvallen nog steeds bestaat uit de afschrikking die uitgaat van de strategische kernwapens (wij noemen

dat wel de zgn. atoomparaplu van Amerika), maar dat in principe conventionele wapens er in eerste instantie voor zullen moeten zorgen, dat wordt afgezien van elke vorm van beperkte agressie, en indien deze niettemin plaats vindt, wordt opgevangen.

Crisisbeheersing moet dan ook gezien worden als het geheel van politieke, diplomatieke, militaire en andere maatregelen (dus niet alleen militaire), die kunnen worden genomen om de tegenpartij tot matiging te dwingen en aldus te voorkomen dat een crisis waar ook ter wereld zich ontlaadt in een wereldoorlog. De 'flexible response', het aangepaste antwoord, wil het mogelijk maken dat de NAVO een eventuele agressor weerstaat met ongeveer gelijke middelen als die waarmede de agressie wordt gepleegd. Aldus, zo hoopt men, kan het conflict beperkt blijven tot een beperkte krachtmeting. Deze strategie voorkomt echter niet, zo is inmiddels gebleken, dat beide partijen er naar streven de wapenbalans in hun voordeel door te laten slaan, waardoor de wapens waarmede het afschrikkingsevenwicht tussen oost en west in stand wordt gehouden steeds gruwelijker dimensies gaan aannemen. Deze wedloop leidde tot de 'bewapeningsparadox': als gevolg van de revolutionaire wapentechnologische ontwikkelingen in de na-oorlogse jaren, die bedoeld waren om de internationale veiligheid te verhogen, is juist het tegendeel bereikt, nl. een toenemende onveiligheid.

Deze ontwikkeling heeft velen van de noodzaak overtuigd dat de afschrikkingstheorie, die ten grondslag ligt aan de NAVO-strategie, kritisch dient te worden bezien. Met name de vooronderstelling van de theorie betreffende het rationele gedrag van politieke en militaire leiders in crises lijkt op basis van onderzoek van de mensenwetenschappen niet altijd in overeenstemming met de werkelijkheid.

Tegelijkertijd is het vrijwel iedereen duidelijk dat niet van de ene dag op de andere kan worden overgegaan op een andere, minder gevaarlijke strategie.

Wel heeft men algemeen ingezien dat er naar moet worden gestreefd niet *meer* af te schrikken dan noodzakelijk is (het fenomeen van de zogenaamde 'overkill'capaciteit). Tegen deze achtergrond kan men de vele besprekingen op wapenverminderings- en ontwapeningsgebied zien.
Zo hebben sinds 1969 in Genève onderhandelingen plaats over de beperking van de strategische kernwapens en sinds 1973 in Wenen over wederzijdse en evenwichtige troepenverminderingen (respectievelijk SALT en MBFR). De onderhandelingen verlopen moeizaam en hebben vooralsnog weinig of geen resultaat. Het blijkt een zware opgave om metterdaad inhoud te geven aan het inzicht dat aan de heilloze ontwikkeling op wapentechnisch gebied een halt moet worden toegeroepen.

Nu mogen ook niet onmiddellijk vergaande resultaten worden verwacht. Wapenbeheersing en ontwapening zijn doelstellingen, waarvan de verwezenlijking zeer complexe vragen oproept. Bevredigende antwoorden zullen slechts op lange termijn kunnen worden verwacht. Belangrijk is voor het ogenblik dat het proces van ontspanning en het streven naar wapenbeheersing en ontwapening niet wordt afgebroken.

Binnen de hierboven geschetste context speelt zich de problematiek van het neutronenwapen af, waarop wij in het volgende hoofdstuk nader ingaan. Ter afsluiting van dit inleidende hoofdstuk geven wij nog een korte schets van de kenmerken van de neutronengranaat.

3. De neutronengranaat[1]

Bij het ontploffen van kernwapens ontstaat luchtdruk, hitte en straling. Bij de neutronengranaat komt in verhouding minder luchtdruk, hitte en 'fall-out' vrij, maar meer straling: ongeveer 10 keer zoveel als een standaard splijtingswapen met een gelijk explosief vermogen. Men kan dus met een kleine neutronengranaat volstaan om eenzelfde straling te bewerkstelligen als een 10 keer zo groot standaard wapen.

Straling is vooral effectief tegen mensen. De neutronengranaat wordt dan ook vooral effectief geacht om de bemanning van gepantserde voertuigen uit te schakelen. De neutronengranaat is dan ook een echte granaat (en geen bom): eenvoudig te gebruiken op het slagveld in West-Europa tegen een eventuele tankaanval uit het oosten. Het is geen strategisch wapen dat gericht zou kunnen worden op het vijandelijke achterland. De neutronengranaat zou de kernlading moeten zijn van bepaalde artillerie-

1. Ontleend aan H. J. Neuman, De neutronenbom in discussie, een NIVV-publikatie.

granaten en van de zogenaamde 'Lance'-raket: de zeer mobiele grond-grond raket met een maximale reikwijdte van 130 km.

Een ander kenmerk van de neutronengranaat is dat het gebied waarbuiten dit wapen geen onbedoelde stralingsschade meer aanricht net zo groot is als bij een standaard splijtingswapen met een gelijk explosief vermogen.

Resumerend: de neutronengranaat veroorzaakt een veel hogere straling dan een standaard splijtingswapen, maar sterk geconcentreerd, zodat de werking van deze veel hogere straling tot een beperkt gebied begrensd blijft. Wel zullen bij de neutronengranaat de effecten van luchtdruk en hitte veel geringer zijn.

B. Overwegingen bij het neutronenwapen

4. De functie van de neutronengranaat in de veiligheidsstrategie

Een belangrijke overweging bij het oordeel of de neutronengranaat al dan niet moet worden ingevoerd, zal zijn, welke effecten ervan verwacht kunnen worden op het ontwapeningsoverleg. Het is immers een algemeen beleidsdoel op langere termijn de rol van de kernwapens terug te dringen, een beleidsdoel dat ook in het CDA-program een vooraanstaande plaats heeft gekregen. Het ontwapeningsoverleg is het belangrijkste kanaal waarlangs dit doel kan worden bereikt.
Welnu, de ervaring die inmiddels in dit overleg is opgedaan, leert dat de introductie van op nieuwe principes berustende wapensystemen doorgaans een verlammende uitwerking heeft op de voortgang van ontwapeningsbesprekingen. De partij, die zelf nog niet over dit nieuwe wapensysteem beschikt, zal er de voorkeur aan geven de pas in te houden tot zij ook zelf deze principes operationeel heeft gemaakt en de daarop berustende wapensystemen tot ontwikkeling heeft gebracht.

En zelfs indien we ervan uitgaan dat aan Oosteuropese zijde geen behoefte bestaat aan een vergelijkbaar wapen als de neutronengranaat, omdat dit niet past in de daar aangehangen strategie, dan nog dient er rekening mee gehouden te worden dat men alles in het werk zal stellen een wapen te ontwikkelen dat de neutronengranaat onschadelijk kan maken. Dit klemt des te meer omdat kennelijk aan Oosteuropese zijde de neutronengranaat als een uiterst effectief wapen wordt gezien. Het minste dat dus van invoering van de neutronengranaat verwacht mag worden is dat het het ontwapeningsoverleg voor een zekere periode onder een ongunstig gesternte zal plaatsen. Dat betekent dat onze doelstelling op langere termijn: verhoging van de veiligheid door terugdringing van de rol van de kernwapens, als gevolg van de invoering van de neutronengranaat ongunstig zou worden beïnvloed.

De veiligheid in Europa echter dient ook op de korte termijn te worden gewaarborgd. Alleen als dat het geval is, kunnen we hopen op de lange(re) termijn resultaten te boeken in het wapenbeheersings- en ontwapeningsoverleg.
Met andere woorden: hebben wij thans op militair-strategische gronden de neutronengranaat nodig?
Gelijk gezegd, is de eerste zorg van de NAVO het voorkomen van oorlog. De afschrikking door middel van met name de strategische en tactische kernwapens wordt daarbij als methode gehanteerd. De redenering is dat deze wapens zoveel schade toebrengen aan een tegenstander dat deze ervoor terugdeinst militair geweld voor het bereiken van zijn doeleinden te gebruiken. Produktie en invoering van de neutronengranaat dient op basis hiervan in de eerste plaats te worden bezien op zijn bijdrage aan de oorlogsvoorkoming. Pas in de tweede plaats komt de bruikbaarheid van het wapen als middel om de verdediging te voeren. Dit onderscheid naar situatie waarin de afschrikking werkt en waarin deze heeft gefaald, moet voortdurend in het oog worden gehouden.

De afschrikkingsstrategie heeft twee pijlers:
— ze moet geloofwaardig zijn, d.w.z. de tegenstander moet ervan overtuigd zijn dat de kans aanwezig is dat het Westen de kernwapens — indien nodig geoordeeld — ook werkelijk zal gebruiken;
— ze moet stabiel zijn, d.w.z. de middelen waarmee wordt afgeschrikt, moeten de tegenstander ervan afhouden een militair conflict te beginnen, maar moeten hem niet provoceren tot een preventieve aanval uit angst of voorzorg.
Ten aanzien van het middel van de kernwapens geldt bovendien dat ernaar gestreefd wordt het ogenblik waarop kernwapens, gezien de aard van de aanval van de tegenstander en het succes ervan, moeten worden ingezet, zolang mo-

gelijk uit te stellen. In het jargon van de militair-strateeg: de atoomdrempel moet zo hoog mogelijk zijn.

a. *Geloofwaardigheid*
Invoering van de neutronengranaat betekent een vergroting van het aantal mogelijkheden dat de NAVO ter beschikking heeft om op een militair conflict te reageren. In het kader van de strategie van de 'flexibility in response' betekent dit waarschijnlijk een vergroting van de geloofwaardigheid van de afschrikking; Waarschijnlijk, omdat het in deze gaat om de Sovjetperceptie van de mate van geloofwaardigheid van de afschrikking. Niet noodzakelijkerwijs gaat deze redenering, die betrekking heeft op de tactisch-nucleaire variant, ook op voor de geloofwaardigheid van de gehele nucleaire afschrikking. Betoogd kan worden dat de 'link' tussen de tactisch-nucleaire en strategisch-nucleaire wapens, waarvan in de NAVO-doctrine wordt uitgegaan, zwakker wordt.
De neutronengranaat lijkt gezien zijn specifieke eigenschappen, een zeer bruikbaar wapen op het slagveld. Een beperkte oorlog in Europa, beperkt vanuit de Amerikaans/Russische optiek, lijkt tot de mogelijkheden te gaan behoren.
Op deze wijze bezien is Europa met een vergrote tactisch-nucleaire geloofwaardigheid, die door ons niet wordt betwist, niet persé gediend.

b. *Stabiliteit*
De kans bestaat dat de aanwezigheid van de neutronengranaat in de Centrale Sector (grens Bondsrepubliek met DDR en Tsjechoslowakije) in tijden waarin sprake is van een verhoogde inspanning een destabiliserend effect heeft op de afschrikking.

Wat betekent dat in een situatie waarin een tegenstander het gebruik van militair geweld overweegt? Men mag ervan uitgaan dat deze het daadwerkelijk gebruik van een neutronengranaat, die zijn tankcolonnes kan uitschakelen, in zijn beschouwingen heeft betrokken en dienovereenkomstig zijn maatregelen zal treffen. Als hij al niet besluit tot een preventieve aanval bijvoorbeeld tegen lanceerplaatsen en vliegvelden, moet ernstig rekening gehouden worden met de inzet van tactisch-nucleaire middelen, nog voordat de NAVO heeft besloten tactisch-nucleaire wapens waaronder eventueel de neutronengranaat voor gebruik vrij te geven.

c. *Atoomdrempel*
De hoogte van de atoomdrempel wordt bepaald door enerzijds de kracht van de conventionele eenheden en anderzijds door de persoonlijkheid van de President van de Verenigde Staten. Betoogd kan worden dat de atoomdrempel door een eventuele invoering van de neutronengranaat niet wordt verlaagd, vooropgesteld dat de thans geldende richtlijnen voor het vrijgeven van tactische kernwapens gehandhaafd blijven. In deze zin heeft ook President Carter zich uitgelaten.

Toch kunnen bij deze redenering vraagtekens worden gezet. Aangezien de neutronengranaat zulk een bruikbaar en efficiënt verdedigingswapen lijkt, zal de druk van de militaire commandanten om het wapen voor inzet vrij te geven in bepaalde gevallen, bijvoorbeeld bij een dreigende tankdoorbraak, groot zijn. Ook moet hierbij de tijdsfactor mede in de beschouwing worden betrokken. Naar alle waarschijnlijkheid zal zeer weinig tijd beschikbaar zijn voor de besluitvorming met betrekking tot het al of niet gebruikmaken van de neutronengranaat, aangezien de tanks bij een poging tot doorbraak slechts gedurende korte tijd geconcentreerd zullen optreden.
Onze conclusie is dan ook dat de kans groot is dat de neutronengranaat eerder zal worden ingezet dan de huidige tactische kernwapens, zodat van een tendens tot verlaging van de atoomdrempel kan worden gesproken. Dit is in verband met de mogelijkheden van escalatie, die na overschrijding van de atoomdrempel opdoemen, een gevaarlijke ontwikkeling.
Zelfs als de escalatie beperkt zou blijven tot de tactisch-nucleaire wapens en de midden-afstandsraketten, waarover alleen de Sovjetunie beschikt, betekent dit de totale vernietiging van West-Europa. Een beperkte kernoorlog is voor Europa geen beperkte vernietiging.

De neutronengranaat heeft resumerend betekenis voor Europa, aangezien de geloofwaardigheid van de tactisch-nucleaire afschrikking wordt vergroot.
Gezien de verlaging van de atoomdrempel en — in crises — mogelijk destabiliserende effecten op de afschrikking dient evenwel op andere wijze te worden gezorgd voor het in stand houden van de afschrikking. In dit verband is het belangrijk ervoor te zorgen dat door middel van het streven naar een voldoende conventioneel tegenwicht de atoomdrempel zo hoog mogelijk wordt gemaakt. Onderzocht dient te worden in hoeverre technologische ontwikkelingen op conventioneel gebied dit mogelijk maken.

5. Ethische overwegingen

Gelijk reeds in de paragraaf 'Probleemstelling' werd opgemerkt, zou het een ontoelaatbare versimpeling zijn de al-dan-niet invoering van de neutronengranaat uitsluitend te beoordelen op de militair-technische en militair-strategische aspecten, zoals deze in par. 4 aan de orde zijn gekomen. Dan zou immers worden voorbijgegaan aan het feit dat algemeen het gevoelen bestaat dat produktie en invoering van de neutronengranaat een beslissende stap zou betekenen op de weg naar de ontwikkeling van wapensystemen die berusten op nieuwe principes en dat zij op die grond onaanvaardbaar is. Gelijk werd opgemerkt is het dit aspect dat de discussie over de neutronengranaat een geheel eigen karakter heeft gegeven. Een conclusie over de vraag of de neutronengranaat al of niet moet worden ingevoerd dient dan ook niet alleen op de in de vorige paragraaf aangevoerde argumenten te worden gebaseerd, maar ook te worden getrokken aan de hand van een evaluatie van deze ethisch bepaalde motieven.

Het zou echter ook weer te eenvoudig zijn om te stellen: het betreft hier een nieuwe generatie kernwapens en alleen om die reden dient de invoering van dit eerste voorbeeld van deze nieuwe generatie te worden afgewezen. Op zich zijn voor deze redenering wel goede gronden aan te voeren. Indien wij immers niet bij voorbaat 'neen' zeggen tegen de vervaardiging van op nieuwe principes[2] berustende kernwapens, bevinden wij ons voor wij het weten op het glijdend vlak van iedere maal opnieuw op technische gronden te moeten beoordelen of een bepaald nieuw type wapen aanvaardbaar is of niet. Indien bijv. straks een wapentype wordt ontwikkeld dat berust op verhoogde schokwerking, op welke gronden moeten wij dan vaststellen dat verhoogde straling nog net wel, doch verhoogde schokwerking niet aanvaardbaar is?

Toch wordt in deze benadering het accent teveel gelegd op het kernwapen als zodanig en wordt te weinig aandacht besteed aan de politieke context, waarin deze kernwapens zijn gaan functioneren. Wij mogen immers onze ethische verontrusting niet uitsluitend laten bepalen door het bestaan van de kernwapens en de verdere ontwikkeling ervan. Onze ethische verontrusting moet evenzeer, zo niet meer, betrekking hebben op het feit dat de internationale verhoudingen zodanig zijn dat de kernwapens daarin zo'n allesoverheersende functie hebben en dat daarvan nog steeds stimulansen uitgaan op de verdere ontwikkeling van deze wapens. Indien wij deze aspecten niet mede in onze ethische evaluatie betrekken, zeggen wij 'neen' tegen een wapen zonder daarmee de prikkels tot de vervaardiging van deze of soortgelijke wapens weg te nemen.

Datgene wat wij willen, wat ook in het CDA-verkiezingsprogram als doelstelling staat vermeld, waartoe onze ethische verontrusting ons noopt, is het verminderen, het terugdringen van *de rol* van de kernwapens. Ons streven moet er op lange termijn op gericht zijn aan de kernwapens de functie te ontnemen die zij op dit moment in zo allesoverheersende mate hebben en die op korte termijn niet ongedaan gemaakt kan worden. Doch wel dienen onze korte-termijn beslissingen in het licht van dit einddoel te worden getroffen en voorkomen dient te worden dat onze beslissingen van dit moment de verwezenlijking van dit einddoel moeilijker maken en in de weg staan.

Het hier gestelde betekent niet zonder meer dat iedere invoering van een nieuw type kernwapen, al dan niet ter vervanging van bestaande kernwapens, dient te worden afgewezen. Het is zelfs niet ondenkbaar dat invoering van de neutronengranaat, indien zij gekoppeld werd aan andere maatregelen, dienstbaar zou kunnen worden gemaakt aan dit terugdringen van de rol van de kernwapens. In het volgende hoofdstuk wordt zulk een situatie aangeduid.[3]

Wat echter als buitengewoon verontrustend moet worden beschouwd is dat het voorstel tot invoering van de neutronengranaat over te gaan in het geheel niet is gesteld tegen de achtergrond van de doelstelling ons veiligheidsstelsel op langere termijn minder te doen berusten op kernwapens. Integendeel, invoering van de neu-

2. Om alle misverstand uit te sluiten zij opgemerkt dat met het hier gestelde niet wordt bedoeld dat het principe op zichzelf 'nieuw' is, doch dat de toepassing daarvan in de wapenindustrie nieuw is. Niet uitgesloten wordt dus dat in militaire onderzoeksprogramma's reeds lang met dit principe wordt gewerkt.

3. Men zou kunnen zeggen dat deze gedachtengang in een ander verband ook aanwezig was bij de regering, toen zij stelde de optie op de neutronengranaat niet bij voorbaat te willen afwijzen teneinde in het ontwapeningsoverleg resultaat te boeken bij het reduceren van de bewapening. Gelijk in een bijlage wordt uiteengezet, dient dit streven als niet haalbaar te worden beschouwd.

tronengranaat met handhaving van de bestaande tactische nucleaire wapens zou ons in versterkte mate afhankelijk maken van de kernwapens en ons derhalve verder brengen op de weg, die wij op langere termijn juist willen verlaten. Het zou de mogelijkheden om via de weg van het ontwapeningsoverleg de betekenis van de kernwapens te reduceren, bemoeilijken; het zou — juist omdat het hier een nieuwe generatie kernwapens betreft — de bewapeningswedloop kunnen aanjagen; het zou aan de rol van de kernwapens eerder een dimensie toevoegen dan er aan ontnemen (en dat alles zonder dat op ander terrein iets wordt weggenomen van de bestaande kernwapendreiging).

Het is met name dit element van de versterking van de rol van de kernwapens dat ons er toe noopt 'neen' te zeggen tegen produktie en invoering van de neutronengranaat. Dàt is de grondtoon van onze ethische verontrusting en niet in de eerste plaats de aard van het wapen, al is die op zichzelf verontrustend genoeg. En dit element is van zulk een zwaarwegende aard dat, zelfs indien de militair-technische en militair-strategische argumenten zouden pleiten vóór, althans niet zouden pleiten tegen de invoering van dit wapen, toch een 'neen' tegen dit wapen zou moeten worden uitgesproken. Dat wordt bedoeld wanneer in de conclusies van deze notities wordt gesteld dat het belangrijkste motief is het ethisch gebod niet verder te gaan op de weg die ons steeds afhankelijker zou maken van beveiligingsmiddelen, die niet in overeenstemming zijn met de bestemming en roeping van de mens.
Maar wanneer ons 'neen' wordt geplaatst tegen de achtergrond van het streven naar het terugdringen van de rol van de kernwapens en het geleidelijk aan ontnemen van de functie daaraan, dan zal ook duidelijk zijn dat wij er met dit 'neen' niet zijn. Dit 'neen' kan er toe bijdragen dat wij niet in meerdere mate afhankelijk worden van de kernwapens, maar het betekent geenszins dat wij er in *mindere* mate afhankelijk van worden. Het is zelfs niet ondenkbaar dat ons 'neen', indien het niet gedeeld wordt door de bondgenoten, ontwikkelingen in gang kan zetten die zullen leiden tot een meer prepponderant worden van de functie van de kernwapens.

Daarnaast gebiedt onze verantwoordelijkheid ons ook rekening te houden met het feit dat aan Oosteuropese zijde de bewapening, zowel conventioneel alsook nucleair, nog steeds toeneemt. Indien wij voor onze beveiliging de neutronengranaat afwijzen, zullen wij ons de consequenties daarvan in alle opzichten voor ogen moeten stellen. Het is deze problematiek die in de volgende paragraaf nader zal worden uitgewerkt.

6. Resterende problemen
Uit het voorgaande is gebleken dat er voldoende redenen zijn om de invoering van de neutronengranaat in het bondgenootschappelijk verdedigingssysteem af te wijzen. Wie echter mocht menen dat wij daarmee van alle brandende problemen verlost zijn, komt bedrogen uit.

a. Spanningen in het bondgenootschap
Allereerst worden wij opnieuw voor niet geringe moeilijkheden geplaatst, indien mocht blijken dat de meest betrokken bondgenoten weinig gevoelig zijn voor de van Nederlandse zijde aangevoerde argumenten en toch besluiten tot invoering van de neutronengranaat. Het is niet aanstonds duidelijk hoe de besluitvorming binnen de NAVO dienaangaande zal plaatsvinden. Doch zelfs indien de unaniemiteitsregel zou worden toegepast, is het weinig aannemelijk dat een land als Duitsland, indien het zelf tot de slotsom is gekomen dat het de neutronengranaat voor een adequate verdediging van het eigen grondgebied niet kan missen. Gezien het feit dat in het kader van de geïntegreerde verdediging Nederland mede-verantwoordelijk is voor de verdediging van het Duitse grondgebied en daarvoor een bepaalde sector heeft toegewezen gekregen, kan een verschillende opstelling van Nederland en Duitsland inzake de invoering van de neutronengranaat tot grote spanningen aanleiding geven.

Niet alleen de *invoering* van de neutronengranaat kan binnen het bondgenootschap als een splijtzwam werken, zoals terecht tijdens het Kamerdebat werd opgemerkt, doch ook het omgekeerde is waar: een besluit van slechts een deel der bondgenoten om de neutronengranaat *niet* in te voeren kan evenzeer als een splijtzwam fungeren, waarbij de positie van de landen die bij de verdediging van centraal-Europa zijn betrokken, een bijzondere is.
Overigens: gerede mogelijkheden tot spanningen binnen het bondgenootschap kunnen natuurlijk nimmer een reden zijn voor het niet innemen van een afgewogen standpunt. Wij signaleren slechts deze spanningen teneinde duidelijk te maken, dat met de afwijzing van de

neutronengranaat door Nederland of door een meerderheid van het Nederlandse parlement de problematiek rondom het neutronenwapen nog geenszins van de baan is. Wat dient bijvoorbeeld de Nederlandse positie te zijn, indien mocht blijken dat Nederland alleen staat in zijn afwijzing van de neutronengranaat en evenmin gehoor vindt voor de suggestie de niet-invoering ervan onderhandelingsonderwerp te maken in de ontwapeningsbesprekingen in Wenen, een suggestie waartegen gewichtige bezwaren kunnen worden aangevoerd?

b. De neutronengranaat als vervanging van tactische kernwapens

Voorts resteert bij afwijzing van de neutronengranaat het probleem van de vervanging van de bestaande tactische kernwapens.

Wij moeten ons er goed van bewust zijn, dat wij met het afwijzen van de neutronengranaat een wapen hebben afgewezen dat — hoe moeilijk het ook is in dit verband van meer of minder te spreken — toch minder vernietigend is dan de bestaande tactische kernwapens.

Door het probleem op deze manier te stellen, lijkt maar één antwoord mogelijk: indien men de neutronengranaat afwijst, dan moet dit a fortiori gelden voor de bestaande tactische kernwapens, waarvan een niet onbelangrijk gedeelte dermate 'vuil' is dat eventueel gebruik ervan het gebied van inslag voor lange tijd onbewoonbaar zou maken. Maar mag men het probleem op deze manier stellen?

Hier wreekt zich het feit dat de eventuele invoering van de neutronengranaat aan de orde is gekomen buiten het directe kader van de vervanging van de bestaande tactische kernwapens, alhoewel het naar opzet wel in dat kader was geplaatst.

Het is een bekend feit dat met name de Amerikanen zich ongerust maken over de situatie rondom de bestaande tactische kernwapens. In de eerste plaats is een deel van deze wapens technisch verouderd; zij passen bovendien niet meer in het strategisch denken zoals zich dat ontwikkeld heeft, hetgeen ook een vermindering betekent van hun belangrijkste functie: die van de afschrikking. Daarnaast is de opslag ervan kwetsbaar en er zijn dan ook in Amerika stemmen opgegaan om de hoeveelheden tactische kernwapens (op dit moment omstreeks 7000) belangrijk te verminderen. Er zijn voorts plannen om ze in een meer achterwaartse positie op te slaan teneinde de kwetsbaarheid te verminderen. Kunnen tegen deze denkwijze weinig militair-technische argumenten worden aangevoerd, een eventuele doorvoering ervan heeft evenwel belangrijke psychologische consequenties. Want naast de afschrikkingsfunctie hebben de tactische kernwapens in de loop der tijd de psychologische functie gekregen dat zij voor de bondgenoten, en met name voor Duitsland, de zichtbare symboolwaarde hebben van de Amerikaanse bereidheid de Europese bondgenoten in geval van nood bij te staan. Door de jaren heen zijn immer stemmen opgegaan die beweren dat Amerika nimmer het eigen bestaan op het spel zal zetten, indien een aanval vanuit het Oosten zich tot Europa zou beperken. Dat is één van de redenen geweest waarom Frankrijk is overgegaan tot het opbouwen van een eigen kernmacht en tot het zich losmaken uit de verdediging in NAVO-verband. En ook in Duitsland wordt telkenmale gesteld dat in laatste instantie niet op de Amerikaanse garantie kan worden vertrouwd, reden waarom een Europese kernmacht zou moeten worden opgebouwd.
De vrees nu bestaat, dat het weghalen van de tactische kernwapens uit West-Duitsland deze geluiden zou versterken, hetgeen een desastreuze uitwerking zou hebben op de samenhang binnen de alliantie.

Het gehele vraagstuk van de vernieuwing en vervanging van het bestand aan tactische kernwapens is reeds lang voorwerp van bespreking binnen de NAVO. Men kan zich daarom afvragen waarom van Amerikaanse zijde de produktie en invoering van de neutronengranaat niet aan de orde is gesteld in het ruimere kader van de modernisering van deze tactische kernwapens in het algemeen. Het zou bijvoorbeeld denkbaar zijn geweest dat de invoering van de neutronengranaat door Amerika zou zijn gekoppeld aan een belangrijke reductie van de bestaande verouderde tactische kernwapens. Daarmee zou het nadelige psychologische effect waarover hierboven is gesproken aanzienlijk zijn verminderd.
In feite is deze benadering terug te vinden in de nota van de toenmalige ministers Stemerdink en Van der Stoel van 22 oktober 1977 aan de Tweede Kamer. De bewindslieden stelden dat eerst een verantwoord oordeel over de invoering van de neutronengranaat kon worden gegeven indien er meer inzicht bestond in het totale

beeld van de tactische kernwapens en de toekomstige omvang en opstelling daarvan.

Indien deze aanpak was gekozen, zou dat dan enig verschil hebben gemaakt voor onze opstelling? Zouden alle argumenten die wij in deze notitie tegen de invoering van de neutronengranaat hebben aangevoerd dan minder steekhoudend zijn geweest?

Wij moeten voor het beantwoorden van deze vraag allereerst nagaan wat onze *politieke* verantwoordelijkheid inhoudt. In onze wereld is het kernwapen een feit; het is een belangrijk onderdeel van het machtsevenwicht, zoals zich dat in de periode na de Tweede Wereldoorlog heeft ontwikkeld.
Dat dit machtsevenwicht in stand wordt gehouden door de dreiging met wapens die alle menselijk leven kunnen uitroeien, is een zaak die ons niet met rust mag laten. Wij dienen alles in het werk te stellen om een veiligheidssysteem tot stand te brengen dat meer in overeenstemming is met de roeping en de bestemming van de mens, waartoe hij door God is aangesproken.
Maar evenzeer als het onze opdracht is een ordening tot stand te brengen die menswaardiger is dan de bestaande, evenzeer is het onze opdracht vanuit de bestaande samenleving daarnaartoe te werken. Dat wil zeggen dat wij vanuit onze medeverantwoordelijkheid voor het bestaande ons moeten inzetten voor het nieuwe. Heel concreet betekent dit dat wij vanuit een wereld die zich niet anders weet te beveiligen dan door dreiging met allesvernietigende wapens moeten bouwen aan een stelsel dat voor de verzekering van veiligheid en vrede andere middelen aanwendt. Indien wij de kernwapens afwijzen, zonder duidelijk te maken welke andere middelen vrede en veiligheid kunnen verzekeren, schieten wij in onze *politieke* verantwoordelijkheid tekort. Wanneer wij zeggen ons te willen inzetten voor het terugdringen van de rol van de kernwapens, dan betekent dat dat er voor die rol van de kernwapens iets in de plaats moet komen.

Nu is het zonder meer duidelijk dat de betekenis die het kernwapen thans heeft in de internationale verhoudingen niet met één pennestreek ongedaan kan worden gemaakt; dit kan alleen geleidelijk. Indien de eventuele invoering van de neutronengranaat was gesteld in een groter kader, waarbij de algemene rol van de kernwapens geleidelijk aan zou zijn gereduceerd (bijvoorbeeld door aanzienlijke reductie van hun totaal) dan zou een beslissing over het al dan niet invoeren ervan in een ander licht zijn komen te staan. Niet dat dan een minder somber oordeel over de ontstellende uitwerking ervan op zijn plaats zou zijn geweest, doch deze uitwerking zou dan worden afgewogen tegen de nog ontstellender uitwerking van de bestaande tactische kernwapens die dan zouden worden teruggenomen. Dan zou wellicht enig uitzicht zijn geboden op het vinden van die weg terug, waarover in de inleiding is gesproken.

Deze situatie heeft zich echter niet voorgedaan; het is ons niet bekend wat de oorzaken hiervan zijn. Dit ontslaat ons natuurlijk niet van de plicht om onze houding te bepalen t.a.v. de bestaande tactische kernwapens, al was het maar om de simpele reden dat wij te eniger tijd geconfronteerd zullen worden met de vraag hoe hun vervanging zal dienen te geschieden.
Het is immers niet aannemelijk, gezien het stokkende ontspanningsproces (Belgrado) en de nog immer voortgaande groei van het Russische wapen-potentieel, dat voorlopig van een niet-militaire beveiliging spake zal kunnen zijn.
Daarmee wil niet gezegd zijn dat wij onzerzijds gelijke tred zouden moeten houden met de Russische bewapeningsinspanning doch slechts dat wij in het licht van de omstandigheden voorlopig niet van een militaire veiligheidsgarantie zullen kunnen afzien.

c. Niet nucleaire vervanging van tactische kernwapens

Indien wij onze verontrusting over kernwapens ernstig nemen, dan geldt deze verontrusting ook de huidige in het arsenaal van het bondgenootschap voorkomende kernwapens. Eventuele vervanging er van zou dus bij voorkeur in de conventionele sfeer moeten plaatsvinden. Objectief zijn voor deze voorkeur ook goede gronden aan te voeren. De ontwikkeling van de technologie in de laatste jaren heeft nl. geleerd, dat er conventionele wapens zijn die bijzonder effectief zijn en veel van de 'voordelen' hebben die tot dusverre (zij het op andere gronden) slechts aan de kernwapens werden toegeschreven. Wij denken hier met name aan de zgn. precisie-geleide wapens, zoals de 'slimme' bommen.

Op het eerste gezicht ligt vervanging van kernwapens door conventionele middelen voor de hand; bij nader inzien evenwel blijkt toch dat

De neutronengranaat en ons veiligheidsstelsel

werkgroep-Kooijmans

daaraan niet onaanzienlijke problemen zijn verbonden.
In de eerste plaats dienen wij ons te realiseren dat vervanging van kernwapens door conventionele middelen een sterkere druk op de defensiebegrotingen van de Westeuropese landen inhoudt. Kernwapens zijn goedkoop, zowel in verhouding tot de niet-kernwapens als terzake van de kostenverdeling tussen de bondgenoten. De kernwapens die thans in West-Europa liggen opgeslagen, blijven immers Amerikaans eigendom en de Europese bondgenoten draaien financieel dus slechts op voor de overbrengingsmiddelen, de kosten van bewaking etc. Wij mogen echter niet verwachten dat de Amerikanen bereid zullen zijn eventuele conventionele vervangingsmiddelen voor hun rekening te nemen. Het is alleszins begrijpelijk dat de CDA-fraktie, toen zij haar afwijzend standpunt innam tegenover de neutronengranaat, niet de koppeling heeft gelegd met een eventuele verhoging van het defensiebudget. In de gegeven omstandigheden zou dit als een onfatsoenlijk neven-gebruik van de op andere gronden genomen beslissing beschouwd kunnen zijn. Niettemin moet verwacht worden dat indien Nederland tot een afwijzing van de neutronengranaat zou overgaan, van de zijde der bondgenoten zal worden gevraagd welke oplossing dan onzerzijds voor het steeds nijpender wordende probleem van de vervanging van de tactische kernwapens wordt voorgesteld en hoe wij de verwerkelijking van die oplossing zien.
Onwil van Nederlandse zijde om de financiële consequenties van zulk een alternatieve oplossing te aanvaarden, zal de bondgenoten minder bereid maken om van de (goedkope) invoering van de neutronengranaat af te zien. In die zin ligt er wel een directe relatie tussen het een en het ander. En het moet er ons toch in onze overweging om te doen zijn tevens te voorkomen dat anderen de neutronengranaat wel invoeren.

Een tweede probleem is, dat de neutronengranaat het 'voordeel' heeft, dat invoering ervan niet noopt tot een wijziging van de bestaande strategie van de 'flexible response'. Vervanging van de bestaande tactische kernwapens door niet-nucleaire middelen vereist wel zo'n wijziging. Ook al kan er op de 'flexible response' strategie veel worden aangemerkt, het is in ieder geval een conceptie die bepalend is voor het huidige stelsel van afschrikking. Nu is het de vraag of van Amerikaanse zijde wel zo hartelijk zal worden meegewerkt aan een aanpassing of wijziging van de bestaande strategie.
Voor de Amerikanen zal met name van belang zijn of de nieuwe strategie geloofwaardig is vanuit het gezichtspunt van *oorlogsvoorkoming;* dit is immers de belangrijkste functie van strategieën in het nucleaire tijdperk. Is dit reeds een belangrijk punt, de bereidheid aan Amerikaanse zijde tot medewerking aan een andere, minder op nucleaire middelen gebaseerde strategie zal tevens vooral worden bepaald door de mate waarin een derde problematiek zich zal voordoen: het feit dat de vervanging van nucleaire wapens door conventionele wapens de psychologische betekenis van de huidige tactische kernwapens als verbindingsschakel met de Amerikaanse strategische kernmacht zal ontkrachten.

Men behoeft zich slechts de reacties in Europa op bepaalde denkbeelden van oud-minister Schlesinger of van de huidige presidentiële adviseur voor veiligheidsaangelegenheden, Brzezinski, te herinneren, om de traumatische vrees in een aantal Europese kringen te erkennen voor een Amerika dat zich losmaakt van Europa. Deze vrees beperkt in hoge mate de Amerikaanse beweeglijkheid, doch wordt door hen wel als een factor van groot belang ervaren. Het moet dan ook niet worden uitgesloten dat de invoering van de neutronengranaat door Amerika juist wordt gezien als een herbevestiging van de geloofwaardigheid van de Amerikaanse garantie, omdat met dit wapen een verdediging makkelijker te voeren is, terwijl dit land via de inzet van dit wapen slechts zijdelings betrokken raakt bij een conflict. De neutronengranaat verbetert immers de tactische slagkracht aanzienlijk, zodat Amerika minder snel voor de keus komt te staan haar strategische kernmacht aan te wenden. Daarmede schuiven de Amerikanen een mogelijk dilemma van zelfmoord of niets doen, verder voor zich uit. Zoals wij echter in paragraaf 4 hebben gezien, verzwakt deze grotere bruikbaarheid toch weer de verbinding tussen de strategische en tactische kernmacht, terwijl het tevens de atoomdrempel verlaagt, hetgeen wij juist willen voorkomen.
De Amerikaanse bezorgdheid richt zich vooral op het feit dat een sterk verminderde rol van de kernwapens in Europa, die puur militair-strategisch gezien wellicht nog wel denkbaar is, in Europa de twijfel aan de Amerikaanse garantie zal doen toenemen en zal leiden tot een versterkte drang naar een eigen nucleaire beveiliging. Nu behoeft het weinig betoog dat de tot-

standkoming van een Europese kernmacht (in welke vorm ook) weinig bevorderlijk zou zijn voor de samenhang binnen de alliantie en het gehele internationale bestel veel onoverzichtelijker zou maken met alle gevolgen vandien voor de vrede en veiligheid. Juist door die onoverzichtelijkheid zal men eerder berekeningsfouten maken en deze berekeningsfouten zijn de grootste risico's voor de vrede. Niettemin: een oplaaiend enthousiasme voor een Europese kernmacht is niet denkbeeldig.

d. Bondgenootschappelijk overleg

Al deze overwegingen maken nog eens duidelijk, dat onze besluitvorming over de neutronengranaat zich niet afspeelt in een isolement. Wij zijn onderdeel van een bondgenootschap en door ons lidmaatschap daarvan hebben wij een zekere mede-verantwoordelijkheid voor elkaar aanvaard. Wij dienen onze besluiten te treffen in het besef van onze verantwoordelijkheid aan God en aan onze mede-mens in het algemeen en deze verantwoordelijkheid vraagt van ons de weg terug te zoeken uit het uiterst gevaarlijke doolhof waarin wij zijn terechtgekomen. Maar wij dienen ze ook te treffen in het besef dat deze besluiten bepaalde gevolgen hebben voor onze partners, dat deze partners problemen kennen die wij in klemmendheid wellicht anders ervaren dan zij, doch daarom niet minder reëel zijn. Wij dragen mede-verantwoordelijkheid voor hun reacties op onze meningen, omdat wij ons in een zeer bijzondere relatie met hen hebben begeven.

Daarom is de vraag (wel gesteld na het bekend worden van het standpunt van de CDA-fractie) of wij wel in de NAVO kunnen blijven indien in weerwil van onze mening, toch tot invoering van de neutronengranaat wordt overgegaan, niet aan de orde. Iedere poging tot een beantwoording daarvan in de ene of de andere zin zou een ontkenning betekenen van onze medeverantwoordelijkheid voor een situatie, waarin wij met zijn allen zijn terechtgekomen. Van ons wordt nu gevraagd het probleem in alle helderheid en met inachtneming van alle relevante aspecten en met grote openheid voor allerlei argumenten aan de orde te stellen, zonder daarmee iets af te doen aan de klemmendheid van ons inzicht dat wij op de huidige weg niet voort kunnen gaan.

Dat vereist een diepgaande bezinning. Het plaatst ons voor de vraag hoe wij onze wijze van samenleven en met elkaar omgaan kunnen veilig stellen voor de druk, die uitgaat van een grootmacht die in conventioneel opzicht verre superieur is, die de bewapeningsuitgaven blijft verhogen en beschikt over zeer moderne kernwapens die alleen tegen Europa kunnen worden ingezet. Daarmee wordt geenszins gesuggereerd dat deze grootmacht verbeten het moment afwacht waarop het onze landen kan binnenrukken. Het gaat om de druk die ervan uitgaat en de mogelijkheid om straffeloos bepaalde situaties te wijzigen.

Het doorbreken van de bewapeningsspiraal zal niet gemakkelijk zijn, het kan ook niet abrupt gebeuren. Het inslaan van de weg terug zal ons vaak nopen zaken te aanvaarden en met situaties te leven die op het eerste gezicht haaks staan op datgene wat wij zeggen waar te willen maken. Een voorbeeld daarvan kan zijn het afwijzen van de neutronengranaat en het toch voorlopig blijven aanvaarden van de gruwelijker tactische kernwapens. De weg terug zal vaak meer op een doolhof lijken dan op een rechte autobaan en de verwijten van inconsequentheid zullen ons niet bespaard blijven. Doch eerst dan zijn wij werkelijk solidair met degenen, op wier solidariteit wij ook gerekend hebben toen wij de alliantie aangingen. Eerst dan is ons *ethisch inzicht* vertaald in *ethisch-politiek handelen.*

C. Conclusies

1. De neutronengranaat dient niet in produktie te worden genomen en derhalve evenmin in het verdedigingssysteem van het Westelijk bondgenootschap te worden opgenomen. Het belangrijkste motief is het ethisch gebod niet verder te gaan op de weg die ons steeds afhankelijker zou maken van beveiligingsmiddelen, die steeds minder in overeenstemming zijn met de bestemming en roeping van de mens.
   De neutronengranaat levert geen wezenlijke bijdrage aan het versterken van de internationale veiligheid, evenmin aan de oorlogsvoorkomende afschrikkingsstrategie.
   De neutronengranaat dreigt de atoomdrempel te verlagen.

2. Op dit standpunt dient niet te worden teruggekomen indien de NAVO zou besluiten de neutronengranaat in te brengen in het ontwapeningsoverleg en uit dit overleg geen resultaten worden verkegen.

3. Afwijzing van de neutronengranaat laat on-

verlet de noodzaak van vervanging van de bestaande, verouderde tactische kernwapens. Over deze vervanging moet eerst gesproken worden, in het kader van het bondgenootschap aan de hand van een totaalplan, bij voorkeur met verschillende alternatieven en daarbij behorende risico-analyses.

4. Indien mocht blijken dat vervanging in de conventionele sfeer mogelijk en verantwoord is, doch dat dit tot hogere financiële inspanning noopt, dient dit financiële offer te worden gebracht.

5. Ons land heeft met onze NAVO-partners een gemeenschappelijke verantwoordelijkheid voor het huidige, mede op kernwapens gebaseerde, veiligheidsbeleid. Deze medeverantwoordelijkheid en de solidariteit met onze bondgenoten verplichten ons in bondgenootschappelijk verband voort te gaan met het pogen de beangstigende bewapeningsspiraal te doorbreken, ook als deze pogingen in het geval van de neutronengranaat zonder resultaat zouden blijven.

6. De AR-partijraad verzoekt de Dr. A. Kuyperstichting onderzoek te verrichten naar mogelijkheden voor het doorbreken van de bewapeningsspiraal en naar alternatieven voor het huidige veiligheidsbeleid.

Bijlage I:
De neutronengranaat als onderhandelingsobject tussen Oost en West

Er doet zich met betrekking tot het ontwapeningsoverleg tussen Oost en West rond de neutronengranaat een nieuwe lijn van denken voor, die wij niet zonder zorg signaleren. Wij doelen op het volgende.
Zowel de CDA-fractie als de regering hechten, blijkens gedane uitlatingen grote waarde aan de mogelijkheid de neutronengranaat als onderhandelingsobject in te brengen in het ontwapeningsoverleg. Niettemin bestaat er een aanzienlijk verschil in de opstelling tussen fractie en regering. De fractie is van mening dat, ongeacht de uitkomst van dit overleg, het Westen niet moet overgaan tot de produktie van de neutronengranaat, terwijl de regering, hangende dit overleg, de mogelijke produktie en invoering wil open houden. Op het eerste gezicht kan het standpunt van de regering een zekere logica niet worden ontzegd. Het is immers niet te verwachten dat de andere zijde tot grote concessies bereid zal zijn, indien van tevoren reeds vast staat dat het Westen ook zonder deze concessies niet tot de produktie en invoering van dit wapen zal overgaan. Het zou dan ook meer in de lijn der verwachting hebben gelegen indien de fractie had gesteld dat afzien van de produktie als een eenzijdige daad van het Westen moet worden gezien waarvan men mag hopen dat het gevolgd zal worden door een vergelijkbare stap aan Oostelijke zijde.

Doch ook in ander opzicht moet eraan getwijfeld worden of het gebruiken van de neutronengranaat als onderhandelingsobject in het ontwapeningsoverleg positief dient te worden gewaardeerd. Allereerst moet worden vastgesteld dat het tot dusverre nimmer gelukt is resultaten te bereiken indien één partij over een wapensysteem beschikt (zij het nog slechts op de tekentafel) en de ander niet. Zo kon het SALT-overleg eerst goed op gang komen toen ook de Sovjet-Unie beschikte over de mogelijkheid om eigen raketten volgens het 'MIRV-procédé (meerdere kernkoppen op één raket die onafhankelijk van elkaar naar verschillende doelen kunnen worden geleid) te produceren, terwijl de VS in eerste instantie had gemeend haar exclusieve 'MIRV'-capaciteit als element in de onderhandelingen te kunnen gebruiken. Het verkrijgen van beperkingen van bestaande wapens in ruil voor het afzien van een plan voor een nieuw wapen is tot dusverre een onhaalbare onderhandelingspraktijk gebleken, en er is geen enkele reden om aan te nemen dat dit bij de neutronengranaat anders zou liggen.

Doch ook de omgekeerde situatie is denkbaar: de ene partij die zelf nog niet over de mogelijkheid beschikt het wapen te produceren vraagt de ander, die wel over die mogelijkheid beschikt, van de realisering daarvan af te zien in ruil voor de belofte van de vragende partij dat hij ook niet tot ontwikkeling ervan zal overgaan. A vraagt dus B van een reële optie af te zien zonder dat A daar iets concreets tegenover kan stellen, omdat A zelf dat nieuwe wapen in het geheel niet kan maken. In feite heeft deze situatie zich reeds met betrekking tot de neutronengranaat voorgedaan; in het Geneefse overleg heeft de Sovjet-Unie voorgesteld de neutronenbom te verbieden, daarbij dus van de VS een concessie verlangend zonder daar zelf iets tegenover te stellen. Dit voorstel is dan ook van Amerikaanse

zijde reeds afgewezen.
Wij moeten concluderen dat het invoeren van nog niet gerealiseerde wapen-systemen in ontwapeningsonderhandelingen er toe kan leiden dat deze onderhandelingen een nog onwezenlijker karakter gaan vertonen dan zij nu reeds veelal hebben. In plaats van te spreken over de beperking van bestaande wapensystemen gaat men dan onderhandelen over de niet-invoering van nieuwe wapens. Daarbij is het gevaar groot dat zich een tekentafelrace gaat ontwikkelen, teneinde de verschillende partijen in staat te stellen voldoende onderhandelingsmateriaal op tafel te kunnen leggen.
Het probleem blijft: hoe te voorkomen dat steeds nieuwe wapensystemen en wapentechnologieën worden ontwikkeld. Dit vraagstuk kan echter nooit opgelost worden door telkens plannen voor nieuwe wapensystemen in de onderhandelingen in te brengen teneinde daarvoor concessies met betrekking tot bestaande en reeds ingevoerde wapensystemen terug te krijgen. Deze wijze van onderhandelen zal er eerder toe leiden dat de kwalitatieve bewapeningswedloop wordt aangejaagd dan dat zij wordt afgezwakt.
Het beteugelen van de kwalitatieve bewapeningswedloop dient op andere wijze te worden nagestreefd, bijvoorbeeld door het maken van afspraken over de bedragen die voor militaire research en ontwikkeling mogen worden uitgegeven, of het volledig verbieden van bepaalde wapencategorieën.

Wanneer we de hier gevolgde redenering nu toepassen op de problematiek van de neutronengranaat, dan leidt dit tot de conclusie dat er van het brengen van de neutronengranaat in de ontwapeningsonderhandelingen geen positief resultaat mag worden verwacht, anders dan dat de Sovjet-Unie toezegt evenmin tot de ontwikkeling van dit wapen te zullen overgaan. Dat betekent dat de regering met de door haar gekozen opstelling slechts tijd heeft gekocht. Indien namelijk het beoogde resultaat niet wordt bereikt — en de kansen hiervoor zijn, zoals aangegeven, zeer groot — dan dient opnieuw een besluit te worden genomen over de invoering van de neutronengranaat. In die situatie zal het veel moeilijker zijn tot een afwijzing te komen. Al valt dus aan het regeringsstandpunt in eerste instantie een zekere logica niet te ontzeggen, het is een weg die de vrijheid om straks te kunnen beslissen aanzienlijk beperkt.
Het fractie-standpunt leidt niet tot deze moeilijkheid, omdat het de beslissing reeds thans neemt, doch hier moet worden opgemerkt, dat niet valt in te zien, waarom het Oosten zich in een moeizaam onderhandelingsproces zou begeven, indien de buit reeds binnen is.
Concluderende kan derhalve gesteld worden, dat de gedachte de neutronengranaat als onderhandelingsobject in te brengen in het ontwapeningsoverleg een niet te spelen kaart is, tenzij men bereid is genoegen te nemen met het Russiche aanbod voor een wederzijdse toezegging niet tot de ontwikkeling van dit specifieke wapen over te gaan.

Den Haag, 4 april 1978

Bijlage II:
Carter's besluit tot het voorlopig niet in produktie nemen van de neutronengranaat.

Op het moment dat deze notitie werd afgerond, was het besluit van president Carter om de neutronengranaat voorlopig niet in produktie te nemen nog niet bekend. Na het bekend worden van deze beslissing heeft de werkgroep zich een ogenblik afgevraagd of de notitie niet moest worden aangepast aan de nieuwe situatie.

De werkgroep is tot de conclusie gekomen dat daarvoor geen directe aanleiding bestaat. De aard van het besluit van president Carter is daarvoor medeverantwoordelijk. Er is immers niet besloten de neutronengranaat in het geheel niet te produceren. Indien dat het geval was geweest zou een aanzienlijke omwerking van de notitie op zijn plaats zijn geweest.

Carter evenwel heeft, verkerend onder de druk van allerlei op hem uitgeoefende en veelal onderling strijdige invloeden, besloten *voorlopig* niet over te gaan tot produktie van de neutronengranaat. Een uiteindelijke beslissing is in belangrijke mate afhankelijk gemaakt van de bereidheid van de Sovjet-Unie matiging te betrachten bij de opbouw van het eigen kernwapen-arsenaal dan wel belangrijke tegemoetkomingen te doen in het ontwapeningsoverleg. Inmiddels zullen de overbrengingsmiddelen voor tactische kernwapens worden gemoderniseerd en zodanig worden geconstrueerd dat zij eventueel ook voor het afvuren van de neutronengranaat kunnen worden gebruikt. Tenslotte zal met de bondgenoten overleg worden gepleegd over

de wijze waarop het ontwapeningsoverleg kan worden bevorderd en de neutronengranaat daarbij kan worden betrokken.

De aard van het thans getroffen besluit brengt met zich mee dat de discussie over de neutronengranaat wel iets van haar onmiddellijke scherpte heeft verloren, doch dat er nog geenszins mee kan worden afgerekend. Derhalve kan niet worden uitgesloten dat wij er te eniger tijd opnieuw mee zullen worden geconfronteerd, terwijl ook de onderliggende problematiek, zoals nader uitgewerkt in hoofdstuk III van de notitie, in geen enkel opzicht tot een oplossing is gebracht.

Wanneer we het besluit van de President nader bekijken, dan blijkt al ras dat hij het zich voor de toekomst niet gemakkelijker heeft gemaakt. Indien immers aan Oosteuropese zijde geen tegemoetkomende houding wordt aangenomen in de lopende ontwapeningsgesprekken — en herhaaldelijk is reeds vanuit Moskou te verstaan gegeven dat het enige waartoe men als tegenprestatie voor het niet in produktie nemen van de neutronengranaat bereid is, is het eveneens afzien van de ontwikkeling van dit specifieke wapen — dan zal de Amerikaanse president opnieuw positie dienen te kiezen.

In die situatie zal het veel moeilijker zijn om tot de conclusie te komen dat de produktie van de neutronengranaat niet gerechtvaardigd is. Immers, in dat geval zal bij een negatieve beslissing het argument veel geloofwaardiger zijn dat de President wel een vuist maakt, doch in laatste instantie toch door de knieën gaat.

Doch, ook als deze situatie zich niet zou voordoen, dan mag verwacht worden dat in de nabije toekomst van de zijde van enkele der bondgenoten de vraag zal worden gesteld hoe in de vervanging van de steeds ongeloofwaardiger wordende tactische nucleaire wapens dient te worden voorzien.

Het vergt weinig verbeeldingskracht om te veronderstellen dat dan in toenemende mate actueel zal worden de invoering van de zgn. cruise missile voor nucleair-tactische doeleinden. Alhoewel het hier, technisch gesproken, niet gaat om de invoering van een nieuwe generatie kernwapens, maar om de invoering van op nieuwe principes gebaseerde overbrengingsmiddelen, kan gevoegelijk worden aangenomen dat de discussie in Nederland en daarbuiten over de nucleaire afschrikking opnieuw zal ontbranden. Mede om deze reden leek het gewettigd de notitie in zijn huidige vorm toch ter discussie voor te leggen.

Voor een goed begrip van de huidige situatie lijkt het gewenst te constateren dat het besluit van president Carter nog niet inhoudt dat de neutronengranaat als concreet onderhandelingsobject in een bepaald ontwapeningsforum zal worden ingebracht. Met andere woorden: de situatie, zoals geschetst in de bijlage, is door het presidentiële besluit nog niet actueel geworden. Zoals de situatie thans is, kan slechts gesproken worden van een eenzijdig Amerikaans besluit, waarvan gehoopt mag worden dat het de Sovjet-Unie tot navolging prikkelt. Het zal mede afhangen van de uitkomst van de bondgenootschappelijke consultaties, of inderdaad de neutronengranaat als onderhandelingsobject zal worden ingebracht. Het behoeft, gezien het gestelde in bijlage I, en gezien de aanvankelijke reacties van Oosteuropese zijde, geen betoog dat dit niet wenselijk moet worden geacht.

Den Haag, 7 april 1978

christen-democratie

Het CDA in alle staten

Feiten en interpretaties over de Statenverkiezingen 1978

door dr. Dirk Th. Kuiper

Dr. Dirk Th. Kuiper (1938) studeerde politicologie aan de VU en is sinds 1972 lector in de algemene sociologie aldaar. Hij is ondervoorzitter van de ARP en lid van het dagelijks bestuur van het CDA. Publiceerde over politieke vernieuwing, de historisch-sociologische aspecten van de gereformeerde wereld en meervoudigheid in de sociologie.

Inleiding

De Statenverkiezingen 1978 kunnen voor het CDA een duidelijk succes genoemd worden. Vergeleken met de Statenverkiezingen van 1974 werden in 9 van de 11 provincies zetels gewonnen: in Noord-Brabant en Overijssel 6, in Gelderland 5, in Utrecht en Noord-Holland elk 4, in Zuid-Holland 3, in Drenthe en Zeeland 2 en in Friesland 1, terwijl in Groningen en Limburg het zetelaantal gelijk bleef. Van de andere partijen won ook de PvdA in aanzienlijke mate en kwam D'66 terug. De VVD verloor zetels en de kleine partijen zoals PPR, GPV en CPN werden veelal weggevaagd.
Provinciaal-politiek gezien betekent deze uitslag dat de vorming van de door de PvdA gewenste meerderheidscolleges vrijwel uitgesloten is. Interessant is vooral of men het zal wagen het Groningse experiment daarmee voort te zetten, hetgeen met 28 zetels voor PvdA-CPN-PSP tegen 27 zetels voor CDA-VVD-GPV-D'66 in beginsel wel mogelijk is.

Hoezeer het door velen betreurd wordt, het zijn ook bij uitstek landelijke verkiezingen geweest. De gang van zaken bij de formatie en de daarna weer opgekomen polarisatie-strategie van de PvdA dwongen premier Van Agt om ook zijnerzijds de nationale handschoen in het provinciale strijdperk te werpen. Ook al verdient het aanbeveling dat het CDA ook een volgende Statenverkiezing begint met een provinciale inzet, het zal er voortaan rekening mee moeten houden dat anderen haar zullen dwingen deze inzet tot nationaal peil te verhogen. Provinciaal inzetten: laat anderen maar de fout maken om hun nationale inzet in één keer, zij het op punten, te verspelen. Maar als zij dat doen kunnen wij geen struisvogelpolitiek voeren en zullen wij een aangepast antwoord geven. De droefheid over het teloor gaan van het provinciale karakter kan onderschreven worden. Maar dit euvel zal, para-

doxaal genoeg, vermoedelijk slechts ondervangen kunnen worden op de dag dat Staten- en Kamerverkiezingen op één dag vallen, zodat de kiezers hun landelijke en provinciale loyaliteiten met een goed geweten kunnen splitsen. En het is zelfs de vraag of deze Amerikaanse gewoonte in het kleine Nederland met zijn lijstenstelsel veel soelaas zal bieden.
Ook landelijk gezien heeft het CDA gewonnen. Vergeleken met 1977 sprong het van 31,9 naar 35,1%, terwijl de PvdA zich met een winst van 0,1 op 33,9% handhaafde. Bij de Statenverkiezingen van 1974 telden deze beide resp. 30,9 en 29,5%. De VVD, die in 1974 haar top van 19% behaalde, viel via 17,9% in 1977 nu terug op 16,9%. Voor het overige zetten de tendenties van 1977 zich door: een versterkte nadruk op de beide grootste groeperingen, in welk milieu ook VVD en het sinds 1977 overigens redelijk gestabiliseerde D'66 zich slechts met enig verlies konden handhaven; wegvaging van alle kleine partijen, met uitzondering van SGP en de deze maal terugkomende PSP.

Natuurlijk heeft ook de PvdA reden tot enige vreugde. Getalsmatig gezien wist zij haar grote winst van 1977 te consolideren en behaalde zij het hoogste stemmenpercentage in haar geschiedenis. Maar zij verloor de in 1977 verworven positie van grootste partij.
Landelijk gezien zou het CDA nu op 54 en de PvdA op 52 zetels gekomen zijn. De getalsmatige basis van het kabinet-Van Agt werd ten gevolge van de CDA-winst versterkt. En, geredeneerd vanuit de socialistische inzet, is de CDA-inbreng in de formatie-1977 ten gevolge van deze uitslag meer gerechtvaardigd dan die van Den Uyl en Van Thijn!

Reden voldoende voor een nadere analyse van deze verkiezingen. Deze is met name gebaseerd op het Intomart-onderzoek in 1978, gebaseerd op het stemgedrag van de kiezers van 35 op representatieve basis uitgekozen stembureaus en op een rapport over de verkiezingen 1977 van een werkgroep CDA-politicologen[1]. Een uitgebreid verkiezingsonderzoek, zoals bij Kamerverkiezingen, vond niet plaats. Daardoor zijn bijv. voor 1978 geen gegevens beschikbaar over de verdeling naar sexe en sociaal-economische status. De hieronder verwerkte gegevens met betrekking tot wisselende kiezers, leeftijdscategorieën en kerkgenootschap zijn overigens van groot belang voor een voorlopige evaluatie van de uitslag.

Wisselende kiezers 1972-1977-1978

Inzicht in de diverse verschuivingen tussen en de onderlinge winst- en verliesrekeningen der diverse partijen is van groot belang voor de politieke interpretatie van de verkiezingsuitslagen.
Een centraal punt wordt hier gevormd door de vraag wat de huidige aanhang van partijen bij een vorige verkiezing stemde. Op de volgende pagina vindt u een vergelijkend overzicht van de samenstelling van de aanhang van CDA, PvdA, VVD en D'66 in 1977 en 1978, gezien hun stemgedrag in de hieraan voorafgaande verkiezingen van 1972 en 1977.

Ten behoeve van een goed lezen van de in de tabel genoemde globale cijfers moet men bedenken dat het hier percentages betreft van de kiezersaanhang van partijen van *verschillende omvang* op twee *verschillende* tijdstippen. Vergelijkingen tussen de vier partijen zijn alleen geoorloofd als men er rekening mee houdt dat CDA en PvdA ongeveer dezelfde omvang hebben (zodat de percentages bij deze twee ongeveer dezelfde waarde hebben), dat de VVD ongeveer half zo groot is (hetgeen betekent dat de cijfers in de VVD-kolom in aantallen kiezers gerekend slechts half zo zwaar zijn) en dat D'66 ongeveer 1/5 heeft van de omvang van de beide grote partijen. Voorts moet bedacht worden, dat een aantal systematische verschillen tussen de cijfers voor 1977 en 1978 veroorzaakt zijn door factoren als de grote opkomst bij deze verkiezingen, vergeleken met 1972, alsmede de geringe tijdsperiode tussen beide verkiezingen, vergeleken met 1972. Uit tabel 1 en andere aan het Intomart-onderzoek ontleende gegevens kunnen de volgende conclusies getrokken worden[3].

De vaste aanhang

CDA, PvdA en VVD beschikken in 1978 ieder over een grote *vaste aanhang* van meer dan 85%, die alleen geëvenaard wordt door die van GPV en SGP. D'66 steekt met zijn 65% overigens gunstig af bij andere 'nieuwe' partijen als PSP, PPR, DS'70 en BP, van wier huidige kiezers slechts resp. 59, 54, 43 en 41% ook al in 1977 op de nu gekozen partij stemde. Dit beeld wordt bevestigd als we de vraagstelling om-

1. Deze werkgroep bestond uit J. D. Gabor, D. Boonstra, L. P. J. de Bruyn, C. van Gulyk, W. A. Haeser, E. Heerma en H. van Spanning.

Het CDA in alle staten

dr. Dirk Th. Kuiper

tabel 1: Nieuwe partij in 1977, resp. 1978 [2]

oude partij in 1972, resp. in 1977	CDA in		PvdA in		VVD in		D'66 in	
	1977	1978	1977	1978	1977	1978	1977	1978
CDA	70	86	5	4	7	3,5	8	4,5
PvdA	5	4	73	87	9	2,5	27	15
VVD	6	4,5	1	1	61	86,5	8	4
D'66		1	1	2	3	2	22	65
PPR	1	0,5	3	1	2			2,5
GPV/SGP	3	1						
BP	1,5					0,5		0,5
DS'70	1		1		3	1,5	5	2,5
CPN			1	0,5	1			
PSP				1			7	
overige							8	
jonge kiezers	8	2	8	2	8	2	11	4
extra opkomst	4	1	5	1,5	5	1	4	1,5
totaal	99,5	100	98	100	100	99,5	100	99,5

draaien: 'Wat stemde de 1977-aanhang van de verschillende partijen in 1978?'. Dan blijkt 91% van hen die in 1977 CDA stemden deze partij trouw gebleven te zijn. Voor PvdA, VVD en D'66 zijn deze percentages 85, 87 en 69%, terwijl PSP, PPR, DS'70 en BP resp. 61, 45, 5 en 44% scoren. Uit deze en andere gegevens blijkt dat

— PPR, DS'70 en BP, gezien hun zeer vlottende aanhang, een zeer onzekere toekomst tegemoet gaan;
— SGP en GPV, evenals PSP en ook CPN, op een vaste kernaanhang kunnen rekenen, maar daar gezien de uitslagen ook steeds meer op teruggeworpen worden;
— D'66 zich in de loop van de beide laatste verkiezingen in een groeiende vaste aanhang kon verheugen;
— CDA, PvdA en VVD zich in een zeer omvangrijke vaste aanhang in relatieve en absolute zin kunnen verheugen.

Grensverkeer tussen de grote drie

Op deze laatste conclusie baseren wij de uitspraak *dat een te grote nadruk op de per verkiezing optredende wisselingen tussen deze drie groten onrecht doet aan het harde gegeven dat het grootste deel van de respectieve aanhangen deze partijen de laatste verkiezingen trouw gebleven is.* Toch zijn deze verschuivingen, gezien het politiek-psychologisch gewicht dat men er aan toekent, wel van groot belang. Reden om ze nader te bekijken. De volgende conclusies zijn het resultaat:

— dat het *grensverkeer tussen PvdA en CDA* sinds 1972 bij de beide verkiezingen in 1977 en 1978 voor beide partijen 4 à 5% van hun hele electoraat betreft en dat de tegengestelde stromen tussen PvdA en CDA tegen elkaar opwegen. Opmerkelijk is met name dat de omstandigheid dat het CDA in 1978 in een andere coalitie samenwerkte dan tot 1977 hier geen verschil maakte. Zo bestond in 1978 28% van de PvdA-winst uit voormalige CDA-stemmers, terwijl 28%

2. Niet alle percentages in de tabel komen op 100 uit, zulks ten gevolge van de afronding. Verder verdient hier de aandacht dat de 5%, 7% en 8% van de kiezers van CDA-origine, die in 1977 op resp. PvdA, VVD en D'66 stemden, in feite voor het leeuwendeel uit de KVP afkomstig waren.

3. In het vervolg wordt over de cijfermatige gegevens gesproken alsof het de werkelijke kiezerskorpsen der diverse partijen betreft. In feite betreft het hier gegevens die ontleend zijn aan de diverse Intomart-onderzoekingen, die over een respresentatieve steekproef gaan. Het normale foutenpercentage van 2% moet dus in aanmerking genomen worden. Inmiddels blijkt Intomart een zeer redelijke prognose van de werkelijke verkiezingsuitslag gegeven te hebben, zij het dat het CDA 2% meer won dan was voorspeld. Voorts moet bedacht worden dat in Utrecht de PvdA en PPR met een gezamenlijke lijst uitkwamen, die in totaal 2% van het toaal landelijk uitgebrachte aantal stemmen op zich verenigde. Deze stemmen zijn niet verwerkt in de gebezigde cijfers voor PvdA en PPR. Daardoor zijn met name sommige voor de PvdA gehanteerde percentages, in vergelijking met die van andere partijen, enkele procenten te laag. De globale conclusies worden hierdoor echter niet beïnvloed.

van de CDA-winst uit vroegere PvdA-kiezers bestond. Daartegenover ging van het PvdA-verlies 26% naar het CDA, terwijl van het absoluut gezien veel geringere CDA-verlies 41% (in aantal gelijk aan de 26% van het PvdA-verlies) naar de PvdA ging.

— dat het *grensverkeer tussen VVD en CDA* gedurende de beide laatste verkiezingen meer fluctuaties vertoonde. Weliswaar won het CDA in 1977 absoluut gezien meer van de VVD dan de VVD van het CDA (6% van het CDA-electoraat is nu eenmaal meer dan 7% van het VVD-electoraat). Maar in 1978 trok het CDA niet alleen absoluut maar ook relatief meer voormalige VVD-stemmers dan omgekeerd (4,5% van de CDA-kiezers was van VVD-origine, en 3,5% van de VVD-kiezers van CDA-origine). Zo bestond in 1978 wel 26% van de VVD-winst uit vroegere CDA-kiezers, maar 32,5% van de absoluut veel grotere CDA-winst bestond uit voormalige VVD-aanhangers. Dat blijkt ook uit de andere zijde van de rekening: van het VVD-verlies ging 65% naar het CDA, terwijl van het absoluut iets grotere CDA-verlies 'slechts' 29% naar de VVD verhuisde.

— dat er daarnaast ook, zij het in geringere mate, sprake is van grensverkeer tussen PvdA en VVD en omgekeerd. Van de kiezers die in 1977 VVD stemden was maar liefst 9% voormalig PvdA-stemmer.
In 1978 bedroeg dit percentage echter slechts 2,5%. Anders gezegd: toen kwam 17% van de VVD-winst uit PvdA-hoek, terwijl de PvdA 8% van zijn winst aan de VVD 'dankte'. Omgekeerd ging 8% van het PvdA-verlies naar de VVD, terwijl deze partij 14% van het PvdA-verlies incasseerde. Duidelijk is dat het hier, in ieder geval in 1978, om veel geringere absolute aantallen gaat dan in de relatie PvdA-CDA en VVD-CDA.

Verlinksing en verrechtsing?

Een ander punt dat veel nadruk in de politiek-psychologische sfeer heeft gekregen betreft de *verschuiving van de kleine partijen naar de grote,* met name naar de PvdA en het CDA. Zo werd in 1977 gesproken van de *verlinksing van de PvdA,* omdat deze partij PSP, PPR en CPN opgeslokt zou hebben, en van de *verrechtsing van het CDA* omdat RKPN en GPV daarheen hun verlies hadden zien gaan. In 1978 verbreedde Den Uyl deze verrechtsings-conceptie met betrekking tot het CDA, gezien de winst die deze partij op de VVD boekte. Wat is hier waarheid en wat verdichtsel?

— Het *PvdA-electoraat* van 1977 bestond, afgezien van de 73% die ook in 1972 reeds PvdA had gestemd, voor 5% uit voormalige CDA-stemmers en voor nog eens 2% uit vroegere VVD- en DS'70-kiezers.
Daarnaast kunnen inderdaad 3% PPR-verlaters en niet meer dan 2% voormalige CPN- en PSP-aanhangers geteld worden. In het PvdA-electoraat van 1978 treffen we, naast 87% 'loyalen', 4% voormalige CDA-stemmers en 1% vroegere VVD-kiezers aan, tegenover 1% PPR-verlaters en 1,5% CPN/PSP-aanhangers. Hoe men het ook wendt of keert — zelfs als men de PPR tot extreem links zou rekenen — de 'rechtse' toestroom was bij beide verkiezingen omvangrijker dan de 'linkse'.

— Het *CDA-electoraat* van 1977 bestond, afgezien van de 70% getrouwen, voor 5% uit PvdA-verlaters en voor nog eens 2% uit PPR- en DS'70 kiezers. Daartegenover stonden twee te onderscheiden 'rechtse stromen: allereerst 6% VVD-verlaters en 1½% Boeren en vervolgens 3% GPV/SGP-verlaters en een niet-kwantificeerbaar aantal RKPN-ers.
Pas als men deze beide stromen optelt komt er een gering overwicht voor de 'rechtse' toestroom uit. Maar in 1978 bestond het CDA-kiezersvolk, naast 86% loyalen, uit maar liefst 5,5% PvdA/D'66/PPR-verlaters, tegenover 4,5 uit de VVD afkomstigen en 1% GPV/SGP-verlaters. De stromen heffen elkaar op.

— Dit beeld kan worden gecompleteerd door te kijken naar *het aandeel van de kleine partijen in de winst van de beide grote.* Weliswaar blijkt dan dat de kleine partijen procentueel veel verloren aan de grote, maar ook dat de grote relatief èn absoluut nog veel meer van elkaar wonnen, zeker in 1978. In 1978 kreeg de PvdA 18% van de oude PPR-aanhang, 12% van de oude CPN-aanhang, 17% van de oude PSP-aanhang en het CDA 7% van de PPR-aanhang, 11% van de GPV/SGP-aanhang, 12% van de BP-aanhang. Anders geformuleerd: van de PvdA-winst kwam 8% van de PPR, 4% van de CPN en 4,5% van de PSP, terwijl van de CDA-winst van 1978 slechts 2,5% van SGP en 1,5 van de BP kwam.
De relativiteit van deze vergelijking tussen

de kleine en de grote partijen blijkt zonneklaar als men beseft dat daarentegen 28% van de PvdA-winst 1978 van het CDA kwam, 8% van de VVD en 13,5% van D'66, terwijl de CDA-winst 1978 voor 28% uit PvdA-hoek stamde, voor 32,5% uit VVD-hoek en voor 8,5% uit D'66/PPR-hoek.

Uit deze cijfers blijkt *dat de bijdrage van de kleine rechtse en linkse partijen t.o.v. de groei van PvdA en CDA in het niet valt bij de onderlinge uitwisseling van PvdA, CDA, D'66 en VVD en dat de toevloed vanuit de VVD naar het CDA bij de laatste verkiezingen absoluut gezien zelfs geringer was dan de toevloed vanuit PvdA, D'66 en PPR.*

Wanneer men deze gegevens combineert met de grote vaste aanhang van PvdA en CDA dan kan het spreken van 'verlinksing' en 'verrechtsing' van deze beide partijen, vanuit het cijfermateriaal als een zeer specifieke werking van de eerste wet van Parkinson worden gebrandmerkt.

Deze opinie wordt versterkt door een laatste gegeven dat we kunnen ontlenen aan tabel 1. Daaruit blijkt dat in 1977 12% van het electoraat van zowel CDA, PvdA als VVD bestond uit *kiezers die voor het eerst stemden* (8%) *dan wel in 1972 niet gestemd hadden* (4 à 5%). Het is uiteraard niet mogelijk deze omvangrijke categorie als 'links' of 'rechts' te bestempelen. Een soortgelijke conclusie kan getrokken worden voor 1978, zij het dat het gezien de lagere opkomst en het geringe tijdsverloop tussen beide verkiezingen om een lager percentage (5 à 5,5%) gaat.

Leeftijd

En daarmee is impliciet één der belangrijkste variabelen bij de analyse aangeroerd: 'Hoe stemden de diverse leeftijdscategorieën?' Uit allerlei onderzoeken over de periode 1967-1972 was gebleken dat met name PvdA en KVP sterk ondervertegenwoordigd raakten wanneer men hun aandeel in de jongere leeftijdscategorieën vergeleek met het aandeel van deze leeftijdsgroepen in de Nederlandse bevolking. Zulks in tegenstelling tot bijv. partijen als PPR, D'66, PSP en VVD, die daarin oververtegenwoordigd waren.

Uit tabel 1 komt naar voren dat in 1977 CDA, PvdA en VVD éénzelfde aandeel van 8% behaalden in de categorieën van hen die voor het eerst stemden, terwijl D'66 een aandeel van 11% behaalde (PSP en PPR scoorden nog hoger). Een soortgelijke tendentie is op te merken als men naar de afgeronde cijfers voor 1978 kijkt. Toch komt het CDA daar van alle relevante partijen wel het laagst uit de bus: bij een nationaal percentage van eerste-keer-stemmers van 2,2% scoort het CDA 1,7, de PvdA 2,1, de VVD 2,3, de CPN 2,4, de PSP 2,6, D'66 3,9 en de PPR 5,5%.

Deze gegevens krijgen nog meer reliëf als men de verdeling over de diverse leeftijdscategorieën in aanmerking neemt. Daaruit kan voor 1978 geconcludeerd worden:

— *dat PSP in zeer sterke en PPR in aanzienlijke mate relatief oververtegenwoordigd is in de leeftijdscategorieën tot en met 35 jaar,* zoals zij in dezelfde mate ondervertegenwoordigd zijn in de categorieën boven de 35 jaar. Datzelfde geldt, zij het in minder sterke mate voor CPN en D'66. In het geval van PSP, PPR en CPN gaat het — gezien de geringe totaaluitslag voor deze partijen — absoluut gezien wel om bescheiden aantallen, maar het signaal is er niet minder duidelijk om.

— *dat de PvdA en de VVD een leeftijdsopbouw kennen die een sterke overeenkomst vertoont met die van de totale bevolking,* met dien verstande dat de PvdA lichtelijk oververtegenwoordigd is in de leeftijdscategorie van 35 tot 49 jaar en lichtelijk ondervertegenwoordigd in de categorie boven de 50.

— *dat het CDA in aanzienlijke mate ondervertegenwoordigd is in leeftijdscategorie tot 35 jaar,* lichtelijk oververtegenwoordigd in de categorie van 35 tot 49 jaar en duidelijk is oververtegenwoordigd in de categorie boven de 50 jaar.

Het CDA en de jeugd

Het moge duidelijk zijn *dat, hoewel vergeleken met de verkiezingen van 1971 en 1972 de leeftijdsopbouw van het CDA iets gunstiger geworden is, deze gegevens voor het CDA niet gunstig zijn.*

Natuurlijk kan men hopen dat het verstand met de jaren komt en/of dat de jongere generaties die vanaf 1977 het stemrecht gekregen hebben en zullen krijgen ten gevolge van de veranderde omstandigheden positiever zullen staan tegenover het CDA, nu het tot stand gekomen is, dan

zij die deze kwaliteit in de inderdaad uitzonderlijke periode 1967-1972 verwierven toen ARP, CHU en KVP afzonderlijk opereerden. Maar er lijkt toch meer aan de hand te zijn. Plausibeler lijkt voorlopig de interpretatie dat zij die voor het eerst gaan stemmen, ten gevolge van de veelal nog bestaande binding met het ouderlijk huis, geneigd zullen zijn voor het CDA te kiezen. Maar dat niet weinigen van hen, eenmaal op eigen benen staande, onderdeel gaan uitmaken van processen van deconfessionalisering òf juist reconfessionalisering. In het ene geval zal de behoefte aan een partij als het CDA geringer worden en in het andere geval zal een partij als het CDA al gauw tekort schieten in het licht van de vaak zeer hoog gestelde idealen.

Uit de cijfers is overigens niet af te leiden in welke richting een deel van de potentiële CDA-kiezers uit de leeftijdscategorie tot en met 35 jaar is uitgewaaierd. Op basis van het totale beeld ligt echter de vooronderstelling voor de hand dat, ook al zal de VVD zeker haar deel van de tol gekregen hebben, met name de gematigd-progressieve partijen PvdA en D'66, alsmede de meer radicaal-linkse partijen PSP, PPR en CPN geprofiteerd hebben.
Zij zijn nu eenmaal het meeste vertegenwoordigd in deze leeftijdscategorie. Hoewel daarbij het percentage van de beide grotere partijen in sterke mate overtroffen wordt door dat der drie kleinere, moet wel bedacht worden dat de absolute aantallen bij PvdA en D'66 veel groter zijn.

Kerkelijke gezindte en CDA

Wat de verdeling van de kiezers per kerkelijke gezindte over de diverse politieke partijen betreft kan de globale conclusie getrokken worden dat de reeds in 1977 constateerbare lijn voortgezet wordt: *de dalende lijn van de zgn. 'politieke deconfessionalisering' uit de verkiezingen van 1971 en 1972 lijkt omgebogen en er vindt een zekere stabilisering op een iets hoger niveau plaats van het CDA-aandeel per kerkelijke gezindte.* Met name wat betreft het CDA-aandeel in het katholieke volksdeel kan gezegd worden dat het zich hersteld heeft. Stemde in 1972 slechts 51% der katholieken KVP, in 1977 en 1978 koos 55 à 56% voor het CDA. Wat betreft de hervormden en gereformeerden lijkt de continuïteit tussen deze drie verkiezingen groter. Een probleem daarbij wordt wel gevormd doordat in diverse onderzoeken de categorie der gereformeerden ruimer lijkt te zijn dan die der Gereformeerde kerken in Nederland. De meeste vrijgemaakten en mogelijk ook sommige leden der overige kleine gereformeerde kerkengroepen lijken daaronder gerekend te zijn.

In ieder geval kan geconcludeerd worden *dat het CDA electoraat vrijwel geheel bestaat uit kiezers die zich tot een kerkgenootschap wensen te rekenen:* 57% noemt zich katholiek, 21% hervormd, 17% gereformeerd en 2% rekent zich tot overige, uiteraard andere reformatorische kerken. Slechts 3% geeft op niet tot een kerkgenootschap te willen behoren. Van een opening naar een nieuwe kiezersmarkt is nauwelijks sprake[4].

GPV en SGP

Ook met betrekking tot deze beide kleine reformatorische partijen vallen enkele interessante conclusies te trekken.
Het electoraat van het GPV bestaat voor 79% uit 'gereformeerden', 10% hervormden en 8% 'overigen', *en dat van de SGP* voor 41% uit hervormden, 30% 'gereformeerden' en 28% 'overigen'. Ondanks de verschillende proportionele verhoudingen tussen deze drie in het onderzoek onduidelijk gedefinieerde categorieën zou in deze gegevens een objectieve aanwijzing gelegen kunnen zijn voor een nauwere samenwerking tussen beide kleine protestantse partijen. Een gegeven dat ook in deze richting wijst is dat er een uitwisseling van kiezers tussen beide partijen plaatsvindt, vnl. van GPV naar SGP: 6% van de huidige SGP-stemmers stemde in 1977 GPV, terwijl 2% van de huidige GPV-stemmers voorheen SGP stemde. Anders geformuleerd: van degenen die in 1977 GPV stemden koos nu 10% voor het SGP, terwijl iets meer dan 1% der voormalige SGP-kiezers nu voor het GPV koos. In termen van winst- en verliesrekeningen kan gezegd worden dat de winst van het SGP voor 32% van het GPV kwam, terwijl de winst van de GPV voor 18,5% uit de SGP kwam. Anders gezegd: het verlies van het GPV ging voor 36% naar de SGP en dat van de SGP voor 17% naar het GPV. Daarbij moet bedacht worden dat het

4. 7% van alle door Intomart ondervraagde kiezers wenste geen opgave van kerkelijke gezindte te doen. Dit cijfer lag voor de meeste partijen rond dit percentage. In alle berekeningen in dit artikel is, conform de Intomart-gegevens, uitgegaan van een percentering over degenen die wel opgaven of ze al of niet tot een kerk wensten gerekend te worden.

SGP bijna driemaal zoveel stemmen kreeg als het GPV, zodat de percentages ook met dat getal gewogen moeten worden.

Geconstateerd kan worden dat in 1978 het verlies van de SGP in grotere mate naar het CDA dan naar het GPV ging, terwijl het GPV ook aan het CDA verloor maar nog meer aan de SGP. Ook het RPF-optreden en het wegebben van het Jongeling-effect, waardoor het GPV steeds meer op de harde kern van binnenverbandse vrijgemaakten wordt teruggeworpen, bieden zich als een plausibele verklaring aan.
Een en ander kan in twee richtingen werken: de verhoging van de barrière tussen beide partijen dan wel de slechting ervan. Genoteerd kan nog worden dat beide partijen in de leeftijdscategorieën beneden de 50 jaar ondervertegenwoordigd zijn.

Kerkelijke gezindte en andere partijen

Bezien wij de kerkelijke samenstelling van de andere partijen dan kan geconstateerd worden dat er een tendentie is *dat de kiezerskorpsen van VVD, PPR, D'66 en PvdA voor meer dan 50% bestaan uit mensen die zich tot een kerkgenootschap rekenen,* zoals uit tabel 2 blijkt:

	RK	NH	GER.	overig	geen
VVD	30	28	4	4	34
PPR	30	20	11	4	34,5
D'66	27	19	4	5	44,5
PvdA	24	24,5	2	3	46

Een dergelijke spreiding van hervormden over diverse, ook niet-christen-democratische partijen was reeds gebruikelijk, bij katholieken en gereformeerden is het een verschijnsel dat zich pas sinds de verkiezingen van 1971 voordoet. Bij de gereformeerden blijkt het overigens minder voor te komen dan bij katholieken. Van de als 'gereformeerden' te boek staande categorie stemde 60,5% op het CDA en nog eens 14,5% op GPV en SGP, terwijl 7% PvdA, 7% VVD en 4% PPR of D'66 stemde. Van de katholieken stemde 55% CDA, 21% PvdA, 15% VVD en 4% PPR en D'66. Uit vorige verkiezingsonderzoeken is gebleken dat de CDA-stemmers onder de kerkleden gemiddeld 'kerkser' zijn dan de niet CDA-stemmers, al ging dit niet over de hele linie op. Hoe dat zij, van een ten dele gelukte doorbraak der niet-christen-democratische partijen naar de 'kerkelijke' markt sinds 1972 kan zeker gesproken worden.

Tenslotte kan de slotsom getrokken worden dat van alle relevante partijen *alleen de CPN (met 76%) en de PSP (met 71%) in overgrote meerderheid bestaan uit kiezers die zich niet tot een kerkgenootschap rekenen.*

Een evaluatie

Hierboven zijn reeds een aantal feitelijke conclusies met daaraan verbonden interpretaties weergegeven. Nu een aantal meer evaluatieve interpretaties. Eerst m.b.t. de *kiezerskenmerken.*

— het CDA heeft zijn aandeel in de katholieke en reformatorische volksdelen op een vergeleken met 1972 verhoogd niveau weten te consolideren, maar heeft geen opening gevonden naar de niet-kerkelijke kiezers. Het CDA-electoraat heeft een herkenbaar christen-democratische signatuur. Het CDA zal er echter in zijn presentatie rekening mee moeten houden dat de kiezerskorpsen van VVD, PPR, D'66 en PvdA voor ongeveer de helft bestaan uit mensen die zich tot een kerkgenootschap willen rekenen.

— het CDA heeft een overtuigende greep op haar potentiële kiezers in de leeftijdscategorie boven de 35 jaar, maar dient zich zorgen te maken over haar ondervertegenwoordiging in de categorieën onder de 35 jaar. Het wordt daarbij vermoedelijk geconfronteerd met schijnbaar tegengestelde tendenties van deconfessionalisering èn reconfessionalisering onder deze leeftijdscategorie, en zal (in zijn presentatie) daar rekening mee moeten houden.

— over andere kiezerskenmerken geeft het Intomart-onderzoek geen directe informatie. Bekend is echter dat de vrouwelijke kunne oververtegenwoordigd is onder de CDA-kiezers. Voorts zal met name aandacht besteed moeten worden aan de relatie van het CDA met sociaal-economische categorieën als werknemers en zelfstandigen. Nader onderzoek is aanbevolen.

Vervolgens enkele evaluatieve interpretaties van de *partijwisselingen der kiezers:*

— de absolute aantallen van de kiezers die tussen PvdA en CDA enerzijds en VVD en CDA anderzijds wisselen wegen ongeveer

tegen elkaar op. Met betrekking tot de uitwisseling tussen PvdA en CDA kan voorts opgemerkt worden dat deze voor 1977 en 1978 in evenwicht verkeert. Met betrekking tot die tussen VVD en CDA kan gesteld worden dat deze bij beide verkiezingen in absolute aantallen ten voordele van het CDA was, zij het in 1978 in sterkere mate dan in 1977.

— de absolute aantallen van de kiezers die in 1978 van PvdA/D'66/PPR naar CDA overkwamen wegen op tegen de aantallen die van de VVD overkwamen en overtreffen vele malen de aanwas vanuit de kleine rechtse partijen. Van een 'verrechtsing' van het CDA behoeft in 1978 dus, op basis van de empirische gegevens, evenmin sprake te zijn als er in 1977 voor een 'verlinksing' van de PvdA reden was.

Tenslotte enkele evaluatieve interpretaties m.b.t. *de politieke conclusies uit de kenmerken en partijwisselingen der kiezers.*

— voorop sta dat het CDA de relatief en absoluut meest succesvolle der drie grote partijen is geweest. Dat betekent een adhesie voor de sinds 25 mei 1977 gevolgde koers: voor de onderhandelingen met de PvdA èn de daarin getoonde standvastigheid; voor de onderhandelingen met de VVD èn het daarin uiteindelijk behaalde resultaat; voor het sindsdien door de CDA-bewindslieden gevoerde beleid en voor de door de CDA-fractie gevoerde koers ten gunste van de continuïteit van het CDA-aandeel in het landsbeleid m.b.t. het vorige en huidige kabinet.

— het heeft geen zin de spanningen die in alle bovenstaande conclusies opgesloten lijken te liggen op eenzijdige wijze tegen elkaar uit te spelen. Dat zou slechts tot wisselvalligheid en gespletenheid leiden. *Het CDA zal zijn eigen christen-democratische identiteit in uitgangspunt, program, beleid en personen moeten beleven* of het zal op den duur niet zijn.

— Dat betekent met betrekking tot de geconstateerde kenmerken van de kiezers dat de christen-democratische identiteit van uitgangspunt en programma's op een herkenbare, oecumenische en niet-exclusiverende wijze beklemtoond moet worden. Daardoor — en niet door identiteitsvervaging of exclusivisme — kan de huidige verheugend grote vaste aanhang behouden worden èn kunnen potentiële CDA-kiezers uit andere partijen en de jongere leeftijdscategorie aangetrokken worden. Dit nog afgezien van de meer gerichte aandacht die aan categorieën als jongeren, zelfstandigen en werknemers onder de potentiële CDA-kiezers besteed zal moeten worden.

— Dat betekent dat evenmin onevenwichtige conclusies verbonden kunnen worden aan de gegevens m.b.t. de partijwisselingen. Ook niet aan de winst- en verliesrekeningen met PvdA en VVD. Deze houden elkaar nu op een voor het CDA positieve wijze in evenwicht.
Tegenover de relatieve winst op de VVD staat het voorkomen van verlies naar PvdA en D'66! Dat pleit slechts voor de identiteitsversterking van het CDA. Men zal moeten beseffen dat er 'natuurlijke' grenzen zijn aan mogelijke verdere winst op de VVD of de PvdA.
Als deze grenzen overschreden worden door een wisselvallig of innerlijk gespleten beleid dan zou het CDA het lot wachten dat de KVP vanaf 1966 getroffen heeft. Men kan slechts hopen deze grenzen op nietberekende wijze te doorbreken door een eigen, aansprekend beleid dat zich niet uitlevert aan de schablonen van een links-rechts verdeling in de Nederlandse politiek.

— Het betekent tenslotte een zorgvuldige betrachting van het gematigde dualisme dat in het Nederlandse meer-partijen stelsel past tussen kabinet en parlementaire fracties; en een van zakelijkheid en onderling respect getuigende relatie tussen coalitiepartners. Het optreden van de premier en de fractieleiders van CDA en VVD op de avond van de verkiezingen voldeed daar m.i. aan, maar een en ander vereist wel een blijvend juiste inschatting van de wederzijdse posities. En last but not least: het besef van de realiteit dat voor en na de volgende verkiezingen bij de kabinetsformatie het CDA het,CDA de vier bekende criteria nog steeds gelden: realisering van het eigen program, de actuele politieke problemen, de wens naar een meerderheidskabinet en de verkiezingsuitslag.

sociaal-economisch

Arbeidsplaatsen overeenkomsten (APO's)

door prof. dr. A. J. Vermaat

Prof. dr. A. J. Vermaat (38) te Voorthuizen is hoogleraar economische politiek aan de economische faculteit van de Vrije Universiteit te Amsterdam. Hij was van augustus 1971 tot oktober 1975 voor de ARP lid van de Tweede Kamer. Daarvoor was hij lector aan de VU in de wiskundige economie en medewerker aan het Landbouw Economisch Instituut te Den Haag.
De heer Vermaat schreef een dissertatie over de monetaire interest theorie (1966) en publiceerde veel in o.m. AR-Staatkunde, De Economist, ESB en Beleid en Maatschappij.

Nieuw begrip

In de discussies over de economische perikelen duikt steeds vaker een nieuw begrip op: *arbeidsplaatsenovereenkomst,* afgekort als apo. De letterlijke betekenis is niet zo moeilijk te doorgronden. Het slaat op een afspraak tussen (meestal) een werkgever en de werknemersorganisaties om gedurende een bepaalde afgesproken periode de omvang van de werkgelegenheid te *garanderen,* zij het dat onder speciale omstandigheden hiervan soms kan worden afgeweken. Wat moeilijker ligt het, wanneer men zich de vraag stelt of zo'n apo ook sociaal-economisch als juist moet worden beoordeeld. Dit artikel probeert op deze laatste vraag een begin van een antwoord te geven. Voordat ik inga op deze inhoudelijke kant van de zaak, plaats ik nog een aantal kanttekeningen bij het ontstaan van de gedachte om apo's een onderdeel van de c.a.o.-afspraken te maken. Ik sluit af met een aantal opmerkingen over de rol van de overheid.
Naar aanleiding van een opmerking van de redactie maak ik de lezer er op attent, dat ik het begrip apo niet heb gebruikt in de zin van een afspraak tussen werkgever en werknemers om een bepaalde *overlegprocedure* te volgen, in een toekomstige situatie van vermindering van het aantal beschikbare arbeidsplaatsen.
Het gaat bij dit laatste begrip allereerst om een bestuurlijke afspraak en minder om een arbeidsplaatsengarantie.
Wel kunnen in de praktijk vloeiende overgangen tussen beide begrippen bestaan.
Overigens voeg ik hieraan toe, dat het totstandkomen van dergelijke overlegprocedures over de omvang van de werkgelegenheid naar mijn mening niet alleen zinvol is voor de participatie van de factor arbeid in het onder-

nemingsbeleid, maar dat ook de ontwikkeling van de aard van de economische orde tot een 'overlegeconomie' hiermee nauw verband houdt.

Ontstaan van de apo-gedachte

In Nederland bevindt men zich op het ogenblik in de situatie dat de werkgelegenheid in vele bedrijven en bedrijfstakken onder druk staat. Sinds een aantal jaren gaat de industriële werkgelegenheid dezelfde trekken vertonen als welke de bedrijfstak landbouw sinds de Tweede Wereldoorlog liet zien. De groei van de gemiddelde arbeidsproduktiviteit ligt hoger dan de toenamesnelheid van de afzet. Het gevolg hiervan is, dat er arbeid wordt uitgestoten. Naast algemene technologische en economische oorzaken werken in dit proces ook een aantal specifieke factoren, zoals de snelle stijging van de arbeidskosten in de jaren na 1963 en de mondiale recessie na de oliecrisis[1]. Op zichzelf bezien is dit proces dus al wat langer aan de gang, maar het wordt voor de betrokkenen bepaald acuut indien de groei uit de economie is. In de jaren voor 1974 waren dergelijke tendenzen ook wel aanwezig, maar het proces ging veel geleidelijker zodat de natuurlijke afvloeiing veelal een redelijke oplossing betekende. Het is duidelijk dat met name de werknemersorganisaties deze ontwikkeling hebben zien aankomen. In de jaren zestig ziet men dan ook dat de industriële werknemersorganisaties zich gaan bundelen om een krachtiger invloed te kunnen uitoefenen (en om de kosten te drukken). Zo kwamen de zogenaamde Industriebonden tot stand. Het bovenstaande lijkt mij voldoende om aan te geven dat men structureel gezien rijp werd voor de gedachte de omvang van de werkgelegenheid te gaan verdedigen.

De directe aanleiding lijkt mij echter te zijn gelegen in de onderhandelingen over het jaarlijkse arbeidsvoorwaardenbeleid. Zoals in 1973/1974 bij de invoering van de Machtigingswet de gedachte van een wettelijk verplichte vermogensaanwasdeling van stal werd gehaald (en niet altijd ten onrechte), zo kwam bij de discussies over de matiging van de lonen het verlangen naar voren om de 'extra winst' van zo'n matiging om te zetten in meer werk. Deze gedachte werd opgenomen in het zogenaamde Haagse protocol, dat diende als een bezegeling van de vrede na de stakingen voor het behoud van de loon-prijscompensatie in het begin van 1977. Nu blijkt deze gedachte — waarover een gemeenschappelijke studie van werkgevers en werknemers werd opgezet — niet zo simpel te zijn. Vandaar dat op het ogenblik het accent enigszins is verschoven naar de gedachte van het *behoud* (in plaats van uitbreiding) van het aantal arbeidsplaatsen in een (groot) bedrijf of een bedrijfstak. Vandaar dat nu de onderhandelingen over de af te sluiten nieuwe c.a.o.'s (= collectieve arbeidsovereenkomsten) weer zijn begonnen, de term apo steeds meer opduikt in de kranteberichten.

Rechtvaardiging van de apo

Voordat men toekomt aan het afwegen van pro's en contra's met betrekking tot apo's, dient men zich eerst een beeld te vormen van de redenen waarmee men zo'n nieuwe gedachte rechtvaardigt. Laat ik hiertoe een bepaald geval beschrijven, dat vaak realiteit is. Een bedrijf maakt verlies of te weinig winst om op den duur concurrerend in de markt te kunnen blijven. Stilstand betekent teruggang en een bedrijf moet dus steeds vernieuwend bezig zijn: nieuwe ideeën en nieuwe investeringen, en dat kost geld. Theoretisch gezien kan men extra vreemd vermogen aantrekken, maar zowel de huidige rentabiliteit van het bedrijfsleven als het aandeel van het eigen vermogen schieten veelal te kort. Een vergroting van de winst is in zo'n situatie hard nodig. Het ligt dus voor de hand bij de nieuwe c.a.o. af te dingen op de verlangens van de werknemersorganisaties om gelijk op te gaan met andere (betere) bedrijfstakken. Van de kant van het bedrijf lijkt dit alleszins redelijk en gerechtvaardigd; immers het voortbestaan zal er grotendeels van afhangen.

Bekijkt men nu dit vraagstuk van de kant van de werknemersorganisatie. Wat schiet een werknemer ermee op, dat zijn bedrijf een beter rendement zal gaan behalen? Hij profiteert niet van tantièmes, hij deelt niet in een aantrekken van de aandelenkoers, maar zijn reële loon zou anders hoger zijn geweest. Het

1. Voor een evaluerende studie over de verschillende oorzaken van de werkloosheid in West-Europa verwijs ik naar: W. Driehuis, *Capital-Labour Substitution and Other Potential Determinants of Structural Employment*, Research Memorandum no. 7708, U.v.A.

ligt voor de hand dat de werknemersorganisatie iets aan zijn leden moet kunnen aanbieden voor het laten zitten van een stukje loonstijging (en vooral als andere c.a.o.'s hoger uitvallen!). Vandaar de vraag om in de af te sluiten c.a.o. iets op te nemen over de omvang van het aantal arbeidsplaatsen. Men moet hierbij goed begrijpen, dat de voor de hand liggende redenering 'meer winst — behoud bedrijf op langer termijn = behoud werk en inkomen voor huidige werknemers' onvoldoende hout snijdt.
Maar al te vaak blijkt in de realiteit immers dat (grote) bedrijven hun gemaakte winst gebruiken om via verdere diepte-investeringen de factor arbeid te rationaliseren (= in omvang relatief terug te brengen), dan wel om een deel van de (arbeidsintensieve) produktie over te brengen naar andere landen, hetzij in Oost-Europa hetzij in ontwikkelingslanden. Voor de werknemers is dus een cruciaal element *op welke wijze zij bij dergelijke beslissingen worden betrokken!* Al mag men als economist best de mening uiten dat in bepaalde gevallen zo'n rationalisatie niet te ontgaan is, dit wist niet uit het redelijke verlangen van betrokkenen om hierbij mede te kunnen oordelen en beslissen. Het is tegen deze achtergrond dat men het verlangen naar apo's bij de werknemersorganisaties moet plaatsen.

De apo's met een lange termijn

Bij het beoordelen van de voor- en nadelen van apo's is het wenselijk een onderscheid te maken tussen langjarige en kortlopende apo's. Eerst de apo bezien met een lange looptijd.
Gezien de grote mate van onzekerheid op economisch terrein, zelfs voor de allergrootste bedrijven, betekent het afsluiten van een apo met een looptijd van bijvoorbeeld vijf jaar of meer een groot risico. Wanneer men als ondernemer de garantie verstrekt dat gedurende zo'n periode het aantal arbeidsplaatsen niet zal worden verminderd, accepteert men een onaanvaardbaar groot financieel risico. Wat valt er immers met zekerheid over de toekomst te zeggen? Komt er een verdere recessie, een nieuwe oliecrisis of een soortgelijke verstoring van de economie? Zelfs een groot concern lijkt mij niet in staat om dergelijke ongeclausuleerde overeenkomsten af te sluiten.
Afgezien van de vraag of zo'n langjarige apo kans op realisatie heeft, moet bovendien worden getwijfeld aan de sociaal-economische juistheid van zo'n overeenkomst. Het betekent zonder meer een vergroting van de economische immobiliteit, die zonder dit al aanmerkelijk groot is. In de loop van de technische en economische ontwikkeling is een aanpassing van allerlei activiteiten op den duur onvermijdelijk.
Gezien het bovenstaande en ervan uitgaande dat een apo toch ook bepaalde sociale voordelen heeft, rijst de vraag onder welke condities wel een langlopende apo is te sluiten. In eerste instantie denke men aan nevenvoorwaarden bij het sluiten van de c.a.o. Nu heb ik niet het oog op voorwaarden met de strekking van 'onder onvoorzienbare omstandigheden' e.d., want zo'n formulering zet de gehele apo-gedachte op losse schroeven (waardoor het tot een mooie intentie wordt gereduceerd). Wie maakt immers uit wat onder deze ontsnappingsclausule valt?
Een andere vraag is of men geen nadere afspraken kan maken over het delen van de verantwoordelijkheid voor toekomstige problemen. Zo zou men kunnen denken aan de bereidheid van de zijde van de werknemers om het natuurlijk verloop en een zekere aantasting van de lonen mede inzet te maken van de afspraak op lange termijn. Ik vermoed echter dat ook de vakbonden weinig voelen voor het zich zodanig vastleggen op een dergelijke lange termijn. Gezien de grote onzekerheid omtrent de toekomstige ontwikkelingen wil men zoveel mogelijk vrijheidsgraden overhouden[2].
Wanneer hiermee de beoordeling van de langjarige apo's door resp. werkgevers en werknemers juist is geschetst, ligt de conclusie voor de hand dat men géén langjarige apo's mag verwachten. In dit geval behoeft men immers evenmin te rekenen op een stimulans van de zijde van de overheid. Uit de huidige opstelling van de regering blijkt overduidelijk dat ook het Rijk niets voelt voor het aangaan van dergelijke langjarige financiële risico's in de vorm van garanties aan de ondernemingen[3].

2. Voor alle duidelijkheid wijs ik op de wenselijkheid om op macro-economisch niveau te komen tot afspraken over procedures en criteria voor de inkomensverdeling op lange termijn.

De apo's met een korte termijn

Vervolgens rijst de vraag of men dan niet beter kan denken aan apo's met een korte looptijd, van bijvoorbeeld 1 à 2 jaar. Hierbij is er nog wel onzekerheid, maar lang niet zo groot als bij een periode van vijf of meer jaren. Men mag verwachten dat bij sommige bedrijven deze kortlopende apo's zullen worden afgesloten. Met name zal dit aantrekkelijk zijn voor bedrijven, die nog mogen rekenen op een redelijke groei van afzet en produktie. Wanneer bovendien de marktsituatie (mate van concurrentie, mogelijkheid om kosten in prijzen door te berekenen ed.) bevredigend is, wordt het risico van een arbeidsplaatsengarantie voor een relatief korte periode niet onaanvaardbaar.
Wat cynisch kan men echter opmerken dat in een zodanig geval de apo ook niet zoveel waarde heeft, want de kans op arbeidsuitstoot is dan immers klein te noemen. Om het beeld wat te concretiseren: wat hebben de ambtenarenbonden aan een apo?; in het algemeen kan men voor de overheidssector wel rekenen op een stabiele werkgelegenheid.
De echte vraag moet luiden: is er kans op een apo voor bedrijven en bedrijfstakken, die wèl in moeilijkheden (komen te) verkeren?! Kan men in onderling overleg komen tot zulke overeenkomsten? Het is zeer de vraag of de aangeboden loonmatiging voldoende is om de ondernemers te bewegen tot een arbeidsplaatsengarantie.
Al eerder is gesproken over bedrijven die te maken hebben met een rentabiliteit welke op langere termijn gezien onvoldoende is. Het bedrijf is daarom geneigd wel om loonmatiging te vragen, maar zonder dat er sterke garanties tegenover staan[4]. De scherpe conflicten rond de loonprijscompensatie in 1977 hebben aangetoond dat de gedachte van de koopkrachtgarantie sterk bij de werknemers leeft. Nu zouden de bedrijven van hun kant graag een winst- of rentabiliteitsgarantie krijgen, maar het is voor de lezer duidelijk dat er geen enkele instantie is, die al deze gewenste garanties kan geven. Ook de overheid niet. Het ziet er daarom naar uit dat alleen het wapen van de werkstaking (een deel van) de werkgevers zou kunnen dwingen tot een apo. Slechts in een beperkt aantal speciale gevallen zal de overheid door een financiële bijdrage te verlenen erin slagen om de resterende marge tussen beide partijen bij het c.a.o.-overleg te dichten.
De kans op het totstandkomen van apo's in 1978 sla ik dus niet zo hoog aan. Slechts een scherp conflict zou erin kunnen slagen een deel van de ondernemingen hiertoe te dwingen. En zelfs dan nog moet men twijfelen aan de effectiviteit ervan. Een slecht renderend bedrijf kan wel alles beloven, maar het liquidatie-verschijnsel laat zich niet door beloften weerhouden.
Gezien het bovenstaande moet er meer gebeuren aan de verhouding tussen werknemers en werkgevers (èn wellicht de overheid) om een betere ontwikkeling van de werkgelegenheid mogelijk te maken. Men zal dusdanige overleg- en besluitvormingsstructuren moeten scheppen, dat niet alleen de betrokkenen een stem in het kapittel krijgen maar ook de sociaal-economische *realiteiten* worden gehonoreerd. De bestaansvoorwaarden van de onderneming moeten worden eerbiedigd, maar de onderneming dient evenzeer de doelstellingen van de samenleving niet te doorkruisen. Het herstellen van onderling vertrouwen en van openheid zal stellig een geven-en-nemen van alle partijen betekenen. Komt er inderdaad na verloop van tijd zo'n overlegstructuur tot stand, dan zal vermoedelijk de behoefte aan een apo verminderen. Het blijft immers een partieel criterium, en zulke criteria mogen niet verabsoluteerd worden.
Voordat ik in het verlengde van bovengaande conclusie nog iets meer zeg over de rol van de overheid, eerst nog een enkele kanttekening bij de huidige apo-problematiek. Een nadeel van een apo, opgenomen in de kortlopende c.a.o., kan zijn dat het net als bij de prijscompensatie wordt opgevat als een *verkregen recht.* Omdat dit in vele gevallen niet gehonoreerd zal kunnen worden in de toekomst, betekent zo'n ideevorming van een verkregen recht later onvermijdelijk een bron van grote frustratie.
De apo heeft hierdoor in dubbel opzicht het vermogen verstarrend in te werken op een economie, waarin voortdurend aanpassingen

3. Men vergelijke de aangekondigde verdeling van de extra 2½ miljard gulden; cf. de dagbladen d.d. 11 februari 1978.
4. De ondernemers zullen hierbij wijzen op de inmiddels opgelopen achterstand in de winstvorming; de vakbonden zullen wijzen op de rol van de onderbezetting van het produktie-apparaat.

nodig zijn maar die in toenemende mate lijkt te verstarren. De zaak zou er iets anders uit komen te zien, wanneer het afsluiten van een apo wat meer flexibiliteit in de c.a.o.'s zou kunnen brengen. Men zou bijvoorbeeld de c.a.o. moeten kunnen openbreken, indien zich bepaalde vooraf aangeduide ontwikkelingen zouden voordoen. Ook in een ander opzicht zou een grotere flexibiliteit in deze sfeer wenselijk kunnen zijn. Soms staat een bedrijf voor de keuze van een sterke rationalisatie, een liquidatie of een beperking van de contractueel overeengekomen lonen en beloningen. Waarom zou men nimmer het laatste alternatief kunnen kiezen; vooral in tijdelijke moeilijke situaties zou het uitkomst kunnen brengen. In zulke gevallen zou men de c.a.o. moeten kunnen openbreken met toestemming van de werkenden.

De rol van de overheid

In de eerste plaats roep ik in herinnering de eerder geformuleerde wenselijkheid van een betere overleg- en besluitvormingsstructuur in de Nederlandse volkshuishouding. Op dit terrein heeft de overheid ongetwijfeld een belangrijke taak. Enerzijds als wetgever, anderzijds als bemiddelaar en arbiter. Zonder precies te kunnen aangeven hoe zo'n structuur er nu zou moeten uitzien, is het voor mij wel duidelijk dat èn het komen tot mede-zeggenschap van de werknemers in het bedrijf èn de blijvende beleidsmarge van de overigens zelfstandige ondernemingen een nader overheidsbeleid nodig maakt.
In de tweede plaats een opmerking over het subsidiebeleid. Vanouds kent men in Nederland vele sectoren die door middel van overheidsbijdragen het hoofd boven water houden. Deze kring lijkt steeds groter te worden, en daarmee de behoefte om te komen tot duidelijke criteria waaraan men dient te voldoen om voor verantwoorde subsidiëring in aanmerking te komen. Hier zit een uiterst zwak punt van deze subsidiedrift: de arbitrariteit en de kans op wisselvalligheid[5]; dus een probleem aan beide zijden van het subsidiekoord. Zelfs bij een wettelijke fundering blijven deze problemen bestaan; men denke bijvoorbeeld aan het hoger onderwijs.
Naast deze algemene zwakte in bestuurlijk opzicht moet in het geval van bedrijven gewezen worden op een speciaal probleem, namelijk het aspect van de economisch verantwoorde continuïteit. Het gaat hierbij om minstens twee punten. Allereerst is er de vraag naar de oneerlijke concurrentie ten opzichte van andere bedrijven, die niet gesteund worden. Zelfs wanneer dit buitenlandse bedrijven zijn, zal op den duur zo'n steunbeleid zich kunnen wreken in een steeds verder gaande economische afbrokkeling. Slechts in bepaalde gevallen — bijvoorbeeld ter compensatie van vestigingsnadelen, extra milieu-eisen e.d. — kan zo'n beleid gewettigd blijven. In de andere gevallen moet de steun beperkt worden tot een duidelijke aanpassings- of overgangsperiode.
Maar er is nog een andere kant aan de problematiek van subsidiëring aan economisch gekwalificeerde organisaties. Terecht wijst men er soms op, dat een zekere subsidie van de overheid aan een onderneming nog niet inhoudt dat de overheidshuishouding per saldo armer wordt[6]. Afgezien van de sociale voordelen van het behoud van werkgelegenheid is het immers meestal zo dat op de in het bedrijf voortgebrachte toegevoegde waarde heffingen rusten, die weer naar de overheid en/of de sociale verzekeringen terugvloeien. Per saldo is de overheidssubsidie in vele gevallen dus negatief. Bovendien moet men bij liquidatie van het bedrijf nog rekenen met extra uitkeringen voor werklozen.
Op korte termijn beoordeeld behoeft zo'n subsidie aan bedrijven dus noch sociaal, noch economisch onjuist te zijn. Op langer termijn gezien komen de zaken wat anders te liggen. Dan gaat het belang van gezonde concurrerende bedrijven een grotere rol spelen, terwijl ook de factor arbeid dan anders tewerk kan worden gesteld. Maar afgezien van deze gewijzigde optiek op de langere termijn rijst er nog een andere vraag, namelijk wat de *ratio* is van een systeem dat enerzijds zware lasten oplegt aan bedrijven en dat — mede daarom — anderzijds weer subsidies moet terugsluizen, waarbij bovendien de criteria en de controle op de uitvoering in een dichte mist blijven. Voor hen, die overwegend positieve punten zien in de ondernemersgewijze produktie-organisatie (binnen een algemeen ka-

5. D.w.z. een tamelijk grote mate van rechtsonzekerheid; ik verwijs nog maar eens naar de debatten in de Tweede Kamer over de S.I.R.!
6. Men zie voor een instructief opstel: B. de Vries, *Het draagvlak van de economie,* E.S.B. no. 3141, 8-2-1978, pp. 138-143.

der, geformuleerd door de overheid), moet zo'n subsidie-stelsel een hoogst merkwaardige zaak blijven. Voor hen, die afwillen van de ondernemingsgewijze produktie, is het uiteraard wel aantrekkelijk om langs een zo indirecte weg de feitelijke greep van de overheid te versterken. Wel blijft dan de vraag of het zo stiekem moet; nog afgedacht van de vraag of men alle consequenties voor het economisch proces wel voldoende inziet.

Gezien het bovenstaande wijs ik economische subsidies niet zondermeer af. Wel dient het te gaan om tijdelijke ingrepen of om gevallen waarin het ook op een langere termijn gezien wenselijk is. Zo stel ik mij voor, dat bijvoorbeeld het *regionaal*-economische beleid van de overheid in Nederland of in Europa het subsidie-instrument niet kan missen.

Aangezien de regionale problemen in Nederland vooral betrekking hebben op de doelstelling van de werkgelegenheid (en niet zozeer slaan op de relatieve inkomenspositie voor vergelijkbare functies) lijkt het begrip apo uitstekend geschikt voor de formulering van regionale economische plannen voor het zuiden van Limburg, het Noorden en voor delen van het Oosten des lands. In dit opzicht kan de discussie rond het apo-begrip vernieuwend inwerken op de vorming van het overheidsbeleid.

Voor het overige zie ik de apo's niet zo'n grote rol gaan spelen in de toekomstige economische ontwikkelingen. Het is immers zo, dat in gevallen waarin het gaat om het behoud van werkgelegenheid veelal beter specifieke subsidies gegeven kunnen worden. Dit lijkt mij te gelden voor bijvoorbeeld: vervroegde pensionering, plaatsing van minder-validen, plaatsing van schoolverlaters, herscholing, begeleiding van bedrijfstakken in sanering enzovoort. Een andere vraag is of de overheid altijd volledig voor de financiering moet opdraaien; dit is een andere kant van het hierboven besproken probleem van de lastenverdeling. Ik ga hierop niet nader in; ik noem slechts nog twee andere loshangende touwtjes. Zo wijs ik op de lasten in het kader van de minimumloonregeling, namelijk uitsluitend ten laste van de betrokken bedrijven, hetgeen voor een *sociale* maatregel merkwaardig is. Het tweede punt in dit verband is het systeem van de loonvorming in Nederland, waarbij het sinds jaar-en-dag gewoonte is geworden dat iedereen zich optrekt aan de sterke kapitaalintensieve en arbeidsextensieve bedrijven[7].

Een laatste opmerking in het verlengde van deze kanttekeningen bij de rol van de overheid en het economisch instrumentarium. Nu het niet waarschijnlijk geacht mag worden dat de apo een florissante toekomst is beschoren, althans niet op wederzijds vrijwillige basis, rijst de vraag in hoeverre de overheid op deze werknemerswens kan inspelen, zolang de overleg- en besluitvormingsstruktuur lacunes blijft vertonen. Men kan de suggestie opperen, zoals onlangs gedaan door de president van De Nederlandsche Bank[8], om een soort van modus-vivendi te zoeken in de verbinding van het verlangen naar arbeidsplaatsen bij de werknemers en de wens tot lastenverlichting bij de ondernemers. Zo redenerend komt de extra investeringssubsidie voor arbeidsintensieve investeringen in het vizier. Is dit een bruikbare oplossing? Ik twijfel hier sterk aan. Als problemen zijn te melden: (a) hoe kan men zo'n subsidie echt controleren?, (b) hoe groot moet dit extra element zijn, wil het op korte termijn voldoende helpen voor beoogde bedrijfstakken?, (c) brengt het soelaas voor de juiste bedrijven en bedrijfstakken of werkt het averechts op sectoren met een krap arbeidsaanbod? en (d) blijft men in lijn met de gang van de technologische ontwikkeling, die in andere landen doorgaat?

Overziet men deze vraagtekens en neemt men eveneens in beschouwing de bedenkingen van de andere EEG-landen, dan lijkt deze weg toch niet zo aantrekkelijk. Dit versterkt bij mij de gedachte, dat op den duur niet ontkomen kan worden aan een meer fundamentele bijstelling van de lasten op het bedrijfsleven, zowel in de zin van de totale lastendruk als in de zin van de lastenverdeling over diverse bedrijven en bedrijfstakken. De totale druk lijkt immers te hoog opgelopen te zijn. Wanneer het onmogelijk zou zijn om de belastingen en sociale premies — relatief, zolang het nationale inkomen nog stijgt — te verlagen, is er geen andere oplossing dan de

7. Over de vermogensaanwasdeling is al veel geschreven; ik herinner aan het aspect van de V.A.D. en de grotere differentiatie in de loonvorming. Ook wijs ik in dit verband op de berichten dat steeds meer c.a.o.'s een stukje prijscompensatie opnemen voor de aangekondigde verhoging van de omzetbelasting op aardgas e.d.; zo'n compensatie doorkruist niet alleen het beoogde milieu-effect, maar betekent ook een verschuiving in de inkomensverdeling ten gunste van werknemers in sterke bedrijven en/of in een extra inflatie-element.

8. Cf. De Vakbondskrant, F.N.V., 11-2-1978.

vermindering van de waarde van de arbeid als produktiefactor. Naast dit algemene waarderingsprobleem is er niet minder dringend het vraagstuk van de lastenverdeling. Moeten de sociale premies blijven drukken op (een deel van) de loonsom, en niet op de gehele toegevoegde waarde? Deze problemen doortastend aanpakken lijkt mij een betere weg naar het behoud van voldoende werkgelegenheid (naast specifieke arbeidsmarktmaatregelen, het ondersteunen van de totale effectieve vraag en het initiëren van nieuwe economische activiteiten)[9].

De overheid als werkgeefster

In het voorgaande is gesproken over de eventuele rol van apo's in de context van het private bedrijfsleven. Hoe staat het in dit opzicht met de overheid als werkgeefster? Ik wijs op deze kant van de zaak, mede vanwege suggesties gedaan door onder meer het Alternatief Ambtenaren-Comité en het College van Bestuur van de Vrije Universiteit. In deze suggesties wordt gewezen op de mogelijkheid de loonsverhogingen van ambtenaren wat te beperken waardoor ruimte voor méér arbeidsplaatsen bij de overheid zou worden geschapen. Zeker wanneer het hierbij zou gaan om vrijwillige acties is dit een prachtige oplossing, die de regering beslist zou dienen te honoreren (en niet af te straffen door een extra stukje bezuinigen). De vraag is uiteraard wat de officiële ambtenarenbonden ervan vinden, en deze bonden lijken nogal aan de behoudende kant!
Nu is het zonder meer duidelijk dat op het vlak van de overheidsfinanciën een x% operatie nodig is (de 1% van Duisenberg is te gunstig)[10], zodat elke beperking van de prijscomponent van de overheidsuitgaven meegenomen is (want over het bezuinigen op de volume-kant moet men zich m.i. weinig illusies maken). Het beperken van de loonstijging van ambtenaren kan een belangrijke bijdrage leveren aan zo'n operatie. Het lijkt mij ook niet ongerechtvaardigd wanneer men denkt aan bepaalde voordelen van het ambtenarenschap. Naast de geringere kans — zo deze bestaat — op het werkloos worden, hetgeen een stukje psychisch inkomen oplevert (en het verminderen van de inkomens in dat geval) zijn er voordelen in de sfeer van de pensioenvoorziening[11]. Het lijkt mij allerzins gewettigd om een studie uit te voeren met betrekking tot de relatieve inkomenspositie van de ambtenaar. Ik vermoed dat dan inderdaad een gunstige positie zal blijken te gegroeid.
Een stukje extra-inleveren van ambtenaren kan mede van belang zijn voor het effectueren van een bijsturing op het gevoerde inkomensbeleid. Gezien de geringe groei die valt te verwachten in de toekomst is het voortgaan met dit beleid onverstandig, en indien niettegenstaande toch gecontinueerd leidt dit slechts tot grote debacles op een later tijdstip. Men zal m.i. niet kunnen ontkomen aan het mikken op constantheid van de koopkracht van de trekkers van overgedragen inkomens, met inbegrip van AOW'ers en bijstandstrekkers[12].
Gezien het voorgaande zou ik met klem willen aandringen om het vraagstuk van de relatieve inkomenspositie van de ambtenaren onverwijld te bestuderen en de eventuele conclusies in beleidsdaden om te zetten.

Conclusies

Ten gerieve van de lezer geef ik hieronder nog een samenvatting van de bereikte conclusies, waarbij ik nog nadrukkelijk wijs op de inhoud van het gehanteerde apo-begrip.
— men kan begrip hebben voor het verlangen van werknemersorganisaties naar apo's;
— apo's met een lange looptijd zijn in het algemeen economisch onwenselijk;
— apo's met een geldingsduur van 1 à 2 jaar hebben grote financiële risico's voor de niet al te sterke ondernemingen, en zullen

9. Men vergelijke het rapport van de W.R.R., *Maken wij er werk van?,* Staatsuitgeverij, Den Haag 1977, met name hoofdstuk IV.
10. Met genoegen wijs ik nog steeds op het Tweede PPAC-rapport: *Offers voor de toekomst,* Den Haag 1976, waarin de stelling wordt verdedigd dat de groei van het collectieve aandeel in het nationale inkomen lager moet worden bij een geringere groei van het nationale inkomen; bij een huidige groeivoet van circa 2½% per jaar zou men moeten mikken op een norm die net boven de nulgroei ligt.
11. Meer details in: A. J. Vermaat, *Hoe duur wordt het ambtenarenpensioen?,* E.S.B. no. 3028, pp. 1120-1121.
12. Het slechts aftoppen van hogere inkomens is niet alleen kwantitatief onvoldoende, maar m.i. is een zodanig inkomensbeleid in toenemende mate verouderd. Meer over de problemen van het inkomensbeleid in een drietal artikelen van mijn hand in Nederlandse Gedachten van resp. 8, 15 en 22 oktober 1978

derhalve slechts onder stakingsdwang of financiële overheidsgaranties ontstaan;
– een speciale toeslag op investeringssubsidies voor arbeidsintensieve projecten is een problematische tussenweg;
– het veiligstellen van werkgelegenheid op lange termijn vereist primair een wijziging in het totaal en de verdeling van de lasten;
– wel kan men apo's introduceren in het regionale beleid;
– men dient de bestaande lacunes in de overleg- en besluitvormingsstructuur te dichten, òpdat betrokkenen mede een stem in het kapittel krijgen en òpdat de ondernemingsgewijze produktie niet wordt opgeofferd aan het overvragen van de vakbonden resp. het bureaucratisch trekken aan de subsidiekoorden;
– men dient de relatieve financiële positie van de ambtenaar te onderzoeken èn de conclusies ervan om te zetten in beleidsdaden.

interview

Gesprek met minister Beelaerts van Blokland

door dr. G. Puchinger

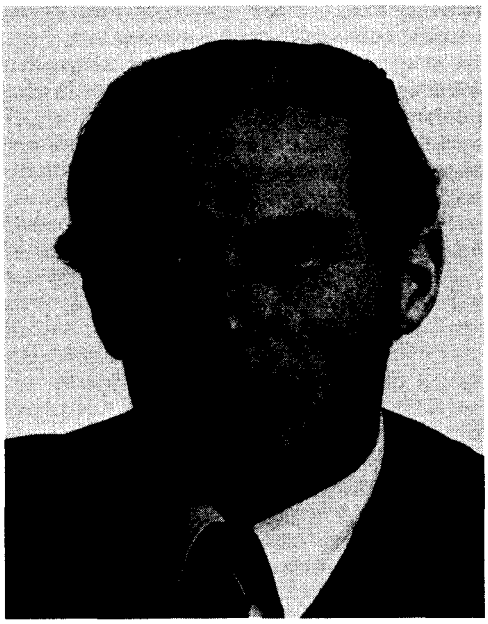

De heer jhr. drs. P. A. C. Beelaerts van Blokland (45) te Amstelveen is minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening.
Hij studeerde sociale geografie en administratief recht in Utrecht en was achtereenvolgens burgemeester van Wolphaartsdijk (1963-1967), Vianen (1967-1971) en Amstelveen (1971-dec. 1977).
Hij was o.m. bestuurslid van de Vereniging van Nederlandse Gemeenten en voorzitter van het Nederlands Instituut voor Ruimtelijke Ordening.
De heer Beelaerts van Blokland is gehuwd; hij heeft twee dochters en een zoon.

"Bij ieder beleid op mijn departement zit je in de spanningsverhouding van het ordenen van de ruimte, het instrumentarium dat nodig is om die ruimte in te richten, en de wensen en het gedrag van de mensen.
Kortom, een beleid geeft altijd strijd.
Het individuele gedrag van de mensen, dat bij elkaar gevoegd een soort som oplevert van gedragingen, gaat in de praktijk vaak lijnrecht in tegen de formele beleidsdoelstellingen. Zoals bijvoorbeeld, om maar iets te noemen, iedereen het openbaar vervoer met de mond belijdt, maar vaak toch om allerlei redenen menigmaal desondanks niet plaats neemt in tram, bus of trein.
Zo is het ook met de suburbanisatie. Iedereen onderschrijft wel dat de stedelijke wereld zich niet als een vlek over het landelijk gebied mag uitspreiden, maar toch staat doorgaans juist als eerste wens op de verlanglijst: 'een eensgezinswoning in een landelijk territoir'.
Dit waren enkele opmerkingen van minister Beelaerts van Blokland, midden in onze gesprekken gemaakt over zijn departementsbeleid, gedurende twee gesprekken die we hadden: één te Amstelveen, waar hij tot voor kort nog burgemeester was, en één te Den Haag, waar hij nu minister van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening is.
Omdat we allebei in Utrecht hebben gestudeerd, en elkaar daar wel incidenteel ontmoet en gesproken hebben, was het contact gemakkelijk, en hernieuwden wij het gesprek, alsof de jaren dat we elkaar niet ontmoet hadden, waren weggevallen.
Hij is een echte Beelaerts van Blokland — zijn vader zowel als zijn moeder is een Beelaerts — een bekende naam uit de politieke geschiedenis van Nederland, en daarom kon ik niet nalaten hem ook iets over enige vroegere familieleden te laten vertellen.

Gesprek met minister Beelaerts van Blokland

dr. G. Puchinger

Voor het overige concentreerden we ons — zij het onderbroken door persoonlijke uitwisseling van gedachten — op zijn pas aangevangen ministerschap, op de organisatie van zijn departement en op enige hoofdpunten van zijn beleid, in de hoop dat de lezer daarvan een duidelijke indruk krijgt. Hierbij stond ons natuurlijk klaar voor ogen dat slechts grote hoofdlijnen konden worden uiteengezet en weergegeven.
Uiteraard stond vooral in het begin van onze eerste ontmoeting zijn plotselinge overgang van het burgemeesterschap naar het ministerschap centraal. Toen ik dat had aangesneden, ving hij openhartig aan met de woorden:

'Ik geloof, zoals ik het althans aanvoel, dat er meerderen in dit kabinet zitten, die naar hun idee echt iets hebben prijsgegeven voor het ministerschap, omdat wat ze voordien deden, ze met hart en ziel deden, terwijl ze toch maar bij het ingaan op de uitnodiging van de formateur ineens wel een heel ongewisse functie hebben aanvaard, want dat is het ministerschap.
Ik vind die overstap desondanks voor mij persoonlijk ook wel weer vrij logisch. Je zou mij kunnen vragen: waarom heb je dan in het nieuwe kabinet plaats genomen?
Ik kan in de marge opmerken dat mij overigens erg weinig bedenktijd is gegund geweest, omdat ik gevraagd werd voor de laatste post die nog open stond, waardoor het beroep om me beschikbaar te stellen, toch klemmender op me overkwam, dan bij een gewoon verzoek het geval zou zijn geweest.
Er werd toen een gevoel van sportiviteit in mij wakker, zo van: als *ik* het nu aanneem, dan kan het team ook direct aan de slag. Ik gevoelde daarom: je kon het niet op 't laatste moment in de steek laten.
Toen was het dus zover. Ik kreeg plots telegrammen en brieven toegezonden, onder andere à la: gelukgewenst als voltooier van het kabinet. Het is overigens verbluffend hoeveel mensen op zoiets nog per brief reageren; soms in enigszins officiële bewoordingen, maar meestal op een ontzettend aardige manier, een enkele keer zelfs roerend. En wanneer je net voor zo'n heel urgente beslissing hebt gezeten, is dat een heel bijzondere ervaring.
Voor mij speelde mee dat ik een sterk voorstander was van het totstandkomen van het CDA, en daaraan daadwerkelijk had meegewerkt, onder meer door mijn lidmaatschap van de Commissie-Goudzwaard, om het program van het CDA tot stand te brengen. Op zichzelf een heel boeiend gebeuren, om met leden van de drie, bijgestaan door de toenmalige drie fractievoorzitters, tot één CDA-program te komen. Ja, dat was echt heel interessant. Ook om de mensen gade te slaan bij hun arbeid'.

Waarom wenste u het CDA?

'Mede gevoed door mijn eigen ervaringen; toen ik op de lijst heb gestaan voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer, ik meen in '67, heb ik erg veel spreekbeurten vervuld; tevens door mijn werk in de Staten van Zeeland, toen ik burgemeester was van Wolphaartsdijk; denk er om: het is met een *ph* en niet met een *f*.
Nou, ik vind dat je als christenen niet los van elkaar moet opereren, omdat je beginsel anders geweld wordt aangedaan. Je kan niet — noch voor je eigen gevoel noch voor buitenstaanders — duidelijk maken dat je geestelijk sterk verbonden bent aan een grondbeginsel, en elkaar dan in de *politieke* arbeid niet zien staan. Dat bleek mij vooral ook bij forumdiscussies, waarbij jongeren je daarmee confronteerden; ik vond het een moeilijke confrontatie, om ze het bestaan van de drie afzonderlijke christelijke partijen uit te leggen'.

U bent voordien altijd lid geweest van de CHU?

'Ja, ik heb me in 't begin wel georiënteerd in bredere kring, door programma's met elkaar te vergelijken en verschillende politieke vergaderingen te bezoeken, maar ik heb daarna zeer beslist gekozen voor de CHU. Waarschijnlijk ben ik daarbij onbewust beïnvloed door de opvoeding vanuit het ouderlijk huis.
Ik vond in de CHU de erkenning van elkaars persoonlijke verantwoordelijkheid én vrijheid erg belangrijk, en goed aansluitend op een protestantse traditie, waarmee ik dus doel op de goede traditie, dat je niet enkel in groepen denkt, maar dat je gedachten ook sterk uitgaan naar de individuele mens'.

Hebt u dr. H. W. Tilanus nog gekend?

'Eén van de verschillende ontmoetingen, die ik met de oude Tilanus heb gehad, was als student in het kader van de strijd rondom artikel 61-bis van de Wet van 7 juni 1956, Staatsblad 510, Wijziging Hoger Onderwijswet Technisch Hoger Onderwijs, die onder minister Cals was ingediend.
Het betrof een soort numerus fixus, die een in-

Gesprek met minister Beelaerts van Blokland *dr. G. Puchinger*

perking van studievrijheid inhield, want artikel 61-bis, dat twee alinea's telde, stelde dat het college van rector-magnificus en assessoren, op voorstel van een afdeling, tussenafdeling of interfaculteit, bij een met redenen omklede schriftelijk medegedeelde uitspraak, aan een student de verdere toelating kon ontzeggen tot de examens, die betrekking hadden op de eerste twee studiejaren. Dit raakte studenten die tweemaal voor eenzelfde examen waren afgewezen. Wel was daartegen van de zijde van de student beroep mogelijk, maar we vonden de studievrijheid hierdoor toch wel aangetast, althans sterk bedreigd. Ik was voorzitter van het College van Vertegenwoordiging te Utrecht en lid van de Nederlandse Studenten Raad, en wij studenten zeiden: als men dit in Delft begint :— want het raakte hier het *Technische* Hoger Onderwijs :— dan geldt het straks ook elders.

Ik had toen een uitvoerig gesprek met Tilanus. Ik herinner mij nog hoe intens hij luisterde, en ons zei dat hij onder de indruk was gekomen van onze argumenten. Wat mij vooral erg trof was dat hij, ondanks het verschil in leeftijd, je niet onderbrak in je argumentatie, maar geduldig alles aanhoorde en je niet in de rede viel maar slechts zo nu en dan eens een vraag stelde. Hij was een man die een medemens, ongeacht je leeftijd, serieus nam. En dat was bij andere specialisten op onderwijsgebied, die ik toen sprak, wel eens anders.

Enfin, mede door onze actie is dat artikel 61-bis toen met 63 tegen 11 stemmen in de Kamer verworpen.

Verder heb ik Tilanus eenmaal ontmoet op de Zomerconferentie van de CHU op *Woudschoten* en dan natuurlijk herhaaldelijk bij mijn ouders thuis, wanneer hij in Barendrecht of omgeving een spreekbeurt moest vervullen of er een bespreking had.

Ik herinner mij bij ons thuis nog een heel gekke situatie in dit verband: tegen het eten kwam Tilanus eens volkomen onverwacht in mijn ouderlijk huis aanzetten, schikte ook aan tafel aan, waarvoor mijn moeder snel plaats had gemaakt, en at mee. Pas in de loop van het tafelgesprek bleek ineens dat hij zich met de datum van zijn spreekbeurt had vergist!

In de zeventiger jaren heb ik eens een spreekbeurt moeten waarnemen voor de jonge A. D. W. Tilanus, te Meerkerk, voor de verkiezingen. Hij was op het laatste moment verhinderd, dus ik werd er op afgestuurd. Er was een stampvolle zaal, maar voor de vele luisteraars helaas geen Tilanus Jr. Wie er wel was onder het gehoor, om met Tilanus Jr. te debatteren, was Kamerlid Koekoek'.

U bent familie van Frans Beelaerts van Blokland, die van 1927 tot 1933 onze minister van Buitenlandse Zaken is geweest, en daarna tot zijn dood in 1956 vice-president van de Raad van State?

'Hij was mijn oud-oom, één van de vier broers van mijn grootvader, die Cornelis heette.

Ik zie hem nog stappend door Den Haag. We staken eens samen de straat over; hij werd bijna door een fietser aangereden, en zei daarna: 'Wie wielen onder zich heeft, heeft nog geen vleugels, en iemand die op zijn benen loopt, en vanwege zijn leeftijd gesteund wordt door een stok, verdient voorrang'.

Hij was een heel kundig en verstandig man. Bij ons thuis werden vaak de verhalen verteld over zijn gezantschap te Peking van 1909 tot 1918, waar hij nog geconfronteerd werd met de gevolgen van de beroemde Bokseropstand van 1900. Toen hij in april 1927, na de verwerping van het Belgisch Verdrag, minister van Buitenlandse Zaken werd, vond hij dat wat vervelend jegens Van Karnebeek, onder wie hij op het departement prettig had gewerkt. Later lag hem ook het werk in de Raad van State in bijzondere mate.

Hij was een legendarische oom, die je ook als kind erg aansprak. Als jongen vond ik het heel bijzonder hoe hij ons gedurende de oorlog vanuit Engeland via Lissabon blikjes vis stuurde.

Zijn vader, Gerard Jacob Theodoor (1843-1897) is voorzitter van de Tweede Kamer geweest. Hij was aanvankelijk advocaat bij de Hoge Raad en kreeg in 1896 een functie op het departement van justitie, waar hij veel wetgevende arbeid heeft verricht. Zo werd hij in 1871 adjunct-secretaris van de Staatscommissie voor het nieuwe Wetboek van Strafrecht, in 1879 secretaris en lid van de Staatscommissie tot herziening van het Wetboek van Koophandel. In 1883 werd hij lid van de bekende Staatscommissie-Heemskerk tot Grondwetswijziging, waarvan onder andere ook Lohman en de bekende hoogleraren Buys, De Geer van Jutfaas en Tellegen lid waren.

In 1879 werd hij bij de formatie van het kabinet-Van Lynden van Sandenburg gevraagd voor Justitie, maar hij bedankte; in 1883 werd hem bij de formatie van het kabinet-Heemskerk opnieuw de portefeuille van Justitie aangeboden, maar wéér bedankte hij. Bij de formatie van het eerste rechtse kabinet-Mackay vroeg de forma-

teur hem voor Buitenlandse Zaken, maar weer tevergeefs. Hij prefereerde de Tweede Kamer, waar hij in 1883 voor het district Tiel gekozen was, en van 1888 tot 1891, gedurende het kabinet-Mackay, voorzitter was.
Zijn vader, Frans Willem Anne, was vice-president van het Gerechtshof van Zuid-Holland; en *diens* vader, Gerard (1772-1844), de zoon van Pieter (1744-1812), de burgemeester van Dordrecht, had ook een curieuze politieke loopbaan. Gerard was van 1823 tot 1841 lid van de Tweede Kamer, werd in 1824 lid van de Staatscommissie tot redactie van de Nederlandse Wetgeving, maar werd *tijdens* zijn lidmaatschap van de Tweede Kamer nota bene *tevens* nog op 29 mei 1837 lid van de Raad van State. Reeds op 30 september 1837 vorderde Koning Willem I, zeer tegen de wens van Gerard in, zijn optreden als minister van Financiën, als opvolger van minister Van Tets. Bij zijn aftreden op 9 januari 1840 keerde hij weer terug naar de Raad van State, waarvan hij lid bleef tot 1844. Tot zijn dood in 1844 bleef hij bezig met 'openingen' te maken op de archieven van de Raad van State, opdat deze beter zouden zijn te raadplegen'.

U zelf bent in drie gemeenten burgemeester geweest. . .

'Het werken in een gemeente als Amstelveen, maar ook als Wolphaartsdijk in Zeeland en Vianen aan de Lek in Zuid-Holland — iedereen denkt dat deze laatste gemeente in de provincie Utrecht ligt, maar ze is gelegen in Zuid-Holland, al is de ligging aan de Lek, vind ik, veel essentiëler — ja, het aantrekkelijke was dat die drie gemeenten van een volstrekt verschillend type waren, onvergelijkbaar; maar aan 't eind van de rit zeg je dan toch: ze zijn me alle drie even lief.
De Zeeuwse gemeente was een plattelandsgemeente. Iedereen was er met iedereen in gesprek. Ik herinner me nog de verbazing van een hoogleraar die bij mij op bezoek was, dat iedereen buiten naar me zwaaide, als ik in mijn auto voorbij reed; waarop ik hem duidelijk maakte, dat iedereen niet alleen zijn burgemeester kende, maar ook diens auto. In Wolphaartsdijk kwamen ze met hun problemen niet zozeer bij mij op 't gemeentehuis, maar bespraken die met je uit de kerk, of als ze je toevallig ontmoetten, wanneer je een brief ging posten op 't postkantoor. Zelfs uitstel voor militaire dienst van een boerenzoon werd onderweg, soms in de polder met je besproken, en niet op 't raadhuis. Daar was nog sprake van een erg open verkeer tussen bestuur en burger, zoals ik mij dat ook herinner uit mijn geboortedorp Heerjansdam.
Vianen had een geweldige sfeer door zijn middeleeuwse gebouwen; en dan de compactheid van 't stadje en die overzichtelijkheid, waardoor je ook vele mensen nog persoonlijk kende.
Amstelveen was een soort 'new town', met een geweldige groei en ontwikkeling, zowel op het gebied van de volkshuisvesting als op 't gebied van 't welzijn.
Elke gemeente was er één met zijn eigen uitdaging voor een bestuurder.
Amstelveen leverde een heel boeiende opgave, omdat de gemeente zeer sterk gegroeid was. Het inwonerstal nam enorm snel toe; dat betekende bouwen, bouwen en nog eens bouwen. Maar naast huizen waren er natuurlijk nog andere voorzieningen nodig om er een werkelijke 'gemeente' van te maken: voorzieningen op onderwijsgebied, sport en cultuurcentra. Die hadden namelijk het tempo niet geheel bijgehouden. En dat invullen was ontzettend boeiend om samen met de wethouders en de gemeenteraad te doen. Van die arbeid heb ik erg genoten. Plus dat ik gelukkig heb kunnen constateren dat je in een gemeente als Amstelveen nog heel veel contact met de inwoners kunt hebben. Het is ondanks de 70.000 inwoners nog steeds een overzichtelijke gemeente. Je kent de situatie waarover je spreekt, de mensen kunnen nog bij je terecht als ze willen — en dat zijn vooral in deze tijd niet te versmaden pluspunten in het bestuur. Hoewel dit vroeger waarschijnlijk ook gold, waarbij ik denk aan mijn ouders, die als burgemeesterspaar, altijd klaar stonden anderen te ontvangen en te helpen'.

Hoe kwam het ministerschap op u over?

'Het ministerschap komt als een toch wel erg eenzame post op mij over. Je bent als burgemeester gewend om vrij sterk in team-verband met je wethouders te opereren, en zo ook je beslissingen te nemen.
Als minister word je geconfronteerd met besluiten die je *alleen* moet nemen. Er komt bij het ministerschap dus een dimensie in bestuurlijke zin bij, door de vele beslissingen die ik praktisch elke dag alléén moet nemen.
Een ander punt is dat het contact met de Staten-Generaal natuurlijk heel anders is dan dat met de gemeenteraad.
Wat ik vooral merkte: dat je als burgemeester tevens voorzitter van de gemeenteraad bent, en een sturende rol, ja, als het moet een bijsturende

rol kunt uitoefenen, om de raad, ja zelfs sterker, *alle* partijen daarbij aan hun trekken te laten komen.
Als minister zit je in een heel andere positie, waarbij je enerzijds door de Kamer overspoeld wordt met opinies en vragen, en het je zelf nauwelijks gegeven is enigermate stuur te geven aan die beraadslagingen. Je moet er waarschijnlijk mee leren leven een verantwoordelijke middenweg te vinden tussen het zo goed mogelijk ingaan op wat de Kamerleden te berde brengen — ook al sluiten de verhalen van de Kamerleden vaak in 't geheel niet op elkaar aan, zodat het vaak erg moeilijk is als minister tot een systematische verantwoording te komen, ook al door de weinige tijd die wordt uitgetrokken voor de beantwoording van de vragen in zo'n vergadering — én het naar voren brengen van het eigen beleid, de andere kant van de zaak, iets wat de Kamer óók wil'.

Hoe kwam het verschil op u persoonlijk over?

'Er is toch wel sprake van een vergelijkbare basis: je hebt in beide gevallen een bureau, je hebt dossiers, je krijgt talrijke brieven, die afgedaan moeten worden, rapporten die moeten worden gelezen, en er is het contact met je naaste ambtelijke medewerkers over afdoening van zaken, procedurekwesties en inhoudelijke zaken. Dat is dus het vergelijkbare.
Er is een groot aanrakingsvlak wat dat betreft. Ook wat het contact en besprekingen betreft met ambtelijke medewerkers is er sprake van een grote parallelliteit tussen departement en raadhuis.
Dat loopt allemaal wel ongeveer gelijk.
Verschillen zijn dat je in een gemeentehuis, behalve met besturen, verenigingen, instellingen enzovoorts, ook contact hebt met de individuele burger. En dit laatste ontbreekt vrijwel op een departement. Dat komt vooral door de schaalvergroting. Tenslotte kan je zonder dat je papieren werk teveel wordt verstoord, wel degelijk mensen ontvangen vanuit een draagvlak van 70.000 inwoners; maar dat gaat *niet* meer op een aantal van 14.000.000. Dát vooral is het verschil.
Een vrouwtje heeft me onlangs een roerende brief geschreven, om mij te spreken te vragen. Je zou als minister, op zich zelf genomen, er wel op in willen gaan, maar je kunt er bijna niet aan beginnen om iedere Nederlander die daarom vraagt, persoonlijk te ontvangen. Ik vind overigens dat je ook als minister een burger die écht in moeilijkheden zit, bereid moet zijn te ontvangen; maar je moet dan wel zeker weten dat die burger bij de minister ook aan het juiste adres is. Want vaak wordt je hulp ingeroepen voor een zaak die ter beoordeling van de rechter staat of bijvoorbeeld ter beslissing aan het College van B. en W. Dat heb je als burgemeester al. Soms denken burgers dat je een soort dictatoriale macht hebt om te beslissen, maar die *heb* je niet. In dat laatste geval — als je zelf niet kunt beslissen — moet je zo ook niet ontvangen, maar ze wel de weg wijzen naar de instantie die werkelijk kan helpen'.

Kunt u iets zeggen over de organisatie van uw Departement van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening?

'Wat de organisatie van mijn departement betreft, ten eerste is er een taak ondergebracht, die nog al eens vergeten wordt, en waarmee ik daarom graag begin: de Dienst van het Kadaster, officieel die van Kadaster en Openbare Registers. Dit behelst het zorg dragen voor het vastleggen van alle transacties inzake onroerend goed: grond en huizen.
In het algemeen denken de mensen bij mijn departement eerder aan de Rijks Planologische Dienst en de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting. Dat zijn ook inderdaad de belangrijkste diensten van het departement, die als het ware ook in de naam zijn opgenomen.
Om de rij werkzaamheden te vervolmaken moet ook de Directie Bouwnijverheid en de Rijksgebouwendienst worden genoemd. Laatstgenoemde Dienst verzorgt de bouw en verzorging van de gebouwen voor het Rijk, dus departementsgebouwen, Rijksmusea en zorgt ook voor het Haagse Binnenhof en andere Rijksmonumenten. Ik zeg: *andere* Rijksmonumenten, want het gehele Binnenhof is een Rijksmonument.
Het aardige is dat bijna al die Diensten een duidelijke band met de provincies hebben. Ze hebben allemaal — behalve de Directie Bouwnijverheid — een Dienst naar de provincie toe. Dat betekent dus dat er in elke provincie een Directie is voor de Volkshuisvesting, al worden bijvoorbeeld op het terrein van de Ruimtelijke Ordening daarbij enkele provincies soms samengenomen. Daardoor heb je vrij veel contact met de provincie, wat ik prettig vind: je krijgt een soort voeding van onderop: je blijft dus niet tot Den Haag beperkt, de stimulansen komen ook van onderop.
Je kunt verder van het departement zeggen dat

er buiten de twee bewindslieden, de staatssecretaris mr. G. Brokx en de minister, één hoge topambtenaar is in de functie van de secretaris-generaal. Er is nu een vacature in die functie, die tot voor kort vervuld werd door ir. Th. Quené, die onlangs voorzitter van de Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid is geworden. De secretaris-generaal draagt zorg voor een gecoördineerde besluitvorming. Om dit te kunnen bereiken heeft hij de beschikking over een apart bureau met een kleine staf.
Verder zijn er centrale afdelingen, bijvoorbeeld op het gebied van juridische zaken, voorlichting en externe betrekkingen, organisatie en automatisering, met daarnaast nog de gebruikelijke afdeling op het gebied van personeelszorg en financiële en economische zaken. Deze staan ten dienste van het gehele departement, maar werken ook ondersteunend voor de secretaris-generaal. Daar heeft hij vooral vat op. Die centrale afdelingen werken dus ondersteunend en daardoor ook bindend, integrerend. Juist bij een departement als het onze, met verschillende Diensten, die dan ook nog op verschillende plaatsen gehuisvest zijn :— zo zit bijvoorbeeld de Centrale Directie voor de Volkshuisvesting in Zoetermeer, de andere diensten zitten verspreid in Den Haag, uitgezonderd het Kadaster, dat weer in Apeldoorn zit :— is een sterke coördinatie erg gewenst. Men gaat anders langs elkaar heenwerken, terwijl juist bijvoorbeeld ruimtelijke ordening en volkshuisvesting veel met elkaar te maken hebben.
Wat dat betreft voel ik me als iemand die weer helemaal opnieuw moet beginnen, aangezien in Amstelveen van een zelfde situatie sprake was en in het oude raadhuis van 1896 alleen nog een soort ambtelijk rompkabinet aanwezig was in de vorm van enkele secretarie-afdelingen. Ook daar zaten alle Diensten los van elkaar. Dit geeft eindeloos heen- en weergeloop, ook voor de burger, en dat werkt belemmerend. Je ziet de diensten dan verzelfstandigen, terwijl het juist nodig is voor goede dienstverlening aan de burger om in deze tijd gecoördineerd te werken.
In Amstelveen waren we bezig aan het bouwen van een nieuw raadhuis, en nu ben ik weer bezig met plannen te ontwikkelen voor de bouw van een nieuw Ministerie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening'.

Waar komt het?

'Weet ik niet; in Zoetermeer of in Den haag, denk ik.

Bij zo'n keuze speelt veel mee; afgezien van het feit dat je een goede bouwplaats moet hebben, die ruimte biedt voor het departement, spelen er bijzondere overwegingen mee. Zo valt er veel voor de vestiging in Zoetermeer te zeggen, omdat het in het kader van de doelstelling past om in nieuwe groeikernen, waar dus heel veel mensen in een snel tempo komen wonen, ook werkgelegenheid te brengen. Anderzijds voelen veel van mijn medewerkers affinitiet tot de huidige vestigingsplaats Den Haag, en biedt de Residentie voor een departement het voordeel van zeer gemakkelijke verbindingen. Je kunt tenslotte als mensen niet alles per telex regelen. Je zult met elkaar ook herhaaldelijk om de tafel moeten gaan zitten. Dit gaat natuurlijk veel gemakkelijker en spontaner in Den Haag, omdat daar bijna alle andere departementen en het Parlement gevestigd zijn'.

Gelooft u dat Den Haag op den duur ontvolkt zal worden?

'Ik denk dat Den Haag en de andere grote steden inderdaad in bevolkingsaantallen zullen teruglopen. Anderzijds behoeft dat niet aan de levendigheid afbreuk te doen. Niet vergeten moet worden dat we tijden lang gezucht hebben onder een te grote bevolkingsdruk in de grote steden. Het woord congestie, ophoping, duidt daarop, terwijl we nu, doordat het inwonersaantal vermindert, iets minder grote druk behoeven te vrezen. Ik zeg: *iets* minder grote druk, aangezien het inwoneraantal afneemt, maar het ruimtebeslag per hoofd toeneemt. Zal ik er een voorbeeld bij noemen?
Denk alleen maar aan een middelbare school, waar vroeger iedereen per fiets kwam, en er nauwelijks van sportgelegenheid sprake was; terwijl nu niet alleen de leraren maar zelfs sommige leerlingen per auto komen, en er een geweldig sportcomplex aangelegd wordt.
Het zelfde zie je bij elke woning optreden: dat vroeger een zeer beperkte woning :— een driekamerwoning :— wel acht mensen herbergde; nu zijn de huizen veel ruimer, en vergen dus ook meer grond. Nog een andere illustratie. Zo wordt voor de provincie Noord-Holland gerekend op een woningbehoefte in 10 jaar van 86.000; slechts 20.000 zijn daarvan toe te schrijven aan bevolkingsgroei, de overige 66.000 zijn te wijten aan de daling van de gemiddelde woningbezetting. Alles bij elkaar gevoegd: dus een groter beslag op de ruimte.
Bij de ontvolking van de stad, die ik eigenlijk lie-

ver zou omschrijven als een terugloop van het inwonertal, is het vooral van betekenis of er sprake is van eenzijdige drainage, in die zin dat bijvoorbeeld alle jonge mensen met kleine gezinnen de stad de rug toekeren. Je zou dan, gechargeerd gezegd, een stad overhouden met louter ouderen en jeugdige alleenstaanden; ik denk aan studentengroepen en kinderloze jeugdige echtparen.
Een dergelijke onevenwichtige bevolkingsstructuur wordt bijna nooit toegejuicht door een gemeentebestuur, omdat zo'n eenzijdige bevolkingssamenstelling doorwerkt in de richting van het voorzieningenpatroon en zelfs in de samenstelling van de gemeenteraad zich gaat weerspiegelen. Voor een stad is dat slecht'.

Uw conclusie inzake Den Haag is dus. . .

'Als de exodus zou doorgaan, zou Den Haag in een positie komen te verkeren, die overeenkomst heeft met dorpen die gaan kwijnen; maar op dit moment is die situatie gelukkig nog niet aangebroken. Ik heb er vertrouwen in dat met vereende krachten binnen de Haagse agglomeratie ook de Centrumgemeente een redelijk gezonde ontwikkelingskans heeft. Ik gebruik het woord *agglomeratie,* omdat het mij foutief voorkomt de ontwikkeling van een stad uitsluitend te bezien vanuit het keurslijf van een gemeentegrens. De werkelijke ontwikkeling speelt zich veeleer af in een groter gebied dan de gemeente' vandaar dat ik het begrip *agglomeratie* hebt genoemd. Je zou ook van een stadsgewest kunnen spreken.'

Welke zijn de doeleinden van uw beleid?

'Ja, ik denk bij een vraag over beleid aan *visie,* die anderen van je vragen. En *als* je dan je visie ontvouwt, is men het er vaak niet mee eens.
Dat mág ook bij een visie, want bij het uitstippelen van beleid, moet je in een democratie de bereidheid hebben om tot bijstelling over te gaan, zeker als bijvoorbeeld zou blijken dat het beleid onjuiste aspecten vertoont ten aanzien van die groepen van de Nederlandse samenleving, die juist bijzondere aandacht verdienen'.

Welke zijn dat?

'Bij de ruimtelijke ordening kan dat in principe elke groep zijn; maar bij wat ik noemde denk ik in het bijzonder aan groepen die binnen onze samenleving moeilijk aan hun trekken komen'.

De sociaal zwakkeren?

'Ja.
Eén van de doelstellingen van het beleid is het voorkomen van congestie, en een tegengaan van de groei van de mobiliteit; in wezen raak je hierbij het spreidings- en inrichtingsbeleid. Naarmate een land zorgvuldiger is ingericht, kan de mobiliteit ook méér in de hand worden gehouden.
Een ander punt vormt het streven naar een gezonde ontwikkeling in elke regio. Er zijn momenteel verschillen tussen de regio's, zowel voor wat betreft het voorzieningenniveau als de totale sociaal-economische situatie. Niet alleen is het voor de mensen vervelend in een klein land met verschillen te worden geconfronteerd, maar het werkt ook politiek door. Anderzijds moet geconstateerd worden dat wij de sociaal-economische ontwikkeling nog steeds niet geheel kunnen beheersen, laat staan dwingen. Dit houdt in dat er mee rekening moet worden gehouden dat er enige differentiatie zal blijven. Op zich zelf kan dit inhouden dat elke landstreek een eigen karakter behoudt. Volgens mij zal iedereen dit laatste toejuichen.
De algemene vrees was immers, met onze gedachte aan 20.000.000 inwoners in het jaar 2000, dat ons land één groot verstedelijkt gebied zou worden. Dit riep grote bezwaren op. Gelukkig is er nu iets meer ruimte, aangezien onze bevolking eerder zal blijven steken op 14.000.000 inwoners.
Om te vermijden dat er sprake is van een klakkeloze uitbreiding van het randstedelijk gebied in oostelijke en zuidelijke richting, is het streven erop gericht de randstad zoveel mogelijk te versterken en de druk op Gelderland en Brabant te verlichten'.

Misschien dat het nog zin heeft iets over de stadsvernieuwing te zeggen?

'Dit is inderdaad een erg belangrijk punt, omdat juist in de stadsvernieuwingsgebieden mensen huizen in woonsituaties, die vaak niet in overeenstemming zijn met de huidige normen van de volkshuisvesting. Het betreft hier vaak buurten met een sterke gebondenheid onder de mensen: men wil graag bij elkaar blijven wonen. Men voelt zich vaak primair inwoner van de wijk, en pas in tweede instantie inwoner van de stad. Ik merkte wel eens dat men zich éérst Crooswijker voelt, en dan pas Rotterdammer. Ik vind dat je met de wensen van deze mensen bij

de beleidsvorming zoveel mogelijk moet rekening houden. Het is overigens een vraagstuk of je bij de stadsvernieuwing in staat bent de mensen een goede keuze voor te leggen. Die keuze kan inhouden het verbeteren van de woning, het maken van vervangende nieuwbouw, of het zoeken van een woning elders.
Hierbij heeft het gemeentebestuur en eventueel de woningbouwcorporatie een zware taak, die niet eenvoudig is. Verder is er een technisch gegeven: of de woning wel op te knappen is. En ook in economische zin is er een vraagstuk: je kunt geen woning verbeteren voor een bedrag dat zo hoog is dat het eigenlijk een onverantwoorde investering is. Tenslotte zet je in een praktisch geheel versleten, doorgeroeste auto toch ook geen nieuwe motor meer. Dat is bij de stadsvernieuwing een enorm probleem: hoever kan je gaan met je investering?
Als we het dan toch over beleid hebben: tussen beide bewindslieden is een bepaalde taakverdeling vastgesteld. Volkshuisvesting valt onder staatssecretaris Brokx, en dus vind ik het niet juist in dit gesprek over dit gebied te veel te zeggen.
Bij de volkshuisvesting gaat het er om, voor de mensen een zo goed mogelijke woonsituatie te bevorderen. Het is schrikbarend te merken, dat er nog steeds sprake is van woningnood, terwijl iedereen zal erkennen dat een dak boven je hoofd een zeer essentiële voorwaarde van het bestaan is.
In deze tijd zit opgesloten een grote hang naar zelfstandigheid. Dit houdt ook in een sterke hang naar zelfstandige woonruimte. Dit houdt eveneens een druk in op de woningmarkt. Uit een oogpunt van bouwnijverheid is het erg gewenst een constante bouwproduktie te hebben. Men zegt wel dat de bouwnijverheid afgestemd moet zijn op de maatschappelijk erkende behoeften. Hierbij past echter de opmerking dat het ook een maatschappelijke behoefte is dat de werkgelegenheid in de bouw geen grote schommelingen vertoont'.

Wanneer dit kabinet zijn vier jaren uitzit, welke zijn dan de naaste doelstellingen voor deze vier jaar, waarop u mikt?

'Het lijkt mij van groot belang dat er veel aandacht wordt geschonken aan de situatie in de grote steden, omdat daar tal van knelpunten liggen, in het bijzonder bij de minder draagkrachtige groepen.
Overigens vind ik dat niet alleen gekeken moet worden naar gebieden waar zeer grote concentraties van mensen zich bevinden, maar dat daarnaast een positief inrichtingsbeleid voor het landelijke gebied moet worden gevoerd, waarbij ik met name aan welzijnsvoorzieningen denk.
Het lijkt mij voor het CDA een opgave bij het bepalen van het beleid zich allerminst te laten leiden door de macht van het getal, maar ook voor kleine groepen die in moeilijkheden verkeren, oog te hebben.
Als bewindsman zal je altijd méér willen doen dan mogelijk is. Juist nu verkeert ons land, financieel bezien, in een moeilijke situatie. Er is sprake van een ombuiging die een terugschroeven inhoudt over de hele linie. Dit is een pijnlijk gebeuren, dat zeer zorgvuldig zal moeten geschieden, en waarbij volgens mij in het bijzonder rekening zal moeten worden gehouden met fundamentele behoeften van mensen die in elk geval gesteund moeten worden, waarbij in principe geen enkele groep mag worden uitgesloten. Ook een klein dorpje mag je niet laten zitten, omdat het politiek minder relevant zou zijn. Al besef ik dat de echte problemen qua kwantiteit vooral in de grote stedelijke gebieden liggen'.

Amstelveen/Den Haag, 8 en 16 maart 1978.

Boekaankondigingen

Deskundigheid en democratie. Een publikatie van het Nederlands Gesprek Centrum. Met bijdragen van o.a. dr. G. H. Bast, prof. dr. S. W. Couwenberg, drs. L. J. Th. Kuenen-Janssens, dr. J. M. ter Steeg. Bosch en Keuning NV, Baarn, 1977; 96 p.
Een studie van een door het Nederlands Gesprek Centrum ingestelde commissie, over het functioneren van deskundigen als dragers van feitelijke macht binnen een maatschappij waarin de macht gelegitimeerd en gecontroleerd moet worden door (per definitie ondeskundige) leken.

Mr. dr. J. B. J. M. ten Berge, **Decentraliseren met commissies.** Binnengemeentelijke organisatiestructuren op basis van artikel 61 gemeentewet. uitg. VUGA bv, Den Haag, 1978; 343 p. Prijs *f* 68,—.
Dit proefschrift houdt zich bezig met de vraag, hoe met behulp van commissies het bestuur binnen een gemeente kan worden gedecentraliseerd. Veel aandacht wordt besteed aan de bevoegdheden die een commissie en raden op diverse deelterreinen van de overheidszorg, zoals onderwijs, cultuur, sport, recreatie, middenstand e.d., moet hebben of krijgen.

P. Jongeling, **14 jaar in de Tweede Kamer.** Uitg. Ton Bolland, Amsterdam, 1977; 287 p. Prijs *f* 27,50.
Dit boek bevat een keuze uit de honderden redevoeringen die de heer Jongeling tijdens zijn veertienjarig lidmaatschap van de Tweede Kamer (1963-1977) heeft gehouden. Getracht is een bloemlezing te bieden die enerzijds de veelzijdigheid van het optreden van de heer Jongeling tot zijn recht doet komen en anderzijds vooral die onderwerpen bevat die het meest karakteristiek zijn voor het optreden van het GPV. Het karakter van de redevoeringen is mede bepaald door het feit dat de meeste geïmproviseerd, aan de hand van aantekeningen, werden uitgesproken.

Jimmy Carter, **Alles op alles!** Uitg. J. H. Kok, Kampen, 1977; 223 p. Prijs *f* 19,90.
Carter schreef dit boek toen hij aan het begin stond van de verkiezingsstrijd voor het presidentschap van de Verenigde Staten.

Albert Stol, **Nestorianen.** De ondergang van een christenvolk. Uitg. T. Wever bv, Franeker; 1977; 160 p. Prijs *f* 17,50.
Dit boek gaat over het oudste, maar waarschijnlijk minst bekende christenvolk dat er op de wereld bestaat: de Nestorianen. Een godsdienstige minderheid, voornamelijk geconcentreerd in Syberië en Irak, die vrijwel sedert het begin van onze jaartelling zware vervolgingen heeft moeten verduren en nu met totale ondergang bedreigd wordt.

Dr. G. H. ter Schegget, **Kernwoorden bij Marx.** Uitg. Ten Have, Baarn, 1977; 207 p. Prijs *f* 21,50.
Dit boek wil een inleiding zijn tot het filosofische denken van Karl Marx. Het is bedoeld voor studenten en andere belangstellenden, die zich enige inspanning willen getroosten om de oorspronkelijke Marx beter te leren kennen. Het is gegroeid uit de lessen, die de schrijver als docent filosofie over deze materie geeft aan de Sociale Akademie De Horst.

Toen en thans. De sociale wetenschappen in de jaren dertig en nu. Uitg. Ambo, Baarn, 1978; 324 p. Prijs *f* 26,50.
In december 1976 heeft de Nederlandse Sociologische en Antropologische Vereniging een congres georganiseerd ter gelegenheid van haar veertigjarig bestaan, gewijd aan de sociale wetenschappen toen (in de jaren dertig) en thans. Dit boek is een verzameling van de meeste bij die gelegenheid gepresenteerde essays en studies, voor deze uitgave in meer of mindere mate bewerkt.

R. N. Berki, **Het Socialisme.** Uitg. In den Toren, Baarn, 1977; 202 p. Prijs *f* 22,50.
In 'Het Socialisme' worden de verschillende stromingen van het socialisme aan de orde gesteld. De auteur gaat in op de grondbeginselen van de leer van de belangrijkste socialistische denkers, zoals Saint-Simon, Marx, Lenin en Mao Tsetoeng en belicht tevens de voornaamste

Boekaankondigingen

ideeën van de westerse sociaal-democratie, het europese marxisme, het socialisme in de Derde Wereld en Nieuw Links.

Kees van Twist, **Gastarbeid ongewenst.** De gevestigde organisaties en buitenlandse arbeiders in Nederland. Uitg. In den Toren, Baarn, 1977; 143 p. Prijs *f* 15,—.
Sinds het besgin van de vijftiger jaren is de 'gast'arbeider uit het middellandse zeegebied niet meer uit onze economie weg te denken. In dit boek worden de achtergronden van die migratie-arbeid belicht en wordt ingegaan op de wijze waarop de nederlandse samenleving reageert op de komst van buitenlandse arbeiders.

Drs. A. Kamsteeg, **Het nieuwe idealisme van Jimmy Carter.** Buijten & Schipperheijn, Amsterdam, 1978; 78 p. Prijs *f* 9,90
Doel van dit geschrift is de achtergronden van de Amerikaase buitenlandse politiek van 1969 tot heden te onderzoeken aan de hand van publikaties van Kissinger en Brzezinski. Getracht wordt tevens beide denkrichtingen vanuit christelijk standpunt te beoordelen.

Drs. R. E. O. Ekkart, **Franeker professorenportretten.** Iconografie van de professoren aan de Academie in het Rijksathenaeum te Franeker (1585-1843). Uitg. Wever, Franeker, 1977; 488 p. Prijs *f* 97,50.
Ter gelegenheid van zijn 150-jarig bestaan besloot het Fries Genootschap van Geschied-, Oudheid- en Taalkunde de uitgave mogelijk te maken van deze iconografie van de professoren van de voormalige Franeker Academie.

Geschiedenis van de Nederlandse Arbeidersbeweging in de 19e eeuw.
Samengesteld door dr. J. M. W. Binneveld. Uitg. Martinus Nijhoff, Den Haag, 1978; 207 p. Prijs *f* 27,50.
Bundel beschouwingen over de geschiedenis van de Nederlandse arbeidersbeweging tot 1914. De volgende thema's worden behandeld: het ontstaan van de arbeidersbeweging; parlementarisme-antiparlementarisme; vakbondsorganisatie en vakbondstactiek; links en rechts binnen de sociaaldemocratie; de confessionele arbeidersbeweging.

in portefeuille

In de volgende nummers komen bijdragen over:

- financiering van de defensie
- nota over de Zuid-Molukkers
- nieuwe plannen m.b.t. de middenschool
- afschaffing van het kroonberoep
- interview met minister Van der Stee
- herziening van de wet op de ruimtelijke ordening

Inhoud

pag. 158
Van de redactie

pag. 159
Naar een nieuwe defensienota
door A. B. M. Frinking

pag. 167
De Molukkennota
door mr. H. W. J. Droesen

pag. 175
De middenschool in discussie, een nieuw perspectief
door dr. J. de Jonge

pag. 181
Gesprek met minister Van der Stee
door dr. G. Puchinger

78/5

48e jaargang nr. 5, mei 1978

Nieuwe defensienota
Frinking

Molukkennota
Droesen

Middenschool
de Jonge

Interview: minister Van der Stee

Het uitvoeren van de

defensienota 1974

roept niet geringe financiële problemen op. De afgelopen jaren is de nota al enige malen financieel bijgesteld; het is de vraag of op deze wijze voortgegaan kan worden, ook gelet op de te verwachten plannen om de groei van het aandeel van de collectieve sector in het nationaal inkomen te beperken: de ombuigingsoperatie.
De heer Frinking, de schrijver van het eerste artikel in dit nummer heeft een aantal nieuwe financiële berekeningen gemaakt. Hij heeft zijn berekeningen gebaseerd op afspraken die onder het vorige kabinet in Navo-verband zijn gemaakt met betrekking tot de defensieinspanning. Deze afspraken leiden, zo is zijn conclusie, tot aanzienlijk hogere uitgaven voor defensie dan in de huidige meerjarenramingen is voorzien. Bij dit alles heeft Frinking uiteraard nog geen rekening kunnen houden met de ombuigingsoperatie.
De schrijver geeft aan, dat binnen de huidige strategie van het westelijk bondgenootschap de militaire verplichtingen onvoldoende nagekomen kunnen worden. Hij geeft aan het slot van zijn artikel in overweging die strategie te bezien. Frinking is van mening, dat de westelijke strategie tot nu toe teveel wordt bepaald door militare factoren (de 'capabilities'); er zou naar zijn opvatting meer gelet moeten worden op de politieke mogelijkheden en onmogelijkheden om de 'capabilities' metterdaad in te zetten.

* * *

Vervolgens schrijft mr. H. W. J. Droesen over de eind januari verschenen

Molukkennota

van de regering; officieel: 'De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland'. Droesen is zeer bekend in Molukse kringen. Hij geeft een visie op het Zuidmolukse probleem die in onze kring niet dikwijls gehoord wordt. De redactie van ARS meent evenwel dat het de moeite waard is van deze visie kennis te nemen, gegeven ook de totaal verschillende werelden van waaruit Zuid-Molukkers en de Nederlandse overheid elkaar in nota's en in concreet beleid tegemoet treden.
Droesen schrijft over de spanningen in een rechtsorde en in een politieke orde die ontstaan door de aanwezigheid van een zo politiek bepaalde minderheidsgroep als de Zuid-Molukkers. Hij schrijft over het inspraakbeleid van de Nederlandse overheid ('een gebrek aan respect voor de eigen Zuidmolukse structuren'), de politieke aspiraties (Nederland moet deze niet als juist of onjuist beoordelen, ons land moet in VN-verband het probleem van etnische minderheden aan de orde stellen), en over het integratiebeleid: hoe moeten wij omgaan met een culturele minderheidsgroep als de Zuid-Molukkers die bovendien zulke sterke politieke aspiraties heeft? Heeft de Nederlandse overheid voldoende de groepsoriëntatie van de individuele Zuid-Molukker beseft?

* * *

Dr. J. de Jonge schrijft vervolgens over

de Middenschool.

Hij inventariseert de discussie tot nu toe en komt met een alternatief: een uitbreiding van het geïntegreerde kleuter- en lager onderwijs met twee jaar. De Jonge noemt vele voordelen op van dit met twee jaar verlengen van het basisonderwijs: van 4-14 jaar ononderbroken onderwijs, minder overschot van leerkrachten en lokalen in het basisonderwijs, meer mogelijkheden het huidige dichte spreidingsnet van basisscholen te handhaven en opheffing van het lokalentekort in het voortgezet onderwijs.
De Jonge noemt nog meer voordelen op, ook in de sfeer van de onderwijskundige vormgeving.
De schrijver, lid van de redactie van ARS, hoopt dat de Innovatie Commissie Basisonderwijs de gelegenheid krijgt een experiment met de verlengde basisschool op te zetten.

* * *

Minister Van der Stee

wordt tenslotte geïnterviewd door dr. G. Puchinger.

defensie

Naar een nieuwe defensienota

door
A. B. M. Frinking

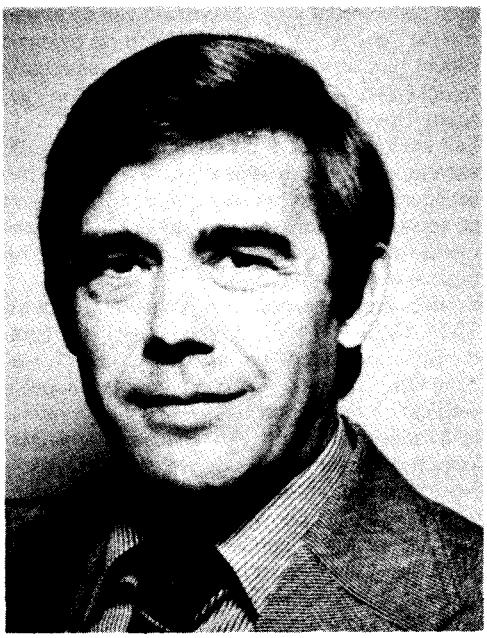

Ton Frinking (47) te Rijswijk is sinds december 1977 lid van de Tweede Kamerfractie van het CDA. Daarvoor was hij docent aan de Hogere Krijgsschool, commandant van een pantserinfanteriebataljon en hoofd van de afdeling planning van het Commando Opleiding van de landmacht. Hij was tevens hoofdbestuurslid van de Algemene Christelijke Officiers Vereniging en voorzitter van de redactie van SPES, het maandblad van de vereniging. Op kerkelijk terrein was de heer Frinking voorzitter van de Rotterdamse delegatie naar het Landelijk Pastoraal Overleg. De heer Frinking is gehuwd en heeft vier kinderen.

Een collage van koppen uit de dagbladen van 7 april 1978, een dag nadat de nieuwe minister van defensie mr W. Scholten een eerste ontmoeting had gehad met de media:
Meer geld voor Defensie; *Defensie bij bezuiniging ontzien*; *Defensie heeft veel meer geld nodig*; *Meerjarenramingen voor Defensie zijn te krap.*

Lag de nadruk bij de vorige ministers van defensie Vredeling en Stemerdink op het bezuinigen op defensie, thans lijkt de aandacht te worden verlegd naar de defensie-inspanning zelf.
Bezuinigen op defensie is een goede zaak, ... als het kàn. Zonder de gevechtskracht aan te tasten is echter bezuinigen slechts mogelijk binnen bepaalde grenzen.
In dit artikel willen wij proberen de zaken voor wat betreft de financiële onderbouw van de Nederlandse defensie-inspanning op een rijtje te zetten. Bovendien gaan wij in op de vraag of de defensienota 1974 waarop het huidige defensiebeleid stoelt, kan worden gehandhaafd. Onze conclusie luidt dat op basis van de financiële gegevens die wij hebben verzameld, de defensienota moet worden herschreven.
Als gedachten-aanzet trachten wij tenslotte een verbinding te leggen naar een strategische conceptie, die op langere termijn wellicht relevant zou kunnen zijn.

Defensiebeleid vóór 1974

Aan het einde van zijn ambtsperiode in 1971 stelde minister W. den Toom somber vast dat de Nederlandse defensie in moeilijkheden verkeerde. De in de Defensienota 1968 geschetste plannen waren niet geheel gerealiseerd.
De exploitatie-uitgaven slokten een zo groot gedeelte van de defensiebegroting op dat voor de vervanging van het verouderende materieel, voor de investeringen derhalve, onvoldoende

geld beschikbaar was. De oorzaak van de toenemende "chaos" op het gebied van de defensie mocht niet alleen bij de sinds 1964 regelmatig terugkerende bezuinigingsrondes worden gezocht (Operatie Egel, Bever, Chirurg).
Een krachtig centraal beleid ontbrak. De staatssecretarissen van de drie krijgsmachtsdelen beschikten ieder over hun eigen budget. Voorzover er sprake was van een ministerieel beleid kenmerkte zich dat door een afwachtende houding (reactie als beleid).
In het Gemeenschappelijk Urgentie Program 1971-1975 van KVP, ARP en CHU werd nadrukkelijk gevraagd "de taakstelling van de Nederlandse defensie in bondgenootschappelijk verband en de voor de vervulling daarvan vereiste middelen en methoden aan een hernieuwd kritisch onderzoek" te onderwerpen. De hiertoe ingestelde commissie van civiele en militaire deskundigen, in de wandeling de commissie-Van Rijckevorsel genoemd, bracht in maart 1972 een lijvig rapport over de toekomst van de Nederlandse defensie uit. Het minderheidsrapport van de commissie, bestaande uit o.a. mr. Van Rijckevorsel, prof. mr. P. H. Kooijmans en H. Neuman, bleek later in financieel opzicht de solide basis van de door minister Vredeling gepubliceerde Defensienota 1974 "Om de Veiligheid van het Bestaan".
De gehele commissie stelde voor de tot dan gehanteerde financieringsmethode van defensie door middel van een vast bedrag los te laten. De nieuwe methode, afgestemd op het doen van uitgaven volgens een tevoren opgesteld behoeften-schema, zou beter dan de vorige ervoor kunnen zorgen dat de zo noodzakelijke investeringen aan hun trekken zouden komen.
De investeringen mochten geen sluitpost meer zijn.
Rode lijn ook in de in november 1972 door de minister De Koster aan de kabinetsformateur aangeboden nota: Defensie moet op langere termijn weten waaraan het op financieel gebied toe is.
Tegen deze achtergrond is het niet verwonderlijk dat in de Schets van Beleid voor 1973 en volgende jaren (van KVP, ARP en CHU) werd aangedrongen spoedig een meerjarig plan voor defensie vast te stellen.

Defensienota 1974

In mei 1973 trad een nieuw kabinet aan onder leiding van minister-president Den Uyl. In dat kabinet kwamen Vredeling, Stemerdink en Mommersteeg op defensie.
Vredeling maakte het minderheidsrapport van de commissie-Van Rijckevorsel tot het zijne en werkte op basis hiervan een tienjarenplan uit: de Defensienota 1974. Kern van de nota was de gedachte de defensie-inspanning waardevast te maken, zodat de erin vervatte "fysieke plannen" voor wat betreft de realisering op lange termijn niet zouden lijden onder de inflatie. Zoals al langer voor de andere departementen gold, kwam de inflatoire stijging van lonen en prijzen voor rekening van de minister van financiën.
In de Defensienota werd zoveel nadruk gelegd op de investeringen van deze — overigens niet ten onrechte — de indruk maakte een inhaalmanoeuvre te zijn. Aangezien het ook in de defensiebegroting uit de lengte of uit de breedte moet komen, diende derhalve in de exploitatie-uitgaven worden gesneden (inkrimping personeelsbestand met 20 procent en invoering werk- en rusttijdenregeling).
De Defensienota had betrekking op twee perioden van vijf jaar. De eerste planperiode, beginnend met de begroting voor 1975, omvatte het concrete beleid van de minister. Voor de tweede planperiode, lopend van 1979 tot en met 1983, waren slechts aanwijzingen opgenomen.
In de plannen was conform de eisen van Keerpunt '72 een bezuiniging verwerkt van 1500 miljoen gulden. In werkelijkheid kwam hiervan niets terecht, hoewel velen de indruk hadden dat dit wel degelijk het geval was. Op Financiën werd in dit verband gesproken van het hanteren van de Chinese rekenmethode: een ingewikkelde manier van jezelf rijk rekenen.

Fundamentele kritiek

A. De investeringen in de tweede planperiode waren (in vaste prijzen) gebaseerd op een jaarlijkse groei van 145 miljoen gulden tegenover 90 miljoen in de eerste planperiode. Dit leidde tot de volgende opmerking van de minister in de Defensienota: "... indien de ontwikkeling van de internationale situatie in de tweede helft van de totale planningsperiode zou noodzaken tot handhaving van het thans voorziene pakket, zou dit resulteren in een financieel kader, waarin aanzienlijk hogere jaarlijkse accressen dan in de eerste helft van de planningsperiode nodig zijn ...".
In verband met deze onevenwichtigheid in de nota kwam de huidige minister Scholten (als lid

van de Tweede Kamer) met een motie waarin werd gevraagd de investeringsgelden gelijker te verdelen over de tien jaar.

B. De kostenramingen waren aan de zeer krappe kant. Zo merkte een insider op dat voor het geraamde bedrag voor de bouw van een fregat alleen maar het casco kon worden aangeschaft. Elke overschrijding van de kostenraming had ingrijpende gevolgen voor de planning. In dat geval was of extra geld nodig of moesten andere projecten het loodje laten.
Dit gold in vergelijkbare zin voor de taakstellende vermindering van het personeelsbestand. Het mislukken daarvan immers zou eveneens direct van invloed zijn op de investeringen.

C. Waardevaste uitgaven bestonden slechts bij de gratie van volledige compensatie van loon- en prijsstijgingen.
In tegenstelling tot de meeste andere departementen zou de "gewone" compensatie evenwel onvoldoende zijn. Aanvullende compensatie voor uitschietende prijzen voor defensie-materieel zou absoluut noodzakelijk zijn.
Bleef een dergelijke compensatie voor wat wordt genoemd "excessieve" prijsstijgingen achterwege, dan zou men uitvoering van de plannen van de Defensienota op den duur wel kunnen vergeten.

D. Ongegrond optimisme leidde tot het aannemen van duidelijke foutieve uitgangspunten. Ondanks het feit dat in de MBFR-besprekingen in Wenen over troepenverminderingen geen enkel resultaat werd geboekt, nam minister Vredeling op het positieve resultaat ervan alvast een voorschot. Op termijn meende hij een landmachtbrigade te kunnen inleveren. Daarvoor werd dan ook na 1980 geen geld meer uitgetrokken.
Op het terrein van taakverdeling (bij de bondgenoten geïnterpreteerd als taakafstoting) nam minister Vredeling een aantal investeringen, o.a. onderzeeërs en Neptune-vervangers voorwaardelijk in zijn plannen op. Onvoldoende succes op dit terrein zou opnieuw extra geld vergen.

Kanttekeningen bij de uitvoering van de Defensienota

De vier hierboven aangeduide, fundamentele zwakheden van de Defensienota bleken bij de uitvoering van de plannen in de eerste periode al direct tot problemen te leiden. Deze werden nog verscherpt, doordat in de jaren volgende op de energiecrisis de teruglopende economische groei noodzaakte tot een ingrijpen in de overheidsuitgaven.
De volgende aspecten zullen in dit verband aan de orde komen:
a. reducties;
b. ondercompensaties en prijsontwikkeling;
c. personeel.

ad a. Reducties

Defensie moest al in 1975 een bijdrage aan de algemene bezuinigingsoperatie leveren. Bij Financiën kon worden aangetoond dat de aanvankelijk opgelegde bezuiniging te ver ging. Defensie behoefde toen minder te bezuinigen.
Zoals blijkt uit tabel I konden de uiteindelijke bezuinigingen in de exploitatiesfeer worden aangebracht, zodat de investeringen niet in de knel kwamen. (M.u.v. 1975 en 1976, jaren waarin voor 157 miljoen aan investeringen werd uitgesteld als gevolg van reducties en bovendien nog 128 miljoen door tegenvallende prijsontwikkelingen.)
Deze uitgestelde investeringen betroffen: maritieme patrouillevliegtuigen voor de lange afstand, verbindingsmaterieel, antitank-mijnensysteem, antitankwapens. Toen verder uitstel van de Neptune-vervanging niet mogelijk bleek, schoof het ministerie weer andere investeringen in de tijd vooruit, zoals de aankoop van diverse soorten minutie, aanvulling luchtverdedigingsmiddelen, antitank-helicopters, vuursteuninformatiesysteem.
Voertuigen ten behoeve van de Koninklijke landmacht werden echter eerder besteld (in het kader van de werkgelegenheid van DAF), fregatten eerder aanbesteed (eveneens in het kader van de werkgelegenheid, ditmaal in de scheepsbouw). Als gevolg van een bijdrage uit het werkgelegenheidsfonds ter grootte van 30 miljoen kan de bouw van een onderzeeër bij Rijn Schelde Verolme nog dit jaar beginnen.
Tegenover de reducties vanaf 1975 staat bovendien de extra 50 miljoen die minister Kruisinga beschikbaar kreeg voor munitie-aankopen in 1978.

ad b. Ondercompensaties en Prijsontwikkeling.

De meeste contracten over de aankoop van defensie-materieel bevatten een zogenaamde

hausse-baisse clausule, die een regeling inhoudt van de doorberekening van loon- en prijsverhogingen. Het systeem van de Defensienota voorziet in een volledige compensatie van deze inflatoire prijsstijging.
In de praktijk is inmiddels gebleken dat Financiën deze verwachtingen niet altijd geheel honoreert. Ook is gebleken dat Defensie zijn claim op de compensatie niet altijd voldoende kan hard maken (Wel wist Defensie het totaal van de claim te noemen, maar de minister kon het cijfer van 450 miljoen over de jaren 1974-1977 niet preciseren.)
De prijzen voor defensie-materieel, toch al onder opwaartse druk als gevolg van een gebrek aan concurrentie en hoge, vaste kosten, zijn in de Defensienota zoals eerder aangegeven krap geraamd. Niet-voorziene technologische ontwikkelingen die na de raming plaatshebben, drijven de prijzen van het materieel nog verder op. (De tankvervanging lijkt minstens tweemaal zoveel te gaan kosten dan was geraamd.)
Het spreekt vanzelf dat ondercompensatie en niet in de raming verwerkte prijsontwikkelingen de planning blijvend in de war schoppen.

ad c. Personeel

De taakstellende bezuiniging op personeel — en wel tot 80 procent van de sterkte —, waarvan al werd betwijfeld of deze kon worden gerealiseerd, heeft de financiële problemen van Defensie nog vergroot. De afstemming tussen personeels- en investeringsplanning enerzijds en tussen personeelsbestand en functiebestand anderzijds heeft om welke reden ook onvoldoende plaatsgehad.
De Koninklijke marine en de Koninklijke luchtmacht hebben de inkrimping doorgevoerd, terwijl de Koninklijke landmacht hierin niet is geslaagd. Integendeel, de KI komt zelfs 1500 man burgerpersoneel tekort.

Samenvatting

De fundamentele kritiek die bij de behandeling van de Defensienota reeds naar voren werd gebracht, blijkt voor een zeer groot deel terecht. Door gebrek aan middelen werden verscheidene investeringsprojecten uitgesteld. Oorzaken hiervan waren vooral de niet-geplande prijsstijgingen, de onvoldoende compensatie oftewel ondercompensatie en de hogere kosten op met name personeelsgebied.

Knelpuntennota

Ook minister Stemerdink was zich er blijkens zijn knelpunten-nota aan de kabinetsformateur, die eerst onlangs openbaar is gemaakt, van bewust dat de problemen bij Defensie nog lang geen verleden tijd zijn. "(Het) bleek om budgettaire redenen nodig enkele investeringsplannen te herzien en bepaalde voornemens op personeelsgebied achterwege te laten", schreef hij in de van 7 juni 1977 daterende nota.
De minister meende desondanks dat de in 1974 opgestelde fysieke plannen in algemene zin uitgangspunt voor het beleid in de komende kabinetsperiode zouden kunnen blijven.
Het lijkt vrijwel zeker dat hij hierbij niet heeft gedacht aan de oorspronkelijke tijdslimiet van de Defensienota: eind 1983. Op die wijze kunnen de financiële problemen rond de investeringen onbeantwoord blijven.
Er resten dan slechts problemen in de exploitatie-sector. Hij vindt daarvoor gedeeltelijk een oplossing door het nemen van verdere bezuinigingsmaatregelen o.a. op bureaukosten en huisvestingskosten. (Zie voor een kwantificering van de knelpunten tabel II).
Wel meent hij dat extra financiën beschikbaar moeten komen voor de opheffing van de onderbezetting aan burgerpersoneel. Dat is een nogal optimistische visie, aangezien — zoals hij zelf in de knelpunten-nota aangeeft — de begroting geen ruimte meer biedt voor meevallers.

Konsekwenties

Bij het beoordelen van de konsekwenties van de tekorten op financieel gebied moet tevens in de beschouwing worden betrokken de afspraak door de vorige regering in bondgenootschappelijk overleg in mei 1977 gemaakt over de financiering van de defensie-inspanning.

Deze afspraak luidde: "If a continued deterioration in the NATO-WP balance is to be avoided, an annual increase in real terms (i.e. after full compensation for the inflationary input of rising pay and price levels) should be aimed at by all member countries. This annual increase should be in the region of 3%, recognising that for some individual countries:
— economic circumstances will affect what can be achieved;
— present force contributions may justify a higher level of increase".

(Deze afspraak zou gelden voor de planningperiode tot 1984.)
De achtergrond van de afspraak is de door de NAVO gevoelde noodzaak om op korte termijn een aantal maatregelen te nemen ter verbetering van reactietijd van de parate eenheden, ter vervanging van de Neptunes en ter aanvulling van de munitie-voorraden.
Voorlopig ervan uitgaande dat Nederland gehouden is de 3% groei in de defensiebegroting op te nemen — derhalve parallel met de verwachte groei van het Netto Nationaal Inkomen — betekent een en ander dat in de komende jaren de volgende extra bedragen voor defensie zullen moeten worden uitgetrokken:
voor 1979 115 miljoen
voor 1980 221 miljoen
voor 1981 289 miljoen
voor 1982 330 miljoen
voor 1983 425 miljoen (alle bedragen prijspeil 1978)
(Zie voor een uitvoerige becijfering tabel III).
Voor de goede orde wijzen wij erop dat het groeipercentage van de defensie in de huidige meerjarenraming tot 1983 het volgende is:
voor 1979 2,2%
voor 1980 2,3%
voor 1981 1,9%
voor 1982 2,7%
voor 1983 2,1%

Naar een nieuwe defensienota

Van de mogelijkheden voor een beleid voor de komende jaren geven wij de volgende aan:
a. handhaving van de huidige meerjarenraming;
b. inachtneming van de 3%-norm van mei 1977.
Het regeer-accoord in aanmerking nemend gaan wij ervan uit dat de beleidsombuigingen van de regering-Van Agt binnen de grenzen van de onder a en b genoemde mogelijkheden zullen blijven.
Zowel bij handhaving van de huidige meerjarenraming als bij de inachtneming van de 3%-norm is het zaak het exploitatie-tekort, zoals in de knelpunten-nota aangegeven, òf door het nemen van bezuinigingsmaatregelen òf door het overpompen van investeringsgelden naar de exploitatie-sector op te heffen.

Bovendien zullen in beide gevallen garanties voor een adequate compensatie van prijsstijgingen moeten worden gevonden. In principe moet de verantwoordelijkheid voor het beheersen van de prijzen van het defensie-materieel bij Defensie zelf worden gelegd. Hiertoe zou bijvoorbeeld 2 procent per jaar over de uitgaven voor materieel-exploitatie, materieel-investeringen en infrastructuur beschikbaar moeten zijn. Teneinde binnen de 2 procent voor excessieve prijsstijgingen te blijven dient Defensie eindelijk haast te maken met de invoering van een kosteninformatiesysteem.[1]

De ramingen van de defensienota zullen in een dergelijke situatie moeten worden bijgesteld; te krappe ramingen zoals in het verleden zijn voorgekomen, maken een reële uitvoering van plannen bij voorbaat kansloos.
Bij handhaving van de huidige meerjarenraming wordt de 3%-norm niet gehaald en kan geen uitvoering worden gegeven aan de uitvoering van de gemaakte afspraken op korte en middellange termijn. Verdere uitvoering van de Defensienota zal nog meer achterstand gaan vertonen dan thans reeds het geval is. Aan herziening van taken of een nog verder uitstel van investeringen kan men in dit model niet goed ontkomen. Vooral investeringen waarbij op korte termijn nieuw en duur materieel moet worden aangeschaft, zullen daarbij in het geding komen. (MBFR-brigade in verband met de aanstaande tankvervanging en onderzeeboten van de Koninklijke marine.)
Bij inachtneming van de 3%-norm moet Nederland kunnen voldoen aan de in NAVO-verband gemaakte afspraken voor de korte termijn. De

1. Hierbij moet worden aangetekend dat de gewijzigde financieringsmethode van Defensie (het overgaan van de plafond-afspraken naar de fysieke planning volgens waardevaste prijzen) heeft geleid tot een situatie, waarin Defensie net als de andere departementen met Financiën in onderhandeling moest treden, bijvoorbeeld voor het verkrijgen van een zogenaamde "inflatoire prijscompensatie".
Op deze nieuwe situatie is Defensie in feite nog niet ingesteld.
De uitkomst van de onderhandelingen met Financiën moet uitgangspunt zijn voor de verdere beleidsvorming, vooropgesteld dat de Minister van Defensie deze accepteert. Het steeds terugkomen op de Defensiepositie, waarmee men de onderhandelingen is ingegaan, legt een hypotheek op het beleid van de Minister, en zet het Kabinet en de regeringspartijen voortdurend onder druk.
Tevens ontstaat door deze gang van zaken een versterking van het image van Defensie als zou dit departement slechts een onverzadigbare slokop zijn.

omvangrijke bedragen die een inlossen van de belofte van mei 1977 vergen, noodzaken evenwel op korte termijn tot bezinning op de Nederlandse defensie-inspanning in de jaren tachtig. Ook met inachtneming van de 3%-norm zal derhalve niet ontkomen kunnen worden aan een herschrijving van de Defensienota 1974.
Op welke wijze de Defensienota moet worden herschreven, moeten wij in het bestek van dit artikel buiten beschouwing laten, al zijn in het voorgaande verscheidene aspecten genoemd die zeker aandacht zullen moeten krijgen.

Verbinding met strategie

In een nieuwe Defensienota zal in ieder geval een verbinding moeten worden aangebracht met de eraan ten grondslag liggende conceptie. In de Defensienota 1974 ontbrak deze vrijwel geheel. Men kan echter instemming met de NAVO-strategie van de "flexibility in response" vermoeden.
De verleiding is groot het debat over het defensiebeleid tot de problemen rond de financiering te beperken. Naar onze mening dient echter gelijktijdig een debat over de doelen van het defensiebeleid en de middelen waarmee deze doelen worden nagestreefd te worden gevoerd.
De hierna volgende opmerkingen bedoelen de verbinding van strategie en financiën te leggen, en dienen als discussie-aanzet.

De overmacht van het Warschau Pact in conventioneel opzicht (tanks) is ongetwijfeld groot. Gezien de diametrale tegenstelling tussen de politieke systemen van Oost en West is een voldoende tegenwicht van het Westen noodzakelijk.
Veelal bepaalt men zich in het debat over de defensie-inspanning tot aantallen tanks en vliegtuigen, tot de "capabilities" derhalve. Deze worden terecht of ten onrechte opgevat als een bedreiging in militaire zin of als een instrument van politieke chantage.
De militaire eenheden van het Warschau Pact (lees: Sovjetunie) vervullen evenwel meer functies dan deze. Zij zijn ook bedoeld om de cohesie van Oost-Europa te bewaren, wat gezien de politieke en economische situatie in vrijwel alle landen van Oost-Europa een zware opgave is.
Bovendien behoort men steeds de verhouding met China (en Japan) in de geopolitieke beeldvorming te betrekken. Het gaat om meer dan West-Europa.

De problemen van de Sovjetunie op de korte, middellange en lange termijn zijn zo gigantisch dat rustig mag worden aangenomen dat de politieke leiders in het Politbureau er hun handen vol aan hebben. Van de problemen noemen wij hier slechts: het dissidenten-probleem, het nationaliteiten-probleem, de snelle toename van de Aziatische bevolking, de stagnerende economische situatie, de technologische achterstand.
Behalve naar de militaire slagkracht moet het Westen ook de politieke mogelijkheden en onmogelijkheden bij de afweging van het stellen van prioriteiten voor bijvoorbeeld de defensie-inspanning betrekken.

Natuurlijk moet ook een inschatting worden gemaakt van de intenties. Anders dan bijvoorbeeld de opperbevelhebber van de NAVO, generaal Haig, menen wij dat deze niet "overnight" kunnen veranderen. Daarvoor zijn ook in het Kremlin de marges voor de besluitvorming te klein. Aangezien vrij algemeen en op goede gronden een massale militaire aanval van de Sovjetunie op West-Europa zeer onwaarschijnlijk wordt geacht, lijkt het logisch dat de NAVO zijn conventionele defensie-inspanning niet op die mogelijkheid afstemt.
De crisisbeheersing (crisis als gevolg van politieke druk, misverstanden, ongelukken enz.), waarbij het accent ligt op de inzet van goed geoefende, mobiele èn vanzelfsprekend parate eenheden, verdient een meer konsekwente doorwerking in de strategie van het aangepaste antwoord. Misschien moet die strategie worden aangepast, omdat de afstemming op het slechts denkbare geval, de massale aanval, tot conservatieve schattingen van benodigde militaire middelen leidt.

Men moet zich hierbij wel bewust zijn van de omvang van de Nederlandse defensie-inspanning in het grote NAVO-geheel. Anders gezegd: vooral Amerika en ook de andere partners van Nederland in West-Europa zouden van de noodzaak om de strategie meer in overeenstemming te brengen met de werkelijkheid van de dreiging uit de Sovjetunie overtuigd moeten zijn.
De vraag is — mede gelet op de financiële problemen verbonden aan de huidige strategie — hoe Nederland zich zal moeten opstellen, indien Amerika en de overige NAVO-partners vasthouden aan de strategie van het aangepaste antwoord.

Naar een nieuwe defensienota *A. B. M. Frinking*

TABEL I Overzicht bezuinigingen op defensie en getroffen maatregelen

1 Door defensie aanvaarde bezuinigingsronden (in lopende prijzen x 1 miljoen gulden)

	'77	'78	'79	'80	'81
a Bezuinigingen voorjaarsnota 1975	49.8	49.8	49.8	49.8	49.8
b Bezuinigingen voorjaarsnota 1976	28.7	30.4	32.2	34.2	36.3
c 1% bezuinigingsoperatie	70.0	100.0	150.0	200.0	212.0
d Bezuiniging miljoenennota 1976	65.0	95.0	95.0	95.0	95.0
e Bezuiniging miljoenennota 1977	32.7	34.7	36.8	39.0	41.3
Totaal	**246.2**	**309.9**	**363.8**	**418.0**	**434.4**

2 Doorberekende bezuinigingen op Defensie	**77**	**78**	**79**	**80**	**81**
a Vermindering incidentele looncomponent van 1% tot 0,5% (o.a. vertraagde bevorderingsgang	24.2	51.4	82.7	118.8	160.3
b Verlaging fondsen geluidshinder vliegvelden	21.0	23.0	23.0	23.0	—
c Vrijstelling gehuwde kostwinners	26.0	35.0	37.6	40.4	43.4
d Wijziging ziektekosten	4.0	13.0	23.0	34.0	36.6
e Efficiencymaatregelen Kon. Marechaussee	3.7	3.8	5.2	7.9	8.5
f Eenmalige vermindering omloop gelden	70.0	—	—	—	—
g Bevriezing werk- en rusttijdenregeling	51.0	66.5	72.0	78.0	—
h Verlaging opkomstleeftijd dienstplichtigen	—	—	18.0	38.0	40.9
i Invoering NS-abonnement	15.0	15.0	15.0	15.0	15.0
j Handhaving dienstplicht op 14 maanden	—	6.4	19.9	40.6	43.0
k Vermindering incidentele looncomponent tot 0,3%	7.1	14.8	23.6	33.3	44.5
l Pensioenvoorzieningen	22.2	27.0	36.0	46.0	49.5
Totaal	**244.2**	**255.9**	**356.0**	**475.0**	**441.7**

TABEL II Overzicht knelpunten volgens Nota Stemerdink

(prijspeil 1977 in miljoenen guldens)

	'78	'79	'80	'81	'82
KM personeelsexploitatie	7	17	12	23	24
KL materieel exploitatie	86	93	95	95	94
opheffen onderbezetting burgerpersoneel	29	37	46	49	53
KLu exploitatie helicopters	—	10	17	21	21
KMar personeelskosten	8	10	14	9	9
investeringen	1	3	—	3	2
Loodswezen op alle posten tekort	2	12	20	40	38
Niet-toegedeelde uitgaven extra burgerpersoneel	5	10	10	10	10
Totaal	**138**	**192**	**214**	**250**	**251**

TABEL III Meerjarenraming defensieuitgaven 1978 t/m 1983

(prijspeil 1978 in miljoenen guldens)

Defensieuitgaven			**'78**	**'79**	**'80**	**'81**	**'82**	**'83**
a Personeelsuitgaven			5572	5580	5585	5610	5713	5820
b Materieelsexploitatie en investeringen			3667	3762	3853	3982	4138	4246
c Infrastructuur			236	257	253	242	242	240
d Exogene uitgaven			40	79	118	79	79	79
Bedrag Miljoenennota '78			9515	9678	9809	9913	10172	10385
e Extra MBFR-sterkte			—	35	120	200	200	200
Bruto uitgaven			**9515**	**9713**	**9929**	**10113**	**10372**	**10585**
Aftrekposten Defensieuitgaven			**'78**	**'79**	**'80**	**'81**	**'82**	**'83**
Bruto uitgaven			9515	9713	9929	10113	10372	10585
Oneigenlijke defensie-uitgaven			331	331	331	331	331	331
a Loodswezen	176							
Justitiële taak KMar	141							
Onderwijs Duitsland	10							
Bronbeek	4							
		331						
b Exogeen			40	79	118	79	79	79
Aftrekposten subtotaal			371	410	449	410	410	410
Netto defensie-uitgaven			**9144**	**9303**	**9480**	**9703**	**9962**	**10175**
Defensieuitgaven bij 3% groei			9144	9418	9701	9992	10292	10600
Huidige raming Defensie uitgaven (netto)			9144	9303	9480	9703	9962	10175
Totale aanvulling op huidige raming (m.i.b. MBFR)			—	115	221	289	330	425

IN.b. 1) niet opgenomen aanvulling 1978 van 80 miljoen
2) exploitatie tekorten van de knelpuntennota (zie tabel II) zijn evenmin opgenomen, aangezien wij de hardheid van die gegevens onvoldoende kunnen toetsen.

sociaal cultureel

De Molukkennota

door mr. H. W. J. Droesen.

Mr. H. W. J. Droesen (45) is officier van justitie te Utrecht. Van 1962 tot 1977 is hij advokaat en prokureur geweest. Van 1964 tot 1977 is hij de vaste raadsman van de R.M.S. en van vele zuid-molukkers geweest. Zo heeft hij in 1966 verdedigd de brandstichters van de indonesische ambassade, in 1970 de bezetters van de indonesische residentie in Wassenaar, in 1976 de treinkapers van Wijster en de bezetters van het indonesisch consulaat te Amsterdam. In 1977 heeft hij gereisd in Indonesië.
Hij publiceerde o.m. "geweten en dienstplicht" (1972, rechtsk. afd. van het Thijmgenootschap). Droesen is sedert 1972 vice-coorzitter van Pax Christi Nederland.

Op 26 januari 1978 is de regeringsnota 'De problematiek van de Molukse minderheid in Nederland' aan de Tweede Kamer aangeboden.
De bijzondere commissie uit de Tweede Kamer heeft inmiddels een openbare (3 april) en een besloten hoorzitting gehouden. Op 29 mei en 5 juni worden over de nota openbare commissievergaderingen gehouden. De plenaire behandeling volgt in het najaar.

Op tafel liggen thans:
— **de regeringsnota**
— **de Zuidmolukse tegennota**
opgesteld door de regering van de RMS in ballingschap naar aanleiding van de regeringsnota

— **de inspraaknota**
'knelpunten tussen de Nederlandse overheid en de Molukse minderheid' opgesteld door het inspraakorgaan welzijn Molukkers. Dit is een voorlopige reactie op de regeringsnota.[1]

De regeringsnota: discussiestuk of beleidsstuk

De regeringsnota is geen discussiestuk. Het is een beleidsnota. De nota (pag. 8): '... een nota die de beleidsruimte waarover de rijksoverheid in de toekomst zal beschikken, duidelijk afbakent ...'

Is er in brede lagen van de Nederlandse en Zuidmolukse samenleving voldoende publieke discussie geweest om nu al een afgerond beleid te presenteren?

Er zijn vele jaren van gebrek aan wezenlijke aan-

dacht voorbijgegaan. Welke politieke partij heeft — anders dan lang geleden of zeer incidenteel — een eigen visie ontwikkeld of een desbetreffende paragraaf in het politieke programma?[2] Welke politieke partij heeft duidelijke lijnen naar de Zuidmolukse samenleving? Heeft het parlement de bewindslieden in deze — voor onze samenleving toch niet geringe — materie niet volledig de vrije hand gelaten? In een dergelijk vacuüm behoort eerst een discussie te worden uitgelokt om pas op grond daarvan een beleid te bepalen. Nu zijn de hoofdpunten van een beleid, te weten: vrijwel ongewijzigde voortzetting van hetgeen de laatste jaren gebruikelijk was, (dit terwijl ieder weet, dat ontspanning daarmee niet is bereikt) vastgesteld zonder dat de samenleving daarover tot enige visie is kunnen komen. Een Kamerdebat kan deze nota wat bijstellen, maar het beleid niet wezenlijk veranderen. Men realisere zich goed: het 'Molukse' beleid ligt voor jaren vast zonder brede discussie, tenzij ... de nota wordt verworpen of radicaal bijgesteld door de Tweede Kamer. Als de pers goed weergeeft, wat in de Nederlandse samenleving leeft, is daarop niet veel kans: iedereen is blij, dat de nota er eindelijk ligt; de nota ondervindt geen wezenlijke kritiek van Nederlandse zijde.

De Zuidmolukse tegenover de Nederlandse lijn

Het inspraakorgaan 'verwerpt de hoofdlijn in de regeringsnota: het oude beleid van 'integratie met behouden van eigen identiteit' wordt voortgezet, hetgeen in de praktijk neerkomt op aanpassing aan de Nederlandse waarden en normen' (pt. 11.2 aanvang).
De tegennota van de RMS-regering in ballingschap (pag. 6): 'Aangezien de Nederlandse regeringsnota nog in de Tweede Kamer behandeld zal moeten worden en er op die manier nog een — zij het ook een kleine — mogelijkheid bestaat, dat er nog wat wijziging ten goede in zal worden aangebracht, is het te vroeg, nu reeds te besluiten onze medewerking niet te verlenen aan het in deze regeringsnota neergelegde beleidsvoornemen. Toch is het goed nu reeds rekening te houden met een dergelijk besluit van onze kant.'
In de Nederlandse samenleving is de regeringsnota positief beoordeeld tot nu toe. In de Zuidmolukse samenleving — zowel van 'politieke' zijde: de RMS-regering, als vanuit de minderheidsproblematiek: het inspraakorgaan — wordt de regeringsnota verworpen.
Waartoe leidt een beleid ten aanzien van mensen, die dat beleid niet aanvaarden? Kapingen en bezettingen zijn niet methodes, die de welwillende Zuidmolukkers als strijdwijze aanvaarden. Een gebrek aan visie in de Zuidmolukse gemeenschap heeft een klimaat gemaakt waarbinnen losse groepen tot wanhoopsacties zijn overgegaan; noch Wijster-Amsterdam, noch De Punt-Bovensmilde, noch Assen zijn acties geweest, die stammen uit Zuidmolukse beleidscentra. Iets anders is, dat met name Wijster-Amsterdam als wanhoopskreet is gehoord en in die zin een aanzet heeft gegeven tot hernieuwde politieke actie van Zuidmolukse zijde.
Men dient niet alleen bezorgd te zijn over geweld, dat men wellicht zal moeten ondervinden; men dient ook (misschien: meer) bezorgd te zijn over geweld, dat men zelf — al dan niet als laatste redmiddel — zal moeten plegen: de ontruiming van Vaassen, de beschieting van de trein in De Punt, de huiszoekingen in Assen en Bovensmilde. Ook dit zijn gevolgen van beleid over mensen, die dat beleid als tegen-zich-gericht ervaren.
Van belang is het na te gaan, hoe het komt, dat de officiële Nederlandse en Zuidmolukse standpunten loodrecht op elkaar staan. Ik denk, dat dat gevolg is van de omstandigheid, dat beide partijen eigen politieke lijnen kiezen, die in geen enkel opzicht parallel lopen en dus telkens op elkaar botsen. Hoe harder de opstelling hoe harder de botsing. In dit gebeuren is een wisselwerking: naarmate de ene partij zonder rekening te houden met de ander star op eigen inzichten doorgaat, wordt de ander gedwongen zijn gelijk

1. Op 27 februari 1978 is bovendien nog verschenen het eerste deel van het historisch onderzoek van de commissie van overleg Zuidmolukkers-Nederlanders over de ronde-tafel-conferentie. De bedoeling van de commissie van overleg (de commissie Köbben-Mantouw) is het historisch onderzoek te vervolgen met een overzicht van de gebeurtenissen na de RTC en met een overzicht van de in de loop der jaren door Nederlandse ministers en volksvertegenwoordigingen gedane uitspraken over het ten aanzien van de RMS te voeren beleid.
In het kader van dit artikel is kennisneming van het rapport van de commissie Köbben-Mantouw minder van belang. Dit rapport is — anders dan de tegennota en de inspraaknota — namelijk geen reactie op de regeringsnota met de beleidsvoornemens van de Nederlandse overheid.

2. Wel: een advies inzake de Zuidmolukkers, opgesteld door een werkgroep vanuit de Dr. A. Kuyperstichting (AR-Staatkunde december 1976) en Rapport inzake het vraagstuk van de republiek der Zuid-Molukken en de Ambonezen (1959).

De Molukkennota

mr. H. W. J. Droesen

als hoogste goed te presenteren en dat schiet de eerste weer in het verkeerde keelgat ....
Zo is men gekomen tot de harde RMS-lijn en het even harde afwijzen daarvan; zo is men gekomen tot het harde standpunt 'Zuidmolukkers moeten de Nederlandse waarden en normen aanvaarden' en het even harde afwijzen daarvan. Beide partijen beroepen zich op hun rechten en op de rechtsorde.
Het zijn geen geringe vragen, die de aanwezigheid van de Zuidmolukse minderheid in Nederland stelt aan de Nederlandse samenleving. Het gaat om 'samen'-leven, niet om het dulden van een minderheidsgroep. Het gaat erom, dat men beseft dat onze Nederlandse rechtsorde er is tot evenwicht in de samenleving, om ieder te beschermen; dat onze Nederlandse politieke orde er is om kansen te geven tot ontplooiing, óók aan die ingezetenen, die niet stammen uit de lage landen bij de zee.
Voor ieder die de Zuidmolukse gemeenschap in Nederland kent, is duidelijk, dat men daar bepaald niet het gevoel heeft, dat de Nederlandse rechtsorde ook hen beschermt en bijdraagt tot hun ontplooiing.
Het is dringend nodig, dat wij — Nederlanders en Zuidmolukkers sámen — een beleid ontwikkelen, waarin het eenzijdige en uitzichtloze denken van beide zijden wordt doorbroken; met nadruk 'van beide zijden', ook van Nederlandse kant, want het vasthouden aan een Nederlandse politiek, die — hoe fraai ook verpakt — erop neerkomt, dat de Zuidmolukkers in onze samenleving opgaan ('verdwijnen' zou men ook kunnen zeggen), zoals bijvoorbeeld de Indische Nederlanders dat hebben gedaan, met behoud van wat folklore en van veel heimwee, is ook eenzijdig en uitzichtloos.
Dit artikel is niet gericht aan de Zuidmolukse gemeenschap (al is aan die zijde ook menige harde noot te kraken). Dit artikel richt zich tot leden van een Nederlandse politieke partij en gaat daarom — eenzijdig — over de Nederlandse houding tegenover de Zuidmolukse gemeenschap.

Politieke tegenover andere aspecten

De regeringsnota behelst in grote lijnen de twee aspecten: wat zijn de consequenties voor het Nederlandse beleid als gevolg van de omstandigheid, (a) dat de meerderheid van de in Nederland verblijvende Zuidmolukkers duidelijk politieke aspiraties heeft en (b) dat de Zuidmolukkers in Nederland hun eigen culturele identiteit behouden?
Beide aspecten hangen samen, want de politieke aspiraties — breder: de diepe verbondenheid met het moederland, die in de huidige verhoudingen daadwerkelijk onvoldoende beleefd kan worden — vormen het grote verschil tussen de Zuidmolukkers en de andere etnische minderheden in Nederland. Die politieke aspiraties maken, dat ten aanzien van Zuidmolukkers een ander beleid moet gelden dan ten aanzien van andere minderheden.
Ondanks de samenhang ware mij liever geweest, wanneer een afzonderlijke nota was geschreven en dus een afzonderlijk debat zou worden gehouden over de politieke aspiraties alleen. Ik vrees, dat de aandacht voor de huisvesting, de KNIL-pensioenen, de orde-handhaving, de inspraak e.d. een alibi kunnen worden om opnieuw de politieke vraag als een terzijde te behandelen.
Dat zou jammer zijn. Terwille van de duidelijkheid zou er — alle samenhang ten spijt — eerst klaarheid moeten komen over die politieke aspiraties en over de consequenties daarvan voor het Nederlandse beleid (bijvoorbeeld: moet er niet worden onderscheiden tussen de RMS-ers en de beperkte groep — o.a. de zuid-oost-Molukkers — voor wie de verbondenheid met het moederland niet per se hoeft te leiden tot herstel van de RMS of tot een RMS-nieuwe-stijl). Pas daarna kan worden ingegaan op vragen over inspraak (bijvoorbeeld: van alle Zuidmolukkers of alleen van de RMS-ers?), de huisvesting e.d. Tenslotte kan men dan een en ander bezien in een meer algemene maatschappelijk-culturele setting. Ik vrees, dat een gelijktijdige behandeling van beide vragen — de nota laat dat zien — de Zuidmolukkers alleen beschouwt als een culturele minderheid, zij het met wat politieke franje. Het verschil met andere minderheden in Nederland wordt aldus verdoezeld.
Overigens: de nota gaat niet in op de politieke aspiraties van de Zuidmolukkers in eigenlijke zin: de mogelijkheden en onmogelijkheden van de RMS nu in 1978, in het (zeer pluriforme) Indonesië van vandaag. De nota gaat alleen in op de proclamatie van de RMS destijds, alsmede op het zelfbeschikkingsrecht in het algemeen.
Wellicht is het voor de Nederlandse regering niet anders mogelijk. De toekomst van de Zuidmolukse eilanden is immers een 'Indonesische' kwestie, waarin een andere regering terughoudend moet zijn. Maar het punt had wel gesignaleerd moeten worden.

Algemene kritiek op de regeringsnota

De titel van de nota dekt de lading niet: de nota gaat niet over de problemen van de Zuidmolukkers in Nederland; de nota gaat over de problemen, die wij — Nederlanders — ondervinden als gevolg van de aanwezigheid van Zuidmolukkers in ons midden. Dat is wat anders. Het beleid wordt niet gericht op de aanpak van de problemen van de Zuidmolukkers. Het gaat om onze problemen, niet om de hunne.
De nota (pag. 30): 'De Nederlandse samenleving tendeert ernaar aan haar normen en waarden een algemene gelding toe te kennen', maar wat is die algemene gelding? Wat maakt dat 'Nederlandse' normen en waarden een algemene gelding hebben? Wij stellen — aldus de nota (pag. 30) — de individuele mens centraal. Als nu de Zuidmolukkers het collectief, de gemeenschap centraal stellen, wat kan dan die 'Nederlandse' norm betekenen voor Zuidmolukkers?
Ter wille van het probleemloos samenleven van Nederlanders (en anderen) enerzijds en Zuidmolukkers anderzijds moeten zij integreren in onze samenleving, moeten zij leven naar onze rechtsorde. Wij hoeven ons niet aan te passen aan hun aanwezigheid.
Een beleid van de Zuidmolukse gemeenschap gericht op het behoud van zijn sociale structuren, op het behoud van zijn adat, op het behoud van de eigen samenleving zelf, is alleen toegestaan als dat past in ons algemeen geldend stelsel van normen en waarden. De nota (pag. 30): 'Het is niet toelaatbaar dat een etnische of culturele minderheid haar leden zou dwingen zich overeenkomstig de groepsnormen te gedragen'. Is het wel toelaatbaar, dat een meerderheid de leden van een etnische of culturele minderheid in haar midden zou dwingen zich overeenkomstig de normen van die meerderheid te gedragen? Is dat niet precies hetzelfde? Waarom zou een minderheid niet evenveel recht op eigenheid hebben als de meerderheid? Het gaat niet aan ingezetenen van ons land te onderwerpen aan onze opvattingen over samenleven. Die zijn niet heilig, ook niet als men ze 'rechtsorde' noemt. Er is niet één rechtsorde voor alle mensen en volken. Er is niet één rechtsorde voor alle tijden en alle omstandigheden. Rechtsorde is niet statisch. Hij kan en moet soms veranderen.
Het beleid moet erop gericht zijn een rechtsorde te ontwerpen, waarin allen — zij en wij — mogelijkheden hebben tot optimale ontplooiing en zelfverwerkelijking. Een pluriforme samenleving mag moeilijk zijn, men hoeft er niet bang voor te zijn. De problemen van zo'n samenleving mogen geen reden zijn om anderen in hun eigenheid aan te tasten. Wij raken hier ethische vragen. Met die vragen heeft men in het algemeen minder moeite, wanneer het andere landen betreft. Denk aan de Basken en Catalanen, aan de Palestijnen, aan de Indianen, aan de zwarte bevolkingen van Zuidelijk Afrika, aan vele andere met een bepaald territorium samenhangende minderheden overal ter wereld. Hebben dit soort uitgangspunten minder gelding naarmate ze meer met de eigen leefsituatie te maken hebben, naarmate men zelf meer moet inleveren?

In dit verband moet met name genoemd worden het volledig (hetgeen gezegd wordt in de nota, noot pag. 8 maakt dat niet anders) gebrek aan inspraak van de Zuidmolukse instellingen bij het totstandkomen van de beleidsvoornemens. Voorzover gesproken kan worden van inspraak is die altijd gepaard gegaan met een gebrek aan respect voor de eigen Zuidmolukse structuren: niet aan de eigen Zuidmolukse organen, maar aan door de Nederlandse overheid gecreëerde organen (commissie van overleg, inspraakorgaan) wordt wel eens wat gevraagd. Dit heeft er zeker mede toe geleid, dat men de eigen Nederlandse normen als algemeen kan beschouwen en ze vervolgens als maatstaf kiest voor anderen, zonder zich af te vragen of die wellicht andere normen hebben.

Het ontbreken in de nota van een tweezijdige gerichtheid wordt door de Zuidmolukkers ervaren als 'koloniaal' denken. Daar hebben ze de buik van vol. De Zuidmolukse gemeenschap in Nederland is mondig geworden en vraagt inspraak.

Er is geen sprake van, dat de Zuidmolukkers het beleid zoals gepresenteerd in de nota, zullen of kunnen aanvaarden.

In het onderstaande zal ik deze algemene kritiek op de nota toespitsen op een drietal onderwerpen: (a) de politieke aspiraties, (b) de integratie en (c) de inspraak. Bij elk van deze punten zal ik trachten aan te geven in welke richting gedacht zou kunnen worden om te komen tot een samenleving, waarin Nederlanders en Zuidmolukkers beiden optimaal zichzelf kunnen zijn met een minimum aan hinder over en weer. Enige hinder zal er altijd wel zijn. Het beleid dient gericht te zijn op een zo fair mogelijk evenwicht tussen beider veiligheid en beider vrijheid.

De politieke aspiraties

In de regeringsnota worden de politieke aspiraties verengd tot het staatkundig concept van een onafhankelijke of autonome republiek. Die politieke aspiraties zijn meer, anders, breder. Hierboven heb ik al gezegd: het is de verbondenheid met het moederland; het is — kort en goed — zich Zuidmolukker te voelen. Het gaat — na eeuwen van overheersing door buitenstaanders (nu door 'Jakarta') — om zelfverwerkelijking en zelfontplooiing in eigen land.
De RMS (de Republiek der Zuidmolukken) heeft — hoewel niet internationaal erkend — bestaan: er is geweest een vrij grondgebied, een vrij volk en een vrije staatsinrichting. Die staat werd gedragen door de overgrote meerderheid van het Zuidmolukse volk.[3]
Aan de proclamatie is voorafgegaan een congres, waar 6000 mensen aanwezig waren. In die jonge staat heerste iets, dat men in navolging van de 'Praagse lente' kan noemen: de Ambonese lente. Een bewijs dat het niet enkelingen waren, die de republiek droegen, maar heel het volk, ligt hierin: de troepen van de RI hebben Kota Ambon in dagenlange gevechten straat voor straat moeten veroveren op burgermilitie (schooljongens e.d.). De herinnering aan de Ambonese lente, aan die tijd waarin de Zuidmolukkers zichzelf konden zijn, is ook nu nog op de Molukken zeer levend aanwezig.
Dat de RMS ook buiten de Molukken leefde onder de Zuidmolukkers, is niet alleen gebleken in het toenmalige Makassar, waar de federale gedachte sterk was, maar ook uit de grote betogingen van Zuidmolukkers, die in de zomer van 1950 in Jakarta ten gunste van de RMS werden gehouden.
Aan de Ambonese lente is met militair geweld een einde gemaakt op een wijze soortgelijk aan wat nu op Oost-Timor gebeurt. De jonge republiek RMS heeft het internationaal-politiek en militair niet gered, maar bestaan heeft hij wel.
Tegenover de herinnering van de Zuidmolukker aan de Ambonese lente; tegenover de vaste overtuiging van de Zuidmolukker in Nederland, dat zijn landgenoten zich niet vrij voelen (Sahalessy!), steekt de argumentatie van de nota wat magertjes af. Wat baten juridische en historische beschouwingen tegenover — ik zeg het wat ouderwets — vaderlandsliefde, ook van de jonge mensen die hun vaderland nooit hebben gezien. Iedere Zuidmolukker (de tweede en derde generatie in Jakarta en in Ujung Pandang zo goed als de tweede en derde generatie in Bovensmilde en Moordrecht; de pro-Indonesiër zo goed als de pro-RMS-er) draagt in zich een intense verbondenheid met zijn volk en zijn land. De letters RMS betekenen voor hem, wat Oranje betekende voor de Nederlanders gedurende de tweede wereldoorlog. Dat is veel meer dan een politiek of staatkundig concept (dáárover denkt de pro-Indonesische Zuidmolukker anders dan de pro-RMS-er). Het is een gezamenlijk geloof in de mogelijkheid van een land en een toekomst waar een Zuidmolukker Zuidmolukker mag zijn.
Men moet niet de illusie hebben, dat de nota daaraan iets veranderen kan. Het is dan psychologisch niet sterk om juridisch redenerend bladzijde na bladzijde aan de hand van akkoorden, die Nederland zelf al lang niet meer aanvaardt, uit te leggen, dat die verbondenheid met land en volk niets kan opleveren, omdat de proclamatie destijds onrechtmatig zou zijn geweest. Het heeft op de Zuidmolukker allemaal evenveel effect als natuurwetenschappelijke bewijzen dat God niet bestaat op een gelovig mens. Zeker nu men nog lang met elkaar moet samenleven, is het niet verstandig dit soort redeneringen te presenteren als de hoogste wijsheid en het laatste woord in deze.
Dit is een voorbeeld van het uitgaan van een eigen wijze van denken, van de haalbaarheid, van een beweerd realisme. De nota geeft wel wat redeneringen vanuit de Zuidmolukse visie, maar de nota geeft niet aan, wat de zogenaamde politieke aspiraties betekenen voor de Zuidmolukse mensen. De gedachte, dat het Zuidmolukse vrijheidsstreven beïnvloed zou kunnen worden door het aandragen van 'juridische, historische en feitelijke redenen' is tegelijk hooghartig en naïef. Die gedachte maakt samenwerking van en met Zuidmolukse leiders onmogelijk: zij willen, mogen en kunnen niet ingaan tegen de ziel van hun eigen mensen.
Ik bepleit niet, dat de Nederlandse regering het staatkundig streven van de RMS moet steunen. Nederland is daartoe, gelet op zijn koloniaal verleden en zijn huidige betrokkenheid, niet het aangewezen land. Bovendien moet een volk zijn eigen vrijheid waarmaken. Ik vind, dat de Zuidmolukkers vaak teveel proberen te leunen op de

3. Op Ambon, Ceram en de drie Uliasser-eilanden stond de gehele christelijke bevolking en de helft van de Mohammedaanse bevolking (70% van de totale bevolking) achter de RMS. Vgl. *Kahin, G. M.*, Nationalism and Revolution in Indonesia, 1961, en *Utrecht, E.*, Ambon, Kolonisatie, dekolonisatie en neo-kolonisatie, 1972.

— sterk veronderstelde — schouders van Nederland: zij moeten meer op eigen benen staan.
Wat zou dan wel een Nederlands beleid kunnen zijn?
Een Nederlands beleid zou op zijn minst de RMS en de proclamatie destijds niet zonder meer als onjuist moeten beoordelen. De regering zou dat moeten openlaten. Het is per slot van rekening niet (meer) haar zaak. In plaats daarvan zou moeten worden bevorderd juridisch en historisch onderzoek: wat is er eigenlijk waar van al die verhalen? De 'rode baretten', die op instigatie van Nederlandse officieren met Nederlandse vliegtuigen naar de Zuidmolukken zijn overgevlogen om daar de RMS uit te lokken? Het forceren met een handgranaat van Manuhutu om te proclameren? (Overigens: Sukarno en Hatta zijn na ontvoering ook gedwongen om te proclameren). Nederland zou een bijdrage kunnen leveren tot het verkrijgen van meer inzicht in de gebeurtenissen van toen terwille van de Zuidmolukkers. Studie als onderdeel van beleid, namelijk: onduidelijkheden uit de controverse wegnemen en de werkelijkheid dienen door onderzoek te subsidiëren en uit te lokken.
In de tweede plaats: het Zuidmolukse vraagstuk is ook in het huidige Indonesië een vraagstuk van een etnische minderheid. De zogenaamde vierde-wereld-problematiek: hoe moet de verhouding zijn van verschillende volkeren binnen één staatsverband? Engeland, Schotland en Wales (en het eiland Man); Vlamingen, Walen en Brusselaars; Quebec en Canada om me te beperken tot enige voorbeelden uit de westerse wereld. Het mag waar zijn, dat de Verenigde Naties tot nu toe niet gaarne afscheidingsbewegingen hebben gesteund, binnen de Verenigde Naties wordt wel aandacht gegeven aan de positie van minderheden in het raam van de rechten van de mens. Er zijn ontwikkelingen, die erop wijzen, dat culturele, linguïstische en religieuze identiteit zekere politieke bevestiging behoeft. Nederland zou — daargelaten dat het algemeen belang daarmee bovendien gediend is — ten behoeve van de Zuidmolukkers de rechten van minderheden en de verwerkelijking daarvan in structuren kunnen bestuderen en er in de internationale forums aandacht aan kunnen geven.
In de derde plaats: het Zuidmolukse volk is door de geschiedenis verdeeld. Er zijn Zuidmolukkers in Nederland, er zijn Zuidmolukkers in Jakarta en elders in Indonesië, er zijn Zuidmolukkers op de Zuidmolukse eilanden. Deze drie groepen hebben geen gemeenschappelijke visie op de toekomst van hun volk en hun land. Zij hebben over elkaars denkbeelden de meest fantastische ideeën. Er bestaan hartelijk intermenselijke betrekkingen, maar er is geen structureel overleg. Nederland zou dat structureel overleg (op een studiedag van een werkgroep van de Vrije Zuidmolukse Jongeren en van Pax Christi Nederland gepresenteerd als 'tripartite overleg') kunnen bevorderen en subsidiëren.

Integratie

Sedert het rapport Verwey-Jonker heet het beleid te zijn 'integratie met behoud van eigen identiteit'. De nota brengt daarin geen wijziging. De nota (pagina 62): 'De Nederlandse overheid kan en mag de Molukse minderheid niet dwingen haar eigen identiteit op te geven. Daartegenover mag de Nederlandse overheid verlangen, dat de leden van culturele minderheden de basis-waarden en -normen van de omringende samenleving zullen eerbiedigen en bereid blijven de dialoog met de samenleving, waarin ze verkeren, open te houden'.
Tegen het belijden van de eigen godsdienst, tegen het spreken van de eigen taal, tegen het handhaven van de eigen gewoonten en gebruiken is geen bezwaar. Het handhaven van een eigen politieke visie wordt geduld. Maar ligt in deze aspecten de identiteit van de Zuidmolukker? Ik denk, dat — hoe belangrijk politieke visie, geloof, taal, gebruiken ook zijn — een kenmerkend verschil tussen de Zuidmolukse samenleving en de Nederlandse samenleving is de groepsoriëntatie van de eerste. Bij ons is het individu één, bij de Zuidmolukker de gemeenschap; daaraan weet hij zich ondergeschikt. Hij is niet méér solidair met zijn medeburgers dan wij — hij is anders solidair. De hechte structuur van familie-, dorps- en 'pela'-verbanden, die ieder met iedereen verbindt, is een factor, waarmee wij, Europeanen, die sterk individualistisch denken en doen, niet goed raad weten. Uitingen daarvan worden in de nota nogal negatief aangeduid: 'groepsisolement' bijvoorbeeld. De nota (pagina 64) dreigend: 'Aan de materiële verlangens van die groepen Molukkers, die de omringende samenleving blijven afwijzen, kan de overheid slechts binnen zekere grenzen gevolg geven'. Men leze ook eens (pagina 18 e.v.) de negatieve en bepaald onheuse beschrijving van de ordediensten, waarvan in werkelijkheid menige burgemeester en menig politiecorps veel gemak heeft gehad. De ordediensten worden

genoemd 'instrumenten van politieke en sociale controle' en moeten daarom verdwijnen.
Ik ontken niet, dat er in de hierboven als idyllische eenheid beschreven Zuidmolukse samenleving een verdeeldheid heerst, die verlammend werkt. Maar die verdeeldheid is niet in tegenspraak met het bovenstaande. Zij is er gevolg van. Ons interesseert de buurman niet, noch zijn opvatting. Wij zijn tolerant. Wij maken alleen deining in eigen kring: gezin, politieke partij; niet daarbuiten. Voor de Zuidmolukker is de eigen kring het gehele Zuidmolukse volk. Als daarin iemand duidelijk tot een andere beleving van het groepsideaal komt, dan dreigt er een bui, zoals bij ons bij een andere beleving van het groepsideaal van zoon of dochter in het gezin. Dat laat het gezin niet koud. Zo laat het ook de Zuidmolukse gemeenschap niet koud.
Bij ontbreken van een structuur kan het zijn, dat de verdeeldheid niet leidt tot een keuze, maar blijft hangen. Dan wreekt zich het ontbreken van formeel-gestructureerd gezag.
Tot nu toe is de Nederlandse overheid (en niet te vergeten: de Nederlandse publieke opinie, gevoed door de pers) met de klompen gegaan door de fijne en ingewikkelde sociale structuur van de Zuidmolukse gemeenschap. Het bekendste voorbeeld: het inrichten en subsidiëren van stichtingen voor opbouwwerk (het beheer van een wijkgebouw) in de wijken, waarbij principieel niet de wijkraden, maar anderen (jongeren) in de besturen werden opgenomen; daardoor verloren de traditionele wijkraden macht aan de door subsidie sterke jongeren. De gevolgen zijn niet uitgebleven.
Natuurlijk moet het Nederlands overheidsgezag zo nodig kunnen ingrijpen in de wijken, maar waarom zou dat moeten betekenen, dat er geen eigen gezag van een wijkraad mag zijn? Is dat iets anders dan het gezag van bijvoorbeeld een schoolleiding, compleet met onderzoek, sancties en al?
Heeft men in de praktijk 'integratie met behoud van eigen identiteit' niet teveel uitgelegd als: de individuele Zuidmolukker mag zichzelf blijven, maar de groep als zodanig bij voorkeur niet? Men kan de eigen identiteit alleen bewaren, als men uitgaat van integratie van de groep als groep. Het huidige — als nieuw gepresenteerde — beleid is daarop bepaald niet gericht: geen eigen Zuidmoluks 'gezag', geen ordediensten, geen nieuwe huisvesting in wijken, geen bevordering van kadervorming (behoudens iets in het onderwijs) ter versterking van de eigen samenleving.
Ik bepleit niet de vorming van een 'staat in de staat'. Natuurlijk is er een overheidsgezag, dat mag en moet ingrijpen; natuurlijk zijn er regels en wetten, waaraan ook Zuidmolukkers ondergeschikt zijn, maar eerst en vooral is het de verantwoordelijkheid van de groep zelf om de participatie van de Zuidmolukkers in onze gezamenlijke samenleving te bevorderen. Ik bepleit een benadering die doet denken aan souvereiniteit in eigen kring. Om de eigen verantwoordelijkheid gestalte te kunnen geven is handhaving van de gegroeide sociale structuren van een sub-cultuur eerste vereiste. Daaraan gaan sleutelen ter inpassing in de Nederlandse samenleving is gevaarlijk (men vergelijke eens de gevolgen van de woonwagenwet met zijn regionale kampen voor (a) de woonwagenbewoners en (b) de Nederlandse samenleving).
Wat zou een Nederlands beleid kunnen zijn? Het herstel van de traditionele structuren van de Zuidmolukse samenleving. Het hergeven van het gezag aan de wijkraden en aan de landelijke leiders. Het handhaven van de ordediensten (die niet bewapend zijn of zijn geweest, alle televisie-uitzendingen in andere zin ten spijt). Het vormen van eigen kader. Kortom: het versterken van de groep als groep.
De Zuidmolukker is maatschappelijk nogal achter bij de Nederlander. Van hem vragen als individu de Nederlandse samenleving in te gaan, is het bevorderen van inferioriteitsgevoelens met alle gevolgen van dien. Bovendien: dat lukt alleen de besten; de anderen blijven achter en de gemeenschap 'verarmt' en isoleert zich nog sterker. Men moet eerst de eigen kring op een maatschappelijk gelijkwaardig niveau met het niveau van de Nederlander brengen. Pas daarna kan iedere Zuidmolukker in ons midden zichzelf blijven. Een Zuidmolukse 'tante' — oudere vrouw — zal zich stellig tweederangs voelen tussen Nederlanders; in eigen kring weet zij zich gerespecteerd. Zolang de Zuidmolukkers een maatschappelijke achterstand hebben, moet eerst de groep op niveau worden gebracht. Probeert men dat individueel, dan lukt het de goede (brain drain) en blijft de groep minderwaardig aan de omringende samenleving.

Inspraak

De regering denkt zowel op lokaal niveau als op landelijk niveau aan gemengde adviesorganen. Gemengd in dubbele zin: zo breed mogelijk uit Zuidmolukse kring samengesteld, alle groepen

vertegenwoordigd. Daarnaast: Nederlanders in de adviesorganen, deskundigen en representanten uit onze maatschappelijke instituties. Brede samenstellingen leiden niet steeds tot duidelijke standpunten.
Als de overheid een gesprekspartner zoekt, moet die een puur Zuidmoluks geluid kunnen laten horen. Dan moeten er geen Nederlanders in. Een gemengde commissie dient juist om de verschillende standpunten uitgekristalliseerd te krijgen: de werknemers en werkgevers moeten het eerst onderling eens zien te worden; als dat niet lukt, treedt de overheid in de discussie. Een Nederlands-Zuidmoluks orgaan is geen gesprekspartner. Zo klinkt het Zuidmoluks geluid niet rechtstreeks door naar de beleidsbepalers. De huidige gemengde commissie Köbben-Mantouw bepaalt niet een Zuidmoluks geluid, maar een compromis van vijf Nederlanders en vijf Zuidmolukkers.
Toen jaren geleden de onderhandelingen werden geopend over de samenstelling van het inspraakorgaan, had het voor de hand gelegen de toen grote en velen-omvattende Badan Persatuan als inspraakorgaan van de Zuidmolukse gemeenschap te kiezen. Dat is van Nederlandse zijde bewust niet gebeurd. Met eindeloos touwtrekken — iedere groepering wilde meer dan hem toekwam — is de door CRM afgedwongen brede samenstelling tot stand gekomen. Het heeft de efficiency niet bevorderd.
Niet iedere werknemer zal de inzichten van FNV en CNV delen, toch vertegenwoordigen zij de werknemers. Waarom mocht de Badan Persatuan, waartoe ongeveer 80% van de Zuidmolukkers behoorde, niet voor alle Zuidmolukkers spreken? Nu heeft men allerhande groepen inspraak gegeven en die zullen ze niet meer afstaan.
Opnieuw moet vastgesteld, dat het beleidsvoornemen van de regeringsnota terzake van inspraak niet is gebaseerd op de eigen Zuidmolukse structuur, maar op een structuur van zeer verdeelde samenstelling: iedereen van Nederlandse zijde, iedereen van Zuidmolukse zijde erin. Het is opnieuw het veronachtzamen van de Zuidmolukse eigenheid.
Inspraak is niet, dat men in een gemengd college compromissen sluit en dan het geluid van dat gemengde college als eigen geluid gepresenteerd krijgt. Inspraak vraagt om versterking van het eigen geluid.
Ik moet bekennen, dat ik niet weet, wat in deze Nederlands beleid zou kunnen zijn. Na alle gescharrel tot nu toe is het erg moeilijk een serieuze gesprekspartner van Zuidmolukse kant voor de Nederlandse overheid te kiezen. De grote Zuidmolukse voormannen zijn zo lang tegen elkaar uitgespeeld; aan zoveel groepen is inspraak geboden, dat één geluid nu een utopie is. De kaart van de Zuidmolukkers in Nederland is niet bijster doorzichtig en dat ligt niet alleen aan hen! Ik zou menen, dat — juist ter bevordering van de eenheid in Zuidmolukse kring — in eerste instantie aan hen gevraagd moet worden, hoe zij willen, dat hun stem in de Nederlandse samenleving moet doorkomen.

Tenslotte

De nota is niet, wat de Zuidmolukkers ervan hebben verwacht. Er staat één positief punt in: het voornemen om aan sommige oudere Zuidmolukkers zekere pensioenen te geven, maar daarop hadden en hebben ze eenvoudig (in ieder geval moreel) recht. Behoudens detailpunten verandert er niets. Ook niet, nu het beleid niet meer een CRM-aangelegenheid is, doch wordt gecoördineerd door de vice-ministerpresident. Dat betekent immers niet, dat de politieke aspiraties van de Zuidmolukkers als gegeven worden aanvaard. Het blijft voor de Nederlandse overheid een zaak van een culturele minderheid.
Als het beleid niet verandert, zal ook de houding van de Zuidmolukkers niet veranderen. Zij waren het met het bestaande beleid immers niet eens. Wat wordt dan hun en onze toekomst? Ik weet het niet, maar ik ben er niet gerust op. Een ding lijkt zeker: het wordt niet een eensgezind op weg naar de toekomst, samen op zoek naar openingen in een warrige problematiek.
Er zijn meer minderheden in Nederland. Wij moeten langzaam leren erkennen, dat die allemaal recht op emancipatie hebben. Dat wil niet zeggen: allemaal gelijk, één type Nederlands ingezetene. Dat wil zeggen: allemaal gelijkwaardig in een pluriforme samenleving. Moeilijk; dat geef ik toe, maar het moet.

onderwijs

De middenschool in discussie, een nieuw perspectief

door dr. J. de Jonge

Dr J. de Jonge (41) woont met vrouw (lerares) en 4 kinderen in Abcoude. Hij is bij de Vrije Universiteit te Amsterdam werkzaam als directeur van het Instituut voor Toegepast Sociaal Wetenschappelijk Onderzoek (Itswo) en als onderwijssocioloog binnen de vakgroep Algemene Sociologie. Hij promoveerde in 1973 op "De agrarisch-sociale voorlichting in het gebied Epe-Heerde. Verslag van een evaluatieonderzoek". Publiceerde voorts ondermeer in de in 1977 bij Link/Nijmegen verschenen bundel "Vrijheid van onderwijs. Marges in het onderwijs in maatschappelijk perspectief". Is vertegenwoordiger van het prot. chr. onderwijs in de H.B.O.-raad en de Commissie Planprocedure. Is ook actief in de christelijke vakbeweging.

Het heeft er alle schijn van dat de werkelijke discussie omtrent de invoering van de middenschool in Nederland nog moet ontbranden. Een zaak waarover men zich kan verwonderen als men bedenkt dat reeds in februari 1970 de toenmalige staatssecretaris Grosheide verklaarde bereid te zijn om in 1971 enkele experimenten met een middenschool te doen starten. Afhankelijk van de uitkomst van die experimenten zou de middenschool er in 1974 of enkele jaren later komen.

Het begrip middenschool is betrekkelijk vaag gebleven, ook in de veel besproken Contourennota, die onder het bewind van oud-minister Van Kemenade in 1975 verscheen. Het is wellicht mede aan deze vaagheid te danken dat de middenschool een politiek issue kon worden, waaraan voor- en tegenstanders een eigen inhoud gaven zonder die als zodanig duidelijk te presenteren.
De eerste verdienstelijke poging het begrip middenschool een meer concrete inhoud te geven is gedaan door de in 1973 geïnstalleerde commissie van onafhankelijke deskundigen, de Innovatie Commissie Middenschool.
Een mogelijk nieuwe ontwikkeling zette zich in met het afsluiten van het regeerakkoord van CDA en VVD. In dat akkoord staat vermeld dat naast de in gang gezette experimenten middenschool (onder Van Kemenade) experimenten voor de leeftijdscategorie van 11-14 jarigen op gang zullen worden gebracht in verband met een betere aansluiting tussen lager en voortgezet onderwijs... Inmiddels had minister Pais aanvankelijk aangekondigd, dat hij in de loop van 1979, mogelijk zelfs begin 1980, met een eigen contourennota wilde komen, welks streven hij op aandrang van de CDA-fractie in de

De middenschool in discussie, een nieuw perspectief

dr. J. de Jonge

Tweede Kamer nadrukkelijk heeft laten varen. Voor wat betreft de zogenaamde experimenten voor 11-14 jarigen zal de minister nu binnenkort met een notitie komen, waarin zijn beleidskader wordt aangegeven.

In dit artikel zullen de middenschool, zoals die onder de verantwoordelijkheid van minister Van Kemenade een nadere concrete inhoud kreeg en mogelijke alternatieve experimenten met 11-14 jarigen (door ons in navolging van de VVD tussenschool genoemd) aan een nadere beschouwing worden onderworpen. Dit mede tegen de achtergrond van de veranderingen in de eerste cyclus van het funderend onderwijs, nl. het toekomstige basisonderwijs.

De middenschool van Van Kemenade

In de Memorie van Toelichting bij de Rijksbegroting voor het jaar 1974 stelde de toenmalige minister Van Kemenade de volgende nogal abstracte uitgangspunten voor de middenschool:

1. uitstel van beroeps- en studiekeuze naar een later tijdstip, namelijk van 12-jarige naar 15 á 16-jarige leeftijd;
2. het aanbieden van gelijke en optimale kansen op alle niveaus van onderwijs, waarbij educatieve achterstanden en schoolkeuzemotieven veroorzaakt door milieugebondenheid worden opgeheven;
3. verbreding van het inhoudelijke onderwijs- en vormingsaanbod voor deze leeftijdsgroep door een grotere spreiding van vakken en het aanbieden van meer mogelijkheden tot ontplooiing van intellectuele, sociale, culturele, artistieke en technische kwaliteiten;
4. het aanbieden van adequate mogelijkheden van onderwijsleersituaties voor individuele ontplooiing en sociale bewustwording.

Op basis van bovengenoemde uitgangspunten heeft de Innovatie Commissie Middenschool samen met een aantal experimentele middenscholen een Concept Onderwijsleerplan Middenschool opgesteld en gepubliceerd als bijlage II in het zesde advies inzake het innovatieplan middenschool aan de minister van onderwijs en wetenschappen. Kort samengevat zou de middenschool volgens dit Concept de volgende kenmerken moeten vertonen:

— Alle leerlingen die de lagere school hebben gevolgd moeten naar de middenschool. Niet uitgesloten wordt dat ook leerlingen afkomstig uit het buitengewone onderwijs opgenomen kunnen worden.
— Voorlopig wordt gekozen voor een vierjarige middenschool voor kinderen van 12 tot 16 jaar.
— In de middenschool moeten zowel eerste, tweede als derde graads opgeleiden werkzaam kunnen zijn.
— Er wordt gestreefd naar vormen van interne differentiatie, waar passend onderwijs voor iedere leerling binnen heterogeen samengestelde leergroepen wordt gegeven.
— Elke leerling dient zijn leerstof op te bouwen uit een verplicht deel, een gedeelte met gebonden keuze en een geheel vrij te kiezen deel.
— Het in het huidige lager en voortgezet onderwijs voorkomende leerstofjaarklassensysteem met de mogelijkheid van zittenblijven wordt op de middenschool vervangen door een systeem met flexibele voortgang. In ieder geval dient een vroegtijdige voorsortering naar een bepaald niveau te worden vermeden.
— De beoordeling van de leerlingen dient gericht te zijn op een zo objectief mogelijke wijze op alle leereffecten: kennis, inzicht, attitudes en vaardigheden. Deze beoordeling dient op grond van tevoren vastgestelde leerdoelen plaats te vinden en niet in vergelijking met andere leerlingen van de betreffende groep.
— Op de middenschool dienen leerlingen al dan niet in groepsverband gedurende het gehele onderwijsleerproces in en rond de school te worden begeleid door specifieke functionarissen als studiebegeleiders, mentoren en decanen.
— Bij het verlaten van de middenschool ontvangt de leerling een profielbeschrijving van zijn of haar kennis, inzicht, vaardigheden en attitudes.
— Het totale functioneren van het schoolwerkplan en het voorbereiden, uitvoeren en evalueren van onderwijsleersituaties dient geëvalueerd te worden.

Kritiek op de middenschool van Van Kemenade

Naast waardering voor de algemene uitgangspunten van de middenschool zijn er veel kritische bedenkingen geuit met betrekking tot de realiseringsmogelijkheden van dit nieuwe

De middenschool in discussie, een nieuw perspectief

dr. J. de Jonge

schooltype. Overigens is er ook op de uitgangspunten kritiek mogelijk en is de geuite kritiek op de realiseringsmogelijkheden niet altijd opbouwend van aard. Van belang blijkt steeds de positie van degenen die de middenschoolplannen beoordeelt. Zo blijken ouders van knappe leerlingen relatief vaker tegen de middenschool te zijn uit vrees dat de talenten van hun kinderen daar onvoldoende worden ontwikkeld. Ouders van kinderen die in de zesde klas van de lagere school het predikaat 'geschikt voor het lager beroepsonderwijs' meekregen blijken daarentegen relatief vaker voorstander van spoedige invoering van de middenschool te zijn, 'want misschien kan Klaas dan via die weg toch nog in het hoger beroepsonderwijs terecht komen'. Niet uitgesloten moet worden dat een aantal leraren bij het huidige voortgezette onderwijs tegen de middenschool is omdat ze die als bedreigend ervaren voor hun huidige positie.

Gaan we wat dieper in op de door Van Kemenade geformuleerde uitgangspunten dan komen we tot de volgende vragen en opmerkingen:

a Er is nog nooit aangetoond dat genoemde uitgangspunten niet te realiseren zijn in het huidige onderwijssysteem dat een ontwikkeling te zien geeft naar een verlengde brugperiode en de totstandkoming van steeds meer brede scholengemeenschappen. Ook is niet aangetoond dat de middenschool een beter middel is voor de realisering van genoemde uitgangspunten dan het benutten van de rek in het huidige systeem. Wel kan men aan de hand van de huidige middenschoolexperimenten constateren, dat ontwikkeling en vernieuwing uit elkaar gaan lopen. Dit in tegenstelling tot de ontwikkeling bij de experimenten met het basisonderwijs, waar ontwikkeling en vernieuwing veel meer hand in hand gaan. Door bij het voortgezet onderwijs ontwikkeling en vernieuwing meer op een lijn te brengen kan de rek in de wet op het voortgezette onderwijs beter benut worden. Deze strategie is des te meer van belang nu nog moet worden aangetoond of de genoemde vier uitgangspunten in de middenschool van Van Kemenade wel gerealiseerd kunnen worden.

b De vraag is ook of uitstel van beroeps- en studiekeuze gepaard met veralgemenisering van het onderwijs geen nadelen heeft voor de motivatie van bepaalde categorieën leerlingen, waardoor zij na het doorlopen van de middenschool bv. geen zin meer hebben een beroepsopleiding te volgen. Indien deze vraag bevestigend beantwoord wordt dan is er sprake van een averechts effect op de positie op de arbeidsmarkt van deze leerlingen.

c Gaat men zoals wij ervan uit dat elke leerling naast funderend onderwijs tenminste twee jaar beroepsgericht onderwijs dient te ontvangen dan betekent invoering van de middenschool naar het model van Van Kemenade de verlenging van de leerplicht. Deze leerplichtverlenging staat haaks op een andere ontwikkeling in onze samenleving, nl. het zo vroeg mogelijk zelfstandig maken van jongeren. Dit zou volgens ons moeten inhouden dat jongeren indien zij dit wensen in de gelegenheid zijn aanvullend onderwijs te volgen. Indien de maatschappij deze mogelijkheden niet biedt dan dienen zij via wettelijke maatregelen alsnog geschapen te worden. Overigens is het zo dat leerplichtverlenging tot 18 jaar eerst dan kan worden ingevoerd indien er oplossingen gevonden zijn voor de demotiveringsproblematiek bij de partieel leerplichtigen. Worden deze niet gevonden dan krijgen we de wonderlijke situatie — welke zich nu reeds voordoet — dat de wetgeving door grote groepen bewust wordt genegeerd.

d Het is nog maar de vraag of binnen de middenschool meer individuele leerlingen in het verband van heterogene groepen tot ruimere ontplooiing van hun intellectuele, sociale, culturele, artistieke en technische kwaliteiten komen dan in het huidige onderwijssysteem. Kortheidshalve verwijzen wij naar de realisering van het model DBK (differentiatie in klasseverband.

e Tenslotte vragen wij ons af hoe door het scheppen van een middenschool zondermeer achterstanden ten gevolge van milieugebondenheid en traditionele rolbeperking van bepaalde maatschappelijke groeperingen kunnen worden verminderd. De Engelse socioloog Bernstein heeft enkele jaren geleden deze vraag ontkennend beantwoord in een artikel waarvan de titel was: School cannot compensate for society.

Hoe staat het nu met de realiseringsmogelijkheden van de middenschool? De lopende middenschoolexperimenten kunnen slechts ten dele antwoord geven op de vraag of het mogelijk is de middenschool algemeen in Nederland in te voeren. Dat hangt samen met het feit dat de Innovatie Commissie Middenschool met een beperkt aantal scho-

len, die zich daarvoor op vrijwillige basis hebben aangemeld en die daarvoor rijkelijk beloond worden met faciliteiten, aan het experimenteren is geslagen. In ieder geval is duidelijk dat een algemene invoering afhankelijk is van de bereidheid van het onderwijsveld tot medewerking daaraan. Dit laatste gegeven behoeft thans grote nadruk nu geconstateerd moet worden dat in de tot nu toe gevolgde werkwijzen bij de experimenten middenschool er een steeds grotere verwijdering van het voortgezette onderwijs zich voltrekt.
Dit alles klemt temeer wanneer men zich realiseert dat een eventuele invoering van de middenschool het moet stellen zonder de faciliteiten die de experimenterende scholen thans ter beschikking staan. Kortom er is fundamentele kritiek op de realiseringsmogelijkheden van de uitgangspunten van de middenschool.

De tussenschool

In de afgelopen jaren is onder andere uit de kring van het CDA gewezen op de mogelijkheid van de tussenschool.
De tussenschool is gedacht als een afzonderlijke school tussen het toekomstige basisonderwijs (ontstaan uit integratie van het huidige kleuter- en lager onderwijs) en het huidige voortgezet onderwijs, zoals dat er uit is komen te zien door de inwerkingtreding van de Wet op het Voortgezet Onderwijs per 1 augustus 1968. De tussenschool zou gevormd kunnen worden door van het huidige lager onderwijs het zesde leerjaar af te halen en van het voortgezette onderwijs de eerste twee leerjaren, die inmiddels over de hele linie een algemeen vormend karakter dragen. Het lbo en mavo zouden dan driejarig, het havo vierjarig en het vwo vijfjarig moeten worden. Het middelbare en hoger beroepsonderwijs zou ongewijzigd kunnen blijven met dien verstande dat de desbetreffende leerlingen een jaar ouder zijn. Het huidige voortgezette onderwijs zou dus bij invoering van de tussenschool nagenoeg volledig intact kunnen blijven. Een voordeel hiervan is dat de algemene invoering van de tussenschool waarschijnlijk op minder tegenstand van de leraren werkzaam in het huidige voortgezette onderwijs zal stuiten dan bij de algemene invoering van de middenschool het geval zou zijn. De tussenschool werkt ook minder studieverlengend dan de middenschool.

Vergeleken met de huidige situatie wordt het algemeen vormend onderwijs met een jaar uitgebreid, evenals het lager beroepsonderwijs met een echt jaar beroepsonderwijs wordt uitgebreid. Het gevolg is dat de lbo-gediplomeerden een sterkere positie op de arbeidsmarkt kunnen krijgen, waardoor een bijdrage geleverd kan worden aan de bestrijding van de jeugdwerkloosheid.

Ten opzichte van de middenschool heeft de tussenschool als voordeel dat deze meer alternatieven met betrekking tot de problematiek van de leerplichtverlenging biedt. In ieder geval is bij invoering van de tussenschool een verlenging van de leerplichtige leeftijd tot 18 jaar niet noodzakelijk Samenhangend hiermee kan gesteld worden dat de tussenschool voor bepaalde categorieën leerlingen minder demotiverend werkt dan de middenschool.
Voorts kan opgemerkt worden dat de tussenschool financieel gezien voordeliger is dan de middenschool, omdat een hele geboortegeneratie minder onderwijs hoeft te worden gegeven.
Een gunstig neveneffect van de invoering van de tussenschool is dat de schoolgrootte van de scholen bij het voortgezette onderwijs daardoor wat afneemt. Daardoor wordt niet alleen voor de leerlingen een beter opvoedingsklimaat geschapen op school, maar krijgen de leraren en de schoolleiders bij het voortgezet onderwijs ook van doen met wat minder inspannende arbeidsomstandigheden.
Wat betreft de onderwijskundige inrichting van de tussenschool kan opgemerkt worden dat die principieel gezien niet behoeft te verschillen van die van de middenschool. In ieder geval kan gesteld worden dat de oplossing van de onderwijskundige problematiek van de driejarige tussenschool niet moeilijker en wellicht zelfs gemakkelijker is dan die van de vierjarige middenschool.

Kritiek op de tussenschool

Al kunnen er bij vergelijking van de middenschool met de tussenschool duidelijke voordelen ten gunste van het laatstgenoemde schooltype worden onderkend dit mag onze ogen niet sluiten voor de belangrijke bezwaren die tegen de tussenschool kunnen worden opgeworpen. We noemen achtereenvolgens:

a Driejarige tussenscholen zullen om onderwijskundige redenen een bepaalde minimumomvang moeten hebben. Dezerzijds wordt

de omvang minimaal geraamd op 250 à 350 leerlingen. Dat betekent dat de tussenscholen een minder dichte spreiding zullen gaan vertonen dan de huidige lagere scholen. Ter vergelijking zij hier vermeld dat in het voorliggende ontwerp van wet op het basisonderwijs wordt vermeld dat in een gemeente van vestiging met minder dan 50.000 inwoners een basisschool in elk geval op het scholenplan wordt geplaatst als aannemelijk is dat zij door tenminste 100 leerlingen zal worden bezocht. Een dergelijke basisschool kan recruteren uit acht geboortegeneraties, de tussenschool slechts uit drie. En dit terwijl te verwachten is dat de behoefte aan differentiatie in de tussenschool groter zal zijn dan in de basisschool. Een en ander betekent dat bij eenzelfde levensbeschouwelijke spreiding als bij het basisonderwijs de 11-jarige leerlingen van de tussenschool een grotere afstand tussen de school en de ouderlijke woning zullen moeten afleggen dan zij thans plegen te doen om de lagere school te bereiken. Het is nog maar de vraag hoe kinderen van 11 jaar een dergelijke belasting fysiek en psychisch zullen verwerken.

b Een niet onbelangrijk argument is ook dat een overgang naar een andere school op 11-jarige leeftijd niet deugdelijk kan worden onderbouwd. Weliswaar geldt dit ook voor een overgang op 12-jarige leeftijd, doch daar hebben we van doen met een traditie binnen het Nederlandse onderwijsbestel. Pragmatisch bezien zou het dan niet onzinnig zijn om bij die traditie aan te sluiten als je toch een schoolovergang wenst omstreeks het elfde of twaalfde levensjaar.

c Het kleine-kernenbeleid zou ernstig kunnen worden doorkruisd door schooltypen voor 4-11 jarigen, 11-14 jarigen etc.

Een alternatief voor tussen- en middenschool

Er is een alternatief denkbaar voor de tussenschool en de middenschool dat de voordelen van de tussenschool op de middenschool combineert onder vermijding van de genoemde bezwaren tegen beide afzonderlijk typen. Dat alternatief bestaat uit uitbreiding van het geïntegreerde kleuter- en lager onderwijs met twee jaar. Op die manier kan het huidige voortgezette onderwijs functioneren zoals beschreven in de paragraaf over de tussenschool. De tussenschool en ook de middenschool kunnen vermeden worden. Naar onze mening verdient het ernstige overweging in het kader van onderwijsexperimenten voor 11 tot 14-jarigen een proef te nemen met een uitbreiding van de te vernieuwen basisschool met twee jaar. Een dergelijke proef behoeft geen belemmering te betekenen voor het tempo waarin de vernieuwing van het basisonderwijs zijn beslag kan krijgen. De wetgevende arbeid op dit punt zou voortvarend kunnen worden doorgezet. Ook langs de weg van verlenging van de cursusduur van het basisonderwijs kan funderend onderwijs tot op veertienjarige leeftijd worden bereikt. Bovendien kunnen nog de volgende argumenten worden aangevoerd die ons alternatief ondersteunen:

1 Door de uitbreiding van het funderend onderwijs te realiseren in de vorm van verlenging van het basisonderwijs kan een ononderbroken onderwijs- en ontwikkelingsproces worden bereikt bij kinderen van omstreeks 4 tot ± 14 jaar.

2 Door de daling van het geboorteniveau in de zeventiger jaren is in het huidige kleuter- en lager onderwijs een overschot aan leerkrachten ontstaan. Bovendien komen er naar verwachting in die sector ook lokalen leeg te staan. Door het basisonderwijs uit te breiden kan dit overschot aan mankracht en gebouwen nuttig worden aangewend.

3 Uitbreiding van het basisonderwijs met twee leerjaren betekent ook dat in de toekomst zonder extra kosten het huidige dichte spreidingsnet van scholen kan worden gegarandeerd.

4 Door van het huidige voortgezette onderwijs twee jaar af te halen kan in één klap het door de aanhoudende bezuinigingen in de laatste jaren ontstane lokalentekort in die sector grotendeels worden opgeheven.

5 Bovendien kan het de laatste jaren gestegen percentage onbevoegd gegeven lessen op tweede- en derdegraadsniveau (momenteel bij het algemeen vormend en lager beroepsonderwijs 15 tot 20% van het totaal aantal gegeven lessen, in sommige vakken wordt zelfs 50% van de gegeven lessen onbevoegd gegeven) sterk worden teruggedrongen.

6 Een niet onbelangrijk neveneffect van ons voorstel is dat het huidige tweevakkensysteem op de nieuwe lerarenopleidingen, waartegen grote (onderwijskundige) bezwaren bestaan, kan worden afgeschaft. Immers bij effectuering van ons voorstel is duidelijk

dat de nieuwe lerarenopleidingen leraren voor het voortgezette onderwijs en niet voor de middenschool moeten opleiden. Ook is duidelijk dat dan de nieuwe lerarenopleidingen docenten moeten opleiden die met betrekking tot vakkennis, vakdidactiek en algemeen onderwijskundige vorming niet al veel onderdoen bij hun collega's die bij de universitaire lerarenopleidingen worden opgeleid. Een tweevakkensysteem verdraagt zich moeilijk bij deze eis.

Tenslotte willen wij nog enige opmerkingen maken omtrent de onderwijskundige vormgeving van de volgens onze visie gerealiseerde tienjarige basisschool. Terecht wordt in de Memorie van Toelichting bij het ontwerp van wet op het basisonderwijs opgemerkt dat onder invloed van de verworvenheden van de onderwijswetenschappen men in het huidige lager onderwijs meer aandacht is gaan besteden aan het spelend leren in de aanvangsklassen, de individuele verschillen tussen leerlingen, de beperking en soms zelfs afschaffing van het zittenblijven, de afzwakking van het leerstofjaarklassensysteem door het geven van onderwijs aan wisselende groepen, geïntegreerde leerstofgebieden, waardoor een te ver doorgevoerde vakkensplitsing wordt afgezwakt en aan de creatieve vorming, met name aan de verbale en manuele expressie. Wat ons betreft kunnen al deze zaken positief gewaardeerd worden.
Dat neemt niet weg dat ook het vernieuwde basisonderwijs dienstbaar zal moeten zijn, aan de realisering van bepaalde doelstellingen. Ook het basisonderwijs bereidt jonge mensen voor op de positie die zij in de samenleving gaan innemen. In die voorbereiding zal de wereld-, mens- en levensbeschouwing in voldoende mate aan bod moeten kunnen komen. Op grond van onze grondwet zijn daartoe in ons land ruime mogelijkheden. In die voorbereiding zal ook plaats moeten worden ingeruimd voor de vorming van jonge mensen tot verantwoordelijke burgers, die over voldoende sociale vaardigheden beschikken om aan hun verantwoordelijkheid voor zichzelf en hun medemensen een concrete inhoud te kunnen geven. Een voorwaarde hierbij is dat het funderend onderwijs de leerlingen voldoende basiskennis bijbrengt met het oog op verdere studie in het voortgezette onderwijs. Ten einde dit te garanderen verdient het naar onze mening overweging in de laatste drie jaar van het basisonderwijs voor een aantal basisvakken zoals rekenen/wiskunde, nederlands, engels, maatschappijleer, aardrijkskunde, natuurkunde, biologie en geschiedenis met vakleerkrachten te gaan werken. Een en ander zou inhouden dat op de te vernieuwen pedagogische academies hiertoe afzonderlijke specialisaties worden ingericht.
Tenslotte willen we nog opmerken dat leeftijdsgrenzen een minder absoluut karakter gaan dragen als gevolg van geïndividualiseerde werkwijzen zoals die thans reeds bij het lager onderwijs ingang hebben gevonden, gekoppeld aan een vermijding van het doubleren. In principe betekent dit dat sommige leerlingen reeds op 13-jarige leeftijd naar het voortgezette onderwijs zouden mogen overstappen, terwijl andere leerlingen (ook naar verwachting een minderheid) daar eerst op 15-jarige leeftijd aan toe zijn.

Besluit

In het voorafgaande is gewezen op andere mogelijkheden dan basisschool, middenschool en tussenschool. Door juist die andere mogelijkheden naar voren te halen en daarover een discussie op gang te brengen is niet iets nieuws gebracht. Reeds in 1927 — het is onlangs door de heer G. v. d. Berg, voorzitter van de vereniging voor Chr. Mavo ter gelegenheid van het 75-jarig bestaan van deze organisatie gememoreerd — brachten de drie toenmalige Ulo-organisaties een rapport uit, waarin een onderwijsweg in drie etappes werd bepleit. De Ulo zou als natuurlijke verbinding tussen het lager onderwijs en het toen nog zo geheten v.h.m.o. moeten gaan fungeren. De discussie die met dat rapport op gang is gekomen is nog steeds niet afgerond.

interview

Gesprek met minister Van der Stee

door dr. G. Puchinger

De heer mr. A. P. J. M. M. van der Stee (49) te Wassenaar is minister van landbouw en visserij. Dat is hij sinds 1 november 1973. Daarvóór was hij werkzaam op een belastingadviesbureau, voorzitter van de KVP van 1968 tot 1971, en staatssecretaris van financiën in het kabinet-Biesheuvel en enige maanden in het kabinet-Den Uyl.
De heer Van der Stee is gehuwd en heeft drie zoons en één dochter.

'Ik ben een prater, ik houd van praten en van mensen. Politiek interesseert me, omdat mensen mij interesseren: hoe reageren mensen in bepaalde situaties en hoe kan je dat beïnvloeden?

Ik ben gepokt en gemazeld in het harmoniemodel, dat is het enige wat me interesseert: mensen bij elkaar te brengen, met de aantekening erbij dat het natuurlijk erg leuk is je eigen zin te krijgen. Dat geldt in het CDA, dat geldt in het kabinet — in ieder kabinet, zonder enige uitzondering! — en dat geldt in Europa, vooral in Europa, want dat is mijn hartstocht: *Europese* politiek! Daar is het door de context zo dat de kansen grootser zijn om op die basis vanuit die belangstelling ook tot resultaten te komen.
Ik ben een Bourgondiër, daar ga ik trots op, want Bourgondië is het hart van Europa. In Europa is het zalig om Italiaan met de Italianen, Fransman met de Fransen, Duitser met de Duitsers te zijn, om je in hun hele levenssfeer in te leven; en dat kan je vooral als Nederlander.
Daarom vind ik het ook zo leuk om de Antillen er nu bij te doen, om met die mensen tot een understanding te komen; dat is een uitdaging, en uitdagingen, dat is het aardige van de politiek.
Ik heb jegens de Antillen, waar ik binnenkort heen moet, bepaalde opdrachten en zienswijzen, en daarover moet ik het met hen eens worden.
Op dit ogenblik heb ik wel aan tientallen mensen gevraagd: wie is Rozendal, de minister-president van de Antillen, en wie is Betico Croes — Betico is de voornaam en Croes de achternaam — de man van de onafhankelijkheid van Aruba? Kijk, ik leg je nu alleen maar even uit wat mij in dit alles boeit. . .'

Dit waren enkele opmerkingen midden in ons gesprek van zaterdagmiddag 4 maart, die de sleutel vormen tot het volgende gesprek met mr. A. P. J. M. M. van der Stee, onze minister

Gesprek met minister Van der Stee

dr. G. Puchinger

van Landbouw en Visserij; ze vormen tevens een onbedoelde maar duidelijke samenvatting van het gehele gesprek.
De ontvangst bij mr. Van der Stee was om verschillende redenen imponerend.
De eerste keer dat wij elkaar ontmoetten, viel op de datum van het aftreden van minister Kruisinga, dat 's avonds publiek zou worden gemaakt. Die middag spraken we een tijdlang over de jeugd van mr. Van der Stee, totdat we het interview afbraken, en in afwachting van de extra ministerraad die 's middags om vier uur zou beginnen, nog enkel spraken over het tragisch gebeuren van die dag.
De tweede keer, zaterdag 1 april, waren we bijeen van 11.30 uur 's morgens tot 's avonds 9 uur; ten bate van het interview tot 5 uur 's middags op zijn departement aan de Bezuidenhoutseweg, een gebouw dat qua interieur vanwege zijn ruime stijl imponerend is, eigenlijk een bezienswaardigheid. Zijn ministerskamer is in feite een hoge, ruime zaal. In het doodstille gebouw hebben we die zaterdag vijf uur lang vrijwel onafgebroken intensief en geconcentreerd gewerkt.
Zijn sterk persoonlijk verhaal werd gekenmerkt door een grote vaart, grote beslistheid, grote openhartigheid en een open spiritualiteit. Hij was bovendien bereid zijn spaarzame vrije tijd op twee zaterdagen in ruime mate ter beschikking te stellen, waarvoor ik hem dankbaar ben, omdat daardoor niet alleen zijn beleid, maar ook zijn motiveringen en geestelijke achtergronden duidelijk werden, iets waarom ik hem nadrukkelijk had gevraagd.
Vandaar dat hij die zaterdag 4 maart het eigenlijke interviewgesprek zelf met een zeer gewenste vraag inleidde:

"Zal ik je eens wat van mijn achtergronden vertellen?
Mijn vader was de eerste geboren Nederlander in onze familie. Ik stam namelijk uit een Vlaamse familie'.

Uit welke streek?

'Uit het Land van Waas of Waes, ten Zuid-Westen van Antwerpen.
Mijn grootvader was een zoon van een hele grote rijke boer, die tevens rentmeester speelde in adellijke Belgische families. Aangezien mijn overgrootvader vijf zonen had — mijn grootvader was de vijde — werd mijn grootvader op een pachtboerderij in Nederland gezet'.

Waar?

In Langeweg bij Zevenbergen, een heel klein plaatsje van nog geen duizend inwoners, ja, nog niet eens duizend, denk ik... Nou, daar is mijn grootvader in 1893 gekomen, en daar is in 1903 mijn vader geboren.
Dat betekent dus dat ik erg veel Belgische familieleden had, en trouwens nog hebt, want mijn oudste zus was weer met een Belg getrouwd; ze is nu weduwe.
Nou goed, mijn moeder stamt uit een Brabants-Zeeuwse familie, en dan komt er een wonderlijke mengeling, want van vaderszijde zie je een wat traditioneel liberaal katholicisme, zoals je dat in 't begin van deze eeuw in België kende, en van moederszijde was er dus dat Brabants-Zeeuws-Vlaamse sterk traditioneel katholicisme, zo van in ieder gezin een priester, zondag tweemaal naar de kerk. Dogmatisch zou ik het laatste type niet willen noemen; de Katholiek is dat nooit, wel de kerk! Zo was dat in die tijd, zo heb ik het althans ervaren. Het leergezag is in de Rooms-katholieke Kerk altijd heel sterk geweest. Dat werd iedere zondag van de preekstoel verkondigd. In mijn jeugd vertelde de Gardiaan van het klooster waaronder wij vielen — want ons dorpje was te klein om een eigen pastoor te hebben — zondags met de preekstoel of de boeren al of niet mochten werken op zondag in verband met de oogsttoestand. En daar hield iedereen zich aan.
Ja, een mens wordt bepaald door zijn achtergronden. Ik stam dus uit een zeer sterk katholiek milieu... hoewel, een *blij* milieu hoor, de pastoorsmoppen deden daar opgeld, met de talloze kostelijke verhalen over allerlei.
De protestanten maken van het geloof een probleem, maar dat is niet de Zuidelijk-katholieke neiging. Het geloof is voor ons een gelukkig bezit. Door je geloof kan je toch nog altijd aan het leven, ondanks al je ellende, iets feestelijks meegeven. Maar, en daar ben ik dan wel berucht om, dit leven is volgens mij ook een overgangsfase; daarom zijn, onder het licht van de eeuwigheid, al onze problemen zo betrekkelijk. Dat speelt bij mij en dat speelt bij veel van mijn Zuidelijk Katholieke vrinden een grote rol. De Katholieken *boven* de rivieren zijn al wat calvinistisch.
Dit is een belevingswereld. Of het nou goed of fout is, daar kan je lang over discussiëren. Zo is dat!
Zondagmorgen ging je om acht uur naar de kerk, met de hele familie; en om kwart voor ne-

gen was het afgelopen en voorbij. En wij kinderen gingen om tien uur of half elf weer naar de hoogmis, en om drie uur dikwijls naar het Lof. In de zomer niet, want dan gingen we naar het voetballen, en dan was het Lof later, want kijk, in Katholieke kringen houd je daar rekening mee. Zoals voor de vroege zondagmorgenvissers de Vissersmis om zes uur 's morgens werd gehouden. Waar dan overigens veel mensen kwamen die een feest hadden gehad, en dan daarmee hun zondagsplicht vervulden, en dan daarna vroeg in de morgen naar bed'.

Klopte dat met het nuchter blijven voor de Mis?

'O, ze hoefden niet ter communie te gaan!
En wat heel mooi was, die vroegmis duurde maar drie kwartier, dat was heel simpel, en ik zal je zeggen waarom. Want als de pater van het Capucijnenklooster, die de preek hield, langer dan tien minuten preekte, begon mijn vader, die op de eerste rij in de kerk zat, met de hele familie, net als mijn oom, die met *zijn* familie op de andere eerste bank zat, die broers begonnen dan demonstratief op hun zakhorloge te kijken, en daar hield die goede Capucijn heel wel rekening mee, geloof maar dat het hielp!
Ja, dit zijn jeugdherinneringen, en dit is dus een heel andere belevingswereld dan die van een protestants-christelijke jongere uit die tijd.
Wil je wel geloven dat ik tot mijn achttiende, negentiende jaar zelden of nooit een protestant ontmoet had? En daar krijg je later dan toch mee te maken.

Verder, want je vroeg naar mijn religieuze achtergronden, ben ik altijd een man van twee werelden geweest; dat is in zekere zin droevig, dat is voor mijzelf namelijk droevig, al hoef je 't niet te dramatiseren.
Ik ben een Jezuïetenleerling én een leerling van de Capucijnen.
Het zat zo: dat kleine dorpje Langeweg, waar we woonden, had een klooster van de Capucijnen. Ze hadden daar een Kleinseminarie, en die paters kwamen bij ons thuis, omdat ze wat afleiding, gezelligheid en een glas wijn zochten.
Kijk, het verschil tussen Jezuïeten en Capucijnen... ja, dat is een wéreld van verschil. Jezuïeten zijn hoog-intellectuelen, bij wie rationaliteit, intellectualisme en discipline de hoofdrol spelen, terwijl de Capucijnen, die één van de Franciscaanse ordes vormen, gekenmerkt door een stuk blijheid, eenvoud en armoede, een heel andere spiritualiteit opleveren. Dat waren dus wel twee heel andere werelden, en van beide ben ik leerling geweest'.

Was er bij u nog een voorkeur voor één van beide?

'Ik zal een hele gekke opmerking maken: op die mengeling van beiden zou ik Benedictijn geworden zijn. Maar dat snapt natuurlijk geen hond, als ik het zo zeg; ik moet het dus uitleggen, en dat is natuurlijk erg persoonlijk en erg individueel. Van beide kanten gaat een invloed op je uit. 't Is niet zozeer een kwestie van voorkeur voor 't één of voor 't ander'.

En waarom Benedictijn?

'Die discipline en die blijheid, van Jezuïeten en Capucijnen, komen bij de Benedictijnen ergens bij elkaar. Maar ja, het is moeilijk uit te leggen... Benedictijnen zijn mensen die een beschouwelijk leven leiden in een strenge kloostervorm, zeer arbeidzaam: vooral handenarbeid. Maar toch ook zeer intellectueel en cultureel. Denk alleen maar aan hun arbeid voor de kerkmuziek. In hen leeft nog de vreugde, de blijdschap om de schepping, om hun verkeer met God, waarbij God nog een werkelijke rol speelt.
Kijk, dit is een sterk persoonlijke impressie, die niet aan alle kanten objectief gedekt hoeft te zijn, al geloof ik wel dat 't juist is. Ik bedoel alleen maar te zeggen: zo ervaar ík het, maar je kunt er natuurlijk van mening over verschillen. En wat die Capucijnen en Jezuïeten betreft, die leverde dus tweeërlei indrukken, die op jou, als ontvankelijke jongeman, afstormden'.

U werd op school door ze gevormd?

Ik ben van die dorpsschool van Langeweg — daar waren gewone onderwijzers — op mijn tiende jaar naar 't Internaat 'Ruwenberg' in Sint-Michielsgestel gegaan, van de Fraters van Tilburg. Daar heb ik mijn lagere school afgemaakt. In augustus '40 ging ik van daaruit naar 't gymnasium, naar het Canisius College te Nijmegen, en dáár zaten de Jezuïeten net als in Katwijk.
In '42 werd dat College-gebouw van Nijmegen bezet door de Duitsers, en toen heb ik tijdelijk, een jaar of twee als extern leerling weer op dat Seminarie van Langeweg gezeten, niet met de bedoeling om Capucijn te worden, maar gewoon om het gymnasium af te lopen. Later, in 1944 ging ik weer terug naar het Canisius College, waarvan het gebouw weer vrij was geko-

men. Toen kwam de bevrijding, en in '46 haalde ik daar mijn eindexamen gymnasium-*b*.
En vervolgens ben ik rechten gaan studeren in Nijmegen.
Toen ik eindexamen deed, aarzelde ik nog of ik chirurg wilde worden of chemicus, dan wel rechten of economie zou gaan studeren. Ik heb voor 't laatste gekozen, omdat de twee laatste wetenschappen gaan over relaties tussen mensen onderling; en hoe mensen en hun denkpatronen functioneren, dát is wat mij zo interesseert.
In '48 ben ik in militaire dienst gegaan, en ben daar eind '50 weer uitgekomen, en heb toen verder gestudeerd, of eigenlijk: aan 't studentenleven deelgenomen, dat kan je beter zeggen'.

En daar heeft u mr. Dries van Agt ontmoet?

'Ja, want in de Senaat '51-'52, waarvan ik praeses was, was Van Agt ab-actis, en zijn vrouw ab-actis secunda'.

Een goede ab-actis?

'Jawel, dat was hij, ja. Maar er was ook een administrateur, een man in vaste dienst van het Corps, die veel werk deed. Maar zo heb ik daar in Nijmegen, reeds tijdens mijn studententijd Van Agt leren kennen, we spreken straks nog wel even over hem'.

Het Nijmegen van die jaren was wel iets anders dan dat van nu?

'De overgang voor iemand die van een Jezuïeten-internaat kwam, was niet zó groot, want 't was ook aan de Universiteit in Nijmegen toen nog een sterk besloten katholieke wereld. Ik bedoel daar het volgende mee te zeggen: Nijmegen van *toen* met *nu* vergeleken was nog sterk gesloten, echt een deel van het Rijke Roomse Leven.
Ik heb daar dus rechten gestudeerd. . .'

Waren er nog belangrijke leermeesters?

'Ja, de oom van Fransje, prof. mr. W. Duynstee, een Redemptorist, die rechtsfilosofie gaf; die heeft ons doordrenkt met thomistische wijsbegeerte, een groot man! Hij was in die jaren de grootste, de meest indrukwekkende. . . maar nee, beter gezegd: de man die op ons jongeren de meeste indruk maakte. Je had overigens ook de filosoof Van Melsen al in die jaren, die gaf studium generale'.

Heeft u ook prof. dr. W. H. van de Pol gelopen, die de fenomenologie van het protestantisme gaf?

'Nee, heb ik niet gedaan, ik was een echte Katholiek, en die is nu eenmaal minder gericht op theologie dan op filosofie.
De komst van prof. Henk van der Linde heb ik nog wel meegemaakt, maar hem heb ik toch ook niet gelopen. Rechtenstudenten uit die tijd liepen heel weinig college.
Maar als je even teruggaat, als je me zou vragen waar ik mijn belangstelling voor de politiek vandaan heb: er was op het Canisius College een oude pater Jezuïet, pater Scheerboom, dat was een man — ik herinner me hem nog als de dag van gisteren — die in de vierde of vijfde klas bij de eerste geschiedenisles kwam binnenstormen, en aanving: 'Jullie hebben altijd zo graag vragen met antwoorden', en vervolgde met: 'Schrijf maar op: Wat zijn de politieke, economische, culturele, en noem nog maar twintig adjectieven, gevolgen geweest van het Wiener Kongress?' En op die vraag heeft hij gewoon twee, drie jaar in zijn lessen voortgeborduurd.
Wat bedoel ik daarmee? Dit: hij plaatste de hele geschiedenis in één patroon, een *Europees* patroon, met het goede Vaderland inbegrepen, met de liberale bewegingen, met Thorbecke enzovoort, alles in *Europees* patroon. Hij commentariseerde ook de dagelijkse politiek. We zaten er ademloos naar te luisteren.
Ja, dáár komt mijn politieke belangstelling vandaan. Hij was toen zestig.
Dit is een wat bonte mengeling opmerkingen, maar ik moest dit even kwijt. . .
Er was nog een andere leraar op het Canisius die indruk maakte: dr. Hertog, die gaf klassieke talen. De man, die de oorlogsjaren in Zwitserland had doorgebracht, in Montreux, was wel het prototype van een Jezuïet. Het contact met deze leraar, de gesprekken met hem, de wijze waarop hij zijn leerlingen beïnvloedde, niet zozeer op zijn vakgebied, maar meer in 't algemeen, is van belang geweest, ook voor mijn ontwikkeling.
Vergeet niet, op zo'n Internaat leefde je in nauwe relatie met je leraren. Je kwam in geen drie maanden thuis, alleen met de officiële vakanties en misschien een keer met Allerheiligen, in november.
Je leefde daar ook in een typische mannenwereld. Als er toneelstukken opgevoerd werden, werden de meisjesrollen herschreven, en omgevormd tot mannenrollen!

Gesprek met minister Van der Stee *dr. G. Puchinger*

Ik breng het nu allemaal wat ongeordend, je ziet maar of je het opneemt, maar ja, ik denk er zo weer eens aan terug. . .'

Speelde in dat alles de religie zelf een rol, of was het meer het klimaat?

'Nee, meer het culturele klimaat dan de religie. Het was in die tijd dat in de godsdienstlessen de vijf godsbewijzen nog van belang waren. Het was de tijd dat de apologie als vak nog een rol speelde, de geloofsverdediging'.

Speelt dat alles voor u nú nog een rol of is het alléén maar verleden?

'Het heeft religieus meegebouwd, maar je moet het goed zien: meer als een soort religieus fundament, maar niet als iets waarmee je dagelijks bezig was.
In de ontwikkeling van de kerk zijn vandaag veel zekerheden die je toen had weggeslagen. Ik herinner me in Nijmegen de colleges Katholiek Huwelijksrecht van prof. Van Wely. Er waren soms hele discussies, want de man was een puur scholasticus: hij bewees dat iets zo was, omdat de kerk het nu eenmaal al tweeduizend jaar zo geleerd had!
Kijk, in die jaren dat ik in Nijmegen studeerde, werd het existentialisme in Leuven al gedoceerd, maar Sartre was in Nijmegen officieel nog verboden lectuur. Het maandschrift *Te Elfder Ure* begon toen overigens al te verschijnen. De doorbraak begon dus te komen. Maar 't was en bleef in Nijmegen toch een erg besloten wereld, van waaruit je hoogstens enige *aanraking* had met anderen, zoals met de studenten van de Vrije Universiteit.
Ik vond het ook altijd heel aardig als we met Katholieke Studentenverenigingen van elders te maken hadden. Die waren veel fanatieker, hadden een veel strijdbaarder Katholicisme dan wij, want daar hadden wij in Nijmegen geen behoefte aan, dat het Katholicisme zo nodig verdedigd moest worden, dat leefde bij ons veel minder. Wij in Nijmegen accepteerden de protestanten gewoon zoals ze waren, en verwachtten zonder meer dat ze ons ook accepteerden zoals wij waren.
Er zat tussen Nijmegen en Tilburg en de andere Katholieke studenten aan de Rijksuniversiteiten en -Hogescholen een wereld van verschil, net als hoogstwaarschijnlijk tussen de studenten van de VU en SSR.
Nu speelt daar ook een stukje zuidelijke mentaliteit in mee, denk ik. Toen ik voor 't eerst op een Anti-revolutionair Partijconvent kwam, schrok ik me rot vanwege de ongenadige manier waarop daar gevochten kon worden, terwijl het tegelijkertijd een stuk bewondering in me opriep. — Ja, dit gooi ik er maar even tussen door, 't sluit niet logisch aan, maar tekent dezelfde sfeer en verhoudingen.
Uit die heel totaal andere sfeer komt ook het verwijt voort dat wij Katholieken minder principieel of zelfs onbetrouwbaar zouden zijn. Dat is helemaal niet waar; wij zijn wel veel relativerender en wat afstandelijker.
Voor de Zuidelijke Katholieken is de *wet* een heilige norm, waar je niet aan mag komen, ook niet wanneer de werkelijkheid niet altijd aan die norm beantwoordt. Dat is dan jammer, maar niet altijd onoverkomelijk.
Bij een Noordeling, in de calvinistische dogmatiek — 't is eigenlijk niet juist het zo te noemen, maar je begrijpt me wel — bestaat de neiging om als de wet niet vervulbaar is, die wet eerlijk aan te passen aan de werkelijkheid.
Neem bijvoorbeeld de bekende mgr. Bekkers, de bisschop van Den Bosch, die man was in zijn theologische opvattingen heel conservatief, maar in pastoraal opzicht zéér vooruitstrevend. Hij was een man voor wie normen, geboden onaantastbaar waren, maar die gelijktijdig een geweldig begrip voor de pastorale werkelijkheid kon opbrengen.
Al dat soort worstelingen zie je ook in de discussies rondom de abortuswetgeving en alle andere ethische problemen, die aan de orde zijn of komen, euthanasie bijvoorbeeld, genetische beinvloeding enzovoort.
't Is maar een bespiegeling, een uitwijding. . .'

En dat was Nijmegen?

'Ja, in grote lijnen wel. Het was toen nog een volstrekt verwerpelijke gedachte je in je studententijd met politieke zaken bezig te houden. Ik herinner me dat baron Van Voorst tot Voorst, toen voorzitter van de Adelbertvereniging, toch voor bomvolle zalen sprak over noodzakelijke wendingen in de Katholieke politiek. Welter sprak daar ook. En Romme werd door de studenten het *Aan U o Koning der Eeuwen* van Schaepman toegezongen, maar wel spottend hoor! Romme was toen de onbetwiste grote politieke leider.
Maar goed, ik ben in '56 afgestudeerd, en toen ben ik dus terecht gekomen op een belastingadviesbureau te Arnhem. Ik had mij als jurist na-

melijk fiscaal-juridisch gespecialiseerd. Ik ben dus géén accountant, wat vele mensen denken, maar een gewoon gespecialiseerde jurist. Dat is mijn hoofdberoep gebleven tot '71, toen ik op 14 juli staatssecretaris werd.
Ik trouwde vóór mijn afstuderen en ik vestigde mij in Arnhem.
Je kwam in Arnhem, werd als Katholiek intellectueel lid van de Adelbert-Vereniging, je bouwde je praktijk en kennissenwereld op en zo ben ik van de afdeling Arnhem van de Adelbert-Vereniging voorzitter geworden en in '59 voorzitter van de KVP in Arnhem. Wat het laatste betreft heel simpel, omdat een kennis van me, die voorzitter was, rechter werd in Maastricht en dus verhuisde. Ja, zo ben ik in de politiek gekomen. En ik werd om de een of andere reden altijd voorzitter, dat begon al in mijn studententijd: praeses van mijn studentendispuut en praeses van de Corpssenaat. Als voorzitter van de afdeling Arnhem van de KVP werd ik automatisch lid van het Kringbestuur Gelderland, ben daar in '63 voorzitter van geworden en werd daardoor weer automatisch lid van het landelijk partijbestuur van de KVP. In '65 ben ik door Marga Klompé, die toen vice-voorzitster van de Partij was, verleid om lid van het Dagelijks Bestuur te worden, en eind '67 werd ik gekandideerd als Partijvoorzitter'.

Was het een spirituele of een organisatorische zaak voor u?

'Beide.
In '63 maakte de KVP de beste verkiezingsuitslag aller tijden, het was na het kabinet-De Quay. Er was al een zekere onrust of wij zo door moesten gaan, dan wel — tweede mogelijkheid — uitgroeien tot een algemeen christelijke volkspartij dan wel samen met de AR en CH een nieuwe christelijke partij formeren. En toen dat vraagstuk ging spelen, werd ik lid van het Partijbestuur, in '63.
Aan die discussies heb ik jaren lang deelgenomen in de KVP, later in de Groep van de Achttien, samen met de AR en CH. Dat was toen een heel indringende discussie in de KVP. Mensen als Marga Klompé, Frans van der Gun — de NKV-er, nu nog lid van de Tweede Kamer — en ook ikzelf waren voorstanders van omvorming van de KVP, een openbreking van de KVP, een uitgroei tot een christen-democratische partij als bijvoorbeeld de Belgische CVP, de Christelijke Volkspartij, een partij die zich politiek baseert op de grote zedelijke waarden van het christendom. Anderen, zoals Aalberse en Schmelzer, koersten meer op samenwerking aan met de AR en CH, en uiteindelijk heeft die stroming de overhand gekregen.
Van die jaren dateert het beeld van het vijfstromenland in de KVP. Vijf stromingen: de stroming van Van der Grinten — de informateur van vorig jaar — die de oude KVP wilde voortzetten; de stroming Couwenberg, die van het DCN, het Democratisch Centrum Nederland, de man die de KVP wilde deconfessionaliseren, maar niét van zijn ideologie ontdoen — dat moet er wel nadrukkelijk bij, want daarover zijn werelden van misverstanden ontstaan bij AR en CH —; voorts wat we toen noemden de christen-democraten, die dus die Christelijke Volkspartij nastreefden, en die vielen weer uiteen in een groep die samen met AR en CH wilden gaan, en een groep die dat niet wilde, en dan de christen-radicalen, de groep rond Jurgens en Van Doorn.
Daar zijn dus enorme interne veldslagen over uitgevochten. En in die periode was ik als lid van het Dagelijks Partijbestuur en later als voorzitter van de KVP ten nauwste bij alles betrokken. Uiteindelijk waren er twee dominante groeperingen: de christen-democraten en de radicalen. Ik ben toen voorzitter geworden omdat ik voor beide groeperingen op dat moment de enig aanvaardbare figuur was, behoudens Veringa, maar die zat toen in 't kabinet-De Jong. Ik was dus de enige die bij allebei op de lijstjes van kandidaatvoorzitters voorkwam. Maar uiteindelijk zijn de radicalen begin '68 uitgetreden.
Mijn partijvoorzitterschap heeft dus in het teken gestaan van het bijeenbrengen van AR en CH met de KVP op één noemer, besprekingen in de Groep van de Achttien, van besprekingen over open of gesloten partijformatie, een partij van christenen of een christelijke partij, daar stond ik toen middenin in al die discussies.
Omstreeks juli '71 moest ik in ieder geval mijn partijvoorzitterschap neerleggen, want de termijn was om, maar ik had nog altijd een vrij beroep: lid van de maatschap Begeijn, Van Arkel en Co, belastingsadviseurs te Arnhem, en ik wilde niet wéér voor een herverkiezing als voorzitter in aanmerking komen, want met de KVP raakte ik de helft van mijn tijd kwijt. Ik kon dat een paar jaar doen, maar natuurlijk niet voor goed; ik moest dus óf de politiek uit óf er helemaal in.
Toen ben ik in juli '71 op verzoek van mr. R. J. Nelissen, de minister van Financiën van het kabinet-Biesheuvel, staatssecretaris geworden aan

Gesprek met minister Van der Stee *dr. G. Puchinger*

het Departement van Financiën; dus helemaal de politiek in!
Nelissen is de man van wie ik politiek-bestuurlijk het meest geleerd heb, en voor wie ik nog steeds een enorme bewondering heb. Een ongelooflijk bekwame vent, met een geweldig vermogen om belangrijke en onbelangrijke zaken te scheiden, uiterst consequent en een heel sterk bestuurder'.

Wat is een sterk bestuurder?

'Een man die er in slaagt om z'n ideeën, zijn verlangens en zijn wensen niet op te leggen aan, maar over te dragen aan de mensen met wie hij samenwerkt.
Ik zal 't uitleggen.
Een man die niet regeert bij oekases, maar die zijn medewerkers, die het beleid moeten uitleggen, inspireert en overtuigt dat het zó moet en niet anders. Een man die een team van loyale medewerkers creëert. En dat met grote snelheid weet te doen. Een man die ook bereid is te luisteren naar die mensen en hen in hun deskundigheid tot hun recht laat komen. Een man die bij voorkeur anderen laat werken; zelf alleen maar stimulerend, ordenend en corrigerend optreedt. Wat ze bij de Amerikanen wel noemen 'managing by exception'. Daar bedoelen ze dan mee dat men alleen maar ingrijpt als een bepaald kader wordt te buiten gegaan. 't Is misschien nog niet eens de meest heldere formulering, maar laat maar, anders kost het je wéér een halve kolom.
Nou, in die zin was en is Nelissen een groot bestuurder. Misschien is hij als minister van Financiën wel eens te hard geweest, heeft hij wel eens een te zwaar stempel op 't kabinet-Biesheuvel gedrukt, maar 't is een man die — wéér een Engelse uitdrukking — who can deliver, een man die iets tot stand brengt, die iets klaar krijgt.
Ja, ik had een nieuw, pas ingesteld staatssecretariaat, wat inmiddels al weer verdwenen is: met een heel kleine eigen portefeuille: gemeentefinanciën en domeinen. Ik opereerde daarom, in talloze budgettaire en andere aangelegenheden, vooral als zijn tweede man. Je moet je ook realiseren dat je in de keuken van het bestuur zit...'

En dat was fijn...

'Ja, want daar heb ik ontzettend veel geleerd, zowel van Nelissen als van veel topambtenaren daar, van mannen als Oort, Van Bijsterveld, Huijsmans en Middelhoek. Ik vind dat de persoonlijke rol van veel topambtenaren vaak te veel onderschat wordt, ondanks alle gepraat over de Vierde Macht. Dat zijn werkelijk hele grote mannen, ongelooflijk capabel, en loyale, uiterst loyale mensen. Ja, je moet het hebben meegemaakt...
Nelissen was ook een heel hartelijke man. Hij wordt vaak gezien — de term is van hemzelf — als een gifkikkertje, maar dat is alleen de uiterlijke schijn'.

En toen kwam de overgang van Biesheuvel naar Den Uyl?

'Ik ben daar heel simpel in, ik ga mee naar waar mijn partij mij stuurt. Nu ja, ik was tijdens de formatie van het kabinet-Den Uyl gekozen Tweede Kamerlid en tevens demissionair staatssecretaris, en heb dus die hele formatie intens beleefd. Burger heeft het ongelooflijk knap gedaan'.

Waarom?

De wijze waarop hij zijn einddoel — Den Uyl in het zadel te helpen — heeft weten te realiseren, is een uiterst knap staaltje van politieke stuurmanskunst. Ik aarzel niet om Burger een staatsman van grote klasse te noemen. Maar 't is wel jammer geweest — en ik vind dat nog steeds — dat hij slechts door een 'inbraak' kon slagen, hoezeer ik de persoonlijke overwegingen van De Gaay Fortman en Boersma respecteer.
Want dáárdoor alleen is die uiterst dominante positie van Den Uyl mogelijk geworden'.

Waarom?

Andriessen heeft deze 'weeffout' nooit gewild. Hij was toen naar mijn mening de knapste tegenspeler van Burger. De gevolgen daarvan hebben we in latere jaren ervaren.
De socialistische politiek was er in die dagen op gericht de christen-democraten uit elkaar te spelen, en het heeft er lang de schijn van gehad dat die opzet gelukken zou. Ja, en ik denk niet dat iemand scherper beseft heeft wat het zou hebben *kunnen* betekenen dan Andriessen.
Ik ben toen lid geworden van die nieuwe club van Den Uyl, en ik heb toen een half jaar als staatssecretaris van belastingen met Duisenberg samengewerkt'.

Was het boeiend?

'Duisenberg was en is een heel andere man dan

Nelissen. Een zeer boeiende man. In tegenstelling tot Nelissen een gequalificeerde deskundige, maar minder een bestuurder. Ik ben hem erg gaan waarderen. Hij heeft het ontzaglijk moeilijk gehad als minister, vanwege de dominante rol van Den Uyl. Ja, hij was wel een heel andere persoonlijkheid dan Nelissen.
Duisenberg is de man geweest die mij na een half jaar uiteindelijk ertoe bewogen heeft minister van Landbouw en Visserij te worden, een departement waarvan ik eigenlijk bitter weinig wist.
Ik ben op 1 november '73 minister geworden van Landbouw en Visserij, ja, de roepnaam is Landbouw. Ik ben toen direct in de oliecrisis terechtgekomen. Dat zijn wel de verschrikkelijkste weken van mijn leven geweest, want in Brussel waren prijsonderhandelingen aan de gang, en hier in Den Haag werd gediscussieerd over de noodzakelijke maatregelen in verband met het olie-embargo. Dat betekende beurtelings Brusselse en Haagse nachtzittingen. Bovendien kwam er in '74 een uitbarsting van boeren-ongenoegen tegen de Europese landbouwpolitiek, niet zozeer tegen mij gericht, veel meer tegen hun eigen leiders en tegen Brussel. Nadien is het allemaal makkelijker geworden, maar 't is een uiterst roerig jaar geweest.
Ik werd minister toen alle andere collega's zich reeds lang ingewerkt hadden, en nadat er een jaar op mijn departement door ziekte van mijn voorganger en vertrek van diens voorganger naar Brussel niet veel gebeuren kon. Boersma had toen Lardinois aftrad het departement gedurende vijf maanden ad interim beheerd, en mijn voorganger mr. T. Brouwer was eigenlijk al een ziek man toen hij kwam'.

Hoe was de sfeer in het kabinet-Den Uyl?

'Het kabinet-Den Uyl was in zekere zin een wonderlijke club. Zéér sterk gedomineerd door Den Uyl, die op mij altijd de indruk gemaakt heeft zijn voornaamste levensvreugde te vinden in eindeloze kabinetsvergaderingen. Een gedreven man, die in enkele jaren tijd het aanzien van Nederland volstrekt zou willen veranderen, maar ergens ook wel wist dat hij dat niet kon. Die eindeloze kabinetssessies werden trouwens door veruit de meeste van mijn collega's, van welke partij dan ook, vaak verafschuwd, omdat het soms meer op een debatingclub leek dan op een bestuurscollege, geroepen tot beslissingen.
Begrijp me goed: je gaat zo'n club toch erg waarderen, omdat je zo eindeloos veel lief en leed met elkaar deelt. Ik heb daarbij ook heel nadrukkelijk veel bewondering voor Den Uyl. Ik noteer hier alleen maar een paar schaduwzijden.
Duisenberg was een veel realistischer man, die de grenzen van het politiek mogelijke naar mijn mening beter onderkende.
Van Kemenade speelde een heel eigen rol'.

In de zin van...

'Een man die zich met alle facetten van het beleid bezig hield, en op bepaalde aspecten daarvan langdurig kon doorhameren, zeer knap en zeer vermoeiend. En dan natuurlijk de eigen rol van Van Agt als leider van die minderheidsgroepering van die zes christen-democraten, waaronder de licht explosieve Boersma. Gaius kende ik vóór die tijd niet. Ik ben hem geweldig gaan bewonderen. Hij is in de volle zin van het woord een wijs man, met wie ik veel contact gekregen heb.
Dan Vredeling, in zekere zin een geliefd enfant terrible; en Lubbers, met wie ik zakelijk erg veel contacten had, die ook een persoonlijke vrind van me is geworden.
Je kijkt altijd met gemengde gevoelens terug op zo'n club, want die vier jaren zijn toch wel door de 10-6-verhouding gedomineerd!
Gruyters speelde een heel eigen rol in het kabinet: een volstrekte individualist, uiterst intelligent, een zeer scherp inzicht in veel problemen; gelijktijdig zijn eigen inzicht wel eens overschattend.
Ik kan me voorstellen dat Van Agt die jaren toch wel als een lijdensweg moet hebben ervaren. Hij werd constant in een vechthouding gedwongen, die hem wezenlijk niet ligt. Daaruit is die grandioze koppigheid te verklaren, die hij soms ten toon spreidde. Wilde hij iets bereiken, dan *moest* hij bijna wel op het onredelijke af worden. Hij werd als het ware het symbool van de minderheidspositie.
Het is droevig dat dit zo wonderlijk geboren kabinet nooit een echte coalitie is geworden. Het kabinet-Van Agt is binnen drie maanden op dat punt veel verder, omdat daarin de bereidheid bij alle leden, om ruimte te scheppen voor elkaar, veel en veel groter is dan in het kabinet-Den Uyl, en omdat Van Agt er bijna een panische afkeer van heeft dat die zelfde situatie van het kabinet-Den Uyl, maar dan omgekeerd, opnieuw zou ontstaan.
Er wordt wel eens gezegd dat Van Agt een betonnen bunker is, en dat is wel eens zo geweest, maar ook alléén omdat Dries niet anders *kon*,

want hij *wilde* dat niet zijn!
Dan Van Doorn, een man waar niemand ooit van kon bevroeden wat hij werkelijk dacht. Hij is jaren lang mijn buurman geweest in de ministerraad'.

Wie was de ander?

'Lubbers... maar hem leren kennen — Van Doorn — was onmogelijk.
Dit is een wat persoonlijke opmerking, en ik zeg dit omdat ik het vervelend vind als je mensen niet kunt doorgronden. Maar 't is zeker zo dat er vaak onrechtvaardig met modder naar hem gesmeten is. Het is bekend dat hij op het menselijk vlak in alle stilte ontzettend veel goeie dingen als minister gedaan heeft, hoe het beleid dan ook mocht overkomen.
Van Boersma zei ik al dat hij licht explosief is. Ik heb vroeger wel eens tegen hem gezegd — en ik teken aan dat ik zelf Zuiderling en Katholiek ben —: 'Jaap, als jij nou eens geen AR-man was, niet gereformeerd, geen oud-Vakbondsbestuurder en geen Fries, dan zou je de geschiktste vent van de wereld zijn'. We hebben daar veel om gelachen, en zo af en toe praatte ik eindeloos met hem.
Eén van de grote eigenschappen van Joop den Uyl was: het was *zijn* club en hij liet nooit iemand vallen, het waren *zijn* mensen'.

Behalve dan toch Van Agt...

'In die tijd was het toch zo!
Maar goed, het is altijd een mixture, een mengsel van ervaringen, zo'n kabinet'.

En het is ondanks de grote verkiezingswinst van Den Uyl verdwenen

'Ja, daar zeg je nou zo iets. Ik heb sinds september '77 al niet meer geloofd in een tweede kabinet-Den Uyl, omdat naar mijn mening de menselijke mogelijkheden daartoe geleidelijk aan kwamen te vervallen. Ik bedoel daarmee te zeggen dat partijen die, mensen die zozeer met elkaar in gevecht raken over punten en komma's, over personen die al dan niet deel zullen mogen uitmaken van een kabinet, geleidelijk aan minder en minder gaan geloven in de mogelijkheden van een cordiale samenwerking. Over en weer wordt natuurlijk het geloof dat men ruimte zal krijgen voor een eigen stuk beleid, voor een eigen inbreng, dan minder en minder. En men kán ook niet alles vooraf regelen. Niemand immers weet wat de toekomst gaat brengen, en wat voor problemen er kunnen komen. Je moet dan, *als* je met elkaar in zee gaat, het vertrouwen hebben dat je ook niet-voorziene problemen kunt oplossen op een voor allen aanvaardbare wijze. Nog weer anders uitgedrukt: psychische condities waaronder het mogelijk was, werden in september '77, volgens mij, al minder en minder.
Het is voor mij nog altijd een raadsel dat de socialisten erop *durfden* te spelen, dat we eerst maar met de VVD moesten gaan praten. Het is me een raadsel hoe ze het *aandurfden* om drie topleiders van het CDA zo te behandelen! Daarmee hebben ze het treffende bewijs geleverd dat ze in wezen niets van het hele CDA begrijpen, in tegenstelling tot de huidige leiders van de VVD, wát voor gekrakeel er ook in die verhouding kan optreden. Maar ja, dat is ook voor een deel de verkiezingsbacil van maart 1978 geweest!
Kijk, je verwacht dat politici een groot aanvoelingsvermogen hebben, voor wat ook anderen dan hun eigen achterban beweegt, of althans dat ze de wil hebben om dat te begrijpen. Maar dat was, althans naar mijn gevoelen, hier toch niet het geval. En daarmee hebben de socialisten, tegen de zin van het CDA, zichzelf buiten spel gezet. En de maskerade die nu opgevoerd wordt, om dat te verbloemen, is voor mij alleen maar potsierlijk te noemen. Wanneer Den Uyl nu beweert dat dit kabinet-Van Agt er niet legitiem zit, of althans woorden van die strekking gebruikt, dan vind ik dat gewoon jammerlijk!
Wat mijzelf betreft, mijn naam dook in die formatie nu eens op en verdween dan weer. Ik wist wat Van Agt met mij wilde, daarover hadden we het gehad, maar 't was de vraag of hij dat waar kon maken. Het was dus wel spannend. Van de andere kant ben ik me er diep van bewust geweest, altijd, dat je geen *recht* hebt om als minister terug te komen, en ik heb me er altijd op ingesteld dat zo'n formatie een tombola is, met negentig procent nieten. Dus kan ik nou niet zeggen dat het me zó raakte. Maar zeven *maanden* in onzekerheid verkeren, en absoluut *niets* kunnen 'plannen', vormt wel een ervaring die ik niet graag opnieuw zou willen meemaken. Dat speelt namelijk ook in je gezin, dat in die onzekerheid deelt.
Kijk, die overgang van de ene combinatie naar de andere regeercombinatie raakt mij, zoals ik al even opmerkte, persoonlijk niet zozeer. In elk kabinet, van welke samenstelling dan ook, probeer

je toch je eigen inzichten en die van je eigen partij tot gelding te brengen. Dat is je opgave. Ik geloof namelijk niet in een tweedeling in de Nederlandse politiek, en dat is de consequentie van ons politiek systeem, dat nu eenmaal altijd meerdere combinaties mogelijk maakt. Uiteraard moet dit alles steeds geschieden binnen het kader van een regeringsprogram en afspraken, zoals die bij de formatie ook met je eigen partij gemaakt zijn'.

Hoe functioneert uw eigen departement?

'Soms vraag ik me wel eens af of *Landbouw en Visserij* niet een heel andere naam zou moeten hebben, los van de Visserij, want dat is een hoofdstuk apart. Het zou het ministerie voor Voedselvoorziening en Plattelandsontwikkeling genoemd kunnen worden. Daarop is natuurlijk ook weer heel wat af te dingen, maar 't geeft misschien toch een beter beeld van waarmee we hier bezig zijn.
Landbouw was vroeger een ministerie van en voor de boeren. Die tijd is voorbij. De verwerking van en handel in landbouwprodukten is in zekere zin even belangrijk als de primaire produktie van landbouwprodukten. We volgen de voedselvoorziening van de grond tot aan de leveranciersdeur van de winkel, met alles wat daarmee samenhangt, zoals de Veterinaire Dienst, de Plantenziektenkundige Dienst, het landbouwonderwijs — tot en met Wageningen toe — het landbouwonderzoek, de voorlichting aan de boeren en zo voort. De landbouwindustrie maakt in omzet circa 30% van de totale industrie uit. Wij exporteren aan verwerkte landbouwprodukten meer dan ƒ 20.000.000.000 per jaar.
En aan de andere kant is er dan de plattelandsontwikkeling, de landinrichting, het moderne woord voor ruilverkavelingen, de bossen, de jacht, de sportvisserij, en dan als hoofdstuk apart nog de zeevisserij.
Landbouwbeleid is volstrekt geïntegreerd binnen de Europese Gemeenschap. De belangrijkste beslissingen neem ik in Brussel met m'n acht andere Europese collega's uit de EEG. Ik breng dan ook zowat 30 tot 40% van mijn tijd buiten Nederland door. Ik ben in zekere zin de grootste reiziger van het kabinet, misschien nog wel meer dan Van der Klaauw en zeker meer dan De Koning.
Dit departement vormt een wereld apart, met een ongelooflijk breed relatiepatroon, terwijl het toch van oudsher geen staatssecretariaat heeft. Landbouwpolitiek is verre van eenvoudig, en het kost veel tijd en moeite om je er in te werken. Maar 't is een uiterst boeiende zaak. Ik doe het erg graag, hoewel het een slopend beroep is, dat soms ongehoorde fysieke inspanning vraagt. De meeste Europese landbouwministers zijn dan ook robuuste sterke mannen en dat moet ook wel, anders houd je het niet vol.
Vooral de brede geschakeerdheid van onderwerpen waar je mee bezig bent, is het die het zo boeiend maakt. Met name de Europese politiek is fascinerend, hoe moeilijk die op dit ogenblik ook loopt. Want het vuur en het idealisme, waarmee we twintig jaar geleden de EEG gestart zijn, is gedoofd en vervaagd. Maar de EEG is toch een werkelijkheid geworden, die niet meer weg te denken is, en die onherroepelijk sterker zal worden. Het vormt een stuk schaalvergroting die noodzakelijk is voor de mensheid die op weg is naar een mondiale eenheid.
Het is heel interessant dit vanuit de geschiedenis te benaderen. De geschiedenis van de Griekse stadsstaatjes, de opkomst en het verval van het Romeinse Imperium, een Karel de Grote, de wording van de Franse eenheidsstaat, en honderden jaren later weer een éénwordend Duitsland en Italië — het laatste land worstelt nog steeds met het verleden — het is een golfbeweging, die onherroepelijk zal doorgaan, dat is mijn vaste overtuiging. En het klinkt wat pathetisch, maar het is vanwege de roeping die Europa in de wereld heeft, dat we door *moeten* gaan. Is het je wel eens opgevallen hoeveel oorlogen in de geschiedenis ontstaan zijn vanwege economische belangen?
Goed, dit is een klein stukje filosofie, wat onbeholpen weergegeven, omdat het zo kort geformuleerd is. Maar het moet je via deze context duidelijk zijn dat dit een fascinerend departement is!'

Hoe is de organisatie van uw departement? Hoeveel mensen werken er?

'Ruim dertienduizend, waarvan circa twaalfhonderd op dit ministerie zelf. Het is een sterk gedecentraliseerd departement, waar veel ambtelijke bevoegdheden gedelegeerd zijn naar verschillende diensten, zoals bijvoorbeeld het landbouwonderwijs, het landbouwkundig onderzoek — waar meer dan tweeduizend mensen werken en daarmee het grootste researchapparaat van Nederland vormend — de Landinrichtingsdienst, het Staatsbosbeheer, om maar enkele voorbeelden te noemen. Alleen al ons controle-

apparaat, de Algemene Inspectie Dienst, de AID, is een boeiend fenomeen, dat zich bezig houdt met controle op naleving van voorschriften in de visserij, in de paardensport, bijvoorbeeld doping bij paardensport, en in de bloembollenwereld. Dit zijn maar een paar willekeurige voorbeelden, omdat het ondoenlijk is het hele arbeidsterrein te beschrijven.
In feite is het departement geheel georganiseerd in twee directoraten-generaal en een aantal staf-diensten, die rechtstreeks onder de secretaris-generaal ressorteren. Ik heb dan nog helemaal niet genoemd zaken als de agrarische ontwikkelingshulp, waar we veel aan doen, de exportbevordering — wist je dat we een draaiorgel hebben, dat op alle landbouwtentoonstellingen in Europa en soms daarbuiten rondzwerft? — milieuproblematieken, en zo kan ik nog eindeloos doorgaan.
Heel plezierig is dat dit ministerie van oudsher bijzonder goed georganiseerd is, en een hoog gekwalificeerd bestuursapparaat vormt. Met name mijn secretaris-generaal mr. G. van Setten is er dagelijks mee bezig om dat zo te houden. Ik denk niet dat er ministeries zijn, die méér doen aan de vorming en opleiding van hoofdambtenaren dan dit. Dat is niet alleen mijn verdienste, maar vooral van de ambtelijke leiding.
Het is een departement met een grote clubspirit, en niet een republiek van verdeelde directoraten-generaal. En ook dat maakt het boeiend om hier te werken'.

Met welke collega's hebt u het meest te maken?

'De kollega's waarmee ik het meest te maken heb zijn om te beginnen uiteraard de minister van Financiën, de minister van Economische Zaken — denk aan alle industrie-politieke zaken — de minister van CRM — natuurbescherming en dat soort zaken — voorts de ministers van Volksgezondheid, Sociale Zaken en Ruimtelijke Ordening. En dan natuurlijk nog de collega's van Buitenlandse Zaken, voor de Europese politiek, en Ontwikkelingssamenwerking.
Landbouw is ook een typisch departement, omdat de meeste ministeries met zeer bepaalde facetten van alle sektoren te maken hebben, maar alleen *Landbouw* heeft te maken met *alle* aspecten en facetten van één sector. Vandaar dat vrij ingewikkelde relatiepatroon. Dit departement is in zekere zin een buitenbeentje'.

Welke zijn als minister van Landbouw en Visserij uw naaste politieke doeleinden?

'Het allereerste doel in de landbouwpolitiek is natuurlijk te zorgen dat ook de boeren een redelijk inkomen kunnen vormen. Je kunt dit eigenlijk uitsplitsen naar twee kanten: hun opbrengsten en kosten.
Voor wat de *opbrengsten* betreft, dat betekent: markt- en prijsbeleid. Wat krijgen ze voor hun produkten en worden die efficiënt verwerkt en zo goed mogelijk verkocht?
En anderzijds *de kosten:* die worden onder meer bepaald door de omstandigheden waaronder de boeren werken, met andere woorden: zijn hun bedrijven groot genoeg, zijn ze goed verkaveld, zijn er voldoende wegen, is de afwatering voldoende?
Het eerste deel van het verhaal, het markt- en prijsbeleid, is vooral een Brusselse zaak, een EEG-aangelegenheid, terwijl de andere kant — het mooie woord daarvoor is structuurpolitiek — veel meer een nationale aangelegenheid vormt.
Wanneer je de kosten van de opbrengsten aftrekt, resteert een inkomen, waarvan ook de fiscus zijn deel nog wil hebben, terwijl daarnaast de sociale verzekeringen hun aandeel vragen. Ook daarop richt zich dus onze belangstelling!
Dit dus wat betreft onze eerste hoofddoelstelling.
De tweede is dat de consument een goed gevarieerd voedselpakket kan krijgen tegen redelijke prijzen. Het is duidelijk dat juist hier een spanningsveld ligt: hoge prijzen zijn profijtelijk voor de boeren, maar niet plezierig voor de consument.
In diepste wezen is alles wat we nastreven vanuit deze twee doeleinden te verklaren, maar zeker niet volledig, want dan zou ik een boek moeten schrijven!
Ik vul toch nog even aan: ik vergeet dan maar heel bewust — want je kunt niet alles opsommen — de inrichting en het beheer van het landschap, alle milieuproblematiek waarmee we te maken hebben: mest, gier, stank. En zo zijn er nog meer aspecten te noemen, die ik maar vergeet. Denk alleen maar aan de energie-politiek en de gasprijzen voor de tuinders'.

U beheert ook de Antillen?

Dit is voor mij een nieuwe uitdaging, die ik van De Gaay Fortman heb overgenomen. Hij is een groot kenner van de Antillen. Dat ben ik zeker niet. Het is een heel aparte wereld.

Gesprek met minister Van der Stee *dr. G. Puchinger*

De Nederlandse Antillen bestaan uit zes eilanden, die in economisch en cultureel opzicht onderling veel minder verbonden zijn dan men in Nederland veelal denkt.
Een Belgische staatsman heeft eens aan zijn koning gezegd: 'Sire, il n'y a pas des Belges'. Datzelfde zou je ook kunnen zeggen van de Antillianen. Er zijn Curaçaoërs, Arubanen etcetera.
Er zijn eigenlijk twee hoofdproblemen, die in de komende jaren de aandacht trekken, een politiek en een economisch.
Het eerste vraagstuk is *politiek:* de eens komende onafhankelijkheid en de drang naar een verdere 'vereilanding'.
Het is in het algemeen heel opvallend dat terwijl we in de loop van de wereldgeschiedenis naar steeds grotere staatkundige eenheden groeien, er gelijktijdig een geweldige hang naar regionalisatie bestaat. Denk aan wat er in Spanje gebeurt in Baskenland, in Catalonië en Asturië. Kijk naar de devolutie in Engeland, in casu Schotland en Wales, en zie wat er bij onze Zuiderburen gebeurt.
In wezen willen velen op de Antillen hetzelfde: een vergaande overdracht van bevoegdheden van het centrale gezag aan de eilanden. Men wil zelfs de souvereiniteit terugbrengen naar de eilanden, die dan samen de Unie van de Antillen moeten gaan vormen.
Nu wil het geval dat de meerderheidspartij van Aruba, onder leiding van Betico Croes, de absolute onafhankelijkheid voor Aruba zelf claimt, met andere woorden: geen deel wenst uit te maken van deze Unie. Aruba wil los van de overige Antillen, overigens *niet* los van Nederland!
Dit alles heeft spanningen opgeroepen en het zal nog veel tijd en strijd, geduld en stuurmanskunst vragen om hier een voor alle partijen aanvaardbare oplossing te vinden.
Het tweede vraagstuk is van *economische* aard. De werkgelegenheid op de Antillen wordt ernstig bedreigd: 22% van de beroepsbevolking van Curaçao is werkloos, voor ons een onvoorstelbaar hoog percentage, meer dan vier keer zo hoog als in Nederland.
Dit betekent dat we veel energie zullen moeten spenderen aan de economische ontwikkeling van de Antillen.
Pas wanneer je een functie als deze eenmaal aanvaard hebt, ontdek je hoe groot de problemen zijn, waarmee je te maken hebt.
Dezer dagen ben ik me tevens aan 't voorbereiden op mijn eerste bezoek aan de Antillen. Ik zal de komende weken alle eilanden bezoeken, om daar bestuurders, politici en vertegenwoordigers van verschillende maatschappelijke groeperingen te ontmoeten.
Je moet je realiseren dat dit mensen zijn, levend in een ander cultureel en ik zou haast zeggen ander emotioneel patroon dan wij; dat is dus eigenlijk nog een extra complicatie. Maar ook dat is toch wel weer een uitdaging.

Weet je wat ik wel eens tegen mijn vrouw zeg, en mijn vrouw tegen mij? Dat we gelukkige mensen zijn, dat we al dit werk mogen doen. Of wat mijn kabinetschef noemt: 'Never a dull moment'.
En daarmee is de overgang naar mijn slotopmerkingen gegeven.
Eén van mijn vrinden, de vroegere staatssecretaris van Onderwijs, mr. C. E. Schelfhout, heeft eens een qualificatie gegeven voor het toen nog niet geboren CDA. Dit moest — naast andere eisen waaraan het moest voldoen — een partij zijn van de redelijke bekwaamheid en van de bekwame redelijkheid.
Ik heb dat nooit vergeten, want ik vond dat een zeer aansprekende gedachte. Het brengt tot uitdrukking dat de CDA-politiek gemodereerd, redelijk, moet zijn. En dat houdt een enorm stuk tolerantie in.
Het vraagt ook om bekwaamheid, om de problemen waarvoor wij komen te staan, ook bekwaam op te lossen. Dat is toch de opdracht waarvoor we in de komende jaren gesteld zijn.
Ik hoop oprecht dat het CDA daarom, gedurende de komende drie jaren vooral, erin zal slagen zijn politieke visies in die zin gestalte te geven'.

Den Haag, 4 maart en 1 april 1978.

Inhoud

pag. 194
Van de Redactie

pag. 195
De VAD in discussie.
Verslag van een gesprek tussen dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, dr. J. H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard en dr. A. J. Vermaat.

pag. 210
De vermogensaanwasdeling vanaf 1945
door F. G. van der Gun

pag. 220
Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard
door mr. P. C. E. van Wijmen

pag. 227
Voorzichtig met het kroonberoep
door J. H. Reinders

pag. 232
Het kroonberoep gewogen en te zwaar bevonden
door prof. mr. P. de Haan

pag. 238
Pasveer's: 'Werkloosheid is geen werk'
door drs. L. Flapper

78/6

48e jaargang nr. 6, juni 1978

De VAD in discussie

Albeda, Boersma, Christiaanse, Goudzwaard, Vermaat

De VAD vanaf 1945

F. G. van der Gun

Afschaffen Kroonberoep

Van Wijmen/Reinders/ De Haan

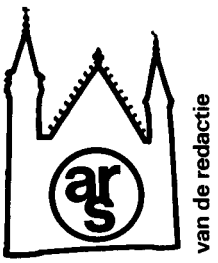

Over de

vermogensaanwasdeling

zijn reeds zeer veel studies en artikelen geschreven. Aan de vooravond van de parlementaire behandeling van de v.a.d.-wetsontwerpen is er, zo heeft de redactie gemeend, niet zozeer behoefte aan nog meer studies of artikelen.
Het kan nu juist interessant zijn een gesprek te beleggen tussen een aantal mensen uit onze kring die over de v.a.d. hebben nagedacht en in het recente verleden hieromtrent concrete voorstellen hebben gedaan. In dit nummer publiceren wij het verslag van een gesprek over de v.a.d., zoals dat op 14 juni j.l. plaats vond op de Kuyperstichting tussen de heren dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, dr. J.H. Christiaanse en dr. B. Goudzwaard. Zij spraken met elkaar onder leiding van dr. A.J. Vermaat.
Het is een boeiend gesprek geworden met een accent op de vraag naar de rechtsgrond voor een vermogensaanwasdelingsregeling en de betekenis van een v.a.d. in de verdere ontwikkeling van de zeggenschapsverhoudingen binnen de onderneming. Voorts: hoe verhoudt zich de v.a.d. tot de loonpolitiek in ons land? En natuurlijk ook: welke v.a.d. is inpasbaar in de huidige sociaal-economische en politieke situatie in ons land?

Als achtergrondinformatie volgt op dit verslag een bijdrage van de hand van de heer F.G. van der Gun, CDA-woordvoerder over de v.a.d. in de Tweede Kamer.
Hij schrijft over ontwikkelingen in het denken over vormen van vermogensaanwasdeling vanaf 1945 tot nu toe. Er blijkt onder meer uit, dat het denken over vermogensvorming van werknemers vooral in r.k. kring al vroeg is ontwikkeld, mede geïnspireerd door hele duidelijke uitspraken in pauselijke encyclieken over de plaats van werknemers in ondernemingen.

Vervolgens schrijven mr. P.C.E. van Wijmen en de heer J.H. Reinders en prof. mr. P. de Haan over de voorgenomen wetswijziging tot afschaffing van het kroonberoep. Zij schrijven vanuit een verschillende achtergrond: Van Wijmen is onder meer voorzitter van de Brabantse Milieufederatie, Reinders is burgemeester van Boskoop en prof. De Haan is hoogleraar administratief recht en grondgebruikrecht aan de VU en lid van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening.
Van Wijmen concludeert dat het kroonberoep behouden moet blijven. Hij acht dit een zo wezenlijk recht, dat dit de burger niet onthouden mag worden. De burger komt, zo stelt Van Wijmen, hoe langer hoe verder af te staan van wetgeving, beleid en bestuur, zodat het nog slechts de rechterlijke macht is waar hij nu en dan soelaas hoopt te vinden voor mogelijk onrecht.
Reinders komt, schrijvend vanuit zijn bestuurlijke ervaringen, tot de conclusie, dat wij voorzichtig moeten zijn met het kroonberoep. Het goede evenwicht moet gevonden worden tussen enerzijds de rechtsbescherming en anderzijds de bestuurskracht van de besturen. Reinders concludeert dat er nog vele mogelijkheden zijn tot verbetering van de procedure rond het kroonberoep, die tegemoet kunnen komen aan het belangrijkste bezwaar: de lange duur van de procedure.
Prof. De Haan acht tenslotte het kroonberoep te zwaar verankerd in de rechtsovertuiging om tot afschaffing te kunnen overgaan; anderzijds is het te zwaar van inhoud om in de huidige vorm te kunnen functioneren. Hij stelt voor om de, uit democratisch oogpunt aanvechtbare, ambtelijke toetsing van beleid uit de procedure weg te nemen. Een toetsing op beroepsgronden behoeft daarentegen niet tot een lange duur van het kroonberoep te leiden. De procedure zou zodoende tot 1 jaar beperkt kunnen blijven. Als stok achter de deur zal een schadevergoedingsregeling voor overschrijding van deze termijn niet gemist kunnen worden.

Tenslotte een boekbespreking: drs. L. Flapper bespreekt Pasveer's boek: Werkloosheid is geen werk.

VAD in discussie

dr. W. Albeda, drs. J. Boersma,
dr. J.H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard,
dr. A.J. Vermaat.

sociaal-economisch

Dit gesprek vond plaats op verzoek van de redactie van ARS. Het lag in de bedoeling om de lezers een inzicht te geven in enkele denkwijzen over de VAD welke in onze kring aangetroffen worden. De gespreksvorm bood daarbij de gelegenheid op elkaars visie nader in te gaan.
Het gesprek stond onder leiding van prof. dr. A.J. Vermaat. Deelnemers waren voorts de heren dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, prof. dr. J.H. Christiaanse en prof. dr. B. Goudzwaard.

VAD in discussie

door: dr. W. Albeda, drs. J. Boersma
dr. J. H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard,
dr. A. J. Vermaat

Vermaat: Heren, welkom bij dit gesprek.
We spreken vanavond over de VAD aan de hand van de volgende globale vraagpunten:

1. Welke motieven liggen er voor u ten grondslag aan een VAD? Welke ontwikkelingen acht u gewenst met betrekking tot de plaats van de arbeid en de kapitaalverschaffing in de onderneming en welke functie kan een VAD hierin krijgen?
   Aan wat voor een soort VAD denkt u op grond van deze overwegingen?
2. Welke rechtsgrond is er voor een overheidsoptreden met betrekking tot een VAD op ondernemingsniveau, op het niveau van de bedrijfstak of een collectieve VAD met een landelijk beheer?
   Tot wat leidt een eventuele rechtsgrond: tot raamwetgeving of tot veel gedetailleerder wettelijke voorschriften?
3. De VAD is mede ingegeven door het vigerende loonsysteem. Is het juist dat een VAD zo direct wordt gekoppeld aan het loonsysteem? Is het niet beter een VAD op eigen merites te bezien en het loonsysteem zelf te wijzigen naar aanleiding van gebleken nadelen?
4. Hoe verhoudt zich uw ideaalbeeld van een VAD tot de sociaal-economische realiteit (werkloosheid, hoge arbeidsinkomensquote, sombere perspectieven) en de polititeke realiteit van vandaag: huidige regeringscoalitie, verhouding tot werkgevers en werknemers. Welke VAD moet er gelet op deze realiteiten uitkomen?
5. Punten die de gespreksdeelnemers aan de orde willen stellen.

Heeft iemand nog een aanvulling onder punt 5?
Boersma: Ik heb nog wel een tweetal punten aangetekend. De kwestie van de beheersvorm vind ik in een politieke discussie wel van zo groot belang, dat we er op zijn minst iets over zouden moeten zeggen; ook de relatie tot het buitenland had ik genoteerd.
Vermaat: Het lijkt mij logisch om met punt 1 te beginnen. Het gaat hier om de oogmerken die je hebt met de VAD, zowel op het macro-, als wellicht ook op het micro-niveau (de verhoudingen binnen de onderneming). Boersma heeft het eerste concept meegemaakt en weet dus al het langst wat zijn oogmerken daarbij zijn. Wil hij beginnen?

Motieven

Boersma: Het heeft te maken met een extra dimensie aan het totaal sociaal-economisch-financieel beleid, ik ben het niet helemaal eens met hoe dat onder de derde vraag is omschreven, maar mijn belangrijkste punt is wat wij al

dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, dr. J.H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard, dr. A.J.Vermaat.

sinds jaar en dag noemen 'gelijke berechtiging van de beide productiefactoren kapitaal en arbeid als minimum'. Voor mij ligt het zwaartepunt van een voorstel ten aanzien van vermogensaanwasdeling (niet dat wat er nu ligt, want dat is geen voorstel VAD) in de erkenning dat ook de werknemer recht heeft op de overwinst, ook al zou er een opbrengst van 0 zijn.

Albeda: De afgelopen zomer hebben wij (in het kader van de formatie Den Uyl) het compromis gesloten en toen heb ik een aantal motieven gegeven. Eén was het sociaal-ethisch motief, wat Boersma noemt het zwaartepunt. Het recht van werknemers, als deelhebbers aan de onderneming, op een deel van de winsten, van de overwinst. Het tweede, al oude, motief was dat werknemers deel zouden moeten hebben aan de groei van het vermogen. Ik weet niet of je dat helemaal kunt onderscheiden van het eerste, maar bezitsvorming is toch wel een zelfstandig motief voor de VAD. Het derde motief is het punt waarom we indertijd begonnen zijn over de VAD te denken. Dit resulteerde in het rapport van 1964. Dat was net het jaar van de loonexplosie. We gingen er van uit dat geleide loonpolitiek matiging betekent bij alle bedrijven en dus ook bij bedrijven met grote produktiviteit die extra winsten maakten. De werknemer zou dus een claim kunnen doen gelden op die extra winsten. Ik denk dat het niet toevallig is dat de problematiek die nu in 1974 naar voren gekomen is, toen men ging spreken over wat vèrder gaande vormen van matiging, voor de Kamer aanleiding was om te vragen naar het weer op tafel brengen van de VAD.

Vermaat: Ik begrijp dus goed dat de motieven die u allebei ziet ongeveer gelijkluidend zijn.

Albeda: We zaten met z'n tweeën in de commissie van de vakcentrales.

Vermaat: dan kijk ik nu even naar Christiaanse.

Christiaanse: De gelijkwaardigheid van kapitaal en arbeid moet ook volgens mij het uitgangspunt zijn voor een regeling op dit terrein. Het is inderdaad een kwestie van rechten op de overwinst. Als tweede element geldt de bezitsvorming, die in dit kader ook in de historische ontwikkeling steeds naar voren is gebracht. Ik wijs echter af een solidariteitsgedachte in dit opzicht; ik wijs verder af zeggenschapselementen, die ook wel naar voren worden gebracht in dit kader. Dit brengt mij kortheidshalve gezegd tot een individuele VAD. Maar het voert ook tot een mogelijke versterking van de positie van de aan-

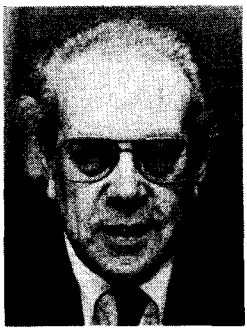

dr. W. Albeda is minister van Sociale Zaken; daarvóór rector van de Stichting Bedrijfskunde te Delft en lid van de redactie van ARS.

deelhouder. Verder wordt de loonpolitieke argumentatie door mij eveneens afgewezen.

Deelgenootschap

Goudzwaard: Het oorspronkelijke motief is bezitsvorming geweest. Dit element is vooral opgekomen in een katholieke traditie, dus vanuit een bepaalde natuurrecht-opvatting. Er wordt dan een relatie gelegd tussen de mens en zijn bezit. In een dynamische formulering wordt terwille van de menswaardigheid de mogelijkheid om bezit te verwerven onderlijnd. Doorgetrokken naar de sfeer van de onderneming kom je daarmee op een soort natuurrecht van een "delen in het maatschappelijk vermogen". Helaas is geen representant van deze lijn in dit CDA-gesprek aanwezig.[1]

Voor mij is daarin niet de diepste motivering voor de VAD gelegen. Ik kom dichter in de buurt van de opvatting dat het een blijk is van paricipatie, van deelgenoot zijn van de arbeider in het samenwerkingsverband van een onderneming, hetwelk een diepere economische uitdrukkingsmaatstaf dient te hebben dan alleen een loon, wat op basis van een prestatie wordt verkregen. Er is een bepaalde uitdrukking nodig voor het feit dat iemand inderdaad zich met zijn leven en werk fundamenteel verbonden heeft en daar kan de VAD toe dienen. Ik kies het woord deelgenootschap, niet het woord gelijkwaardigheid. Ik voor mij heb moeite met de formulering van gelijkwaardigheid van arbeid en kapitaal.

Ik wil nog een derde element noemen, en dat is dat het op een bepaalde manier een basis kan zijn voor de inspraak van arbeid in de onderneming. Voor echte inspraak hoort een economi-

1. Enkele representanten van deze lijn dooor de redactie aangezocht. Tot hun en onze spijt waren zij verhinderd aan het gesprek deel te nemen.

sche basis aanwezig te zijn en vermogensaanwasdeling zou die basis mede ten dele kunnen leveren. Het motief voor de loonmatiging tenslotte; dat is wel aanwezig, maar ik vind het van een wezenlijk andere orde. Dit motief geldt immers niet meer in een situatie waarin voor loonmatiging minder reden is.

Gelijkwaardigheid van kapitaal en arbeid

Christiaanse: De economische basis die aan de inspraak zou worden verleend zoals Goudzwaard stelt, zou dan moeten worden gerealiseerd via de aandeelhoudersvergadering. Dat is een interessante ontwikkeling die samenhangt met wat ik zie als de versterking van de functie van het aandeel; men ziet de werknemers van de onderneming zelf optreden, in een andere kwaliteit dan die van werknemer, in de aandeelhoudersvergadering. Of ziet Goudzwaard deze realisering van de inspraak juist langs een andere lijn?

Albeda: Uit de opmerking van Christiaanse kan worden afgeleid dat er een inconsequentie zit in Goudzwaards redenering. Goudzwaard zegt: ik ga niet uit van de gelijkwaardigheid, ik ga eerder uit van een deelgenootschap, en ook zegt hij: ik wil een economische basis voor de inspraak. Ik denk dat die redenering over de economische basis voor de inspraak onmiddellijk door Christiaanse opgepakt kon worden in verband met de versterking van de positie van de aandeelhouders. Ik vind eigenlijk die kwestie van de gelijkwaardigheid van kapitaal en arbeid uiterst betwistbaar. Ik weet helemaal niet of wij dat wel willen, of we dat wel moeten hebben. Bovendien hebben we in onze moderne onderneming die gelijkwaardigheid niet. En ik ga nog een stap verder: ik wil hem ook niet. Ik beredeneer de VAD niet als een economische basis voor inspraak. In laatste instantie zou die inspraak dan vast moeten zitten aan eigendom en ik denk dat dat een uitspraak is waar ik mij niet onder alle omstandigheden aan wil binden. Ik zou niet willen zeggen dat eigendom geen rechten met zich meebrengt, vooral als veiligstelling en garantie voor goed beheer enz., maar eigenlijk vind ik het veel logischer dat àrbeid recht geeft op inspraak. Ik vind het vanzelfsprekend dat de werknemer in de onderneming grotere rechten heeft als je alles bij elkaar optelt (ondernemingsraden, werkoverleg, raad van commissarissen) dan aandeelhouders. Iedere redenering die er toe leidt dat de aandeelhouder op grond van de positie van de eigendom in onze economie meer rechten zou moeten krijgen, vind ik verwerpelijk. Ik denk dat dit in strijd is met de hele tendentie van de tijd en wat nog erger is, ik vind het principieel onjuist.

Goudzwaard: Als het gaat over gelijkwaardigheid voel ik mij het meest thuis bij de opvatting die al door De Gaay Fortman Sr. in een proefschrift verdedigd is: n.l. dat de onderneming een samenwerkingsverband is waarvan deel uitmaken de leiding en de arbeiders van de onderneming. Het kapitaal is op een andere wijze bij de onderneming betrokken. Er moet een behoorlijke vergoeding worden gegeven voor het verschaffen van middelen op een risicodragende wijze. Dat is iets wat heden ten dage vrij gemakkelijk vergeten wordt. Je kunt evenwel een kapitaalverschaffer als zodanig, zeker in een grote onderneming, niet aanmerken als een deelgenoot van de onderneming als samenwerkingsverband. Het verrichten van arbeid in een ondernemingsverband op meer dan incidentele basis geeft op zichzelf al de rechtsgrond tot inspraak, tot het daarmee bepalen van algemene lijnen van bedrijfsbeleid. Ik had het dus straks niet over de rechtsgrond voor inspraak, want die zie ik gelegen in het arbeider zijn, maar over de economische basis in die zin dat het nuttig kan zijn als arbeidersinspraak ook een eigen economische inzetmogelijkheid meebrengt. De VAD zal met name ook die variant dienen te kennen, die niet alleen leidt tot individuele bezitsvorming en collectieve bezitsvorming, en mogelijkheden die dus financieel buiten de onderneming zichtbaar zijn, maar het moet ook inzetmogelijkheden geven naar binnen in de onderneming, om daardoor allerlei dingen mogelijk te maken waar de werknemers in de onderneming groot gewicht aan hechten, maar waar geen geld voor is.
De aandeelhoudersvergadering dient voort te bestaan, want een onderneming dient aan degene die risico draagt en het kapitaal verschaft verantwoording af te leggen over wat ze met de kapitaalinbreng heeft gedaan. De inspraak op grond van het arbeider zijn hoeft dus niet de omweg te kiezen van een aandeelhoudersvergadering.

Solidariteit

Boersma: Ten aanzien van het principe heeft ook mijn fundamentele benadering wel iets met bezitsvorming te maken, maar ik heb al gezegd:

dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, dr. J.H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard, dr. A.J. Vermaat.

ook bij opbrengst 0 vind ik VAD van fundamenteel belang, hoewel ik hoop dat zo'n situatie niet lang zal aanhouden, aangezien er toch een zekere bezitsvorming uit moet voortvloeien. In de jaren zestig, en in de jaren zeventig heb ik dat proberen vast te houden, was er geen relatie tussen zeggenschap aan de ene kant en vermogensaanwasdeling aan de andere kant. We hebben steeds beleden: die medezeggenschap moet er komen, maar niet via de VAD. Het is niet zo dat eigendom een direct aanknopingspunt zou moeten zijn voor meerdere medezeggenschap. Uit het ethisch aspect van mijn uitgangspunten volgt voor mij geen individuele VAD. Dit is een duidelijk verschil met Christiaanse, omdat ik wel een stuk solidariteit wil inbouwen, zij het dan op grond van praktische motieven, op grond van de sociaal-economische problemen waarvoor wij staan en die een oplossing behoeven waarvoor medewerking is vereist. Dit brengt mij zeker niet tot versterking van de positie van de aandeelhouder of van de aandeelhoudersvergadering. Natuurlijk is het bezwaar altijd van economische theorieën, dat ze in wezen steeds weer gebouwd zijn op de grote industriële wereld.
Afgezien van het feit dat ik dit tot nu toe te beperkend vind, leidt de anonimiteit van de aandeelhouder eerder tot een verregaande verzwakking van de factor kapitaal, die toch min of meer een onwezenlijk element vormt in de onderneming. Ook dat is een verschil met Christiaanse, hoewel deze conclusie voor mij niet voortvloeit uit mijn opvattingen over de VAD, maar uit een vrij algemene benadering van het verschijnsel van de onderneming in de maatschappij.
Christiaanse: Ik zou nog even willen stellen dat ik zeer nadrukkelijk heb gezegd, dat naar mijn gevoel zeggenschap als motief voor de VAD niet geldt. Ik vind dat je die zeggenschap moet realiseren via commissarissen en via de ondernemingsraad, en niet via deze weg. Als je evenwel op een gegeven moment de VAD laat lopen via aandelen in de eigen onderneming, wat niet eens hoeft, en wat ook nadrukkelijk zelfs de bedoeling niet is van het huidige voorstel, dan vind ik wel dat je dan ook moet erkennen dat het aandeel een echte functie heeft. Denkend vanuit deze gelijkwaardigheid vind ik het niet consequent als desondanks eenzijdig die factor arbeid zo sterk beklemtoond wordt.
Als voorts die solidariteit in het huidige tijdsgewricht als een praktische zaak wordt voorgestaan, dan zeg ik: je gaat buiten de discussie van dit eerste, aan ons voorgelegde, punt, aangezien het hier ging om de principiële motieven voor de

drs. J. Boersma is oud-minister van Sociale Zaken. Daarvóór was hij economisch adviseur van het CNV. Thans is hij lid van de CDA Tweede Kamerfractie.

VAD. Ik zou dan willen vragen: waarom trek je die solidariteit niet verder door tot andere bevolkingsgroepen? En als het gaat om via zo'n collectieve heffing pensioen te verbeteren, dan zie ik dat persoonlijk als een belastingheffing.
Zo wordt die ook naar het buitenland voorgesteld, omdat men hoopt dat men de VAD-heffing in het buitenland in elk geval ook als een belasting wil beschouwen, als een bestemmingsheffing voor een zeer speciaal doel. Dat kan dan eigenlijk net zo goed uit de algemene middelen.
Ik zie geen typisch dragend argument voor een dergelijke bestemmingsheffing. Iets anders zou het zijn als het ging om milieuproblemen, waarbij een gerichte bestemmingsheffing zou kunnen helpen bij het terugdringen van de vervuiling, maar dat is hier niet aan de orde.
Vermaat: Ik wil nog even aan Goudzwaard vragen of zijn stelling over die economische basis voor formele zeggenschap hem wel tot zo'n ander standpunt leidt dan Boersma en Albeda in eerste instantie meedeelden?
Goudzwaard: Het woord 'berechtigd zijn' houd ik over als communis opinio, *Gelijk-berechtigd* zijn veronderstelt een afweging tussen kapitaal en arbeid, terwijl voor mij kapitaal een andere functie in de onderneming heeft.
Albeda: Het probleem met die term is altijd dat je niet kunt ontkomen aan de noodzaak om de positie van de aandeelhouder te versterken. Als je dat wilt is het mooi, maar als je het eigenlijk niet bedoelt dan moet je ermee uitkijken. In feite is dat voor een deel gebeurd met onze structuurwet. Deze heeft de positie van de aandeelhouders versterkt in die zin dat de aandeelhouders plotseling ook commissies hebben met een veel intensievere inspraak over de samenstelling van de raad van commissarissen. Dat is zo'n neveneffect van het begrip 'gelijkwaardigheid'.
Christiaanse: Die gelijkwaardigheid heeft met

name betrekking op de overwinst, daar hebben we het toch over?

Eens over rechtsgrond

Vermaat: Ik vind het toch wel verbazend, dat we het over de rechtsgrond zo gauw met elkaar eens zijn. Berechtigd zijn en op een zeker niveau gelijkberechtigd zijn is namelijk een rechtsgrond. Kun je nu niet zeggen dat er eigenlijk verschillende soorten VAD zouden moeten zijn? Zo kun je ondernemingen hebben met een echte superwinst, het oude woord dat we niet meer gebruiken, en de vraag rijst dan: waar vloeit die superwinst uit voort? Heeft de ondernemingsleiding er voor gezorgd, of de arbeid; hebben de consumenten te veel betaald, of de grondstoffenleveranciers te weinig gekregen? Voor een verdeling à la het wetsontwerp is in zo'n geval niet zo simpel een rechtsgrond te definiëren. Een ander soort VAD, een type dat in 1964 al erg goed te pas zou zijn gekomen, kan aan bod komen als de werknemers een stukje loon hebben laten zitten, uit solidariteit of vanwege een foute taxatie van de mogelijkheden. Dit zou dan een complementaire VAD kunnen zijn, die veel beter past bij de verdeling in de VAD van het kabinet Den Uyl. Maken deze verschillen wat uit?

Loonvorming en inflatie

Albeda: Nou, de redenering die we van het begin af aan gehad hebben, was gebaseerd op het fundamentele verschil tussen de arbeidsmarkt en de afzetmarkt. De arbeidsmarkt tendeert, met al zijn onvolmaaktheid, naar overeenkomstige lonen voor overeenkomstige banen. Je kunt zeggen dat er in principe één loonpeil is, terwijl de ondernemingen fundamenteel verschillend zijn in de zin dat de ene in principe geen of weinig produktiviteitsstijging kent, en de andere produktiviteitsstijgingen die misschien wel op 7 à 10% liggen. Dat moet er toe leiden dat òf de vakverenigingen in de bedrijven met de grootste produktiviteitsstijging er alles uithalen wat er in zit, òf dat het bedrijf zou zeggen: maak je geen zorgen, die prijzen gaan omlaag. In dat laatste geloof ik niet zo erg, maar bovendien is dat nationaal-economisch gezien niet eens zo'n groot voordeel, want dan worden de produkten te goedkoop in het buitenland. Wat betreft de loonstijgingen: je kent de Zweedse redenering die luidt, dat de loonstijging het gemiddelde is van wat de sterk produktieve exportindustrie kan dragen. De rest wordt eraan opgetrokken en daarmee heb je een ingebouwde inflatie in je economie. Want die mensen in de bedrijven die geen produktiviteitsstijging hebben, worden opgetrokken door die kleine groep voortrekkers. Dat is de inflatie zoals we die gewend zijn in de jaren '60-'65, niet de inflatie van de jaren zeventig die fundamenteler is. Het is economisch gezien de moeite waard om te zoeken naar middelen om daar wat aan te doen. De vakverenigingen zouden bijvoorbeeld verleid moeten worden wat kalmer aan te doen in die voortrekkersgroep. De redenering die naar de VAD leidt, ligt dan natuurlijk niet zo ver weg. Er ligt dan een zekere claim op de extra winsten in dat soort ondernemingen. Vandaar ook de idee van een superwinstbelasting. Een man als Kok heeft er eigenlijk vanaf het begin over gepraat. Hij vond superwinstbelasting minstens zo mooi als een VAD. In onze kring heeft men gezegd: nou, daar zit een element voor bezitsvorming in, zo bijvoorbeeld een man als Nell Breuning. Er zit dus een hele gezonde economische redenering achter als je de vakverenigingen zou kunnen overbrengen dat het zin heeft om niet het onderste uit de kan te halen in de ondernemingen met sterke produktiviteitsstijging. Daarmee zou een bijdrage geleverd kunnen worden tot inflatiebestrijding. In het rapport van de drie vakcentrales in 1963/64 hebben we dat naar voren gebracht. Je krijgt dan natuurlijk wel een oplossing voor het probleem van het transfermechanisme, waardoor de lonen uit de voortrekkerssectoren meegedeeld worden aan de lonen in de achterblijverssectoren.
De produktiviteitsstijging spreidt zich dan gelijkmatig over de economie, waardoor de ene inflatie betaalt, en de ander inflatie ontvangt, en waardoor je dus toch een gelijkmatige spreiding krijgt van de reële inkomensgroei in de samenleving. Hiermee heb je een argumentatie voor een collectieve VAD, of voor een mengvorm. Het is ook een aanknopingspunt voor de stelling dat je er een soort belasting van zou kunnen maken, vooral van de collectiviteit.
Christiaanse: Ja, naar mijn gevoel is Kok op zichzelf vrij rationeel als hij iets wil realiseren via een superwinstbelasting.
Ik erken de argumentatie welke die bezitsvorming in betrekking ziet met de mensen die deel hebben aan produktieve ondernemingen, maar het blijft voor mij toch een beetje moeilijk om te zeggen: ik beperk het dan tot de werknemers. Als je het belastinginstrument gebruikt, is het

duidelijk dat de bestemming dan meer voor de hele bevolking kan zijn.

Vermaat: Om het standpunt van Christiaanse een beetje meer vorm te geven tegen de redenering-Albeda, zou Albeda c.s. toch op z'n minst twee vragen moeten beantwoorden.

In de eerste plaats: is er niet een stuk overwinst dat niet alleen voor werknemers inclusief overheidsambtenaren bestemd moet worden, maar voor alle Nederlanders?

In de tweede plaats: hoe kunnen de huidige uitwassen van de loonvorming die een ingebouwde inflatie tot gevolg hebben, vermeden worden? Vereist dat niet een geleide loonpolitiek, waarbij een stukje solidariteit kan worden ingebracht via de VAD? Het is zeer de vraag of we de inflatie op deze wijze structureel kunnen verminderen, vooral als je gaat werken met het systeem van collectieve VAD. Voor die werknemers in kapitaalintensieve bedrijfstakken met een hoge arbeidsproduktiviteit en een goede afzetmarkt is het natuurlijk veel voordeliger om toch nog wat hogere looneisen te blijven stellen.

'Superwinst' — insluipsel

Boersma: Ik ben het met de benadering van Albeda vrijwel eens, maar ik zou eerst dit willen zeggen: De idee van die superwinsten is duidelijk even aan de orde geweest, heeft ook zelfs nog in een Troonrede gestaan. Op zichzelf is het een pikante historie dat dit een insluipsel betreft van de uiteindelijke redacteur van de Troonrede, maar niet met instemming van de toenmalige ministerraad.

Die hoorde het pas toen het uitgesproken werd. Voor mijzelf heb ik de idee van de VAD nooit gekoppeld aan het begrip superwinst, wat dat dan ook mag zijn. Ik voeg er wel direct aan toe, dat tot op de dag van vandaag het begrip winst c.q. overwinst nog steeds niet afdoende is geformuleerd. Misschien komt dat nog uit het rapport-Hofstra tevoorschijn. Je zou moeten uitgaan van commerciële winst. Dat is in ieder geval een winst na aftrek van een redelijke beloning voor de kapitaalverschaffer, dat is nooit een punt van discussie geweest, ook niet in het voorgaande kabinet. Bovendien moet er een vergoeding van het risico-element in de onderneming zijn, waarbij het dan een willekeurige kwestie wordt of je x% dan wel y% opslag toekent.

Ik zou vervolgens willen zeggen, dat deze VAD (ik denk even aan het oorspronkelijke wetsontwerp, want we kennen nog steeds het collectie-

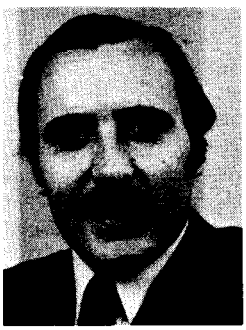

prof. dr. J. H. Christiaanse is hoogleraar nationaal en internationaal belastingrecht aan de Erasmus Universiteit te Rotterdam. Hij is CDA gemeenteraadslid van Rotterdam en was van 1973 tot 1977 lid van de Eerste Kamer voor de ARP.

ve deel niet van wat dit kabinet gaat voorstellen) een automatisch voortvloeisel is uit de grondprincipia. Je kunt je inderdaad diverse soorten VAD voorstellen. Je kunt kiezen: in de eerste plaats natuurlijk een systeem van geleide loonpolitiek (en dan kom je weer in de oude discussie die heeft geleid tot voorkeur voor een vrijere loonvorming, de discussie van de jaren vijftig, of daarnaast bij een tripartite geconcentreerde actie, zodat ondernemingen tot afspraken zouden komen). Je kunt dus kiezen voor uniforme of voor gedifferentieerde loonvorming. Ik heb tot nu toe nog niet voldoende argumenten ontmoet om mij er vanaf te brengen dat de voorkeur dan zou moeten vallen op min of meer uniforme loonontwikkeling: a) omdat Nederland grote verschillen niet verdraagt en b) omdat dat naar mijn smaak anders zou betekenen dat het gaat om de macht en de invloed van de sterkste.

Dan gaat de kracht van vakbonden en van bedrijfstakken een wezenlijke rol spelen en dat zou leiden tot achterstanden. Nu weet ik natuurlijk heel goed dat wanneer je gaat zitten op het gemiddelde, hetzij als basis van de gemiddelde produktiviteit of iets wat daarop lijkt, dat toch een groot aantal bedrijfstakken daaronder zit. En dan kom je inderdaad bij het verschil in benadering tussen daar waar VAD zich zal voordoen en een heel groot deel van het bedrijfsleven waar we het dan niet over hebben, namelijk het midden- en kleinbedrijf om maar iets te noemen. Ook daarom ben ik voorstander van een misschien niet volledig uniforme maar wel nagenoeg uniforme loonontwikkeling op een laag niveau. Ik verwacht dat we op z'n best de nullijn kunnen bereiken en dan vind ik ook dat dat een nullijn moet zijn en niet, wat het dit jaar is geworden, een pluslijn. Dat is het maximum wat we kunnen halen in de jaren tachtig.

En dan kom je natuurlijk bij de conclusie die Albeda al naar voren heeft gebracht, dat je de so-

ciaal-economische politiek een extra dimensie moet geven. Het moet een geïntegreerd beleid zijn, het moet een inkomenspolitiek worden. Aan de, zoals Goudzwaard dat noemt, 'gereedschapskist met weinig instrumenten' moet een instrument worden toegevoegd, en dat is voor mij de praktische betekenis van de VAD. In dat individuele deel mag dan een duidelijk stuk bezitsvorming zitten. Maar toch moet er een stuk solidariteit zijn, om te voorkomen dat de zaken teveel uit elkaar gaan lopen, zowel in beloningsstructuur als in andere opzichten. Dat brengt mij dus tot het aanvankelijk ontwerp wat, dat is geen schande en het is een publiek geheim, uiteraard een produkt van een politiek compromis is.

Christiaanse: Welke consequenties heeft dat voor de bestemming van het collectieve deel?

Boersma: Onder andere om praktische redenen gaat het hierbij om het deel hebben van werknemers in wat overblijft. Het hoort in de sector van immateriële aspecten, met de ondernemingsraden. Daar praten we ook niet over de leveranciers of over de consumenten. Ik wil het strikt beperken tot diegenen die in rechtstreekse zin deelgenoot zijn van het arbeidsproces waarin eventuele winst tot stand komt. (Bij verlies ontstaat een heel aparte situatie, dan zijn ze ook heel duidelijk weer deelgenoot in dat verschijnsel verlies). Dat het kapitaal dan iets krijgt vind ik redelijk, maar die twee elementen zijn het. Ik zou wel willen dat het één element was, maar dit is in Nederland niet zo.

Alleen individuele VAD?

Christiaanse: Waarom moeten die redeneringen die liggen onder de VAD zo ingewikkeld worden geconstrueerd? Is het niet oneindig veel beter, ook vanuit christen-democratisch oogpunt, om vast te blijven houden aan de gedachte van dat samenwerkingsverband van de onderneming. Dan kom je inderdaad tot de individuele VAD en zal men die collectieve VAD niet terstond accepteren. Dat laatste is mijns inziens juist, met name tegenover het buitenland, waar overigens allerlei volkomen onterechte voorstellingen omtrent de druk op de ondernemingswinst door de invoering van vermogensaanwasdeling in Nederland heersen.

Vermaat: Is het inderdaad juist om ons als christen-democraten te beperken tot de onderneming als samenwerkingsverband en de erkenning van de factoren arbeid en kapitaal. Wat zegt Goudzwaard daarvan?

Goudzwaard: Daar zou ik wat moeite mee hebben en niet alleen op praktische gronden.
Er is een deel van het nationale werknemersbestand dat werkt in situaties waarin niet aan het maatschappelijk produkt in diè zin wordt bijgedragen, dat er een groei is van verkoopbare produkten. In de overheidssector heb je die waardering van de markt bijvoorbeeld niet. Toch liggen er steeds arbeidsprestaties aan ten grondslag, ook in de zin van verbetering van de efficiency. Er is een deel van de maatschappelijke produktie die wel tot verkoop van marktprodukten leidt. Het is nu van belang in te zien, dat die produktie alleen maar mogelijk is, en ook de daarmee verbonden vermogensgroei, onder de vooronderstelling van openbare diensten die worden verricht door andere werknemers. Daarom kun je nooit zeggen: de vermogenswinst zoals die in bedrijven wordt gerealiseerd en voorzover ik hem aan werknemers kan toedenken, hoort in handen te zijn van degenen in het bedrijf waar de vermogenswinst zichtbaar wordt gemaakt. Daarom bepleit ik inderdaad, naast een op een onderneming gericht deel, een gezamenlijk deel van gezamenlijke fondsen.

Christiaanse: Maar waarom beperken tot de werknemers?

Boersma: Als Christiaanse nu toch weer die individuele VAD beklemtoont, wil ik hem een hele simpele vraag stellen: het gaat bij de VAD mede, maar dan wel geïntegreerd in het totale beleid, om het primaire doel: gecombineerde inflatie- en werkloosheidsbestrijding. Welke functie zal een individuele VAD à la Christiaanse hebben als ik die bijvoorbeeld vertaal naar de werknemers van de NAM, die bij de individuele verdeling dan ongeveer een ton per hoofd zouden krijgen; nogmaals welke functie zou die individuele VAD dan hebben in de doelstelling van inflatie en werkloosheidsbestrijding? Dat is een van de praktische punten met een heleboel andere, waar we tegenaan lopen.

Christiaanse: Het is simpel zo dat de VAD in mijn ogen niet het meest geëigende instrument is om aan werkgelegenheidsbevordering of inflatiebestrijding te doen. Daarvoor moet je het gecompliceerde geheel van de VAD niet hanteren.

Albeda: Jouw argumentatie is duidelijk winstdeling.

Vermaat: Houdt Christiaanse zichzelf misschien voor de gek als hij dat antwoord geeft? Hij zegt: neem dat alleen als individuele VAD. Dat is dus

geen probleem. Maar een andere vraag is, wilt u dan een ton aan die mensen geven. En dan zegt Christiaanse: 'Er is natuurlijk een maximum en voor het overige is een super-winstbelasting te gebruiken'.
Dat laatste kan dan weer worden toegeleid aan alle deelnemers van de hele economische samenleving?

Collectief deel of vennootschapsbelasting?

Albeda: Dat is het mooie verhaal van Pen. Pen zegt: we hebben al een collectief deel en dat is de vennootschapsbelasting.
Christiaanse: Ik moet eerlijk zeggen dat ik het betoog van Goudzwaard bijzonder interessant vind. Hij zegt: de winstdeling van een onderneming is een bijdrage van vele mensen; hij noemt daarbij de overheid en de mensen die daar werken, de consumenten, de leveranciers, de afnemers, enz. Dan zeg ik, waarom denk je dan alleen aan de produktiviteit van de werknemers. Het instrument van de belastingheffing ligt dan meer voor de hand dan de collectieve fondsvorming.
Boersma: Waarom ontstaat die discussie pas bij de VAD en is die niet al lang actueel als het erom gaat dat via interne financiering, dus ook versterking van het aandeel, de overwinsten in de onderneming blijven en via directe wijze door agio's enz. bij de aandeelhouders terecht kwamen? Toen hebben we nooit gezegd, die arme leveranciers, die afnemers . . .
Christiaanse: Nee, *ik* voer die discussie niet. Ik vraag alleen maar aan Goudzwaard of de consequentie van zijn zienswijze niet is, dat hij het niet kan beperken tot alleen de werknemers.
Als we nog even de werkgelegenheid erbij mogen betrekken, geloof ik persoonlijk, dat je waarschijnlijk een sterkere bijdrage aan de werkgelegenheid kunt verwachten als je inderdaad ook het aandeel in zijn functie versterkt. Dat laatste met name met het oog op de buitenlandse investeerders waar wij in ons land in belangrijke mate van afhankelijk zijn. Ik erken dat politici, werkgevers en werknemers het loonniveau allemaal in hun dicussies betrekken, dat is voor mij geen enkel punt. Maar als ik principieel wil praten dan wijs ik de beperking in de collectieve VAD tot werknemers af.
Vermaat: Als ik de discussie even mag samenvatten, dan blijken er een paar punten waar men het volstrekt over oneens is. Er is een verwijt van

prof. dr. B. Goudzwaard is hoogleraar economie aan de sociale faculteit van de VU.

Christiaanse, die zegt: 'Ik zie wel een ratio voor een super-winstbelasting, dat mag wat mij betreft aan alle mensen in de economie worden toebedeeld', waarvan Albeda dan zegt: 'Nou dan is dat de VAD, dus waarom ben je tegen de collectieve VAD'. Dan is daar de andere kwestie betreffende de berekening van wat overwinst zou moeten zijn in onze filosofie, ik noem maar even de 'loonabsentiewinst-VAD'. Tenslotte is er nog het punt van de integratie tot een totaal sociaal-economisch beleid ter bestrijding van inflatie en werkloosheid, n.l. het geïntegreerde inkomensbeleid. Daarbij geldt de vraag: hoe bereik je dat?
Albeda: Ik ben het met de benadering van Christiaanse niet eens want die geeft een vertekening van het instrument VAD, alsof dat een autonoom instrument zou zijn dat even moet regelen dat een heleboel dingen die we graag willen, er ook komen.
Maar wat bedoelt Christiaanse? Bedoelt hij te zeggen: de redenering is flauwekul of bedoelt hij te zeggen: voor de redenering is op zichzelf wel wat te zeggen, maar de uitwerking is zo schadelijk dat je hem beter kunt vergeten.
Christiaanse: Aangezien Nederland in zekere zin een voortrekkersrol hierbij vervult hadden wij de internationale reacties kunnen verwachten.
Albeda: Toen men zei: 'laat ons een VAD maken', heeft men de moeilijkheden van de technische uitwerking van het begrip overwinst kennelijk onderschat. Ik heb niet voor niets de vraag aangesneden 'moet het eigenlijk wel overwinst zijn'. Waarom zou het niet winst zijn, waarom zou het niet gefinancierd worden met een paar procenten uit de vennootschapsbelasting? Maar vrijwel iedereen zei daarvan: dan ben je bezig met iets heel anders.
Boersma heeft daar een behartigenswaardige opmerking over gemaakt. Toch zou de problematiek daardoor enigszins vergemakkelijkt worden. Het is niet voor niets dat we nu gezegd

dr. W. Albeda, drs. J. Boersma,
dr. J.H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard,
dr. A.J. Vermaat.

hebben 'als ik kies voor een collectieve VAD, dan zal dat een interimregeling zijn, omdat het overwinstbegrip waar wij mee werken, problematisch is'.

Christiaanse: In Albeda's redenering over de loonvorming zitten natuurlijk waarheidselementen. Maar of je daarvoor werkelijk een zo ingewikkeld concept als de VAD op tafel moet brengen, dat bestrijd ik. Mijn bezwaar richt zich dus op dit punt tegen de uitvoering èn ik dacht dat je beter andere instrumenten kunt hanteren als je het doel van Albeda wilt bereiken.

Voorlichting in het buitenland

Boersma: Je hebt diverse andere instrumenten daarvoor nodig. Daar zijn maatschappijhervormende maatregelen voor nodig, om dat acceptabel te maken. De VAD als zodanig is niet de laatste dimensie die dat allemaal realiseert. Het is een integraal onderdeel van het totale sociaaleconomische beleid waarbij ik van de uitvoering zeg, en zeker ten aanzien van de buitenlandse aspecten, dat wij grote fouten hebben gemaakt in de voorlichting, dat ben ik met Christiaanse eens. Wij hebben dat ook niet tijdig kunnen corrigeren.

Albeda: Werkgevers hebben vaak enorm overdreven wat er stond te komen, en dat heeft in het buitenland overdreven voorstellingen tot gevolg gehad.

Is dit een VAD?

Boersma: Dan vind ik dat het onjuist is om te doen alsof het nu liggende voorstel over een VAD gaat. Dat is geen VAD. Dat is gewoon een wettelijke winstdelingsregeling. Ik wil die twee toch wel onderscheiden en blijven onderscheiden. We hadden een aantal systemen voor winstdelingsregelingen, die hebben we ook nooit VAD genoemd. Dus het heeft toch wel iets eigens, iets meer dan dat. Nu is er een eerste voorstel gekomen (individuele VAD) en de nieuwsgierigheid van mij richt zich op dat vervolgvoorstel. Bij de werkgevers leefde al eerder de gedachte 'kun je de VAD niet vervangen met dat eerste voorstel van jullie vanwege de vele haken en ogen', die ik ook niet ontken. Die zitten nu eenmaal vast aan een wettelijke winstdelingsregeling.

Albeda: Nee, dat is het niet. Het is een wettelijk overwinstdelingssysteem.

Goudzwaard: Ik kan nog wel aansluiten bij het punt of het nu een VAD of een winstdeling is. Ik houd staande dat je vanuit de motivering dat het nationaal inkomen op verschillende plekken wordt voortgebracht en niet op elke plek even duidelijk tot uitdrukking komt in getalsmatige effecten, dat je daaruit kunt afleiden, dat dus werknemers die verspreid zijn over een hele samenleving in principe deel hebben aan die vormgeving van het nationale produkt en dus in zekere zin recht hebben om deel te hebben aan de groei van het nationaal vermogen. Het verhaal omtrent de leverancier die we mee zouden moeten nemen in dat geheel, spreekt mij niet zo aan: Hij heeft immers op zijn eigen plek reeds een bijdrage (in de vorm van een toegevoegde waarde) aan het nationaal produkt geleverd.
De functie van de consument is weer heel anders, want deze draagt niet in die zin bij tot een groei van het bruto nationaal produkt. Bejaarden en consumenten kunnen niet op dezelfde manier worden meegenomen als de ambtenaren en werkers in de industrie. Werklozen vormen in deze redenering overigens een grensgeval.

Kenmerken van een VAD

Goudzwaard: Verder wil ik over de verhouding van individueel en collectief nog wel wat kwijt. Ik voel me niet thuis bij degenen die zeggen: 'Eigenlijk is de kern van de hele zaak nou juist gelegen in het collectieve gedeelte'.
Je zit dan al heel snel bij dat soort solidariteitsbetogen met verwijzingen naar een 'volksgemeenschap namens welke wij allen produceren en in welker vruchten wij kunnen delen'.
Voor mij is het inderdaad zo dat het werken in een bepaalde werksituatie in een onderneming het hoofdpunt vormt, maar dat ik een correctie daarbij nodig heb via een collectief deel om duidelijk te maken dat anderen daarin zouden moeten delen. Ik spreek dus vanuit het betrokken zijn op een bepaalde werksituatie en het daarvoor verantwoordelijkheid dragen. Dat komt dus neer op gedecentraliseerde verantwoordelijkheid als thema. Het gaat niet om centrale verantwoordelijkheid waaruit VAD middelen over de samenleving worden verdeeld, maar om een bewerktuiging, een onderbouwing van wat in een gedecentraliseerde verantwoordelijkheid kan worden gepresteerd en beleefd. Vandaaruit kom ik ook op het mijns inziens eigenlijke verschil tussen winstdeling en vermogensaanwasdeling. Voor mij is een belangrijk element van

dr. W. Albeda, drs. J. Boersma, dr. J.H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard, dr. A.J. Vermaat.

prof. dr. A. J. Vermaat is hoogleraar economische politiek aan de economische faculteit van de VU. Hij was van augustus 1971 tot oktober 1975 lid van de Tweede Kamer voor de ARP.

verschil hierin gelegen of datgene, wat men verkrijgt puur wordt beschouwd als iets wat beschikbaar is om te worden gebruikt in de consumptieve sector. Of wel dat het op een bepaalde wijze gehecht blijft aan de vermogensvorming in bedrijven. Met andere woorden: ik kan pas echt van VAD praten wanneer er op een bepaalde wijze toch een **blokkering** plaatsvindt van middelen, zodat zij niet onmiddellijk overlopen naar de consumptieve sfeer.
Ik vind de meest juiste VAD dan ook die waarbij de in het bedrijfsleven blijvende middelen kunnen worden aangewend voor bepaalde veranderingen in de werksituatie zelf en wellicht ook, in de toekomst, in de technologie waarmee wordt geproduceerd. Dat vind ik een echte VAD.
Vermaat: Dus bij Goudzwaard is het verschil tussen winstdeling en VAD gelegen in het feit dat er geblokkeerd wordt, tijdelijk of definitief.
Albeda: Dat geldt ook voor het ingediende individuele VAD-ontwerp.
Goudzwaard: Over de beheersvorm heb ik nog niet zo zwaar nagedacht. Het lijkt me dat de noodzaak van collectief beheer niet noodzakelijk uit het bovenstaande voortvloeit. Individuele toedeling heeft ook weer gebreken. Wel zou een deel door de ondernemingsraad kunnen worden beheerd en aangewend om bepaalde doeleinden binnen de arbeidssituatie in de onderneming te realiseren.
Albeda: Ik vind dit best een denkbare uitwerking van Goudzwaard, net zo goed als ik me voor het collectieve deel best zou kunnen voorstellen dat dit een fonds zou kunnen vormen voor het arbeidsmarktbeleid.

Beheersvorm

Vermaat: Even die vraag over de beheersvorm. Voor mij hoeft die niet alleen individueel te zijn.
Boersma: Mijn voorkeur zou zijn dat met handhaving van een direct individueel deel en een collectief deel dat laatste geïndividualiseerd zou kunnen worden. Dat was mijn aanvankelijke benadering.
Albeda: Dus nog steeds de CNV benadering?
Boersma: Ja dat hebben we ook geprobéérd, maar ik heb me laten overtuigen door de mensen van Financiën en andere deskundigen dat het een onontwarbare kluwen zou gaan worden en derhalve zijn we daar vanaf gestapt. Dat tast mijn voorkeur niet aan. Overigens wil ik niet onder stoelen of banken steken dat ik bij de VAD in het bijzonder denk aan het collectieve deel. Verder staat ook blokkering bij mij voorop. Dat vind ik een belangrijk, eigenlijk essentieel onderdeel.
Albeda: Maar dat hoeft natuurlijk niet te betekenen, wat ik wel eens gehoord heb, dat alleen maar wanneer het in vermogenstitels wordt gegeven het een echte VAD is. Je kunt het geld ook laten stromen naar enig fonds dat dan de gelden gaat beleggen.
Boersma: Dat is ook altijd mijn standpunt geweest. Je kunt met die contanten weer naar de beurs gaan en aandelen kopen zoals je daarnet beschreef. Maar dat is inderdaad een groot strijdpunt geweest vanuit de politieke sfeer waarin wij zaten. Desalniettemin hebben wij de mogelijkheid van contanten toch in het oorspronkelijk wetsontwerp gehandhaafd.
Maar dan de beheersvorming als zodanig. Daar hebben we natuurlijk de verschillende mogelijkheden voor onder de loupe genomen. Er is overwogen of een tripartite beheersvorm denkbaar zou zijn. Uiteindelijk hebben we toch gemeend te moeten kiezen voor een vorm waarbij het beheer wordt overgedragen aan de vertegenwoordigers van de werknemers. Er is geen enkele reden om te zeggen 'die jongens kunnen het niet alleen, dus moet je er anderen bij halen die het beter kunnen'. We hebben een duidelijke keuze gedaan voor een beheersvorm die in een nota van wijzigingen is aangevuld met enkele representanten van het algemeen belang. Maar wij hebben geen gronden gevonden om de werkgeversvertegenwoordigers daarin een rol te laten spelen. Hoe de vakbonden zelf de spreiding van de macht weer effectueren door hun achterban te raadplegen bij de besluitvorming, dat is een zaak die geen aanleiding geeft om de categorie werkgevers bij deze beheersvorm (voor het collectieve fonds) te betrekken.

Dat stoelde bij mij ook niet op principiële argumenten.
Ik vind het in wezen net als die vorm van overdracht in contanten, een punt wat in de politieke arena te scherp en te sterk is aangezet.
Vermaat: Mag ik aan Albeda vragen wat zijn opinie op dit punt is? Want er zal toch wel zoiets als een nieuw wetsontwerp moeten komen.
Albeda: O, bij mij ziet het er net zo uit en het wordt één collectief fonds met het belangrijkste verschil dat gepoogd wordt de heffing het karakter te geven van belasting, met het oog op buitenlandse investeerders. Daar is ook die knip voor (de verdeling in twee afzonderlijke wetsontwerpen voor een individueel en een collectief deel).
De bedoeling is om te proberen die 'tax-credits' te krijgen (d.w.z. in het buitenland aftrekbaar te maken).
Dat was grappig, in m'n laatste interview met de 'Wirtschaftswoche'. Er werden ook Duitse ondernemers geïnterviewd en die zeiden: 'We hebben het bekeken; maak je daar maar geen zorgen over'. Toen zeiden ze: 'Die individuele VAD wordt meebetaald door de belastingbetaler, maar die collectieve van u, die wordt meebetaald door de belastingbetaler in het buitenland'.

Overwinstbegrip problematisch

Albeda: Een moeilijk probleem bij de hele VAD blijft dat overwinstbegrip. Daar kom je bijna niet doorheen, omdat plotseling blijkt dat niet alleen de vraag een rol gaat spelen: 'hoe hoog is je produktiviteitsstijging en je loonsverlaging'; maar ook de vraag: 'hoe groot is je eigen vermogen'. Zo hebben banken bijvoorbeeld een zeer groot eigen vermogen, maar een adviesbureau, dat nauwelijks eigen vermogen heeft, zit voor je het weet in de overwinst.
En of dat de bedoeling van de VAD is, daar kun je een klein vraagteken achter zetten.
(Albeda moet nu helaas de bijeenkomst verlaten vanwege een vergadering van de Ministerraad.)

Raamwetgeving

Vermaat: Ik stel nu voor om de punten 2, 3 en 4 sneller te behandelen. Vraag 2 komt er eigenlijk op neer, dat we ons afvragen: 'Gegeven de doeleinden die je ziet van een VAD, zowel macro als micro, zijn deze inderdaad een voldoende rechtsgrond voor de overheid om een heel duidelijk afgebakende vermogensaanwasdeling voor te schrijven, of vind je dat het eigenlijk beter is om slechts aan raamwetgeving te doen, zoals indertijd bij het spaarloon bijvoorbeeld, om het dan maar aan de contracterende partijen over te laten in hoeverre ze dat raamwerk opvullen'.
Boersma: Die raamwetgeving zou ik niet zo willen zien van 'we laten het maar aan de contracterende partijen over'. Goudzwaard heeft al iets over die rechtsgrond gezegd, de positie van de arbeider in het geheel. Daarin ligt voldoende rechtsgrond om algemene wetgevende maatregelen te ontwerpen, maar ik blijf, ook gelet op vele praktische aspecten, van mening dat de wetgeving het karakter heeft van een stuk raamwetgeving en we komen dan ook het begrip 'algemene maatregel van bestuur' in het wetsontwerp tegen, omdat er teveel moet worden ingevuld. Maar toch moeten er een aantal dwingende voorschriften zijn. Zonder die zou ik niet inzien hoe het zou moeten, het wetsontwerp zou dan ook zijn praktische doel gaan missen. Er moet dus een combinatie zijn van dwingend voorschrijven, bijvoorbeeld wat betreft het maximum van het individuele deel dat niet te hoog moet zijn omdat de verschillen dan juist zouden gaan toenemen (inkomensverschillen en op den duur ook vermogensverschillen). Ook dwingende voorschriften voor de verhouding tussen collectief deel en individueel deel. Maar voor de praktische uitwerking, bijvoorbeeld wat de wijze van overdracht betreft en wat betreft de bestemming, daar moet ruimte in kunnen blijven.
Vermaat: Je gaat in elk geval heel wat verder dan het SER-advies dat destijds heel wat aan contracterende partijen wilde overlaten.
Christiaanse: Als je de weg op zou gaan van een collectieve VAD, dan vind ik dat het onvermijdelijk is dat je tot meer dan een raamwetgeving komt. Dit temeer omdat er zo'n sterk heffingselement in zit en dat eist, met het oog op de rechtszekerheid van de onderneming die erbij betrokken is, dat dit behoorlijk wordt vastgelegd in de wetgeving en het ook zeer behoorlijke mogelijkheden van beroep garandeert, waar geschillen zijn. Je kunt de rechter natuurlijk niet helemaal in het duister laten tasten. Ten aanzien van het meer individuele deel; de wetgeving die nu op stapel staat, kan je toch niet meer een raamwetgeving noemen. Dat lijkt me ook onvermijdelijk, ook al erken ik dat er juist elementen in zouden moeten zitten die aan de partijen wat zouden overlaten. Dat gebeurt ook wel, waar het gaat om de waarde van de aandelen die aan

de werknemers van de onderneming zelf worden uitgereikt. Dan wordt die waardebepaling als het ware aan de onderlinge overeenkomst overgelaten. Dat is een zeer goede praktische maatregel, en zo zijn er wel meer, waarmee je dat element van die gezamenlijke verantwoordelijkheid zou kunnen versterken. Waar dat mogelijk is zou dat moeten.

Uitruil tussen loon en VAD?

Goudzwaard: Ik zou dat nog wat willen aanvullen. Zoals je nu per bedrijfstak de CAO-bepaling hebt, zou je voor het individuele VAD-deel wat op de onderneming betrekking heeft, de mogelijkheid open kunnen laten dat er een zekere keuze wordt gemaakt, door degenen die bij de onderneming betrokken zijn tussen de mate waarin men datgene wat in de VAD-regeling besloten ligt zou willen uitbreiden ten opzichte van datgene wat men nu als loon zou willen hebben. Misschien is dat nog te overwegen, een zekere uitruil van loon en VAD op ondernemingsbasis.
Vermaat: Boersma zou daar uit oogpunt van gelijke inkomensontwikkeling problemen mee hebben?
Boersma: Ik heb ten aanzien van diverse onderdelen van de VAD echt geen dogmatische benadering, maar ik voorzie dat op dat punt wel bepaalde problemen zouden kunnen ontstaan. Het is een punt voor nadere bestudering. Wij hebben de typisch Nederlandse gewoonte om eerst te proberen alles en alles een keer helemaal uit te diepen. Ik heb erop aangedrongen om met een verantwoord stuk wetgeving te beginnen, zonder dat je nu zegt: we hebben alles van voren naar achteren bekeken. In zoverre beschouw ik het wetsontwerp wat er aanvankelijk lag als gedeeltelijk, wel met een aantal vaste zaken, met voldoende houvast voor beroepskwesties en toch een stukje raamwetgeving. Je moet een stuk ervaring opdoen met de wet.

Inkomensvorming en VAD

Vermaat: Nu gaan we naar punt 3. Er zijn een aantal mensen die vinden dat de huidige bepaling van het overwinstbegrip onvoldoende relatie heeft met het huidige loonsysteem en de bewaking daarvan. Met andere woorden: men wil dat die geïntegreerde inkomenspolitiek er gewoon komt en dat men een extra garantie krijgt binnen dat loonsysteem of binnen dat systeem van inkomensvorming voordat de VAD zal gaan werken. Het is daarbij de vraag of men pessimistisch dan wel optimistisch aankijkt tegen de mogelijkheden van die zogenaamde geïntegreerde inkomensvorming die eigenlijk een voorwaarde zou moeten zijn. Ik dacht eigenlijk dat Boersma daar wel in gelooft.
Boersma: Ik zie dat als uiterst wenselijk. Niet in de zin dat zij er gemakkelijk zal komen. Maar zij is ook goud waard, mede gelet op de instelling en de opstelling van de vakbeweging.
Vermaat: En als die er niet zou komen, zeg je dan: het is jammer voor de VAD dat er zo weinig geld binnenkomt, want dat is natuurlijk het gevolg ervan. Of zeg je: we moeten toch maar anders gaan opereren binnen onze inkomensvorming.
Boersma: Dat laatste zeg ik toch al. Inkomensvorming is voor mij in hoofdzaak de komende jaren inkomensherverdeling. Of je dat met nivellering alleen kunt vertalen, dat vind ik een wat verregaande versimpeling. Het zou zeer wel kunnen betekenen dat je ook aan de onderkant moet gaan oppassen met je automatisme binnen de indexeringssystemen. Dé operatie voor de komende jaren zo, voorzie ik, wordt het afstappen van de heilige koe van 'wat je verdient, dat verdien je en is onaantastbaar'. We praten nu alweer over de handhaving van het reële inkomenspeil van tweemaal modaal. Dat accepteer ik niet. Ik zie dat zelfs ook niet als mogelijk.
Christiaanse: Op de vraag of het juist is dat een VAD zo direct wordt gekoppeld aan het loonsysteem, zeg ik: neen. Als men vraagt: is het niet beter een VAD op eigen merites te bezien en het loonsysteem zelf te wijzigen naar aanleiding van gebleken nadelen, dan zeg ik: ja.
Vermaat: Dat is duidelijk.

VAD, een immateriële zaak

Goudzwaard: Even een kort filosofietje tegen de achtergrond van de opstelling van het CDA-program. In het CDA-program zit namelijk heel duidelijk de gedachte, ook tegen de achtergrond van de vertraging van de economische groei, van een groei die aan voorwaarden moet beantwoorden. De vooronderstelling is dat het gemiddelde looninkomensniveau, het besteedbare inkomen, niet een verdere stijging kan ondergaan. In de programcommissie is ook een bezinning geweest over de vraag wat dat betekent, als je dat offer van de samenleving vraagt. In hoeverre

kun je daar iets tegenover stellen. Twee elementen staan er in het program. Dat is — wellicht opvallend — niet de vermogensaanwasdeling, die heeft een wat ondergeschikte betekenis gekregen, maar dat zijn twee andere elementen. In de eerste plaats de totstandkoming van een inkomensbeleid. In dat kader staan de suggesties over een 'Raad voor het inkomensbeleid', die bepaalde normen gaat aangeven voor inkomensontwikkeling vooruitlopend op een algemeen inkomensbeleid, ook openbaarheid van inkomens. De tweede factor is de herziening van de rechtsvorm van de onderneming. Dit betreft o.a. relatie ondernemingsraad-raad van commissarissen, het gaat dus om wijzigingen in de immateriële sfeer. In de vermogensaanwasdeling zit nog vrij sterk de filosofie dat als je de lonen matigt, je daarvoor een andere vorm van financiële honorering in de plaats moet stellen. Ik zou er op willen wijzen dat dit niet het hoofdaccent is in het CDA-program. Misschien dat het ook daarom 'Niet bij brood alleen' heet. Daarom ligt voor mij de diepste motivering van de VAD niet in de bedragen die eruit kunnen komen, maar in het feit dat daarmee een blijk wordt gegeven van het betrokken-zijn, het deelgenoot-zijn, de participatie.

Boersma: Ik heb me vanaf het begin gekeerd tegen de opvatting dat je een premie moet zetten op loonmatiging en dat de VAD dus een variabel bestanddeel zou kunnen zijn dat toeneemt naarmate de loonmatiging slaagt en dat afneemt naarmate die loonmatiging in de praktijk minder wordt geëffectueerd. Dat heb ik altijd een falikante foute zaak gevonden. Dat is ook in 1959 geprobeerd in de koppeling van lonen en prijzen en toen ook falikant misgelopen.

Vermaat: Het zou toch wel passen bij de filosofie van 'het waarom van de VAD'.

Boersma: Nee, ik geloof dat die dingen elkaar praktisch gewoon uitsluiten. Je begint dan namelijk al uit te gaan van een stuk wantrouwen, en van een stuk mislukking van het beleid. Bovendien houd je dan geen rekening met totaal andere factoren die in de praktijk ook vaak voorkomen (en die, om welke reden dan ook, niet met de VAD te maken hebben) welke aanleiding geven tot een lichte overschrijding van de nullijn. Zo hadden we het wonderlijke verschijnsel, dat in de onderhandelingen de werkgevers ondanks dat zij zich beklaagden over de te lage winsten iets deden wat ze nooit hadden mogen doen, nl. compensatie geven voor de stijging van de aardgasprijs.

In koor: Inderdaad; dat was ongelooflijk, ongelooflijk!

Boersma: En dan kunnen zij natuurlijk zeggen, nou dan zetten we een straf op de vakbonden die daarom hebben gevraagd. Dan zeg ik, dan moet je ook iets bedenken wat een straf zet op de werkgevers die iets doen wat ze niet hadden moeten doen. Want het is onjuist om indirecte belastingverhoging af te wentelen op de ruggen van een aantal andere Nederlanders. Daarom vind ik die combinatie van loonmatiging en de hoogte van de VAD om psychologische redenen, en in de politiek gaat het in een overgroot deel om psychologische effecten, onjuist.

Ideaal en haalbaarheid

Vermaat: Mag ik tot het volgende punt, punt 4, overgaan?

We hebben een bepaalde filosofie van de VAD in ons hoofd, maar daarnaast ligt er een bepaalde conceptie op tafel. Wat is uw oordeel over enerzijds de sociaal-economische haalbaarheid op dit moment en anderzijds voor wat betreft de haalbaarheid gezien de partijpolitieke constellatie?

Als derde aspect mag je daar ook het buitenland bij nemen, want dat werkt in beide door.

Christiaanse: Ik vind de VAD een principieel goede gedachte, maar op dit moment is het niet opportuun om haar te realiseren. Met name heb ik het oog op het negatieve effect voor de werkgelegenheid. Ten aanzien van het buitenland zijn wij momenteel koploper en dat is een reden om alles nog eens rustig te overwegen. Gezien het regeerakkoord moet het evenwel toch worden gerealiseerd. Ik hoop in dat kader dat de individuele VAD zo goed mogelijk wordt uitgewerkt, met erkenning van dat samenwerkingsverband, en dat het collectieve deel nog eens grondig wordt overwogen. Een en ander dient niet met gedachten van loonpolitieke aard te worden verbonden.

Terugbrengmentaliteit

Goudzwaard: Ik moet even een aanloop nemen.

De huidige economische situatie kenmerkt zich door een vrij hardnekkige vorm van werkloosheid, met structurele oorzaken, gecombineerd met een te hoge arbeidsinkomensquote, dus een onvoldoende beloning voor risicodragend kapitaal, waardoor het aanbod van het risicodra-

gend kapitaal soms fundamenteel tekort schiet. Ik heb de indruk dat achter deze economische realiteit diepere oorzaken zijn te zoeken in de cultuur en de mentaliteit die daarmee verband houdt. We zijn economische prestaties gaan zien als mogelijkheden om daardoor, zo te zeggen, aan het leven toe te komen. Te gaan consumeren en niet veel meer dan dat. Naar de arbeid en naar de ondernemingen toe is zo een weghaalmentaliteit ontstaan, die zo sterk kan zijn dat ze in inflatie uitmondt, in combinatie met structurele werkloosheid. Er moeten dan immers produktietechnieken worden gekozen die bij voorbaat het meest efficiënt zijn, ook al schakelen ze arbeiders uit.
De vermogensaanwasdeling zou een element kunnen vormen in wat ik een terugbrengmentaliteit zou willen noemen. Het kan een mogelijkheid geven om bepaalde fondsen die nu worden onttrokken aan het bedrijfsleven en nu in de collectieve of particuliere bestedingssfeer belanden, op een bepaalde wijze terug te brengen naar de werksituatie en de produktiesfeer, wellicht gericht op verbetering van de arbeidssituatie maar ook op geleidelijke veranderingen van produktietechnieken waardoor meer arbeid met de produktie wordt gecombineerd. Voor mij ligt er dus verband tussen de VAD en de mogelijke instrumenten die je moet gaan opbouwen om de structurele werkloosheid te bestrijden. Dat zijn andere instrumenten dan die de bestrijding van conjuncturele werkloosheid behoeft. Als vermogensaanwasdeling bekeken wordt vanuit de optiek 'wat kan ik nog meer uit het bedrijfsleven weghalen', dan moet mijn reactie vrij sterk negatief zijn.
Daarom is die blokkering voor mij zo belangrijk, omdat die ervoor kan zorgen dat bepaalde middelen bij het bedrijfsleven blijven en onder bepaalde zeggenschapsverhoudingen leiden kunnen tot een andere keuze ten aanzien van produktie-omstandigheden en produktietechnologie. Dat is een heel belangrijk argument inzake de gerichtheid van een vermogensaanwasdeling op afzonderlijke bedrijven.

Somber perspectief

Boersma: Ik heb geen totaal ideaalbeeld van de VAD. Er zijn tal van onderwerpen waarvan ik in principe zeg: 'blanco'. Ik zie hem wel als onderdeel van een totaalbeleid in relatie tot wat we willen met de werkloosheid, de werkgelegenheid en met de te hoge arbeidsinkomensquote. Ik behoor van nature niet tot de pessimisten maar ik ben zeer sceptisch en somber gestemd ten aanzien van onze toekomst. En dan kom ik dus toch wel tot een aantal grondprincipia zoals die aanvankelijk ook in de benadering zijn neergelegd. Dat collectieve deel werd daarbij steeds als een integrerend onderdeel van de maatregel door mij gezien. Ombuiging van hetgeen men destijds al een minimum vond in een richting die de bezwaren vergroot, zou met zich meebrengen dat een van de gunstige vestigingsfactoren van Nederland, nl. een stabiel arbeidsklimaat, op de tocht komt te staan. Je moet natuurlijk afwachten wat er uiteindelijk definitief komt te staan in het aanvullend deel van de collectieve VAD. Als deze leidt tot een verscherping van de verhoudingen tussen werkgevers en werknemers, dan maakt dit mij een beetje sceptisch of deze maatregel zoals die nu onderweg lijkt te zijn, wel een bijdrage levert aan wat ik bestendig noodzakelijk acht, te weten een redelijke relatie tussen de sociale partners. En ook tussen het kabinet aan de ene kant en een deel van de sociale partners (de vakbonden) aan de andere kant. De vraag is of de VAD een bijdrage zou kunnen leveren als een rustgevend element in de verhouding op het tripartite terrein regering-werkgevers-werknemers.

Ten dele uit collectief loket?

Vermaat: Dat laatste betekent dat de standpunten hier tegen elkaar ingaan. Enerzijds, en dat zullen Goudzwaard en Boersma als zodanig niet ontkennen is het ten aanzien van het punt van de rendementen, met name ten opzichte van het buitenland, niet opportuun om een collectieve VAD in te voeren, daartegenover staat dat wat er nu uitkomt, psychologisch gezien, naar de kant van de vakbonden toe al te weinig zal zijn. Misschien zou die collectieve VAD versterkt moeten worden vanuit het collectieve loket. Zou daarin tussen beide groepen een compromis liggen?
Boersma: Mijn voorkeur is, gedurende de zes jaar dat ik deel heb uitgemaakt van kabinetten, altijd uitgegaan naar verlaging van de vennootschapsbelasting. Ik stond daar heel dikwijls merkwaardig genoeg alleen in. Het zou op zichzelf acceptabel zijn om de vennootschapsbelasting te verlagen en om niet de sferen te gaan vermengen door een stuk winst te voegen bij een collectief deel uit de gemeenschap.
Goudzwaard: Met de strekking daarvan ben ik het eens.

Christiaanse: Ik zie persoonlijk de noodzaak van een verlaging van de vennootschapsbelasting in Nederland niet zo in. De vennootschapsbelastingdruk is in Nederland bijzonder laag. Als we het over het fiscale stelsel hebben, lijden we eigenlijk aan een veel groter euvel en dat is het bestaan van allerlei ontgaansconstructies. Daar is naar mijn gevoel een betrekkelijk eenvoudige remedie voor en dat is: het hoogste marginale tarief van de inkomstenbelasting gelijk maken aan het tarief van de vennootschapsbelasting. Dat is een bestaande maatregel in Duitsland, waar men dan een hogere vennootschapsbelasting heeft dan hier. Zo'n maatregel zou voor de hele fiscale moraal in Nederland van zeer groot belang zijn. (De oprichting van BV-tjes wordt minder interessant.) Ik zie het dus niet zo zitten om die twee lijnen, overwinst en collectieve middelen, naar elkaar toe te buigen. De problemen liggen niet zozeer op de reële druk in de ondernemingswinsten maar in de conceptie die achter de VAD ligt. Met name in de ogen van de Amerikaanse ondernemer, die nu eenmaal een bepaalde opvatting heeft van het aandeelhouderschap en de macht van de aandeelhouder.

Vermaat: Het zou goed zijn als de regering een internationale campagne begon en daarbij wees op de mogelijkheid om in contanten uit te keren. Want dan heb je geen aandelen of andere vermogenstitels. Dan is zo'n probleem ook opgelost.

Goudzwaard: Gecombineerd met een vroegere suggestie van de heer Christiaanse: vrijstelling van de belasting op primair dividend, zou tevens een verlichting kunnen aanbrengen ten opzichte van de invoering van een versterkte vermogensaanwasdeling.

Christiaanse: Dat zou op zichzelf internationaal beter passen, omdat alle landen in Europa een voorziening hebben op dit terrein. Dat is een stimulering voor risicodragend kapitaal.

Boersma: Ik denk dat het voorstel dat nu onderweg is in ieder geval grotendeels de buitenlandse bezwaren kan ondervangen. Dat zou ook bij voortzetting van het kabinet Den Uyl een noodzaak zijn gebleven, of in ieder geval geworden zijn. De nota van wijzigingen was in zoverre al een verbetering.

Vermaat: Het zou toch wel aardig zijn om die gecombineerde suggesties, die Goudzwaard daarstraks formuleerde, op het niveau van parlement of regering nog eens te bekijken.

Vermaat: Hiermee moeten we de discussie op dit moment besluiten. Samenvattend wil ik stellen, dat op het vlak van de principia geen sterke onderlinge verschillen vallen te concluderen. Wel leiden allerlei praktische overwegingen tot accentverschillen en op grond daarvan tot uiteenlopende keuzen voor wat betreft de aanpak van met name het collectieve deel van de VAD. Anderzijds is er echter wel eensgezindheid over de noodzaak de VAD naar het buitenland toe beter te verkopen.

Den Haag, 14 juni 1978.

sociaal-economisch

De vermogens aanwasdeling vanaf 1945

"de vorming van een duurzaam bezit onder brede lagen van de bevolking"

door F. G. van der Gun

De heer F. G. van der Gun te Utrecht is lid van de Tweede Kamer voor het CDA en tevens lid van het Europees Parlement.

I Inleiding:

Het denken over het delen door werknemers in de winst is niet iets dat nog maar pas opgekomen is. En in dit denken wordt al geruime tijd aandacht gegeven aan zaken die onder de huidige term vermogensaanwasdeling begrepen kunnen worden.
Reeds in 1945 publiceerden prof. mr. C. P. M. Romme en prof. dr. J. R. M. van den Brink een boek onder de titel 'Verbreiding van privaateigendom' (met als nadere betiteling: 'deelneming in de winst, kapitaaldeelname en vermogensvorming door de werknemers'). Dit boek wordt als een voorloper van de ideeën over de VAD beschouwd. Het is begrijpelijk dat het denken over de VAD in een stroomversnelling komt nu een verdeling van de idee in een concreet wetsontwerp voorligt.
In dit artikel zal worden stil gestaan bij wat enige mijlpalen genoemd zouden kunnen worden in de geschiedenis van het denken over de bestemming van de winst tot aan de presentatie van de opvatting van de overheid. Daarbij zal meer in het bijzonder aandacht worden gegeven aan enige hoofdpunten van de ontwikkeling van de gedachtenvorming binnen het bedrijfsleven.

II De fundering van het streven naar vermogensspreiding.

In hun al genoemde werk 'Verbreiding van Privaateigendom' zeggen Romme en van den Brink:
'Na den wereldoorlog van 1914 - 1918 verscheen ten onzent en vooral in de staten, die aan den oorlog hadden deelgenomen, een stroom van geschriften, waarin werd aangedrongen op het betrekken der arbeiders in winst, soms ook in het kapitaal, der onderneming. Deze actie had een teleurstellend verloop. Het bleef in de praktijk slechts bij eenige schuchtere pogingen tot toepassing van deze stelsels. Van een grootschen opzet — die voor een doeltreffende organisatie van de vermogensvorming door de massa des volks noodzakelijk is — was geen sprake.
In de dertiger jaren verschoof het zwaartepunt in het sociaal probleem naar het vraagstuk der werkloosheid. Mede in verband daarmee vereb-

de de actie voor vermogensvorming door arbeiders.'[1]
Even verderop merken beide schrijvers op dat naar hun mening de situatie rijp is om de vermogensvorming door werknemers op brede basis te organiseren.
De opheffing van de bezitloosheid van de massa werd gezien als een van de belangrijkste na-oorlogse opgaven 'Vermogensvorming door de bezitsloozen is een eisch der gerechtigheid.'[2]
Bij de bepaling van het rechtvaardige loon dient zowel met het individuele als het sociale karakter van arbeid rekening te worden gehouden. Hierbij wordt verwezen naar 'Quadragesimo Anno' waarin de Paus opmerkt dat, hoewel het looncontract niet in zich onrechtvaardig is, hij het raadzaam acht 'gezien de huidige verhoudingen in de menselijke samenleving, dat, voorzover mogelijk, het looncontract aanmerkelijk verzacht wordt door elementen uit het maatschapscontract.' Het arbeidsloon dient derhalve te worden aangevuld met andere beloningsvormen, opdat een passend arbeidsinkomen ontstaat voor nu en in de toekomst.
Voor wat betreft het sociaal-economische milieu, waarin de arbeid plaats vindt spreekt Quadragesimo Anno in dit verband van 'de omstandigheden waarin de onderneming verkeert' en van 'de eischen van het algemeen belang.' Daarmee dient dus rekening gehouden.

Katholieke Arbeidersbeweging

Mede geinspireerd door het boek van Romme en Van den Brink, welk laatstgenoemde gedurende die periode enige jaren economisch adviseur van de KAB was, besloot het dagelijks bestuur van de Ned. Katholieke Arbeiders Beweging, het huidige NKV, op 29 oktober 1951 aan zijn Wetenschappelijk Adviesbureau te vragen een rapport uit te brengen dat een meer concrete uitwerking, een soort werkprogram ten aanzien van bezitsvorming zou moeten zijn.
De ingestelde studiecommissie 'Arbeidersaandeel in de Investeringen' kwam in haar rapport 'De aanspraak der arbeiders op een aandeel in de investeringen' o.m. tot de volgende conclusies.[3]

1 Omdat wijd verbreide bezitsvorming enerzijds een voorwaarde is voor de persoonlijkheidsvorming en voor een meer doelmatige structuur van de maatschappij, is spreiding van het privaatbezit een eis van sociale rechtvaardigheid.
2 De verschuiving in de verdeling van het nationaal inkomen in een tijd van grote investeringen (bezitsvorming) ten ongunste van de bezitslozen is het concrete bewijs, dat in de afgelopen jaren de in 1 genoemde eis van sociale rechtvaardigheid is verwaarloosd.
3 Het effect van deze structuurhervorming zal des te groter zijn naarmate het bezit dichter bij de arbeid staat en derhalve meer als een persoonlijk bezit kan worden gevoeld. Uit dien hoofde spreekt de Commissie zich uit voor een ondernemingsgewijze systeem, zij het, dat zij een incorporeren van bepaalde bedrijfstaksgewijze aanvullingen gewenst acht.
4 In het algemeen is de winst der ondernemingen de onmiddelijke bron waaruit het arbeidersaandeel in de investeringen moet voortkomen. Ten behoeve van de arbeiders in bedrijven en diensten, die niet op het maken van winst zijn ingesteld, kan in deze evenwel worden gedacht aan een voor dit doel verleende loonsverhoging.
5 De opzet en de omvang van het aandeel van de factor arbeid in de winst van de onderneming en daardoor uiteindelijk in de eigendom van de nieuwe investeringen dienen primair in het bedrijfstaksgewijze overleg tussen werkgevers- en werknemersorganisaties te worden geregeld.

Ambtelijke Commissie

Veel steun heeft het KAB-rapport niet gekregen; de andere delen van de vakbeweging waren niet zover terwijl uiteraard de werkgevers organisaties niet stonden te dringen. Wel begon het ook bij de toenmalige regering te dagen. De minister van Sociale Zaken stelde een Commissie Bezitsspreiding in, waarin vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers, ambtenaren en wetenschapsbeoefenaars zitting hadden. Een van de onderdelen van de taakopdracht van de Commissie was:
'Het uitbrengen van advies omtrent de vraag, of en door welke maatregelen zou kunnen worden bevorderd dat uit winstdeling of besparing verkregen gelden worden aangewend tot vorming van meer duurzaam bezit.'
Wat de vorming van meer duurzaam bezit aanging, was de meerderheid van de Commissie in het rapport 'Bevordering van bezitsvorming door sparen' van oordeel, dat gelet op het beperkte

1. Mr. C. P. M. Romme en dr. J. R. M. van den Brink, *Verbreiding van Privaat-Eigendom,* 1945, pag. 5

2. A. W., pag. 6

3. *De aanspraak der arbeiders op een aandeel in de investeringen;* KAB-rapport, pag. 42.

karakter van de opdracht, hiermede individuele bezitsvorming is beoogd.
Deze meerderheid van de Commissie was van oordeel dat het probleem van degenen wier inkomen geen besparingen toelaat buiten het onderwerp van het rapport valt. Deze laagste inkomenstrekkers zouden niet kunnen profiteren van de voorgestelde maatregelen. Dit hield echter niet in dat deze meerderheid onsympathiek stond tegenover de gedachte dat ook de laagste inkomens bij de bezitsvorming betrokken dienden te worden.
Een niet onbelangrijke minderheid achtte het betrekken van de laagste inkomensgroepen een conditio serie qua zou voor het treffen van overheidsmaatregelen op dit gebied. Enige leden spraken ook daarom hun voorkeur uit voor het stelsel van collectieve winstdeling waardoor de bezitsvorming wordt mogelijk gemaakt voor alle werknemers, ongeacht hun inkomen en spaarcapaciteit.
De heer A. Vermeulen, toen secretaris van het NVV, voerde als argumenten voor een collectieve deling in de winst in een minderheidsnota bij het rapport het volgende aan[4]:

— de omstandigheid, dat de winsten voor een zeer belangrijk deel aan voorwaarden moeten worden toegeschreven, die met de ondernemersprestatie alszodanig geen verband houden. Er bestaat dan ook geen aanleiding alleen de ondernemer de winst te doen toevallen;
— een betere verdeling van het vermogen is gewenst, teneinde de scherpe maatschappelijke tegenstellingen, die uit de opeenhoping van vermogen en economische macht voortvloeien, te doen verdwijnen.
— een betere verdeling van het vermogen zal grotere mogelijkheden tot ontplooiing van de menselijke persoonlijkheid van alle subjecten bieden.

Hoewel deze argumenten meer een pleidooi voor een meer rechtvaardige verdeling van de ondernemingswinst en het betrekken van alle inkomenstrekkers daarbij vormen, dan een typisch pleidooi voor het toedelen van winst aan de collectiviteit, blijkt het pleiten voor collectieve winstdeling door het NVV niet nieuw te zijn. Wel moet er op gewezen worden dat het NVV in het vakbewegingsrapport 'Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling' een wat genuanceerder standpunt innam.

Rapport van de drie vakcentrales

In juli 1964 publiceerde het 'Overlegorgaan der drie vakcentralen' het rapport 'Bezitsvorming door Vermogensaanwasdeling' dat was opgesteld door een commissie die onder zijn leden ondermeer telde W. Albeda, J. Boersma en F. G. van der Gun, namen die men later vaker in de historie van de VAD aantreft.
Dit rapport werd gepubliceerd onder verantwoordelijkheid van de Commissie die het had opgesteld. Dit betekende dat de vakcentrales en de bij hen aangesloten bonden bij de publikatie in juli 1964 zich formeel niet aan alle passages uit het rapport bonden. Overigens beseften de vakcentrales wel dat zij zich niet vrijblijvend ten opzichte van het rapport konden opstellen. De behoefte ontbrak ook geheel.
De argumentatie voor de verbreiding van duurzaam bezit werd gevonden in:
— eigen bezit maakt de mens onafhankelijker waardoor hij ruimere mogelijkheden krijgt om zich te ontplooien
— bezitsvorming kan in ruimere zin ertoe leiden dat de vermogensverhoudingen in onze maatschappij evenwichtiger en democratischer worden.

In dit rapport werd voor de éérste maal het begrip vermogensaanwasdeling ingevoerd ter onderscheiding van het begrip winstdeling omdat, zo werd gesteld, het woord winstdeling meestal verbonden wordt met een uitkering in contanten.
Onder vermogensaanwasdeling wordt dan verstaan: een deling van de werknemers in de uit de winst verkregen toeneming van het ondernemingsvermogen.[5]
In het rapport werd geconstateerd, dat men zich steeds sterker bewust werd, dat de in de onderneming samenwerkende produktiefactoren in economische eenheid een organische eenheid vormen.
De overwinst, als resultaat van de gezamenlijke inspanning, behoort derhalve niet uitsluitend of in hoofdzaak ten goede te komen aan de leiding en de kapitaalverschaffers.
Wil er sprake zijn van gelijkberechtigheid van de arbeid en daarmee van duurzaam sociaal evenwichtige verhoudingen, dan zullen de werknemers op evenredige wijze moeten delen in het totale resultaat van de onderneming (deelgenootschapsgedachte).

4. zie p. 73 *Collectieve winstdeling en bezitsvorming.* Nota van het lid A. Vermeulen.

5. *Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling,* rapport van een studie-commissie van NKV, NVV en CNV, 1964, pag. 9.

Deze rechtsgrond kreeg, volgens het rapport nog meer reliëf als gevolg van de omstandigheid dat in ons land het loonpeil in de na-oorlogse jaren bewust betrekkelijk laag was gehouden (de zgn. offertheorie).
Een belangrijke gedachte uit het rapport is dat de aan de werknemers toe te rekenen overwinst zo mogelijk in de vorm van aandelen uitgedeeld zou moeten worden.
Daardoor werden de werknemers meer bij hun bedrijf betrokken, terwijl het bedrijf geen middelen hoefde te missen.
Het is ongetwijfeld de grote verdienste van dit rapport dat het onderwerp VAD zo nadrukkelijk aan de orde werd gesteld, dat noch de werkgevers, noch de regering het voor kennisgeving konden aannemen. Een tweede factor van grote betekenis was het feit dat voor het eerst met betrekking tot dit onderwerp de vakbeweging als eenheid optrad.

Rapport van de werkgeversbonden

De werkgevers reageerden vrij snel met een eigen rapport 'Wegen naar bezitsvorming'.
Dit rapport werd opgesteld in 1965 door een Commissie van ondernemers uit de vier centrale werkgeversverbonden die samenwerkten in de Raad voor Nederlandse Werkgeversbonden.
De Raadscommissie kwam tot de conclusie dat het aanvaarden van een algemeen bezitsvormingsbeleid niet als basis voor een stelsel van vermogensaanwasdeling kon dienen.
'Een gemeenschappelijke discussiebasis is aanwezig in zoverre een voortgaande stimulering van de bezitsvorming in ruime kring wordt voorgestaan, alsmede inzoverre de wens bestaat, nader te onderzoeken of in een aantal gevallen een zekere verschuiving in de relatieve beloning van de werknemers uit een oogpunt van continuïteitsverzekering met betrekking tot de kapitaalvoorziening mogelijk en aanvaardbaar is.'[6] In het rapport werd erkend dat de bezitsvormingsgedachte uitmondde in veranderende vermogensverhoudingen, echter met deze belangrijke restrictie dat de feitelijke situatie toen geen argument opleverde voor ingrijpende hervormingen, zoals die waar effectuering van de werknemersvoorstellen op enigszins belangrijke schaal zou neerkomen.
De Raadscommissie was van oordeel dat het moeilijk aanwijsbaar zou zijn of door een ander beleid dan het gevoerde na de tweede wereldoorlog, de reële positie van de gemiddelde werknemer beter of slechter had kunnen worden.

De offertheorie (het bewust laag houden van de lonen in de na-oorlogse jaren) vond men geen zuivere basis voor de discussie temeer daar verschillende statistische vergelijkingen met betrekking tot de ontwikkeling van de reële lonen in Nederland enerzijds en landen zonder een min of meer beheerste loonpolitiek anderzijds uiteenlopende resultaten gaven.
Maar zelfs als men die resultaten koos, die voor de Nederlandse werknemers op een zekere achterstand konden wijzen, diende men te bedenken, volgens de Raadscommissie, dat hier geen sprake was van een beleid dat ten ongunste van de werknemers had uitgepakt.
Uitvoerig wordt uiteengezet dat de deelgenootschapsgedachte mede verwezenlijkt kan worden door verdere verbeteringen op het terrein van communicatie, delegatie en overleg in de onderneming.
Naar de mening van de Raadscommissie vloeit uit de deelgenootschapsgedachte (nu spreekt men van samenwerkingsgedachte) niet onvermijdelijk voort dat allen die binnen de onderneming werkzaam zijn automatisch rechten kunnen doen gelden op een deel van de overwinst. In de eerste plaats wees men op de specifieke posities en behoeften en op de eigensoortige risico's van de binnen de onderneming werkzame produktiefactoren, alsmede op de vertaling daarvan in verschillende 'contractvormen'. In de tweede plaats is de overwinst veelal niet alleen van de betrokken werknemer afhankelijk. De marktsituatie is bijvoorbeeld ook een van de factoren die de winst bepaald.
Kortom, de deelgenootschapsgedachte kon geen uitgangspunt zijn voor een bezitsvormingsbeleid, volgens het werkgeversrapport.

Van Antwoord Dienend

De reactie van de vakbeweging op de werkgeversnota en op andere kritiek op het vakbewegingsrapport bleef uiteraard niet lang uit.
In mei 1966 deed de vakbewegingscommissie van het eerste rapport het licht zien: 'Van Antwoord Dienend. Kritiek en repliek.'
De commissie gaat hierin de discussie met de critici aan.
Ten aanzien van de fundering van het streven naar vermogensspreiding wordt o.m. het volgende opgemerkt:
'Wanneer de onderneming een hogere opbrengst heeft dan nodig is om over de benodig-

6. *Wegen naar bezitsvorming,* rapport van de Raad voor Nederlandse Werkgeversverbonden, 1965, pag. 32.

de arbeid en het noodzakelijke kapitaal te beschikken, dan staat dit overschot ter verdeling. De bedrijfseconomie heeft nog nooit kunnen aantonen of dit overschot ontspruit aan het werkzame kapitaal of aan de werkzame arbeid.' Beide factoren zijn nodig, zo wordt geconstateerd.[7]

'In plaats van zich vast te leggen op een extreme opvatting, kan men stellen, dat er een organische eenheid der produktiefactoren bestaat en dat het overschot, hetwelk ontstaat na een redelijke beloning dier factoren, verdeeld moet worden op een zodanige wijze als in het gegeven geval het beste lijkt.'

Een volgend motief dat naar voren werd gebracht om een ruimere vermogensspreiding te rechtvaardigen, is het relatief lage naoorlogse loonpeil. Deze lage loonkosten hebben de expansie van het bedrijfsleven mogelijk gemaakt.

Deze expansie heeft in de eerste naoorlogse periode vooral gediend om het vernietigde en versleten vooroorlogse produktie-apparaat te vervangen. Sindsien gaat het erom, werkgelegenheid voor een groeiende bevolking te creëren en om welvaartsvergroting voor het gehele volk te creëren.

Temeer daar in de naoorlogse periode de consumptiemogelijkheden met name van de laagste inkomensgroepen zijn achtergebleven bij de produktiemogelijkheden, kan vermogensaanwasdeling als compensatie een antwoord zijn.

De huidige ontwikkeling van de vermogensverhoudingen trekt de sociale structuur scheef aldus het rapport. In de maatschappij ontstaat in steeds sterkere mate een relatief kleine groep bezitters, die zich vereenzelvigen kunnen en ook door anderen vereenzelvigd worden met de dragers en beheerders van het maatschappelijk kapitaal en de maatschappelijke orde.

Daarnaast ontstaat de grote groep goedgeklede bezitlozen, die geen eigendom van en geen inspraak op het beheer der produktiemiddelen heeft. Zij blijven daardoor afzijdig staan.

Bestaande tegenstellingen in onze maatschappij duren hier dan onverminderd voort, terwijl nieuwe tegenstellingen op allerlei levensterrein opgeroepen worden.

Van belang is nog de opmerking dat overeenkomsten tot invoering van vermogensaanwasdelingsregelingen moeten steunen op in onderling overleg tot stand gekomen en rechtsgeldige contracten tussen werknemers en werkgevers! Een opmerking waar we later nog op terugkomen.

SER-advies

Inmiddels was ook de regering tot activiteit op het terrein van de VAD gekomen.

Bij brief van 16 februari 1965 vroeg de toenmalige minister van Sociale Zaken en Volksgezondheid, dr. G. M. J. Veldkamp, het oordeel van de Sociaal-Economische Raad over de mogelijkheden een deel van de winsten der ondernemingen te bestemnmen voor een bevordering van het verkrijgen van duurzaam eigen bezit door werknemers. In 1968 werd een verdeeld advies uitgebracht. In de SER-commissie treft men o.m. weer Albeda, Boersma en Van der Gun aan.

Een deel van de Raad (de voorstanders) was van oordeel dat in een beleid dat gericht is op de vorming van duurzaam bezit onder brede lagen van de bevolking en het scheppen van evenwichtige vermogensverhoudingen, de vermogensaanwasdeling een belangrijk instrument kon zijn. De instrumenten die tot dan ter beschikking stonden waren naar hun mening niet zo effectief dat met behulp daarvan een wezenlijke verandering in de vermogensverhoudingen teweeg zou kunnen worden gebracht. (de loonpolitiek en het bezitsvormingsbeleid)

De essentiële bijdrage van de ondernemingsbesparingen aan de verwezenlijking van de economische groei, welke gepaard moet gaan met relatief lage reële beloningen van de produktiefactoren, vormde voor dit deel van de Raad, de belangrijkste rechtvaardigingsgrond van de vermogensaanwasdeling, omdat althans op den wijze kon worden bereikt dat de beperkingen die de verschaffers van kapitaal en arbeid zich ter bereiking van de groei in de inkomenssfeer moesten opleggen, gecompenseerd zouden worden door een deelname in het toegenomen vermogen, niet alleen voor de eigenaren van de factor kapitaal, maar ook voor degenen die door hun arbeid aan het bereiken van het ondernemersresultaat hebben gewerkt.

Naarmate het streven naar bevordering van duurzaam bezit voor brede lagen van de bevolking met succes zou worden bekroond, zou ook het aandelenbezit ruimer worden gespreid.

Ongeacht de wijze waarop deze wijziging in de vermogensverhoudingen tot stand kwam, zou daardoor het vraagstuk van de verantwoordingsplicht van de ondernemingen en dat van het uitoefenen van de beheersrechten verbon-

7. *Van Antwoord Dienend, Kritiek en repliek,* reactie van de vakcentrales op de werkgeversnota; 1966, pag. 12.

den aan het aandelenbezit, aan betekenis winnen.
De vermogensaanwasdeling zou dan grotere mogelijkheden scheppen om het vertrouwen in onze produktiewijze te handhaven dan andere vormen van bezitsvorming, omdat de samenhang tussen de handhaving en de vermeerdering van het vermogen en de doelmatigheid van het ondernemingsbeleid van het vermogen en de doelmatigheid van het ondernemingsbeleid bij vermogensaanwasdeling, veel duidelijker naar voren treedt.
Een ander deel van de Raad (de tegenstanders) was van oordeel dat de door de voorstanders van vermogensaanwasdeling bepleite noodzaak van een wijziging van de vermogensverhouding niet was aangetoond en dat uitdien hoofde geen aanleiding kon worden gevonden voor een daarop gericht beleid. Zowel de offertheorie, de deelgenootschapsgedachte als het algemeen rechtsbewustzijn werden ongegronde argumenten genoemd. Zo werd geconstateerd dat door de mogelijk gebleken grote omvang van de totale bestedingen en de door de daaruit voortgevloeide vraag naar arbeidskrachten in het recente verleden de opwaartse druk op het reële loonpeil zo sterk was, dat een meer dan evenredig deel van de reële inkomensgroei aan de werknemer toeviel.
Erkend werd dat onder bepaalde omstandigheden uit een oogpunt van algemeen belang de vrije beschikking over de eigendom mocht worden beperkt. Dit leverde echter nimmer een grond op voor overheveling van de eigendom zelf van de ene categorie particulieren naar de andere.
Tenslotte werd opgemerkt dat telkens weer de vorm van de beloning aansluiting diende te vinden bij de specifieke posities en de eigensoortige risico's van elk der groepering. Dit deel van de Raad concludeerde dan ook dat voor verwezenlijking van de deelgenootschapsgedachte andere middelen dienden te worden toegepast, zoals verbeterde communicatie, delegatie en overleg binnen de onderneming, met als eventueel sluitstuk winstdeling.
Voorts dat de door de voorstanders aanbevolen uitvoeringstechnieken de ondernemingen op een ernstige wijze in hun financiering konden belemmeren en dat voor de volkshuishouding als geheel vermogensaanwasdeling op de lange duur zou leiden tot vermindering van economische groei. Bovendien vereiste toepassing van de vermogensaanwasdeling een groot aantal arbitraire beslissingen op voor het ondernemingsbeleid essentiële punten. Dit deel van de Raad wees daarom vermogensaanwasdeling volstrekt van de hand.
Naar hun oordeel konden premiespaarregelingen en winstdelingsspaarregelingen een belangrijke bijdrage leveren tot verwezenlijking van de doelstelling 'de vorming van een duurzaam bezit onder brede lagen van de bevolking.'
Er blijft dus een duidelijk verschil in inzicht tussen de organisaties van werkgevers en werknemers zoals dat in feite tot aan de huidige dag is blijven voortbestaan.

KVP-rapport

Ook in politieke kringen verschenen er stukken over de positie van de werknemer in het bedrijf en ten opzichte van de bedrijfswinst.
In 'Bezitsvorm in een nieuwe fase', een KVP-rapport uit 1965 wordt voor wat betreft het lidmaatschap van de werknemer van de bedrijfsgemeenschap verwezen naar Pauselijke Encyclieken, waarin de gedachte wordt bepleit bestaande spanningen tussen werkgevers en werknemers zoveel mogelijk te voorkomen. Van de introductie van elementen van het maatschapscontract in de arbeidsovereenkomst worden heilzame resultaten verwacht. Reeds in 1891 schreef Paus Leo XIII in de encycliek 'Rerum Novarum': 'Wat wel het meest in het oog loopt is, dat in onze tijd niet enkel het kapitaal zich opstapelt, maar ook een ondragelijke macht, een despotische economische overheersing zich samentrekt in handen van enkelen.'
Voor wat betreft het tot stand brengen van evenwichtige vermogensverhoudingen is het goed nog even stil te staan bij de encycliek 'Mater et magistra' uit 1961.
Hierin verkondigde Paus Johannes XXIII:
'Het is niet voldoende het natuurlijk karakter van het recht op privé-eigendom, ook van produktiemiddelen, te belijden, men moet tevens aandringen op een daadwerkelijke verspreiding ervan over alle sociale geledingen.'
En wat verder:
'In een tijd als de onze moet men zich daarom des te meer inspannen om de verspreiding van de eigendom tot een werkelijkheid te maken, omdat zoals opgemerkt, het economisch bestel zich in een toenemend aantal landen snel ontwikkelt. Als men de technische verworvenheden van verschillende aard, die haar waarde bewezen hebben, verstandig toepast, zal het niet moeilijk blijken initiatieven te ontplooien en een sociale politiek te ontvouwen, welke een ruimere spreiding bevorderen van de privé-eigendom

van waardevolle, gebruiksgoederen van een woning, een stuk grond, de uitrusting van een ambachtelijk of agrarisch gezinsbedrijf, van aandelen in middelgrote en grote ondernemingen, zoals men dat in enkele economisch ontwikkelde en sociale vooruitstrevende landen met succes tracht te doen.'
Na deze korte zijsprong terug naar het rapport. Van belang is dat daarin wordt opgemerkt dat met name in kringen van de Katholieke Volkspartij groot belang gehecht wordt aan de vorming van persoonlijk bezit, gezien de waarde van bezit voor de ontplooiing van de mens en ook voor de maatschappij. Geen verschil van mening zal er over bestaan, dat een redelijk persoonlijk bezit voorwaarde is voor een menswaardig ontplooiing. Erkend wordt dat een bredere vermogensspreiding noodzakelijk is en er wordt gepleit voor maatregelen die een bredere vermogensspreiding bevorderen.

Groep van achttien
Het rapport 'Rechtvaardiger inkomens- en vermogensverdeling', gepubliceerd door de Groep van achttien van KVP, ARP en CHU in maart 1968, constateert dat de inkomens- en vermogensverhoudingen in ons land ook thans nog vatbaar zijn voor ernstige kritiek. De particuliere vermogens zijn geconcentreerd bij een beperkt aantal personen terwijl de opbrengst van onze nationale produktie niet evenwichtig aan de verschillende bevolkingsgroepen ten goede komt.
Ten aanzien van het bewerkstelligen van meer rechtvaardiger verhoudingen van inkomens en vermogens hebben overheid en bedrijfsleven elk een eigen taak en verantwoordelijkheid. Voor wat de overheid betreft bestaat die taak vooral in het opstuwen van de inkomens- en vermogensverwerving van de lagere inkomensgroepen, alsmede in het wegnemen van onrechtvaardigheden in het proces van inkomensvorming en -verdeling.
Een goede en als rechtvaardig aangevoelde verdeling zal voor iedereen een stimulans kunnen inhouden en zijn inspanning kunnen opwekken om een positieve bijdrage te leveren aan de stijgende welvaart. Noodzakelijk is een beleid ten aanzien van bezit en vermogen, dat krachtige stimulansen bevat om ook bredere lagen van de bevolking een aandeel in het nationale vermogen te verschaffen.
Naast maatregelen, die het sparen bevorderen zullen in dit beleid de mogelijkheden in de eerste plaats moeten worden gevonden in de stimulering van:

— het deel krijgen van de werknemers in de vermogensgroei van ondernemingen (vormen van vermogensaanwasdeling);
— spaar- en investeringslonen, gecombineerd met investeringsfondsen ter voorkoming van te grote risico's voor kleine spaarders;
— de verstrekking van 'volksaandelen' in de zich daartoe lenende overheidsbedrijven;
— winstdelings- en spaarregelingen voor werknemers.
Een verantwoord bezitsvormingsbeleid vergt een algemeen economisch en financieel beleid dat inflatie zoveel mogelijk tegengaat; anderzijds wordt evenwel benadrukt dat verschillende maatregelen, in het kader van het bezitsvormingsbeleid tot de inflatiebestrijding bijdragen.

III De vorm waarin de werknemers in de vermogenssfeer van produktiemiddelen worden betrokken.

In 'Verbreiding van Privaat-Eigendom' van Romme en Van den Brink wordt gepleit voor een Arbeiderswinstfonds per bedrijfstak.
In elke bedrijfstak zou een fonds gevormd moeten worden, waarin elke arbeider, die tot deze bedrijfstak behoort, deelgerechtigd kan worden. Het fonds zou moeten bestaan uit rechten op niet-uitgekeerde ondernemingswinst.
Benadrukt wordt dat de beslissing over het al dan niet uitkeren van winst een beslissing blijft van de ondernemingsleiding zelf.
Wordt de winst niet uitgekeerd, dan moeten arbeiders evenwel een recht worden toegekend op het niet-uitgekeerde winstdeel. Het fonds krijgt rechten, die vermogenswaarde hebben en aan dit vermogen zit een kans op inkomsten.
Elke arbeider, die in het fonds iets heeft ingebracht, ontvangt een bewijs van deelgerechtigheid (waarde-papier).
Omdat vermogensvorming diende te worden nagestreefd, zowel ten nutte van de arbeider als het algemeen belang, mocht alleen bij uitzondering het waardepapier te gelde worden gemaakt (bijvoorbeeld het kopen van een huis, overlijden, bijzondere noden).
Gelet op de eerder genoemde inspirerende invloed van het boek van Romme en Van den Brink op de KAB is het niet verwonderlijk dat er punten van overeenstemming zijn tussen dit boek en het KAB-rapport 'De Aanspraak der arbeiders op een aandeel in de investeringen'.

De vermogensaanwasdeling vanaf 1945 *F. G. van der Gun*

De KAB-Commissie heeft een voorkeur voor een systeem, waarbij een deel van de winstaanspraak der arbeiders in een bepaalde onderneming ter beschikking komt van een bedrijfswinstfonds, en waarbij het grootste deel van de winstaanspraak der arbeiders ter beschikking komt van de arbeiders van de eigen onderneming. Voor de uitvoering van de in het bedrijfstaksgewijze overleg overeengekomen regelen betreffende het arbeidersaandeel in de investeringen, wordt per onderneming opgericht een arbeiderswinstfonds. De te verdelen gelden worden door het fonds gestort op de zogenaamde investeringsrekeningen van de afzonderlijke arbeiders, welke rekeningen ondermeer geopend zouden kunnen worden bij de diverse spaarbanken. Wat de bestemming betreft wordt gedacht aan het financieren van de aankoop van een huis of stukgrond, afsluiting van een aanvullende pensioen- of lijfrenteverzekering, obligaties of certificaten van aandelen in de eigen of andere ondernemingen.
Daarnaast dient de mogelijkheid te worden geopend deze gelden aan te wenden voor uitgaven in bijzondere omstandigheden, zoals ziekte, huwelijk, of opleiding van de kinderen. Teneinde te vermijden dat langs een omweg een deel in de consumptieve sfeer verdwijnt, dient het effectenbezit gedeponeerd te blijven bij het instituut, waarbij het arbeiderswinstfonds de gelden heeft gestort. Aangezien deze moeilijkheden zich in het algemeen niet in die mate zullen voordoen bij de objecten woning, grond en pensioen- of lijrenteverzekering lijfrenteverzekering de eigendomsbewijzen van deze objecten zonder meer aan de rechthebbenden worden overgedragen. De wijze van besteding van de inkomsten uit bovengenoemde eigendomsobjecten moet geheel aan de eigenaars worden overgelaten.
Voor de objecten zelf dienen mogelijkheden tot verhandeling binnen de investeringssfeer te worden gecreëerd.
Lag in de eerste publikaties de nadruk op de vorming van een 'Arbeiderswinstfonds', in het vakbewegingsrapport 'Bezitsvorming voor Vermogensaanwasdeling' werd het idee geopperd te komen tot Sociale Beleggingsgemeenschappen (SBG's).[8]
Een deel van de vermogenswinsten, die anders volledig naar de aandeelhouders vloeien, wordt naar de werknemers geleid. De vorm, die dan het meest voor de hand ligt is een beleggingsfonds van werknemers. Dit ontvangt de aan de werknemers toegekende delen van de winst als inbreng van de onderneming en geeft op grond daarvan aan de betrokken werknemers participatiebewijzen uit.
Teneinde te voorkomen, dat de participatiebewijzen overijld te gelde gemaakt worden kunnen de verzilveringsmogelijkheden worden beperkt, dan wel maatregelen worden getroffen waardoor het in bezit houden der participatiebewijzen bijzonder aantrekkelijk wordt.
De SBG wordt dus tussen de werknemer en de onderneming geschoven.
Er kan aan een SBG per onderneming gedacht worden, het rapport geeft uit een oogpunt van risico-spreiding voor de werknemer de voorkeur aan SBG's voor meerdere ondernemingen, al dan niet in dezelfde bedrijfstak. De band tussen de werknemer en zijn onderneming blijft dan bestaan doordat de werknemer participatiebewijzen in de SBG krijgt naar verhouding van de storting die zijn onderneming voor hem in de SBG doet.
De betaling van de participatiebewijzen zou kunnen geschieden door aandelen, obligaties, schuldbewijzen of contant geld.
Voorkeur verdient de vermogensaanspraken, die uitgekeerd worden aan de werknemers van een onderneming, zoveel mogelijk gelijkheid te laten houden. Dit zal immers leiden tot een grotere saamhorigheid tussen de werknemers in die onderneming, die immers ervaren dat in het bedrijf de in menselijk opzicht zo belangrijke regel: gelijke monniken, gelijke kappen, ook kan worden gehanteerd.
Ten aanzien van het bestuur van een SGB stelt het rapport dat dit in meerderheid uit werknemers zou moeten bestaan. Een vertegenwoordiger van de ondernemer wordt wenselijk geacht. Wat het werknemersdeel van het bestuur betreft wordt ook de kandidatuur van ondernemingsraden van de betrokken bedrijven gesteld.
Het rapport stelt dat een SBG bereid kan zijn beperking van rechten verbonden aan in de SBG ingebrachte aandelen te aanvaarden. Dit te meer omdat het verwerven van zeggenschap met als doel, hoogstens als gevolg van de VAD wordt gezien.
Voorts verdient aandacht het pleidooi om naast de uitkering in contanten ook de uitkering in aandelen aftrekbaar te maken van de Vennootschapsbelasting.
Voor kleine ondernemingen en bedrijfstakken waar de werknemer eerder aan de bedrijfstak dan aan een bepaald bedrijf gebonden is wor-

8. *'Bezitsvorming door vermogensaanwasdeling'*, pag. 49 e.a.

den investeringsloon en collectieve winstdeling als remplaçanten genoemd.
Het rapport stelt dat beide, dus ook het investeringsloon zo mogelijk uit echte winst betaald zouden moeten worden. Als intermediair kan ook weer een vorm van SBG dienen. Voor investeringsloon zou in principe toestemming van nationale loon- en prijspolitieke instanties verworven moeten worden.
Het principiële uitgangspunt van de vermogensaanwasdeling blijft te komen tot spreiding van nieuw gevormd vermogen, een spreiding die bereikt wordt ten koste van de aan de oorspronkelijke eigenaars toevallende ondernemingswinst.
De Raad van Nederlandse Werkgeversverbonden komt in zijn rapport 'Wegen naar Bezitsvorming' tot de volgende conclusies.
De mogelijkheden anders dan vermogensaanwasdeling overziende, zal per onderneming moeten worden nagegaan, welke soort regeling het best in het geheel van arbeidsvoorwaarden past.
Voorzover bezitsvormende maatregelen in relatie tot de winst worden gebracht, wordt in het bijzonder de aandacht gevestigd op:
— winstdelingsspaarregelingen overeenkomstig de desbetreffende wet, en daarvan vooral dat type waarbij er voor de individuele werknemer een keuze mogelijkheid bestaat; en
— andere winstdelingsregelingen, waaraan bezitsvormende maatregelen kunnen worden gekoppeld.
Regelingen, eventueel gebonden aan andere periodieke uitkeringen, kunnen met deze laatste categorie grotendeels op één lijn worden gesteld, voorzover deze uitkeringen niet in een premiespaarregeling kunnen worden ondergebracht.
Voorzover regelingen niet in relatie met de winst, maar met het loon worden gebracht, gaat de voorkeur uit naar premiespaarregelingen.
Andere bezitsvormingsstelsels, gebonden aan het loon ontmoeten minder sympathie.
De conclusies van het werkgeversrapport beziende moet men vaststellen dat het wel sympathie heeft voor bezitsvormingsmaatregelen, maar de VAD afwijst.
Te ontwerpen regelingen dienden te worden aangepast aan het eigen karakter van de onderneming, van haar werknemers en aan plaatselijke of regionale omstandigheden.

IV Conclusies.

Als wij het voorafgaande overzien menen wij te moeten concluderen dat de individuele bezitsvorming binnen het kader van de bezitsvorming in het algemeen altijd een centrale plaats heeft ingenomen. Hetzelfde geldt ook voor het streven naar VAD al heeft daarbij ook het delen in het groeiende produktieve vermogen altijd een grote rol gespeeld, dat vindt men zelfs al terug in het KAB rapport van 1953: 'Arbeiders-aandeel in de Investeringen'.
Voorts is het interessant op te merken dat zich met betrekking tot de problematiek Individueel-Collectief in de loop der tijden wijzigingen in de standpunten hebben voorgedaan.
Was het NVV aanvankelijk geporteerd voor collectieve regelingen, in het vakbewegingsrapport ging men akkoord met individuele winstdeling; momenteel staat de collectiviteit weer centraal.
Een standpunt dat overigens thans onderschreven wordt door het NKV, wat tot voor kort, evenals het CNV nu nog, op het standpunt van de individuele regeling stond.
De werkgevers hebben jarenlang de VAD principieel afgewezen en doen dat in feite nu nog; ondanks het feit dat men nu bereid zou zijn een raamregeling te aanvaarden die per onderneming in onderling overleg met de werknemers zou worden ingevuld.
Een dergelijk voorstel zou o.i. 5 à 10 jaar geleden een reële kans hebben gehad, maar is inmiddels door wetsvoorstellen achterhaald.
Misschien zouden de werkgevers nù zelfs wel te vinden zijn voor het vakbewegingsplan van 1964. Het denken is echter aan beide zijden voortgegaan, zodat men niet dichter bij elkaar is gekomen.
Het zou overigens onjuist zijn de werkgevers alleen verantwoordelijk te stellen voor het falen van het georganiseerde bedrijfsleven met betrekking tot de VAD. Ook de vakbeweging heeft er niet erg hard aangetrokken; van een geïntegreerde aanpak door de vakbeweging gezamenlijk is niet veel terecht gekomen, helaas.

Zonder vooruit te willen lopen op de inhoudelijke parlementaire behandeling van het ontwerp van Wet op de vermogensaanwasdeling kan toch gesteld worden dat het tijd wordt, na zo'n twintig jaar discussie over het hoe en waarom, dat deze tweede poging spoedig tot resultaat leidt. Als CDA-fractie hebben wij ons dan ook sterk gemaakt voor een snelle behandeling door het willen uitbrengen van een voorlopig verslag

nog voor het zomerreces van de Tweede Kamer. Dat de bijzondere Commissie uit de Tweede Kamer, belast met het voorbereidend onderzoek van het wetsontwerp, besloot eerst nog een openbare hoorzitting te houden op 19 juni en dan pas een voorlopig verslag uit te brengen kan zeer zeker de CDA-fractie niet worden aangerekend.

Sinds vele jaren zijn wij voorstander van een systeem van vermogensaanwasdeling, ook ons program onderstreept dat.

Een rechtsgrond voor de invoering ervan achten wij aanwezig. Wij wijzen er op dat bij ons propageren van een vermogensaanwassysteem, de verhouding tussen de werknemer en de onderneming waarin hij werkzaam is, alsmede de individuele bezitsvorming, een vrij centrale plaats heeft ingenomen en op het ogenblik nog inneemt. De onderneming zien wij als een organisch samenwerkingsverband van arbeid en kapitaal. Arbeid en kapitaal kunnen elkaar over en weer niet missen; hun samenwerking is bepalend voor het gehele resultaat van de onderneming. Beide factoren hebben in het algemeen gesproken recht op een redelijke beloning. Als er na het geven van deze redelijke beloning nog een batig saldo over is, dan bestaat er geen aanleiding dit slechts aan één van de factoren te doen toevallen. Het batig saldo dient op redelijke wijze over de partijen in het samenwerkingsverband verdeeld te worden. Wij kunnen ons wel voorstellen dat aan de individuele aanspraken een zekere beperking wordt opgelegd op grond van solidariteitsoverwegingen om ook andere werknemers in deze vermogensaanwas te doen delen. Wij zouden er wel de voorkeur aan geven dat ook in die collectiviteit de individuele bezitsvorming een belangrijke plaats inneemt. Wij zijn nog niet zo ver dat wij een centraal fonds volledig aan een van de betrokken categorieën zouden willen toevertrouwen.

Wij zullen ons tegenover de invoering van een VAD-systeem positief opstellen, uiteraard ons eindoordeel voorbehoudend op basis van het concrete wetsvoorstel.

mr. P. C. E. van Wijmen is advocaat te Breda, lid deskundige van buiten de Raad van de RARO stuurgroep nota landelijke gebieden; hij is vicevoorzitter van de stichting Brabants Landschap en voorzitter van de Brabantse Milieufederatie.

Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard

door mr. P. C. E. van Wijmen

Inleiding:

Lang voordat minister Gruyters nog op de valreep het wetsontwerp houdende wijziging van de Wet op de Ruimtelijke Ordening indiende[1], was zijn standpunt al bekend over een der hete hangijzers in dit ontwerp: de afschaffing van het Kroonberoep inzake bestemmingsplannen. Minister Gruyters was van die afschaffing een fervent voorstander. Zijn opvolger Beelaerts van Blokland heeft de vaste commissie voor de ruimtelijke ordening en volkshuisvesting van de Tweede Kamer inmiddels doen weten het wetsontwerp over te nemen en de kamerbehandeling heeft dus een aanvang genomen.
Zelden is een kwestie van administratief-rechtelijke aard zo omstreden geweest als dit voornemen tot verwijdering van deze *actio popularis* uit de Wet op de Ruimtelijke Ordening (W.R.O.). Er is een literatuurlijst van diverse pagina's op te stellen — belangstellenden zijn welkom — van publikaties van juridische aard over de bestemmingsplanprocedure, maar er valt ook te wijzen op de sterk negatieve standpunten die het afschaffingsplan opriep bij instanties en organisaties van nationaal gewicht zoals bijvoorbeeld de ANWB, het Landbouwschap, de Federatie Nederlandse Vakbeweging en de Stichting Natuur en Milieu. Nog op 25 maart j.l. wijdde de Volkskrant een hele pagina aan het vraagstuk. Oudpremier Den Uyl, die aan zijn eerste generalisatie niet bezweken is, gaf zijn collega Gruyters op diezelfde valreep verbale steun met de wonderlijke gedachtengang dat het zo verwerpelijke Kroonberoep juist koren op de molen van de 'rijken en machtigen' der samenleving was, zij dus die toch wel aan hun trekken komen.
Waarom doet het voorliggend vraagstuk zoveel stof opwaaien en woelt het zoveel emoties los? Ik zal in het hieronder volgende trachten deze vraag te beantwoorden, waarbij ik ook zal trachten de argumenten voor en tegen dat Kroonberoep in het gelid te zetten. De rechtsbescherming zal daar bij een belangrijke invalshoek vormen.
Deze werkwijze brengt mee dat een aantal andere aspecten onderbelicht blijven met name aan de bezwarenzijde: de lange termijn die verloopt voordat een door Kroonberoep getroffen bestemmingsplan van kracht wordt, met alle gevolgen van dien, zoals een gebrek aan flexibiliteit, achterhaalde plannen, financiële onhaalbaarheid door kostenstijging, continuering van minder gunstige mogelijkheden, die de 'oude situatie' — helemaal geen plan, een verouderd plan, gebrekkige voorbereidingsbescherming, misbruik van anticipatie ex art. 19 W.R.O. — biedt aan de slimmen etc.
Al dergelijke nadelen van de huidige regeling zijn, zoals aangeduid, terug te voeren op de lan-

1. Tweede Kamer, zitting 1977-1978, 14889, nrs. 1-3.

Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard.

mr. P. C. E. van Wijmen

ge tijd die het plan nodig heeft van voorbereiding tot beslissing door de Kroon *als* er tenminste beroep wordt ingesteld. In een relatief gering aantal gevallen overigens komt het zover.[2]
Dat die lange termijn inderdaad een euvele zaak is acht ik *in confesso.* Daarmede is echter allerminst gegeven dat de remedie gezocht en gevonden zou moeten worden in afschaffing van het Kroonberoep. Er is een zegswijze die zulk handelen kwalificeert als 'de duivel uitdrijven met Beëlzebub' . . . .

Aard van het Kroonberoep

Als ik de zojuist neergeschreven kwalificatie tot de mijne maak, vereist zulks toelichting en adstructie. Wat is er nu zo wezenlijk aan dit Kroonberoep? Of: waarom ageren er zo velen tegen afschaffing?
Er bestaan m.i. diverse redenen waarom men zo hecht aan dit 'rechtsmiddel'. In vogelvlucht:

- het Kroonberoep biedt *rechtsbescherming* aan de directbelanghebbende.
- het Kroonberoep levert eenheid op in criteria van toetsing, eenheid in uitleg van begrippen.
- het Kroonberoep schept rechtsgelijkheid en rechtszekerheid — zie het 'gelijke monniken, gelijke kappen beginsel'.
- het Kroonberoep garandeert behoorlijk onderzoek en een beslissing door een onafhankelijke instantie.
- het Kroonberoep heeft een prejudiciërende en rechtsvormende invloed op komende plannen.
- het Kroonberoep biedt *doelmatigheidsbescherming.*

Uitwerking van deze toeschrijvingen vergt de plaatsruimte van diverse beschouwingen. Ik laat diverse dan ook voor wat ze zijn — het eenheidscriterium loopt trouwens over in dat der rechtsgelijkheid — en werk slechts de eerste en de laatste uit: de rechtmatigheidskant en die der doelmatigheid. Wanneer ik dan zo dadelijk de tweede zeker zo beschermenswaard zal blijken te achten als de eerste — en het 'volle' Kroonberoep biedt juist die doelmatigheidsbescherming — ecarteer ik zijdelings tevens de mogelijkheid om als pleister op de wonde het Kroonberoep door een AROB-beroep te vervangen, welke laatste rechtsgang immers juist geen toetsing kent op doelmatigheid van de aangevallen beschikking. Terzijde merk ik op dat een bestemmingsplan m.i. geen beschikking is maar een besluit van algemene strekking. Wijziging van de Wet AROB zou dus noodzakelijk zijn, maar dat is van minder belang; de inbreuk op het wettelijk systeem zelf of het onaanvaardbaar oprekken van het begrip beschikking acht ik veel verwerpelijker.
Met de beperking tot recht en doelmatigheid wordt overigens verkapt een ander aspect inherent aan de Kroonprocedure bij bestemmingsplannen geïntroduceerd: het Kroonberoep biedt binnen één rechtsgang soulaas zowel aan de in een concreet (rechts-)belang getroffen directbelanghebbende (b.v. de eigenaar die schade zal gaan lijden door het plan) als aan de in een veel immateriëler belang getroffen burger (b.v. de bejaarde die de superstore buitensteeds niet meer zal kunnen bereiken en de kruidenier op de hoek gesloten vindt). Aan het einde van de reeks staat dan — met als tussenvorm nog de collectiviteit — de volkomen ideëel gerichte aktiegroep die van mening is, dat een der vele sectorbelangen te zeer de overhand kreeg in een ondoelmatige en daardoor uiteindelijk het algemeen belang schade toebrengende afweging.
Als men — ik noteer hier zelf het gevaar der simplificatie — nu de verbinding tussen beschermd belang (rechtmatigheid of doelmatigheid) en insteller van de actie (eigenaar/zakelijk belanghebbende of via de collectiviteit de actiegroep met ideëel doel) expliciteert, dan zou zulks tot resultaat kunnen hebben dat de ene juist bij uitstek een belangenbescherming in de rechtssfeer behoeft, de andere daarentegen in de doelmatigheidssfeer. Buiten beschouwing blijven hier overigens allerlei complicerende factoren zoals de representativiteit van de groep, haar rechtspersoonlijkheid, haar ontvankelijkheid (gelukkig thans allerwege erkenning vindend), de analogie met de Amerikaanse 'class-action' e.d.

Recht- en doelmatigheid en beschermd belang

Voortgaand met de ontwikkeling van mijn gedachten over bovengenoemd begrippenpaar, kan ik het vraagstuk langs diverse kanten benaderen.
Bijvoorbeeld langs dat der verhouding aanleg-

2. Zie Van den Berg en Pronk in *Bouwrecht,* oktober 1975 p. 644 e.v.
Zie ook de zeer recente publikatie nummer 3 van de Sectie Planologische Juristen van het NIROV *'Zuid-Hollandse bestemmingsplannen'* van de hand van mrs. Bouwman-Geeraedts en Van den Berg.

Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard.

mr. P. C. E. van Wijmen

ger/belang. Bij de eigenaar wien schade dreigt door het bestemmingsplan — uit een recent artikel in Bouwrecht[3] blijkt hoe laag ik art. 49 W.R.O. in zijn huidige versie en werkingen aansla — springt de mogelijkheid van aantasting van een uiterst concreet belang in het oog. Zijn recht als eigenaar is in het geding. De schendende ingreep kan in het algemeen belang nodig zijn, zonder correctief ten aanzien van juist die eigenaar mag zij niet blijven. Als die ingreep dan al nodig is en dat vast te stellen is een kwestie van (planologische) belangenafweging, hoort rechtens vergoeding van schade te volgen. In het kielzog van de eigenaar varende overige direct-belanghebbenden mee, de zakelijk gerechtigde, de huurder, de pachter, de werknemer wellicht?

Het beeld verschuift geleidelijk al: de kring der belanghebbenden[4] verwijdt zich en weldra bevinden we ons in de sfeer van het groepsbelang: de reeds genoemde bejaarde, de verkeersdeelnemer, de winkelier; het plan — men denke aan afsluiting van straten voor autoverkeer — tast weliswaar geen uit de eigendom voortvloeiend recht aan, maar treft de betrokkenen wel in een hunner al dan niet op geld waardeerbare belangen — omzetverlies, waardevermindering (al onmeetbaarder), verstoring van woongenot, de rechtspraak erkende zulk een belang als grond voor actie, (een nog onmeetbaarder belang, men bevindt zich al bijna in de sfeer van het smartegeld).

Maar wat nu als we de magische cirkel waarbinnen men ontvankelijk is nog verder trekken — rechter (Kroon inzake BAB, Raad van State inzake AROB) én wetgever (Wet op de luchtverontreiniging en de andere moderne milieuwetten) gingen ons gelukkig voor![5] We komen dan terecht bij de qua (statutaire) doelstelling zowel als qua handelwijze volstrekt ideëel gerichte actie-groep. Haar leden willen noch kunnen zich beroepen op enig eigen recht, op enig *eigen belang* of dat nu zetelt in eigendom, voortvloeit uit contract dan wel blijkt bij hinder; neen, de groep en haar leden zijn juist bij uitstek *belangeloos*, welk woord ik hier bezig in zijn boven juridische categorieën uitgaande betekenisvolle zwaarte. De actiegroep staat werkelijk vrij, ziet niemand naar de ogen, is onafhankelijk van wie dan ook. Het enige dat voor haar telt is dat het nagestreefde belang, hetgeen niet het hare is, noch dat kan of moet worden, op doelmatige wijze behartigd wordt. Opvallend is overigens dat dit belang zelf vaak geen stem heeft, niet voor zichzelf kan opkomen. Voorbeelden zijn het natuurlijk milieu maar ook het sociale, de komende generatie maar ook helaas vaak grote groepen uit de huidige bevolking.

Ik bevindt mij hier welbewust in een gebied wat de grenzen van het rechtsdenken overschrijdt, doch ben van mening dat in een steeds gecompliceerder wordende samenleving die van mensen en middelen zulk een hoge inzet vereist als thans gebeurt, ook dat rechtsdenken zich meer en meer zal moeten inlaten en vertrouwd maken met terreinen als het genoemde.

Het is toch werkelijk geen nieuws als ik stel dat de eigendom en de contractsvrijheid als uitvalsbases in een te ver verleden liggen om het bouwwerk van juist de rechtsbescherming te dragen. Werd enerzijds — zie Van der Grintens Nijmeegse Oratie — het privaatrecht gaandeweg gecollectiveerd, en dat proces gaat voort; het publiekrecht van zijn kant schoof en schuift haar grenzen telkens verder: veel 'particuliere' initiatieven worden geleidelijk geëtatiseerd zoals de Belg het uitdrukt, om dan aldus onderwerp van Staatszorg te worden. Wat we in vroeger eeuwen zagen terzake gezondheidszorg of onderwijs, vindt thans plaats op gebieden van wetenschap, technologie, milieubeheer en natuurbehoud.

Is het dan onverwacht als we moeten constateren dat het recht, dat zowel van regelgevende als van evenwichtbewarende en conflictregulerende aard is, zich ook gaat uitstrekken over de doelmatigheid? Derhalve gaan ook rechtsregels werken in geval twee sectoren van maatschappelijk nut of van staatsbemoeienis *onderling conflicteren* of onevenwichtigheid elders teweeg brengen. Hier duikt dan het vage begrip *algemeen belang* op. Ik bespaar mij thans een nadere uitwerking[6], doch kwalificeer dit begrip in ieder geval in formele zin: het is van algemeen belang niet alleen dat de diverse deelbelangen, of het nu sectoren of facetten betreft, elkaar niet verteren in het vuur van hun totstandkoming, maar ook dat *behoorlijke afweging* plaatsvindt. Het administratief recht kent niet voor niets toetsingscriteria, die in deze richting gaan, zoals: *'het bij afweging der in aanmerking komende*

3. *Bouwrecht*, maart 1978, p. 173 e.v.
4. Op dit stuk zij verwezen naar de zeer recente Groningse dissertatie van mr. P. J. J. van Buuren *'Kringen van belanghebbenden'*, Kluwer 1978.
5. Zie in dit verband het praeadvies van de NJU 1976 van mr. S. V. Hoogendijk-Deutsch *'Groepsacties en het algemeen belang in de administratiefrechtelijke procedure'*.
6. Zie b.v. Van Wijk/Konijnenbelt: *'Hoofdstukken van administratief recht'*, p. 63-64 en de daar genoemde literatuur.

belangen in redelijkheid niet tot de beslissing kunnen komen'.[7] Ziet dit criterium in feite op het *resultaat* der afweging, ik zou die ook gaarne zelve in formeel, in procedureel opzicht als toetssteen willen opvoeren; Men kan vragen als de volgende stellen: werd bij de besluitvorming van juiste gegevens uitgegaan of b.v. van verouderde? Was de procedure openbaar of geheim? Werden adviezen gepubliceerd? Waren er geen toezeggingen tevoren waardoor de besluitvorming niet vrij meer was etc. etc. Een schoolvoorbeeld van een dán door de mand vallende besluitvorming is die tot wijziging van de W.R.O. zelf juist op het stuk van het Kroonberoep. Diverse commentaren wijzen erop dat er volstrekt geen onderzoek is geweest naar de werking van dat Kroonberoep[8].

Rechtsbescherming of inspraak

Het recht dient zijn bescherming bovendien verder uit te strekken naarmate de samenleving gecompliceerder wordt, de voorschriften talrijker, het beleid centralistischer, de resultaten der besluitvorming ondoorzichtiger, om over de totstandkoming van het besluit maar niet te praten. Het is hier de plaats om iets over de *inspraak* te zeggen: natuurlijk is die geen substituut voor rechtsbescherming, het is immers iets heel anders. Inspraak vindt plaats voordat het besluit genomen wordt en dat kan evengoed onrechtmatig en/of ondoelmatig uitvallen; het is dán dat men de beschermende kracht van het recht moet kunnen inroepen om zulk een besluit ongedaan te maken.
Een zo mogelijk nog wezenlijker verschil is dit: inspraak geschiedt ten overstaan van het besluitvormend orgaan, dat er niet aan gebonden is; rechtspraak geschiedt door een onafhankelijk orgaan en het besluitvormend orgaan is eraan gebonden. Het zal duidelijk zijn dat ik ook een beroepsgang bij een belanghebbend, 'politiek', niet minstens ten dele uit professionele rechters bestaand orgaan niet als rechtspraak kwalificeer (gemeenteraad, Gedeputeerde Staten e.a.).
Crince le Roy is niet mis te verstaan als hij in zijn reeds genoemd commentaar op de wijzigingsvoorstellen van de W.R.O. opmerkt: 'Mag, zo kan men zich afvragen, een nadere regeling van de inspraak gebezigd worden als argument om *het Kroonberoep te mutileren?* Mijns inziens moet deze vraag ontkennend beantwoord worden, *omdat inspraak als zodanig niets van doen heeft met rechtsbescherming'.* (cursiveringen van mij, v.W.). De memorie van toelichting constateert lakoniek dat de beperking van de beroepsbevoegdheid bij de Kroon tot in feite de inspecteur van de ruimtelijke ordening — men zie verder het voorgestelde nieuwe art. 29 W.R.O. — 'weliswaar een zekere vermindering van de rechtsbescherming van de burger (kan) betekenen'.
Er zij in dit verband aandacht gevraagd over een m.i. te weinig in het licht komend aspect van het Kroonberoep: het is een actio popularis,[9] een *publiek beroep* zou men kunnen zeggen. Iedereen merkt a.h.w. zichzelf aan als belanghebbende doordat hij beroep instelt. Dus ook de querulant? Ja, ook die, maar de praktijk wijst uit dat er zich weinig opdoen, integendeel. Er bestaat dus publieke controle op de gesties van de ruimtelijke ordening bedrijvende overheden. Hoe nodig die controle is, zeker en juist die door de eerdergestelde belangeloze actiegroep wijzen de cijfers uit. Bijna 50% van de Kroonberoepen van die zijde leidde tot een of ander correctief ingrijpen door de Kroon!
Inspraak kan ook nimmer rechtsbescherming door vol beroep vervangen, omdat zij per definitie vrijblijvend is: men denke vooral niet dat zij een soort beroep vooraf betekent; het besluitnemend orgaan is er niet aan gebonden — hoe zou het ook kunnen, als a en b tegengestelde standpunten bepleiten? — en de resultaten ervan wijzen inderdaad uit, dat de eindresultaten vaak nauwelijks verschillen van het concept dat aan inspraak onderhevig wordt gemaakt. De RARO deed op dit punt veel ervaring op. Ik citeer nog eens de memorie van toelichting die inspraak kenschetst als 'een middel tot versterking van de representatieve democratie'. De lezer ziet hoever we af zijn geraakt van de rechtsbescherming. Mij even gratuit bezondigend aan het voortbrengen van woordenbrij als de overheid in zoveel stukken pleegt te doen, kan ik tegenover het zojuist geciteerde opmerken: inspraak be-

7. Zie Rapport ABAR 1973, p. 153-168; dit criterium wordt het eerst gesteld door de Hoge Raad in het bekende arrest van 25 febr. 1947, NJ 1949, 558 (Doetinchemse woonruimteverordening).
8. Zie o.a. Crince le Roy in zijn bespreking van de wijzigingsvoorstellen in een artikelenserie in de *Gemeentestem* nrs. 6491 tot en met 6493 en met name Hdst. IV sub d in het laatstgenoemde nummer.
9. Zie uitvoeriger over deze actie P. van Dijk 'Toetsing van overheidshandelen door de nationale en internationale rechter en het vereiste van een procesbelang'. Diss. Leiden, Wolters-Noordhoff 1976.

vordert vermeende participatie in de besluitvorming door elitegroepen ....

Twee rechtsgangen mogelijk?

Overziet men de literatuur voorzover die zich niet uitspreekt tegen afschaffing van het Kroonberoep, (RARO 'advies over de bestemmingsplanprocedure', Van Buuren in zijn reeds in een noot genoemde publikatie) dan valt op hoe men inzit met het probleem van beperking der kring van beroepsgerechtigden. Niet iedereen, maar wel b.v. de zakelijkgerechtigden, huurders en pachters, zouden *beroep* moeten hebben. *Bezwaar vooraf* kan dan iedereen maken. Ook de memorie van toelichting tobt met het probleem en wil — ik duidde het reeds aan — voor de burger die rechtstreeks in zijn belang getroffen is de AROB-procedure openstellen.
Hoe men echter ook koerst, bij wijziging van het systeem in deze geest, zal de doelmatigheidstoetsing in het volle Kroonberoep vrijwel tot het verleden gaan behoren. Gezien de ervaringen op dit stuk valt van de inspecteurs van de ruimtelijke ordening lang niet altijd actie te verwachten. Bovendien: het Rijk is zelf vaak direct of indirect belanghebbende in die zin dat behartiging van een bepaald sectorbelang wenselijk wordt geacht. Valt dan van een rijksinstantie te verwachten dat die beroep zal instellen op grond van mogelijke onevenwichtige belangenafweging of ondoelmatigheid?
Het ontkoppelen van recht- en doelmatigheidstoetsing — de laatste dan in een uiterst rudimentaire vorm — door de burger met zijn rechtstreeks belang bij de AROB onder te brengen en de doelmatigheidstoetsing in waarschijnlijk slechts 'n enkel geval bij de Kroon te laten krachtens beroep door de inspecteur R.O. acht ik een bedroevende zaak. Men verspeelt aldus het middel der publieke controle, maar de splitsing is ook systematisch gezien een onding: alleen al zuiver formeel gesproken acht ik het onwenselijk aan verschillende rechtelijke instanties de beoordeling van het bestemmingsplan over te laten, zij het uit verschillende invalshoeken. Zoals zoveel in deze schetsmatige beschouwing, blijft ook dit punt onderbelicht als gevolg van de beperkte omvang. Maar wat, om eens een aspect aan te raken, te denken van de mogelijkheid dat een bepaald plan zo ondoelmatig is uitgevallen dat alleen reusachtige en onvoorziene financiële tegemoetkomingen aan velen het onrecht goed kunnen maken? En dat is dan veelal pas achteraf te constateren: het is niet de zg. planschade (art. 49 W.R.O.) waar ik op doel maar b.v. schade door een milieuramp in een chemisch bedrijf dat slecht werd gesitueerd nl. tegen een dichtbevolkte wijk, of dat maar mocht voortgaan met uitbreiden, in stede van een tijdige verplaatsing.
Maar van veel principiëlere aard is de vraag: kleeft aan het ondoelmatige ook niet de onrechtmatigheid aan? 'Zelfs kan men zeggen' zo leest men bijvoorbeeld in Van Wijk/Konijnenbelt (reeds eerder genoemd werk, p. 64), 'dat waar het bestuur staat voor een beslissing over doelmatigheid in zuiver technische zin — bijvoorbeeld moet een weg verhard worden met klinkers, met asfalt of met beton — slechts de meest doelmatige oplossing *rechtens* verantwoord is' (cursivering van mij, v.W.) En deze zinsnede, die even verder haar relativering vindt in 'de mogelijkheid van verschillend inzicht binnen de grenzen der redelijkheid', ziet op de 'laagste' soort doelmatigheid, nl. die 'in zuiver technische zin'. Op het stuk van de ruimtelijke ordening die zich in ons stelsel uitkristalliseert in het bestemmingsplan hebben wij m.i. te doen met een doelmatigheidsbegrip van werkelijk ander, hoger niveau: hoe schaarser de ruimte en daarvan kunnen wij in ons land meepraten als geen ander, hoe scherper het belangenconflict. Des te zwaarder dus weegt de noodzaak van behoorlijke afweging, zowel procedureel als naar resultaat. We bevinden ons hier naar mijn mening in het hart ook van, juist van de rechtmatigheid.
Twee procesgangen, die elk slechts een zijde van deze medaille in het oog mogen vatten, bederven elkaars effect en dat in principiële zin, niet alleen dus bij een onderling strijdige uitspraak. Het is al heel wat dat administratieve en civiele rechters hoe langer hoe meer in elkaars vaarwater raken — men zie de politiedwang uitspraken van de Haagse President en de voorzitter van de Afdeling Rechtspraak! — ;[10] moet men zulke mogelijkheden ook binnen het administratief recht van de ruimtelijke ordening zelf vaste voet geven?
Het behoeft geen betoog dat naar mijn mening de rechtsbescherming terzake bestemmingsplannen toetsingsmogelijkheid aan zowel rechtmatigheids- als doelmatigheidscriteria moet omvatten en dat in één onafhankelijke rechtsgang.

10. De controverse vond haar oplossing ten gunste van de voorzitter in het arrest van de Hoge Raad d.d. 25 november 1977, *Gemeentestem* 6486 (Plassenschap Loosdrecht/-Nagtegaal van Van Bavel).

Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard.

mr. P. C. E. van Wijmen

Zou querulantisme de kop opsteken dan kan men het nog altijd zoeken in een kostenvergoeding — men vergelijke eens de analogie met iemand die — de kiesdeler niet halend — zijn 'inleg' verspeelt. Het is echter in confesso dat het niet de hoeveelheid nodeloze beroepen is, die de afschaffingsdrift uitlokte.

Conclusie: Kroonberoep het behouden waard

Ik kom nu terug op de hierboven gestelde vraag: Waarom roept het voornemen tot afschaffing van het publieke Kroonberoep bij bestemmingsplannen zoveel weerstanden op?, en hoop dat de contouren van het antwoord zich aftekenen.
Het huidige Kroonberoep terzake bestemmingsplannen is een actio popularis, een van de weinige in ons recht met een reële inhoud — men zie de resultaten! Zulk een aan een ieder toekomend recht af te willen schaffen moét wel als een achteruitgang ervaren worden. De overheid dient te werken in functie van de gemeenschap en haar burgers. Zij bestaat niet om zich zelfs wille, *zij heeft geen eigen belang* en ik denk dat daar de harde kern zit van de afschaffingsneiging; het Kroonberoep stelt voor een bepaald facet van het beleid, nl. dat der ruimtelijke ordening, — een van de belangrijkste, omdat tal van sectoren hun feitelijke realisering slechts vinden door ingrepen in de schaarse (!) ruimte — de plaatselijke overheid voor de noodzaak van een behoorlijke belangenafweging. Mankeert het daaraan, dan kan op instigatie van een ieder correctie plaatsvinden.
De stemgerechtigde burger komt naar zijn gevoel, maar ook in werkelijkheid, hoe langer hoe verder af te staan van wetgeving, beleid en bestuur — het is hoogstens de rechterlijke macht waar hij nu en dan soulaas hoopt te vinden voor mogelijk onrecht. In de — het is al meer gezegd — gecompliceerde moderne samenleving raakt hij gemakkelijk tussen de raderen. Is het dan verwonderlijk dat hij in het geweer komt als men hem wil beknotten in het verkregen recht der actio popularis bij bestemmingsplannen? Het is *een der weinige reële middelen* ter beïnvloeding van het beleid. Alleen al omdat het bestemmingsplan hem, diezelfde burger rechtstreeks bindt, behoeft het zulke stringente waarborgen op het stuk van rechtsbescherming. Maar ook al zijn geen concrete rechten van een bepaalde burger geschonden, het moet mogelijk blijven dat ondoelmatigheid aan de kaak wordt gesteld juist door de niet-belanghebbende en bij een onafhankelijke instantie — in vol beroep bij de Kroon derhalve.

Andere oplossing dan afschaffing mogelijk

Eerder in mijn beschouwing gaf ik uiting aan mijn bezorgdheid over het lange tijdsverloop tussen start en finish van de bestemmingsplanprocedure, als de Kroon daarin gemoeid raakt. Het is te verwachten dat daaruit de vraag voortvloeit, naar een alternatief in andere zin dan de verwerpelijke afschaffing van het Kroonberoep om dit inderdaad grote probleem uit de wereld te helpen.
Welnu, men moet zoeken in een heel andere richting en dan blijkt dat een oplossing voor de hand ligt. Een bijna exemplarische analogie vindt men in de situatie rond de Wet AROB: niemand had een zo grote toeloop van schorsingsverzoeken en beroepsprocedures voorzien; er werd echter voordat de toestand ging lijken op die uit *l'apprenti sorcier,* op heel simpele wijze ingegrepen: door aanzienlijke versterking van mankracht bij de Afdeling Rechtspraak wist men te vermijden dat een 'stuwmeer' ontstond. Niemand zal kunnen volhouden dat personeelsuitbreiding — die moet m.i. behalve bij de (Adviseur van de) Raad van State ook bij het ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening plaatsvinden! — in het huidig bestel andere dan financiële problemen zal opleveren.
Er zijn natuurlijk veel meer mogelijkheden, vooral in procedurele zin. Ik denk in dat verband met name aan termijnverkorting, ook al bij Gedeputeerde Staten: waarom krijgen die 12 maanden voor de goedkeuringsprocedure, terwijl zij al in ruime mate via de PPC in het vooroverleg waren betrokken? Zes maanden zou in mijn ogen al voldoende zijn.
Termijnverkorting is al evenzeer mogelijk bij het Kroonberoep zelf. De Wet bevat thans op dit stuk geen enkele eis en uit de analyse, die werd uitgevoerd in het kader van het laatste, zeer recente (11 mei 1978) RARO-advies ('Tweede advies over de bestemmingsplanprocedure') blijkt, dat de 42 maanden (sic) die de Kroon nu gemiddeld nodig heeft voor het afwerken van de beroepsprocedure tot ± 12 maanden zou kunnen worden teruggebracht! Verwijzing naar de zo-even gesuggereerde personeelsuitbreiding lijkt relevant, maar evengoed zou de wetgever de Kroon aan een bijvoorbeeld éénmaal met 6

Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard.

mr. P. C. E. van Wijmen

maanden verlengbare termijn van een jaar kunnen binden.
Op het stuk van stroomlijning van de procedure vanaf de gemeente via G.S. tot de Kroon valt aanzienlijk meer te vermelden, doch wederom verhindert de opzet van dit artikel verdere uitwerking. Een ding zij duidelijk: er bestaan heel wat mindere rigoureuze methoden om het euvel te bestrijden van de lange tijd die het bestemmingsplan nodig heeft om definitief te worden. Het paardemiddel van afschaffing van het Kroonberoep dient dan ook zo snel mogelijk naar de archiefkast voor minder geslaagde ideëen te worden verwezen.

justitie

Voorzichtig met het kroonberoep

door J. H. Reinders

De heer J. H. Reinders is burgemeester van Boskoop. Hij is lid van de redactie van Bestuursforum, het maandblad voor CDA gemeente- en provinciebestuurders. De heer Reinders is tevens lid van de redactie van het handboek gemeenteraadsleden van Samsom.

Is beperking van de mogelijkheid van beroep op de Kroon in de procedure van de totstandkoming van een bestemmingsplan een goede of een slechte zaak?

Voor mij liggen twee artikelen.
De eerste is van dr. Verplanke, burgemeester van Ridderkerk en de tweede is van mr. Van Splunder, burgemeester van Hardenberg. Beide behandelen het nog door minister Gruijters ingediende voorstel tot wijziging van de Wet op de Ruimtelijke Ordening inzake de procedure van de totstandkoming van een bestemmingsplan en wel op dat onderdeel dat het huidige beroep op de Kroon ernstig wil beperken. De eerste noemt dit voostel een 'uitstekende' zaak, de tweede een 'slechte'. Hoe is dat mogelijk.
Twee burgemeesters, beiden vertrouwd met de stof, zowel theoretisch als praktisch, komen tot een volstrekt tegengesteld oordeel over dit voorstel.
Dr. Verplanke motiveert zijn oordeel met de stelling dat de procedure van totstandkoming van een bestemmingsplan extreem lang duurt en dat het niet past in een democratie dat — zoals hij heeft geconstateerd — conservatieve krachten planologische ontwikkelingen jaren kunnen stop leggen.
Mr. Van Splunder, erkennende de bezwaren verbonden aan deze lange procedure, meent toch dat in het algemeen gesproken de rechtsbescherming van de burger niet moet worden aangetast.
En daar hebt u de beide uitersten voor u liggen. Wat is er aan de hand.

Beroepsprocedure

Een bestemmingsplan wordt door de raad vastgesteld, maar behoeft, wil het geldend kunnen werken, de goedkeuring van gedeputeerde staten.
Zowel tegen de vaststelling, als tegen de goedkeuring kan men een bezwaarschrift indienen en krijgt men zijn zin dan nog niet, dan kan men tegen het besluit van gedeputeerde staten in beroep komen bij de Kroon.

Deze procedure is in de wet op de Ruimtelijke Ordening neergelegd en was in ons bestuurlijke wereldje een vanzelfsprekende zaak, omdat het ook reeds in de oude Woningwet voorkwam en van daaruit zijn plaats vond in de nieuwe wetgeving.
Het enige verschil is, dat in de loop der jaren de kring van bezwaarmakenden is verruimd geworden. Konden vroeger alleen zij bezwaar maken die belang hadden bij het plan (eigenaars, huurders, pachters e.d.), later is die kring verruimd tot 'een ieder' waardoor enerzijds bij de vaststelling van een plan brieven uit alle windstreken werden ontvangen reagerende op advertenties in de Staatscourant, van lieden die soms niet eens wisten waar het plan lag of waar het om ging, maar die allergisch waren voor woningen, hoogbouw of laagbouw, industrieën en wat voor bestemmingen er ook maar meer gelegd kunnen worden.

Bovendien omsloot de kring nu ook verenigingen die, waar ook in Nederland, zich plotsklaps gekwalificeerd achtten om zich te mengen in vele aangelegenheden.
Gemeentebesturen dienen al deze bezwaren serieus te behandelen en zagen meestal kans om binnen redelijke termijnen tot vaststelling van een plan te geraken.
Vraag niet wat dat soms gekost heeft. Niet alleen in geld, besteed aan inspraakavonden, waarvoor niet alleen leden van het gemeentebestuur met hun ambtenaren, maar veelal ook medewerkers van stedebouwkundige bureaus (à raison ƒ 200,— per uur, per man vanaf vertrek thuis tot thuiskomst), maar ook in hard en intensief werken van de betrokkenen.

Na de vaststellingsprocedure begint de goedkeuringsprocedure waarbij al degenen die bij de raad een bezwaarschrift hebben ingediend, dit bezwaar bij gedeputeerde staten kunnen herhalen. Is ook daar hoor en wederhoor verleend, dan komt de beslissing van gedeputeerde staten. Is dat conform het raadsbesluit, dan gaan de reclamanten naar de Kroon, is dat niet conform het raadsbesluit, dan gaat de gemeente naar de Kroon, en in Den Haag begint de ellende pas goed.
De Kroon gaat namelijk alles nog eens overdoen. Niet alleen de behandeling van de bezwaarschriften, maar ook de inhoudelijke samenstelling van het plan en de planonderdelen waar geen bezwaren tegen bestaan. De Kroon noemt dit de ambtshalve toetsing van het plan.

Door deze taakopvatting en doordat de Kroon niet aan een termijn is geboden, zijn er voorbeelden van dat er tussen de vaststelling van het plan en de goedkeuring wel eens acht jaar heeft gelegen.

Lange duur

Dat dit bij bestuurders, ambtenaren en de burgers die op verwezenlijking van de bestemmingen zitten te wachten wel eens frustraties oproept en ook onnodig kan knagen aan de bestuurskracht van een gemeentebestuur, behoeft nauwelijks betoog.
Veel ernstiger is dat het plan, zelfs al komt het ongeschonden uit de handen van de Kroon, na zo lange tijd inhoudelijk niet meer klopt.
Artikel 7 van het besluit op de ruimtelijke ordening schrijft voor dat het vast te stellen plan mede omvat een exploitatie van het plan. Dat wil zeggen, dat er een stuk bij moet liggen waarin staat aangegeven wat (bij een actieve grondexploitatie) de verwervingskosten van de gronden (eventueel met opstallen) zijn, wat de kosten van het bouwrijp maken en voor welke prijs de gronden worden uitgegeven. Beoordeeld moet derhalve worden of het plan ook financieel klopt.
Wat is de waarde — kan men vragen — van een exploitatie die niet acht jaar maar bijvoorbeeld slechts drie jaar oud is.

Gezien deze steeds groeiende problemen heeft oud-minister Gruijters maatregelen beraamd om het laatste stadium van het proces, het beroep op de Kroon maar te mitigeren en de huidige minister, drs. Beelaerts van Blokland, heeft, mede uiteraard vanuit zijn ervaringen terzake toen hij nog burgemeester was, bij brief van 20 februari 1978 aan de vaste kamercommissie medegedeeld, dat hij het onderhavige ontwerp van zijn ambtsvoorganger 'voor zijn politieke verantwoordelijkheid' neemt. De verleiding is groot om over deze woordkeus wat te gaan mediteren, maar dat zou te ver van het onderwerp af voeren.
Wel dachten wij er even aan, dat beide bewindslieden niet uit hetzelfde politieke nest komen en dat oud-minister Gruijters als minister nog geboren is onder het gesternte van 'Keerpunt '72' dat over deze procedure zegt: De individuele beschermingsprocedures worden verkort. De procedures van goedkeuring door de hogere overheid van bestemmingsplannen wor-

den vereenvoudigd.
Het was dus ook toen al een probleem en hoe men nu ook over de thans voorgestelde oplossing moge denken, het is op zijn minst opmerkelijk hoe zich progressief noemende groepen bij anderen conservatieve gevoelens oproepen. U ziet: de strijd der geesten blijft boeiend.

Andere bezwaren

Alhoewel nu niet meer interessant, moge nog worden vermeld dat onder de oude wet ook al geklaagd werd over de lange procedures op het terrein van de ruimtelijke ordening. Met name werd toen geklaagd over het paternalisme van door provinciale planologische diensten voorgelichte colleges van gedeputeerde staten die zeer minutieus de gemeenten, en de door hen voorgelichte stedebouwkundige bureaus vertelden wat ze moesten doen. Men had toen het beeld, wat zich ook thans nog wel voordoet, dat architecten van naam, als een Wieger Bruin, een Dudok, een Van den Ban, een Schut, een Zuiderhoek, spitsroeden moesten lopen voor technische ambtenaren die eigenlijk hun leerlingen moesten zijn en soms dat ook waren voordat ze bij een PPD in dienst kwamen.

Mede op advies destijds van de Territoriale Raad voor de Decentralisatie is in de nieuwe wet vastgelegd dat bestemmingsgrenzen in streekplannen niet dezelfde betekenis hebben als bestemmingsgrenzen in bestemmingsplannen. De laatste hebben een juridische betekenis, kunnen derhalve weigeringsgrond zijn voor een bouwvergunning of een aanlegvergunning, terwijl de eerste een toekomstvisie beogen te geven. De eerste kunnen derhalve niet in het terrein worden uitgezet (om het maar eens plastisch uit te drukken) en de tweede wel. De tweede maatregel die o.m. werd genomen was de invoering van het zogenaamde vlekkenplan, waarbij de raad een samengestelde bestemming aangeeft op een bepaald gebied en burgemeester en wethouders deze vlek, uiteraard onder goedkeuring van gedeputeerde staten, kunnen uitwerken.
Vooral de ontkoppeling van streekplan en bestemmingsplan in die zin dat overschrijding in een bestemmingsplan van een bestemming in een streekplan geen onmiddellijke weigeringsgrond van de goedkeuring van een bestemmingsplan opleverde, baarde de directeuren van de provinciale planologische diensten in de tijd rond het aannemen van de nieuwe wet zoveel zorgen, dat ze op hun maandelijkse vergaderingen vaak als agendapunt hadden: hoe houden wij de gemeentebesturen onder de nieuwe wet in de hand.
Dit leidde al aanstonds tot lange circulaties van gedeputeerde staten aan de gemeenten, waarin stond aangegeven waaraan vastgestelde plannen moesten voldoen, wilden gedeputeerde staten ze in behandeling nemen.

Door deze buitenwettelijke wildgroei werd de bedoeling van de nieuwe wet, te weten een wat minder starre en afstandelijke behandeling door toezichthoudende organen grotendeels weer ongedaan gemaakt. Voeg daarbij thans de lange procedures voor de Kroon en het beeld van de moeilijkheden waarvoor de gemeentebesturen op dit terrein worden geplaatst wordt compleet.
Is het verbazingwekkend dat gemeentebesturen wel eens verbitterd raken als ze daarenboven nog te pas en te onpas moeten horen dat ze zo klein en zo zwak zijn om hun taak naar behoren uit te voeren? Het ware te wensen dat toezichthoudende organen en hun diensten een wat minder hoge dunk hadden van zichzelf en zich wat bescheidener opstelden waardoor de gemeentebesturen, die het tenslotte in de uitvoerende sfeer moeten doen, wat minder beletselen worden tegengeworpen.

Dit zijsprongetje even daargelaten: ook de minister was uiteindelijk van oordeel, dat de behandeling van een uitbreidingsplan wel wat lang was om nog een uitvoering mogelijk te maken die het gemeentebestuur aanvankelijk voor ogen stond en — meende hij — de duur van de behandeling in beroep valt daarbij het meest in het oog. Dus gaat hij daar wat aan doen.

Kabinetsvoorstellen

Een van de zaken die daarbij zou kunnen worden overwogen is een zo efficiënt mogelijke organisatie van de secretarie van de Raad van State. Een efficiency, die zich zowel zou kunnen uitstrekken in de sfeer van de structuur (formatie afdelingen, bureaus, etc.) als in het aantrekken van ambtenaren die middels hun opleiding (G.A. II?) als door hun ervaring bij gemeenten en provincies voor de advisering en de organisatie van de zittingen en het beloop van stukken bij uitstek gekwalificeerd zijn. De minister is deze weg niet, althans niet zichtbaar, ingeslagen. Hij rede-

neert op een voetspoor van een advies van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening: als een plan reeds in twee instanties is beoordeeld, is een derde instantie (de Kroon) teveel.

Op het eerste gezicht lijkt dit niet zo onredelijk, maar men bedenke wel dat geen van beide instanties — zo dit al mogelijk zou zijn — geheel objectief zijn. De gemeente niet omdat het zijn eigen plan is, en de provincie niet omdat ze haar eigen streekplan koestert. Die derde, wat objectievere instantie, was juist wel nuttig, temeer ook omdat de burger vaak het gevoel heeft dat het provinciaal bestuur dermate in het verlengde ligt van het gemeentebestuur dat hij daar niet geheel aan zijn trekken kan komen. De Kroon wordt ervaren als een instituut waar men onbekommerd zijn hele hebben en houden op tafel kan leggen.
Om de ingezetene toch zijn drie trappen in de huidige procedure niet af te nemen, stelt de minister voor een voorportaal voor de vaststelling in te bouwen door middel van een geformaliseerde inspraakprocedure. Nu is deze procedure thans vrijwel gemeengoed geworden, zodat op dat stuk nauwelijks iets nieuws gebracht wordt, zij het dat deze inspraakprocedure nu geacht wordt over het gehele land gelijk te worden.
Of dat voor dorp en stad fijn is, kan naar mijn gevoel alleen worden bereikt indien die regelen niet te gedetailleerd zijn en men vrij is de inspraakprocedure voor bijvoorbeeld de binnenstad van Amsterdam aan te passen aan die bewoners en die van bijvoorbeeld de ingezetenen van Boertange aan de hunne.

Wel, zegt de minister, als ik dit voorportaal voor de ingezetenen heb gebouwd, kan ik voor hen het beroep op de Kroon wel missen.
Thans kunnen tegen het besluit van gedeputeerde staten bij de Kroon in beroep komen: de raad, uiteraard indien aan het plan geheel of gedeeltelijk de goedkeuring wordt onthouden, de inspecteur van de ruimtelijke ordening als het plan niet in overeenstemming is met het rijksplanologisch beleid, reclamanten, individuen en verenigingen, die zich tijdig bij gedeputeerde staten hebben gemeld, uiteraard indien de beslissing van gedeputeerde staten niet overeenkomstig hun verlangens is, en tenslotte kan een ieder, ook indien hij niet eerst bij gedeputeerde staten is geweest bezwaren bij de Kroon inbrengen tegen de gehele of gedeeltelijke onthouding van goedkeuring door gedeputeerde staten.
De minister stelt thans voor de inspecteur de bevoegdheid te laten behouden een bezwaar bij de Kroon in te dienen, indien een plan indruist tegen het rijksplanologisch beleid. De minister is toch kennelijk niet zo overtuigd van de objectiviteit van gedeputeerde staten.
Verder kan een ieder bezwaar blijven maken tegen de onthouding van goedkeuring door gedeputeerde staten, dus ook de raad. Maar dat is niet zo belangrijk. Belangrijker is, dat individuen en verenigingen, indien de minister zijn zin krijgt, niet meer hun belangen bij de Kroon kunnen bepleiten.
De functie welke de Kroon tot nu toe in dezen had, was niet alleen maar het bepalen en eventueel ook tot het laagste niveau doorzetten van een bepaald stedebouwkundig beleid, maar hield juist voor wat betreft de behandeling van beroepschriften ook een belangrijk element van rechtspraak in zich. Een rechtspraak welke in het verleden ook duidelijk evolueerde. Ik moge slechts herinneren aan de ontwikkeling van het recht op planschade, als onderdeel van de leer van de schadevergoeding bij de rechtmatige overheidsdaad.
Als zodanig voldeed de Kroon geheel aan hetgeen Van Poelje eens heeft gesteld dat 'de rechter van onze dagen niet is een geblinddoekte Justitia die boven het aardse gebeuren zweeft, maar een midden in dat aardse gebeuren staande overheidsinstantie die met open ogen en gespannen zinnen het doen en laten van mensen en instituten heeft te toetsen, niet aan eigen gevoel of inzicht, maar aan de normen, die door de overheid zijn gesteld'.

Andere oplossingen

Dat dit element in de thans zo belangrijke wereld van de ruimtelijke ordening in ons land moet worden gemist, zal door velen, niet alleen door de door Verplanke genoemde conservatieve krachten, maar ook door individuen die met hun eigendommen soms vrezen in de knel te komen, worden gemist.
Dat het provinciaal bestuur deze rechtsprekende taak zou kunnen overnemen, temeer nu ze zich in de toekomst niet meer aan jurisprudentie van de Kroon kan spiegelen en bovendien altijd de handhaving van eigen planologische maatregelen als eerste punt in haar vaandel draagt, kan nauwelijks worden verwacht. Het schept een vermenging van functies en oordelen, welke niet past in een rechtsstaat. Het instellen van een beroep op grond van de wet AROB kan voorts

in dezen nauwelijks bevredigen, omdat in een zodanig beroep alleen de rechtmatigheid van het bestreden besluit aan de orde mag komen. Maar wat dan.
Het bezwaar tegen de huidige gang van zaken is evident. Nogmaals: de huidige minister van volkshuisvesting en ruimtelijke ordening heeft het als burgemeester haast aan den lijve ondervonden, en ook Verplanke verwoordt het als hij zich afvraagt of het wel past in ons staatsbestel wegen te openen om de overheid gedurende een aantal jaren te beletten een planologische ontwikkeling gestalte te geven. Ook dat is een vraag van recht en van gerechtigheid.
Waar met name in het westen nog zovele duizenden vragen, ja smeken om een huis, waar we overstroomd worden door mensen uit ontwikkelingslanden die — behalve dat ze ons komen helpen in onze economie — ook een dak boven hun hoofd begeren, is het dan rechtvaardig traineringsprocessen in ons staatsrecht te dulden?
Zoals gezegd: wanneer inderdaad blijkt dat de crux ligt bij de Raad van State, is het dan niet mogelijk om daaraan wat te doen. Om die raad uit te breiden; de secretarie uit te breiden, zowel met administratiefrechtelijk geschoolden als met stedebouwkundig deskundigen, dat er meer een frequenter zittingen worden gehouden en dat, dit gedaan hebbende, de Kroon een termijn wordt gesteld waarbinnen moet worden beslist.
Zou het bijvoorbeeld ook mogelijk zijn die voorbereidingstaak van de Raad van State ook geografisch te splitsen?
De milieuproblemen en de huisvestingsproblemen — want het zijn vaak die welke botsen — liggen in het westen anders dan in de overige delen van het land. Als er in andere plaatsen (Arnhem?, Groningen?, Limburg?) dependances van de Raad van State zouden worden gesticht, kan naar mijn mening dat sneller werken.

Nu we het toch even over termijnen hebben: ook de provincies hebben wat dat betreft een ruim geweten, wat een normaal, wettelijk beloop van een plan niet bevordert.
Het ware wenselijk in de wet te vermelden wat er gebeurt indien een termijn, al of niet met mogelijke verlenging, wordt overschreden.
Het meest juiste zou zijn, te bepalen dat alsdan met geen wettig middel meer tegen het besluit waarover moet worden beslist kan worden opgekomen.
Wanneer griffies en p.p.d.'s het dan niet halen, zal ook aan de structuur van die diensten aandacht moeten worden besteed.
Vaak hoort men dan de klacht dat er nauwelijks gekwalificeerd personeel te krijgen is om het werk te doen. Dit moge juist zijn als men van alle mensen die in deze sector werken dezelfde juridische scholing verlangt.
De organisatie, de loop van de stukken, de uniformering van stukken, als processen-verbaal en beschikkingen, is nog een vrij onontgonnen terrein waarop men, indien met vorderingen maakt, zal merken dat men aan de voet van de ambtelijke pyramide ook heel veel kan doen met minder geschoolde en iets meer geroutineerde krachten. Het is het proberen waard.
Tenslotte: het moge duidelijk zijn dat jarenlang getergde gemeentebesturen de afschaffing van het Kroonberoep een uitstekende zaak vinden. In deze tijd van een zich steeds uitbreidende rechtsbescherming lijkt het nauwelijks modieus en politiek niet helemaal haalbaar.
Laten we ons, gemeente, provincie en rijk, dan samen inspannen om de vertragende elementen in de procesgang van een bestemmingsplan op te sporen en uit te bannen. Dat moet kunnen.
Ook het verschaffen van woon-, leef- en werkruimte is een stuk rechtsorde, waarop de bestuurde aanspraak mag maken en de bestuurder aan behoort te werken.

Justitie

Het Kroonberoep gewogen en te zwaar bevonden

door
prof. mr. P. de Haan

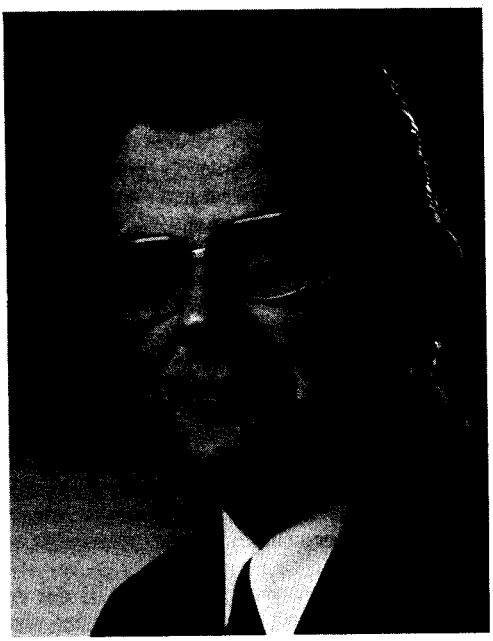

Prof. mr. P. de Haan (50) is hoogleraar administratief recht en grondgebruikrecht aan de VU; tevens is hij belast met een onderwijsopdracht in het burgerlijk en agrarisch recht aan de TH te Delft. Hij is lid van de redactie van ARS en tevens lid van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO).

1. Politieke betekenis

De kwestie van al dan niet handhaving van het Kroonberoep tegen het bestemmingsplan vormt één van de meest omstreden onderwerpen van ruimtelijk beleid en ruimtelijke wetgeving, waarover het Kabinet Van Agt in samenspel met het Parlement op korte termijn een beslissing zal moeten nemen. Eén van de laatste akten van de vorige regeringscombinatie was de indiening van het ook in andere opzichten belangrijke wetsontwerp tot wijziging van de Wet op de Ruimtelijke Ordening (kamerstuk 14889, nrs. 1-3), waarbij afschaffing van dit beroep wordt voorgesteld. Zij legde daarmee een stuk conflictstof op tafel, minstens zo groot en maatschappelijk belangrijker dan de grondpolitieke kwestie waarover het kabinet eerder was gevallen. Ook overigens is de politieke parallel frappant: zowel de voorgestelde wijziging van de Onteigeningswet op het stuk van de waardebepaling als die van de Wet Ruimtelijke Ordening op het stuk van het Kroonberoep werden gepresenteerd als te zijn gericht tegen de 'rijken en machtigen' in de samenleving, terwijl juist de zwakkeren — onteigende boeren en middenstanders resp. milieu-actiegroepen, bewoners en opnieuw agrariërs — in het verweer kwamen tegen deze dreigende schending van hun rechten.

Interessant is ook de opstelling van de vier voornaamste politieke partijen in deze aangelegenheid. Op rozen zit — althans in dit opzicht — de VVD, nu zij part noch deel had aan de indiening van het wetsontwerp. Hoewel men van haar begrip had kunnen verwachten voor het voornaamste argument vóór afschaffing, de lange duur van het Kroonberoep, inmiddels opgelopen tot 3½ jaar gemiddeld, met de daaruit resulterende vertraging in de realisatie van bouwplannen en alle gevolgen van dien voor de werkgelegenheid, de woningvoorziening, de stadsvernieuwing enz., zal het haar fractie in de Tweede Kamer niet zwaar vallen vóór handhaving te stemmen. Moeilijker hebben het de drie

deelgenoten aan het vorige kabinet, in het bijzonder de PvdA en D'66, omdat zij resp. hun gewezen Minister-President en Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening op dit punt moeten afvallen. Het CDA heeft het juist vanwege zijn deelname in het huidige kabinet weer moeilijker, gezien de positie van de tegenwoordige Minister die zijn standpunt nog niet definitief heeft bepaald, maar in ieder geval ook met de in gemeentelijke kring overheersende wens tot afschaffing zal moeten rekening houden.

Troost voor alle vier partijen kan zijn, dat de zaak inderdaad niet zo eenvoudig ligt, dat men zich zonder meer vóór of tegen zou kunnen verklaren. Mensen die dat niettemin doen benaderen de problematiek òf te veel vanuit een enge optiek op het begrip rechtsbescherming òf vanuit een al even beperkte voorstelling omtrent het algemeen belang dat met een bepaald ruimtelijk beleid is gemoeid. Immers, enerzijds wijst de behoefte aan rechtsbescherming niet eenduidig in de richting van handhaving van het Kroonberoep, omdat tegenover de belangen van degenen die door het bestemmingsplan menen te worden gedupeerd de tegengestelde belangen staan van hen die van een snelle uitvoering van het bestemmingsplan maatschappelijk afhankelijk zijn, bijv. woning- en werkzoekenden in uitbreidings- en vernieuwingsgebieden van dorpen en steden. Over de al even noodzakelijke bescherming van deze belangen hoort men de voorstanders van onverkorte handhaving van het Kroonberoep betrekkelijk zelden. Het is alsof zij voor deze categorieën van sociaal zwakkeren een blinde vlek hebben, zoals de socialisten dat hadden voor wat door onteigening gedupeerde boeren en middenstanders betrof.

Anderzijds getuigt het van een wel zeer beperkte zienswijze op het algemeen belang van het ruimtelijk beleid, als iemand zou menen dat dit onverenigbaar is met een goede rechtsbescherming in de zin van recht- èn doelmatigheidstoetsing. Beperkt, omdat de kwaliteit van dit beleid door de rechtsbescherming belangrijk kan worden verhoogd, doordat daarbij de belangen nog eens opnieuw worden afgewogen. Bij het bestemmingsplan is dit een zaak van temeer gewicht, nu juist dit plan meer dan enig ander op ruimtelijke belangenafweging is gericht. Tussen beleid en rechtsbescherming behoort geen tegenstelling te worden gesuggereerd, die er niet is.

2. RARO-advies

Een geheel nieuw feit dat voor de uiteindelijke positiebepaling van de partijen in de Kamer van uitermate groot belang lijkt, is het nieuwe Advies over de bestemmingsplanprocedure, dat de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening onlangs heeft uitgebracht. Het eerdere advies van 1975 had vrij veel kritiek geoogst, vooral wat de voorstellen op korte termijn betrof, o.a. inzake beperking van de beroepsgronden en van de kring van beroepsgerechtigden (tot zakelijk belanghebbenden). Minder aandacht had gekregen het voorstel op lange termijn, dat ook nu nog in het tweede advies van de RARO op de achtergrond blijft meespelen, nl. vervanging van het Kroonberoep door een AROB-beroep (enkel rechtmatigheidstoetsing), onder gelijktijdige versterking van de bezwarenbehandeling op provinciaal niveau. Dit voorstel kwam overeen met de gedachte die later in het rapport van de Werkgroep Coördinatie Wetgeving Onroerend Goed[1] in algemene zin werd neergelegd. De gedachte namelijk dat iedere burger de gelegenheid moet hebben om een ruimtelijke beleidsbeslissing tenminste eenmaal aan een volledige hertoetsing te doen onderwerpen, waarna dan nog een rechtmatigheidstoetsing met het oog op de rechtseenheid zou moeten volgen. Voordeel van zo'n constructie is, dat een AROB-beroep geen vertraging meer hoeft te betekenen, omdat het geen automatisch schorsende werking heeft en bovendien zich tot de beroepsgronden beperkt.

Met dit laatste zijn tegelijk enkele ernstige bezwaren tegen het Kroonberoep in zijn huidige gedaante aangestipt, de vertragende werking en de ambtshalve toetsing. Over het eerstgenoemde bezwaar spraken wij al: het is eenvoudig onaanvaardbaar, maatschappelijk en juridisch-bestuurlijk, dat een rechtsbeschermingsprocedure nog eens drie en een half jaar toevoegt aan een uit zijn aard toch al lange procedure. Daaraan moet een einde komen, hoe dan ook. In zijn jongste advies blijkt de RARO zich met handhaving van het Kroonberoep dan ook alleen te kunnen verenigen, als de proceduretijd daarvan wordt bekort tot maximaal een jaar (incl. verdagingsmogelijkheden). Overschrijding van deze termijn zou in die zin fataal moeten zijn, dat vergoeding van rijkswege verschuldigd wordt voor

1. *Coördinatie Administratieve Wetgeving Onroerend Goed,* Bouwrecht Monografieën, nr. 4, blz. 84.

alle schade die door gemeente of particulieren dientengevolge wordt geleden. Een sanctie die als stok achter de deur absoluut onmisbaar is; ik kom daarop terug. Als maatregelen om de Kroonprocedure te versnellen wijst de Raad o.m. aan sterke uitbreiding van het personeel van de Raad van State, overbrenging van de aan het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening verbonden adviseur ten behoeve van de Raad van State naar de secretarie van die Raad zelf, beperking van het inwinnen van ambtsgerichten tot gevallen waarin het zonder nadere informatie niet verantwoord is een beslissing te nemen, beperking van de kring van beroepsgerechtigden tot rechtstreeks belanghebbenden (incl. belangenbehartigende organisaties), en — ten slotte — afschaffing van de ambtshalve toetsing.

3. Afschaffing ambtshalve toetsing

Hiermee raken wij aan het meest principiële bezwaar dat men überhaupt tegen het Kroonberoep in zijn tegenwoordige verschijningsvorm kan inbrengen. Anders dan bij administratieve rechtspraak beperkt de beroepsinstantie (i.c. de Kroon) zich bij administratief beroep niet tot de aangevoerde beroepsgronden, maar breidt zij haar toetsing ambtshalve uit tot de hele beslissing waartegen beroep is ingesteld. Dit verschil is te verklaren uit het feit dat administratief beroep niet alleen een zaak is van rechtsbescherming, maar ook van beleidscontrole door het hogere bestuursorgaan. In deze koppeling zit op zichzelf al iets willekeurigs in de zin, dat het al dan niet plaatsvinden van die beleidscontrole afhankelijk wordt gesteld van het toeval of door een burger beroep wordt ingesteld. Om die toevalsfactor te verminderen voegt de wetgever er soms een beroepsmogelijkheid voor een functionaris van de hogere overheid zelf aan toe, zoals in casu de inspecteur van de ruimtelijke ordening. Die beroepsmogelijkheid heeft echter niets met rechtsbescherming te maken. En de vraag of iedere burger nu zo maar de mogelijkheid moet hebben om een bestuursbeslissing aan een volledige beleidscontrole te doen onderwerpen blijft ook staatsrechtelijk bij deze aanvulling volledig overeind staan.

Veel principiëler is echter het bezwaar dat zich juist ten aanzien van het onderhavige Kroonberoep voordoet. Bij de behandeling in de RARO is er herhaaldelijk op gewezen, hoe zeer het uit democratisch oogpunt onjuist is, dat het ruimtelijke beleid van de lokale democratie, zoals dat is neergelegd in een door de gemeenteraad vastgesteld bestemmingsplan, in zijn geheel wordt getoetst door een politiek niet verantwoordelijk te stellen, semi-rechterlijk orgaan als de Raad van State, Afdeling geschillen van bestuur. In feite komt het vaak neer op een complete tweede goedkeuring, na die van G.S. Het verweer dat hier dan toch uiteindelijk de Minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening parlementair verantwoordelijk is in het kader van de Kroonbeslissing op het advies van de Raad van State, is nauwelijks steekhoudend. Ten eerste, omdat de Minister zelden contrair gaat en ten tweede, omdat het Parlement hem over de afhandeling van dit soort beroepen niet ter verantwoording pleegt te roepen. Daarvoor worden zij geacht te veel in de sfeer van de rechtsbescherming te liggen, terwijl dat bij de ambtshalve toetsing nu juist niet het geval is. Waarom doet zich dit principiële democratische argument tegen het bestemmingsplan-beroep niet voor bij andere Kroonberoepen, althans veel minder? Het antwoord luidt eenvoudig: bij die andere beroepen gaat het om beschikkingen, niet afkomstig van een vertegenwoordigend orgaan, doch van een dagelijks bestuursorgaan (B. en W. of G.S.) van de lagere overheid. Uitzondering is slechts het beroep tegen de goedkeuring van een keur van een waterschap, maar daarbij staat alleen de functionele democratie van de ingelanden op het spel en niet die van de hele plaatselijke bevolking.

Naast dit principiële is er het grote praktische bezwaar tegen de ambtshalve toetsing, dat zij nog in tweeërlei opzicht voor een extra vertraging zorgt. Ten eerste, doordat uiteraard een kritische doorlichting van een heel bestemmingsplan door de Raad van State en zijn adviseur heel wat meer tijd vraagt dan het enkel beslissen op beroepsgronden. En ten tweede, doordat de gemeente na een ambtshalve toetsing haar huiswerk dikwijls zodanig over moet maken, dat opnieuw de bestemmingsplanprocedure moet worden doorlopen. Het wel ten gunste van de ambtshalve toetsing gehoorde argument van de rechtseenheid en rechtszekerheid gaat absoluut niet op. Vooreerst behoort het bevorderen daarvan niet afhankelijk te worden gesteld van het toeval of een particulier beroep instelt en ligt het veel meer voor de hand de inspecteur van de ruimtelijke ordening met het toezicht op de bestemmingsplanvoorschriften te belasten, waarbij

die dan van zijn beroepsmogelijkheid gebruik kan maken. Voorts schept de ambtshalve toetsing vaak allerminst rechtseenheid en rechtszekerheid, omdat daarbij wel wordt gezegd wat niet in een bestemmingsplan mag worden bepaald, maar niet wat daarin wèl mag worden bepaald.

Al met al is die toetsing staats- en bestuursrechtelijk een onding, waarvan de wetgever ons land zo spoedig mogelijk gelieve te bevrijden. Deze vorm van betutteling vanuit Den Haag heeft nu echt lang genoeg geduurd. En het onderhavige wetsontwerp is een pracht gelegenheid om er nu eens en voorgoed mee af te rekenen.

4. Keuze uit twee rechtsbeschermingsmodellen

De hierboven met zoveel klem bepleite afschaffing van de ambtshalve toetsing behelst op zichzelf nog geen enkel argument tegen handhaving van het Kroonberoep uit een oogpunt van rechtsbescherming. Immers, deze kan en moet zich tot een behandeling van beroepsgronden beperken. En dan komt het beeld er toch wel geheel anders uit te zien. Want dan gaat het enkel om de vraag of het Kroonberoep uit dat oogpunt voldoende zinvol is en of de duur ervan tot redelijke proporties kan worden teruggebracht. De eerste vraag is afdoende beantwoord door het Leidse onderzoek[2] naar de effectiviteit van het beroep tegen meer dan duizend Zuidhollandse bestemmingsplannen, waaruit bleek dat in bijna de helft van de gevallen het beroep in meerdere of mindere mate gegrond werd verklaard. De tweede vraag is moeilijker te beantwoorden, omdat zij afhangt van zoveel factoren: personeelsuitbreiding Raad van State, overbrenging Bureau Adviseur naar die Raad, beperking ambtsgerichten, afschaffing ambtshalve toetsing enz. Gesprekken met mensen 'uit het veld' van de Kroonprocedure hebben bij mij althans de indruk achtergelaten, dat een beperking tot maximaal een jaar er wel degelijk in zit, mits de verantwoordelijke instanties er alles aan doen om de door de RARO gestelde voorwaarden te vervullen. En de ervaring leert dat daarbij een sanctie behoort, die niet is mis te verstaan in haar uitwerking. Welnu, die sanctie is als sluitstuk op het nu als eerste aanbevolen rechtsbeschermingsmodel van een gehandhaafd Kroonberoep in het RARO-advies gegeven, nl. schadevergoeding van rijkswege bij termijnoverschrijding.

Een dergelijke schadevergoeding is beslist ook de enige sanctie die helpt. De in andere gevallen wel gebruikelijke bepaling dat het nalatige bestuur bij niet-tijdige beslissing geacht wordt in een bepaalde zin te hebben beslist (bijv. fictieve verlening of weigering van een vergunning), is bij administratief beroep niet bruikbaar, omdat zij altijd zonder reden zou gaan ten koste van één van de partijen in het geschil. De mogelijkheid van schadevergoeding lijkt misschien op het eerste gezicht een financieel en dus ook politiek onhaalbare kaart te zijn. Toch zou ik er op willen wijzen, dat het daarmee best mee zal vallen, omdat immers de mogelijkheid slechts is bedoeld als stok achter de deur op alleszins realiseerbare voorstellen tot bekorting van de procedure. En voorts zal de schade in de voorstellen van de RARO bij lange na niet meer zo groot zijn als thans in feite het geval is, doordat de overschrijding zeker niet — zoals nu — 2½ jaar zal bedragen èn doordat de ambtshalve toetsing komt te vervallen.

Dit laatste schept namelijk óók nog de mogelijkheid de schorsende werking van het Kroonberoep beperkt te laten zijn tot het deel van het bestemmingsplan, dat voorwerp is van het beroep. Andere delen kunnen dus rustig door G.S. van kracht worden verklaard en, waar nodig en mogelijk, uitgevoerd. Een aanmerkelijke verbetering bij de huidige situatie waarin vaak de uitvoering van een heel bestemmingsplan op één enkel beroep tegen een onderdeel moet wachten. De vertragingsschade zal alleen al hierdoor enorm kunnen teruglopen. Hoe de wetgever die schade nu laat vaststellen: primair bij beschikking door de Minister met beroep op de Afdeling rechtspraak van de Raad van State, danwel bij wijze van vordering op de gewone rechter liefst in een speciale administratiefrechtelijke procedure, zoals bij onteigening en gedoogplichten, is een zaak die nadere overweging verdient. Bij mij bestaat een voorkeur voor de tweede weg, omdat de gewone rechter meer schadevergoedingservaring heeft en beter over de nalatigheid van de Kroon (incl. Raad van State) kan oordelen dan een afdeling van die Raad zelf.

Eerlijk gezegd moet ik bekennen dat mij persoonlijk dit sterk geclausuleerde model van handhaving van het Kroonberoep oorspronkelijk

2. Mr. A. V. van den Berg en mevr. mr. M. B. Ph. Bouwman-Geeraedts, *Zuidhollandse bestemmingsplannen*, Leiden 1978, Reactie nr. 159 op kamerstuk 14889.

niet voor ogen stond, toen ik destijds voorstelde deze kwestie opnieuw in beschouwing te nemen. Integendeel, ik dacht toen aan een verdere uitwerking van het thans door de RARO in reserve gehouden model van vervanging door een AROB-beroep. Zulks onder gelijktijdige verbetering van de procedure op provinciaal niveau zodanig dat daarbij een onafhankelijke bezwarenbehandeling door een soort provinciale afdeling geschillen van bestuur, gelijkwaardig aan de Kroonberoepsprocedure, zou plaatsvinden. Bij nader inzien blijkt, zoals ook in het RARO-advies tot uiting komt, weliswaar een belangrijke verbetering van de bezwarenbehandeling op provinciaal niveau mogelijk, maar valt toch aan de vereiste gelijkwaardigheid daarvan aan het Kroonberoep moeilijk te voldoen. Immers, anders dan bij laatstgenoemd beroep komen de bezwaren bij de provincie slechts aan de orde in het verband van de goedkeuringsprocedure, inhoudende een algehele toetsing van het bestemmingsplan aan het provinciale ruimtelijke beleid. Hoezeer het uit een oogpunt van goede rechtsbescherming ook wenselijk lijkt, dat de bezwaren mede door een onafhankelijke adviescommissie worden beoordeeld in plaats van enkel door een college van gedeputeerden, dat bestuurlijk zo zeer bij de zaak betrokken is, niettemin kan een scheiding van rechtsbescherming en beleidstoetsing hier nooit zo volledig zijn als bij de behandeling door de Kroon. Vandaar dat ik mijn voorkeur voor handhaving van het Kroonberoep nu duidelijk uitspreek.

5. Onsplitsbare wilsverklaring

Die voorkeur is echter even duidelijk geclausuleerd. Bij de openbare behandeling van het RARO-advies heb ik gesproken over een onsplitsbare wilsverklaring in die zin dat, wanneer aan de voorwaarden omtrent bekorting van de procedure en afschaffing van de ambtshalve toetsing niet zou worden voldaan, mijn keuze weer valt op het tweede alternatief. Ook de RARO windt er in zijn advies op dit punt geen doekjes om. Te weinig is in de aanvankelijke persberichten omtrent dit advies de aandacht gevallen op deze voorwaarden. Zij behoren nu in de politieke standpuntbepaling, met name in het Parlement, hard te worden gemaakt, nu de Regering tot nu toe weinig moeite heeft gedaan de bezwaren tegen het omstreden beroep duidelijk te onderkennen en, waar mogelijk, te ondervangen. Jarenlang reeds speelt deze kwestie en er was tijd genoeg geweest voor een gedegen onderzoek. Een dergelijk onderzoek had best eens kunnen uitwijzen, dat een behoorlijke personeelsuitbreiding, bijv. bij het Bureau van de Adviseur, gemakkelijk een jaar winst had kunnen opleveren, evenals dit het geval zou kunnen zijn bij het doen vervallen van de verplichte ambtsberichten. En dan spreek ik nog niet eens over een uitbreiding van het personeel van de Raad van State, Afdeling geschillen van bestuur, zoals dat ook bij de Afdeling rechtspraak is gebeurd. De Tweede Kamer zou in het kader van de hoorzitting in september dit onderzoek alsnog kunnen entameren.

Hoe dat zij, de CDA-fractie zal bij haar aandeel in het Voorlopig Verslag zich niet onvoorwaardelijk moeten uitspreken vóór handhaving van het Kroonberoep. Vervanging door een AROB-beroep is nog steeds een reële mogelijkheid, voor het geval de Regering ofwel onverkort aan afschaffing zou vasthouden of zou weigeren aan de genoemde voorwaarden te voldoen. Zelfs ligt die vervanging min of meer in de lijn van het wetsontwerp, nu in de Memorie van Toelichting[3] over een dergelijk beroep wordt gesproken, zij het onder de beperking dat een bestemmingsplan ten aanzien van de burger niet als van algemene strekking moet worden geacht. Alleen bij zgn. postzegelplannen, uitsluitend geldende voor een concreet geval (perceel), wordt thans aan deze voorwaarde voldaan, aangezien die ook volgens de AROB-rechter als beschikkingen zijn te beschouwen[4]. De wetgever kan echter gemakkelijk de uitzondering van besluiten van algemene strekking van het AROB-beroep opheffen, wat het bestemmingsplan betreft.

6. Te zwaar bevonden

Als opschrift voor dit artikel gebruikte ik een variatie op de bekende oud-testamentische uitdrukking 'gewogen en te licht bevonden'. Met het Kroonberoep is namelijk het tegendeel het geval. Dit beroep is te zwaar om afgeschaft te worden. Te zwaar dus in de zin van te zeer verankerd in de rechtsovertuiging van velen en te zeer onmisbaar om aan alle individuele en collectieve belangen bij een zo belangrijk en ingrij-

3. Kamerstuk 14889, nrs. 1-3, blz. 29.
4. Voorzitter Afd. rechtspr. 5 mei 1977, Bouwrecht 1977, blz. 564.

Het Kroonberoep gewogen en te zwaar bevonden

Prof. mr. P. de Haan

pend plan als het bestemmingsplan recht te kunnen doen.

Het Kroonberoep is echter ook nog in een andere zin te zwaar bevonden. Te zwaar namelijk, wat de procedure betreft, die nu tot gemiddeld 3½ jaar is uitgedijd en bovendien tot een ambtshalve toetsing welke uit democratisch oogpunt absoluut verwerpelijk is. Mocht deze zwaarte niet kunnen worden opgeheven, dan bezwijkt het Kroonberoep vanzelf onder zijn eigen gewicht, zoals eigenlijk nu al gebeurt, gezien het veelvuldig gebruik van de vluchtweg van anticipatie krachtens art. 19 W.R.O. Tijdens de openbare behandeling van het jongste RARO-advies werd deze weg door drs. R. J. de Wit vergeleken met de praktijk van de grote leugen, zoals die eertijds bij de echtscheiding bestond. En inderdaad, de rechtsbescherming wordt vaak gewoon illusoir gemaakt, doordat het plan allang is uitgevoerd, alvorens het met veel Kroonberoeptamtam wordt vastgesteld. Het leven, ook het juridisch-bestuurlijke leven, kruipt waar het niet gaan kan.

in portefeuille

In de volgende nummers komen bijdragen over o.m.:

- in ons zomernummer: vakantiebrieven van een aantal bekende en minder bekende mensen
- christen-democratie in Latijns Amerika
- heroïneproblematiek
- wetenschapsbeleid
- herziening van de wet op de ruimtelijke ordening
- mensenrechten versus ontwapening
- perspectieven van onze economische ontwikkeling
- Europese verkiezingen
- achtergronden bij de ontwikkelingssamenwerking.

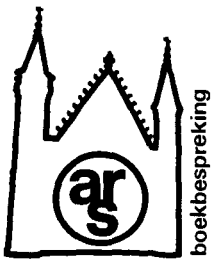

Drs. Hans Pasveer, ***Werkloosheid is geen werk.*** *Uitg. Zomer & Keunig, Wageningen Prijs ƒ 13,50.*
Dit boek wordt besproken door drs. Louis Flapper, sinds zijn afstuderen in april 1976 deelnemer aan het project 'Mensen Zonder Werk' te Groningen. De heer Flapper is zelf werkloos.

werkloosheid is geen werk

door drs. Louis Flapper

'Werkloosheid is geen werk' is een boek dat Pasveer schreef n.a.v. ontmoetingen met werklozen in zijn vormingscentrum. Het boek heeft als ondertitel 'andere gedachten over arbeid, mens en samenleving'. Via verhalen van werklozen en een analyse van werkloos zijn en maatschappij in deel I, komt hij in deel II tot een heroriëntatie over de huidige normen en waarden waaruit hij in deel III consequenties trekt voor beleid en gedrag.

Deel I van zijn 128 pagina's tellend boek start Pasveer met verhalen van werklozen, zoals:
Iemand, meer dan een half jaar werkloos, stapt elke morgen met zijn broodtrommel op de trein en keert 's avonds met andere werkenden weer terug. Zijn familie en omgeving mogen niet meer weten dat hij werkloos is. De reacties waren zodanig dat hij na een paar maanden maar gedaan heeft of hij een baan had.
Een ander, die ouderling is van een kerk, kan vaak niet de moed opbrengen naar andermans problemen te luisteren. Hij heeft ze zelf genoeg. Er gaan dan ook weken voorbij dat hij niet op huisbezoek gaat.
Een voormalig chef voelt de grond langzaam onder zijn voeten wegzinken. Hij wil niets liever dan werken, nuttig zijn, respect hebben voor zichzelf door te werken, zelfs voor een lager salaris. Met zijn 46 jaar is hij te oud, niemand wil hem hebben.

In de analyse van deze verhalen constateert Pasveer dat werkloos worden verlies van veel dingen betekent: verlies aan inkomen, verlies aan ritme, verlies aan sociale contacten, verlies aan waardering en tenslotte verlies van zin (arbeid blijkt een belangrijke zingever voor het leven te zijn).
Deze waarden zijn blijkbaar erg belangrijk voor mensen, maar wanneer daaraan voornamelijk tegemoet kan worden gekomen door arbeid, dan heeft arbeid een te groot stempel gedrukt op onze manier van leven.
Over onze maatschappij zeggen deze verhalen dat arbeid als iets heiligs wordt gezien, werken is een plicht. In de praktijk is dit werken het maken van diè produkten die de hoogste winst opleveren. De achterliggende normen zijn: Leven is werken. Hebben is belangrijker dan zijn.

In deel II begint Pasveer de heroriëntatie vanuit de bijbel. Leven is daar niet gelijk aan werken. Het leven mag ook gevierd worden. Ook daarvoor zal men tijd en aandacht moeten nemen. Als doel van het leven noemt Pasveer de menswording, binnen dat doel dient arbeid haar plaats te krijgen.
In de bijbel is werken niet beperkt tot winstgevende arbeid. Er is meer dan dat, er is meer te doen in en aan deze wereld.
Pasveer gaat vele bekende stromingen langs om te zien of de bijbelse visie op arbeid bij hen naar

voren komt. Hij constateert dit bij schrijvers als Schumacher: een kleinschaliger maatschappij, waar mensen meer tijd hebben en nemen voor elkaar en niet inhalig grondstoffen worden opgesoupeerd.

De in deel III genoemde beleidsvoorstellen gaan er vanuit dat

- er een nieuwe visie op arbeid moet komen door een herbezinning binnen en vanuit de school, de vakbeweging, de kerk, het vormingswerk en tenslotte de mensen zelf;
- deze nieuwe visie onderbouwd en gestimuleerd moet worden door structurele veranderingen zoals werklozen het recht geven activiteiten te ontwikkelen, een democratisering van het bedrijfsleven, spreiding van macht, inkomen en kennis en door een ontkoppeling van arbeid en inkomen;
- deze nieuwe visie op arbeid zal resulteren in een kleinschaliger maatschappij, waar veel meer activiteiten onder het begrip arbeid zullen vallen en er zodoende geen werkloosheid meer hoeft te zijn.

Bespreking

In deze bespreking zal ik de meeste aandacht besteden aan deel III van Pasveer's boek, met name de oplossing van de werkloosheid. De verhalen van werklozen in deel I vindt ik het beste van zijn boek. Zelf ben ik twee jaar werkloos en heb ik zeer verschillende werklozen ontmoet. Met dit als achtergrond vind ik dat Pasveer de vele aspecten van het werkloos zijn op een juiste manier belicht. Dit is erg knap van iemand die het werkloos zijn niet aan de lijve heeft ondervonden.

Bij het doornemen van Pasveer's boek vond ik twee — af en toe wezenlijk verschillende — gedachten die door elkaar heen lopen. De ene gedachte mondt uit in de ontkoppeling van arbeid en inkomen, terwijl de ander lang niet zo ver gaat en meer stapsgewijs werkt.

In de 'stapsgewijze' oplossing zit het volgende mechanisme: Via een aantal overheidsmaatregelen en andere stimulansen wordt arbeid menselijker (er is meer niet-materiële waardering, men kan meer achter het doel staan etc.), dit compenseert een lager inkomen, de prijs van arbeid daalt hierdoor en dit geeft nieuwe mogelijkheden voor een inhoudelijke verbetering van arbeid en vervolgens een lager inkomen, een verbetering van arbeid etc. Dit gaat door tot de prijs van arbeid zover is gedaald en de vraag naar arbeid zo is gestegen dat werkloos zijn niet meer nodig is. Tegelijk houdt dit in dat veel van wat er nu niet onder wordt verstaan ook tot arbeid gaat behoren (het contact met mensen, kleinere klussen, nu onrendabele zaken etc.).

De achterliggende visie op arbeid is: arbeid is een onderdeel van het leven, dit leven heeft een doel (Pasveer noemt zelfverwerkelijking). Arbeid nu kan en zal gewaardeerd worden naar de mate waarin zij dit doel dient. Hierbij is arbeid met haar beloning een vorm van wederzijds elkaar helpen bij het bereiken van dit doel.

De kwaliteitsverbetering van arbeid kan door de overheid ingezet worden door bv. democratisering van het bedrijfsleven, spreiding van macht en kennis (men krijgt meer grip op het doel van zijn werk). Stimulering van een mentaliteitsverandering t.a.v. arbeid zal het verwachtingspatroon veranderen en bij voorbaat zal men met minder inkomen genoegen nemen in het vertrouwen dat mede daardoor ontstaat wat men graag wil.

Of via dit mechanisme de werkloosheid zal worden opgelost hangt af van de mate waarin een verbetering van de kwaliteit van arbeid lagere inkomens weet te bewerkstelligen. Het verband tussen deze twee factoren, dat al per individu zal verschillen, is voor de arbeidende bevolking als totaal moeilijk te voorspellen. Misschien kunnen de standpunten van de vakbeweging, daar waar zij moet kiezen tussen loonsverhoging of secundaire arbeidsvoorwaarden, hiervoor een indicatie geven. Verder kan men zich afvragen hoeveel mensen bereid zijn om uit eigen beweging onder het modale inkomen te gaan zitten.

Andere benadering

De andere oplossing van het werkloosheidsprobleem richt zich niet op een uitbreiding van het aantal arbeidsplaatsen. Ontkoppeling van arbeid en inkomen lost het gedwongen karakter van het werkloos zijn op en maakt het al of niet actief zijn tot een vrije keus.

De achterliggende visie op arbeid moet dan zijn: arbeid op zich is prettig en een financiële beloning niet nodig; arbeid is er dan voor de individuele ontplooiing van de arbeidende zelf.

Dat Pasveer — en niet alleen hij — af en toe op deze lijn zit blijkt o.a. uit zijn opmerking over lopende band werk. Hij vindt dit geen zinvol werk. Deze mening kan slechts dan juist zijn wanneer men de zo ontstane produktie niet meeneemt bij de beoordeling van het wel of niet zinvol zijn.

De noodzakelijke produktie zal echter gegarandeerd moeten worden. In de voorstellen die men daarvoor heeft wordt teruggenomen op de bovengenoemde visie op arbeid.
Men denkt aan het hoog belonen van de hiervoor noodzakelijke arbeid. Zal de loonsom die er voor nodig is genoeg financiële ruimte overlaten voor een aanvaardbaar basisinkomen voor de overigen? Ontstaan er niet te grote sociale verschillen tussen (hoog) betaald werkenden en de anderen?
Een andere gedachte is het invoeren van de sociale dienstplicht. Vereist dit niet een grootschalige organisatie? Kunnen taken waar specialisatie voor nodig is nog goed gebeuren? Is deze dwang acceptabel en blijft men gemotiveerd voor het werk ook wanneer men er niets voor terug krijgt?
Aan ontkoppeling van arbeid en inkomen blijft voor mij een duidelijk bezwaar kleven. Om de noodzakelijke produktie te garanderen zal men een grote neiging hebben deze produktie zoveel mogelijk te laten geschieden door machines. Dit kan resulteren in een nog meer op grootschaligheid gebaseerde produktie, hetgeen mogelijk haaks staat op de tijdsbesteding van de niet-betaald werkende mensen.

Recht voor werklozen om actief te zijn

Pasveer geeft vooral achtergronden hiervan weer. Zelf vind ik het iets dat snel kan en moet worden ingevoerd. Het gaat er om dat iemand die voor het betaalde werk niet meer nodig is de ruimte krijgt om op een andere wijze een inhoud aan zijn leven te geven die ook naar anderen toe zinvol kan zijn. Dit zou onbetaalde arbeid kunnen zijn, waarbij men arbeid dan ruim moet opvatten.
Zou de maatschappij niet blij moeten zijn dat mensen zich nog willen inzetten? Zij heeft er voordeel van en de nadelen ervan in de praktijk zijn gering of goed te ondervangen, zoals bv. t.a.v. de concurrentievervalsing.
Het blijkt dat werklozen 'vrijwilligerswerk' etc. niet als ideaal zien en het ervaren als het doen van het minder noodzakelijke werk. Mede daardoor lijkt me het recht om actief te zijn (te arbeiden volgens een verruimd begrip van arbeid) eerder complementair aan de 'eerste oplossing' dan dat het te maken heeft met ontkoppeling van arbeid en inkomen.

Vergelijking met het CDA-programma

Het CDA-programma noemt arbeid van grote betekenis voor de individuele ontplooiing, voor het functioneren van de maatschappij en daarnaast ook voor de inkomensverwerving. Het 'samen leven' wordt eerder behandeld dan de economische onderwerpen. In de toelichting op art. 106 wordt een rechtstreeks beroep gedaan op mensen om minder te letten op het geld dat werken oplevert, het zou arbeidsintensievere produktie betaalbaar maken.
De visie achter de 'eerste oplossing' is verwant aan deze visie. Dit geldt niet voor de 'tweede oplossing', in het programma is arbeid niet beperkt tot individuele ontplooiing, ook rept het programma niet over ontkoppeling van arbeid en inkomen.
In het CDA-programma is de toelichting op art. 106 de enige plek waar een directe weg naar de oplossing van het werkloosheidsprobleem wordt gegeven. De andere voorstellen betreffen meer tijdelijke maatregelen om de vraag naar arbeid te vergroten of maatregelen om alleen aanbod en vraag beter op elkaar af te laten stemmen.
Van de 'eerste oplossing' kan men zeggen dat ze in de lijn van het CDA-programma ligt. Het programma noemt ook voorstellen als stimulering van kleinschalige bedrijven, verdere democratisering bedrijfsleven maar koppelt deze niet uitdrukkelijk aan een nieuwe visie op arbeid zoals Pasveer doet. Het in Pasveer's boek belangrijke appèl tot een herbezinning op arbeid in alle maatschappelijke geledingen komt in het CDA-programma veel minder naar voren.
Het effect van Pasveer's voorstellen, of zoals ze in het CDA-programma staan, op de werkloosheid in het licht van de 'eerste oplossing' is moeilijk te schatten. Niettemin is een andere beleving en waardering van arbeid los van haar gevolgen voor de werkloosheid op zich al waardevol. Misschien kunnen politici e.a. uit Pasveer's boek inspiratie opdoen voor het doen van een appèl op mensen op arbeid anders te gaan zien. Zo zal dan ook het woord appèl in de naam van het CDA meer waargemaakt kunnen worden.

Inhoud

pag. 243
Van de redactie

pag. 243
Uitnodiging Vakantiebrief

pag. 245
P. A. Elderenbosch

pag. 248
Dieuwke Bakker-Winsemius

pag. 250
J. J. Legêne

pag. 252
A. J. Simonis

pag. 254
W. M. de Bakker

pag. 256
Wim Neijman

pag. 258
M. W. Hartog

pag. 261
Inge Lievaart

pag. 263
J. H. Donner

pag. 265
Jaap Zijlstra

pag. 266
J. W. Jansen

pag. 269
mevr. M. J. van der Veen-Schenkeveld

pag. 270
Marnix Gijsen

pag. 271
M. 't Hart

78/7.8

48e jaargang nr. 7.8, juli/aug. 1978

P. A. Elderenbosch, Dieuwke Bakker-Winsemius, J. J. Legêne, A. J. Simonis, W. M. de Bakker, Wim Neijman, M. W. Hartog, Inge Lievaart, J. H. Donner,

vakantiebrieven

Jaap Zijlstra, J. W. Jansen, mevr. M. J. van der Veen-Schenkeveld, Marnix Gijsen, M. 't Hart, A. Schouten, W. J. van Bennekom, M. König, Henk Biersteker, C. Mak, C. H. Koetsier, E. H. van Olst, A. D. H. Roscam Abbing, mevr. T. Bot-van Gijzen, H. Berkhof, mevr. C. H. Evenhuis-van Essen, Hans Bouma, J. W. M. van Elderen, P. van Leeuwen, A. Verkuyl, L. B. M. Wüst.

Inhoud

pag. 272
A. Schouten

pag. 275
W. J. van Bennekom

pag. 279
M. König

pag. 283
Henk Biersteker

pag. 285
C. Mak

pag. 286
C. H. Koetsier

pag. 288
E. H. van Olst

pag. 290
A. D. H. Roscam Abbing

pag. 292
mevr. T. Bot-van Gijzen

pag. 294
H. Berkhof

pag. 296
mevr. C. H. Evenhuis-van Essen

pag. 299
Hans Bouma

pag. 301
J. W. M. van Elderen

pag. 304
P. van Leeuwen

pag. 306
A. Verkuyl

pag. 310
L. B. M. Wüst

's-Gravenhage, 12 mei 1978

Zeer geachte heer, mevrouw

In dit zomernummer publiceren wij 30 vakantiebrieven. Het zijn brieven waarin een aantal mensen uit zeer uiteenlopende kringen in onze samenleving ingaan op wat hen beweegt de dingen te doen die zij doen. Hiernaast is de brief opgenomen, waarin wij hen voor dit vakantienummer hebben uitgenodigd. De lezer krijgt uit deze brief een indruk van onze bedoeling met dit zomernummer.

Ter introductie nog wel het volgende. Wij hebben alle brieven opgenomen, die ons door de geadresseerden n.a.v. onze uitnodigingsbrief zijn toegezonden. Wij hebben de ontvangen brieven niet geselecteerd; wij hebben evenmin correcties op de inhoud van de brieven aangebracht. Anders dan bij artikelen, waarbij zonodig wel aanpassingen vanuit de redactie worden geïnitieerd, gaat het ons in dit nummer allereerst om het luisteren naar wat in niet-politieke en deels ook niet ARP- of CDA-kring leeft over zaken die ons ook voor de politiek van belang lijken te zijn.

Deze vakantiebrieven variëren dan ook qua strekking en teneur veel meer dan de artikelen die wij gewoon zijn op te nemen. Dit is in dit nummer evenwel juist de bedoeling: wij hebben met opzet mensen uitgenodigd uit zeer uiteenlopende kringen in onze samenleving.

Tenslotte: de brieven zijn in een willekeurige volgorde in ons blad opgenomen.

De redactie van Antirevolutionaire Staatkunde richt zich tot u met een verzoek.

In het komende zomernummer willen wij proberen op een wat bijzondere manier over de politiek te schrijven. Aanleiding hiervoor is, dat naar ons gevoel de gangbare politieke discussie te dikwijls blijft steken in het beroeren van slechts de randverschijnselen van onze samenleving, en dat ze niet echt weet door te stoten tot hetgeen mensen ten diepste beweegt, of wat hen in het hart raakt.

Dit kan een gevolg zijn van een gebrekkig besef van het klimaat van onze cultuur, of van het in onvoldoende mate aanvoelen van de richting, waarin onze samenleving zich beweegt. Wat dan dreigt is dat politieke bewegingen gevaarlijk worden, òf omdat zij geen goed zicht hebben op de grenzen van de politieke opdracht, òf omdat zij verantwoordelijkheden ontlopen op momenten waarop men deze juist zou moeten oppakken. Dit goed inschatten van datgene waardoor een samenleving wordt gedreven wordt extra bemoeilijkt in een tijd als de onze, waarin niet onmiddellijk duidelijk is hoe wij nu verder moeten gaan in kwesties waaromtrent wij tot voor kort weinig twijfels kenden: de economische groei bijvoorbeeld, arbeidsethiek, voorrang voor technologische vernieuwingen, grootschaligheid, zedelijkheidsvragen, bewapeningswedloop, rechtsorde.

Ondanks alle gepraat hierover valt vooral de politieke sprakeloosheid op. Wij vragen ons wel af, of de politiek nog wel kan toekomen aan het ontwerpen van een beleid, dat een antwoord wil geven op de werkelijke vragen van de samenleving.

Uitnodiging vakantiebrief

Bij deze vragen gaat het om gevoelens, een mentaliteit, een houding t.o.v. dingen en mensen om ons heen, waarmede men in niet-politieke kring wellicht directer, indringender en minder verhuld bezig is. Dat is de reden van deze brief aan u.

Het is een brief met een verzoek: wilt u in ons blad schrijven over wat u beweegt om de dingen te doen die u doet. Waar maakt u zich druk om? Wat brengt u hiertoe? Waar gaat het u ten diepste om in al uw dagelijkse bezigheden?

Waar stáát u voor, waarvoor bent u bereid te knokken en wat laat u met een gerust hart schieten? Wat benauwt u, als u om u heen kijkt; voor welke ontwikkelingen bent u bang? Maar ook: welke hoopvolle ontwikkelingen ziet u om u heen, waarvan u zegt: 'het is misschien nog maar 'in de knop' aanwezig, maar het is er! Ik sluit mij daarbij aan en probeer vanuit mijn invalshoek dat verder te brengen'. Of misschien zegt u: 'als dat of dat zou gebeuren, dan zie ik perspectief waar ik nu alleen maar uitzichtloosheid zie'. Ieder mens zal toch die momenten hebben dat hij zegt: 'daar is een stukje van de vrede en van het geluk zichtbaar geworden'. En ieder mens heeft toch ook die momenten dat hij boos en agressief wordt, omdat de sjaloom wordt vertrapt. Naar deze momenten, die een illustratie kunnen zijn voor een lijn van denken en een lijn van handelen, naar déze momenten zijn wij in dit bijzondere nummer op zoek. Ze kunnen ons, naar wij hopen, zicht geven op een levensgevoel, op een mentaliteit, een gevoel van blijheid of van ontroering. Zonder zo'n zicht kan een politieke partij niet leven.

Wat zijn, anders gezegd, volgens u de kernkwesties waar het de komende jaren om gaat, en waar de politiek zich rekenschap van moet geven? Wat zijn van de vraagstukken waar thans een ieder de mond vol van heeft de schijnproblemen, die slechts de echte dilemma's verdoezelen?

Dit verzoek om in ons zomernummer te schrijven richten wij aan een aantal personen uit zeer uiteenlopende kringen in onze samenleving. Aan mensen die lid zijn van de ARP of het CDA en aan mensen die dat niet zijn. Aan mensen die er graag voor uitkomen christen te zijn; die daar voor zichzelf niet zo zeker van zijn of die er zeker van zijn, dat zij dat niet zijn. Het zijn naar wij hopen mensen, die zich over iets kunnen opwinden, kwaad kunnen worden en dus ook blij of ontroerd kunnen zijn.
Mensen die ons kunnen wijzen op zaken waarin wij als politieke groepering, in het licht van ons uitgangspunt, tekort schieten. Wij zijn in dit nummer op zoek naar gedreven mensen, waarmede wij, ondanks de mogelijke verschillen die er zijn, toch een verwantschap voelen, vanwege de herkenning van hun engagement.

Wilt u in deze zin voor ons blad een wat wij willen noemen 'vakantiebrief' schrijven? Met deze vorm willen wij aangeven dat het ons niet zozeer om zwaarwichtige en uitvoerige beschouwingen gaat, maar om een brief: verhalend of mededeelzaam van aard, maar wel opgesteld in een moment van bezinning. Het kan een korte brief zijn van bijvoorbeeld 600 woorden, of een wat langere: 1800 woorden. Wij willen het nummer rond 1 augustus uitbrengen, hetgeen inhoudt dat wij rond 1 juli de kopij bij onze drukker moeten inleveren.

Wij hopen u een goed beeld gegeven te hebben van onze bedoelingen met dit zomernummer. Eerlijk gezegd is het voor ons een beetje een waagstuk. Dat zal het ook voor u zijn: u zult niet regelmatig schrijven in een politiek tijdschrift als het onze, zeker niet over de vragen die wij u stellen. Toch vragen wij u deze uitdaging te aanvaarden, omdat wij het gevoel hebben dat u ons wat te zeggen heeft. Wij zouden met een bijdrage van uw hand zeer ingenomen zijn.

Wij vragen u ons spoedig te berichten of wij van u een 'vakantiebrief' tegemoet kunnen zien.

Met vriendelijke groet en hoogachting,

H. Borstlap
redactiesecretaris

Vakantiebrief

Dr. P. A. Elderenbosch

Dr. P. A. Elderenbosch (1921) is hervormd predikant van de Bergkerk te Amersfoort. Hij was predikant in Kloetinge en Voorburg en staat sinds 1957 in Amersfoort.

Amersfoort, juni 1978

Het was een verrassing voor mij toen ik de uitnodiging kreeg tot het schrijven van deze 'vakantiebrief'. Sinds acht jaar had ik niet meer in een staatkundig tijdschrift gepubliceerd, d.w.z. sinds ik mijn lidmaatschap van het bestuur van de Lohmanstichting en van de redactie van het C.H.-Tijdschrift neerlegde omdat het mij duidelijk was geworden dat de theologie in de christen-democratische ontwikkeling niet meer zou kunnen meespelen. Met noties als 'evangelische inspiratie' e.d. kan men in onze tak van wetenschap weinig beginnen, ze blijven in het vage. Wanneer mij nu wordt gevraagd rekenschap te geven van hetgeen waarvoor ik sta in mijn werk en leven, wat mij beweegt in mijn denken en wat mijn verwachting en hoop is voor de Nederlandse samenleving, zal ik trachten wat hardop te denken in de hoop dat de met de politiek bezig zijnde mede-christenen daar iets mee kunnen doen. Ik sta open voor uw reacties!

Vaak heb ik moeten denken aan Socrates die op de mij welbekende weg van Delfi naar Athene, terugkerend van het orakel, peinsde over wat de spreuk behelsde dat hij de meest wijze man van het land was. Ergens onderweg ging hem een licht op: dat moest zijn omdat hij wist dat hij niet wist! Ik hoop te mogen zeggen dat deze gedachte ook voor mij zeer belangrijk is geworden. Dit is mij door de jaren heen steeds evidenter geworden: dat vele zekerheden en stelligheden van weleer niet zo muurvast zijn als men soms wel eens denkt. Mijn wantrouwen tegen alles wat naar ideologie zweemt is steeds groter geworden en het woord 'beginselen' klinkt mij afschrikwekkend in de oren. God is niet de god van de filosofen, maar de God van Abraham, Isaäc en Jacob, zo heeft Pascal de grote wending in zijn leven verwoord. Ik heb het voorrecht deze ervaring te delen.

Ik heb de ineenstorting van de grote dogmatische systemen beleefd en heb oor gekregen voor het onderricht van de Messias: het evangelie zoals het uit Israël tot ons gekomen is. Ik heb kerkgebouwen zien veranderen in supermarkten (één zelfs tot abortuskliniek) en de vloedgolf van het secularisme zien opkomen en Israël zien herrijzen; dit nog in heel wat andere opzichten dan de stichting van de staat.

Toen ik mij destijds in de politiek begaf was daar prof. Romme die het cultuurpatroon van Rome op de Nederlandse samenleving wilde drukken (zo zei hij het letterlijk) en prof. Haitjema die Nederland betitelde als protestantse natie die in protestantse zin bestuurd diende te worden. Sindsdien was er de opkomst van de oecumenische beweging die christenen, die dat nooit gedacht zouden hebben, aan één avondmaalstafel samenbracht. De studie van weleer bevorderde de controverse-theologie. Sindsdien werd duidelijk hoe anders het allemaal ligt wanneer men echt naar de bronnen luistert. Er is veel om je over te verheugen in de tijd die wij beleven.
Een van de meest ingrijpende bekeringen in mijn leven is die tot Israël geweest, d.w.z. tot het Oude Testament. De schellen zijn mij op een bepaald moment van de ogen gevallen; ze waren er daarvoor door de officiële oudtestamentische wetenschap op gelegd. Het is mij duidelijk geworden hoezeer wij Wet en Profeten veronachtzaamd hebben en door het historisch-kritische gedoe feitelijk geëlimineerd zijn. Dat geldt niet alleen t.a.v. exegese, dogmatiek en liturgiek, maar ook t.a.v. de ethiek, met name waar het de relatie kerk-samenleving betreft. De Torah is opzij gezet, afgeschoven naar het 'Joodse volk'. Wij hervormden (o, de pretentie van zo'n naam . . .) zijn opgevoed in het beginsel van de volkskerk. Wij namen het de gereformeerden (o, de pretentie van die term . . .) kwalijk dat zij ons daarin niet volgden. Wij raakten door de oecumene in contact met de Romana, die tot voor kort concordaten sloot met aardse machthebbers en politieke macht zocht terwille van de op te drukken cultuurpatronen, maar die nu ontnuchterd kijkt naar dit ecclesiokratische verleden. En inmiddels hebben zionisten de staat Israël opgericht waarin de 'religieuzen' alle hefbomen in werking stellen om hun eisen inzake de sabbat en andere godsdienstige praktijken via de wetgever aan heel het volk op te leggen. Heeft men de Schrift

recht verstaan wanneer men hier en ginds zulke theokratische machtsaanspraken liet gelden?

Er is steeds een identificatie met Israël opgetreden: wij, Nederlanders een Israël van het westen; zij, zionisten, die het woord Israël versmalden tot Juda. En aan het profetische beeld dat het woord Israël geeft is in deze identificaties geen recht gedaan. Het gaat niet om een etnisch gegeven, maar om een volk dat uit alle volkeren wordt bijeengebracht in een messiaanse tijd waarin de mensen die van verre kwamen 'op de rol van Israëls kinderen worden bijgeschreven'.

Daarom verzette Buber zich tegen een 'natie met vlaggen en kanonnen', daarom horen ook wij ons te verzetten tegen het idee van volksskerken, 'gedoopte naties'. We moeten afrekenen met nationale kerken en keizer Constantijn afzweren die natie en kerk wilde samensmelten en het christendom de officiële godsdienst maakte. Hij was niet voor niets de verre voorganger van de grote Karel die zijn hofprelaat Alcuin het Oude Testament liet weghalen uit de kerkelijke leesroosters omdat daarin het keizerlijk beleid werd tegengesproken. De macht van Christus over hemel en aarde loopt niet via een keizer of een confessioneel kabinet.

Terwijl de gekerstende wetgevers van het westen hun codices samenstelden, sloten zij het compromis met de Romeinse en oud-vaderlandse wetten. De Thora kwam er bekaaid af in het recht van de christelijke naties; zelfs daar waar men het anders verwachten mocht. Het kerkrecht wijdde alle aandacht aan de institutionele kant van de kerk, maar zag over het hoofd dat de gemeente van Christus een wet moet hebben die moet voldoen aan de uitspraak van Christus dat Hij niet gekomen is om Thora en Profeten te ontbinden (ongeldig te verklaren). Integendeel: de volle geldigheid komt in zijn vervulling aan het licht. En men heeft smalend gesproken over vroeg-christelijke auteurs die het christendom omschreven als de gemeenschap met een nova lex, een nieuwe wet. Want de dogmatiek heeft de ethiek terzijde geschoven, zozeer dat terwille van de rechte leer de scheve praktijk van brandstapels en folteringen werd gehanteerd. En een nieuwe hoogleraar in de ethiek moet anno 1978 met alle geweld een marxist zijn ... De theologische ethiek heeft Aristoteles verworpen, maar is niet naar het Oude Testament gekeerd doch naar de rode filosoof.

Wat moeten wij in deze situatie als CDA beginnen? De leuze van het ethisch reveil heeft niet erg gewerkt, we weten kennelijk niet heel erg goed wat we daar precies onder moeten verstaan. Een halve eeuw geleden wist men nog zo precies wat al dan niet christelijk was in het menselijk gedrag en was men er ook zeker van dat men dit aan anderen moest opleggen.

We staan midden in het seculariseringsproces van onze wetgeving en kunnen dat niet tegenhouden. Het eigenlijk-christelijke van het CDA is dan ook velen onduidelijk geworden. Van de 'a' van abortus tot de 'z' van zedelijkheidswetten zijn het de compromissen die onze geloofwaardigheid aantasten. Zou het niet eerlijker zijn om de 'c' nu maar te laten vallen en samen te gaan met allen die democratisch appèl verkiezen boven rood imperialisme en die bereid zijn te garanderen dat het christelijk onderwijs en de christelijke organisaties onaangetast zullen blijven?

Wat wij van de bijbel uit verstaan onder ethiek, kan alleen gelden binnen het verbond. Voor hen, voor wie dit geen rol speelt, is het bijbelse gebod onverstaanbaar. We hebben misschien zoveel moeite gedaan om het hen wel verstaanbaar en aanvaardbaar te maken dat we heel wat opgeofferd hebben en geen ernst gemaakt hebben met de ethiek binnen het verbond. Binnen de kerk wordt het gebod slecht onderhouden en in onze tijd zitten we op de toer van de macroethiek. Het komt voor dat groepen dominees de minister-president telegraferen wat hij doen moet, we blaffen tegen Zuid-Afrika, protesteren tegen de anti-kraakwet, ageren tegen de neutronen-granaat, lopen mee in protestoptochten die eindigen in zalen waarin men opgeroepen wordt kerkdiensten te verstoren door leuzen te gaan schreeuwen. Maar zouden we zo agressief zijn vanwege het kwade geweten dat ons influistert dat we wel erg dogmatisch bezig zijn — of stichtelijk — maar dat we de vervulling van de wet als dooddoener misbruikt hebben om hem buiten werking te stellen? De leertucht heeft de Kerk in mootjes gehakt en op dat gebied durven we dan ook niet verder. Maar hoe zit het met de levenstucht? Daaraan zullen anderen weten dat we leerlingen van Christus zijn als wij zijn gebod onderhouden, zo zegt het evangelie. Israël is samengehouden door een 'lernen' van het gebod.

Vakantiebrief

Dr. P. A. Elderenbosch

De kerk dreigt steeds weer uiteen te vallen door een verwaarlozing van het gebod. Het ethisch reveil moet binnen de kerk beginnen en dan vanuit het Thora-onderricht van de Heer waardoor het Oude en Nieuwe Testament één geheel zijn. De kerk zal moeten leven uit het recht dat haar door God gegeven is, zoals het oude Israël de geboden moest handhaven temidden van Babylonisch of Romeins recht dat in de staat gold.

Een oud-minister vertelde me onlangs, dat toen er weer eens een stuk van de Raad van Kerken op tafel gelegd was in een kabinetsvergadering, één van de leden opmerkte: laten die kerken eerst maar eens orde op zaken stellen in hun eigen huis.

'Waar staat u voor in uw werk', zo vroeg de redactie. Ik sta ervoor dat de Bijbel gehoord zal worden, helemaal. Het Oude en het Nieuwe Testament beide en dan in zijn oorspronkelijke taal, d.w.z. niet alleen Hebreeuws en Grieks maar ook in de beeldtaal die de Geest gaf uit te spreken. Ik sta ervoor dat we als volk van God weer zichtbaar één worden en dat we niet alleen zingen over het 'volk dat leeft van 's Heren recht', maar dat we dat ook zullen waar maken. Het benauwt me meer dan ik zeggen kan dat de Schrift verzaakt wordt en dat er zoveel gepraat wordt over wat men actueel acht dat de kennis van de Heilige Schrift er bij inschiet, ook in kringen waarin men anders zou mogen verwachten.

En wanneer de woorden van God ook bij voorgangers slechts vagelijk bekend zijn, gaan ze maar wat over politiek preken hetgeen dan een profetische getuigenis heet te zijn ... Als men de echte profeten nooit werkelijk gelezen heeft, doen we het maar met imitatie.
De profeten uit het Oude Testament leefden van de tempel uit, ook al wil men aan de hand van uit hun verband gelichte citaten wel het tegenovergestelde beweren. De offerdienst, in het Grieks leitourgia genoemd, was de diepste achtergrond van hun spreken. Ik heb in mijn werk deze dertig jaar geleerd dat Wet en Profeten inderdaad de liturgie nodig hebben om ze goed te verstaan en door te geven: het gebed en het avondmaal, het lied en het samenzijn van de gemeente dat Lichaam van Christus is. Waar de kerk wordt opgebouwd die de geboden onderhoudt en die het verbond bewaart (avondmaal = maaltijd van het vernieuwde verbond), daar zal dat een zegen zijn; ook voor het land waarin men leeft. Niet door het geweld van onze stembusresultaten en onze discussies zal het goede geschieden, maar door de Geest.
'Al het goede komt slechts tot stand door middel van de aanbidding', zo schreef iemand in oud-Israël.

P. A. Elderenbosch

Dieuwke Bakker-Winsemius, 61 jaar, is schrijfster van historische romans en kinderboeken. Veertig jaar geleden getrouwd, moeder van zes kinderen.

Sankt Oswald, vakantie 1978

Lieve zes. Dit wordt niet de gewone rondzendbrief die jullie in een vakantie van mij gewend zijn. Als ieder jaar geniet ik weer uitbundig van Oostenrijk. Van de vriendelijke mensen — en zeg nu niet dat die vriendelijkheid in de prijs is ingecalculeerd. Daar zou ik echt wel doorheen kijken.

Op de grillige Karavanken met hun fel zwart en wit tegen de strakblauwe lucht raak ik nooit uitgekeken. De wandelingen zijn heerlijk en ontspannend. Soms zo hoog dat ik geen adem meer heb, soms door een vredig dal waar de koeiebellen klingelen.

Vakantie is een jubelmaand. Niet zaaien, niet snoeien, wat vanzelf opkomt niet oogsten. Afstand nemen van je werk, hoeveel dat ook voor iemand betekent. En dat mag. Werken is geen vies woord, werken is een zegen. Werken hoort bij het leven.
Jullie weten met hoeveel overgave (en discipline mag ik wel zeggen) ik de laatste jaren aan Anna Maria van Schuurman heb gewerkt. Ik heb me intens in de geschiedenis verdiept en tegen ieder die durft te zeggen dat al dat graven in de historie toch weinig nut heeft zeg ik — al zijn het niet mijn eigen woorden — dat een volk zonder geschiedenis is als een mens zonder geheugen. Daar put men uit als het nodig is.
De studie van Anna Maria heeft mij gelukkig gemaakt. Heeft mij geleerd dat een mens een keus moet maken, op elk terrein. Zelfs als hij daarvoor alles moet inleveren. Roem, eer, rijkdom, letterlijk zoals zij dat deed.

In de vakantie afstand nemen van de wereld van alledag. Geen kranten met kreten, waarheden en onwaarheden; vaak moeilijk te onderscheiden. Geen televisie en radio met hun geraffineerde beïnvloeding. In deze jubelmaand niets van dat alles. Het zou de moeite waard zijn voor economen en sociologen om eens na te gaan of het weer invoeren van het jubeljaar ons niet dichter bij de oplossing van veel maatschappelijke, economische en landbouwproblemen zou brengen. Een luchtkasteel? Of iets wat met kleine bouwsteentjes opgebouwd kan worden? Denk er eens over na. Zie Leviticus 25.
Maar een vakantie is geen coma. Vragen komen op je af en al wandelende of in gesprekken met anderen probeer ik een antwoord te vinden. Wat is echt, wat oneerlijk? Wat gebeurt uit liefde tot God en de naaste en wat is zo zorgvuldig gecamoufleerd eigenbelang dat ik mij erdoor laat inpakken? Doe ik daar zelf aan mee? Want op die liefde komt het aan.

Over een bijzondere avond wil ik jullie schrijven. Zomaar door elkaar wat er gebeurde en wat er gezegd werd. Wat ik dacht. Hier boven in de bergen is het koud en onze gastvrouw brandt iedere avond haar Kamin. Op de banken er omheen zitten de gasten met een boek, een drankje en sterke verhalen. Nu hoef ik niet altijd hoogstaande en diepgaande gesprekken, maar soms vlucht ik weg omdat er over niets anders gepraat wordt dan over Mercedessen, voetballen en belasting ontduiken.
Op een avond niesde ik drie maal achter elkaar. 'Drie dagen schoon weer', zei een mevrouw uit Brabant. Een Tiroler zei dat ik nu een wens mocht doen. 's Lands wijs, 's lands eer.
Daar zat ik. Boordevol wensen. Maar geloof me, door de veelheid kon ik geen enkele noemen. Dat heb je met secundair reagerende mensen.
De anderen wisten het wèl. En eensklaps werd het een welkom gezelschapsspel, wat zou ik wensen als ik een wens mocht doen? Tot onze schande moet ik zeggen dat de komende voetbalwedstrijd om het wereldkampioenschap tussen Duitsland en Oostenrijk het hoogst scoorde. In de finale komen scheen het hoogste ideaal. Tot één van de aanwezigen zei: 'Ik hoop natuurlijk dat wij winnen, maar nog meer hoop ik, dat er fatsoenlijk gespeeld wordt.'
Fatsoenlijk. Zo kwamen we op de menselijke verhoudingen. Dat ieder mens een ander meer tot zijn recht zou laten komen. Van voetballen tegen elkaar naar omgaan met elkaar. De ander uit laten spreken. Naar elkaar luisteren. Trachten de bedoeling van de ander voor eerlijk te houden. Niet alleen dat goed vinden wat men zelf heeft bedacht.

Vakantiebrief

Dieuwke Bakker-Winsemius

'We zouden een heel eind verder zijn als we durfden zeggen dat wit wit is en zwart zwart', zei iemand. En ineens wist ik wat mij de laatste tijd zo benauwt in onze maatschappij, in de kerken, in onze verenigingen. Niet de milieuvervuiling, maar de mentaliteitsvervuiling. We zeggen dikwijls, dat zwart eigenlijk niet zo zwart is.
En we spannen ons in om dat ook een ander te laten geloven. 'Je moet het anders zien', zeggen we. 'Dat heb je verkeerd begrepen. Zo is het niet bedoeld'. En we praten en discussiëren eindeloos, om een modewoord te gebruiken: oeverloos. We wrijven net zo lang over het zwart tot het grijs is. En als we maar doorzetten en doorpraten, dan wordt het grijs lichter van tint, het lijkt warempel bij een bepaalde lichtval, bij een bepaalde invalshoek, al wit.

'Onze tijd kenmerkt zich door veranderingen', zei een oude dame. Aan haar manier van spreken proefde ik dat ze gewend was vergaderingen toe te spreken en dikwijls het laatste woord te hebben. 'Deze voortgaande verandering is een vaststaand element geworden in onze maatschappij. Veel waarden zijn verloren, alles is onzeker. Wij moeten leren leven mèt en in de nieuwe situatie. We kunnen niet meer terug.'
Ik werd kriebelig van haar kreten. Te vaak heb ik die moeten aanhoren in alle mogelijke vergaderingen. Maar, dacht ik, met alleen je ergeren bereik je niets. Je zult nu moeten reageren. En daarbij dat brandende vuur, midden tussen mensen die ik nauwelijks kende, zei ik het: 'Als ik een wens mocht doen zou het deze zijn. Ik wenste dat alle mensen zich aan de Tien Geboden hielden.'
Jullie vraag ik, moeten wij ons echt neerleggen bij de gang van zaken? Er maar mee leren leven? Wat háát ik die uitdrukking! Kunnen we niet meer terug? Kunnen we dan misschien opnieuw beginnen? Waren we niet een heel eind als we de tien geboden stuk voor stuk en mens voor mens heel bewust probeerden na te komen? Letterlijk bedoel ik. Er niet over praten, maar ze houden.
Ik weet dat ik juist van het letterlijk nemen van bijbelteksten af moet. Maar de tien geboden zijn niet mis te verstaan, duidelijker taal staat er in de hele bijbel niet. Wit is wit en zwart is zwart. Geen andere goden, geen afgoden. De zondag heiligen, niet vloeken, niet stelen. Niet doden, niet echtbreken, niet liegen, niet begeren.
Ik weet dat ik me met deze uitgesproken wens kwetsbaar heb opgesteld, maar ik heb geleerd dat dat een voorwaarde is om goed te kunnen functioneren. Vanuit het geloof kunnen we ons bestaan volhouden, houden we het uit om kwetsbaar in weer en wind te staan.
Vroeger dacht ik dat kwetsbaarheid een luxe was. Ik durf nu te zeggen dat het genade is. Zeker om het helemaal te zijn.
Ikzelf, jullie weten dat, heb mijn hele leven moeten vechten voor ons gewone bestaan, voor mijn werk. En een deel van mij weigert nog steeds kwetsbaar te zijn, terwijl een ander deel het goed kan opbrengen mij geheel open te stellen.
Iedereen keek feitelijk onthutst naar mij. De een nam een glas op, de ander deed een paar blokken op het vuur. Ik voelde een onzichtbaar schouderophalen. De tien geboden? Wat voor een weltfremd mens zei zoiets. Een dromerige schrijfster? Een naïeve vrouw die in een schijnwereld leeft?
De oude dame zei: 'De tien geboden houden kan niemand. We vloeken allemaal. We . . .' en ze rebbelde maar door.
De meesten zeiden: 'U ziet het wel wat donker. Zijn wij moordenaars, dieven? Kom nou, dat valt een beetje mee.'
Toen ik al dat gepraat hoorde wist ik heel zeker dat mijn wens de enige kans is die we nog hebben. Wij zelf, ieder voor zich, moeten ernst maken met de tien geboden. Dat niet in de eerste plaats van een ander eisen, geen wijzend vingertje. Wij weten altijd zo precies wat een ander wel of niet moet doen, de voorbeelden zijn voor het grijpen. Maar we zullen bij onszelf moeten beginnen. Pas als we onszelf door hebben, onze tekorten kennen en erkennen, is er uitzicht. Dan hoeven we niet meer bang te zijn voor de ontwikkelingen om ons heen, want dan kunnen we er iets aan doen.
Denk niet dat ik het simpel zie. De immense problemen die er zijn ga ik niet opsommen. Als jullie het wel doen zul je bemerken dat zij oplosbaarder worden als elk zich aan die bijbelse wet houdt.
Ik hoop, lieve zes, dat ik begrijpelijk ben geweest. Het was fijn mijn gedachten eens voor jullie op papier te zetten. Volgende week gaan we weer naar huis, zodra ik thuis ben bel ik jullie.

Alle liefs
Dieuwke Bakker-Winsemius.

O ja, van harte aanbevolen voor een nieuwe bijzondere historische figuur. Want ik moet weer aan het werk.

Vakantiebrief

Ds. J. J. Legêne

Ds. J. J. Legêne, 49 jaar, is predikant van de Evangelische Broedergemeente in Den Haag.

Rijswijk, 29 mei 1978

Op de valreep van de vakantie overvalt u mij met de vraag op papier te zetten wat je beweegt, waarom en waartoe, vanuit welk motief je bezig bent. Misschien komt uw vraag wel op het juiste moment. Juist voor je met vakantie gaat en alles enkele weken van je af zet, je nog even bezinnen op de inhoud en de motivatie van je werk.

Vijfentwintig jaar als predikant werkzaam zijn met en onder Surinamers, eerst ginds en toen hier. Waarom doe je dat? Het zou al te eenvoudig zijn om te zeggen, dat je het doet omdat het je taak is die je opgelegd gekregen hebt. Iedereen die zich bezighoudt met de situatie van minderheidsgroepen in onze samenleving, is op de een of andere manier een gedrevene. Gelovend in recht en gerechtigheid voor allen wordt je geconfronteerd met onrecht en onrechtvaardigheid. Gelovend in gelijke kansen voor ieder mens, bemerk je dat voor sommigen in onze samenleving dat alleen maar mooie woorden zijn omdat hen die kansen niet geboden worden.

Je inzetten voor de Surinamers in ons midden; als je dat zegt, dan zeg je iets dat staatsrechtelijk niet klopt. De meeste Surinamers in ons midden zijn volgens hun paspoort immers Nederlanders. Ze betalen belasting, doen militaire dienst, hebben alle plichten die iedere Nederlandse staatsburger heeft. Maar dáár zit nu juist de kneep. Aan de ene kant doen we of Surinamers Nederlanders zijn en verwachten van hen, dat zij de plichten die het staatsburgerschap hen oplegt netjes zullen vervullen. Maar tegelijkertijd doen we heel anders, zijn het Surinamers en geen Nederlanders, mensen die hier eigenlijk niet zouden moeten zijn. We dulden hun aanwezigheid, als we dat al doen.

Maar ook Surinamers weten en ervaren iedere dag opnieuw dat zij ondanks hun paspoort geen Nederlanders zijn en willen dat ook niet zijn. Tenminste ze willen het niet zó zijn als wij denken dat ze zouden moeten zijn. Tot in regeringsnota's kun je het lezen: Surinamers moeten zo snel mogelijk in de samenleving geïntegreerd worden. En iedere Surinamer weet, dat dat eigenlijk betekent, dat hij als Surinamer zou moeten ophouden te bestaan. En dat geldt niet alleen voor de Surinamers, dat geldt eigenlijk voor alle minderheidsgroepen in onze samenleving. Voor een ander gedrag, een andere cultuur is geen ruimte. Vandaar dat we Surinamers over het land proberen te spreiden. Nooit en nergens te veel op één plek want dat verdraagt de samenleving niet. De spoeling zo dun mogelijk maken.

We denken dat we als we er maar voldoende geld instoppen het probleem van de minderheden in ons midden wel kunnen oplossen. We bedoelen de minderheden letterlijk op-te-lossen, onzichtbaar te maken. Helaas gaat dat uiterlijk voor Surinamers al slecht. Alle plannen met betrekking tot de minderheden gaan uit van het welzijn van de meerderheid. Je voelt je dan ook als een roepende in de woestijn als je vraagt om nu eens vanuit de minderheid te willen denken en handelen. Niet de minderheden zijn het probleem, ze hèbben problemen omdat ze minderheden zijn. Met verkiezingen in zicht ontdekken de politieke partijen dat ook Surinamers potentiële kiezers zijn en dus krijgen ze aandacht. Maar zo gauw als de verkiezingen achter de rug zijn worden ze weer vergeten. Politiek is het bezig zijn voor de minderheden kennelijk onaantrekkelijk. De meerderheid van de bevolking is ze immers liever kwijt dan rijk?

Het is niet zo onbegrijpelijk, dat juist de minderheden in ons midden ons vragen waarom we zo gul zijn als het om mensen in nood elders in de wereld gaat. We weten precies hoe structuren verweg veranderd zouden moeten worden. Maar we weten eigenlijk geen raad met de minderheden in ons midden. Surinamers en buitenlandse werknemers, ze zijn voor de meesten onder ons "werkkrachten". En hoe minder werk er is hoe minder we hun aanwezigheid op prijs stellen.

Het klinkt allemaal erg bitter maar ik denk, dat de situatie dat rechtvaardigt. Niemand schijnt te willen zien, laat staan hardop zeggen, dat de

aanwezigheid van mensen met een ander cultuurpatroon best weleens een verrijking, en niet alleen materieel, maar ook cultureel, zou kunnen zijn. Ik denk dat we van hen bijvoorbeeld zouden kunnen leren, dat ons haasten en vliegen, ons tempo, onze gevulde agenda's en ontelbare vergaderingen maar een betrekkelijke waarde hebben. We zouden van hen kunnen leren wat spontaniteit en gastvrijheid betekent. Veel zouden we kunnen leren en veel afleren als we maar willen, maar we willen niet, nog niet.

Toch zullen we moeten aanvaarden dat onze samenleving een pluriforme, multiculturele samenleving aan het worden is en eigenlijk al is. En juist als christenen, als kerken en christelijke partijen zouden we het moeten weten omdat het ons keer op keer in de bijbel gezegd wordt dat de "vreemdeling in onze poorten als een onder ons geborene moet zijn". Als christenen zouden we open moeten staan voor een nieuwe vorm van samenleving, zouden we tekenen van zo'n samenleving moeten zien te verwerkelijken. Maar we hebben geen idee hoe zo'n samenleving eruit zou moeten zien, waar de uniformiteit moet plaats maken voor pluriformiteit, waar het recht van de meerderheid moet wijken voor het recht van de minderheid. Dat maakt me bang. Daarom ben ik vaak boos, of liever bedroefd, omdat je telkens weer ziet en ervaart hoe mensen de mogelijkheid onthouden wordt echte mensen te zijn, hun aandeel te leveren in de opbouw van een nieuwe maatschappij. Vandaag hebben we de kans om te zorgen dat het morgen beter zal zijn, voor iedereen beter. Toch blijf je hopen en je inzetten. Het gaat immers om mensen. Omdat mensen anders zijn, daarom zijn ze toch niet minder mens?

Je blijft hopen dat ook een politieke partij zal durven kiezen voor de minderheid, al zal dat voorlopig nog stemmen kosten. Je blijft wensen, dat ongeacht hun paspoort allen die in ons midden leven en werken stemrecht, zeker op plaatselijk niveau, zullen krijgen. Dat er ook in de wetgeving rekening gehouden zal worden met de andere cultuur van de minderheden in ons midden. Je zou willen, dat ons onderwijs zo zou zijn dat de kinderen leren elkaar te respecteren en te aanvaarden over alle grenzen van cultuur en ras heen. Je blijft hopen, dat we gaan inzien dat we niet met financiële middelen alleen de minderheden tot welzijn kunnen brengen. Wat van ons gevraagd wordt is een verandering van mentaliteit, de moed om onszelf en onze manier van leven en samenleven onder kritiek te stellen. We zouden al een eind op weg zijn als we begonnen met te luisteren naar wat de ander ons te zeggen en te vragen heeft. We hebben al te lang en teveel over de ander gepraat en besloten, zonder echt te luisteren.

Misschien kan de vakantie in het buitenland ons helpen iets meer begrip en waardering op te brengen voor andere volken en culturen. Helpt de recreatie ons onze maatschappij te recreëren.

ds. J. J. Legêne

Vakantiebrief

Dr. A. J. Simonis

Dr. A. J. Simonis, 46 jaar, is bisschop van Rotterdam.

Rotterdam, juli 1978

U vraagt mij in briefvorm te schrijven 'Wat mij beweegt om de dingen te doen die ik doe.' Met zekere schroom voldoe ik aan Uw verzoek. Ook ik ben een Hollander, en hoewel men mij verwijt dat ik soms te veel het hart op de tong heb, valt het toch niet gemakkelijk om te antwoorden op de vraag 'Waar het mij ten diepste om gaat in al mijn dagelijkse bezigheden?' Een mensenhart is een kuil vol geheimen en raadsels. Wat zijn eigenlijk je diepste motiveringen bij al je doen en laten? In intentie gaat het zeker om de eer van God, onze Vader en Schepper en om het geluk van de mensen, van mijzelf incluis! Ja, ook om het laatste. Maar daar kan ik aan toevoegen dat ik, wat mijn persoonlijk geluk betreft, met schade en schande probeer wijs te worden. Tot dat geluk reken ik, laat ik maar zeggen, een goed geweten tegenover God en mijn medemensen. Daarin ligt de diepste wortel van het menselijk geluk en het begint en eindigt met het geloof in God, Vader en Schepper, met de navolging van Christus, de Weg, en het leven krachtens de Geest.

Diepste motivering bij al mijn doen en laten is opvoeding van mijzelf en van de mensen die ik krachtens mijn roeping moet zien te begeleiden tot eerbied. Eerbied acht ik een kernbegrip in heel het proces van werkelijke menswording. Eerbied met name voor wat ons is vóórgegeven: de geschiedenis van het Volk Israël, het Woord van God dat ons geschonken is tot onderrichting en vertroosting, de openbaring die erin vervat ligt van Godswege, de Kerk die Christus stichtte op de rots die Petrus is en die voor wereld en mensheid nu reeds 20 eeuwen Mater et Magistra is, 'zuil en grondslag van de waarheid'.

Eerbied ook voor wat ons in de schepping en in de scheppingsorde is vóórgegeven. De God van Abraham, Isaac en Jacob is als Schepper ook een ordenende God wiens bedoelingen met de mens, mede in de wetten van de natuur, ook van de eigen menselijke natuur, tot uitdrukking komen. Nu komt het mij voor dat juist deze eerbied voor het vóórgegevene van God en zijn scheppingsorde bij de Westerse mens in een crisis is geraakt of voor een aanzienlijk deel is verdwenen. Wellicht ligt de oorzaak hiervan, behalve in de oerzonde van de hoogmoed, in het feit dat onze zg. Westerse cultuur verworden is tot een allesbeheersende technocratie, die iedere geestelijke dimensie in de mens ontkent of minstens veronachtzaamt. Daarmee verliest de mens zijn innerlijk wezen, raakt hij geestelijk ontworteld. Onze zg. cultuur begint er steeds meer de gevolgen van te ondervinden. Alles, ja werkelijk alles, wordt vragelijk gesteld. Men karakteriseert onze tijd wel als een tijd van pluralisme, maar het lijkt er dikwijls op dat velen er nog maar nauwelijks aan toekomen ergens een standpunt over op na te houden. Is de opvoedingssituatie van de jonge mensen niet daarom zo bedreigd omdat hun de mogelijkheid onthouden wordt temidden van de meest tegenstrijdige opvattingen over geloof en moraliteit tot een eigen identitieit te komen, tot een verantwoorde keuze ten aanzien van een persoonlijk levensontwerp? Dit onvermogen om een standpunt in te nemen leidt tot een relativering van alle waarden, van alle oriënteringspunten, zo merkte onlangs Kardinaal König op. Alles is tengevolge daarvan tegelijk waar en tegelijk niet waar. Niets wordt onbetwist gelaten, zelfs niet de eerbied voor het menselijk leven.

En daarmee zijn we terug bij datgene wat m.i. de diepste oorzaak is van de hoogst ernstige crisis waarin het Westen verkeert. Wij missen als grondhouding de eerbied; wij vermogen niet meer stil te zijn en te luisteren. Wij nemen alles zelf in handen. Nog erger, wij zijn manipulatoren geworden van de diepste en heiligste levenswaarden. Ik vrees het in deze met Malcolm Muggeridge eens te moeten zijn: wanneer wij, sterfelijke mensen, zonder God proberen te leven, dan vervallen wij onherroepelijk in grootheidswaanzin of in wat hij noemt 'erotomanie', of in beiden. Als eerste van de drie verwoestende uitvindingen van onze tijd vermeldt Muggeridge de pil die sex biedt als steriliteit, een rechtstreekse verkrachting van de menselijke natuur als vóórgegeven. Het afschuwelijke kwaad van de abortus provocatus, van de om zich heen grijpende actieve euthanasie, van de ontwrichting van zoveel huwelijken, ja ook de waanzin van de

bewapeningswedloop zijn alle het gevolg van de geestelijke ontworteling van de Westerse mens. Wij zijn met ons allen in de loop van de laatste decennia aan de bekoring van het materialisme ten prooi gevallen. Eerbied, kuisheid, zelfbeheersing, zelfverloochening en ascese zijn daarbij vergeten deugden geworden. Wat telt is technisch weten, want weten is macht en weten is geld. En daarom: wanneer het ons niet gelukken zal om tot de grondhouding van eerbied op te voeden, dan zal het type van de ontwortelde mens steeds meer gaan voorkomen. Kardinaal König schildert deze mens nogal realistisch:

— de zinloze mens, die in zijn bestaan nog nauwelijks zin ziet;
— de gewetenloze mens, die bij zichzelf geen innerlijke plicht meer bespeurt;
— de mens, die tegenover waarden vijandelijk staat en over waarden en idealen alleen nog maar moe kan glimlachen;
— de mens zonder bezinning, die van stilte en inkeer in zichzelf geen weet meer heeft;
— de apathische mens, wiens geestelijke ruggegraat gebroken werd;
— de agressieve mens, die zijn innerlijke spanning en geestelijke nood op anderen afreageert;
— de mens zonder overtuigingen, die niet meer in staat is tot waarheid, omdat hechte overtuigingen alleen kunnen ontstaan uit de ontmoeting met de laatste absolute werkelijkheid die God is, Vader en Schepper.

Al schrijvende realiseer ik mij dat mijn verhaal niet erg opwekkend klinkt. Is het dan allemaal zo erg? Ben ik te pessimistisch? Zelf meen ik dat ik realistisch ben. Maar ik hoor al de tegenopmerking: 'Dat zeggen alle pessimisten'.
Hoe het ook zij: ik heb ook hoop. Deze is gegrond in God Zelf. Zijn grootheid is onweerstaanbaar. Er zijn nog steeds heel veel mensen, vooral onder hen die gemakshalve de 'eenvoudige gelovigen' genoemd worden, die eerbiedig en nederig zijn, die weet hebben van de 'gehoorzaamheid des geloofs'.
De grootheid van God zelf en van zijn schepping zal ook hen weer tot eerbied brengen, die alleen maar door schade en schande wensen wijs te worden.
Het opkomende milieu-bewustzijn, de vooral onder jongere mensen om zich heen grijpende gevoelens van een groot onbehagen over de gang van zaken op deze wereld, de groei van het inzicht in de noodzaak van zoiets als een 'ethisch reveil' zijn tekenen van hoop.

Inderdaad zijn wij er daarmee nog niet. Natuurlijke gevoelens en strevingen behoeven loutering om te worden omgevormd tot eerbied voor God Zelf, tot echte godsdienstigheid, tot geloof, hoop en liefde. Maar als God uit stenen kinderen van Abraham kan maken, dan mogen wij nooit wanhopen; dan mogen wij ook niet ophouden te bidden voor en te werken aan onze eigen bekering en die van anderen; ik doel — en dat zal U duidelijk zijn — op bekering tot eerbied.
Ontgoddelijking leidt vroeg of laat tot ontmenselijking. Eerbied tot God voert tot eerbied voor de mens en voor de onvervreemdbare waarde van zijn persoon. Eerbied tot God voert ook tot eerbied voor wat uit zijn scheppende hand als vóórgegeven voortkomt: de natuur, die wij zelf zijn en die ons omringt; de natuurlijke zedenwet, die vanwege onze gebrokenheid niet altijd zonder meer inzichtelijk is, maar ons door de Kerk wordt toegelicht; de heiligheid van huwelijk en gezin; de persoonlijke levensroeping van iedere mens tot navolging van Christus om eens met Hem samen te zijn.
Zeer geachte redactie, al met al is het een lang verhaal geworden, dat veel gelijkenis heeft met een preek. Maar, so what? Wanneer U mij vraagt: 'Waar staat U voor, waarvoor bent U bereid te knokken?', dan vindt U in het bovenstaande wel zo'n beetje het antwoord.
Wanneer U mij vraagt: 'Wat laat U met een gerust hart schieten?', dan is dat niet zo veel.
Moeten we niet alle zeilen bijzetten? Maar daarin schuilt het levensgrote gevaar van de mens die te veel wil en tot weinig of niets komt. Het is een probleem waar ik niet gemakkelijk uit kom.
De Heer moge mij geven, dat het weinige dat ik doe, mag bijdragen — vreemde, paradoxale zegswijze! — tot zijn eer en tot het geluk van de mensen, van mijzelf incluis.
U een goede vakantie toewensend, verblijf ik

in Xo,

Dr. A. J. Simonis
Bisschop van Rotterdam.

Vakantiebrief

Ds. W. M. de Bakker

Ds. W. M. de Bakker, 53 jaar, is gereformeerd predikant te Middelburg.

Middelburg, juni 1978

Ik wil niet ondankbaar lijken. Er zijn gelukkig veel momenten, dat ik (om met uw brief te spreken) kan zeggen: 'Daar is een stukje van de vrede en van het geluk zichtbaar geworden'. Toch herkende ik mijzelf, eerlijk gezegd, het meest in de zin van uw brief: 'Wat benauwt u als u om u heen kijkt; voor welke ontwikkelingen bent u bang?'

Ik ben geen politicus, maar een politiek geïnteresseerd predikant. U moet me dus maar niet kwalijk nemen, als in mijn brief de dominee telkens om de hoek komt kijken. Ik kán er niet anders mee bezig zijn dan als predikant. Maar ik besef wel, dat een politicus de dingen weer moet vertalen, en het niet altijd kan zeggen zoals een predikant het zegt. Maar toch moet ik van mezelf uitgaan. Elke zondag sta ik op de preekstoel; dan wordt er gesproken en gezongen van het Evangelie, dat God in Christus de wereld verlost. Maar ik zing met een beklemd hart. Want ik ben bezorgd. De ontwikkelingen stemmen mij pessimistisch. Onze tijd lijkt, naar mijn gevoel, op de jaren vóór de tweede wereldoorlog.

Als ik de dingen opnoem, die mij ergeren, woedend, wanhopig maken, lijkt dat een onsamenhangende verzameling grieven van een malcontent. Milieubederf, modern verkeer, dierenmishandeling, drugs en porno, gokken, wapenrace, verzakelijking enz., enz. Ben ik misschien zwartgallig? Er zijn toch ook goede ontwikkelingen, 'stukjes van de vrede en van het geluk!' Dat vraag ik mezelf vaak af. Want ik wil echt niet ondankbaar lijken. Toch heb ik de groeiende overtuiging, dat wij leven in wat Golwitzer noemde: Die kapitalistische Revolution.

Dat is natuurlijk een verschrikkelijk groot woord. Als we echter het woord revolutie in zijn wezenlijke diepte verstaan, zoals Groen van Prinsterer deed, als een rebellie, een omvèrwerping van ' 's Heren ordinantiën', als een goddeloze verstoring van de Sjaloom, dan is het naar mijn mening een niet te weerspreken feit: wij leven hier, in het westen, in een kapitalistische revolutie, die totalitair niets onaangetast laat en op een volkomen verwoesting moet uitlopen. Het is mij een pijnlijk raadsel hoe de overgrote meerderheid van het orthodoxe christendom zo naïef leeft en niet merkt, dat er een revolutie gaande is; wel af en toe verschrikt reageert op onverwachte excessen (de sexuele revolutie, terrorisme) maar blijkbaar niet in de gaten heeft, dat dat slechts symptomen zijn van een veel dieper gaande aardverschuiving: de kapitalistische revolutie. De dingen, die ik moet noemen, zijn niet los van elkaar staande, vervelende zaken, maar maken deel uit van een verband: een revolutie.

Ik begin (lach niet!) bij het moderne gemotoriseerde verkeer. Elke revolutie bezigt camouflagetermen. De taal komt in dienst van de leugen. We weten allemaal wat het betekent, als iemand in bepaalde advertenties zich aandient als een 'heer met moderne levensopvattingen'. We weten ook, ten naaste bij, wat 'adequate bewapening' betekent. 'Verkeer' is ook een camouflageterm. Het woord betekent: omgaan met elkaar. Maar het moderne 'verkeer' is dat juist niet; het is een woest gevecht, dat de politie met verkeersborden en wegpatrouilles enigszins in toom tracht te houden. Het blijft echter een slachting, met meer dan 2500 gesneuvelden per jaar. Ieder zijn eigen privé-auto? Dat betekent: a. meedogenloze plundering van grondstoffen. b. Fatale vervuiling, ook door de talloze industrieën, die voor deze hobby noodzakelijk zijn. c. Onherstelbare verwoesting van het kwetsbare Nederlandse landschap: schending van het platteland, ontluistering van de steden, martelend lawaai. d. Het duidelijkst blijkt het revolutionaire karakter van het gemotoriseerde verkeer echter in de menselijke slachtoffers (wat een woord!). Niet alleen, dat we kinderen, bejaarden en minder-validen van de weg afgejaagd hebben (waar zijn de kinderspelen gebleven?), maar ook het onweegbare verdriet van doden en verminkten. In 1976 vonden 903 fietsers en voetgangers de dood op de weg.

Men noemt mij wel eens een linkse dominee. Mijn antwoord is: Nee, ik ben behoudend, ou-

derwets gereformeerd. En juist daarom kies ik voor het openbaar vervoer, want ons bloedig verkeerssysteem acceptéren, dat is ón-gereformeerd. Daarom verwacht ik ook van mijn politieke partij, dat ze anti-revolutionair is en ondubbelzinnig kiest voor openbaar vervoer.
Een andere zaak: de exploitatie van het dier. Ook hier camouflagetermen: bio-industrie, rationele veeteelt, enz. Iemand durfde zijn kippenfabriek zelfs een hoenderpark te noemen. Ik ben er ín geweest, de kippenbatterijen. Duizenden dieren in hokjes; lamplicht, ventilatoren, afgeknipte snavels. Een kalvermester heeft het mij verteld (jaren geleden, toen men het nog durfde te zeggen): 'Dominee, ik vergiftig ze, ik voer ze dood'. En het erge is weer: ik word verondersteld het te accepteren. Ik moet niet moeilijk doen. Hans Bouma is een zeur, of, nog erger, een dichter. Maar u moet eens lezen, hoe de bijbel spreekt over 'het vee'. En dan raak ik als dominee weer in de politiek. Want de bio-industrie is een revolutie, maar het is niet de schuld alleen of speciaal van de boeren, maar van ons allen, met onze vraag naar luxe. Nu moet mijn politieke partij mij te hulp komen, en met háár middelen zeggen: Nee tegen de bio-industrie!

En de kernenergie? Ik ben een volslagen leek, maar is het niet duidelijk, dat de toepassing van kernenergie nieuwe impulsen geeft aan de vertechnisering van het leven, de grootschaligheid, en moet leiden tot een technocratische politiestaat? Sommige afvalprodukten blijven zeer lang gevaarlijk. En wát voor gevaar: straling! Tienduizenden jaren! Dat is nu precies wat het OT noemt: olaam, eeuwigheid, onoverzienbare lange tijd. Mogen we dat ons verre nageslacht aandoen, voor onze diepvriezer en kleuren TV? Dan zijn toch alle proporties uit het oog verloren? Daarom: nee tegen kernernergie. Het is revolutie.

Ik kom ruimte tekort. Er is de verzakelijking en de vervreemding in het werk en in de samenleving; het opbergen van bejaarden en kinderen; de tirannie van het economische, de kijkcijfers en de commercie, het sentimentele zelfbeklag 'mogen we alsjeblieft?', het wegdringen van de kleine winkelier en de kleine ambachtsman, en ook, misschien het ergste, dat zólang na de hongerwinter nóg in het vrije westen en zuiden van de wereld miljoenen mensen honger en gebrek lijden. Ik besef wel, dat het niet eenvoudig op te lossen is, maar núchter bezien, is het toch een schandaal! En dan (vergeef me de scherpe uitdrukking) de flauwe praat, dat je de klok niet terug kunt zetten, en dat die veranderingen nu eenmaal niet 'weg te denken' zijn. Gebrek aan denkkracht, en aan fantasie!

Tenslotte: haar ware gezicht toont de revolutie in de totaalwapenen, met alles wat er aan vastzit: commerciële belangen, werkgelegenheid (het wordt zonder blikken of blozen uitgesproken), het griezelige, verborgen militair-industriële complex, de prostitutie van de wetenschap, de wereld van de spionage. Hier moet ik, als ouderwets gereformeerde dominee, in opstand komen. Als dít mag, mag álles. Een goede CDA-vriend pleegt mij bij dit onderwerp toe te roepen: 'Er moet ook geregéérd worden!' Dat erken ik. Ik zie de problemen wel. Maar als politici en militairen hun toevlucht zoeken bij totaalwapenen, mogen ze niet verwachten, dat de predikanten achteraf zullen zeggen, dat het 'eigenlijk' zo ook in de bijbel staat. Want zo staat het er niet. Heel de Schrift, Wet én Evangelie, veroordeelt deze totaal uit de hand gelopen, demonische bewapening. Wat móét ik op de preekstoel, die ik aanstaande zondag weer op moet, met de bijbelse geschiedenissen over de 'wondere uitreddingen des Heren', als wíj, nú, eventueel, alleen ter afschrikking, maar toch desnoods om ze te gebruiken, deze duivelse wapenen mogen hebben? Het loopt een keer mis. Dat staat voor mij vast. Maar het ergste zou ik vinden, als de gemeente van Christus dan mee zou doen. In principe is de totaalbewapening zonde en dwaasheid: een gigantische terroristische gijzelingsactie.

Ik heb respect voor veel werkers in het CDA, maar ik mis de ARP. Wat de C betreft, ik heb hem in de ARP nooit gemist. Toen de ARP zich 'evangelische volkspartij' ging noemen, vond ik dat geen vooruitgang. In CDA-publicaties lees ik vaak woorden als: 'waar mogelijk', 'zoveel mogelijk', 'ombuigen', 'corrigeren'. Maar 'evangelisch', 'christelijk', die woorden hebben een onuitsprekelijke inhoud! Die zijn radicaal. Maar ook van dát woord houd ik niet, omdat het teveel bravoure heeft. Daarom houd ik het op anti-revolutionair. Dat is duidelijke taal. Zo'n politieke partij zoek ik, die heb ik nodig: een partij, die zich ook in onze tijd metterdaad verzet, en het verzet organiseert en bundelt, tegen de revolutie. Ik wens u veel zegen op uw politieke werk.

W. M. de Bakker

Vakantiebrief

Wim Neijman

Wim Neijman, 43 jaar, is programmamaker voor de IKON televisie. Hij was redacteur van de actualiteitenrubriek 'Kenmerk'. Was nauw betrokken bij de gezinsseries 'Jouw beurt', 'Ik spreek jou nog wel' en 'Van onze speciale verslaggevers'. Begin dit jaar was hij presentator/samensteller van de 'Geloof, Hoop & Liefde Show'.

Oostenrijk, juni 1978

Hoe vertel ik het mijn kinderen?
Mijn zoon van 16 zit z'n bergschoenen schoon te maken en Marlies van 12 is in gesprek met zo'n bleek Oostenrijks kalf waarmee ze de eerste dag al vriendschap sloot. Mijn vrouw probeert op de 'Liegewiese' nog bruiner te worden dan ze al is. Ik zit op de bank voor het huis met rechts van me de sneeuwbekuifde Kristallwand en recht vooruit, aan het eind van het dal, de Groszvenediger, een van de hoogste bergen van Oostenrijk. Morgen gaan we omhoog. Langs de dorpsstraat komt een trekker met een lading hooi. De geur blijft nog lang hangen.

Twee kinderen hebben we, gezond, vol levenslust, aktief. Het beste gezelschap dat je in de bergen kunt hebben. Maar ooit moet ik het ze vertellen: dat zij het met minder zullen moeten doen dan wij. We zijn niet rijk; ik ben semi-ambtenaar en verdien dan ook zo'n salaris. Misschien moet ik ook nog wel wat 'inleveren' te zijner tijd. Maar we hebben brood op de plank, we kunnen kleren kopen en de huur voor onze flat betalen. Mijn vrouw werkt ook en daar doen we nog wel eens iets extra's van: een Tefal pan of een keer buiten de deur eten omdat het zo gezellig is . . . We hebben het goed, met z'n viertjes.

Mij hoor je niet klagen hoor. Ik heb te lang en te veel door de derde wereld gereisd om niet te kunnen waarderen wat ik heb. Omdat ik — stomtoevallig — als blank kind in Nederland werd geboren. Dat stomme toeval (sommigen noemen het Gods Voorzienigheid) zorgt er tevens voor dat mijn vriend Ibn Ben Saoud (die niet in Nederland woont, maar in Marokko) het slecht heeft. Maar hij is wel naar school geweest. En er gaan er steeds meer. En ze komen erachter hoe het komt dat wij mazzel hebben en zij een sof halen. En ze leren ook wat ze daaraan moeten doen . . .

Daarom zal ik Jeroen en Marlies dezer dagen uit moeten leggen dat zij het met minder zullen moeten doen dan onze generatie. De derde wereld zal zijn portie komen halen en het krijgen ook. Terecht.
In het regeringsbeleid kom ik alleen nog maar liefdadigheid tegen: 'Geef die man een centje, dan is-ie weer stil . . .'
Ieder jaar halen we 10 miljoen op omdat Bangladesh weer eens geteisterd is door stormen, vloedgolven, overstromingen. Dan bouwen ze daar weer nieuwe hutjes, waarvan je wéét dat ze volgend jaar wéér worden weggespoeld.
Maar één keer zullen we toch met dat miljard op tafel moeten komen, waarvan ze dijken kunnen bouwen zodat de oogst níet meer verloren gaat; waardoor zo'n hutje zo lang blijft staan tot ze het geld kunnen verzamelen om een huisje te bouwen . . .

Hoe vertel ik het mijn kinderen?

Dat wíj dat nu nog niet op kunnen brengen. Dat wíj dan teveel zouden moeten inleveren. Dat zíj er maar voor op moeten draaien. Dat wíj eerst nog neutronenbommen moeten kopen en nieuwe straaljagers en nieuwe onderzeeboten en precisiekanonnen . . .
Nee, niet om mensen dood te maken. Natuurlijk niet.
Die gaan vanzelf wel dood. In de Sahel en in India. In Pakistan en Bangladesh . . .
Nee jongens, dat zijn niet onze vijanden.

Waarom ze dan dood gaan?
Nou, omdat wij eerst nog neutronenbommen moeten kopen en nieuwe . . . Oh, had ik dat al gezegd.
Hoe vertel ik het mijn kinderen. Dat we eerlijk moeten delen. Met alle mensen op de wereld, want zoveel hebben we niet meer. Eerlijk delen dus.
Nou kijk, wij hebben er natuurlijk wel aan gedácht, maar . . .

Mijn vrouw vindt het kennelijk kil worden en ze komt op het huisje toeslenteren. Mooi is ze nog steeds en gezond. Goed in de kleren ook. Marlies kust haar kalf welterusten en Jeroen rijgt nieuwe veters in zijn schoenen.

Vakantiebrief

Wim Neijman

Naast mijn elleboog staat de royale fles Obstler, schnaps zal ik maar zeggen.
Vanavond zal ik er niet over beginnen, we hebben het net zo gezellig samen.
Maar morgen . . .

W. G. Neijman

Vakantiebrief

Drs. M. W. Hartog

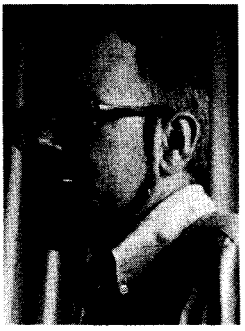

Drs. M. W. Hartog, 38 jaar, is leraar geschiedenis aan de chr. scholengemeenschap 'Hermann Wesselink College' te Amstelveen. Hij is lid van de werkgroep Eindexamen Geschiedenis, die oppositie voert tegen het invoeren van het vak geschiedenis in het Centraal Schriftelijk Eindexamen (CSE).

Amstelveen, juli 1978

TECHNÈ, LOGOS,
en CHARISMA,
deze drie, maar de meeste van deze is . . .?
Toen ik van de redactie van AR-Staatkunde de uitnodiging kreeg een 'vakantiebrief' te schrijven, kwam die aanduiding nog al ironisch op mij over. Ik bevond me allerminst in een vakantiestemming. Als leraar bij het Algemeen Voortgezet Onderwijs begon ik net warm te draaien voor het driemaal per cursusjaar terugkerende cijfercircus. Ditmaal zou de show extra spannend worden, want het ging om de salto mortale van de overgangsrapporten. En dan denken aan een 'vakantiebrief'? Vergeet het maar. De school verandert in een repetitie-carrousel. Het gebouw gonst van de cijfers: schrale zevens, kleine zesjes, ruime zessen, magere vijven en diepe vieren. En dat zijn dan jaar-, prognose-, kwartaal- en ook nog trendgevoelige kwartaalcijfers. Leerlingen klitten als vliegen om je heen en belagen je met opmerkingen als 'Ik moet een 8 op mijn rapport hebben voor geschiedenis, anders blijf ik zitten'. Kortom, leraren en leerlingen vallen samen met hun eigen elektronische calculators, door 'Den Haag' zo treffend rekendoosjes genoemd. Rarara, wat zit er in die doos? Zal de doos een schatkistje blijken te zijn of een doos van Pandora, vol met onheilen?
Na het cijfercircus krijgen de verwekkers van de cijfers als eersten de gelegenheid zich over de produkten te buigen op de rapportvergaderingen. De tijden worden rustiger en rijp voor bezinning. Telkens word ik dan vervuld met een grote weerzin tegen dit meet- en toetsbedrijf, zoals een partner zich na een innige gemeenschap vol walging kan afwenden van het bed en, wat nog veel beschamender is, van de ander. Want, gaat het hier nu wezenlijk om het onderwijs? Nee, hoor ik iedereen al roepen. Maar ondertussen.
Voor het goede begrip van de lezer vertel ik dat ik hier met onderwijs het onderricht, de les, het lesgebeuren bedoel. Aan dàt onderwijs zijn drie facetten te onderscheiden: de technè, de logos en het charisma. Onder de technè versta ik het terrein van de opleiding, waar de vaardigheden worden geïnstrueerd en getraind met behulp van technieken. De cijferproduktie hoort daar natuurlijk ook thuis: geen technischer bezigheid in het onderwijs dan het toetsen en het meten van de vaardigheden.

Ik meen nu dat deze toets- en meettechniek zo overheersend wordt in het AVO en waarschijnlijk in het onderwijs in het algemeen, dat de logos (de zich op de zinvraag richtende vorming) en het charisma (de vreugdevolle omgang van docent en discipel met de stof èn met elkaar) het daartegen gaan afleggen. Het accent komt meer en meer te liggen op het streven naar het meetbare resultaat. Daarmee rukt ook het denken op, waaruit dit streven voortkomt. Een denken waarin aan de empirische verifieerbaarheid van de functionering van lesmodellen èn van de geldigheid van resultaten de allergrootste waarde wordt toegekend. Het meetbare resultaat dreigt in het onderwijs door te gaan voor de laatste waarheid.

Het gaat het bestek van deze brief ver te buiten om de geestelijk-historische achtergronden en oorzaken van dit denken in het algemeen uiteen te zetten. Bovendien hebben anderen dit al gedaan en veel beter dan ik het ooit zou kunnen.[1] Wel kan de vraag gesteld worden waarom in het onderwijssysteem het streven naar en het denken in toetsen zo hand over hand toenemen.

De filosoof en leraar klassieke talen, Cornelis Verhoeven, die in een zeer oorspronkelijk essay zijn licht heeft laten schijnen over het meten en toetsen in het onderwijs, noemt twee stimulerende factoren.[2] Ten eerste wijst hij op de steeds verfijndere meetmethodieken, waaraan de deskundigen een objectiever gehalte toekennen dan aan de door de leraar zelf in elkaar geflanste proefwerkjes en die om allerlei redenen van rechtvaardigheid dan ook moeten worden toegepast. Naar mijn mening brengt die verfijning ook een steeds verdergaande uitsplitsing van de vaardigheden per vak met zich mee. En . . . hoe meer vaardigheden er zijn, hoe meer er getoetst moet worden. Het is te vrezen dat dit verschijn-

sel zal toenemen naarmate de onderwijskunde van het doel — middelen — denken haar beslag op het onderwijs zal leggen. Hier is meteen de tweede factor aan te wijzen: de doelstellingenrage in het onderwijs.

Velen zijn werkelijk bezeten van het uitsplitsen, operationaliseren en najagen van doelstellingen. Hoe verfijnd echter ook de doelstellingen worden geformuleerd, ze blijven in dienst staan van die voor iedere leerling en leraar, ook door allerlei maatschappelijke oorzaken, geldende, steeds tirannieker wordende, almachtige en zeer concrete doelstellingen van proefwerk, rapport en examen. Vooral dat examen fungeert als een Cloaca Maxima waar iedere leerling doorheen moet om het zo fel begeerde diploma te halen.

Ons onderwijs is, zoals een discussiestuk van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum zegt: 'produkt-gericht'.[3] Verhoeven noemt dit 'de kanker in het onderwijs', waarvan het spieken een zeer ernstig te nemen symptoom is. Het resultaat is zó belangrijk, dat spieken een keiharde voorwaarde wordt om te overleven.

Waar ik nu in deze brief de aandacht op wil vestigen is de ontstellende vanzelfsprekendheid waarmee het produkt-gerichte onderwijs wordt geaccepteerd. Zoals meestal met dingen die vanzelfsprekend zijn, gaat ook van dit onderwijs een tiranniserende werking uit, want vakken in het AVO die er tot voor kort in zijn uiterste consequentie niet aan meededen, hebben zich gehaast dat wel te doen, anders werden ze niet voor vol aangezien. Ik heb het over de expressievakken, waarvoor het Centraal Schriftelijk Eindexamen uitgroeide tot een verleidelijk statussymbool, maar die nergens duidelijk hebben gemaakt waarom de inhoud van de vakken zich bij uitstek leende voor schriftelijke en uniforme toetsing. Nu nog het vak godsdienst in het keuzepakket van de eindexamenleerling. Dan slaan we twee vliegen in één klap. De godsdienstdocenten zijn dan af van die ongeïnteresseerde, altijd de les verpestende keetschoppers en godsdienst telt in een tijd, waarin de kerken leegstromen, toch mee! Wat dacht je wat! Het Cijfer redt het Woord.

Produkt-gericht onderwijs. Hoe kan het ook anders als het meten ministerieel heilig wordt verklaard. Zo vertelde Van Kemenade in een CITO-krant: 'Ik ben vroeger te lang wetenschapper geweest om te geloven dat dingen niet meetbaar zouden zijn. Als ze niet meetbaar zijn, zijn ze niet bespreekbaar. Dan hebben we het nergens over, dus ook niet over onderwijs.' Ook al haastte de minister zich erbij te zeggen, dat je het ene beter kunt meten dan het andere, het denken achter zo'n uitspraak *blijft,* ja, wordt door de restrictie bevestigd. Leest u die uitspraak van de minister nog eens over. Is het niet om te huilen? Alleen al die twee woorden 'wetenschapper' en 'dingen'! Laten we maar hopen dat hij met die dingen geen leerlingen bedoeld heeft. Gelukkig nam staatssecretaris De Jong in hetzelfde interview enige afstand van dit Sickbokdenken.

De voorstellen van de commissie-Wiegersma over de nieuwe toelatingsprocedures tot de universiteiten zijn natuurlijk helemaal niet opzienbarend bij zulk produkt-onderwijs. Wel levensgevaarlijk voor het onderwijs zoals dat zou moeten zijn. Als minister Pais deze voorstellen overneemt, versterkt hij officieel een reeds lang bestaande situatie: het onderwijs als resultaatvoetbal. Dat is geen chargering van mij. Het is een variant van eenzelfde soort 'sportieve' vergelijking die de Voorzitter van het Nederlands Genootschap van Leraren, Roefs, trok in Trouw van 21 juni jl.: 'In feite is het hele onderwijs een hordenloop. Elke repetitie is in feite een opgave, een horde waar je overheen moet. Daar ontkom je niet aan'. Het onderwijs een rat-race. Roefs kan het weten. Maar zou hij ook weten wat onderwijs werkelijk is?

De redactie van het blad vroeg in haar uitnodiging o.a. 'wat laat u met een gerust hart schieten'. Welnu, het zal de lezer niet verbazen te horen dat ik de cijferproduktie dolgraag zou laten vallen, maar niet met een gerust hart, want het is de vraag of het kan en of het mag.

Laat ik de brief eindigen met die zin waarmee zoveel brieven al geëindigd zijn: ik moet nu stoppen. Niet, omdat ik niets meer weet, maar doodeenvoudig, omdat ik met vakantie ga. Daar komt toch ook weer een zekere dwang bij te pas: de koffers moeten gepakt en daar heb je de tijd voor nodig. Wel hoop ik van ganser harte dat de redactie mij de ruimte geeft voor een vervolgbrief, want de vraag in de titel van de brief is de moeite waard beantwoord te worden.

M. W. Hartog

Vakantiebrief

Drs. M. W. Hartog

1. Een op het eerste gezicht willekeurige, maar bij nadere beschouwing niet zó willekeurige greep uit de vloed van literatuur:
Prof. dr. B. Goudzwaard, Vrijheid van Onderwijs, Bulletin, Tijdschrift voor Documentatie en Bezinning op het Christelijk Onderwijs, 5e jaargang, maart 1977, nrs. 3/4.
Prof. dr. C. A. van Peursen, Strategie van de cultuur, Amsterdam-Brussel, 1970.
Prof. dr. K. J. Popma, de universiteit: idee en praktijk, Amsterdam, 1969.
2. C. Verhoeven, Tractaat over het spieken, Weekblad voor leraren bij het voortgezet onderwijs, 7e jaargang, 1975, nrs. 22, 24, 26.
3. Discussiestuk behorende bij: Bronnenboek betreffende de identiteit van het Christelijk onderwijs. Een uitgave van het Christelijk Pedagogisch Studiecentrum. Aan de hand van markante citaten uit toonaangevende artikelen geeft het boek een schematisch overzicht van de verschillende visies op het Christelijk onderwijs. Daarnaast ook nog enkele beknopte uiteenzettingen over de dilemma's van het Christelijk onderwijs, de vrijheid van onderwijs, de leerplannen voor de Christelijke school. Een must voor elke geïnteresseerde.
4. CITO-krant, 5 mei 1977

Vakantiebrief

Inge Lievaart

Inge Lievaart (1917) is dichteres en woont in Scheveningen.

Scheveningen, zomer 1978

Om maar meteen uw eerste vraag op te pakken, wat mij beweegt om de dingen te doen die ik doe: ik begin deze 'brief' omdat ik een antwoord-wezen ben (dat trouwens als zodanig ook vragen stelt): mens-in-relatie.
Oren, ogen, voeten, handen, ze zijn er niet zomaar voor zichzelf, maar om te luisteren naar de ander, die te zien, tegemoet te gaan, aan te raken. Ik schrijf het wat concreet omdat de inhoud uit de geijkte woorden is weggevloeid. Zo leeg als de taal vaak is, zo leeg zijn de menselijke verhoudingen dikwijls ook. Die leegheid van veel samenzijn heeft mij altijd gekweld.
Wie ben ik? Wie zijn wij? Wordt zulk vragen daarin ontlopen?

Sinds ik niet alleen aangeleerd 'weet' maar ook persoonlijk besef en ervaar dat ik, mens, bestaals-antwoord omdat ik geroepen ben (in het leven geroepen zowel in de zin van de schepping als in die van de opstanding) heeft mijn leven richting gekregen. Het is om nooit over uitgedacht te geraken dat God de mens als zijn tegenover wil. De enige plaats waar we tot ons recht komen. Het is ook de enige plaats vanwaaruit we àlle dingen op hun (bepaalde) plaats kunnen zien.
Dat geldt èn voor hen die een wijde horizon verkregen door gaven en kennis èn voor hen die een veel minder wijde horizon hebben. Het gaat wat dat betreft niet om een treetje hoger of lager, maar om de juiste optiek vanuit die plaats.
De plaats waar de mens is gesteld, is de plaats voor elke mens. Deze kijk op het menszijn zie ik als wezenlijk voor de omgang met enkelingen, het functioneren in grotere gemeenschappen en voor de samenleving van de volkeren.

In die grote wereldsamenleving met zijn verknoopte problemen, voel ik mij maar een heel klein, nietig mensje, bedolven onder allerlei informatie, hoewel veel te veel toch ook te weinig, want wat weet je per slot nog? Telkens voel je je besprongen door verbijstering over zoveel kwaad dat mensen medemensen aandoen. Nog erger is dat, wanneer men meent dit te kunnen rechtvaardigen omdat een zogenaamde christelijke beschaving daarmee gered zou moeten worden. Dat klopt toch niet! Als het al niet onchristelijk is, dan is het toch altijd ook nog ongelofelijk dom, want dat is in tegenspraak met het doel dat men zegt te beogen.
Maar als je terugvalt op je eigen, kleinere wereldje? Komt dezelfde ellende, hetzelfde kwaad, de zelfde tegenstrijdigheid ook dáár niet voor? Moest je wel zo verbijsterd zijn als je in Gods licht jezelf hebt leren kennen?
Maar mag je dan wanhopig zijn?
Als je toch óók ervaart hoe je in Christus een nieuwe schepping bent, een antwoord-mens voor God, van nee-mens en ja-mens geworden ... Maar dan is immers niets en niemand onveranderbaar ? ! !

Het is vanuit die overtuiging, die hoop, dat ik telkens weer verder ga. Concreet: in de dagelijkse omgang nooit het pijnlijk aanwezige negatieve voor definitief houdend. Ik word dan ook pas goed woedend, waar ik dat tegenkom, want dat houdt de verandering tegen.
Het woord verandering is overigens een stok aan het worden waarmee iedereen iedereen op zijn ziel geeft. Een bewijs van grote onvrede. Maar als het geen verandering tot vrede beoogt, zal er aan het veranderen wel nooit een eind komen, wordt veranderen doel in zichzelf.
Ik heb wel eens het gevoel dat vroeger een meerderheid vanzelfsprekend ja en amen zei, en nu 'nee, an me nooit niet', maar dat het allebei toch met kuddementaliteit te maken heeft. Dat er te weinig een persoonlijk doordenken en kiezen is. Dat men zich laat drijven op de grote stroom, dat men een toevallig deeltje is van een grote massa, en geen echt antwoord-mens, geen 'ik' dat deel kan zijn van een 'wij', een bezielde gemeenschap.
En worden amorfe massa's niet licht gevuld door kwade machten?

Niet met iedereen die uit het algemene patroon springt, ben ik gelukkig. Ook dat buiten het patroon gaan is soms al in heel korte tijd tot patroon geworden. Kijk maar naar de, wat dat betreft symptomatische, kledingmode.

Maar er zijn er wel, die ik het vanzelfsprekende verworvene (of te verwervene) zie opgeven, niet omdat eigendom of een carrière in zichzelf verkeerd zou zijn, maar omdat zij heel uitdrukkelijk vorm willen geven aan dat antwoord-bestaan, dat er willen zijn voor de ander, om ergens iets van menszijn te helpen verwezenlijken. Of dat nu verweg gebeurt, of vlakbij, zichtbaar of nauwelijks gezien, dat maakt dan niet uit, want daar is het aan de gang. Het zijn tekenen van het 'en toch', die de hoop bevestigen.
Soms betrap ik mij op de wens dat we eens geheel opnieuw zouden kunnen beginnen: een nieuwe levensstijl verwezenlijken is erg moeilijk als je in een zo samengestelde structuur van leven verweven zit. Kunnen we eruit weg? Naar die gemeenschap van principieel gelijkwaardigen (o.a. ook als man en vrouw)? Waar we bijvoorbeeld allemaal samen op onze beurt het 'vuile werk' doen? Ik zou zeggen: begin maar heel klein, al is het met twee mensen. Zoiets is als een zaad dat opgroeit en zich vertakt. Bovendien: als er op kleine schaal niets 'gebeurt', hoe kunnen politici dan wat bereiken op grote schaal?

Hoewel er zoveel onvrede is, zoveel gevoel van onzekerheid, valt het me steeds weer op dat de laatste tijd de woorden 'eigenlijk' en 'ergens' en 'naar mijn smaak', (bedoeld is natuurlijk 'volgens mij' of 'naar mijn mening') als uitdrukkingen van enige relativering van wat men beweert, steeds meer verdrongen worden door 'het is zo . . .', een uitdrukking van grote stelligheid. We verdragen onzekerheid niet lang. 'Het is zo dat' grijpt al vast vooruit en er is nog niets gezegd. Het is vaak zelfs een gelegenheid om onderwijl nog te bedenken wàt er beweerd moet worden — maar de quasi-stelligheid gaat er al aan vooraf.

Ik ben bang dat het een symptoom is, dat er zo geleefd en gewerkt gaat worden. Dat de echte vragen ermee ontlopen worden, zeker die ene wezenlijke: wie ben ik? Ietwat terzijde hiervan, zou ik vooral de dames en heren politici, aan wie wij zoveel moeten/mogen delegeren (en daarvoor dankjewel), op het hart willen binden: laat liever aarzeling horen als die er is, ga liever bedachtzaam op weg dan al te verzekerd. Daar voelen we ons meer vertrouwd mee en bij, dan bij zogenaamde superstars met de mond vol stelligheden. Die krijgen de fans die ze verdienen, een massa, een gevaarlijk lege massa.

Dat ik bij de taal uitkom, zal u van een dichter wellicht niet bevreemden. In de taal tracht ik het mijne te doen aan het ontstaan van wezenlijke gemeenschap. Ook zelfs niet direct politiek geëngageerd literair werk kan geëngageerd zijn waar het tracht het besef van het levensgeheim (als geheim) te verhelderen.
Als er eens meer ruimte zou kunnen komen voor de werkzaamheid van de scheppende verbeelding, ook maatschappelijk?
Hoeveel is er niet afgesnoerd door de onderschatting daarvan, waardoor men genoodzaakt was een dubbel leven te leiden (lijden).
Als ik nu hoor praten over de ontkoppeling van loon en arbeid, zou ik van blijdschap haast hartkloppingen krijgen!
Niet vanwege het voorstaan van een gewaarborgd inkomen voor kunstenaars, maar wel omdat men oog lijkt te krijgen voor het vele belangrijke werk dat economisch niet zichtbaar is.

Is bezieling ooit economisch te schatten? Gelukkig niet.

Inge Lievaart

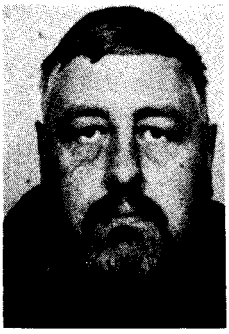

J. H. Donner (1927). Grootmeester van de Wereldschaakbond. Medewerker van de Volkskrant. Schreef ook enkele leerboeken over schaken en over literatuur.

Amsterdam, juli 1978

Weinig had ik gedacht, ooit nog eens in correspondentie te zullen treden met een instituut, dat de naam van Abraham Kuyper draagt, maar uw vragen raken mij en ik wil ze niet uit de weg gaan.

Want niemand, die de tijd, waarin hij leeft, bewust wil meemaken, kan het stellen zonder enige notie over oorsprong en doel van het menselijk bedrijf op aarde en nu wij in een tijd leven, waarin de grenzen wegvallen en iedere vijandschap van de een tegen de ander zich onherroepelijk ook tegen hemzelf moet keren, is de politiek de hoofddimensie van het menselijk bestaan geworden en de laatste vragen over zin en noodzaak van het leven kunnen slechts worden gesteld in verband met de kunst van het menselijk samenleven.

Als de wereldgeschiedenis een zin heeft, kan die alleen zijn: de verwerkelijking van de gelijkheid van alle mensen, die in wezen reeds gegeven is en het enig richtsnoer voor denken en doen kan alleen maar zijn het zelfbehoud en voortbestaan van de mensheid als geheel.

Ik houd deze waarheid voor 'self-evident that all men are born equal', een waarheid, dan wel uitgesproken door christelijke slavenhouders en trouwens ook geheel in strijd met de menselijke waarneming, want ook het allerjongste kind onderscheidt zich nog door gekrijs en pigmentatie, maar een waarheid die spreken en waarneming overstijgt en van wezenlijke pistische aard is, om de onvergetelijke Dooyeweerd ook eens te citeren.

Deze slogan vervult mij steeds opnieuw met een plechtig gevoel en ik mag hem dan ook graag zo zachtjes voor mij heen prevelen, zoals weer anderen 'Tat Twam Asi'* bidden of weer anderen 'Onze Vader'.

Het opmerkelijke is, dat de wezenlijke gelijkheid van alle mensen wordt uitgesproken op grond van zijn geworpenheid: hij is *geboren,* niet geschapen of geroepen.
Want er is geen reden, waarom ik hier zou zijn en niet daar, nu en niet toen en één lot is allen gemeen, dat zij uit vrouwen gekropen zijn en één zelfde dood sterven.

Dit politieke credo is door zijn aard te algemeen om enige onmiddellijke consequentie te kunnen hebben, maar in zijn gestrengheid bevat het vooral een *verbod.* Volstrekt afgewezen wordt iedere poging de dans te ontspringen.
Het wenst *niet* de 'uitverkiezing', niet de 'bijzondere openbaring', niet 'het verbond', niet 'onze eigen identiteit', niet 'de bokken van de schapen scheiden', niet 'in ons isolement ligt onze kracht', niet de '144000', niet 'de ark van Noach', want er is één wereld of geen en wie hoopt op een andere is een verrader, wiens zelfvernietigingstendensen voorzichtig maar doortastend moeten worden ingekapseld, opdat hij niet in zijn ondergang allen zal meesleuren.

Kortom, dit credo kant zich heftig tegen iedere politiek op godsdienstige grondslag, hetzij 'evangelische inspiratie', hetzij "christlik beskawing', hetzij 'zionisme', hetzij 'Mythos des zwangzigsten Jahrhunderts'.
(In uw brief trof ik de wonderlijke passage aan: 'En ieder mens heeft toch ook die momenten, dat hij boos en agressief wordt, omdat de sjaloom vertrapt wordt'. Dit spraakgebruik is voor mij nieuw, want in mijn jeugd hadden de gereformeerden nog geen privé-woord voor vrede en een latent anti-semitisme was voor de oorlog in die kringen ook onmiskenbaar, naar ik mij nog goed herinner.
Tegenwoordig heeft men blijkbaar voorkeur voor een nieuwe tale Kanaäns, net op het ogenblik, dat juist een uitroep als 'sjaloom' veel mensen als een soort nieuw 'Sieg Heil' in de oren moet klinken. Dit in grote vroomheid afzien van de actualiteit is typisch).
Want men moet bondgenoot zijn met de levenden en niet met de doden, solidair met de medemens en niet met de voorvader.

Deze imperatief van de gelijkheid van alle mensen, 'zijn' en 'moeten' tegelijk, gaat ten koste

van het gevoel van eigen veiligheid en biedt dus ook weinig troost.

In uw vragen komt duidelijk naar voren, dat u enerzijds wilt weten wat ik voor waar houd en anderzijds welke troost ik daaruit put.
Het principe 'troost' is de oorzaak van de gespletenheid van de moderne mens, waardoor ook politiek en godsdienst zover uiteen zijn komen te liggen, want dat is wat ze uiteindelijk alle willen: troost, een gevoel van geborgenheid, een besef van gelijk.

Voor de Grieken was het goede, schone en ware nog één en ook in de middeleeuwen was het vanzelfsprekend dat wat waar was ook goed moest zijn, maar als in de nieuwe tijd de grenzen open breken, opent zich de afgrond.
Niet voor niets begint de Heidelbergse Catechismus met te vragen naar 'de enige troost'. Dat 'wat is' de vooronderstelling is van 'wat moet', wordt losgelaten en de reformatorische wending is, dat de waarheidsvraag in het subject wordt gelegd, in het geloof. (Ik heb nog onder het gehoor gezeten van prof. Vollenhoven, die in het bestaan van enkelen geloofde en ik twijfel er niet aan — ik heb hem dat toen helaas niet onmiddellijk gevraagd — ook in duivelen).

Troost is het hart van het geloof en als het zich dit bewust is, zal het zijn eigen beperking begrijpen, want de intellectuele en morele kwaliteit van troost is triviaal en het kan niet de bedoeling van het leven zijn, dat men zich over dat leven zou troosten, ook al past de mens op een of andere manier nooit geheel in de werkelijkheid en is het hem nauwelijks mogelijk met de volle waarheid te leven en de dood onder ogen te zien.

Op 6 augustus 1945 kondigde zich voor het eerst als reële mogelijkheid aan, wat tot dan alleen in mythen en sagen gesluimerd had (en, o, die afschuwelijke christenen, die het 'altijd al geweten hadden' en er de bevestiging van hun 'geloofswaarheden' in beleefden! Ik herinner mij een gesprek uit die tijd met een in uw kring nog altijd hooggeschatte persoonlijkheid, die, toen ik zei, dat toch alles beter was dan het einde van de wereld, riposteerde dat er dan altijd nog het opperwezen zou zijn met de gelukzaligen en dat de hemel de aarde tenslotte niet nodig had).
De mogelijkheid van zoiets als een werelddood werd toen nog in verband gebracht met 's mensen bijzondere boosaardigheid, maar sindsdien is het perspectief er bepaald niet gunstiger op geworden, want thans wordt de vraag steeds klemmender of de mensheid zich nu juist niet in argeloosheid zal ombrengen, door simpele uitdijing.
De werelddood is binnen de horizon gekomen, de 'Grote Meester', zoals Hegel hem noemde en er hoeft niemand meer uit de hemel af te dalen om het sluitingsuur af te roepen, want we zullen het zelf wel doen.
En wie niet blind is, die is radeloos, want wie zal ons beschermen tegen onszelf? Hoe moet de oorlog tegen de oorlog gevoerd worden? Hoe leven tegen het leven in?

Onder het oog van deze grote meester zullen de hoogste waarden tuimelen en zal alles worden weggeblazen, wat ons het leven zo aangenaam maakte, kapitalisme en democratie en christelijke beschaving. Wanneer nu reeds ergens op aarde een land bestond, waar toestanden heersen, zoals die over honderd jaar normaal zullen zijn, dat land (Cambodja?) zou in gelijke afschuw en verontwaardiging door communisten en kapitalisten samen besprongen worden.
Hoe loopt de wereldgeschiedenis eigenlijk? Rond? Wacht ons de onvoorstelbare wreedheid van de oermatriarchaten?

Er is geen andere hoop dan de hoop op het Wonder. Niemand kan door bezorgd te zijn een el aan zijn lengte toevoegen en alleen de hoop op het Wonder is onze enige troost.
Een hoop, die niet volkomen ongefundeerd is, want het is hetzelfde Wonder, dat de mensen er zijn.

J. H. Donner

* 'Tat Twam Asi' is de formulering van de Boeddhisten voor de opperste zelf-reflektie: 'dat zijt Gij'.

Vakantiebrief

Jaap Zijlstra

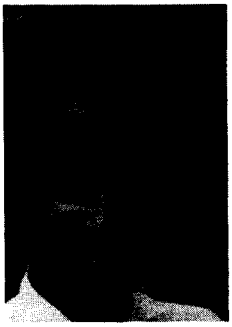

Jaap Zijlstra, 44 jaar, is predikant en dichter te Delfzijl.

Delfzijl, juni 1978.

Bericht

Ik zag drie mannen door de avond gaan,
hun oogopslag, hun sobere gebaren
deden mij denken dat het wijzen waren,
ik ging op goed geluk achter hen aan.

Er kwam een deksel in de straat omhoog,
iemand steeg uit de put der riolering,
de mannen bogen zich over de wering
en spraken met de mens een tijdlang oog in oog.

Spraken zij wat geen sterveling nog wist —
het deksel van de put ging weer omlaag,
de mannen doken dieper in de kraag
en zijn allengs verdwenen in de mist.

Ik kwam te laat op de vergadering,
reikhalzend keek men uit over de stukken,
broeders, zei ik, geen ding zal ons gelukken
als er geen ster boven de nevel ging.

Zij keken mij een poos langdradig aan,
maar het verhaal was kort en liet zich horen:
wij zijn gestorven en wij zijn geboren,
in deze volgorde, van nu af aan.

Jaap Zijlstra

Nazareth

Een jongen
die hier balken droeg
en met een harde hamer sloeg,
met elke slag
werden de plannen vaster,
zijn voeten zijn op pad gegaan,
berg af, berg op
tot hij weer balken droeg
en er een harde hamer sloeg,
met elke slag
handen en voeten vaster.

Jaap Zijlstra

Vakantiebrief

J. W. Jansen

J. W. Jansen, 55 jaar, is rector van de chr. scholengemeenschap 'Zandvliet' in Den Haag.

Voorburg, juni 1978

In deze brief beperk ik me tot het type school, waarmee ik enige ervaring heb opgedaan; dat is de AVO-sector van het Voortgezet Onderwijs.

Bij de opening van een B.L.O.-school hoorde ik het hoofd zeggen: 'Voor onze kinderen zijn de beste onderwijzers en onderwijzeressen nog niet goed genoeg'. Ik heb altijd bewondering gehad voor de mensen die daar werkten en met veel geduld en liefde nog veel wisten te bereiken.

Ook in onze scholen gaat het om mensen, jonge mensen, die op weg zijn naar de volwassenheid. En een menselijke school is, heel eenvoudig gezegd, een school die gericht is op de leerlingen.

Nu wil ik niet beweren, dat wij op het ogenblik bij het voortgezet onderwijs onmenselijke scholen hebben. Men krijgt gelukkig steeds meer oog voor allerlei menselijke problemen en veel leraren zijn bereid zich in te zetten voor hun werk en hun leerlingen. Het beeld van de leraar, die het alleen maar te doen zou zijn om een hoog salaris en veel vakantie klopt niet met de werkelijkheid. Het ontbreekt de leraar — en daarmee bedoel ik ook de lerares — niet aan goede wil, maar de middelen onbreken vaak en hij voelt zich machteloos tegenover het knellende systeem, ondanks alle mooie woorden over de vrijheid van onderwijs. Die vrijheid geldt alleen de richting van onderwijs en het recht van de ouders om zelf te bepalen naar welke school zij hun kinderen willen sturen. Maar wat de inhoud (de inrichting) van het onderwijs betreft, daarbij is nauwelijks van enige vrijheid sprake door de knellende externe eisen. Eisen die, als we niet oppassen, nog verscherpt zullen worden.

Met welke problemen heeft nu de school voor voortgezet onderwijs te maken?

In de eerste plaats leven we in een snel veranderende maatschappij, waarbij veel zekerheden verloren gaan. De rol van het gezin in de vorming van de jongeren is sterk veranderd. Ook leidt het groeiend aantal gebroken gezinnen tot een situatie, waarin sommige kinderen twee vaders en twee moeders hebben en anderen sterk verwaarloosd worden. Er zijn kinderen die van huis weglopen of hun troost bij de drugs zoeken. Vooral het alcoholgebruik neemt onrustbarend toe, want bij drugs hoeft men niet alleen aan illegale middelen als heroïne te denken. Maar ook in gezinnen waarin de verhoudingen goed zijn — en dat is m.i. nog het overgrote deel — staan de ouders vaak erg vreemd ten opzichte van de sterk gewijzigde jeugdcultuur. Daarbij komt dat de inrichting van de scholen en de inhoud van de verschillende vakken door de maatschappelijke ontwikkelingen sterk gewijzigd is, sinds de ouders de school bezochten.

Daarom alleen al is het noodzakelijk hen bij de school te betrekken. Sommige docenten voelen dat als een dreiging, maar dat gaat gauw over, als ze zien wat voor hulp geboden kan worden door een goed werkende oudercommissie, die veel ouders weet in te schakelen.

Erg is het als een bestuur de invloed van de ouders probeert te beperken of zelfs tegengaat. Dat gebeurt wel bij christelijke scholen, omdat men bang is voor een te grote invloed van buiten- en onkerkelijke ouders op de school. Of kan men in feite de pluriformiteit niet aan, omdat men nog in 19e-eeuwse kaders denkt?

Want binnen het christendom en binnen de kerken wordt zeer verschillend gedacht. Het is niet meer voldoende naar de bijbel te verwijzen en over een tekstenarsenaal te beschikken, als de uitleg van die teksten zeer verschillend is. Persoonlijk ervaar ik dat als positief, want zo kunnen we op school de leerlingen in aanraking brengen met verschillende denkbeelden en dat kan ze — als we dat voorzichtig doen — sociaal gevoeliger maken. Eén van de belangrijkste dingen die we moeten leren in deze tijd, is het luisteren naar anderen.

Een tweede probleem is het toekomstperspectief van de jonge mensen. Dat is veel somberder dan in de zestiger jaren. Laatst kregen we op

Vakantiebrief

J. W. Jansen

school een informatieblad voor de eindexamenkandidaten, getiteld 'Wat nu?' Het is keurig uitgevoerd en het bevat enkele interessante artikelen, zoals:

- Schoolverlaters en arbeidsmarkt, aan- of kortsluiting?
- Hoe beleef ik werkloos zijn?
- Jong zijn en zonder werk.
- Loting: Een onaanvaardbare gok.
- Het arbeidsburo is er om jou te helpen.

Opwekkende artikelen om zo vlak voor of na je examen te lezen. Op een symposion in Rijswijk werd gesproken over 'wegwerpdiploma's'; men bedoelde daarmee, dat de waarde van het diploma daalde doordat zovelen — tevelen? — diploma's haalden. En men zei, dat het probleem van het onderwijs op de arbeidsmarkt te vergelijken was met dat van een bedrijf met massaproduktie, dat afzetproblemen heeft. In elk geval niet prettig voor de schoolverlaters, die men als troost voorhoudt, dat onderwijs een goed op zich zelf is. Maar jonge mensen willen graag een baan hebben, zelfstandig worden en zichzelf waar maken. Mag het?

De school — en dat is het derde probleem — sluit niet aan bij de belevingswereld van het kind. Vandaar de vele klachten over het niet-gemotiveerd-zijn van de leerlingen. Als ze dat wel zijn, kunnen ze opeens opmerkelijke resultaten behalen. Door de televisie en andere media komt ontzettend veel informatie op de (jonge) mensen af en de school doet weinig om daar enige orde in te brengen. Het leidt vaak tot een gevoel van onmacht: gebeurt van alles om ons heen, waarop we geen greep hebben.
Het ergste is, dat de school nauwelijks tijd heeft daarop in te gaan. We leggen nu eenmaal de nadruk op kennis, op het cognitieve. We kijken al in de eerste klas met één oog naar het eindexamen, en als de leraren het niet doen, doen de ouders het wel. De leerling móet wel denken, dat het enige belangrijke het produceren van zo hoog mogelijke cijfers is. Door het frontale lesgeven in een klassikaal systeem wordt hen bovendien de juiste consumptiementaliteit bijgebracht: onderuit zakken! Laat de man of de vrouw voor de klas het maar doen!

Neem het ze eens kwalijk. En kun je het de docenten wel kwalijk nemen? Met minder uren moet er veel meer gedaan worden. De eisen voor het eindexamen zijn zodanig verzwaard, er moet immers geselecteerd worden, want de diploma's moeten waardevast blijven. Liever dan 'wegwerpdiploma's' hebben we 'wegwerpmensen'.

Zelfs binnen de beschikbare tijd voor de diverse vakken is er weinig ruimte om in te haken op de problemen waar de leerlingen mee zitten. En het aantal uren dat overblijft voor de niet-examenvakken als gymnastiek, godsdienst en maatschappijleer en de expressievakken, blijft zeer beperkt. Alle vakken komen immers tijd tekort en moet de schoolleiding dan toch maar extra uren aan tekenen geven ten koste van wiskunde? Een inspecteur pleitte ervoor om de zwakke leerlingen een extra uurtje wiskunde te geven, dan konden ze het best halen. En voor praktische elke voortgezette opleiding of studie is wiskunde vereist! Moet er dan in de bovenbouw een extra uur godsdienst gegeven worden ten koste van Frans? In het Weekblad voor Leraren staat juist een betoog om Frans extra uren te geven, want het is zo'n moeilijke taal.

Zelfs is het zo, dat de docenten van die vakken waar men nog wat aan vorming zou kunnen doen en waarin men de affectieve elementen wat meer de ruimte kan geven, in een moeilijke positie verkeren. Hun vak is immers maar een 'bijvak' en de cijfers daarvoor tellen nauwelijks mee. En welke ontwikkeling zien we nu? Godsdienst en de expressievakken proberen een ècht vak te worden met cijfers en eindexamens en een plaats op het diploma. Terwijl men juist omgekeerd bij de 'echte' vakken wat meer plaats zou moeten geven aan de fantasie en de creativiteit.

Toch is er hoop; men moet trouwens de hoop nooit opgeven!
Veel leraren vinden dat ze te kort schieten, zouden anders willen. Praten daarover en steken er tijd in. Er zijn ouders die de betrekkelijke waarde van een diploma zien en een school zoeken voor hun kinderen, die meer probeert te zijn dan een drilschool voor het examen. Er komt aandacht voor de leerling als mens.
Aan de politici zou ik willen vragen: Geef ons de middelen! Zorg dat de omvang van de programma's voor het eindexamen — zeker voor de exacte vakken — beperkt blijft. Ik begrijp dat de lessentabel tot dertig uur per week beperkt moet blijven, maar laat dat niet ten koste van de ruimte gaan, die elke school — in overleg met de ouders — zelf moet kunnen invullen.

Maar vooral is er aandacht nodig voor de opvang en begeleiding van onze leerlingen. Ik denk aan studieproblemen, problemen van persoonlijke aard, medische problemen, leerstoornissen, enzovoorts. Leraren moeten beter opgeleid en eventueel bijgeschoold worden, zodat ze de problemen kunnen herkennen en eerste hulp kunnen verlenen.
Ik heb geschreven over een menselijke school. Ik vind, dat dit een eerste vereiste is, voor alle zuilen binnen ons onderwijs. Dat christenen het zoveel beter zouden doen dan anderen, geloof ik niet. We zijn allemaal maar gewone mensen. Maar vanuit de inspiratie van het evangelie zouden we in elk geval samen met anderen hard moeten werken aan en denken over ons onderwijs. Want het gaat om mensen!*

J. W. Jansen

* Voor verdere informatie over dit onderwerp wil ik slechts wijzen op:
A. Polman, Waar gaan we heen?
Kritische kanttekeningen bij de examenregeling voor vwo en havo. (Kok, Kampen).
Ko Vos, Op weg naar de planeet.
Inzichten van Eugen Rosenstocks-Huessy, die in het werk van opvoeding, vorming en onderwijs niet langer ontbreken mogen. (Schumannlaan 32, Rotterdam).
Maandblad voor Geestelijke Volksgezondheid, 5/78. (Meinummer 1978).

Vakantiebrief

Mevr. ds. M. J. van der Veen-Schenkeveld

Mevr. ds. M. J. van der Veen-Schenkeveld (1927) is sinds 1970, samen met haar man, predikant van de gereformeerde kerk van Krimpen aan den IJssel. Zij was secretaresse van het gereformeerde jeugdwerk op 'De Witte Hei' van 1951-1955 en is lid van het Central Committee van de Wereldraad van Kerken.

Krimpen aan den IJssel, juni 1978

Als de angst die ik op de lagere school voelde voor longontsteking — gevoed door verhalen uit de zondagsschool — boekjes over de crisis op de negende dag — niet meer nodig is, omdat we longontsteking nu 'aankunnen'; als we nu met elkaar een ongekende welvaart genieten, die meer dan 100 jaar geleden op gang is gebracht, omdat sommige mensen ineens 'zagen' dat de bestaande maatschappij veranderd diende te worden;
als een vrouw met weinig museum-ervaring bij het zien van de oude Egyptische kunst in het Louvre zegt: Wat prachtig maar die kunst hoort hier toch eigenlijk niet te staan;
dan zijn dat voor mij stuk voor stuk bevestigingen dat je niet mag ophouden te spreken over de hoop, die in de schepping is ingebakken en die daarom valt te realiseren.
Als ik nu constateer dat we allemaal bang zijn voor hartziekten en kanker;
als ik nu ontdek dat veel van onze welvaart gaat ten koste van de pas veel later ontdekte armen, de mensen van de twee-derde wereld;
als mensen Zuidmolukkers en Surinamers maar het liefst en masse Nederland uit zouden willen zetten;
dan zijn dat uitdagingen om de hoop nooit te laten varen en tegelijkertijd heel nuchter te blijven omdat, wanneer het ene gat gedempt is, er weer een ander ontstaat.
Deze combinatie van hoop en nuchterheid geeft mij de inspiratie om (te trachten) zo te spreken
dat mensen ontdekken: dat ze zelf dingen kunnen veranderen
dat ze niet bang hoeven te zijn voor nieuwe meningen
dat ze, op het moment dat de noodzakelijke veranderingen beginnen, bereid zullen moeten zijn er in mee te gaan.

In de jaren na de tweede wereldoorlog is de twee-derde wereld ontdekt, grootse ontwikkelingsplannen zijn gelanceerd, maar nu zegt men dat de enige reële hulp is, dat de armsten zichzelf zullen leren ontwikkelen;
in diezelfde tijd is er de ongelofelijke ontwikkeling geweest van de technologie, maar nu zeggen mensen dat 'small is beautiful';
en de angst voor nog-eens-een-oorlog heeft geleid tot een bewapeningsexplosie, die bijna niet meer valt te beheersen.
Mensen maken zich druk over wat op het ogenblik midden in de belangstelling staat, het zit in de lucht en na een tijd wordt het weer vergeten.

Het lijkt mij van het uiterste belang om je te laten grijpen door één zaak en daar door dik en dun aan vast te blijven houden, ook als de aandacht van de meerderheid zich ergens anders op richt. De bijbel zegt dat de rest het goed moet maken voor de rest. Uitverkiezing is bij zo'n restgroep te mogen horen.
Het is verdrietig dat de kerk, die het meest van de hoop kan weten èn van menselijk falen, vaak zo voorzichtig is, dat zij niet voldoende uithoudingsvermogen mee kan geven aan die politici die hun inspiratie halen uit die hoop. Dat is altijd al zo geweest en dat zal dan ook wel zo blijven.
Maar in die gemeente is altijd weer een rest, die verder kijkt. Ik hoop dat politici zich door die rest — waar ze ook zelf bij kunnen horen — laten bewegen om de moed te houden, om niet bang te zijn.

Ik vermoed dat hun aandacht de komende tijd door twee zaken bepaald zal worden:
de bewapeningswedloop en dat betekent concreet ook aandacht voor het programma van de Wereldraad van Kerken om het militarisme te bestrijden en
de krachten die door het feminisme losgemaakt worden en dus: de nieuwe rolverdeling van mannen en vrouwen in deze maatschappij.

M. J. van der Veen-Schenkeveld

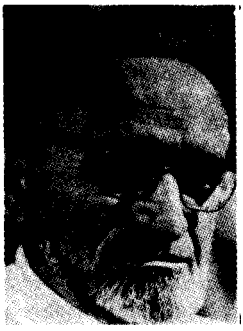

Marnix Gijsen (Jan-Albert Baron Goris), schrijver, te Brussel.

Brussel, juni 1978

Uiteraard kan ik u enkel vanuit het Belgisch standpunt schrijven, aangezien ik onbekwaam ben over de Nederlandse toestanden te oordelen.

Ik ben van oordeel dat de huidige regering haar best doet:

a) om het land grondig te verdelen, wat niet nodig is, en
b) om zich van de economische problemen zo weinig mogelijk aan te trekken.
We hebben de hoogste lonen van Europa en onze exportmogelijkheden verminderen met de dag. We geven heel veel geld uit dat we niet in kas hebben. Dat dit op een ramp moet uitlopen is voor iedereen duidelijk, behalve voor de 32 tuinkabouters die ons land zogezegd besturen.

Het ergste is nog, dat de persoonlijke vrijheid voor het individu aanhoudend meer beperkt en bedreigd wordt. Huurcontracten worden van overheidswege arbitrair verbroken. Pensioenen waarvoor een ambtenaar veertig jaar heeft betaald, worden gewoon verminderd zonder verklaring. Anderzijds worden wij uitgezogen door de vreemdelingen. In 95% van de Brusselse scholen, bijvoorbeeld, zijn de Marokkaanse kinderen in de meerderheid. Schuchtere pogingen om overtollige vreemde arbeiders terug naar hun land te zenden, worden bevochten door do-good-ers. Werkloosheid wordt 'te lijf gegaan' met houten kindersabeltjes. Oude gevestigde firma's (bij honderden) gaan te gronde en sommigen worden door staatsgeld terug op de been geholpen terw ille van de werkloosheid. Iedereen kan tientallen voorbeelden citeren van misbruiken op het gebied van uitkeringen, maar niemand vermag iets tegen de macht der politieke syndicaten.

Iedereen die het in zijn hoofd krijgt te staken, doet het, en de resultaten treffen gewoonlijk de kleine man. Een paar weken geleden staakte — zonder verwittiging — de spoorweg. In Brussel alleen reeds zijn er 175.000 pendelaars die gestrand waren. Beeldt u zich die chaos in!
Ook de heren van de post hebben dergelijke fantasieën, met alle gevolgen die men zich kan indenken. Tot hiertoe heeft de clerus niet gestaakt, maar dat kom wel, zei een monseigneur me, zodra ze gesyndikeerd zijn.

Nu spreekt men over democratie, die er toch zal komen en die niets zal oplossen. In het Vlaamse land domineren de christen-democraten, in het Waalse veel meer de linksen. Of de christelijke overtuiging van de Vlamingen wel diep gefundeerd is, kan men betwijfelen, want de geloofsafval vordert zienderogen. Aangezien de christen-democraten nu geallieerd zijn met de socialisten en met een drietal taalpartijen, die, behalve taalbelangen, geen programma hebben, kan deze alliantie nog lang voortduren. De minister-president, de christen-democraat Tindemans, is het ectoplasme van een premier, die zo weinig mogelijk doet om niets verkeerds te doen. We hebben geen koloniën meer, maar we hebben er nog altijd de last van: regelmatig verschijnen die heren met hun bedelschoteltjes, en als er moet worden gevochten, zoals in Shaba (Katanga), dan kunnen onze paratroepen het gaan doen, met dien verstande dat ze een week te laat komen.
Voor de rest is er geen vuiltje aan de lucht in het aardse paradijs België.

Jan-Albert Baron Goris (Marnix Gijsen)
Ere-ambassadeur
Elsene

Vakantiebrief

Maarten 't Hart

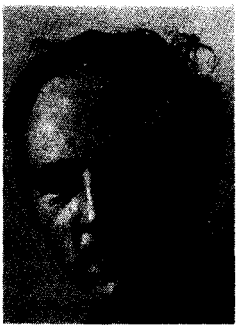

Maarten 't Hart, 33 jaar, is wetenschappelijk medewerker aan de R.U. te Leiden, afd. Ethologie van het Zoölogisch Laboratorium. Heeft romans, verhalenbundels, essays en boeken over dieren gepubliceerd.

Leiden, juni 1978

Dat ik nu pas antwoord op uw brief van 16 mei is deels een gevolg van het feit dat ik de brief kreeg toen ik met vakantie was, deels ook van het feit dat ik het verbazend moeilijk vind u te antwoorden. Ik heb lang nagedacht over uw verzoek want wat u schrijft brengt je heel sterk aan het denken maar het is allesbehalve eenvoudig om te schrijven over het onderwerp dat u opgeeft. Want het vreemde is dat ik eenvoudig niet weet waar het mij ten diepste om gaat in al mijn dagelijkse bezigheden. Vroeger wist ik dat wel of meende ik dat te weten toen ik nog echt gereformeerd was maar nu ik mij toch min of meer los heb gemaakt van het Christelijke geloof weet ik dat niet meer. Wat er van mijn geloof is overgebleven is alleen maar de koppige weigering om te kunnen aanvaarden dat alles zinloos is, dat wij mensen bij toeval zijn ontstaan in de loop van de evolutie (zoals dat onlangs nog zo welsprekend werd betoogd in het boek The Selfish Gene van R. Dawkins), maar aan de andere kant is er toch een zo groot besef van zinloosheid, van niet weten en ook niet begrijpen waarom je nu eigenlijk leeft en waartoe het allemaal dient dat me dat behoorlijk verlamt bij alles wat ik doe, tenzij ik aan datgene wat ik doe een groot plezier ontleen. Maar dat levert een nogal egocentrische en asociale houding op en ik denk niet dat u voor uw nummer op zoek bent naar mensen die niet veel anders weten te doen dan een of andere vorm van epicurisme verdedigen.

U schrijft: ieder mens zal toch die momenten hebben dat hij zegt: daar is een stukje van de vrede en van het geluk zichtbaar geworden. Ja, dat is inderdaad bij mij wel het geval maar als ik daarover schrijf komt het erop neer dat ik hoogstens een uitvoerige verhandeling zou kunnen maken over de muziek van Bach, Mozart of Schubert. En ook dat lijkt me niet hetgeen waar u voor uw blad behoefte aan hebt.
Ik zou werkelijk niet weten wat de kernkwesties zijn waar het de komende jaren om gaat en ik zou ook echt geen hoopvolle ontwikkelingen om me heen kunnen noemen. Als ik om me heen kijk is het inderdaad zo dat vrijwel alles wat ik ervaar me benauwt, met name de opkomst van het terrorisme en van de kernbewapening. Maar ja, ook daarmee vertel ik geen nieuws, dat zijn dingen die iedereen wel min of meer benauwen al proberen we dan ook allemaal te vergeten dat idem zoveel kernladingen klaar staan om op ons afgevuurd te worden.
Ik zie er geen kans toe over al deze dingen iets te schrijven dat een eigen, oorspronkelijke kleur heeft en dat afwijkt van wat anderen zouden kunnen zeggen. En daarom geloof ik niet dat u van mij een vakantiebrief tegemoet zult kunnen zien, hoezeer me dat ook spijt.
Met vriendelijke groet en hoogachting,

M. 't Hart

Vakantiebrief

Drs. Ad Schouten

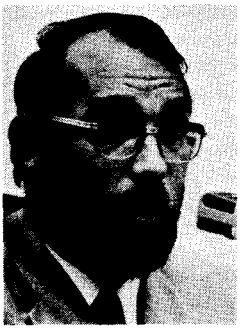

Drs. Ad Schouten, 37 jaar, is directie-secretaris van het ASF, de Agrarische Sociale Fondsen, in Den Haag. Daarvóór was hij van augustus 1971 tot april 1975 lid van de Tweede Kamer voor de ARP. Ad Schouten is econoom.

Den Haag, juni 1978

In uw uitnodiging om deze zomerbrief te schrijven vind ik de volgende woorden: 'We vragen ons wel af of de politiek nog wel kan toekomen aan het ontwerpen van een beleid dat een antwoord wil geven op de werkelijke vragen van de samenleving'.

Mag ik die zin tot onderwerp van mijn brief maken? Ik ben namelijk van mening dat de politiek dat vaak best wil: antwoord geven op de werkelijke vragen van de mensen. Ik ben ook van mening dat de politiek dat niet kan. En ik ben tenslotte van mening dat juist die politieke wil om antwoord te geven op werkelijke vragen ons steeds verder de modder in drijft.

Ik begrijp best dat u die laatste mening niet zonder meer zult willen aanvaarden. Mag ik mijn brief aan een fundering daarvan wijden?

Ideologie

Gelukkig zijn er antwoorden op de werkelijke vragen van de samenleving. U en ik geloven dat ze te vinden zijn in Christus, die de weg, de waarheid en het leven is. Wij weten dus dat die antwoorden op een heel ander zijnsniveau gezocht moeten worden dan het politieke.
Maar welke politicus heeft de pretentie om antwoord te geven op 'de werkelijke vragen'? U zult het met me eens zijn, dat alleen een politicus met een ideologie zo'n pretentie zal voeren. Waarbij ik dan een ideologie definieer als een wetenschappelijk uitgewerkt toekomstbeeld dat bedoeld is om gepland, methodisch en (desnoods) gewelddadig door middel van de macht van de overheid verwerkelijkt te worden. Een ideologie volstaat niet met kappen en snoeien in de historisch gegroeide werkelijkheid; zij eist ontworteling want zij heeft haar eigen waarden, normen en visies. Zij is niet waar; zij moet waargemaakt worden.[1]
Een politicus die niet behept is met een ideologie, matigt zich niet aan antwoord te geven op de werkelijke vragen van de mensen. Hij oefent zijn politiek ambt uit als een edel ambacht, als de schone kunst van het mogelijke. En daarmee uit.

Maar een ideologisch gedreven politicus wil best antwoord geven op werkelijke vragen. Sterker nog: hij wil niet slechts antwoord geven; hij wil dat antwoord ook realiseren.

Lijkt het u geen griezelige groep mensen? Het zijn politici die niet alleen pretenderen te weten wat goed is voor u en mij, maar die ons bovendien met behulp van de wetgevende macht willen dwingen daarnaar te leven. Als ideologisch gedreven politici in alle ernst een nieuwe maatschappij gaan opbouwen, dan kan dat niet anders dan een straffe en strak geleide samenleving worden waarin mensen zowel geestelijk als lichamelijk gedwongen worden naar de inzichten en ethische oordelen van de wetgever te leven. Een naargeestige toestand, die meer werkelijkheid wordt naarmate het ideologisch kaliber van de politiek toeneemt.

Vroeger moesten we dat afschuwelijk resultaat combinerend en deducerend afleiden uit het wezen van de ideologie. Maar tegenwoordig kunnen we het met eigen ogen zien, niet alleen in de Oosteuropese volksdemocratieën, maar vooral in de moderne staten, die door nieuwe leiders in vroegere koloniale gebieden naar ideologische blauwdrukken zijn opgebouwd: Tanzania, Angola, Mozambique, Vietnam, Cambodja, om er maar enkele te noemen. Het is droevig te moeten constateren hoe leiders met warmkloppende harten, maar door ideologieën verblind, hun medemensen onvrijheid en ongeluk aandoen in de opbouw van moderne staten. Men moet het boek van Milo Anstadt 'Met reden van wantrouwen' lezen om te zien hoe een socialistisch georiënteerd man ontgoocheld is door de resultaten van socialistische experimenten in de derde wereld.

Anti-revolutionair is anti-ideologisch. Denkt u niet dat in de toekomst steeds meer mensen ontgoocheld zullen raken door die resultaten?

Het is dan ook verbijsterend dat goedbedoelende en bekwame leiders als Neto, Nyerere en

zelfs Kaoenda door ideologische verblinding hun volkeren tenslotte in onvrijheid leiden.

Toen ik over die gevolgen van ideologieën zat te piekeren, schoot me de rede te binnen die dr. W. Aalders heeft gehouden tijdens de Groen van Prinsterer-herdenking van ARP en CHU op 19 mei 1976 in de Waalse Kerk te Den Haag.[2] 'Wat Groen in de vorige eeuw aanwees als dè revolutie, kennen wij thans als de macht van de ideologie: het fascisme, positivisme, marxisme, maoïsme ... Zij hebben het aureool van wetenschappelijkheid en het aureool van religiositeit. Ideologieën zijn bijkans onkwetsbaar. Als een net worden zij over het ganse bestaan uitgeworpen, zodat alle gedachten gebonden en vleugellam gemaakt worden. Zij zijn totalitair ...'

Aalders beschouwt ideologieën dus als de antipoden van het evangelie. Hij ziet ze als de consequenties van de eigenwettelijkheid van de mens, waartoe alleen de vader van de leugen verleiden kan.

Als wij naar de praktische resultaten van de ideologieën kijken, kost het geen moeite hem gelijk te geven. Het volkssoevereine revolutiedenken van de 19e eeuw was nog vrij ongedifferentieerd: het deed zich in het begin praktisch alleen voor in de vorm van het liberalisme. Sindsdien heeft het revolutiedenken kinderen gebaard, en de kinderen kleinkinderen. De ideologieën, hoezeer ook onderling verdeeld, behoren alle bij de familie van de volkssoevereiniteit.

Vandaar dat Aalders op 19 mei 1976 aan het slot van zijn rede zei: 'Tegen de ideologie het Evangelie! Immers, alleen het evangelie is bestand tegen de ideologie en biedt kracht tot weerstand tegen de ideologen. Alléén het evangelie! Elke andere macht die een ideologie bestrijdt wordt automatisch in die strijd zèlf een ideologie. Dat is de tragiek van alle antifascistische en anticommunistische fronten.'

Het is de politiek van de ideologie die pretendeert antwoord te geven op de werkelijke vragen van de samenleving. Het is de politiek van de ideologie, die de volkeren in het verderf van totalitaire onvrijheid stort. Vandaar dat ik blij ben met een beleid dat geen antwoord wil geven op de werkelijke vragen van de samenleving.

Competentie van de overheid

Het is duidelijk dat de vraag naar de bevoegdheden van de overheid nauw samenhangt met de werking van ideologieën.

Alle ideologieën hebben, dacht ik, dit gemeen dat zij aan de competentie van de overheid geen grenzen stellen. Een ideologie wil immers een complete nieuwe maatschappij waarmaken, en het middel daartoe is de macht van de overheid.

Dat middel moet doelmatig en dus grenzeloos worden gebruikt. Denk je niet dat Von Meyenfeldt hieraan denkt als hij de moderne welvaartsstaat 'een van de indrukwekkendste manifestaties van menselijke zelfverlossing' noemt?[3]

Ik denk dat hier ook het verband gezocht moet worden tussen de ideologie en de totalitaire staat. Een overheid die geen competentiegrenzen in acht neemt, bemoeit zich op alle manieren met alles en voert de samenleving noodzakelijkerwijze naar het totalitarisme.

En wij? Hebben wij zicht op de competentiegrenzen van de overheid?

Vroeger hanteerden antirevolutionairen bij dit vraagstuk het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring en de beide kernbegrippen gezag en vrijheid. Tegenwoordig hoor je daarover niet zoveel meer. Dat is overigens niet het geval omdat dit beginsel, en die kernbegrippen inmiddels zelf fout gebleken zijn. Het onbruik zal wel een reactie zijn op het misbruik dat er soms van gemaakt is en een gevolg van het feit dat principieel denken überhaupt wat in diskrediet is geraakt in onze kring.

Eerlijk gezegd wordt het me wel eens bang te moede als ik zie dat velen met een grote boog om die kernvraag van de politiek heenlopen: wat behoort tot de competentie van de overheid in het geheel van de samenleving? Wie die vraag niet stelt en haar niet zuiver beantwoordt, is als was in handen van de ideologieën en heeft geen principieel verzet tegen het totalitarisme.

De bescheiden overheid

Daarom deed het verschijnen van het Arjos-bulletin 'Beheersing van de technologische ontwikkeling?' mij zo goed.[4] Jaap Plooy schreef er een helder artikel over in Nederlandse Gedachten van 27 mei 1978. Daarin wordt op verrassende wijze verwoord welke de competentie van de overheid is naar bijbels begrip. Na een analyse van de grondmotieven van de technologische

ontwikkeling wordt gesteld: 'We hebben dus alle reden om te vrezen voor een totalitaire technologische toekomst: een samenleving geregeerd door deskundigen, die het leven in hun greep hebben, geruggesteund door hun esoterische kennis, en aanvaard door een onmondige massa.'

Hoe moet die gevreesde toekomst worden voorkomen? Volgens het Arjos-bulletin moet daartoe niet een 'beleid, dat antwoord geeft op de werkelijke vragen van de samenleving' ontworpen worden. Er is meer voor nodig: een geestelijke omwenteling, een soort bekering voor allen. 'Het zal duidelijk zijn dat het niet de taak van de overheid is om die geestelijke omwenteling tot stand te brengen.'

Wat moet de overheid dan doen? En dan volgen de zinnen die me uit het hart gegrepen zijn. 'De verantwoordelijkheid van de overheid bestaat daaruit, dat zij elke situatie dient te voorkomen, waarin zij onmisbaar is, waarin machtsconcentratie bij de overheid noodzakelijk is. Dit 'jezelf overbodig maken' zou wel eens de zwaarste opgave voor de politici kunnen zijn.'

Wie de verantwoordelijkheid van de overheid zo schetst, heeft ook haar competentiegrenzen goed in het vizier. Een overheid die een zodanig beleid voert dat zij voorkomt zelf onmisbaar te worden: dat is een overheid die niets van big brother heeft; een overheid die haar burgers respecteert en de sjaloom bevordert. Kortom, dat is een overheid naar de wil van God. Alleen met zo'n visie ben je bestand tegen de totaliserende neigingen van alle ideologieën.

Een vraag

Er blijft wat mij betreft één vraag over die ik niet kan beantwoorden. Namelijk deze: is de ontwikkeling al niet te ver doorgeschoten in de verkeerde richting om nog met zo'n visie op de overheid te kunnen werken? Is de overheid al niet te zeer maatschappij-beheersend geworden om nog overheid naar de wil van God te kunnen zijn? H. Algra heeft die vraag bevestigend beantwoord.[5] Hij is van mening dat je niet meer op de normale manier over het functioneren van de overheid in de samenleving kunt spreken. Daarvoor zijn de totalitaire regiems tè totaal, tè onpersoonlijk en tè stabiel. 'We moeten', zo schrijft hij, 'de vinger niet meer leggen bij Romeinen 13, maar bij Openbaring 13'.

Heeft Algra gelijk met deze eschatologische tijdsaanduiding? Is de wereld inderdaad in dat stadium gekomen? Ik durf er geen antwoord op te geven. Belangrijk is de vraag echter wel. Misschien kan de redactie Algra vragen er een artikel over te schrijven voor AR-Staatkunde.

Met vriendelijke groet,

Ad Schouten

1. dr. W. Aalders, *Theocratie of ideologie*, pag. 39, 40; Voorhoeve, Den Haag, 1977.
2. Opgenomen in *Een staatsman ter navolging, Groen van Prinsterer herdacht (1876-1976)*, pag. 20; Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, CHU en KVP, Den Haag.
3. dr. F. H. von Meyenfeldt, *Minister en Magister*, pag. 136; Wytse Benedictus, Hilversum, 1976.
4. *Beheersing van de technologische ontwikkeling?* Arjos-bulletin nr. 5, juli 1977.
5. H. Algra, *Verzet en Opstand;* Credo, september 1977, pag. 5.

Vakantiebrief

Mr. W. J. van Bennekom

Mr. W. J. van Bennekom, 36 jaar, is advocaat te Amsterdam.

Amsterdam, donderdagavond 29 juni 1978

Het is even na tien uur. Ik heb 'Den Haag Vandaag' uitgezet om aan deze 'vakantiebrief' te beginnen. Mijn vakantie begint weliswaar pas over 14 dagen, en ook heb ik geen bijzondere boodschap aan de lezers van dit blad (dat ik minstens 10 jaar niet heb gezien) maar toch. Schrijven! Mijn Boodschap! Waar een teveel aan ernst al niet toe kan leiden.

Er zijn vermoedelijk maar heel weinig landen waar het parlementaire gebeuren zo'n open, maar vooral ook zo'n *gezellig* voorkomen heeft als Nederland. De barbecue op het Binnenhof. De demonstraties waarin een doodkist (het 'begraven overleg' of een ander lijk bevattend) wordt meegedragen. Demonstreren op het Binnenhof is even gewoon geworden als stemmen.

Of als niet-demonstreren. Het hoort erbij. En de beste manier om te demonsteren is *gezellig* te demonsteren. Want het moet leuk blijven. Als we het leuk houden dan kan er veel, bij ons in Holland. In de wachtkamer van de Tweede Kamer is sinds kort zelfs een folder verkrijgbaar waarin de *mondige burger* wordt uitgelegd wat hij moet doen om een demonstratie op het Binnenhof te organiseren. 'Blaas maar eens lekker stoom af, mondige burger, toe maar, het mag!'

Vanavond nog zal Ton Planken u vertellen welke indruk uw actie op de Kamer heeft gemaakt. En als u mocht behoren tot een groep die vandaag geen actie heeft gevoerd — wat steeds onwaarschijnlijker wordt, want wie voert er nu geen *actie* — dan kunt u op de buis in ieder geval de anderen hun spel zien spelen. Als het een beetje mee zit zal Ton Planken u zelfs kunnen vertellen welke *bewindsman* door welke bocht zal gaan, en wie wat waar zal moeten *inleveren.*

Wat ik tenminste tegen het parlementaire spel heb is inderdaad dat de medespelers bijna altijd de indruk maken een spelletje te spelen. Men moet mij nu niet verkeerd begrijpen. Ik heb niets tegen schelmenstreken. Maar die worden in het parlement, voorzover ik weet, nooit uitgehaald.

Nee, het punt is dat kamerleden (en bewindslieden) er bij mij zelden of nooit in slagen, althans de indruk te wekken, er een overtuiging op na te houden. Integendeel. Naarmate een Kamerlid of een bewindsman zich plechtiger uitdrukt en verhevener onderwerpen bespreekt, des te meer wantrouw ik hem. Daarbij maakt het niet uit of het gaat om een socialist of een christen-democraat, een blaaskaak of een grijsaard: ook de netste politicus wordt in mijn ogen een regelrechte mafioso als hij op de ethische toer gaat. Pas als hij zich weer als niet-politiek-dier gedraagt wordt hij weer genietbaar. En dat is best wel een verrassende constatering.

Het komt namelijk wel degelijk voor dat ik geloof dat iemand méént wat hij zegt. Het komt zelfs voor dat ik van iemands idealisme onder de indruk kom. Wel eens van Ivan Illich gehoord, lezer? Zulk soort bedoel ik. Ik denk dat mijn cynisme voortkomt uit het feit dat de meeste volksvertegenwoordigers altijd het gelijk aan hun kant hebben (wat dus niet kan), en omdat het in het parlementaire 'spel' altijd de schuld van de ander is (wat in werkelijkheid dus bijna nooit het geval is) als er iets fout gaat. Hoe dan ook, het parlementaire gebeuren heeft voor mij de potsierlijkheid van de corpsvergadering.

Maar toch is het niet daarom dat ik niet in onze parlementaire democratie geloof. D.w.z. dat ik geloof dat de parlementaire democratie zoals die momenteel in Nederland functioneert niet het meest geschikte voertuig is om de reis naar mijn 'state of mind' te maken. Sterker nog: niet alleen niet het meest geschikt, maar ongeschikt. Zij is dat in de eerste plaats omdat zij de burgers ten onrechte de illusie geeft dat de grote problemen waar we mee zitten oplosbaar zijn àls we maar allemaal christen-democratisch (of socialistisch, of liberaal) zouden stemmen. Zij is dat in de tweede plaats omdat typisch nationale instrumenten als een door een parlement gecontroleerde (nou ja) regering en een door het volk gekozen (nou ja) parlement volstrekt ongeschikt zijn om de *werkelijke* problemen van deze tijd aan te kunnen. Zeker die problemen die grensoverschrijdend van aard zijn. De defensiebud-

getten. Kernenergie. De ruimtevaart. De grondstoffenstatistieken. De ongeremde consumptiebereidheid. De noodzaak van produktiebeperking, van distributie. Hoe arm wil ik zijn? Wat zijn mijn werkelijke behoeften? Mag ik mij die behoeften veroorloven?
Met betrekking tot al deze en vergelijkbare zaken levert besluitvorming bij meerderheid van stemmen niets op waar je een stap verder mee komt.

Oef. Dat is er uit. Ik ga slapen. Of zal ik de lezer nog mededelen hoe mijn 'state of mind' er uit ziet? Poëzie, lezer, veel poëzie. En zoveel tijd dat je er nooit van te kort komt. Geduld natuurlijk. Fijne spulletjes. En 's avonds altijd samen naar het feest.

Vrijdagmorgen 30 juni 1978

De overpeinzingen van gisteravond lijken spoorloos te zijn opgelost als ik met de trein van 8.09 naar Den Haag sukkel om de Tunesiër Mahmoud ben Bechir Bouchlaghem ('Snorremans' betekent dat eigenlijk, zal de tolk mij later met een knipoog vertellen) bij te staan in een vergadering van de Adviescommissie voor Vreemdelingenzaken. Die vergadering gaat over Manoubi ben Alya, zijn pleegzoontje van 7, een plat Amsterdams pratend jongetje uit de Kinkerbuurt dat nu al 5 jaar in Nederland woont, maar nog steeds geen verblijfsvergunning heeft.

Om de slaap te verdrijven drink ik in de coffeeshop in de hal van het Hollandse Spoor een kopje koffie. Met uitzondering van twee Surinaams (?) pratende mannen is het lokaal leeg. Het ruikt er naar peuken. Hilversum III staat aan. Achter het buffet schuift een al wat oudere, opgewekte dame heen en weer. Als ik mijn bestelling plaats valt mij een thema in dat mij de rest van de dag niet meer zal loslaten (en dat mij trouwens in het algemeen steeds vaker bezighoudt). De totale smoezeligheid van onze cultuur. De volstrekte waardeloosheid van de meeste goederen die wij produceren. De geredigeerde mens, kunstkoffie drinkend op zijn kunststoffen stoeltje, luisterend naar geluiden waar hij niet om heeft gevraagd en waar hij geen enkel belang in stelt. Zoiets ongeveer.

Waarom stelt geen enkel Kamerlid ooit de volgende vraag:
1. Is het de minister bekend dat in de coffeeshop in de hal van Den Haag H.S. de suiker met een plastic stokje door de koffie moet worden geroerd?
2. Is de minister niet van mening dat deze situatie een niet te rechtvaardigen aantasting vormt van het leefmilieu van de reiziger?
3. Is de minister bereid te bevorderen dat de koffie in deze coffeeshop voortaan — desnoods met gebruikmaking van de speciale werkgelegenheidspot — weer met lepeltjes van roestvrij staal kan worden geroerd?

Werp mij niet tegen dat ons land geen ministers heeft om deze vragen te beantwoorden. Wij hebben bijvoorbeeld een minister van Volksgezondheid en Milieuhygiëne. Heeft hij (of zij?) niet kort geleden een landelijk snuffelpalennet geopend (of tenminste besteld?). Wie daartoe bij machte is moet ook in staat zijn de kanker van de kunststof te herkennen en te bestrijden.

Ik ben klaar wakker als ik, zachtjes mijn koffie slurpend, de polyesterfabriek van Resicon B.V. te Medemblik in beeld krijg. Luister naar het volgende stukje contemporaine geschiedenis. In Medemblik staat een fabriek waar polyester wordt gemaakt. Dat gebeurt voornamelijk door een stuk of dertig buitenlanders. Want het zo fris ogende eindprodukt verspreidt in de produktiefase een dusdanig verpestende stank, dat je er geen valide Nederlander voor de fabriek in krijgt.

Zo maken Turken, die wij eigenlijk niet willen hebben (en die hier eigenlijk liever niet willen zijn) een produkt waar we geen enkele behoefte aan hebben.

Maar het meest absurde gedeelte van deze geschiedenis komt nog. Twee van de Turkse 'produktiemedewerkers' van Resicon B.V. zullen ons land op last van de Staatssecretaris van Justitie binnenkort moeten verlaten. Niet omdat ze iets hebben gedaan wat Turkse 'produktiemedewerkers' niet is toegestaan, maar omdat zij naar het oordeel van de ambtenaren die geroepen waren hun zaken te bestuderen tot dusver niet 'op genoegzame wijze' hebben aangetoond dat zij voor 1 november 1974 in Nederland zijn gekomen en dat zij sedertdien onafgebroken hier te lande hebben verbleven.
Wel staat vast dat zij nu al 3 jaar in de stank van Resicon B.V. werken. Ook is niet aan twijfel onderhevig dat het bedrijf door hun gedwongen vertrek naar Turkije in moeilijkheden zal komen. Moeilijkheden die alleen maar kunnen worden

opgelost als Resicon nieuwe 'illegalen' in dienst neemt. Maar die overwegingen kunnen vanzelf niet beslissend zijn. Een rechtsstaat die zichzelf ernstig neemt moet dieper graven. Fiat justitia pereat mundus.

Nog steeds de stationshal instarend, bedenk ik dat het nog gekker kan. En dat het ook inderdaad nog gekker *is*. Want toen ik net over het perron liep heb ik een schouwspel gezien dat de lotgevallen van mijn Turkse vrienden Cicek en Sogut in perversie nog overtrof. Ik zag een Marokkaanse jongen van een jaar of 17 de afval uit de automatiek van de vorige avond in grote blauwe plastic zakken doen. Plastic koffiebekertjes, half opgegeten frikadellen, slierten bami. Opgediend door de muur, op de avond van de 29e juni 1978. Een paar uur later opgeruimd door een niet-werkloze Marokkaanse schoolverlater. Het enige menselijke wezen dat nog niet te duur is om op het perron van het Hollandse Spoor te werken.

Pas later op de dag zou ik in de krant lezen dat de Nederlandse christen-democraten op de avond van de 29e juni hadden besloten toch maar niet moeilijk te doen over de uraniumleveranties aan Brazilië. Het verbaasde me niet. Blijkbaar ben ik er al volledig op ingesteld dat de verwachtingen die christen-politici plegen op te wekken meestal omgekeerd evenredig zijn aan (de uitkomsten van) hun feitelijke gedrag. Tegelijk leverde de uitslag van het Urenco-debat mij de zekerheid dat ik die morgen in de coffeeshop van het H.S. geen hallucinaties had gehad, maar dat onze wereld precies zo afschuwelijk dreigt te worden als de onheilsprofeten voorspellen. De onderwereld één grote automatiek. De bovenwereld één solarium.

zondagmorgen, 2 juli 1978

Ook al schijnt de zon niet, in onze tuin is het vrediger dan ooit. 'Luxe, calme et volupté.' Hoe zal ik deze brief besluiten?

Weet u, lezer, er woedt een permanente strijd in de wereld. Een strijd van allen tegen allen, en van alles tegen alles. Het is niet alleen een klassenstrijd. Het is ook niet alleen een strijd van sterken tegen zwakken of van 'het goede' tegen 'het slechte'. Het is wel een gebed zonder eind. Een gevecht waarbij alles en iedereen voortdurend van plaats verandert, en dat nooit een overwinnaar zal kennen. Tenminste niet iemand die voorgoed heeft overwonnen. Momenten van grote schoonheid zijn er wel. En momenten van waarheid ook. En, heel misschien, af en toe zelfs een enkel ogenblik van gerechtigheid.

Op dit moment is mijn directe tegenstander een torenhoog, vormeloos monster dat mij (en velen met mij) zal verpletteren als ik niet mijn uiterste best doe het onschadelijk te maken.
Het monster luistert naar de naam Leviathan. Het heeft duizend ogen in zijn hoofd, die *alles* zien en die dat alles onmiddellijk doorseinen naar de tientallen computers in zijn achterhoofd. De adem uit zijn mond is een allesverzengende laserstraal.

Zijn lichaam is van plastic. Zijn hart een atoomreactor. Maken kan hij niets. Maar hij kan een snelheid ontwikkelen van 20 Mach. De Leviathan haat het leven: hij leeft van het leven. Hij is zo gevaarlijk als de dood zelf. Het is een tegenstander zoals er geen tweede is.

'Zal hij een overeenkomst met u sluiten, zult gij hem voor altoos tot knecht nemen? Kunt gij met hem als met een vogeltje spelen en hem vastbinden voor uw meisjes?
( )
Kunt gij zijn huid met spiesen vol steken, zijn kop met een visharpoen?
Leg eens uw hand op hem, denk aan den strijd — gij moet het maar niet weer doen'.

En toch is het datgene waarmee ik nu al een paar jaar mijn dagen vul — de Leviathan bevechten. Tot dusver zonder veel succes. Maar ik leef nog. En dat is des te opmerkelijker, nu ik mij tot dusver nooit van straatvechterstechnieken heb bediend, maar het monster, integendeel, altijd heb bestreden alsof hij een heer was.

Is het voorgaande voor u allemaal wat cryptisch, lezer? Ik kan het me voorstellen. Maar ik houd er nu eenmaal van me in beelden uit te drukken. Bovendien wed ik dat u mij best hebt begrepen. Ik vind gewoon dat het de hoogste tijd is methoden en technieken te ontwikkelen met behulp waarvan de nieuwe barbary effectief kan worden bestreden. Methoden die desnoods 'antidemocratisch' zijn. En desnoods 'gewelddadig'. Zozeer hebben wij deze vorm van ontwikkelingshulp nodig.

Of het aldus op gang komende revolutionaire

proces de 'tegen-revolutie van de gewone man' zal zijn? Ik heb er mijn twijfels over. Ik denk eerder dat het proces dat mij voor ogen staat, zeker in het begin, juist bij 'de gewone man' heel impopulair zal zijn. Maar dat mag geen reden zijn om datgene na te laten wat gedaan moet worden. Wanneer zullen de politici de moed opbrengen om *werkelijk* impopulaire denkbeelden met overtuiging te verdedigen? Wanneer zullen zij tot het inzicht komen dat het zo niet langer gaat?

Op de dag dat dat gebeurt zal ik weer democraat zijn.

Met vriendelijke groeten
Willem van Bennekom

Vakantiebrief

Dr. mr. M. König

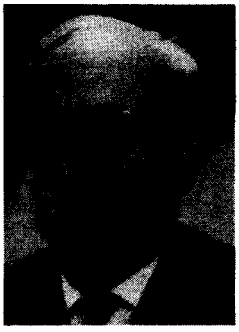

Dr. mr. M. König, 74 jaar, is werkzaam geweest in het onderwijs in Duitsland, Israël en in Nederland, waar hij zich in 1936 vestigde; hij heeft in ons land rechten gestudeerd en is zeer actief in Joods kerkelijke kring. Dr. König is onder meer voorzitter van de Nederlands-Israëlitische hoofdsynagoge te Amsterdam.

Amsterdam, juni 1978

Wie de ontwikkelingen volgt in de wereld in het algemeen, maar, als nederlands burger, die in Nederland in het bijzonder, kan zich vaak niet aan gevoelens van benauwdheid onttrekken. De problemen die op de wereld drukken zijn bijzonder groot en vooral: bijzonder gecompliceerd. Wie zich niet werkelijk betrokken voelt, al is het maar bij een klein stukje van die wereld, zal de neiging voelen zich af te wenden en toe te geven aan hopeloosheid en pessimisme. Maar wie zich verantwoordelijk weet, al is het maar voor een klein stukje van de wereld, blijft hopen en zoekt temidden van desintegratie naar tekenen van iets nieuws.
Een kind leert en groeit door zijn ervaring; met vallen en opstaan, weer vallen en weer opstaan, wordt het een volwassen mens. Daarbij helpen het zijn ouders, soms met woorden van genegenheid, soms met woorden van vermaning, maar steeds in onvoorwaardelijke liefde voor hun kind.

Een groep zwervers deelt de ervaring van een lange zware tocht: vreugde om de bevrijding, teleurstelling om ontberingen, onzekerheid over de toekomst, maar ook: liefdevolle toewijding van hun leider, Mozes. Uit protest en berouw, ruzie en verzoening groeit een volk. Daarbij helpt hen hun leider, soms met harde woorden van vermaning, soms met zachte woorden van sympathie, maar steeds in onvoorwaardelijke trouw aan zijn kudde en in onwrikbaar vertrouwen op zijn God.
Zo ontstaat een volk dat een eenheid is omdat het één is in vertrouwen op zijn leider, die het leidt op zijn tocht door de geschiedenis. Toen het volk jong was wilde het zijn leider voorop zien gaan met een staf in de hand, zoals kinderen leren lopen aan de hand van hun ouders. Nu het volk volwassen geworden is vertrouwt het op de onzichtbare hand en de onzichtbare staf van zijn ware Leider, zoals kinderen die zelfstandig zijn geworden.

Dit is het weefsel van de joodse geschiedenis, waarin het leven van iedere jood is ingeweven. Bijbel en Talmud helpen hem het patroon te onderscheiden, dat steeds verandert en steeds de belofte van iets nieuws in zich draagt. Als het weefsel strak gespannen is, zelfs als het scheurt, en de heidenen slechts ondergang zien, weet de jood dat het een tijd van grote beslissingen is.

God openbaart zich in de geschiedenis, in de overwinning én in de catastrofe. Beide zijn deel van zijn bedoeling met de wereld. Een catastrofe is geen reden om minder vertrouwen te hebben. Dat blijkt heel duidelijk in de joodse geschiedenis. Het joodse volk werd 2000 jaar geleden beroofd van alles wat het als volk bijeenhield: eerst van zijn regering, toen van zijn tempel en tenslotte zelfs van zijn land. Maar ondanks hun militaire overmacht waren de Romeinen bang voor dit kleine volk: hun legers moesten de veldtekenen bedekken als ze Jeruzalem binnentrokken omdat de joden, zwak als ze waren, de afbeelding van een vreemde keizer binnen de muren van Jeruzalem niet toelieten. Tenslotte maakten de Romeinen met geweld een einde aan de tempel en aan Jeruzalem, maar daarna nog verzuchtten hun auteurs: was Pompejus maar nooit naar Jeruzalem gegaan, dan hadden de joden zich niet zo verspreid. De Romeinen voelden dat de joden een bedreiging vormden voor hun imperium. Dat kwam doordat de joden hun eigen leefwijze trouw bleven. Zij passen zich nooit aan de onderdrukker aan, of dit nu een Babyloniër, een Romein, een nazi of een andere Haman is.

De synagoge bleef centraal staan in het joodse leven in het Romeinse rijk. Daardoor bleef het mogelijk ook de andere joodse gebruiken en tradities na te leven: men zorgde voor de armen en voor de zwakken in de gemeenschap en men kon niets anders dan minachting voelen voor de afgoden en het machtsvertoon der heidenen, die zich deze keer in een Romeins gewaad gehuld hadden. De Romeinen beseften heel goed dat de joden in hun rijk niet die eerbied en bewondering voor hen hadden die overwonnenen gewoonlijk aan de dag leggen voor hun overwinnaar. De joden bleven door het naakte feit van

hun bestaan een subversief element in het Imperium Romanum. Een Romeins auteur vatte het dilemma in één zin samen: victi victoribus leges dederunt. En dit gegeven ziet men telkens onder andere omstandigheden terugkeren. Bijvoorbeeld in de hedendaagse situatie in Rusland.

Volgens Marx hadden de joden na 50 jaar socialistisch regime verdwenen moeten zijn. Dat is niet gebeurd. Integendeel, de kleinkinderen van de joodse revolutionairen van 1917 demonstreren voor de synagogen en willen naar Israël of naar Amerika vertrekken. Voor hen is het ideaal in Rusland niet bereikt: ze kijken verder, en dit maakt het russisch regime onzeker van zichzelf. Want als Marx wat betreft de joden ongelijk had, kunnen zijn theorieën ook op andere punten onjuist blijken. Ondertussen groeit in Rusland het joods bewustzijn tegen de verdrukking in.

In het vroege christendom ziet men iets dergelijks: noch de dood van Jezus noch het uitblijven van de parousie betekenden de ondergang van de verkondiging van Jezus. Onder de vervolgingen in het Romeinse Rijk werden de christelijke gemeenten steeds sterker. De ommekeer kwam, toen het christendom staatsreligie werd vanaf dat moment heeft het aan macht gewonnen, maar aan kracht ingeboet.

Daarvoor heeft het veel concessies gedaan: van een vervolgde minderheid groeide het tot een vervolgende meerderheid. Toch heeft men door alle eeuwen heen geput uit de figuur van Jezus.

Zoals Mozes het joodse volk is blijven leiden doordat het in iedere tijd nieuwe dimensies aan zijn persoon ontdekte, zo heeft Jezus de christenen op vele manieren kunnen inspireren.

In 1927 vond ik bij een auteur, wiens naam ik vergeten ben, de uitspraak dat de 20e eeuw de eeuw van sterker. theologie zou worden. Deze overtuiging bracht bij mij een schok van herkenning teweeg. Ik besefte de verborgen waarheid ervan. De filosofie leek nog de toon aan te geven. De kerken waren leger dan ooit te voren. Het socialisme scheen stevig in het zadel te zitten. Maar achter deze schijnbaar ondubbelzinnige feiten groeide het besef dat noch van de filosofie noch van willekeurig welke ideologie werkelijke antwoorden te verwachten waren. Dat werd nog slechts door weinigen gevoeld, maar zoals altijd wordt de waarheid door weinigen gedragen.

Deze twintigste eeuw vraagt om de ontdekking van het 20e-eeuwse aspect van Jezus. Door fris water te drinken uit de bron van het christendom zal men de problemen van deze eeuw op kunnen lossen. Hiertoe is het echter niet voldoende te putten uit de evangeliën. De evangeliën en de nieuwtestamentische brieven kwamen tot stand in een tijd dat men de wederkomst van Jezus en daarmee het einde der tijden vol spanning verwachtte als een gebeurtenis van de nabije toekomst. Deze gebeurtenis zou niet zozeer een oplossing brengen voor, als wel een eind maken aan alle sociale, economische en nationale tegenstellingen en problemen.

Het einde is evenwel niet gekomen en de problemen bestaan nog steeds en vragen dringender dan ooit om een oplossing. De vraag is: waarheen moet het christendom zich wenden om ernst te kunnen maken met de eisen die déze wereld stelt? Het antwoord luidt dat het christendom zich bewust moet worden van zijn oorsprong. Het christendom is een sterke tak aan de oude boom van het jodendom. Om sterk en veerkrachtig te blijven moet die tak levenssappen aanzuigen uit de wortel van de boom. En die wortel is joods.

Het is nu juist eigen aan de joodse godsdienst en traditie dat zij zich voortdurend bezighouden met vragen en problemen die het leven op déze wereld opwerpt, en dat zij daarop antwoorden geven die naar menselijke maat gesneden zijn en die tegelijkertijd in overeenstemming zijn met de eeuwigheid van het jodendom, waarin de dag van gisteren ons de ervaring van de voorvaderen aanreikt met het oog op de dag van vandaag en morgen. Dat is het wezen en de betekenis van traditie.

Ik herinner mij hoe mijn vader vroeger, zoals alle vrome joden in Oost-Europa, bij het uitgaan van shabbat een gebed zei waarin voorkomt: God van Abraham, Izaäk en Jacob ... en ook van mij. God die de God van de vaderen was, is ook mijn God. Dit vertrouwen op dezelfde God verbindt mij met de vaderen en plaatst mij daardoor in de lijn van de geschiedenis. En doordat ik besef dat ik voortga op de weg waarop Abraham, Izaäc en Jacob de eerste schreden zetten, kan ik steunen op de ervaring en de kennis, die zij aan hun nageslacht hebben meegegeven en

Vakantiebrief

Dr. mr. M. König

die tot op de dag van vandaag ieder geslacht op zijn tocht begeleiden. Om op deze weg vooruit te komen moet het heden een voortzetting zijn van het verleden, geen herhaling, maar een bewust voortgaan op een ingeslagen weg. Het laten verdwijnen van 'God' uit de troonrede daarentegen, betekent een breuk met het verleden.

Het is op zichzelf niet belangrijk of men God al of niet noemt, of men al of niet meent te geloven. God heeft dat zeker niet nodig, want de hemelen verkondigen zijn Naam en de aarde zingt zijn lof, ook als een paar mensen het een poosje laten afweten. Maar het voortgaan op de weg van de geschiedenis staat niet toe dat men een groot deel van de geschiedenis van Nederland en van de inspanningen van de voorvaders verloochent. Het betekent het afbreken van een draad die, als men niet wil dat de geschiedenis zich gaat herhalen, toch weer opgepakt zal moeten worden.

Terug naar de joodse traditie, die antwoord wil geven op de problemen van deze wereld. De joodse wet is er om het leven mogelijk te maken, om een rabbijnse uitspraak te citeren. Als de christenen er in slagen om Jezus te zien als de joodse leraar die hij was, staande in de wet en die onderhoudende, dan hebben zij daarmee een begin gemaakt met de ontdekking van het 20e-eeuwse aspect van hun leraar. Dit aspect is zijn betrokkenheid bij de problemen van de tijd waarin hij leefde. Dan wordt Jezus de man die zijn eigen mening heeft en laat horen over huwelijk en gezinsleven, over onrechtmatig winstbejag en werkverdeling, over openbaar gezag en discriminatie. Jezus heeft nooit zijn tijdgenoten naar de mond gepraat. Dat had hij niet nodig, want hij leefde, als Mozes, coram Deo, voortdurend in dialoog met God. Het is deze dimensie van Jezus die aan zijn volgelingen, de christenen, zulke grote verplichtingen oplegt. Laten zij zich leiden door de geest van de tijd, of stellen zij zich open voor de geest die waait waar hij wil, maar die wel een open oor en een open hart moet vinden, en worden zij zo gesprekspartners in diezelfde dialoog en daarmee echte volgelingen? Aan hen de keus.

De joodse wetgeving voor het leven heeft voor elk van bovengenoemde problemen een rechtvaardige oplossing gezocht. Deze oplossingen zijn overgeleverd in de rabbijnse literatuur, waarvan de Talmud het bekendste voorbeeld is. In tegenstelling tot de evangeliën geeft de Talmud gedetailleerd antwoord op de grote vragen waar het leven ons voor stelt en die een gelovig jood verantwoord voor God, die de Schepper van het leven is, wil oplossen. Voorbeelden van zulke vragen van levensbelang waarop de Talmud een antwoord geeft, zijn o.a. abortus en euthanasie.

Degenen die de verantwoordelijkheid krijgen hiervoor wettelijke regelingen te ontwerpen moeten er voor waken niet de dag van vandaag naar de mond te spreken. Dit is een groot gevaar in de democratie, waarin de regering gezien wordt als de uitvoerder van de volkswil. Natuurlijk is de regering dat, maar tevens moet zij te rade gaan bij het verleden, de nationale ervaring die het volk tot volk gevormd heeft, en draagt zij verantwoordelijkheid voor de toekomst. Als de volkswil zich niet meer laat leiden door het erfgoed uit het verleden en deze verantwoordelijkheid voor de komende geslachten, dan mag de regering niet zonder meer de uitvoerende arm van deze wil zijn.

De spanning tussen volkswil en uitvoerende macht kan de toetssteen worden voor de democratie in ons land. De vraag zal zich voordoen of het nederlandse volk volwassen genoeg is, of het voldoende verantwoordelijkheidsbesef heeft om democratisch geregeerd te worden. Deze kwestie raakt aan het probleem van opvoeding en onderwijs. Hoe vormt een land burgers die bouwstenen zijn voor een echte samen-leving, mensen met gemeenschapszin en verantwoordelijkheidsbesef? Het lijkt een onherroepelijke ontwikkeling dat het calvinistisch-morele plichtsbesef tanende is. Geen ethisch reveil houdt dat tegen. Maar wat stelt het deconfessionaliserende Nederland hier tegenover? Wat wordt het cement dat de maatschappij in het 3e millennium van deze jaartelling bijeenhoudt op de fundamenten van de eerste twee? En vooral: wat is in dit alles de inbreng van de groep die ondanks overheersend seculariserende tendenzen een groot geestelijk erfgoed in de nieuwe tijd mee wil dragen?

Het staat wel vast dat opvoeding en onderwijs van de kinderen de kiemen van de nieuwe tijd in zich moeten dragen. Daarom is het op deze gebieden dat de overheid in de eerste plaats blijk moet geven van toekomstvisie. De visie op de toekomst mag niet ingegeven worden door pessimistisch stemmende ervaringen in het heden. Zonder hoop op een toekomst die beter is dan het heden, is er geen sprake van toekomstvisie.

Vakantiebrief

Dr. mr. M. König

Niet het heden willen wij rekken in de toekomst, maar de toekomst willen wij laten ontkiemen in het heden. De politiek vraagt om een profetische blik en een messiaanse verwachting.

Dr. M. König

Vakantiebrief

Henk Biersteker

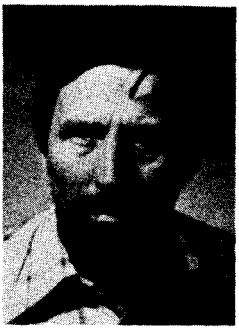

Henk Biersteker, 50 jaar, is programmaredacteur bij de IKON-televisie. Hij is voorheen werkzaam geweest bij o.m. de NCRV en bij het dagblad Trouw (kerkredacteur en later chef van de buitenlandredactie). Hij is actief binnen de Raad van Kerken op het terrein van de rassenvraagstukken en de ontwikkelingssamenwerking.

Hilversum, juni 1978

Wie helpt mij onderscheiden?

In de buurt van het Tjeukemeer loopt een koe rond die naar mijn vrouw is genoemd en een stier uit hetzelfde gezin die mijn naam draagt. We hebben ze vorig jaar nog gezien, onze naamgenootjes, en natuurlijk hadden zij, ondanks hun uiterlijke gelijkenis met de andere koeien, iets héél aparts. Ook de tijd waarin we de boer hadden leren kennen had iets aparts. We hadden de auto afgeschaft en trapten ons uit de naad voor de Nieuwe Levensstijl. Op een fietstocht door Friesland hadden we de uit een eerdere ontmoeting bekende boer eens op zijn bedrijf opgezocht en we waren geheel verlekkerd van zijn overtuigend kleinschalige optreden. Hooide nog met twee paarden en molk nog eigenhandig.
Dat tijdperk is inmiddels afgesloten. Wij zitten na die drie jaar onthouding weer in een auto en hij heeft zijn hofstede van de hand gedaan. Het breekpunt voor òns kwam toen we een nieuwe werkbestemming kregen waarheen wij niet of slechts langs grote omwegen in het openbaar vervoerd konden worden. Het breekpunt voor hèm kwam toen hij een melktank moest aanschaffen van de coöperatie. Daartoe zou hij een krediet moeten aangaan, dat hij er alleen via een grotere produktie weer uit zou kunnen halen. En hij had geen zin om zich te laten opjagen.
We hebben nog wel een namiddagje bij hem zitten griepen over de zuivelbusiness, die iedereen in het groeipatroon dwingt en hij zuchtte wat. Maar hij is geen type voor een spandoek met een vlammende tekst. Zijn kinderen taalden trouwens niet naar het bedrijf, dus wat zou hij? Hij is nu ergens beheerder, een ongetwijfeld minder druk en zorgelijk bestaan. Maar als boer is hij onttroond, evenals ik als vrije fietser. Hij staat op de loonlijst en ik in de file. Even waren we een paar uitzonderingen die de regel bevestigden. Twee anachronismen die elkaar ontmoetten en een koe en een stier danken er hun namen aan. Als ze tenminste nog genoeg opbrengst hebben om te mogen blijven leven.

Was het de Nieuwe, of de Oude, ten dode gedoemde, Levensstijl? Wie helpt mij onderscheiden tussen gewone nostalgie en reële bezorgdheid?

Een probleem dat er een beetje op lijkt, maar veel grimmiger gesteld, zag ik in de film 'Soleil des Hyènes' van de Tunesische cineast Ridha Behi.

Een vissersgemeenschap aan de Tunesische kust met een schraal en zorgelijk bestaan, maar zelfbewust en onafhankelijk. Op een dag kijkt iedereen in het dorp omhoog: er cirkelt een vliegtuigje rond. En op zee zie je alle vissers ineens dezelfde kant uitkijken. Zonder dat je nog iets gezien hebt voel je de spanning van een keerpunt, dat bereikt is, zonder dat de mensen het zich bewust zijn. Er komt een motorboot aanvaren waarvan zich vervolgens een speedboot losmaakt die op de wal afkomt. Staande daarin twee jonge Westduitse toerondernemers met alle oog voor de toeristische aantrekkelijkheid van deze kuststreek. Er moet een hotel met apartementen komen. De beleefheid van de dorpsbevolking die deze keurige wezens de boot helpt uitstappen, wordt natuurlijk als gedienstigheid opgevat — het bekende misverstand waar het kolonialisme altijd mee is begonnen.

De mensen zien van een afstand toe hoe de eerste steen wordt gemetseld en een even keurig gekleed minister uit de verre hoofdstad spreekt verheven woorden over de prachtige ontwikkelingsimpuls die er van dit toeristisch centrum voor de hele streek zal uitgaan. Een jaar later stáát het hotel er en de champagne voor de Tunesische en Duitse genodigden vloeit rijkelijk terwijl de vissersbevolking — door kippegaas op een afstand gehouden — toekijkt.

Omdat de filmer een Tunesiër is kom je er ook achter hoe zij onder elkaar deze nieuwe ontwikkeling bespreken. Een plaatselijke hadji, die zijn grond aan de hotelbouwers heeft verkocht krijgt het aan de stok met een jonge, trotse visser die

Vakantiebrief

Henk Biersteker

dit verraad vindt tegenover de gemeenschap. Maar de jongeman wordt prompt 's nachts van zijn bed gelicht en in een verre gevangenis geworpen. En de hadji koopt de diensten van de dorpsbewoners voor het hotel. Handgeweven kleedjes, houtsnijwerk, badstoelen, ezelsverhuur, souvenirs en prentbriefkaarten, gekostumeerde dansen en buikdansen — allemaal ten dienste van de witte gasten uit het noorden. Zij maken films en dia's van alles wat de dorpelingen doen, tot het bidden in de moskee toe.

Als de opstandige visser na een jaar uit de gevangenis terugkeert ziet hij hoe de mensen met wie hij is opgegroeid en lief en leed heeft gedeeld veranderd zijn in kleedjesventers en bedelaars.

Ik zag de film in Parijs. Er werd niet bij gezegd, dat hij tot stand kon komen dankzij een subsidie van de nationale commissie bewustwording ontwikkelingssamenwerking in Nederland. Hij is in Tunesië verboden. Het is een hoogst noodzakelijk stukje bewustwording maar niet zo leuk voor onze comfortabele diplomatieke betrekkingen met Tunesië. Het is juist over dit vraagstuk — hoe je enerzijds inzicht verschaft in de structuren en processen, die de armen eronder houden en hoe je anderzijds géén last krijgt met buitenlandse regeringen — waar minister De Koning op het ogenblik een kwestie over heeft met de genoemde nationale commissie. Zou hij deze film hebben helpen financieren als hij destijds al minister was geweest?

Hier was het niet moeilijk te onderscheiden tussen romantische nostalgie en reële bezorgdheid. Ridha Behi heeft mij eindelijk eens laten zien wat er omgaat in die mensen die ons uitdrukkingloos staan aan te gapen wanneer we weer eens ergens in de derde wereld met ons heilbrengende kapitaal neerstrijken.

In het vliegtuig naar Amsterdam zat ik achter een groepje zongebruinde toeristen en vóór een paar zakenlieden.
Ik keek uit het raampje. We zeilden door de bovenste lagen van de dampkring, dat tere levenwekkende waas dat onze aardse bedoening omspant. Ik herinnerde me weer de extase van Neill Armstrong toen de Amerikanen hem met al hun technologisch geweld in een baan om de maan hadden geschoten. Op weg erheen kon Armstrong niet ophouden over de aarde. Deep green . . . het land, royal blue . . . de zeeën.

De zakenman zei tegen zijn collega: weet je hoeveel benzine deze gebruikt? Een liter per seconde. O, zei de ander. Hij ging er verder niet op in. Ik rekende verder: een minuut heeft zestig seconden, deze vlucht duurt 45 minuten. Tijdens de dreigende staking van het personeel van de verkeerstorens in Engeland werd onlangs vermeld hoe desastreus zo'n staking zou zijn, want er waren enkele duizenden vliegbewegingen per dag boven dat land. Verbeeldde ik het me: zag die dampkring er echt zo goor uit tegen de heldere ionosfeer? Of kwam het door de schemering? Wie helpt mij onderscheiden zolang de geleerden twisten?

De man achter me, die niet had geantwoord op de opmerking over het benzineverbruik van ons toestel, zei nu opeens: 'Wat hebben die KLM-stewardessen toch een tuttige hoedjes op. Echt Holland op zijn smalst'.

Daarmee waren we tenminste weer bij een bespreekbaar probleem terug.

Henk Biersteker

Vakantiebrief

Ds. C. Mak

Ds. C. Mak (50) te Hengelo is gereformeerd predikant aldaar. Hij is voorts praeses van de synode van de Gereformeerde Kerken.

Hengelo, juli 1978

Daar vraagt u me wat. . . 'Waar maakt u zich druk om? Waar gaat het u ten diepste om in al uw dagelijkse bezigheden?' Maar het is vakantietijd en enige bezinning kan geen kwaad!

Nu, het gaat mij om het evangelie, het veroordelende en verlossende Woord, dat God in Zijn gunst aan de mensen heeft geschonken. Dus gaat het om de kerk, niet als het orgaan, dat de blijde boodschap inkapselt, maar dat die boodschap doorgeeft en uitzaait tot de einden der aarde. En om het christelijk onderwijs, op alle niveaus, dat onze kinderen leert hun verantwoordelijkheid in de maatschappij te dragen. En om een christelijk dagblad, dat het onderscheid inscherpt tussen wat belangrijk en onbelangrijk, bedroevend en verheugend is.

Gaat het mij ook om de christelijke politieke partij? Jazeker, maar schrijvend in een politiek blad wil ik toch eens uiting geven aan de vraagtekens, die rondom mijn ja worden gezet. Het moet niet zo moeilijk zijn om de grote zaken, waarom het in de politiek vandaag gaat, op een rij te krijgen, de bewapeningswedloop, het racisme, de milieu-verontreiniging en, door dat alles heen, onze levensstijl. Wat mij nu opvalt is dit: juist degenen, voor wie de christelijke politieke partij een axioma is, lopen om deze problemen heen of slaken enkele kreten, die zelfs geen begin van een oplossing zijn. Anders gezegd: wie sterk wil zijn in de leer (van de kerk) schijnt zwak te moeten zijn in het wegnemen van de ellende (in de wereld). En dat wil ik niet geloven en weiger ik te accepteren: hoe dichter bij het evangelie, zo u wilt: hoe nauwer verbonden aan Jezus Christus, hoe bewogener over de nood van de mensheid en hoe ijveriger om daar wat aan te doen, zou ik zeggen.

Waarom zie je dat zo weinig? Waarom, om een voorbeeld te noemen, dat kabaal van christenen en christelijke organisaties, wanneer we 10 miljard zuiniger aan moeten doen en iets moeten inleveren om dat doel te bereiken? Moet de narigheid eerlijk en rechtvaardig worden verdeeld? Maar hebben we dan niet wat anders te doen dan met alle geweld te voorkomen, dat onze buurman een procentje voordeliger uit de strijd komt dan wij? Soms denk ik, dat we hier te maken hebben met iets, dat symptomatisch is voor onze christelijke organisaties. In elk geval meen ik, dat op deze dag de slagkracht van een christelijke politieke partij wordt gebroken. Christelijke politiek is er naar mijn inzicht, niet zozeer om het eigen standje te verdedigen als wel om een hefboom te hebben, waarmee wat in de knel is gekomen bevrijd wordt. Waar dat vergeten wordt voel ik me ongelukkig en verdrietig; ik denk, omdat me dan het uitzicht op het Koninkrijk Gods ontschiet en wordt ontnomen.

Zie ik het goed, dan heeft de door mij gewraakte mentaliteit ook wat te maken met het zich naar voren dringen, wanneer er machtsposities te vergeven zijn. Ik kijk niet alleen naar de politici. Ik weet wat er zo ongeveer op dit terrein in de kerken te koop is. Maar deze manoeuvres vallen nu eenmaal op, wanneer ze gebeuren op het politieke vlak, bij het samenstellen van kandidatenlijsten of het vormen van kabinetten. Gaat het dan om de *zaak* of om het mannetje of vrouwtje? Ik ben me er van bewust ook zelf niet om deze kwestie heen te kunnen en de kans te lopen m'n vingers er aan te branden. Ik probeer me te redden door op de bodem van mijn hart de opdracht te bewaren om eerst het Koninkrijk en de Gerechtigheid van God te zoeken en voorts er op te vertrouwen, dat de rest bovendien zal worden geschònken (Mattheus 6:33). Het kon wel eens zijn, dat tot 'dit alles' ook een goede gezondheid behoort . . .
Met vriendelijke groet en hoogachting,

C. Mak

Vakantiebrief

Dr. C. H. Koetsier

Dr. C. H. Koetsier, 45 jaar, is predikant voor getuigenis en dienst van de Gereformeerde Kerken in de classis Amsterdam. Hij was missionair predikant in Semarang (Indonesië) en secretaris voor ontwikkelingssamenwerking van de Gereformeerde Kerken.

Amsterdam, juni 1978

Deze vakantiebrief voor AR-Staatkunde zal waarschijnlijk op het laatste nippertje voor de verschijning van dit nummer bij de redactie binnenvallen. Ik zit namelijk tussen de rommel van de verhuizing. Drie dagen geleden zijn wij verhuisd van De Bilt naar Amsterdam. In het opknappen van ons nieuwe huis en het inpakken van onze spullen in ons oude huis is alle vrije tijd gaan zitten en meer dan dat. Daarom heb ik de uitnodiging om deze brief te schrijven zolang mogelijk voor mij uitgeschoven, maar nu moet het er toch van komen.

De redactie heeft mij uitgenodigd te schrijven over wat mij beweegt die dingen te doen die ik doe.
Daarvoor zult u toch moeten weten wat ik deed en wat ik nu doe. Daar heeft die verhuizing alles mee te maken. Tot voor kort was ik secretaris voor ontwikkelingssamenwerking van de gereformeerde kerken. Dat was bijzonder mooi en boeiend werk. Mijn taak was de bewustwording over dit vraagstuk met name bij de kerkleden te stimuleren. Ik trok het land door, om spreekbeurten te vervullen, schreef artikelen en brochures en vertegenwoordigde de kerken in allerlei organisaties, die zich met ontwikkelingssamenwerking bezighouden.

Aanvankelijk zag ik het ontwikkelingsvraagstuk wel als een structureel vraagstuk, dat riep om veranderingen in de rijke landen, maar ik zag het wel als een vraagstuk apart. Een vraagstuk naast andere mondiale vraagstukken zoals vrede en veiligheid, racisme en milieubehoud. Geleidelijk aan groeide bij mij de overtuiging, dat er tussen al die wereldwijde problemen een verband bestaat. In alles gaat het om bevordering van gerechtigheid. Mij spreekt erg aan, dat in het evangelie het koninkrijk van God direkt gekoppeld wordt aan gerechtigheid. Zoekt eerst Zijn Koninkrijk en Zijn Gerechtigheid, zegt Jezus in de Bergrede.

Ik heb nog een andere ontdekking gedaan: de grote wereldvraagstukken zijn gekoppeld aan de vraagstukken van ons eigen landje. De zaak van recht en onrecht op wereldformaat vind je in 't klein terug in je eigen omgeving. Overal worden mensen slachtoffer van misbruik van macht. Dat vind je in Manila, in Soweto, in Recife, maar ook in Londen of Amsterdam. Mensen worden terzijde geschoven en komen niet tot hun recht. Dat vind je vlak om je heen, al moet ik er wel bij zeggen dat in een land als Nederland de mogelijkheden voor je rechten op te komen veel groter zijn dan bijv. in Zuid-Afrika als je een zwarte bent.
Vanwege dat centrale punt: Waar worden mensen slachtoffer van machtsmisbruik? heb ik na negen jaar op landelijk niveau hieraan te werken, gezegd: nu wil ik het op plaatselijk niveau gaan doen, dicht bij de mensen. Vandaar die verhuizing van De Bilt naar Amsterdam. Ik wil in een saneringsbuurt duiken in de problemen van de mensen:
de oude stadsbevolking, buitenlandse arbeiders, Surinamers, jongeren. De kerk is haast uit de buurten verdwenen. Is er een weg terug naar de stad, vraag ik mij af? Ik geloof van wel, al moeten wij die weg nog vinden.
Daar, waar mensen in de naam van Christus ingaan op de directe noden van de mensen, en daar horen ook de sociale en politieke bij, zal het vanzelf werfkracht hebben. Maar er liggen ontzettend veel weerstanden tegen alles, wat kerk is bij een heleboel mensen in die buurten. Terecht denk ik!
Zo ben ik dan sinds kort predikant voor getuigenis en dienst in Amsterdam. De meeste dominees voelen niet voor de grote stad en zeker niet voor Amsterdam. Jammer! Mij trekt zoiets juist aan. Ik houd ervan zo'n uitdaging op te pakken, iets nieuws te beginnen, tussen gewone Amsterdammers te zitten. Mijn vrouw wil hier ook aan de slag in de sector toerusting van de gemeenteleden. Maar voor het zover is, moet er in het kerkelijk vlak heel wat aan weerstand en misverstand aangaande rol en positie van de vrouw in de kerk opgeruimd worden.

Wat mij in de politiek tegenvalt en met name in het CDA (omdat het de 'c' van christelijk in zijn

vaandel voert?) is, dat de politici zo gauw hun principes laten vallen voor het compromis. Denk aan de motie Van Houwelingen over de levering van verrijkt uranium aan Brazilië. Ik had een zwarte dag eind juni toen het CDA toch boog voor de regering.
Ik begrijp ook niet hoe christen-politici het atoomwapen kunnen verdedigen, want wat verdedig je eigenlijk met zo'n wapen? Het is mij een raadsel, hoe men accepteert dat de regering de Lance raketten met atoomkoppen gaat uitrusten.
Ik vind ook dat de inkomensverschillen in ons land nog veel te groot zijn. Met name in de vrije beroepen wordt vaak meer verdiend, dan ik als christen verantwoord vind. Ondanks de progressie in de inkomstenbelasting is er ook in Nederland een bovenlaag, die zich allerlei luxe kan permitteren, terwijl een groot deel van de bevolking op het minimum zit. Denk aan de grote groep bejaarden. Ik ben voor een gegarandeerd basis-inkomen, zoals prof. Kuiper van de V.U. dat een paar jaar geleden heeft voorgesteld. Het is Godgeklaagd dat wij meer dan 30 jaar na de tweede wereldoorlog nog een woningvraagstuk kennen. Dat is een sociaal vraagstuk; het speelt vooral in de lagere inkomensklassen. Wie geld heeft, kent geen woningprobleem en kan zich vrij vestigen. Over discriminatie gesproken.
De kerk heeft een taak t.a.v. de politiek en de politici. Politici neigen tot het compromis, het haalbare. De kerk moet het principe stellen en de concrete uitwerking niet schuwen. Een goed voorbeeld hoe dat kan werken is het anti-kraakrapport van de Raad van Kerken. Door een grondig onderzoek van de leegstand en speculatiezucht, de positie van krakers en het woningprobleem in de steden heeft de Raad kunnen bewerken, dat bij veel politici en andere betrokkenen de schellen van de ogen zijn gevallen. Hopelijk komt de anti-kraakwet er nu niet, maar wel een wet tegen de leegstand.
Meer en regelmatig contact is nodig tussen politici en kerkleden, die met samenlevingsvraagstukken bezig zijn. Ik denk aan het evangelisch politiek beraad, zoals wijlen Bruins Slot dat voorstond, en dat wij enkele malen rondom de Nieuwe Levensstijl activiteiten van de Raad van kerken mochten hebben. Dáár werd serieus op de centrale vragen van onze tijd ingegaan. Ik hoop dat het spoedig weer hervat wordt.
Verder wens ik u een goede en gezegende vakantie.

C. H. Koetsier

Vakantiebrief

Dr. E. H. van Olst

Dr. E. H. van Olst, 41 jaar, lector bij de vakgroep functie- en methodenleer, sectie fysiologische psychologie van de VU te Amsterdam. Hij is tevens voorzitter van de doelstellingencommissie van de VU.

Nieuwkoop, juni 1978.

Het is geen eenvoudige zaak om kort en bondig aan te geven wat mij beweegt en bezighoudt. Maar de gedachten die tot uw verzoek hebben geleid zijn mij sympathiek en daarom zet ik mij tot schrijven. Eerst een enkele opmerking ter introductie van mijzelf.

Opgegroeid in een gereformeerd milieu ben ik uiteindelijk overtuigd christen geworden, zij het ook met grote reserves ten aanzien van vele 'christelijkheden'. Wat mij duidelijk is geworden is dat de christelijke gemeente de opdracht heeft 'kopgroep' van een nieuwe wereld te zijn, proeftuin van het Koninkrijk. Juist op dit punt heeft de christelijke politiek mij vaak teleurgesteld, vond ik bij herhaling meer aansluiting bij het democratisch socialisme.

Het lijkt mij noodzakelijk dat christenen zichzelf de vraag moeten blijven stellen, waarom in de westerse (christelijke!) cultuurkring zoveel angst, liefdeloosheid en onrecht konden (en kunnen) heersen. In het verleden is dit probleem meerdere malen aan de orde geweest. Wie kent niet het verzet van Renaissance en Reformatie tegen de 'duistere middeleeuwen'? En het ideaal van de Verlichting dat het heldere verstand de duisternis in het menselijk bestaan zou verdrijven? Velen hebben het heil van de wetenschap verwacht, maar de wetenschap heeft niet aan de verwachtingen beantwoord. Wetenschap en technologie worden in onze dagen zelfs als een bedreiging ervaren.

De situatie waarin wij verkeren is waarlijk niet eenvoudig. De redactie van ARS constateert dat er wel veel gepraat wordt over de huidige problemen, maar dat tegelijkertijd de politieke sprakeloosheid opvallend is. Dat is niet zo vreemd, want het gaat om zaken die dieper liggen dan de politieke problemen. In velerlei opzicht worden we hardhandig gedwongen tot grondige heroriëntatie. Diverse zaken die we tijden lang voor christelijke waarden en waarheden hebben versleten, lijken van een dubieuze herkomst te zijn.

De bekende psycholoog C. G. Jung heeft eens gezegd dat de Europese mens slechts aan de buitenkant gekerstend is, maar dat in het onbewuste de archaïsche goden nog volop heersen. Hij kon wel eens gelijk hebben. Het lijkt mij dan ook onjuist te menen dat de secularisatie een van de belangrijkste oorzaken van de huidige problemen zou zijn. Anders gezegd, met 'Ongeloof en Revolutie' van Groen van Prinsterer komen we er niet uit. Zeker, er is sprake van secularisatie, maar in dit proces is het christendom zelf de belangrijkste factor geweest. Kennelijk zijn we bij herhaling de draad kwijtgeraakt. Wat mij nu bezighoudt is de vraag welke wissels het christelijk denken gepasseerd is, waar en wanneer verkeerde wegen werden ingeslagen. Om het rechte zicht op de toekomst te krijgen zullen we eerst het spoor terug moeten volgen. Nu is een 'vakantiebrief' niet de plaats voor uitvoerige historische beschouwingen, daarom slechts een enkele opmerking hierover.

In onze westerse benadering, bij christenen en niet-christenen, valt op dat het logisch-analytische denken een overheersende positie is gaan innemen; het is een karakteristiek van onze cultuur geworden. Niet dat dit soort denken op zichzelf slecht zou zijn — we hebben er zeer veel aan te danken — maar wel heeft de eenzijdige ontwikkeling daarvan een vervreemding van diepere lagen van ons bestaan tot gevolg gehad. Reeds vroeg heeft zich binnen het christendom een proces van verintellectualisering ingezet dat gaandeweg sterker werd en onze cultuur gestempeld heeft.

Werd het christelijk geloof aanvankelijk getypeerd als een weg ten leven, allengs kwam het accent te vallen op 'het kennen der waarheid'. Vormden denken en doen in de joods-christelijke traditie aanvankelijk een eenheid, steeds meer werden het aparte grootheden die naast elkaar kwamen te staan. (De problemen in de loop der tijden rondom de interpretatie van de Bergrede bijv. vormen hier een typische illustratie van, evenals het huidige spreken in termen van horizontaal en verticaal).
De toenemende verzelfstandiging van het ratio-

nele denken en het opkomend individualisme hebben er uiteindelijk toe geleid dat het denken het hoogste kenmerk van de mens werd. De gevolgen zijn niet uitgebleven (de vitale *en* de religieuze gevoelens), van fantasie en verbeelding hebben een verscheurde mens opgeleverd, vervreemd van zichzelf, gedreven vaak door angst.

Waar het mij nu om gaat is dit. Voor er over een christelijke politiek gesproken kan worden (en er zijn mensen die verlangend uitzien naar een ware christelijke politiek, niet gekomen om te heersen, maar om te dienen) zal er eerst helderheid moeten komen over de vraag wat in het nieuwe leven in bijbelse zin richtinggevend is. Jaren geleden merkte Kraemer (de zendingsman) reeds op dat de meeste christenen niet meer weten waar het in het christendom over gaat. Wanneer we het bijbelse abc niet kunnen spellen kunnen we de christelijke politiek wel vergeten. Dat betekent wel dat we op een andere manier met de bijbel moeten omgaan dan veelal onder ons gebruikelijk was.

Het bovenbeschreven westerse mensbeeld is niet aan onze bijbelinterpretatie voorbijgegaan! Juist daarom is de bijbel voor veel mensen zo weinigzeggend geworden. Heroriëntatie is moeilijk, ik weet het uit ervaring, maar wie eenmaal het leerhuis is binnengegaan gaat nieuwe perspectieven zien.

Er zijn tekenen van hoop, er worden pogingen gedaan het spoor terug te volgen om de toekomst tegemoet te kunnen treden. Het lijkt mij noodzakelijk dat christelijke politici zich hierdoor laten inspireren. Dit kan in het persoonlijke vlak, maar nog beter lijkt mij goed en geregeld overleg met de raad van kerken (nationaal en internationaal) over de vragen van oorlog en vrede, over een rechtvaardige samenleving, nieuwe levensstijl, want wij zijn geroepen de aarde bewoonbaar, het leven leefbaar te maken.
Met hartelijke groeten,

E. H. van Olst

Vakantiebrief

Ds. A. D. H. Roscam Abbing

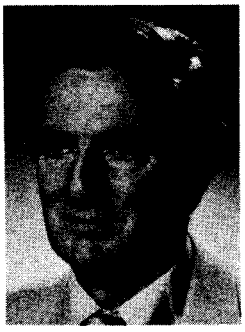

Ds. A. D. H. Roscam Abbing (1924) is docent aan het seminarie van de Nederlandse Hervormde Kerk te Driebergen.

Lunteren, juni 1978

Een vakantiebrief naar de lezers van dit blad over 'wat mij beweegt om de dingen te doen die ik doe' of 'anders gezegd over wat voor mij kernkwesties zijn waar het de komende jaren om gaat en waar de politiek zich rekenschap van moet geven'. Aldus de onverwachte brief en vraag van de redactie, waar ik, hoewel zelf niet kiezend voor een christelijke politieke partijvorming, graag op in ga met: één hoofdlijn, een paar kleine bezigheden, en een wensje:

Centraal staat voor mij het woord van Jezus (o.a. te lezen in het evangelie naar Markus 8:35) over het behouden en het verliezen van het leven. Dat houdt, hoe redelijk je de levensvragen ook benadert, een irrationeel element in. Bijv. geconfronteerd met veiligheids- en overlevingsvragen, en de daarbij adequaat geachte verdedigings- en conditiemaatregelen, blijft de naam van Christus Jezus, en Zijn evangelie irrationeel, en daarmee kritisch vragen om gezag, om gehoor en navolging.

Op de vraag: wat is nu de moeite waard om je energie in te steken, ook een actuele vraag voor a.s. schoolverlaters, is mijn antwoord: de kerk en de staat, en de wetenschap.

En met name de kerk en de staat lijken mij werkterreinen waar voortdurend de vertaalvraag, de botsing met dit kritische irrationele element aan de orde is, en degeen die er in bezig is zélf steeds onder schot ligt. Het terrein van de wetenschap kent deze betrokkenheid niet zo direct, al konden juist op het terrein van de uitbreiding van wat er kan, de gewetensconflicten nog wel eens veel heviger en persoonlijker aankomen.

Ik houd me bezig op het terrein van de kerk. Ik schrijf over een paar kleine bezigheden, waarbij de hoofdlijn van behouden of verliezen van het leven naar mijn mening zich aftekent, en die exemplarisch zijn voor alle organisatie, die te maken heeft met een achterban. Moed het eigen leven te verliezen, zou er in kunnen bestaan moed de eigen achterban te verliezen.

Als docent en gespreksleider aan het seminarie van de Nederlands Hervormde Kerk ligt mijn taak o.a. in het bevorderen dat predikanten naar elkaar, en tezamen naar het evangelie luisteren. Dus naar de vraag: welk gezag heeft Jezus in ons leven, zoals we dit nu in onze betrekkingen, in familie en vrienden, in gezin en buurt leven. Zoals we dit nu in deze kerk, in haar gemeenten en vergaderingen, in dit land met zijn bondgenootschappen met andere landen leven.
Eén van de kleine bezigheden daarbij is de preekbespreking. En daarbij ook altijd de vraag naar politieke prediking. Daarvoor bestaat er in grote delen van onze kerk een soort watervrees. Ik tracht het gesprek daarover, aansluitend waar de deelnemers zich naar hun eigen uitingen bevinden, verder te brengen. Daarbij blijkt steeds een angst om de gemeente, het gehoor, de achterban, de eigen kring, te verliezen. Deze veronderstelde gemeente beheerst, min of meer aan de voorganger bewust, de selectie van zijn preekstof en woordkeus.

Voor de kerk in haar geheel geldt hetzelfde. Zij kan zich als grote kerk, d.w.z. met vele uiteenlopende inzichten, niet veroorloven haar bestaan door onevenwichtig spreken in de waagschaal te stellen. Die prudentie valt onder de kritiek van het bovengenoemde irrationele element. Het is een stap vooruit als wij zo over Christus leren te preken dat het daarmee over onszelf én over onze wijze van samenleven gaat. Daarvoor kunnen we nog meer kennis van onszelf en onze manier van samenleven gebruiken, dan onze deur binnenkomt.

Een andere kleine bezigheid is de bespreking van pastorale ervaringen. Daarbij treft het dat uit pastorale overwegingen conflicten niet uitgevochten maar vermeden worden. Pastoraal krijgt dan de betekenis van 'ontziend'. Er blijkt bij analyse een net van afhankelijkheden te bestaan waar de pastor in kwestie deel van uitmaakt, waarbinnen het uitvechten van het conflict verboden lijkt te zijn. Zo wordt bijv. de vrouw in het ambt door een deel in onze kerk afgewezen.

Daarmee is de visie op de rol van man en vrouw in onze manier van samenleven verbonden. Doordat er onder de deelnemers aan het seminarie steeds een paar vrouwelijke predikanten zijn, en doordat het groepsgewijs gedurende enige weken samen werken een nieuw net van afhankelijkheden tussen de deelnemers weeft, ontstaat er een loyaliteitsconflict voor die deelnemers die van huis uit 'nee' zeggen tegen de vrouw in het ambt, maar in de groep 'ja' zeggen tegen hun collega-predikante.
De oplossing van dit conflict, als het niet langer doodgezwegen kan worden, wordt gezocht in een scheiding van ambtelijk en persoonlijk optreden. Bij het te voeren ambtelijk beleid mag niet persoonlijk geïnterpreteerd worden. De collegiale handdruk kan niet in de kerkdienst gegeven worden. De polarisatie is een poging het loyaliteitsconflict, met behoud van eigen leven, te vermijden, en kan alleen tegengegaan worden door de loyaliteiten die tegenstrijdig beleefd worden, niet op te zeggen, maar te verstevigen.
Er blijkt dan een dimensie aan het verliezen van eigen leven te zitten, die niet binnen de menselijke macht ligt, maar waar 'christenen' elkaar toch op kunnen ontvangen, vanwege het vermoeden dat de Naam en het Evangelie van Jezus Christus die toekomst geeft.
En het wensje: een paar autoloze zondagen per jaar.

A. D. H. Roscam Abbing

Mevr. T. Bot-van Gijzen te Purmerend voert het huishouden voor 5 personen en is actief in ARP- en CDA-verband. Zij is o.m. lid van de redactie van Nederlandse Gedachten en van het CDA vrouwencomité.

Purmerend, juli 1978

Ieder vogeltje zingt zoals het gebekt is.
'Samen verantwoordelijk' en 'niet bij brood alleen' zijn de herkenningsmelodieën van het CDA. Herkenningsmelodieën die iets te zeggen hebben. De leuzen zijn goed gekozen. Ieder mens is, als individu en gemeenschapswezen geroepen naar vermogen verantwoordelijkheid te dragen. Geen afschuifsysteem naar de overheid, geen vrijheid tot het onbeperkt voorrang verlenen aan individuele rechten en belangen.
Mensen hebben elkaar nodig en met elkaar zijn we verantwoordelijk voor het geheel. Een verantwoordelijkheid die verder strekt dan de zorg voor het dagelijks brood.

De gemengde koren van de ARP, CHU en KVP hebben er goed op geoefend. Ieder kan zich vinden in de tekst, alleen de melodie geeft nog wat problemen. Niet ieder zingt in de juiste maat, er klinken nog wat dissonanten, maar al met al begint het op iets te lijken. Het koor groeit, nieuwe leden melden zich aan.
Liedjes die iets te zeggen hebben over de mens, zijn in de politiek weer eens iets anders dan de Internationale van de PvdA, de idealistische songs van de PPR, de protestsongs van de PSP of het commerciële gezang van de VVD.
Het succes van het CDA-koor is zo groot, dat langzamerhand wel eens aan uitbreiding van het repertoire gedacht kan worden. De bekende liedjes zijn heel mooi natuurlijk, geen kwaad woord erover, maar er zou nog een couplet aan moeten worden toegevoegd. Een couplet dat in een paar woorden weergeeft waarvoor mensen verantwoordelijkheid dragen en waarom brood alleen niet voldoende is.

Wat zou u denken van 'macht voor recht'?
Een politieke partij zonder streven naar macht is ondenkbaar. En wie zou beter macht kunnen worden toevertrouwd dan het CDA?
De opvattingen die daar over macht gelden zijn zo mooi dat iedere politieke partij er een voorbeeld aan kan nemen. Macht om het recht te dienen, dat is andere praat dan macht om te heersen, zoals je bij de PvdA nogal eens tegenkomt.
'Macht voor recht' dus. 't Klinkt goed in ieder geval. Laten we het maar eens proberen.
Ons gevoel voor recht is behoorlijk ontwikkeld en de rechtsstaatgedachte spreekt aan. Het beeld van Vrouwe Justitia met de weegschaal in haar hand is er een treffend symbool van. Recht is evenwicht. Evenwicht tussen belangen. Handhaving van het gezag. Loon naar werken. Bestraffing van misdadigers. Zeker stellen van bezittingen. Veiligheid voor de natie.
Politici weten ervan mee te praten hoe moeilijk het is belangen op een eerlijke manier tegen elkaar af te wegen. Ga er maar aan staan in een tijd van bezuinigingen. Het CDA heeft het er druk mee.

Wel moeten we ervoor oppassen dit jongleren met belangen te gemakkelijk te voorzien van het etiket christelijk.
Het is altijd oppassen geblazen bij het gebruik van grote woorden. 't Schijnt dat niet ieder er hetzelfde bij denkt.
Ook theologen zijn zich sinds een aantal jaren pijnlijk bewust van de erfenis die de Grieken en Romeinen ons hebben nagelaten, een erfenis die zo diep in ons theologisch denken is doorgedrongen, dat velen zich er op geen manier van bewust zijn dat hun geestelijke bezittingen afkomstig zijn van verschillende voorouders. Recht gebaseerd op evenwicht schijnt vanuit een bijbels standpunt niet zo'n vanzelfsprekende zaak te zijn. Bijbels recht is gekoppeld aan vrede. Recht en vrede, einddoel van de wereld, belofte van God, opdracht voor de mensen.

Recht en vrede: Geen mensen die in de verdrukking zitten, geen milieuverpesting, geen angst, geen eenzaamheid, geen nationale grenzen, geen rechtse, linkse of staatsterreur. Recht voor rechtelozen. Harmonie en verzoening. Welvaart en welzijn voor iedereen. Vrijheid, gelijkheid, broeder- en zusterschap die geen grenzen kent.
Tegen dit beeld steekt Vrouwe Justitia wel erg mager af.

'Macht voor recht', laten we de leus maar snel toevoegen aan het CDA-repertoire.

Alleen ... 't is de vraag of de gedachten van theologen al voldoende zijn doorgedrongen. Hun geluid is weliswaar niet helemaal nieuw, de Profeten in de bijbel spraken er b.v. ook al over, maar 't zou wel nieuw zijn als deze geluiden massale weerklank vonden.
Voor bijbelse gerechtigheid is de wereld nog nooit warm gelopen. 't Veronderstelt een manier van denken en handelen die haaks staat op het eigenbelang, dat soms zeer gerechtvaardigd schijnt.
Geen evenwicht van belangen maar voorrang voor de belangen van hen die het op eigen kracht niet redden.

Vreemd eigenlijk dat het CDA zoveel kiezers trekt. 't Is wel goed natuurlijk, zeer goed zelfs, samen verantwoordelijk voor een maatschappij waarin de bijbelse gerechtigheid gestalte krijgt, maar toch ... er klopt iets niet helemaal.
Zouden we elkaar binnen en buiten het CDA wel goed begrijpen?

Het gaat niet goed met de economie, de welvaartkoek is verdeeld, agressie geweld en zedeloosheid nemen toe. De tijd dat de grote wereldproblemen mensen in beroering bracht lijkt voorbij. Meer dan in de jaren '60 is er de roep om rust, veiligheid en zekerheid.
Het veiligstellen van het gerechtvaardigde eigenbelang brengt hele bevolkingsgroepen in beweging. Wel begrijpelijk natuurlijk, maar toch ...

Heeft dit alles te maken met het realiseren van recht naar bijbelse normen of zijn we met z'n allen bezig van Vrouwe Justitia een schijnheilige te maken?

mevr. T. Bot-van Gijzen

Vakantiebrief

Prof. dr. H. Berkhof

Prof. dr. H. Berkhof (1914) is hoogleraar vanwege de Ned. Hervormde Kerk in de dogmatiek en bijbelse theologie aan de R.U. te Leiden. De heer Berkhof is voorzitter van de Raad van Kerken.

Oegstgeest, juni 1978

Als ik bij dezen een 'vakantiebrief' schrijf, is dat niet omdat ik dat makkelijk kan, maar omdat ik het idee zo aansprekend vind. Midden in de drukte moet een mens zichzelf telkens weer eens kritisch interviewen over zijn motieven, perspectieven en prioriteiten. En als een aantal mensen elkaar hun resultaten laten lezen, moet dat helpen om elkaar menselijker te bekijken en te behandelen en hopelijk ook om samen een stapje verder te komen.

AR-Staatkunde heeft een uitgesproken politieke invalshoek. Ze weten daar, dat de politiek haar dienaren resp. slaven gemakkelijk opsluit in een in-wereldje, waar men wel òver de hele maatschappij spreekt, maar dan er over héén, omdat men met sjablonen gaat werken: de arbeiders, de jongeren, de Molukkers, de ondernemers, enz. Dat gevaar bestaat bij èlke positie die men in de maatschappij inneemt. De politici mogen en moeten dus onze brieven kritisch lezen. Tenslotte moeten ze zelf weer beslissen, wat het zwaarst weegt. Maar ze willen gelukkig eerst naar velen luisteren.

Mijn beperking is, dat ik een kerkelijk mens ben. Ik heb mijn krachten geïnvesteerd in dit soort instituut. Dat heb ik nooit introvert bedoeld. Ik leef bij het woord uit Jacobus 1:18: 'Naar zijn raadsbesluit heeft Hij (God) ons voortgebracht door het woord van de waarheid, om in zekere zin eerstelingen te zijn onder zijn schepselen'.

Er moeten mensen zijn die op het leven en de geschiedenis vooruit willen lopen, omdat ze de richting van de Toekomst kennen. Kerk-zijn is dus mede een politieke zaak. Mijn grote aanvechting en zorg is, dat de kerken zoveel vaker als laatstelingen hebben gefungeerd dan als eerstelingen. Dat zou dan reden zijn om er geen energie meer in te investeren. Maar er is geen andere instelling in de cultuur die zich op een vergelijkbare wijze aan een te hoge opdracht wil laten meten. In de kerk is het niet-vanzelfsprekende (Van Peursen) bespreekbaar, en proberen sommigen het ook nog haalbaar te maken.

Ik moet zorgen dat ik daarbij ben. Zonder dit moeizame en tegendraadse bedrijf zie ik de vaart en de muziek uit de maatschappij verdwijnen. Maar het aanbod dat de kerk aan de politici doet, heeft in eerste instantie niet veel met vaart en muziek te doen. In de kerk hoor je van een 'verlóren wereld'. Daardoor word je argwanend tegenover de menselijke strevingen en pessimistisch over de resultaten. Je loopt in de kerk een enorme dosis cultuurkritiek op (wat omvattender is en dieper gaat dan de sociaal-economisch bepaalde 'maatschappijkritiek'). Vroeger richtte die kritiek zich bijna alleen op het persoonlijke leven en zijn kleinschalige verbanden. Tegenwoordig richt ze zich, tenminste in officiëlere uitspraken, op de grootschalige realiteiten van discriminatie, bewapening en uitbuiting. De kerkleden zijn daarover onderling erg verdeeld. De één ligt wakker van de hedendaagse sexuele moraal, de ander van het militair-industrieel complex. Ik denk dat die beide plus vele andere verschijnselen één wortel hebben: onze drang tot emancipatieve bevrijding. En die schijnt ieder mooi te vinden of minstens te gedogen.

In de kerk behoort men meer over zelfverloochening dan over zelfbevrijding te spreken (mìjn zèlfverloochening ter bevrijding van ànderen). En niet alleen te spréken natuurlijk. Hier moet het eersteling-zijn van de kerk uitkomen. Politici weten dat we met onze gulzige jacht naar meer en meer, vastlopen. Welke groepen durven de eerste offers te brengen? Laten ze zich door de kerken gesteund mogen weten.
Hieruit blijkt al, dat het cultuurpessimisme van de kerk iets anders is dan dat van talloze vooral jongere medemensen die het steeds minder 'zien zitten'. Zij zien meestal ook de kerk niet zitten, maar de kerk behoorde hen wel te zien zitten — zowel om aan hun vertwijfeling steun te geven naar de politici toe, als ook om hun vertwijfeling tegen te gaan. Want dat is ook zoiets van dat eersteling-zijn van de kerk: ze ziet het niet zitten (om de zonde), maar ze laat het er toch niet bij zitten (om de verlossing).
De grote namen 'Jezus Christus' en 'de Heilige Geest' zijn de garanties dat God zelf er aan gaat

staan. Wie daarop durft te wedden, ziet èn krijgt 'zin' in het leven.

'Wedden' is een raar woord. Het is hier een schuilnaam voor het bijbelse 'geloven'. Het is een combinatie van passiviteit en activiteit. Dat is het heerlijke van het geloof: God doet het zelf, en toch mag en moet ik meedoen. Maar dat schept wel een spanning, waaruit velen weglopen. Òf men redeneert: God doet het wel, ik kan er echt niets aan doen; òf: God draagt míj op om het te doen. Je krijgt dan twee groepen die elkaar allerlei — ook politieke — verwijten doen; maar beiden scheiden wat God heeft samengevoegd.

Als ik het Evangelie een beetje begrijp, hoef ik beslist niet op een innerlijke en uiterlijke vooruitgang van de mensheid te rekenen. Als het koninkrijk van God komt, zullen we er allen even vreemd bij staan te kijken als de leerlingen deden bij de verschijningen van de opgestane Jezus. Het is ook politiek belangrijk om dit te bedenken: het overspannen idealisme en utopisme heeft vaak meer kapot gemaakt dan tot stand gebracht. Onze roeping is veel bescheidener: de wereld in stand houden, laten overleven, haar leefbaarheid bewaken, haar zuchten en lijden verminderen. Dit is een voorlopige en een zondige wereld. Wij mensen moeten die 'naar haar einde helpen'. Betekent dat: Gods water over Gods akker laten lopen? Precies het tegendeel! Als wij niets doen, gaat de wereld hollend achteruit, dan overstromen ons de duistere wateren van de chaotische oervloed uit Genesis 1:2. Wie de wereld in stand wil houden zal rusteloos Gòds water over die akker moeten laten lopen, opdat er wat aan menselijkheid en mede-menselijkheid groeien kan. Maar als je één gat hebt gedempt, valt er weer een ander. Want het gat is de natuurlijke orde van de dingen in een zondige wereld. Wie de wereld conserveren wil, moet haar voortdurend veranderen.

Ik denk, dat je het Evangelie erg nodig hebt, om bij dit zware nooit eindigende werk niet te vertwijfelen. Anders sla je van idealisme in pessimisme en van utopisme in passiviteit om. Of je kabbelt voort op een overzichtelijk ideologietje — zolang als dat gaat.

Tenslotte zou de kerk in Nederland voor de politici ook iets moeten kunnen betekenen als eersteling door de wijze waarop ze vanuit de eenheid van het geloof een pluriformiteit van visies mogelijk maakt, en zelfs complementair en operationeel maakt. Ik ben nog steeds niet bekomen van de schrik over de mislukte kabinetsformatie van mei tot november 1977. Terwijl toch ook hier een duidelijke 'geloofseenheid' bestond: de erkenning van de democratie en haar eisen voor het heden. Ziet men dan niet, dat men door zijn onmacht en onwil voor velen de grondslag van ons samenleven ongeloofwaardig maakt? Worden wij zo geen wegbereiders van een nieuw fascisme?
(Nee, niet direct; de zonden der vaderen worden pas bezocht als ze op het kerkhof liggen).

Nederland bestaat nu eenmaal uit minstens drie mentaliteiten: de koopman, de dominee en de arbeider. Geen van drieën krijgt de andere op de knieën. Elk kan alleen overleven in een samenoverleven. Het compromis is Nederland op het lijf geschreven. Dat hindert niets, zolang (zoals in de oorlog bleek) het gemeenschappelijke de verschillen verre overtreft.
Ik zou zo graag willen, dat de kerken aan de wereld van de politiek voorleefden, hoe je zonder elkaar tekort te doen, bij grote verschillen toch één lichaam kunt vormen. Maar hoeveel brengen wij daarvan terecht?

Ik zie dat ik maar moet ophouden met naar de wereld van de politiek toe te spreken, om me weer naar mijn eigen wereld van de kerk te wenden.

H. Berkhof

Vakantiebrief

Mevr. C. H. Evenhuis-van Essen

Mevr. C. H. Evenhuis-van Essen te Amsterdam, 56 jaar, is ruim een jaar lid van de Tweede Kamer voor het CDA. Daarvoor was zij zeer actief in de vrouwenbeweging.

Amsterdam, juli 1978

Politieke macht is gevaarlijk,
politieke onmacht is nog gevaarlijker,
politiek evenwicht, waarin rekening gehouden wordt met de ander, geeft de meeste waarborgen voor een leefbare samenleving, maar is zelden spectaculair.

Vlak vóór het zomerreces van de Tweede Kamer met de zware debatten over Urenco net achter de rug, een ombuigingsnota in de brievenbus, is het beslist geen makkelijke opgave om je serieus af te vragen waarom je dit politieke werk eigenlijk doet. Toch werd die vraag mij gesteld door de redactie!
In die spannende dagen heb je nl. maar één gedachte, hoe redden wij het met elkaar zonder aan ons geweten en ons program afbreuk te doen.

Het lijkt mij daarom zinnig eens op zelfonderzoek uit te gaan en eens te kijken waarom en hoe je tot een politieke partij-opstelling komt en hoe je die verder binnen de politieke mogelijkheden tot uitdrukking brengt.

'Alles is politiek' is een bekende kreet en die kreet gebruiken wij dan ook driftig op alle politieke bijeenkomsten. Hopelijk maakt het indruk, maar toch heb ik het gevoel dat de meeste mensen, na hun snuifje politiek, weer rustig aan de koffie gaan. Die kreet 'alles is politiek' is al heel oud en zo vond ook ik, toen ik tot de jaren des onderscheids gekomen was, dat ik lid behoorde te zijn van een politieke partij. Maar welke?

Niet alleen een program spreekt je aan, maar ook de geest, waarin men met elkaar om gaat. Je ziet dan ook bij politieke partijen dat de herkenning met mensen, waarmee je eenzelfde basis hebt, een belangrijke factor is. Mensen, die het altijd met elkaar eens zijn, doen griezelig aan. Mensen, die vanuit eenzelfde basis zoeken naar een gezamenlijke noemer, dat lijkt mij een normale ontwikkeling. Ik zocht dus ook naar die herkenbaarheid en werd lid van de Christelijk Historische Unie. Wat verwachtte ik daar toen van? Na de oorlog lagen de idealen voor het oprapen, iedereen was vol goede wil en bereid offers te brengen voor die betere maatschappij, waar de politieke punten direct aanwijsbaar waren: werken, wonen, leven in vrijheid en geen oorlog.

Dat er toch oorlogen op andere continenten plaatsvonden, was erg genoeg, maar wij hadden onze idealen voor het stukje Nederland binnen Europa en de idee, dat Europa eenmaal één zou worden, kon ons bijzonder enthousiast maken, zonder dat wij over de directe consequenties diep nadachten.
Directe punten dus en liefst ook direct te verwezenlijken. In de zestiger jaren kwamen veel nieuwe ontwikkelingen aan de orde en juist de politieke partijen deden mee, zoals 'Nieuw Links' en 'Eén Christelijke Partij'. Weer nieuwe idealen, nieuwe wegen en zo te zien direct politiek te vertalen . . .

Maar nu die mensen, die politiek moeten bedrijven. Ze zijn vol van 'hun' programma, vol van verlangen de wereld te verbeteren, de maatschappij te veranderen. Ze houden verkiezingsbijeenkomsten vol leuzen. Na de verkiezingen krijgt de buitenwacht de indruk, dat er een grote stilte valt. Toch is dat niet waar. Het komt alleen bij het publiek zo over, omdat al die aangekondigde veranderingen, verbeteringen enz. niet in één maand te verwezenlijken zijn. Bovendien is al het werk, dat in de politiek gedaan wordt, niet altijd even spectaculair, wèl zinnig en tijdrovend.

De kiezers verlangen de grote feiten, maar is dat rechtvaardig? Wordt er niet juist veel gedaan om de samenleving leefbaarder te maken, maar vindt 'men' dat gewoon en niet opwindend genoeg? Misschien zijn er ook veel zaken, die het publiek eigenlijk *individueel* niet waar wil maken.

Laten wij ons program eens opslaan op blz. 59: ontwikkelingssamenwerking.
Voor ontwikkelingswerk stáán wij en minister

De Koning gelukkig ook, maar wanneer ik lezingen houd over dit onderwerp is de reactie van de toehoorders lang niet zo enthousiast als je wel zou willen. Wat zijn de algemene opmerkingen? 'Hier is ook werkloosheid', 'hoe komen mijn kinderen aan werk', 'al dat geld, is dat nou wel nodig?' enz.
Nee, alles is goed, wanneer het ons goed gaat, maar internationale solidariteit . . . niet zo duidelijk in elk geval. Beginnen wij over de produkten van de ontwikkelingslanden die, zoals in ons program staat, in ruimere mate dan thans vrije toegang op de Europese markt behoren te krijgen — bij voorkeur met toepassing van algemene niet-gebonden preferenties — en zeggen wij dat bevorderd moet worden dat de ontwikkelingslanden hun eigen grondstoffen zelf verwerken, dan wordt er op dat ogenblik bij vele Nederlandse gezinnen aan de noodrem getrokken!

Laten wij eens een ander in het oog springend onderwerp onder de loep nemen, nl. het vreemdelingenbeleid.
Wij zijn van oudsher een gastvrij land, niemand zal dat tegenspreken, maar wat kunnen wij bieden aan vluchtelingen, die om politieke of godsdienstige redenen hun vaderland tijdelijk of voor altijd verlaten, of die nog elders in gevangenissen zitten en hopen via de ambassades op een uitreisvisum? Wanneer je mensen gastvrij opneemt, hebben zij o.m. recht op huisvesting, financiën, les in onze taal, opleiding, begeleiding en werk!

Er zijn op het ogenblik zoveel landen, die de mensenrechten met handen en voeten treden, dat het aantal vluchtelingen navenant is. Onze capaciteit blijft, hoe je het ook weegt en wikt, beperkt. Op de Begroting staat het getal 750. Natuurlijk is daar wel wat beweging in, maar wanneer wij deze mensen 'kansen' willen geven, moeten wij steeds elk geval individueel beoordelen om een zo eerlijk mogelijk beleid te voeren. Maar hoe je het beleid ook voert, voor velen schiet het *principieel* te kort. Echter, hoe dan wel!

Arbeid, een belangrijk hoofdstuk in ons program. Zinvolle arbeid, werkgelegenheid voor ieder mens, jong of oud, man of vrouw. Part-time arbeid, jeugdwerkloosheid, internationale arbeidsverdeling, herverdeling van arbeid, pro-deo arbeid enz. Veelgebruikte woorden, niet alleen door de CDA-politici, maar is men bereid de arbeid te hèrverdelen of wil men alleen korter werken met hetzelfde inkomen? En dan die werkgelegenheid openstellen voor iedereen, ongeacht leeftijd of geslacht?

Ziet u dat door politici *nu* vertaalbaar? Hoe zit het dan met de gehuwde vrouw, die plotseling weer zo geschikt is om thee te schenken voor man en kinderen! In mijn bitterste momenten kan ik alleen maar zeggen: in oorlogen kunnen vrouwen, getrouwd of ongetrouwd, mannen in alles vervangen, ook in zwaar werk. Na de oorlog mogen zij helpen opbouwen en het geslacht 'mens' voortzetten en bij de eerste economische recessie worden zij teruggezet in het huis, binnen de muren waar zij eerst triomfantelijk *uit* gehaald werden, ter wille van diezelfde samenleving! Die vrouw, die door de samenleving bovendien veroordeeld is tot een flat van 3 à 4 kamers, waarin zij met man en 2 à 3 kinderen kan wonen. Alles automatisch en wat blijft er voor haar over nu kinderen jonger zelfstandig wonen en de woonruimte voor enige creativiteit volstrekt onvoldoende mogelijkheden biedt!

Jeugdwerkloosheid; een jeugd, die in de vijftiger en zestiger jaren van harte welkom was voor alle soorten van werk, ervaart *nu* dat er niet meer op hen gewacht wordt. Welk jong mens heeft niet de illusies, dat juist op hem de samenleving zit te wachten? Het 'kostwinnerschap' is plotseling opgepoetst en uit de kast gehaald, er wordt luid verkondigd: 'één kostwinner per gezin' en die kostwinner mag best een vrouw zijn . . . ja, maar 98% is toevallig man.

Hèrverdeling van arbeid, maar wie wil echt inleveren? Overheid, bedrijfsleven? Niemand ontkent, dat de problemen die ermee gemoeid zijn moeilijk zijn, maar waar is de stuurgroep, waar het particulier initiatief? Of is het zo dat de kiezer of de vakbeweging het niet ziet zitten, niet solidair is? Wat kan een politicus dan doen of een politieke partij? Visie genoeg, maar medewerking? Een lichtpuntje is het toestaan van pro-deo werk zonder verlies van sociale uitkering; het woord 'zinvol' krijgt hier een kans en het wordt terecht gebezigd.

Huisvesting, op blz. 154 in ons programma.
Er wordt o.a. gesproken over goede en betaalbare woningen voor de minst-draagkrachtigen. Een uitstekend uitgangspunt. Maar hoeveel mensen wonen in een, voor hun inkomen, tè goedkope woning? De jaren, dat ik lid was van

de Klachtencommissie van de Gemeentelijke Herhuisvesting in Amsterdam drukten mij met mijn neus op deze problemen. Een ander belangrijk punt, kamerverhuur! Nu de jongere mensen eerder zelfstandig willen gaan wonen, neemt het tekort aan kamers steeds toe. Op zichzelf is er niets aan te merken op deze wens naar zelfstandigheid, integendeel, maar stellen de ouders, die hun kind 'ergens' op kamers laten wonen, de leeggekomen ruimte ter beschikking van een kamerzoekende? De grote studentenflats, door ons allen betaald, zijn helaas niet altijd het toonbeeld van blijheid over de verkregen kamer. Ze worden niet altijd even 'zorgvuldig' bewoond.

Misschien vraagt u zich langzamerhand af, of de vermoeidheid van het afgelopen jaar mij zo parten gespeeld heeft, dat er geen optimistisch geluid meer op over kan schieten. Dat is gelukkig niet het geval, maar wat is er wèl aan de hand?
In het begin van mijn verhaal stelde ik, dat kiezers uitkijken naar spectaculaire feiten, zoals Urenco en een Ombuigingsnota. Daar worden door de Pers de krenten uitgepikt, er worden enige bekende politici en de vakbeweging bijgehaald om voor de TV commentaar te leveren en daarna gaat het hooggeëerd publiek met vakantie. Maar heeft u veel gelezen over de moties, die diezelfde donderdag 29 juni aangenomen zijn, t.a.v. o.a. gehandicaptenbeleid en drugbeleid. Hele dagen zijn besteed om met de betreffende groepen van gedachten te wisselen om inzicht te krijgen in de problemen. Vele uren, niet in dagen uit te drukken, om de Openbare Commissievergaderingen voor te bereiden.

Werkelijke vragen van de samenleving zijn moeilijk te peilen en — zoals ik probeerde duidelijk te maken — idealen, als o.a. in het programma opgenomen, moeten worden omgezet in realiteit. Streven naar het meest haalbare dan? Dat klinkt negatief, maar dwingt de kiezer ons daar zelf niet toe? Wie van de kiezers op het CDA, staat achter alle punten van ons programma? En het is bij andere pol. partijen precies hetzelfde!
Het is democratisch om met 'geven en nemen' oplossingen te zoeken, die voor de hele Nederlandse bevolking aanvaardbaar zijn en niet alleen voor een deel van hen! Maar dàt is helaas zelden spectaculair!

Hanske Evenhuis-Van Essen

Vakantiebrief

Hans Bouma

Hans Bouma (1941) is gereformeerd predikant. Hij is docent godsdienst aan de chr. scholengemeenschap te Amsterdam-Oost.

Utrecht, juni 1978

Over tal van kwesties maak ik me zorgen, maar wat me toch verreweg het meest verontrust: de meedogenloze wijze, waarop wij de natuur exploiteren. Systematisch offeren wij de natuur op aan onze menselijke prioriteiten. We voeren gewoon oorlog tegen haar. En het ziet er naar uit, dat we deze oorlog op niet al te lange termijn zullen winnen.

Het verzet, dat de natuur biedt, wordt steeds zwakker. Op een reeks zeer vitale punten is ze reeds definitief verslagen. Maar wat een trieste overwinnaars zullen we straks zijn! Want het verlies van de natuur zal uiteindelijk ook óns verlies inhouden. Onze triomf komt neer op onze ondergang. Alsof we immers zónder de natuur konden! Tot in alle hoeken en gaten van ons fysieke, psychische en sociale bestaan zijn we compleet afhankelijk van haar. Vernietiging van de natuur is ook, en niet weinig, zelfvernietiging. Ecocide is óók genocide.

Enkel al uit welbegrepen eigenbelang zouden we de natuur tot het uiterste moeten ontzien. Wie sloopt nu het huis, waarin hij woont, terwijl er vooralsnog geen tweede huis beschikbaar is? Wie jaagt er nu terwille van een kortstondige zogenaamde 'welvaart' een volstrekt onvervangbaar kapitaal door? We lijken wel krankzinnig. Nog nooit zijn we zo irrationeel bezig geweest. Maar dat we met de liquidatie van de natuur ons eigen graf graven, is nog niet het allerergste. Groter dan het drama van ónze verdwijning is het drama van de verdwijnende natuur zélf. Hoeveel de natuur ook voor ons betekent, ze betekent oneindig veel méér.

Behalve aan ons, verleent zij ook onderdak aan talloze ándere schepselen. Ook de dieren slepen wij in onze val mee. Honderden soorten zijn ons al voorgegaan. Sinds het begin van de achttiende eeuw hebben maar liefst 480 grotere diersoorten het veld moeten ruimen.

Ondertussen doen we de natuur nog te kort, wanneer we haar louter beschouwen als een onderkomen van mensen en dieren. De natuur is meer dan een woonplaats. Ze is vóór alles een lichaam. Een geniaal gecomponeerd, hoogst mysterieus lichaam met een eigen integriteit. De natuur ademt voelbaar, heeft een intrinsieke waarde, is — belijden Joden en Christenen — de 'schepping van God'. Ze mag er zijn, zomaar, heeft zonder meer recht van bestaan, is, eenvoudig vanwege haar eigen kwaliteit, van het allergrootste gewicht.

Maar in mateloze arrogantie leven wij aan dit alles voorbij. Welke belangen wij ook in onze overwegingen betrekken, niet de belangen van de natuur. Principieel verdedigen wij de absolute dominantie van de mens. Ons wereldbeeld is antropocentrisch: alles draait om de mens. Om hém is het allemaal begonnen. Hij is de enige, die rechten kan laten gelden. Hij heeft een onaantastbare monopoliepositie.
Het is huiveringwekkend, hoe ziekelijk gefixeerd we zijn op onszelf. We lijden aan een hoogst ernstige kwaal: menseritis of speciesisme. De laatste term is van de Australische filosoof Peter Singer (bekend door zijn magistrale boek 'Pro mens, pro dier') en duidt de monomanie aan, waarmee wij onze eigen soort (species) verheerlijken.

De natuur heeft in ons speciesistische concept een structureel ondergeschikte functie. Op zichzelf heeft zij geen enkele waarde. Ze telt alleen mee, wanneer ze het alles beheersende belang van de méns dient. Haar relevantie wordt bepaald door haar (meestal economische) bruikbaarheid.

Het hoeft ons niet te verbazen, dat het in de politiek even antropocentrisch toegaat als in de hele samenleving. Iedere democratisch georganiseerde samenleving ontvangt nu eenmaal de politiek, die zij verdient. Het is daarom ook niet juist, speciaal onze politici verantwoordelijk te stellen voor de aangerichte vernielingen in de natuur. Zoals het ook niet juist zou zijn vooral van hén een mentaliteit en inspiratie te verwachten, die het alom woedende antropocentrisme doorbreken. Als het goed is, dansen onze

politici naar ónze pijpen. Wie het graag anders zou willen hebben, vraagt in feite om een dictatuur. Zolang wij aan materiële welstand, werkgelegenheid en economische (d.w.z. productie-) groei de voorkeur blijven geven bóven natuur- en milieubehoud, kunnen we rekenen op een politiek, die de natuur (en daarmee onze meest primaire overlevingsvoorwaarde) blíjft aantasten en verwoesten. Zodra we daarentegen duidelijk en volhardend laten merken, dat natuur- en milieubehoud ons bóven alles gaan, krijgen we te maken met een politiek, die dáár de accenten op legt. Het hangt er maar van af wat wíj samen willen. We hebben het maar voor het zeggen.

We bevinden ons in een hachelijke situatie. Ecologisch (zo u wilt: zakelijk of milieu-technisch) gezien, hadden we al lang een andere koers moeten inslaan. Zo'n 7, 8 jaar geleden, na de publikatie van het Eerste Rapport aan de Club van Rome, 'Grenzen aan de groei', leek het er even op, dat we de ernst van de toestand werkelijk inzagen. Maar we zijn de eerste schrik inmiddels al weer te boven en nijvere promovendi (dr. Thissen, Eindhoven) strijken de laatste rimpels van de ontstane beroering weg door slim aan te tonen, dat het werk van Meadows c.s. allerlei inconsequenties bevat en derhalve niet al te serieus genomen dient te worden. Tussen twee haakjes: opmerkelijk is, hoe kritiekloos praktisch alle dagbladen het betoog van dr. Thissen afdrukten. Zat men soms op deze geruststellende prietpraat te wachten?

Voor degenen, die de trieste realiteit van de natuur- en milieuvernietiging maar niet van zich af kunnen schudden, is het soms om moedeloos van te worden. Alsof er niets aan de hand is, stevenen we onbekommerd voort op de eenmaal ingeslagen weg van het antropocentrisme.

Oude heilige koeien als 'groei', 'vooruitgang' en 'werkgelegenheid' hebben we weer dapper uit de sloot gehaald en we zijn gaarne bereid ook de allerlaatste restjes van de zo schaars geworden natuur aan deze blijkbaar onwrikbare dogma's op te offeren.

Wat mijzelf betreft: ook al zie ik, dat de natuur er hollend op achteruit gaat, dat de ene diersoort na de andere verdwijnt en dat we met ons trotse vooruitgangsgeloof vrijwel aan de rand van de afgrond staan, ik kan, ondanks mijn buien van niet geringe moedeloosheid, er maar niet toe komen de hoop op te geven en mijn woorden en daden van protest achterwege te laten. Hoe gruwelijk zou ik dán verraad plegen aan de natuur — de schepping van God, die, aldus Paulus in Romeinen 8, nog steeds 'met reikhalzend verlangen wacht op het openbaar worden van de zonen Gods' (en zouden dat niet de ware, integere rentmeesters zijn?). En hoe schandalig zou ik zo ook mijn God verraden, die om een onbegrijpelijke reden nog steeds in mij gelooft, zijn beeld en gelijkenis in mij ziet.

In mijn beste momenten droom ik broodnuchter en bijna volmaakt gelukkig de droom van de gerechtigheid: een aarde, waar alles wat adem heeft eindelijk tot z'n recht is gekomen. Op deze droom, op dit visioen (en het is de droom, het is het visioen van mijn God — ere wie ere toekomt) leef ik. Soms ontmoet ik christenen, die dezelfde droom dromen, hetzelfde visioen zien — en ik omhels ze.

Hans Bouma

Vakantiebrief

Ir. J. W. M. van Elderen

Ir. J. W. M. van Elderen, 37 jaar, is directeur van Brabantia te Valkenswaard en lid van het bestuur van het Nederlands Christelijk Werkgeversverbond.

Valkenswaard, juni 1978

In hoeverre is het doelmatig te centraliseren?
Zijn er tegenkrachten als grootschaligheid de menselijkheid bedreigt, worden risico en verantwoordelijkheid door gemakzucht verdrongen?
Tendeert ons soort democratie naar het egoïsme van de meerderheid; waarom begint iemand voor zichzelf?
Is het verdwijnen van het perspectief na dit leven, als maatschappelijk gegeven, de basis voor ons overmatig consumeren?
Waarom heeft de continuïteit het zo moeilijk in concurrentie met consumptie? Wat is de waarde van evenwicht in concurrentie met de waarde van piekervaringen? Waarom en waarvoor leef ik?

Verwonderd om je heen kijken in het drukke mierennest zoals je ons vaderlandse sociaaleconomisch en politiek wereldje toch mag noemen. Ja, dan kom je tot een aantal vragen. Moeiteloos kan elke insider een bladzijde van dit blad vullen met dit soort vragen, elk vol van angst en bezorgdheid.

Ik zit in een situatie waarin ik met mijn neef en mijn broer de direktie overgenomen heb van mijn vader en oom, die dat weer van hun vader overnamen. D.w.z. een familiebedrijf, middelgroot, op de rand van grootschaligheid. Mijn eerste twee acquisitieprojecten zijn echte successen. Het bedrijf loopt goed. Er is volle aandacht voor de zwakke plekken.
Waar maak ik me dan druk over?

Laat ik een voorbeeld nemen. De strijktafel.
Strijktafels zijn bij ons belangrijk. We besteden er aandacht aan en hebben een groeiend aandeel in Europa.
De Europese markt is vrij stabiel en wordt beleverd door vele vaak specialistische bedrijven en bedrijfjes.
Er is nog weinig import van buiten de EEG, o.a. door de bescherming die de vrachtkosten uitoefenen.

Het is duidelijk dat als de grootste vier groeien, mede door grootschaliger aanpak, automatisering, dat dat ten koste gaat van de kleinere.
Het totale aantal mensen dat zijn inkomen verwerft uit de produktie van strijktafels neemt af. Dat is goed, die mensen kunnen dan weer andere taken gaan doen en de wereld is nog niet volmaakt, dus die taken zijn er.
Het gaat om de manier waarop mensen van de ene taak naar de andere worden gebracht; scherpe concurrentie, koude sanering in de branche, leidt ergens tot slachtoffers. Beheersing via het natuurlijk verloop of via het aantrekken van ander werk, kan slachtoffers voorkomen.

Echte beheersing van al die beslissingen van al die eigenwijze ondernemers ergens in Europa is niet mogelijk en zou ook niet goed zijn.
Het zou het evolutionaire proces afbreken, wij zouden niet meer gedwongen zijn ons zorgen over de toekomst te maken. Wij zouden inslapen, niet meer dienstbaar zijn. Wat dan? Overname van de zwakkere broeders? Hoe grootschalig worden wij dan?
Saneren van zo'n zwakke broeder, is dat niet steeds vanuit onze eigen positie. Als je zo'n zwakke broeder in bijv. Italië sterk maakt met diversificatie, komt dan niet een ander bedrijf in problemen, zo ja, wat dan nog.
Waar maak ik me druk over?

Ik erf met broer en zusjes, neven en nichten een familievermogen dat voor het grootste gedeelte voor de financiering van het bedrijf wordt gebruikt.
Welke morele rechten en plichten ontstaan daaruit m.b.t. het instandhouden en laten groeien van dat vermogen t.o.v. die familie, t.o.v. het bedrijf; waar liggen ergens de morele grenzen in het gebruik van middelen om dat vermogen in stand te houden resp. te doen groeien.
Waar maak ik me druk over?

In hoeverre moet ik bezig zijn met de inrichting van onze maatschappij op Europese of wereldschaal, nieuwe economische orde. Of is nu juist een ondernemer verplicht zich te concentreren

op zijn eigen stukje, en dat stukje basis van de samenleving gezond houden. Welke criteria hanteer je bij 'gezond'? Wanneer is je bedrijf gezond?
Waar maak ik me druk over?

Groei ik weg van mijn gezin door me door de werkgeverswereld te laten overspoelen. Is dat jezelf kietelen of engagement?

Door te blijven kijken naar dit mierennest wordt je langzaam wat wijzer. Ga je je eigen belangrijkheid relativeren. Ga je toch uitzien naar verdieping van de dingen die je doet en moet je je dus beperken, leren nee zeggen.
Maar er is een kans aan mij gegeven. Ik pik het niet van mezelf die kans te laten lopen, al barst het van die uitdagingen, teveel voor de paar ondernemers die ermee bezig zijn.
Al is de bedreiging van ons economisch stelsel groot, er is een fundamenteel optimisme in bijna elke ondernemer die je ontmoet. De zuivere beheerder misschien uitgezonderd. Ik hoop op dat optimisme. Ik vertrouw op het vertrouwen dat ik heb.

Als ondernemers duidelijk tegen de politici zeggen:

— dat risicoloos mensen van de wieg tot het graf brengen onmenselijk is;
— dat verantwoording dragen (plichtsbesef) een talent van ieder mens is dat niet in de grond gestopt mag worden door elk besluit een besluit van de gemeenschap te maken;
— dat er nu eenmaal activiteiten, opgezet in het verleden, verloren gaan door faillissementen, door afwijzing door afnemers, door concurrentie uit lage-lonen-landen, enz. en dat daar nieuwe activiteiten tegenover moeten worden gesteld. Pioniers kweek je door opleiding, maar vooral door een klimaat dat het lekker maakt om voor jezelf te beginnen. Niet door alles in een groot web van betweterig geregel van bovenaf te stoppen, dan spreekt die zelfstandigheid ook niet meer zo aan;
— dat organisatie van vertrouwen in een samenwerkingsverband van een groter belang is dan organisatie van wantrouwen;
— dat aanwakkeren van polariseren niet tot een betere maatschappij leidt;
— dat de werkloosheid in Nederland met niet-in-het-arbeidsproces-opgenomen-huisvrouwen een volledig ander gegeven is dan in het ons omringende buitenland. De beroepsbevolking in België is 3.7 milj. bij 10 milj. inwoners. In ons land 4.5 milj. bij 14 milj. inwoners. In Belgische verhoudingen dienen wij dus bijna 700.000 arbeidsplaatsen meer te hebben. De Belgen hebben een hoger inkomen per gezin. Hebben wij meer welzijn?
— dat er aangetoond moet worden dat beheersing van boven een betere oplossing is dan het de bedrijfsgenoten zelf laten uitzoeken binnen randvoorwaarden. Dat sectorbeleid geen panacee is;
— dat de ervaring in de bedrijven is dat het laten zitten van inefficiency in een deel van een organisatie snel in ernstige mate de concurrentiepositie schaadt en dat dat tot spiraalsgewijze afbraak in het bedrijfsleven leidt. Zelfs een trage behandeling van een zieke organisatie kan haar dood tengevolge hebben (vaak het gevolg van de nieuw verzonnen inspraakprocedures).
Ik ben niet tegen verantwoording afleggen t.o.v. medewerkers, aandeelhouders, overheid. Ik vind dat dat professioneel moet gebeuren en dat dit soort controle op uitvoering van beleid achteraf moet gebeuren en nooit de slagvaardigheid van het ondernemershandelen mag doorkruisen. Dan is het mogelijk dat na enige jaren het roer om is. Engeland, Italië en nu ook Spanje laten zien wat er gebeurt als het niet lukt. Studie van deze case histories is voor politici aan te raden.

Tenslotte een opmerking over het tempo waarin veranderingen mogelijk zijn. Hoe lang zou het duren voordat een actief AR-lid zijn gevoelens voor de AR heeft ingeruild voor CDA-gevoelens. Of gebeurt dat niet? zijn pas in de volgende generatie actieve CDA-ers te verwachten?

De politici, de centrales van vakbonden en werkgevers denken dat, als zij iedere paar jaar een andere juridische vorm gaan voorschrijven aan de bedrijven, hieraan ook uitvoering gegeven wordt. Samen met mijn ondernemingsraad heb ik eens hartelijk gelachen over de nieuwe wet OR. Wij laten ons het normaal omgaan met elkaar toch niet door het centrale gedoe voorschrijven. De verwrongen constructie, die vooroverleg OR noemt en OR overlegvergadering, om een politiek compromis te redden, is daarmee toch geen werkelijkheid. Als in een paar

grotere bedrijven de mensen moeizaam met elkaar omgaan (ze kunnen elkaar eigenlijk ook niet kennen) dan hoeft er voor die duizenden situaties waar het lekker op gang aan het komen was toch niet weer een breuk in een evolutielijn te worden verzonnen.

Misschien is het zinnig als politici zich wat zouden oriënteren bij de verschillende typen bedrijven die er zijn voordat er weer nieuwe uitvindingen worden ingevoerd.

Ir. J. W. M. van Elderen

Vakantiebrief

P. van Leeuwen

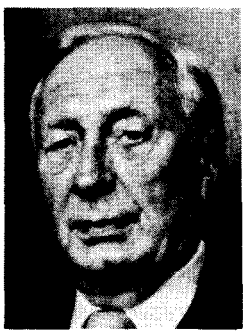

P. van Leeuwen, 74 jaar, is oprichter en thans voorzitter van de raad van bestuur van Buisleeuw BV te Zwijndrecht. De heer Van Leeuwen is voorts maatschappelijk actief geweest in de ARP en is raadslid en wethouder geweest van Zwijndrecht.

Zwijndrecht, juli 1978

Verleden, heden en toekomst van de AR-partij.
Het is de moeite waard om daar, tijdens en na de vakantie, eens bij stil te staan, alhoewel het een moeilijke opgave is wanneer men daarvoor 900 woorden krijgt toegewezen.

Ik moet dus volstaan met enkele vluchtige beschouwingen, die naar ik hoop allen die zich tot de a.r.-beginselen voelen aangetrokken, tot nadenken zullen stemmen en waarbij ieder voor zich maar moet uitmaken of er ten aanzien van de toekomst reden is tot optimisme of pessimisme.

Gedurende een lange reeks van jaren heeft de AR-partij, naast de CHU en de RK Staatspartij een stempel gedrukt op het Nederlandse volk en naar ik meen tot heil van ons land.
Die jaren zijn voorbij omdat deze partijen, om dit lelijke woord eens te gebruiken, geen achterban meer hebben in vergelijking met vroeger jaren, toen er altijd weer vele duizenden gereed stonden om de opengevallen plaatsen in te nemen.
Deze bijzonder gunstige ontwikkeling was mede te danken aan de r.k. jeugdorganisaties, die 'het rijke roomse leven', ook op politiek terrein, op ongekende wijze deden opbloeien.

In niet mindere mate was dit ook het geval met de jeugdorganisaties in de kringen van de N.H. Kerk en — last but not least — met de door ds. J. E. Vonkenberg opgerichte Bond van J.V. op Gereformeerde Grondslag.
Ik heb deze geniale man, wiens naam bijkans in de vergetelheid is verzonken, van mijn zevende tot mijn zeventiende jaar als predikant, maar ook als strijder voor gelijkstelling van het christelijk onderwijs, als voorzitter van de AR-kiesvereniging en wat dies meer zij, mogen meemaken en ben er van overtuigd dat zijn werk gedurende een lange reeks van jaren een stempel heeft gedrukt op de AR-partij, zoals deze zich in de jaren vanaf 1910 tot voor korte tijd heeft ontwikkeld.
Er was steeds voldoende kader beschikbaar om het werk van dr. Abraham Kuyper, jhr. De Savornin Lohman, mr. Jan de Wilde, dr. H. Colijn, Jan Schouten, C. Smeenk en anderen voort te zetten.
Dat gold niet alleen voor de Kamers, maar ook voor de Staten en de Gemeenteraden.

Het verval van de organisaties, die wij als AR ter beschikking hadden, heeft zich na de oorlogsjaren meer en meer geopenbaard.
De AR-kiesverenigingen van nu zijn slechts een schaduw van hetgeen zij vroeger waren en dat geldt ook voor andere organisaties, zoals bijv. de Bond van Meisjesverenigingen op Gereformeerde Grondslag.
Het betreurenswaardige daarbij is dat het kwade steeds het goede overwint!
Tot onze schande bestaat het aantal bezoekers en leden van onze politieke organisaties nu voor een gedeelte uit jongeren met geheel andere ideeën dan waarin wij zijn opgevoed.

Het zijn zij die de vergaderingen bezoeken en als 't ware met sneltreinvaart plaatsnemen in de hogere regionen van de partij en het is mede daaraan te danken dat enige AR-kamerleden zodanig dwarsliggen dat zij het CDA-VVD-kabinet, natuurlijk met behulp van de PvdA, naar huis kunnen sturen en dat daarmee bij iedere gelegenheid wordt gedreigd.
Ik vind deze handelwijze unfair en op de rand van immoreel!

Een tweede factor, die in de toekomst het ledental van de AR c.q. van het CDA parten zal gaan spelen, is het rigoureuze verval van de jeugdverenigingen.
Het ledental van deze verenigingen is bedroevend laag in verhouding tot vroeger jaren, hetgeen niet zo erg zou zijn, wanneer de tijd niet werd verprutst met het behandelen van onderwerpen, die geheel en al liggen buiten de principes van de kring waaruit deze jongens en meisjes voortkomen.
Onderwerpen als Chili, Angola, Zuid-Afrika enz. zijn aan de orde van de dag en door een gevormd 'forum' worden dan de meest eenzijdige conclusies getrokken.
Maar over toestanden en zaken waarin wij werden gepokt en gemazeld nagenoeg geen woord!

Vakantiebrief

P. van Leeuwen

Mede gevolg van het schrikbarend verval van het jeugdwerk en de politieke scholing in de kiesverenigingen is dat er nu al duizenden gezinshoofden zijn, die weliswaar in hun gezin de christelijke levenssfeer handhaven, maar niet bij machte zijn hun kinderen 'in de voorzeide leer te onderwijzen of te doen en te helpen onderwijzen'.

Tegen de vreemde ideeën, de moderne ambities, de discotheekrage en wat dies meer zij, kunnen zij niet meer op, omdat zij veel vergeten zijn of zelfs expressievelijk al datgene waarbij zij zijn opgevoed, overboord hebben gezet.
Er is ook reden voor om ons grote zorgen te maken over de AR vreemde ideeën, die tegenwoordig worden gepropageerd en nagestreefd door sommige 'voorlieden' van het 'Christelijk Nationaal Vakverbond'.
Als voorbeeld diene het enige tijd geleden in Elsevier verschenen artikel van de hand van de heer C. van Dijk, waaruit blijkt dat deze heer 'met als achtergrond de bijbel' de kapitaalverschaffers in de onderneming als 'grondstoffenleveranciers' beschouwt en dat niet langer zij, maar de werknemers wezenlijk bij het bedrijf zijn betrokken.
Als ik dat lees, vraag ik mij af waar het heen moet wanneer dergelijke 'christelijke volksverleiders' het voor het zeggen krijgen.

Een probleem waarmee diegenen, die in het bedrijf, waarin ik nog steeds mag werken, verantwoordelijk zijn voor het aantrekken van personeel, speciaal voor wat betreft de administratieve sector, dreigt zodanige vorm aan te nemen dat het bijkans onoplosbaar wordt.
Schoolverlaters, die door het GAK verplicht worden te solliciteren bij bedrijven, die zich gemeld hebben voor te vervullen vacatures, verschijnen slordig gekleed, geven ontwijkende antwoorden, tonen niet de minste ambitie en doen kortom al het mogelijke om de kans van aan 't werk te moeten te ontspringen.
Uit de aard der zaak slagen zij daar in, komen terug bij het GAK, krijgen wederom hun uitkering en houden dit luie en gemakkelijke leventje zo lang mogelijk vol.
Wat een bedroevend teken van geestelijk en moreel verval!
Wel een verschil met 63 jaar geleden toen een 12-jarige christelijke lagere school-verlater, lid van een gezin met negen kinderen, als jongste bediende werd aangesteld bij een fabriek ter plaatse.

Loon *f* 10,— per maand, hetgeen toen een goed loon was met beloften voor de toekomst en iedereen was dankbaar, want één maandloon betekende vier weken huishuur.

Ik kan bepaald ook geen waardering hebben voor de gênante wijze waarop sommige onzer 'parlementariërs' zich nu en dan voor de TV en in krantenfoto's presenteren.
De één steekt ten overstaan van miljoenen kijkers zijn tong uit, een ander vindt het blijkbaar aantrekkelijk voor zijn 'image' om zijn, in tegenstelling met een ander lichaamsdeel, zwaar behaarde borstkas aan den volke te tonen.
De laatste, met nog een andere, zeer jonge parlementariër, die blijkbaar meer denkt te weten omtrent atoomzaken e.d. dan ieder ander, veroorloven zich te laten fotograferen, luisterend naar de Minister-President en vertonen daarbij gelaatstrekken, die niet bepaald getuigen van respect en ontzag voor onze Dries van Agt, een 'summa cum laude' geslaagde leider van ons Christelijk Democratisch Appèl.
Het zal een zegen voor ons land en volk zijn wanneer deze betrouwbare en bekwame politicus nog vele jaren als minister-president aan het roer mag blijven.

Wat ik gemeend heb als 'vakantie-overdenking' te moeten opschrijven is goed bedoeld, in deze zin, dat ons allen nog veel te doen staat om de geleden schade te herstellen en ons te bezinnen op wegen en middelen, die ertoe kunnen leiden, niet alleen om tenminste het aantal stemmen dat wij nu vergaren te vergroten maar om voor alles de geestelijke weerbaarheid van ons volk weer op een hoger peil te brengen!

P. van Leeuwen

Vakantiebrief

A. Verkuyl

A. Verkuyl, 65 jaar, was tot maart van dit jaar directeur-geneesheer van het revalidatiecentrum De Hoogstraat te Leersum. Daarvoor was hij 20 jaar huisarts te Zwijndrecht.

Driebergen, 31 mei 1978

Uw verzoek om in A.R. Staatkunde een vakantiebrief te schrijven heeft mij volkomen verrast. Hoewel ik in de loop der jaren al over heel wat onderwerpen geschreven heb, heb ik nooit in een politiek blad gepubliceerd en ik had ook nooit gedacht, dat te zullen doen.
Toch heb ik uw uitnodigend gebaar gewaardeerd; ik vind het een heel goede gedachte zo eens wat mensen te laten zeggen, waar ze eigenlijk op uit zijn. U schat me aardig in, als u me indeelt bij 'de niet-politieken'. Niet, dat de politiek me niet interesseert, maar ik heb er niet zoveel instinct voor en uit de veelheid van taken en interessesferen heb ik nu eenmaal een keuze moeten doen. Bovendien is, en terecht, niemand ooit op de gedachte gekomen, mij voor het bestuurslidmaatschap of een hoger ambt voor een kiesvereniging of een politiek college voor te dragen. Ineens schiet me te binnen dat mij eens gevraagd is, een inleiding te houden op de kiesvereniging van de plaats, waar ik toen huisarts was. Maar, zo werd me toen ingefluisterd, ik moest wel tegen crematie en tegen het instituut van de schoolarts zijn. Toen ging het over. Toch heb ik echter vanmorgen getrouw mijn stem op het CDA uitgebracht, terwijl ik vóór het CDA-tijdperk altijd AR gestemd heb. 'Uit gewoonte, of bijgelovigheid?' Waarschijnlijk wel, maar ik voel me onder dit dak toch wel het meeste thuis.

Terug naar uw brief.
Of u me juist inschat als u me onder de 'gedreven mensen' rekent, weet ik niet. Wel is ter gelegenheid van mijn recente pensionering dat woord enige malen gevallen.
Nog een opmerking: wat hierna volgt is nogal eens in de verleden tijd gesteld; voor mijn pensionering was ik achtereenvolgens huisarts en directeur geneesheer van een vrij bekend revalidatiecentrum en dat gaf mij mogelijkheden enige invloed uit te oefenen, meer dan in mijn huidige status.

U vraagt mij, kort gezegd: 'Wat bezielt en beweegt je, waar maak je je boos over, waar zet je je voor in, wat laat je met een gerust geweten liggen, hoe zie je de toekomst?'
Het is goed, dat zo'n vraag je eens gesteld wordt op je 65ste! Want het is natuurlijk niet zo, dat je eens rondkijkt in je leven en zegt: 'dat lijkt me wel aardig om me daarvoor in te zetten!'
Je hebt je leven niet volgens een strakke lijn geprogrammeerd. Je hebt die lijn maar zeer ten dele uitgezet; kansen en gelegenheden en onkansen en ongelegenheden speelden, naast je eigen aanleg, een grote rol.

Verder moet u het niet als een gemeenplaats beschouwen als ik zeg, dat er in mijn leven veel fouten waren, een stuk ambitie — wil men: eerzucht —, onzuivere motieven ook, en een flinke dosis 'geluk', wat ik als Gods goede gunst over ons leven zie. De noodzaak om mijn brood te verdienen heeft nooit erg als drijvende factor gefungeerd bij mijn streven, maar dat brood kwam er toch wel, dus heb ik gemakkelijk praten.
Maar het allerbelangrijkste is wel de interactie met mijn vrouw, onze kinderen, de omgang met zovelen: collegae, patiënten, medewerkers, leermeesters. En ook de preken die ik hoorde. Er werken zoveel invloeden op je in!
Maar als ik op dat alles terugzie zit er toch wel enige lijn in mijn leven, de lijn van de mens met de mensen te willen zijn en voor sommigen: een broeder.

Hoe negatief het ook mag lijken, ik kan het een en ander het beste toelichten als ik vertel, waar ik een hekel aan heb, waar ik me tegen verzet, waar ik me boos om maak. Het m.i. positieve komt er dan vanzelf wel uit.

Vijand nummer 1 is voor mij wetticisme en autoritair gedrag — ze hangen zeer vaak samen trouwens, en je vindt ze niet alleen bij de dictatuur. De vermeende onfeilbaarheid van een mens of van onze uitleg van de bijbel of van ons politiek systeem zie ik als een zeer groot kwaad. Als ik daar getuige van ben heb ik zowel de neiging me boos te maken als te lachen: zo'n nietig, kwetsbaar mensenkind, hier geboren, in dit landje opgegroeid zou voor eens en altijd weten hoe alles is, hoe alles moet, wat God van ons

vraagt? En dat niet alleen voor zichzelf, maar ook voor anderen? Ik ben altijd zo sterk onder de indruk geweest van de trefbaarheid en feilbaarheid van een mens, dat ik zulke opgeblazenheid haat; en fanatisme staat me rondweg tegen, met name als het politiek of godsdienst betreft. Daartegenover heb ik mijn best gedaan, de uniciteit van ieder mens, het aparte van de situatie te zien en te respecteren, ook van de kleinen, weinig belangrijken, onvolwaardigen.

Wat de Bijbel betreft: een verschrikkelijk voorbeeld van fanatisme vond ik het gesol met Romeinen 13 (het hoofdstuk over het overheidsgezag) in de Indonesische kwestie. Dichter bij mijn eigen werk lagen er de opvattingen in onze kring over het 'weest vruchtbaar en vermenigvuldig u' wat leidde tot een uiterst rigoureuze sexuele moraal, die samenleving tussen man en vrouw onlosmakelijk koppelde aan het kunnen krijgen van kinderen en verwekken daarvan.
Getroffen door het leed en de eerlijke strijd in menig orthodox protestant of katholiek gezin heb ik me afgevraagd of men niet op een dwaalweg was. En heel ondeugend telde ik het kindertal van de toenmalige predikanten af tegen dat van hun ouders — dat waren er heel wat minder!

Als een van de eerste christenartsen heb ik het pleit gevoerd voor de vrijheid waarin, naar mijn groeiende overtuiging, Christus ook zijn kinderen had vrijgemaakt tot het vieren van hun liefdesband, ook zonder de eeuwige zorg om een zwangerschap. En toen ik later in de revalidatie terecht kwam en merkte, hoe groot de sexuele nood was van veel mensen met een handicap en hun partner en hoe kerk, politiek en professionele helpers ze volledig in de kou lieten staan heb ik vrijmoedig voor de weg van de emancipatie gekozen, ook op dit gebied, maar nooit voor de *normloze* emancipatie.
Ja, misschien is dat het wel geweest, de *emancipatie,* die mij gedreven heeft, de emancipatie, het vrijmaken uit de kluisters, van mensen, die minder kansen in dit leven hebben, de ongewensten, de gehandicapten, de 'overbodigen', de afwijkenden. Tegen elke vorm van discriminatie. En degenen, die waken over die kluisters zijn — het is gewoon verdrietig het te moeten constateren — juist vaak de overorthodoxen, de zeer zekeren, de schijnbaar probleemlozen, die het in de kerk en de politiek zo verschrikkelijk zeker weten en liefst alles bij het oude willen houden.

Hoe is het mogelijk dat sommige reformatorische kerken nog moeite hebben met 'de vrouw in het ambt'? Ik kan er geen enkel begrip voor opbrengen, evenmin als ik begrijp hoe je denken kunt, dat onze barmhartige hemelse Vader vertoornd zou zijn, als je je kind tegen polio laat inenten.

Op politiek gebied erger ik mij vaak aan de poppenkast die er vaak gemaakt wordt van zaken, waarvan men denkt dat ze goed in de markt liggen. Een voorbeeld:
De AAW — de algemene arbeidsongeschiktheidswet — werd op 1 oktober 1976 ingevoerd. Enige tijd daarvóór zag ik voor de TV het kamerdebat over deze kwestie. De dames en heren overtroffen elkaar in sociale bewogenheid; het was gewoon ontroerend! De wet moest heel snel ingevoerd worden, desnoods in gedeelten, steeds meer categorieën moesten eronder vallen. Maar iemand die ooit maar een beetje op de hoogte was — en dat mocht toch verondersteld worden — wist, dat het uitvoeringsapparaat, de GMD (gemeenschappelijke medische dienst) en de bedrijfsverenigingen op geen stukken na nog voor hun taak berekend waren; er waren nog nauwelijks regels vastgesteld, er waren veel te weinig mensen enz. Dat blijkt nu ook wel, want er is een enorme uitvoeringsachterstand. Ik vind hun vertoning poppenkast, oneerlijk. Ander voorbeeld?

Voor de verkiezingen voor de Tweede Kamer: een TV-debat over sociale woningbouw, premiewoningen, huursubsidie. De goedgeefsen boden tegen elkaar op. Of er iets van terecht kan komen? Deed dat er weinig toe?
Vermakelijk, maar soms ook irritant is het gescherm met het woord progressief. Gek, je hoort nooit eens een interviewer vragen wat daar nou eigenlijk mee bedoeld wordt.
Mijn 'dikke Van Dale' zegt: 'in rechte lijn gaand, voortschrijdend'. Als we nu die 'rechte lijn' even vergeten, mag ik dan het woord progressief in de politiek en ethiek vertalen met: de groei van mensen en gemeenschappen dienen, de ontwikkeling, de bevrijding, de harmonie bevorderen, de mensen helpen hun mogelijkheden te laten ontplooien. Dat is echt wat anders dan elke nieuwe kreet volgen van 'baas in eigen buik' enz.

Ik denk vaak: het lijkt wel een spelletje: omdat ik progressief ben, is alles wat ik denk en doe progressief. Het lijkt wel een moderne versie van

'des Heren tempel, des Heren tempel zijn deze!' Nu is het me niet om het woord te doen, maar wat ik hierboven omschreef als wat ik zie als 'progressief' is voor mij de essentie van het christelijke leven, de christelijke politiek: in je gezin, in je dorp, landelijk, mondiaal. Maar dat eist wel studie, inspanning, bezinning om deze dingen uit het mensenleven uit te pellen. Het is onze taak, ik heb het vaak eveneens als míjn taak gezien, het authentiek christelijke uit te pellen uit de verstarring, de verkalking, de instituties, de afgeleide geboden, de christelijke zeden en de 'christelijke' folklore. In deze verwarde knoop moeten wij zien, de draad weer op te vatten die voert naar onze Heer. Dat heb ik een beetje geprobeerd in mijn leven: mensen te laten zien, dat ze wat waard zijn, dat ze waardevol zijn voor God. Dat heeft ook consequenties voor de menselijke ethiek: abortus m.i. alleen bij hoge geestelijke en lichamelijke nood, euthanasie soms wel als *ortho*thanasie, dat men ophoudt een tot sterven gedoemd leven te rekken en meehelpt aan een goede, bij deze mens passende dood. Ook daarvan heb ik in artikelen en voor de televisie getuigd.

Grote en kleine zaken.
In de politiek eisen de problemen van alle dag vaak al onze aandacht op, maar het is benauwend, hoe weinig er gewerkt wordt aan een leefbare toekomst voor onze kinderen en kleinkinderen. Het water van de zee wast niet af, noch onze kleine kibbelpartijen, dat we staan voor formidabele problemen, die weer te geven zijn in de volgende slagzinnen:

- — één wereld of géén wereld, oorlog of vrede;
- — leren leven in een schaarstemaatschappij, die zeker komt en waar we op anticiperen (vooruitdenken!) moeten;
- — rigoureuze aanpak van het energieprobleem;
- — de verhouding tot de derde wereld.

Het is ongelooflijk wat een volk opbrengen kan in *oorlogstijd.* Deze vraagstukken — inclusief het daaraan verbonden oorlogsgevaar — zijn bepaald niet minder ernstig dan die van een oorlog; waarom bagatelliseren we ze dan toch allemaal?

Allemaal ellende dus?
Allerminst: wij hier in Nederland althans, mogen God elke dag wel danken om onze voorspoed in alles wat wij krijgen. Maar de ontevredenheid wordt ons dagelijks aangepraat.
En de jonge mensen?
Ik vind de jonge mensen van nu, ook al overdrijven ze wel eens, vaak erg aardig, erg behulpzaam en lang niet zo materialistisch als hun ouders. Maar de ouderen hebben met hun weelde, hun gemakkelijke manier van leven, hun geringe beschikbaarheid voor hun naaste (natuurlijk generaliseer ik) wel een erg slecht voorbeeld gegeven. En de mensen hier in het westen zijn zo vreselijk verwend! Wie is er toch op dat dwaze idee gekomen te denken, dat je alles moet goedvinden en alle moeilijkheden voor de jongeren uit de weg moet ruimen? Dat een gemakkelijk en vadsig leven het beste is?
Het is goed dat ze moeten 'knokken', dat ze uitgedaagd worden door de weerbarstigheid van het leven. Er liggen *kapitalen* aan energie, inventiviteit, creativiteit, originaliteit en hulpvaardigheid opgeslagen, die niet aangesproken worden. En mot en roest verteert deze kapitalen!

Er wordt in de programma's van de politieke partijen, ook van het CDA, veel te weinig gewoekerd met al deze talenten, er wordt nauwelijks een beroep op gedaan.
Nooit zag ik mensen zo gelukkig, als wanneer zij zich voor goede zaken moesten inzetten, ook al kostte dat energie en werden ze er doodmoe van. Deze generatie *atrofieert,* verliest geestelijke en lichamelijke kracht, doordat er geen uitdaging meer is. Ik ben ervan overtuigd, dat vele jongeren en ouderen hun gemakkelijk leven graag willen inruilen voor een bijdrage aan een meer leefbare wereld. Ze tonen dat toch ook in actiegroepen en allerlei activiteiten?
Zijn de genoemde problemen geen voldoende appèl om de krachten te bundelen? Waarom moet dat allemaal 'buitenparlementair'? Er is hoop, als we inspelen op de nog altijd aanwezige, zeer praktische, idealen van zeer velen, jongen en ouderen.

Ik moet deze brief beëindigen. Wat ik gebrekkig zei is beter vertolkt: J. A. Schulte Nordholt schreef eens:

'dit is het eerste en grote gebod,
dat we antwoord geven aan God,
waar onze naaste is gebleven;
dat wij sterven aan het leven,
dat wij elkander niet verlaten,
dat we uit liefde haten;
dit is de enige wet: verzet!'

En in Leviticus (Lev. 19:14) staan de zeer tere woorden:
Een dove zult ge niet vloeken (en hij hoort het

Vakantiebrief *A. Verkuyl*

niet eens, zó nauw luistert het) en voor een blinde zult ge geen struikelblok leggen, maar ge zult voor uw God vrezen: ik ben de HERE. Ik kan niet anders dan 'amen' hierop zeggen.
Niet bij brood alleen, maar wel brood voor allen op deze wereld nu en in de toekomst. Niet het recht van de sterkste, maar gelijke rechten voor allen. En bovenal: iets laten zien van Gods barmhartigheid.
Waar ik me tegen verzet?
Bombast, onechtheid, starheid, leepheid, en dat vooral als het met een christelijk sausje overgoten wordt.
Waar ik voor pleit is: christelijk geïnspireerde menselijkheid in de politiek (klein en groot), in de kerk, in de geneeskunde, in de onderlinge verhouding. Dat betekent ook: soepelheid, wil tot veranderen en verbeteren.
Zo meende ik mij het beste met uw vraag bezig gehouden te hebben.

A. Verkuyl

Vakantiebrief

Mr. L. B. M. Wüst

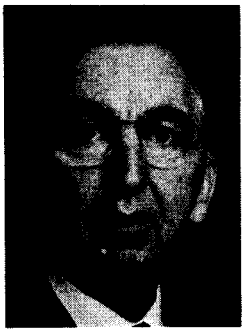

Mr. L. B. M. Wüst, 55 jaar, is directeur Algemene Beleidsvoorbereiding en Bladen van de KRO en is o.m. lid van de Katholieke Raad voor Kerk en Samenleving.

Hilversum, juli 1978

Uw verzoek om een 'vakantiebrief' komt bij mij wat ironisch aan. Mijn vakantie is nog niet in zicht, maar mijn agenda des te meer. Die is overvol gepland, een soort vrucht van 'tegenvallende vooruitgang'. Toenemend overleg en toenemende ingewikkeldheid van vraagstukken gaan ook hier hand in hand. Tijd voor bezinning, alleen reeds op dit verschijnsel, is maar nauwelijks te vinden. Tijd voor 'vakantiebrieven' over zulke fundamentele vragen, als u argeloos voorlegt, schiet er de komende weken helemaal niet op over. Het is een situatie waar menigeen mee tobt — en daarom ook meer gerichte politieke aandacht waard —, maar het verklaart intussen waarom ik moet volstaan met enkele 'onbezonnen' en veel te vluchtige kanttekeningen.

Als u mij vraagt 'wat mij beweegt de dingen te doen die ik doe', dan moet ik, geloof ik, zeggen: de zorg voor de religieuze dimensie van het menselijk bestaan, persoonlijk en maatschappelijk. Dat klinkt, vrees ik, pretentieus, maar zo is het in ieder geval niet bedoeld. Ook vind ik allerminst, dat ik mij van die zorg tot dusver goed gekweten heb. Het vuur had wel feller mogen branden. Toch kan ik niet ontkennen, dat mij van nogal jongs af aan het vertrouwen in een ons omringend goddelijk Geheim als het meest fascinerende en belangrijke, misschien wel als het enig werkelijk belangrijke is voorgekomen, waard om een leven voor in te zetten. Dat geheim draagt op de een of andere, niet altijd duidelijke, wijze het gehele bestaan en zet dat onder spanning.

Nu heb ik dat geheim met christen-ogen leren zien en er diepte-ervaringen van beleefd in en door mijn kerk. Zonder de herinnering, die de gelovige gemeenschap door de eeuwen heen aan haar Heer bewaard heeft en zonder de grote christenen die zij heeft voortgebracht, zou mijn eigen beleving nog veel schameler zijn geweest, zo zij überhaupt kansen gekregen had. En daarom strekt de zorg voor de religieuze, of meer toegespitst: de gelovige dimensie zich voor mij uit tot het doorgeven van die christelijke traditie en tot de draagster van die traditie.
Ja, als ik terugkijk, heeft die zorg altijd bij mijn werk voorgezeten.

Met deze woorden doe ik geen recht aan het ontwikkelingsproces dat deze zorg zeker de laatste twee decennia heeft doorgemaakt. Zij maken de crisis niet zichtbaar waarin die bezorgdheid raakte door de crisis waarin het 'voorwerp' van haar aandacht kwam te verkeren. Het Geheim is er nog steeds, misschien zelfs nog uitnodigender en lichtender dan vroeger, maar om er toe te naderen is niettemin moeilijker geworden.

Misschien maakt dat het typerende van het moderne levensgevoel uit: dat men omwegen moet inslaan, door de verdichting van de gegroeide menselijke rationaliteit en door het gegroeide inzicht in de historische bepaaldheid van de eigen traditie, om het geheimzinnige Gelaat opnieuw te zien oplichten, 'soms even'.

Op de crisis van christendom en Kerk kan ik hier niet ingaan. Er wordt door meer bevoegden trouwens diepzinniger over gedacht en geschreven, dan ik ook in minder tijdnood zou kunnen doen. Ik signaleer alleen, dat in mijn werk de spirituele crisis en de crisis rond de laatste zinsvragen, zoals die zich in de samenleving voordoet, voortdurend sterk voelbaar is. Inderdaad, de mensen kunnen en moeten, alleen reeds omdat ze thans hun toekomst meer kunnen ontwerpen en plannen, wel meer naar voren, naar de toekomst kijken. Maar het lijkt er op alsof dat niet anders kan dan met prijsgeven van de meest kostbare herinneringen der mensheid.

Afgezien van de banale vorm van massaal 'geheugenverlies' welke thans door de consumptiemaatschappij en, paradoxalerwijs, door de informatie-industrie in de hand wordt gewerkt, en die er zeker toe bijdraagt, dat men wel gulziger kijkt en luistert, maar toch niet ziet en hoort, lijkt er een ingrijpender wegvallen van herinneringen plaats te vinden. Er lijkt een soort maatschappelijk taboe te rusten op het ter sprake brengen van het 'Verhaal van een Levende', voorzover dit aanspraken doet gelden, die de categorieën van

het menselijke zelfontwerp overstijgen. Weliswaar is het naïeve geloof in een met mensenhanden te maken paradijs, dat een deel van Europa lange tijd in zijn ban heeft gehouden, goeddeels stukgeslagen, maar daarmee is het begrip en vooral de beleving van de menselijke autonomie nog niet tot een zich opnieuw herinneren van het bevrijdende verhaal van het Evangelie gekomen.

Nu denk ik dat die crisis ons niet hoeft te verlammen. Integendeel. Er is wel alle reden om de zorg voor de beleving van de religieuze dimensie in onze samenleving tot bezorgdheid te doen uitgroeien. Alle gegevens wijzen daarop. Maar er is geen reden om daarbij de hoop te verliezen. Naar mijn overtuiging zullen de factoren, die velen thans beletten zich het uniek-fascinerende van de christelijke boodschap te herinneren, tenslotte óók de eindigheid en de blijvende ambiguïteit van de menselijke conditie duidelijker aan het licht brengen. Ook daarvoor zijn er, nu reeds, tal van aanwijzingen. Daardoor denk ik, zal de uitnodiging om te kiezen voor en te naderen tot de geheimnisvolle Aanwezige op nieuwe wijze kracht krijgen.

Maar de voorwaarde is inderdaad, dàt we niet verlamd stil zitten èn onszelf durven te vernieuwen. Op een nieuwe wijze ons uitdrukken in een op nieuwe wijze verstane samenleving vereist een intensieve en permanente vormingsarbeid. Wij zijn daar op onze manier mee bezig. Maar misschien mag ik juist tegenover u opmerken, dat politici niet de laatsten zijn die daarvoor in een samenleving de voorwaarden kunnen helpen scheppen. Dat laatste te doen is, naar mijn mening, een van de belangrijkste bijdragen aan de kwaliteit van ons bestaan. En een van de dringendste.

mr. L. B. M. Wüst

Inhoud

pag. 314
Van de redactie

pag. 315
Van verbreding naar verdieping
door mr. W. Aantjes

pag. 326
Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid
door drs. J. de Koning

pag. 337
Ontwikkelingen in de rechtsbescherming tegen de overheid
door mr. J. A. Borman

pag. 345
Gesprek met minister Andriessen
door dr. G. Puchinger

pag. 358
Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer
door dr. G. Puchinger

78/9

48e jaargang nr. 9, september 1978

Plaatsbepaling van het CDA
Aantjes

Minister De Koning
achtergronden van zijn beleid

Rechtsbescherming
Borman

Interview: minister Andriessen
Roolvink's levensverhaal
boekbespreking

In dit nummer schrijft de fractievoorzitter van het CDA in de Tweede Kamer, mr. W. Aantjes, over

van verbreding tot verdieping.

Hij beschrijft het kader van politieke verhoudingen dat is ontstaan na de stormachtige politieke ontwikkelingen van de afgelopen 1½ jaar: kabinetscrisis, verkiezingen in mei 1977, langdurige formatie met een verrassende ontknoping, en twee voor het CDA zeer voorspoedige verkiezingen. Aantjes gaat in op de verhouding van de CDA-fractie tot het kabinet, tot de coalitiepartners, tot de huidige oppositie en hij beschrijft de interne verhoudingen in de CDA-fractie. Hij bepleit een verdieping van de christen-democratische lijn van denken, na de recente electorale verbreding.

*
* *

Vervolgens schrijft de minister van

ontwikkelingssamenwerking

drs. J. de Koning, aan de vooravond van de presentatie van zijn begroting over achtergronden, dilemma's en uitgangspunten van zijn beleid. Hij komt hierin tot een duidelijke stellingname over de voorgenomen hoofdlijnen en accenten van zijn beleid, dat zich goed laat verstaan tegen de achtergrond van het de afgelopen jaren gevoerde beleid.
Hij schetst allereerst uitvoerig de recente wijzigingen in de economische verhoudingen op wereldschaal, waarbij de nadruk valt op de gegroeide verschillen in ontwikkeling tussen derde wereldlanden.
De minister kiest voor een beleid, gericht op continuïteit in de doelstelling met aanpassing van de middelen. Vanuit dit beleid bespreekt hij enige dilemma's waarop hij bij de uitvoering ervan stuit, waaronder de verhouding van het nationale belang tot het belang van de arme landen. Hij sluit zijn artikel af met een beschrijving van de uitgangspunten van zijn beleid.

*
* *

Vervolgens schrijft mr. J. A. Borman over ontwikkelingen in de

rechtsbescherming.

Hij inventariseert deze ontwikkelingen en schrijft — uiteraard — uitvoerig over de plaats van de AROB in ons stelsel van rechtsbescherming. Borman herinnert aan het rapport van een commissie van de Kuyperstichting uit 1956 over de rechtsbescherming, wier conclusies inmiddels goeddeels praktijk zijn geworden. Hij bestrijdt de opvatting dat onze rechtsbescherming tegen de overheid verbrokkeld is; maar een wonder van overzichtelijkheid is ze evenmin.

*
* *

Dr. G. Puchinger heeft vervolgens een uitvoerig interview met de minister van Financiën,

mr. F. H. J. J. Andriessen.

*
* *

Tenslotte bespreekt dr. G. Puchinger het levensverhaal en de politieke terugblik van B. Roolvink, zoals dat is opgetekend door mr. D. Schaafsma.

christen-democratie

Van verbreding naar verdieping*

door Mr. W. Aantjes.

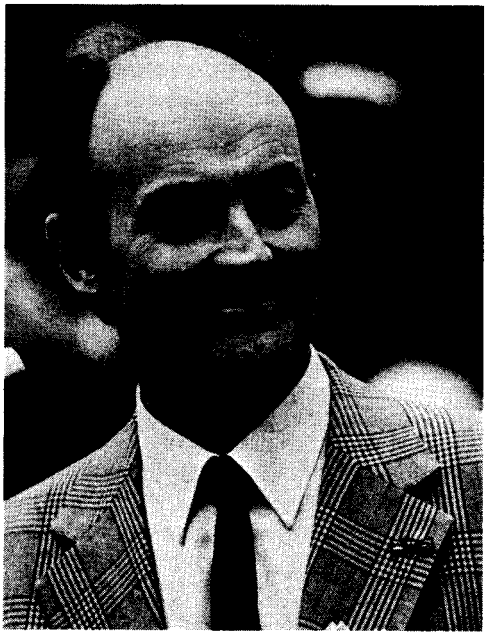

Mr. W. Aantjes te Utrecht, geboren 16 januari 1923 te Bleskensgraaf, studeerde rechten aan de RU te Utrecht; was o.a. algemeen secretaris van de NCAB; is sedert 26 mei 1959 lid van de Tweede Kamer; hij was geruime tijd voorzitter van de ARP-fractie; sinds eind 1977 is hij voorzitter van de CDA-fractie in de Tweede Kamer.

1. Inleiding

Wij staan aan de vooravond van een nieuw parlementair jaar. Een 'gewoon' parlementair jaar naar ik hoop, want de beide voorgaande jaren werden in sterke mate door andere zaken beheerst dan door het 'normale' kabinetsbeleid. Het jaar 1976/1977 was vooral het jaar van de kabinetscrisis en de Kamerverkiezingen. Het jaar 1977/1978 werd voornamelijk beheerst door de langdurige formatie en de raden- en statenverkiezingen.

Thans is het voor het CDA nodig zich — in alle openheid en openhartigheid — te bezinnen zowel op de inhoudelijke politiek als op de kaders, waarin die politiek moet worden gerealiseerd. Over het eerste sprak ik op 20 mei jl. op de partijraden van ARP en KVP en de algemene vergadering van de CHU. In deze beschouwing gaat het mij meer om de kaders waarin dit beleid gerealiseerd zal moeten worden. Ik doel daarbij ondermeer op de verhouding van de CDA-fractie tot het kabinet, tot de coalitiepartner, tot de oppositie en op de interne fractieverhoudingen.

* Dit artikel is gebaseerd op de toespraak die ik op 3 juni jl. heb gehouden voor het algemeen bestuur van het CDA.

Allereerst wil ik enkele opmerkingen maken over de betekenis van de recente raads- en statenverkiezingen voor het CDA en de politieke verhoudingen. Daarna ga ik achtereenvolgens in op de verhouding van onze fractie tot het kabinet, tot onze coalitiegenoten en tot de oppositie. Vervolgens maak ik enige kanttekeningen bij de interne fractieverhoudingen. Ik sluit af met een aantal beschouwingen over positie en functie van het CDA in de toekomst.

2. Staten- en raadsverkiezingen

a. Formatie of Combinatie

Beide verkiezingen hebben voor het CDA een zeer verheugende uitslag te zien gegeven. Van raadsverkiezingen geldt dat er minder het karakter van een landelijke graadmeter aan kan worden toegekend dan aan statenverkiezingen. Ont-

daan van alle mogelijke plaatselijke invloeden blijft er echter niettemin een onmiskenbare landelijke trend zichtbaar, die verrassend gunstig voor het CDA is.

De PvdA heeft voor de verkiezingen van de kiezers een oordeel gevraagd over de wat zij noemde 'gestolen formatie'. Welnu, de kiezers hebben hun oordeel gegeven. Zij hebben de formatie goedgekeurd. Ik geloof dat wij op moeten passen dit al te vanzelfsprekend te vertalen in een voorkeurskeuze voor de huidige coalitie. Wie dit doet onderschat daarin het sterke element van afkeuring van het optreden van de PvdA in de formatieperiode. De uitslag der verkiezingen is daardoor meer het toekennen van een royale kans aan de coalitie dan een keus voor de combinatie op zichzelf. De combinatie verdient haar kans en krijgt die ook, maar moet zichzelf nog wel verdienen.

b. PvdA; Strategie gefaald

De PvdA had voor de voor haar teleurstellende uitslag snel de verklaring bij de hand van de slechte opkomst die voor haar altijd ongunstig zou zijn, maar de teleurstelling moet wel erg groot zijn geweest om naar dit argument te grijpen.
De opkomst was immers 5% hoger dan bij de raadsverkiezingen in 1974 en dus had de PvdA in vergelijking daarmee moeten vooruitgaan. Zij is echter integendeel in doorsnee genomen ook ten opzichte van 1974 teruggelopen.

Veel meer houdt de uitslag voor de PvdA m.i. een oordeel in over de zogenaamde meerderheidsstrategie. De PvdA onderschat het element van afkeer van die tactiek, van het gedram, van de manier van omgaan met een coalitie waarvan je deel uitmaakt, van de manier van omgaan ook met een coalitiepartner. De les, die de PvdA uit deze uitslag zou moeten trekken, zou moeten zijn een wijziging van deze meerderheidstactiek. Daarmee zou niet alleen het algemeen belang gediend zijn maar ook de PvdA zelf, want anders durf ik de voorspelling aan dat het proces onherroepelijk voortgang zal vinden, waarbij de kiezers zich van de PvdA afwenden.

c. VVD: smalle marges miskend

Van de VVD is gezegd dat zij bij de staten- en raadsverkiezingen heeft moeten betalen voor de coalitie met het CDA. Mijns inziens is dit niet juist. Als zij een prijs heeft betaald voor deelname aan het kabinet, dan heeft zij die niet aan het CDA betaald (die er zich dan ook niet door verplicht behoeft te gevoelen), maar aan zich zelf. De VVD moet zelf beoordelen of zij de prijs daarvoor al dan niet te hoog vindt; het lijkt mij dat dit niet het geval is.

Ik denk dat er iets anders in het spel is. De VVD heeft een te schrille tegenstelling te zien gegeven tussen de situatie, waarin zij in de oppositie was, en de situatie, waarin zij weer als regeringspartij deelneemt. Die tegenstelling springt er zo duidelijk uit dat het voor velen moeilijk is geweest daarin dezelfde partij te herkennen Daaruit blijkt (ook een les voor het CDA) dat zichzelf blijven op den duur toch het meeste loont.

d. CDA: oude kiezers, nieuwe kiezers, trouwe kiezers

Wat het CDA betreft, er is alle reden om verheugd te zijn over kiezers die ons hadden verlaten en zijn teruggekeerd. Zowel bij de staten- als bij de raadsverkiezingen kun je zeker zeggen dat kiezers, die naar de VVD getrokken waren, nu bij deze combinatie daar geen reden meer voor zagen en teruggekeerd zijn tot het CDA. Hoe je het ook wendt of keert, het zijn kiezers die, als zij voor die keuze staan, meer vertrouwen in het CDA blijken te hebben dan in de VVD. Van het geschreeuw dat het CDA daarvan verrechtst, kom ik dan ook niet onder de indruk. Mensen, die aan ons de voorkeur geven boven anderen, zijn welkom.

Er zijn echter niet alleen teruggekeerde oude kiezers, er zijn ook toegetreden nieuwe kiezers. Hun motieven verdienen minstens zo zeer, zo niet meer, de aandacht als die van de eerder genoemde categorie.
Het zou echter onjuist en ondankbaar zijn voorbij te zien aan of minder aandacht te hebben voor een derde categorie; de kiezers die gebleven zijn. De conclusie: "regeren met de VVD loont" is niet alleen aanvechtbaar, maar vooral ondankbaar jegens deze trouwe kiezers. Het zijn kiezers, die vinden dat zij bij het CDA behoren, dat zij het CDA moeten steunen, dat zij trouw moeten zijn aan het CDA en die bereid zijn daarvoor tijdelijk te aanvaarden dat het CDA een weg gaat waar ze het misschien niet helemaal of helemaal niet mee eens zijn. Als ik tussen de drie categorieën zou moeten kiezen — de oude, de nieuwe en de trouwe kiezers — dan erken ik

dat je daar heel erg voorzichtig mee moet zijn, maar als ik zou moeten kiezen dan zouden mij de trouwe kiezers toch het zwaarste wegen.

Het commentaar van Van Agt dat het rechtvaardiger ware geweest indien de winst gelijkelijk over de beide coalitiepartners verdeeld ware geweest, moge dan begrijpelijk zijn voor de leider van een coalitiekabinet en als eerste spontane reactie vanuit Washington niet al te zwaar genomen mogen worden, het is toch onjuist tegenover kiezers die bewust voor het CDA hebben gekozen; kiezers die tot uitdrukking hebben gebracht dat zij, juist bij déze coalitie, hun vertrouwen op het CDA stellen.

Het zou verkeerd zijn, indien wij dit in de coalitie-verhouding zouden uitbuiten, maar het is niet onredelijk wanneer dit door de kiezers gelegde accent in het politieke beleid wordt gehonoreerd.

e. Verbreding en verdieping

Bij alle voldoening die er mag zijn over de uitslag van de jongste verkiezingen is het goed in het oog te houden dat het voor het CDA tot op dit ogenblik nog niet meer is dan een breedteinvestering. Het is een verbreding van het kiezersbestand van het CDA. Je mag eigenlijk maar één dag blij zijn met een dergelijke verkiezingsuitslag. Vanaf de tweede dag moet je je gaan afvragen waar het je toe verplicht. De grootste opgave is om die verbreding om te zetten in verdieping, haar te benutten om tot een meer politieke profilering te komen, meer politieke diepgang in het CDA te brengen.

Er is geen enkele reden tot zelfgenoegzaamheid. Winst maken is moeilijk, winst vasthouden is moeilijker, het allermoeilijkste is winst om te zetten in beleid. De voornaamste conclusie uit deze uitslagen is dan ook dat wij goed de verantwoordelijkheid moeten beseffen die daarmee op onze schouders is gelegd en dat wij er aan moeten werken haar waar te maken.

Dit geldt niet alleen voor het beleid, het geldt ook voor de partij-organisatie. Als ik zie hoeveel moeite het nog kost in zeer veel gemeenten om met een CDA-lijst uit te komen, dan wijst dit erop dat er niet voldoende besef aanwezig is van de samenhang die er voor een principiële partij, zoals het CDA wil zijn, is tussen landelijke, provinciale, gemeentelijke en ook Europese verkiezingen.
Het behoort een vanzelfsprekende zaak te worden dat het als zodanig CDA deelneemt aan verkiezingen, ongeacht of deze landelijk, provinciaal dan wel plaatselijk zijn. Daar zullen wij een volgende keer desnoods enig electoraal risico voor moeten nemen.

3. Fractie en kabinet

a. Parlementair karakter

In de verhouding tussen de fractie en het kabinet is een van de belangrijkste kaders, waarbinnen het inhoudelijke beleid gerealiseerd zal moeten worden, het karakter van het kabinet als een parlementair kabinet. Dit is een onomstreden zaak, al is er bij de formatie wel enige discussie over geweest. Daarbij heeft sommigen enige begripsverwarring parten gespeeld. Of het nu een meerderheids- of een minderheidskabinet is, dit doet geen afbreuk aan het feit dat het een parlementair kabinet is. Zelfs hooggeleerden hebben wel eens moeite gehad dit uit elkaar te houden. Het is onmiskenbaar een parlementair kabinet, gezien de basis waarop het tot stand is gekomen. Het is de taak van de fractie en van de christen-democratische bewindslieden ervoor te zorgen, dat de kwestie parlementair meerderheids- dan wel minderheidskabinet geen discussiepunt meer behoeft te zijn. Dit kan alleen gelukken als er een zodanig beleid wordt gevoerd dat deze kwestie vanzelf aan betekenis inboet.

Veel moeilijker dan dit discussiepunt is de vraag wat het voor de verhouding van het kabinet-Van Agt tot de CDA-fractie betekent, dat er sprake is van een parlementair kabinet. Hierover lopen de opvattingen zeer uiteen. Er is een stroming waarvoor — al zal zij het zo niet zeggen — het er in de praktijk op neer komt dat de fractie moet uitvoeren wat het kabinet beslist. Kortgezegd: er is nu een kabinet, er moet nu worden geregeerd, en verder 'geen politiek gedonder'.
Het kabinet regeert voor vier jaar en liefst voor acht jaar en de fractie heeft het regeringsbeleid maar uit te voeren. Als zij dit niet doet of moeilijk doet dan loopt zij het kabinet voor de voeten. Deze opvatting is, vrees ik, te sterk bij velen in onze kring te vinden.

Een andere, daaraan geheel tegengestelde op-

vatting vind je zeer sterk bij de PvdA. Dan betekent het parlementair karakter, dat het kabinet uiteindelijk moet uitvoeren wat de fractie beslist. Eigenlijk gaat deze opvatting nog een fase verder terug: de fractie moet doen wat de partij wil en vervolgens moet het kabinet uitvoeren wat de fractie beslist.

In deze opvattingen is de rol van een verkiezingsprogram en van een regeerakkoord wel erg twijfelachtig. Beide opvattingen zijn verwerpelijk. Dit moeten wij goed in het oog houden bij een beoordeling van de verhouding tussen de CDA-fractie en het kabinet-Van Agt.

b. Dualisme

In onze kring hebben wij vanouds het dualisme benadrukt in de verhouding fractie-kabinet. Ik onderschrijf die opvatting. Zij heeft ook nu niets van haar waarde verloren.
Ook bij een parlementair kabinet moet het dualisme kunnen functioneren. Er is niet alleen onderscheid tussen coalitie en oppositie, er is en blijft ook onderscheid tussen coalitie en oppositie, er is en blijft ook onderscheid tussen parlement en regering. Deze twee onderscheidingen (coalitie-oppositie en regering-parlement) vallen niet met elkaar samen. Er moet ruimte blijven voor beide onderscheidingen.
Er is wat mij betreft geen verschil van mening dat het kabinet moet blijven, de rit moet volmaken.
Hieraan moeten dan fractie en kabinet wel beide hun bijdrage leveren. Velen hebben er moeite mee dit onderscheid te erkennen. Naarmate de emoties en de verbondenheid met personen meer domineren — ongeacht of dit fractie dan wel kabinet geldt — is het gevaar groter dan dit onderscheid uit het oog wordt verloren.

c. Homogeniteit en identiteit

Een billijk oordeel over de verhouding kabinet-fractie is slechts mogelijk, indien men oog heeft voor het onderscheid in verantwoordelijkheden tussen een kabinet en een kamerfractie. De ministers moeten primair de homogeniteit van het kabinet naar buiten representeren. Het niet in acht nemen daarvan is een grote klacht in de voorgaande periode geweest.

Onze opvattingen daarover wisselen niet met de kleur van het kabinet. De dames en heren zullen het intern in het kabinet eens moeten worden. Naar buiten moeten zij de homogeniteit van het beleid representeren. Niettemin moeten zij ook herkenbaar blijven als christen-democraten (en als liberalen); dit wordt weleens gemakkelijk vergeten. Primair echter moeten zij de homogeniteit van het kabinet, of beter gezegd van het kabinetsbeleid, respecteren. De fracties representeren primair de identiteit van de eigen politieke richting.

d. Tegenstelling of complement

Het bestaan van een parlementair kabinet houdt in dat er afspraken zijn waar je je aan hebt te houden. Het betekent dat je je in sterke mate verantwoordelijk voelt voor het kabinet en het kan zelfs betekenen dat je soms meer doet dan uit de afspraken op zichzelf voortvloeit. Het betekent vooral dat je vertrouwen hebt en vertrouwen voedt. Wederzijds.

Afspraken, je verantwoordelijk voelen, vertrouwen hebben en voeden; dit zijn de drie punten waarin het parlementaire karakter van het kabinet in de verhouding tot de fractie en omgekeerd functioneert. Christen-democraten in kabinet en fractie moeten er met elkaar voor zorgen dat die onderscheiden posities en verantwoordelijkheden niet als tegenstellingen overkomen maar ten opzichte van elkaar als complementen. Samen moeten zij duidelijk maken dat vanuit gescheiden verantwoordelijkheden toch één CDA-lijn wordt gevolgd.

Voor beide roept dit spanningen op. De fractie staat onder de spanning dat de beloften aan de kiezers moeten worden waargemaakt. Dit wordt voortdurend en terecht van ons gevraagd. Het kabinet staat onder de spanning dat het iedere keer oploopt tegen de weerbarstigheid van de praktijk en de moeilijkheid dat het beleid vanuit twee principieel onderscheiden politieke richtingen moet worden ontworpen en uitgevoerd. Deze onderscheiden spanningen kunnen de onderlinge verhouding heel moeilijk maken. De conclusie moet zijn dat de fractie wel heel sterk, maar niet te uitsluitend politiek-ideologisch moet denken; de bewindslieden moeten ondanks de weerbarstige praktijk hun idealisme niet verliezen en moeten bereid zijn terwille van dat idealisme zonodig enige risico's te nemen, zij mogen niet ondergaan in de coalitie. Beide moeten duidelijk maken dat zij — elk op haar of zijn plaats en vanuit haar of zijn verantwoordelijkheid — ernstig trachten het CDA-program zo integraal mogelijk te realiseren.

e. Onderling overleg
In het algemeen mag van de kiezers niet worden gevraagd dat zij de oorsprong van de spanningen doorzien. De politici moeten ervoor zorgen dat zij de spanningen de baas blijven. Daar zijn middelen voor. Een heel belangrijk middel is een intensief overleg.
Dit is niet zo eenvoudig. De fysieke mogelijkheden zijn beperkt en de tijdsbeschikbaarheid is beperkt. In het begin was het nog moeilijker, wij moesten op elkaar ingespeeld raken, er zijn enkele bewindslieden die niet uit de politieke sfeer afkomstig zijn en voor wier gevoel er eigenlijk nooit een ander kabinet is geweest dan dat waarin zij zitten.

Via allerlei vormen van overleg moet alles wat beter kunnen sporen. Een van die vormen is dat een keer in de twee weken de voorzitter en de beide vice-voorzitters van de fractie een overleg hebben met de Christen-democratische ministers. In de andere week, dus ook per twee weken, hebben de Minister-president en de fractievoorzitter een overleg à deux. Wij hebben vanuit de fractie het initiatief genomen om vaste vormen van overleg te vinden waarbij ook de staatssecretarissen betrokken zijn. De positie van de staatssecretarissen is politiek erg belangrijk, want via de ministers en de staatssecretarissen zit op vrijwel ieder departement een geestverwante bewindsvrouw of bewindsman. Het is van groot belang dat de staatssecretarissen niet geïsoleerd geraken, niet de vakspecialist op hun departement worden, maar politiek blijven functioneren, ook als christen-democraat. De fractie organiseert eens per maand een instuif voor alle christen-democratische bewindslieden, de fractieleden uit Eerste en Tweede Kamer, de partijvoorzitters, de partijsecretarissen en fractiemedewerkers. Dan zijn er nog de gesprekken die fractiecommissievoorzitters of woordvoerders incidenteel of meer structureel hebben met een geestverwante bewindsvrouw of bewindsman in de sector waarin zij werkzaam zijn.
Toch zullen er over en weer natuurlijk altijd wel gevallen blijven, waarbij de een van de ander zal zeggen: 'hadden zij ons dat niet wat eerder kunnen zeggen?'. Die dingen zullen wel voor blijven komen, wij moeten er maar niet te hard van schrikken, als er maar geen kwade trouw bij wordt verondersteld.

g. Continuïteit van beleid
Een begrip, dat in de verhouding tussen fractie en kabinet voortdurend opduikt, is de continuïteit van beleid.
Ik heb op de partijraden van 20 mei jl. nog eens een poging gedaan precies uiteen te zetten wat dit nu wel en niet inhoudt. Ik ga dit hier niet herhalen. Ik wijs er wel op dat wij in de periode van 1973-1977 nimmer de verantwoordelijkheid, die wij van 1959 tot 1973 hebben gedragen, hebben verloochend, maar juist altijd hebben verdedigd.
Het omgekeerde behoort ook nu ten opzichte van de achter ons liggende kabinetsperiode te gebeuren.

4. Verhouding regeringsfracties

a. Program, regeerakkoord, marges
De verhouding tot de VVD is in het kader, waarbinnen het beleid van het CDA in de komende vier jaar gestalte moet krijgen, uiteraard een der scharnierpunten. Deze verhouding wordt door een aantal elementen bepaald.
Voorop staat voor ons het CDA-program. Op dit program zijn wij gekozen; dit blijft onze eerste toetssteen.
Niet genoeg kan worden herhaald dat een program er niet is om ter verkiezingen mee te winnen, maar om na de verkiezingen te worden uitgevoerd. De echte functie van het program begint pas na de verkiezingen.

De mogelijkheden om het program te realiseren worden evenwel door tal van factoren beperkt. o.a. door afspraken die in een regeerakkoord zijn gemaakt. Van een regeerakkoord geldt — ook dit kan niet genoeg worden herhaald — dat het niet is gemaakt om een kabinet tot stand te brengen, maar om door het tot standgebrachte kabinet te worden uitgevoerd. De echte functie van een regeerakkoord begint pas na de formatie.

Dit zijn twee van onze oriëntatiepunten: ons program en de verplichtingen die uit het regeerakkoord voortvloeien.
Voor eigen rekening wil ik er wel aan toevoegen, dat ik daaromheen nog een zekere marge in acht wil nemen die voortvloeit uit het feit dat je samen de coalitie vormt en samen ook moet proberen deze vier jaar in stand te houden.

Aan deze oriëntatiepunten moet het optreden van de fractie worden beoordeeld en dus niet

aan de vraag of de bewindslieden of de coalitiepartner bepaalde beslissingen van de fractie aangenaam vinden. In dit licht moet bijvoorbeeld de motie van Hans de Boer bij de CRM-begroting beoordeeld worden, evenals de verklaring van de fractie over het neutronenwapen, het verband dat wij hebben gelegd tussen een verhoging van de defensiebegroting en het streven in NAVO-verbnd naar dunclearisering, en het fractiestandpunt dat bij de Urenco-debatten is ingenomen.

Wat voor de CDA-fractie geldt, geldt uiteraard eveneens voor de VVD-fractie. Ik wil het ervoor opnemen, dat de VVD niet minder ruimte krijgt. Wij moeten zonodig bereid zijn dit ook in eigen kring te verdedigen. Elkaar die ruimte gunnen is echter iets anders dan zeggen: Wij zitten nu met elkaar in de coalitie en nu moeten wij door een proces van geven en nemen maar zien dat we het zo goed mogelijk met elkaar redden. Zeker gaat het niet aan om te trachten zaken, die bij de formatie niet zijn geregeld binnen te halen, omdat wij nu eenmaal samen in de coalitie zitten. Het risico dat de coalitie zou breken, kan er niet toe verplichten dingen te doen die je ook bij het akkoord reeds had kunnen bespreken.
Je kunt niet voortdurend de bij het regeerakkoord gemaakte afspraken uitbreiden, omdat je eenmaal samen die vier jaar moet zien door te komen. In zekere zin kan dit wel gelden voor nieuwe dingen, maar voor zaken die bij het regeerakkoord geregeld hadden kunnen worden en toen blijkbaar (bewust of onbewust) niet of vaag geregeld zijn, ligt dit anders. Daar is "vrije ruimte".

b. Positie VVD

De positie van de VVD is natuurlijk niet gemakkelijk. Zij heeft niet veel andere keus — zeker in het licht van de verkiezingsuitslagen — dan deze coalitie of een vrijwel zekere oppositie. Wij moeten de verleiding weerstaan dit uit te buiten. De PvdA-methodes moeten wij niet overnemen, geen gedoog-situatie derhalve. Wij hebben ooit gezegd 'equal-base' en dit moeten wij dan ook waarmaken.
Wij moeten echter daarbij wel onszelf blijven, en geen selectiviteit toepassen bij de beoordeling van de verhoudingen. Ik herinner mij uit de periode van het kabinet-Den Uyl heel goed dat menigeen het steunen van het kabinet gemakkelijker verdroeg als ik periodiek een flinke botsing met de coalitie-partner had en dan eens goed naar hem uithaalde.
Als ik zei dat ik bepaalde dingen spuugzat werd, dan merkte ik dat velen wat gemakkelijker de steun aanvaardden die ik aan het kabinet gaf. Ik ervaar van diezelfde mannen nu iets anders, namelijk dat de samenwerking met zich mee moet brengen dat je voortdurend lief bent voor elkaar.

Dit is heel merkwaardig. Er zit natuurlijk een verschil in waardering achter voor de PvdA en de VVD.
Dat begrijp ik best als ik kijk naar de methoden die de PvdA toepaste. Er zijn echter ook andere ervaringen. Als ik denk aan het optreden van de VVD in de vorige periode bij de kamerdebatten over het beleid van de minister van Justitie bij de abortus-kwestie of in de zaak Menten, als ik denk aan uitlatingen van de voorzitter van de VVD over Lubbers, dan vind ik dat je niet zomaar behoeft te doen alsof dat nooit heeft bestaan omdat we nu samen in een kabinet zitten.
Kritiek op de coalitie-partner is niet hetzelfde als het kabinet voor de voeten lopen, zoals sommigen blijkbaar wat al te gemakkelijk veronderstellen.

c. 10-6: toen en nu

Een gevoelig punt in de huidige coalitieverhoudingen is uiteraard de 10-6 verhouding.
Dit is in de Nederlandse politiek een beetje een trauma geworden sinds het vorige kabinet. Voor het CDA is er nu een omgekeerde 10-6 verhouding.
Wij verkeren om zo te zeggen nu aan de goede kant van deze 10-6 verhouding. Voortdurend wordt ervoor gewaarschuwd dat wij die niet op dezelfde wijze mogen laten functioneren als onder het vorige kabinet getracht is.

Ik wil echter op een groot verschil wijzen. Onze grote grief tegen deze verhouding in de vorige periode was, dat deze geen recht deed aan de verkiezingsuitslag. Daarom heeft de CHU toen tenslotte ook niet meegedaan. Dit was niet vanwege de coalitie, maar omdat de zetelverhouding geen recht deed aan de verkiezingsuitslag. Dit was ook het oordeel van ARP en KVP. Dat zij daar toen om wat zij zagen als het landsbelang tenslotte toch overheen zijn gestapt, doet niet af aan het feit, dat wij hierover het gedrieën volstrekt eens waren. Het grote verschil met de huidige 10-6 verhouding is, dat deze nu exact in overeenstemming is met de verkiezingsuitslag.

Wanneer dit nu gevolgen heeft voor het beleid, mag dit niet worden vergeleken met de gevolgen van dezelfde houding in het vorige kabinet.

Het is volstrekt correct wanneer deze met de verkiezingsuitslag corresponderende zetelverhouding ook haar effecten in het kabinetsbeleid heeft.

c. Vormen van overleg
Voor de onderlinge verhouding tussen de coalitie-partners is natuurlijk een goed overleg van groot belang. Fractievoorzitters en woordvoerders overleggen dan ook met elkaar, zij het incidenteel. Ik denk, dat het zo ook goed is. Het overleg in de voorgaande periode was eveneens incidenteel en vond toen zelfs in nog mindere mate plaats dan thans.

Ik ben er geen voorstander van dat er een gestructureerd overleg tussen VVD-fractie en CDA-fractie zou worden gecreëerd, zeker niet op alle fractieniveaus. Dit zou het parlement en het parlementaire functioneren verlammen; het zou bovendien de tweedeling in de Nederlandse politiek — ik ga hierop nog nader in — bevorderen, en het zou het CDA inderdaad een soort Janus-kop kunnen geven.

Wij moeten wel rekening houden met de minderheidspositie waarin de VVD verkeert, maar dat zal de VVD van haar kant ook mogelijk moeten maken. Zij zal met name het kabinetsbeleid niet voortdurend moeten willen vertalen in antisocialistisch beleid en de indruk vestigen van: wij doen het allemaal anders. Wij is dan 'dit kabinet': een afschuwelijk polariserend woordgebruik dat ik vier jaar lang heb bestreden.
Ik merk dit op, omdat ik me goed realiseer dat het land geregeerd moet worden. Voor dat regeren zijn wij afhankelijk van het CDA en de VVD. Niet van de oppositie, al moeten wij haar natuurlijk wel serieus nemen. Daarover in de nu volgende paragraaf.

5. Verhouding tot de oppositie

a. PvdA
Een correcte verhouding tot de oppositie betekent ten minste dat wij bij de wisseling van coalitie niet de gezamenlijke verantwoordelijkheid van vier jaar mogen verloochenen. Het betekent ook dat wij een heel jaar formatiepogingen evenmin wensen te verloochenen. Deze pogingen zijn mislukt; wij hebben er geen behoefte aan de Nederlandse politiek vier jaar lang te laten bestaan uit het na-discussiëren over die formatieperiode.

Wij wensen echter evenmin die periode te verdringen. Wij hebben de formatie met de PvdA serieus bedoeld en nagestreefd, die formatie had ook onze eerste en duidelijke voorkeur. Wij hadden haar willen laten slagen; wij schamen ons er niet voor dat deze pogingen zijn ondernomen en wij betreuren het dat zij zijn mislukt. Wij willen en mogen dien doen alsof de vier jaren van gezamenlijke verantwoordelijkheid voor het gevoerde beleid en het half jaar formeren een vergissing zijn geweest, alsof dat allemaal onnatuurlijk was en alsof wij thans wederom op onze natuurlijke basis zijn terechtgekomen.

Er is een groot gevaar dat ik hier wil signaleren, namelijk dat de periode 1973-1977 zowel door de PvdA als door de VVD wordt aangemerkt als de socialistische periode in de Nederlandse politiek en dat wij ons thans weer in de liberale periode bevinden.
Daarom moeten wij het contact met de PvdA niet verbreken, al zullen wij daarbij wel op onze qui-vive moeten zijn voor een al te selectieve benadering van haar kant.

b. D'66
D'66 heeft bij de jongste verkiezingen eveneens een verrassend resultaat geboekt. We moeten onderkennen dat veel van de bezwaren, die bij ons leven tegen de PvdA en tegen de VVD, ook bij D'66 leven; voor menigeen is D'66 zelfs in zekere zin een opvangcentrum voor hen die zich binnen PvdA of VVD niet thuisvoelen. In deze zin heeft D'66 inderdaad voor velen, die bij de PvdA of de VVD zaten, als een soort redelijk alternatief gefunctioneerd. Daarmee is D'66 voor ons ook een concurrent, zeker in de huidige politieke verhoudingen. Ook een uitdagende concurrent in die zin, dat wij een beter alternatief zouden moeten zijn voor de mensen, die bij de PvdA of bij de VVD te veel bezwaren zien.
D'66 kan en zal soms ook onze bondgenoot zijn.

Het is goed om deze twee aspecten van D'66 in de verhouding tot het CDA in het oog te blijven houden. Het zou kortzichtig zijn in het parlement de mogelijkheden uit het oog te verliezen om soms de steun van D'66 te verkrijgen; het zou

evenzeer kortzichtig zijn bij voorbaat de mogelijkheid uit te sluiten soms D'66 bij haar voorstellen te steunen. De meer zelfstandige positie die deze partij in de komende jaren stellig zal zoeken, kan voor ons wel eens belemmerend, maar evenzeer wel eens aantrekkelijk zijn.

6. Interne fractieverhoudingen

a. Relatie tot regeerakkoord

De belangrijkste opgave bij de start van het kabinet was voor de fractie, hoe na deze formatie op één lijn te komen.

Er was en is binnen de fractie verschil in de mate van gebondenheid aan het regeerakkoord; er zijn leden die het akkoord niet voor hun rekening hebben genomen en leden die het wel voor hun rekening hebben genomen. Daar tussendoor is een niet geringe en wisselende groep van leden die op belangrijke onderdelen voorbehouden hebben gemaakt. Dergelijke voorbehouden op onderdelen kunnen in de praktijk niet minder bedreigend voor het kabinet zijn dan een algeheel voorbehoud.

Vanuit die moeilijke start gezien meen ik dat in objectiviteit kan worden vastgesteld dat het tot nog toe eigenlijk verrassend is gegaan. Er wordt bijvoorbeeld nog wel gesproken over 'loyalisten', maar het is meer een kwestie van 'nazeuren' (als ik die term ook eens mag gebruiken) buiten de fractie dan dat er sprake is van een permanente factor als groep binnen de fractie. Als er risico voor een zekere blokvorming aanwezig is, dan loopt dit niet langs de lijnen — zeker niet uitsluitend — die aangegeven werden tussen wat Van Agt betiteld heeft als de loyalisten en de anderen. In die zin speelt het verschil in opstelling bij het regeerakkoord geen rol in de fractie.

Hoe heeft dit zich nu zo kunnen ontwikkelen?

Sommige waarnemers van buitenaf zeggen: de loyalisten zijn geassimileerd en dat moest ook wel, anders kwamen zij buitenspel te staan. Anderen redeneren juist andersom: de loyalisten domineren de zaak, en dat moet ook wel, anders is er geen meerderheid. Er zijn zelfs partijen die kans zien de ene week het ene verhaal te vertellen en de andere week het andere.

De fractievoorzitter van de PvdA is daar bijvoorbeeld buitengewoon sterk in als het erom gaat de positie van zijn collega van het CDA te schilderen.

Ik denk dat de verklaring helemaal niet zo ingewikkeld is. Vanaf het moment dat de zaak van start ging, hebben de 'loyalisten' zich op het standpunt gesteld dat zij, als het maar even mogelijk was, d.w.z. zonder met zichzelf in conflict te komen, met de fractie de lijnen van het regeerakkoord zouden trachten te volgen. Anderen hebben zich tot taak gesteld om de vrije marge, die er voor de fractie buiten het regeerakkoord is, niet in te krimpen, en de binding aan het regeerakkoord niet verder uit te breiden dan uit dat akkoord voortvloeit.

In de verhouding tot kabinet en partner vind ik beide opstellingen loyaal en volstrekt legitiem en het is voor de fractie tot nu toe een redelijk begaanbare weg gebleken.

b. De smalle basis van 77

Dat de parlementaire meerderheid, als ik de CDA-fractie als totaliteit neem, slechts uit 77 bestaat blijft natuurlijk een smalle basis. Die basis bestaat voor wat het CDA betreft bij de gratie van de onderlinge loyaliteit. Die basis wordt dan ook nergens méér door bedreigd — ik heb er vorig jaar tijdens de formatiepogingen met de PvdA steeds voor gewaarschuwd, dus niemand kan zeggen dat ik het achteraf doe — dan wanneer bij een basis van 77 een strengere discipline van de individuele fractieleden zou worden geëist dan in een andere combinatie geëist zou zijn geweest bij een parlementaire meerderheid van 110.

Het is niet redelijk om fractieleden grotere beperkingen op te leggen omdat de meerderheid nu smaller is dan zij dan zou zijn geweest. Welke eisen de leden aan zichzelf opleggen is een geheel andere zaak; ik geloof niet dat er tot nog toe veel reden is daar ontevreden over te zijn.

Het begrip dat er bij de formatiepogingen met de PvdA was voor voorbehouden en tegenstemmen, mag niet in wrevel en wantrouwen verkeren nu hetzelfde zich bij een andere kabinetssamenstelling voordoet.

Ik zeg dit niet omdat degenen, om wie het nu gaat mij dierbaarder zouden zijn dan de anderen, maar ik wens het voor hen op te nemen uit een oogpunt van rechtvaardigheid.

En ik herhaal, dat er niet alleen tegenstemmers waren, maar ook fractieleden die op wezenlijke punten van het regeerakkoord voorbehoud hebben gemaakt.

c. Fractieleiding
Het is duidelijk dat bij dit alles de rol van de fractieleiding en met name van de fractievoorzitter heel cruciaal is. Zonder daar al te zeer over uit te weiden wil ik proberen aan te duiden wat daarbij de oriëntatiepunten zijn, waarvan de fractievoorzitter moet uitgaan.
In de eerste plaats moet er worden geregeerd. Alleen al vanuit dit oogpunt zal ik ernaar streven de regering als het even kan te steunen.
Vanuit dit oogpunt steunverlenen aan de regering betekent nog niet een keus — en zeker geen structurele keus — voor de combinatie. De gouvernementele instelling die al geldt voor een kabinet waartegen je in oppositie bent, geldt zeker voor een kabinet waarmee je direct of indirect een parlementaire binding hebt.
Een structurele keus voor de combinatie houdt die steun dan ook niet in.

Een tweede overweging is, dat een crisis, als het even kan, vermeden moet worden. Als het werkelijk niet anders kan mag een crisis niet worden uitgesloten, maar het is niet goed voor het land als er een kabinetscrisis komt.

Een derde punt is, dat de loyaliteit jegens de regeringspartner in acht dient te worden genomen.
Voorts is heel nuchter ook een van de belangrijke taken van de fractieleiding de fractie bijeen te houden.
Vervolgens moet zij proberen de kiezers, die nu zo breed zijn toegestroomd, voor het beleid van de fractie vast te houden. Dit wil zeggen, het fractiebeleid moet hen het vertrouwen geven dat zij terecht hun stem op het CDA hebben uitgebracht, zodat zij dit ook een volgende keer bereid zullen zijn te doen.

Dit alles mag echter niet gaan ten koste van het eigen gezicht van het CDA.
In de komende vier jaar zal het er vooral op aan komen om het CDA politiek te profileren.
Het CDA moet in deze kabinetsperiode duidelijk zijn eigen identiteit krijgen als een eigen politieke stroming.
Tenslotte moet dit alles dan ook nog gebeuren op een manier, waarbij niemand het gevoel heeft zichzelf geweld aan te doen, maar ieder het gevoel heeft ook zelf geloofwaardig en herkenbaar te blijven.
Ik noem dit rijtje omdat sommigen de neiging hebben er één aspect uit te lichten en daar het gehele optreden van een fractie of een politicus aan te toetsen of te beoordelen. Vandaar dat je dan de meest tegenstrijdige oordelen krijgt, waarbij de een zegt: 'Aantjes gaat er onder door', en de ander zegt: 'Aantjes dirigeert'. Als je er echter alle aspecten bij betrekt, en je realiseert dat daar een zeker evenwicht in moet zijn, dan pas kun je tot een billijk oordeel komen, of dit nu positief dan wel negatief is.

Het belangrijkste is het politiek leiding geven in perspectief. Het CDA moet ook op termijn herkenbaar zijn. Dit kan incidenteel wel eens tot verschillen leiden, maar als je de taak hebt om ook op termijn enige leiding aan de christen-democratische politiek te geven en het CDA als een echte politieke stroming herkenbaar te maken, dan is enige ruimte en is enig risico aan de functie inherent.

7. Positie en functie CDA

a. De vanzelfsprekendheid van een coalitie
Een gevaar bij iedere coalitie is, dat die coalitie door het enkele feit van haar bestaan als logisch, als vanzelfsprekend wordt ervaren, zo logisch, dat men het vreemd gaat vinden dat er ook een andere coalitie had kunnen zijn, zelfs dat er ooit een andere geweest is.
Dit herinnert mij aan het boek van Orwell '1984'. Hij beschrijft daarin dat A en B samen in oorlog zijn met C. Op een gegeven ogenblik verandert het toneel, dan wordt B van bondgenoot tegenstander en C. van tegenstander bondgenoot. Vanaf dat ogenblik zijn dus niet meer A en B in oorlog met C, maar A en C in oorlog met B.
Treffend wordt dan in het boek geschreven hoe binnen de kortste keren iedereen ervan overtuigd is dat het nooit anders is geweest en dat het zo ook behoort.
Dan is B altijd de natuurlijke vijand geweest, zoals hij voorheen altijd de natuurlijke bondgenoot was geweest.
Dit gevaar bedreigt ons ook in de politiek.
Ik bespeur het bijvoorbeeld in reacties op de suggesties van de fractievoorzitter van de PvdA over de ombuigingsoperatie.
Velen hebben op voorhand de neiging te vinden dat er niets van deugt, blijkbaar omdat het om meningen van de fractievoorzitter van de oppositie gaat. Maar waarom zouden wij zijn opvattingen niet inhoudelijk bezien en erkennen dat zijn benadering gelijkenis met de onze vertoont.

Wij hebben immers altijd gezegd dat het gaat om een keus tussen versobering in de privésfeer dan wel een matiging in de collectieve sfeer, en dat naarmate er in de ene sector meer gematigd wordt, er in de andere minder gematigd behoeft te worden.
Welnu als Den Uyl dan zegt dat we primair moeten denken aan inkomensmatiging dan sluit dit daarop aan. Of zijn voorkeur ook te realiseren zal zijn, en of uitgerekend de fractieleider van de PvdA de eerst aangewezene is om dit zo te zeggen, omdat hij het niet zo gepropageerd heeft tijdens zijn premierschap, is een andere zaak. Maar je moet het ook op zichzelf beoordelen.
Wij hebben de sobere levensstijl gepropageerd. Naarmate er meer bezuinigd wordt in de privésector, naar die mate zullen wij minder behoeven om te buigen in de collectieve sector. Dat is in ieder geval niet de benadering zoals die door de VVD steeds is gepropageerd.
Wij moeten onze eigen visie niet prijs geven omdat de een nu in de oppositie is en de ander nu onze coalitiepartner is.

b. Gevaar tweedeling

Ik zeg dit met zoveel nadruk vanwege het gevaar van een tweedeling in de Nederlandse politiek. Het is het gemeenschappelijk belang van PvdA en VVD het idee ingang te doen vinden dat er in Nederland een tweedeling is, een tweestromenland in plaats van een driestromenland.
Op het ogenblik wordt dit risico versterkt, en ik denk dat de beduchtheid daarvoor er bij Van Agt ook mee achter heeft gezeten toen hij de opmerking maakte dat het jammer was dat de uitslag niet wat rechtvaardiger over de beide coalitiepartners was verdeeld.

Er is een risico dat door een groot kwantitatief overwicht van het CDA de tweedeling dichterbij komt. Ik betreur het electorale succes niet — stel je voor — maar we moeten wel zien dat dit het gevaar van de tweedeling dichterbij kan roepen. Het kan de indruk versterken dat in het Nederlandse politieke krachtenveld links de PvdA staat met een kleinere partner, nl. D'66, en dat rechts zich bezig is het proces te voltrekken van het CDA met de VVD als kleinere partner.
Dit gevaar wordt groter, naarmate de grote kwantitatieve electorale strijd zal gaan tussen het CDA en de PvdA. Daar ziet het naar uit en daar behoeven wij niet bang voor te zijn, maar wij zullen ervoor moeten zorgen dat dit niet leidt tot een tweedeling zoals deze zich in Duitsland heeft voorgedaan. Het CDA mag niet, zoals Lubbers eens heeft opgemerkt, het rechtse spiegelbeeld van de linkse PvdA worden. Het CDA mag, zo zei hij in De Tijd, geen rechtse concentratie worden. Daarmee heeft hij heel scherp dit gevaar getypeerd.
Het risico van de tweedeling wordt versterkt door het feit dat een kabinet van nature geneigd is te denken in de verhouding regering-oppositie. Wij hebben erop bedacht te zijn dat dit niet de beslissende tegenstelling in de politiek is.

c. Inzet verkiezingen

Uit het voorgaande vloeit voort, dat met name de fractie voor de eigen identiteit van de christen-democratische stroming zal moeten waken; complementair aan de opstelling die de bewindslieden vanuit hun verantwoordelijkheid hebben; wel loyaal aan de coaliteit maar zonder vereenzelviging met de coalitie.

Daarom kan een coalitiekabinet in beginsel geen inzet van verkiezingen zijn. Het mislukken van de ene formatie maakt een gelukte andere formatie nog niet tot de meest voor de hand liggende combinatie op termijn. Omstandigheden van landsbelang kunnen wel een zekere voorkeur rechtvaardigen en de actuele problemen kunnen wel een intentieverklaring rechtvaardigen, maar dit kan niet zo ver gaan dat het CDA geheel zou schuil gaan achter een coalitie, hoe deze ook is samengesteld.

Vanuit dit gezichtspunt is de positie van onze eerste man weinig benijdenswaardig. Niet alleen was hij en zal hij weer moeten zijn onze lijsttrekker, hij is tevens de eerste representant van het coalitiekabinet. Hij is zowel de eerste representant van het coalitiekabinet als de politieke leider van het CDA zij het dit laatste op non-actief (en dit zie ik niet als een beperking van de taak die ik op het ogenblik heb).
Daar kan spanning in zitten.

Vandaar dat er naast al de overlegvormen, die ik eerder al heb genoemd, ook het maandelijks topberaad is tussen de minister-president, de fractievoorzitter met de beide vice-voorzitters, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie, de voorzitter van het CDA en de partijvoorzitters.

d. Eigen identiteit

Primair moet blijven de eigen identiteit van het CDA zoals deze zo prachtig tot uitdrukking is ge-

bracht in ons program 'Niet bij brood alleen'.
Ook bij de ombuigingsmaatregelen zullen wij het accent moeten leggen op onze eigen politiek. Vandaar bijvoorbeeld dat wij bij de ombuigingsoperatie de samenhang met vernieuwingsvoorstellen benadrukken. Daarbij gaat het niet om socialistische hobby's maar om wensen die in ons eigen program staan. Wij zullen de ombuigingsvoorstellen met welwillendheid tegemoettreden, dat is onze loyaliteit aan het kabinet, maar het accent op de eigen politiek brengt mee dat wij zullen vasthouden aan de samenhang met de zogenaamde vernieuwingsmaatregelen. Het een komt niet in mindering op het ander. Dat moet het accent van het CDA zeker in déze coalitie zijn.

e. Evangelisch politiek beraad
Het accent op de eigen politieke identiteit sluit contact met en verantwoordelijkheid voor anderen niet uit. Integendeel, als ik ervoor pleit het contact met anderen niet te verbreken, dan is dat mede op grond van het feit dat ik elders eveneens mensen aantref die — hoezeer ik vind dat zij politiek tot een verkeerde keus komen, evenals zij vinden dat ik politiek dwaal — vanuit eenzelfde motivatie, noem het de christelijke inspiratie, hun politieke keus maken. Het boekje 'De PvdA is niet heilig' is daarvan een voorbeeld. Een vergelijkbaar geschrift mis ik helaas bij een partij als de VVD.
De band die uit die motivatie voortvloeit, mag niet geslaakt worden, want het gaat om de meest fundamentele uitgangspunten.

Die gemeenschappelijke inspiratie mag niet overwoekerd worden door het verschil in politieke keus.
Vandaar het door mij — in navolging van Bruins Slot — herhaaldelijk gehouden pleidooi voor iets als een evangelisch politiek beraad, dat natuurlijk niet alleen een zaak is van mensen uit CDA en PvdA, maar dat een ontmoetings- en gespreksbasis biedt aan mensen die, waar ze zich politiek ook bevinden, als christen tot hun politieke keuze komen.

f. Zwakke punten
Hoewel dit niet direct ligt op het terrein, van mijn eerste verantwoordelijkheid wil ik toch ook wijzen op de grote aandacht die er zal moeten zijn voor de partijorganisatie. Er zitten duidelijke zwakke punten bij het CDA.

Kijkend naar de verkiezingsuitslag noem ik de leeftijdsopbouw. Deze is niet goed. Verder zijn wij in het oog van veel mensen nog te zeer een kerkelijke partij. Ook zijn wij voor velen te zeer een bestuurderspartij. Ook moeten wij oppassen dat wij niet te veel worden vereenzelvigd met 'pressiegroepen', die sterk in ons electoraat vertegenwoordigd zijn.

Het is niet zo dat dit meer of minder geoorloofd is al naar gelang de samenstelling van je electoraat daar meer of minder bij past. Laat de PvdA dat maar doen, laat desnoods de VVD dat meer doen, maar laat het CDA zich daarin zeer duidelijk van hen onderscheiden.

g. Herkenbaarheid van de christen-democratie
De eigen politieke visie primair stellen betekent ook niet te bang zijn voor kritiek, ook niet te bang zijn voor de kiezersgunst. Dit leidt onherroepelijk tot een zig-zag koers en dat zou het CDA pas goed onherkenbaar maken.

Alleen de weg van de eigen overtuiging kan de christen-democratie herkenbaar maken. Die alleen kan onze deelneming aan de regering en in een coalitie rechtvaardigen. Die weg van de overtuiging alleen kan de christen-democratie in ons land èn daarbuiten een blijvende politieke plaats bezorgen.

Wij hebben immers altijd gezegd dat het gaat om een keus tussen versobering in de privésfeer dan wel een matiging in de collectieve sfeer, en dat naarmate er in de ene sector meer gematigd wordt, er in de andere minder gematigd behoeft te worden.
Welnu als Den Uyl dan zegt dat we primair moeten denken aan inkomensmatiging dan sluit dit daarop aan. Of zijn voorkeur ook te realiseren zal zijn, en of uitgerekend de fractieleider van de PvdA de eerst aangewezene is om dit zo te zeggen, omdat hij het niet zo gepropageerd heeft tijdens zijn premierschap, is een andere zaak. Maar je moet het ook op zichzelf beoordelen.
Wij hebben de sobere levensstijl gepropageerd. Naarmate er meer bezuinigd wordt in de privésector, naar die mate zullen wij minder behoeven om te buigen in de collectieve sector. Dat is in ieder geval niet de benadering zoals die door de VVD steeds is gepropageerd.
Wij moeten onze eigen visie niet prijs geven omdat de een nu in de oppositie is en de ander nu onze coalitiepartner is.

b. Gevaar tweedeling

Ik zeg dit met zoveel nadruk vanwege het gevaar van een tweedeling in de Nederlandse politiek. Het is het gemeenschappelijk belang van PvdA en VVD het idee ingang te doen vinden dat er in Nederland een tweedeling is, een tweestromenland in plaats van een driestromenland.
Op het ogenblik wordt dit risico versterkt, en ik denk dat de beduchtheid daarvoor er bij Van Agt ook mee achter heeft gezeten toen hij de opmerking maakte dat het jammer was dat de uitslag niet wat rechtvaardiger over de beide coalitiepartners was verdeeld.

Er is een risico dat door een groot kwantitatief overwicht van het CDA de tweedeling dichterbij komt. Ik betreur het electorale succes niet — stel je voor — maar we moeten wel zien dat dit het gevaar van de tweedeling dichterbij kan roepen. Het kan de indruk versterken dat in het Nederlandse politieke krachtenveld links de PvdA staat met een kleinere partner, nl. D'66, en dat rechts zich bezig is het proces te voltrekken van het CDA met de VVD als kleinere partner.
Dit gevaar wordt groter, naarmate de grote kwantitatieve electorale strijd zal gaan tussen het CDA en de PvdA. Daar ziet het naar uit en daar behoeven wij niet bang voor te zijn, maar wij zullen ervoor moeten zorgen dat dit niet leidt tot een tweedeling zoals deze zich in Duitsland heeft voorgedaan. Het CDA mag niet, zoals Lubbers eens heeft opgemerkt, het rechtse spiegelbeeld van de linkse PvdA worden. Het CDA mag, zo zei hij in De Tijd, geen rechtse concentratie worden. Daarmee heeft hij heel scherp dit gevaar getypeerd.
Het risico van de tweedeling wordt versterkt door het feit dat een kabinet van nature geneigd is te denken in de verhouding regering-oppositie. Wij hebben erop bedacht te zijn dat dit niet de beslissende tegenstelling in de politiek is.

c. Inzet verkiezingen

Uit het voorgaande vloeit voort, dat met name de fractie voor de eigen identiteit van de christen-democratische stroming zal moeten waken; complementair aan de opstelling die de bewindslieden vanuit hun verantwoordelijkheid hebben; wel loyaal aan de coaliteit maar zonder vereenzelviging met de coalitie.

Daarom kan een coalitiekabinet in beginsel geen inzet van verkiezingen zijn. Het mislukken van de ene formatie maakt een gelukte andere formatie nog niet tot de meest voor de hand liggende combinatie op termijn. Omstandigheden van landsbelang kunnen wel een zekere voorkeur rechtvaardigen en de actuele problemen kunnen wel een intentieverklaring rechtvaardigen, maar dit kan niet zo ver gaan dat het CDA geheel zou schuil gaan achter een coalitie, hoe deze ook is samengesteld.

Vanuit dit gezichtspunt is de positie van onze eerste man weinig benijdenswaardig. Niet alleen was hij en zal hij weer moeten zijn onze lijsttrekker, hij is tevens de eerste representant van het coalitiekabinet. Hij is zowel de eerste representant van het coalitiekabinet als de politieke leider van het CDA zij het dit laatste op nonactief (en dit zie ik niet als een beperking van de taak die ik op het ogenblik heb).
Daar kan spanning in zitten.

Vandaar dat er naast al de overlegvormen, die ik eerder al heb genoemd, ook het maandelijks topberaad is tussen de minister-president, de fractievoorzitter met de beide vice-voorzitters, de voorzitter van de Eerste Kamerfractie, de voorzitter van het CDA en de partijvoorzitters.

d. Eigen identiteit

Primair moet blijven de eigen identiteit van het CDA zoals deze zo prachtig tot uitdrukking is ge-

bracht in ons program 'Niet bij brood alleen'.
Ook bij de ombuigingsmaatregelen zullen wij het accent moeten leggen op onze eigen politiek. Vandaar bijvoorbeeld dat wij bij de ombuigingsoperatie de samenhang met vernieuwingsvoorstellen benadrukken. Daarbij gaat het niet om socialistische hobby's maar om wensen die in ons eigen program staan. Wij zullen de ombuigingsvoorstellen met welwillendheid tegemoettreden, dat is onze loyaliteit aan het kabinet, maar het accent op de eigen politiek brengt mee dat wij zullen vasthouden aan de samenhang met de zogenaamde vernieuwingsmaatregelen. Het een komt niet in mindering op het ander. Dat moet het accent van het CDA zeker in déze coalitie zijn.

e. Evangelisch politiek beraad
Het accent op de eigen politieke identiteit sluit contact met en verantwoordelijkheid voor anderen niet uit. Integendeel, als ik ervoor pleit het contact met anderen niet te verbreken, dan is dat mede op grond van het feit dat ik elders eveneens mensen aantref die — hoezeer ik vind dat zij politiek tot een verkeerde keus komen, evenals zij vinden dat ik politiek dwaal — vanuit eenzelfde motivatie, noem het de christelijke inspiratie, hun politieke keus maken. Het boekje 'De PvdA is niet heilig' is daarvan een voorbeeld. Een vergelijkbaar geschrift mis ik helaas bij een partij als de VVD.
De band die uit die motivatie voortvloeit, mag niet geslaakt worden, want het gaat om de meest fundamentele uitgangspunten.

Die gemeenschappelijke inspiratie mag niet overwoekerd worden door het verschil in politieke keus.
Vandaar het door mij — in navolging van Bruins Slot — herhaaldelijk gehouden pleidooi voor iets als een evangelisch politiek beraad, dat natuurlijk niet alleen een zaak is van mensen uit CDA en PvdA, maar dat een ontmoetings- en gespreksbasis biedt aan mensen die, waar ze zich politiek ook bevinden, als christen tot hun politieke keuze komen.

f. Zwakke punten
Hoewel dit niet direct ligt op het terrein, van mijn eerste verantwoordelijkheid wil ik toch ook wijzen op de grote aandacht die er zal moeten zijn voor de partijorganisatie. Er zitten duidelijke zwakke punten bij het CDA.

Kijkend naar de verkiezingsuitslag noem ik de leeftijdsopbouw. Deze is niet goed. Verder zijn wij in het oog van veel mensen nog te zeer een kerkelijke partij. Ook zijn wij voor velen te zeer een bestuurderspartij. Ook moeten wij oppassen dat wij niet te veel worden vereenzelvigd met 'pressiegroepen', die sterk in ons electoraat vertegenwoordigd zijn.

Het is niet zo dat dit meer of minder geoorloofd is al naar gelang de samenstelling van je electoraat daar meer of minder bij past. Laat de PvdA dat maar doen, laat desnoods de VVD dat meer doen, maar laat het CDA zich daarin zeer duidelijk van hen onderscheiden.

g. Herkenbaarheid van de christen-democratie
De eigen politieke visie primair stellen betekent ook niet te bang zijn voor kritiek, ook niet te bang zijn voor de kiezersgunst. Dit leidt onherroepelijk tot een zig-zag koers en dat zou het CDA pas goed onherkenbaar maken.

Alleen de weg van de eigen overtuiging kan de christen-democratie herkenbaar maken. Die alleen kan onze deelneming aan de regering en in een coalitie rechtvaardigen. Die weg van de overtuiging alleen kan de christen-democratie in ons land èn daarbuiten een blijvende politieke plaats bezorgen.

ontwikkelingssamenwerking

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

Achtergronden, dilemma's en uitgangspunten.

door drs. J. de Koning

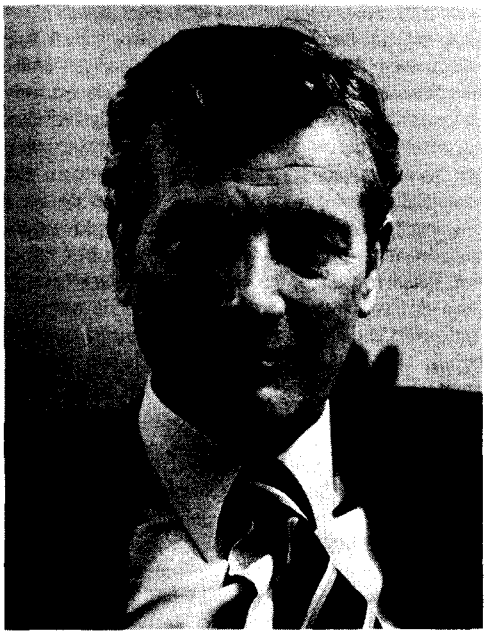

Drs. J. de Koning te Voorschoten is minister voor Ontwikkelingssamenwerking. Hij werd op 31 augustus 1926 geboren in Zwartsluis. Hij is sociaal-geograaf.
Na in dienst geweest te zijn van het Sociologisch Instituut van het Convent van Christelijke Sociale Organisaties werd hij wetenschappelijk medewerker/docent aan het Instituut voor Sociale Wetenschappen van de VU te Amsterdam. In 1964 volgde zijn benoeming tot algemeen secretaris van de CBTB.
Van 1969 tot 1971 was de heer De Koning lid van de Eerste Kamer voor de ARP; van mei 1971 tot 1977 was hij lid van de Tweede Kamer. Van mei 1973 tot eind 1975 was drs. De Koning voorzitter van de ARP. De heer De Koning is gehuwd en heeft twee kinderen.

Bij alle snelle veranderingen in de wereldeconomische situatie om ons heen steken een tweetal constanten scherp af. In de eerste plaats is er de onaanvaardbare constante van het schrijnende lot van de vele honderden miljoenen mensen in ontwikkelingslanden die in de meest letterlijke zin dagelijks de strijd om het naakte bestaan moeten aangaan. Hun situatie en die van hun nageslacht blijft nog steeds uitzichtloos. De tweede constante is de inspanning zowel van ontwikkelingslanden zelf als van de rijke geïndustrialiseerde landen om tot verbetering van die situatie te komen. Achtergronden en aanpak van die inspanningen mogen zich wijzigen, de inspanningen zelf zijn een vast gegeven sinds de Amerikaanse president Truman in 1949 als vierde punt van zijn buitenlands beleidsprogramma de hulpverlening aan ontwikkelingslanden introduceerde.
Ook de Nederlandse inspanningen ten behoeve van de ontwikkeling van de Derde Wereld hebben in de loop der tijden tegen de achtergrond van wisselende situaties en veranderende inzichten in de samenhang der economische en sociale vraagstukken steeds de nodige aanpassingen ondergaan. Doch ook hier blijft de constante aanwezig van de lotsverbondenheid met de behoeftigen in de wereld aan wie een menswaardig bestaan wordt ontzegd.

Deze lotsverbondenheid manifesteerde zich in de jaren zestig in brede lagen van de Nederlandse maatschappij: zowel kerken, politieke partijen, universitaire kringen, vakbewegingen en particuliere organisaties zagen de morele plicht van Nederland deze onaanvaardbare situatie te lijf te gaan. Die verbondenheid vond haar neerslag in het Nederlandse ontwikkelingsbeleid dat sinds-

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

drs. J. de Koning

dien onder achtereenvolgende regeringen werd uitgestippeld. Een beleid, dat zich weerspiegelde in de positie die Nederland in de internationale discussie heeft opgebouwd. Verschillende christen-democratische bewindslieden hebben bijgedragen aan de opbouw van een duidelijk vooruitstrevend profiel. Zo voerden ministers als Bot, Udink en Boertien het begrip self-reliance al in hun vaandel toen zij, op het moment dat dit begrip nog moest worden uitgevonden, vaststelden, dat bij de besteding van de Nederlandse hulpgelden de wensen van de betrokken ontwikkelingslanden doorslaggevend moesten zijn.
Mijn directe ambtsvoorganger Pronk heeft dit vooruitstrevend profiel met verve versterkt, vooral door het benadrukken van de politieke dimensie van het ontwikkelingsvraagstuk en het bespreekbaar maken van de gevolgen daarvan voor de ontwikkelingen binnen Nederland. Een dergelijk profiel, en de daarmee samenhangende positie die Nederland zich in de internationale discussie heeft verworven, schept verplichtingen maar ook nieuwe mogelijkheden voor het beleid.

Alvorens hierop in te gaan wil ik een beeld geven van de veranderingen die zich afspelen in de wereldeconomische verhoudingen. Daarna zal ik in globale trekken uitgangspunten aangeven van het ontwikkelingsbeleid zoals de Nederlandse regering dat wil voeren. Daarbij zal ik ingaan op een aantal algemene en specifieke dilemma's waarvoor ik mij, als bewindsman, verantwoordelijk voor het ontwerpen en uitvoeren van dat beleid, zie gesteld.

Achtergronden

Hoe vaak is, bij het bezien van historische ontwikkelingen, niet de uitdrukking 'de wereld is nimmer zo snel veranderd' gebruikt? Ook nu geeft die uitdrukking een juist beeld van de situatie. Het tot voor kort gehanteerde algemene beeld van ontwikkelingslanden als economisch afhankelijke landen, die grondstoffen exporteren en industrieprodukten en kapitaal uit de rijke wereld importeren, gaat niet meer op. Er zijn op dit moment een aantal ontwikkelingslanden die al een zodanige hoeveelheid industrieën hebben opgebouwd dat het aandeel van de industrieprodukten in de totale export van die landen bijvoorbeeld dat van Nederland al benaderd of zelfs overtreft. Volgens recente cijfers van de Wereldbank was dit in 1975 al het geval voor ongeveer 15 ontwikkelingslanden, waaronder, naast bekende voorbeelden als Taiwan, Hongkong, India en Brazilië ook een aantal van de armere ontwikkelingslanden als Bangladesh, Pakistan en Sierra Leone. Het ontwikkelingsjargon is in het licht van deze ontwikkeling verrijkt met de aanduiding 'Newly Industrialising Countries' (NIC's). Naast een categorie ontwikkelingslanden die van de traditionele export van grondstoffen afhankelijk blijft, is hiermee een categorie ontwikkelingslanden ontstaan waarvoor de export van industrieprodukten het belangrijkst is geworden. Een aantal van deze nieuwe industriestaten is tezelfdertijd al netto importeur van grondstoffen geworden en belangentegenstellingen binnen de groep ontwikkelingslanden en met name met de traditionele grondstoffen-exporteurs zijn daarmee niet langer uitgesloten.

Doorbreking

Een andere grote verandering is de doorbreking van het beeld van de eenzijdige economische afhankelijkheid. Er zijn nu een aantal ontwikkelingslanden, zoals bijvoorbeeld de in de OPEC verenigde olie-exporterende landen, die beslissingen kunnen nemen die van enorme betekenis kunnen zijn voor de wereldeconomie in zijn geheel. Ook de invloed van de export van ontwikkelingslanden van industrieprodukten — hoewel die in geen enkel opzicht kan worden beschouwd als een belangrijke veroorzaker van werkloosheid — is in sommige sectoren van geïndustrialiseerde landen merkbaar.

De doorbreking van het beeld van de eenzijdige afhankelijkheid van ontwikkelingslanden is ook nog in een andere zin duidelijk geworden.
Bij de aard van de huidige economische recessie in de geïndustrialiseerde landen is het kernprobleem hoe de vraag en daarmee de produktie en het inkomen te vergroten, rekening houdend met een zekere vraagverzadiging in sommige sectoren en zonder een nieuwe inflatiegolf te ontketenen.
Dit heeft geleid tot nieuwe nadruk op het belang van de groei van ontwikkelingslanden. Deze groei èn de vraag naar onze produkten die daaruit voortvloeit zou moeten bijdragen tot een economisch herstel van de geïndustrialiseerde landen. Het begrip 'interdependentie' — de onderlinge samenhang tussen de economische si-

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

drs. J. de Koning

tuatie in de rijke landen enerzijds en de ontwikkelingslanden anderzijds — en de notie van wederzijdse belangen, zijn uit de huidige discussie over ontwikkelingssamenwerking niet meer weg te denken.
Nu doet zich de paradoxale situatie voor, dat de toegenomen onzekerheden over de economische vooruitzichten in de geïndustrialiseerde landen enerzijds de noodzaak van het brengen van offers voor ontwikkelingslanden, mede in het eigen belang, wel vergroten, doch dat anderzijds juist die onzekere vooruitzichten in een aantal gevallen leiden tot verminderde offerbereidheid.
Wat dit laatste betreft is de in 1977 tot een historisch dieptepunt gezakte omvang van de ontwikkelingshulp van alle donorlanden te zamen een teken aan de wand.

Hoewel dus het beeld van de allesoverheersende eenzijdige afhankelijkheid wel doorbroken is, betekent dit nog geenszins dat de ontwikkelingslanden tezelfdertijd evenwaardige partners van de rijke landen zijn geworden. In zaken als het handelsverkeer, de internationale monetaire verhoudingen en het particuliere kapitaal en investeringsverkeer is hiervan nog geen sprake. Een Nieuwe Internationale Economische Orde, waarin die evenwaardigheid zou moeten zijn gerealiseerd, lijkt nog steeds ver weg.

De noodzaak tot kapitaalimport blijft kenmerkend voor ontwikkelingslanden, enkele OPEC-landen daargelaten.
Die import is ook nodig om een investeringsvolume te realiseren, dat het veelal geringe binnenlandse besparingsniveau overtreft. Maar ook zijn hier veranderingen opgetreden. Zo is het tekort op de lopende rekening van de ontwikkelingslanden (exclusief de OPEC-overschotlanden) sinds 1975 voortdurend vergroot.
Dit tekort schommelde in de periode 1970-74 tussen ongeveer $ 4 en $ 9 miljard per jaar. Voor 1975 bedroeg dit tekort ruim $ 35 miljard. Hoewel enige daling na 1975 optreedt, blijft het tekort in 1976 en 1977 met respectievelijk ongeveer $ 23 en $ 25 miljard zeer veel hoger dan in de voorafgaande periode.
Vergroting van betalingsbalanstekort stelt ontwikkelingslanden voor de keuze de goedereninvoer drastisch te verminderen of het tekort door leningen te financieren. In het algemeen hebben ontwikkelingslanden voor de laatste mogelijkheid gekozen. In de periode 1973-1976 verdubbelen de uitstaande schulden van de niet-olie exporterende ontwikkelingslanden dan ook. Daarmee verdubbelde ook het jaarlijks te betalen bedrag aan rente en aflossingen. In 1976 moest een bedrag van bijna $ 23 miljard aan rente en aflossingen worden voldaan. Ter vergelijking, het totale netto overheidshulpvolume bedroeg in dat zelfde jaar $ 13,7 miljard. Een dergelijke last is met name voor de armste ontwikkelingslanden niet veel langer op te brengen. Hiermede wordt, indien geen oplossingen in de vorm van schuldverlichting of verhoging van de hulpomvang worden gerealiseerd, de keuzemogelijkheid voor ontwikkelingslanden beperkt tot een vermindering van hun invoer. In dit verband is een berekening van de Wereldbank relevant.
De Wereldbank heeft namelijk uitgerekend dat wanneer de ontwikkelingslanden zich niet zo in de schulden hadden gestoken maar direct na de verhoging van de olieprijs hun invoer hadden beperkt om niet nog grotere betalingsbalanstekorten te krijgen, dit niet alleen ten koste van hun eigen ontwikkelingstempo zou zijn gegaan maar ook de Europese landen twee miljoen banen had gekost en 1% van hun inkomen.

Verschillen in groei

Voor een deel samenhangend met de hier kort aangeduide nieuwe factoren in de relaties tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden zijn ook binnen de groep ontwikkelingslanden wijzigingen opgetreden. Deze wijzigingen duiden vooral op een vergroting van de verschillen binnen de groep. De groei van de armste ontwikkelingslanden (landen met een inkomen per hoofd van $ 250 of minder in 1976) was in de periode 1960-1970 met een jaarlijks gemiddelde van 3,6% al lager dan de 5,7% groei van de 'rijkere' ontwikkelingslanden.

In de periode 1970-76 nemen de verschillen nog verder toe: de groei van de armste ontwikkelingslanden in die periode is 2,9% terwijl 'de rijkere' ontwikkelingslanden een gemiddelde groei van 6% realiseren. Per hoofd van de bevolking komen de cijfers voor de periode 1970-1976 neer op een gemiddelde groei van niet meer dan 0,5% voor de armste ontwikkelingslanden en 3,3% voor de overige ontwikkelingslanden. Daar waar de groei het hardst nodig is, is zij derhalve het geringst; de onderlinge verschillen nemen hierdoor snel toe. Tegen deze achtergrond worden tentatieve berekeningen

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

drs. J. de Koning

van de Wereldbank over het aantal armen in de wereld nog beklemmender. Die berekeningen duiden er op dat zelfs indien de gemiddelde groei van de armste ontwikkelingslanden toeneemt van de huidige 3,6% tot 5% het aantal absoluut arme mensen[1]) in deze landen nauwelijks zal afnemen. Voor 1975 wordt het aantal absoluut armen in de armste ontwikkelingslanden op 630 miljoen geschat. Dit aantal neemt zelfs bij de optimistische groeiveronderstelling in de periode tot 2000 slechts af tot 540 miljoen. In de allereerste levensbehoeften van zeer velen, zal nog lange tijd onvoldoende kunnen worden voorzien, tenzij omvangrijke en gerichte maatregelen worden getroffen.
Uit het voorafgaande moet overigens niet het beeld overblijven dat er in al die jaren sinds 1949 niets tot stand zou zijn gekomen. Ook niet, dat alle inspanningen van ontwikkelingslanden en ontwikkelde landen zonder resultaat zouden zijn gebleven. Naast positieve ontwikkelingen in de produktie- en handelsstructuur, zoals de in het voorafgaande weergegeven opkomst van nieuwe industriestaten, zijn er ook vele andere positieve ontwikkelingen te signaleren. Ik denk hierbij aan verbetering van onderwijs, de bestrijding van analfabetisme, het omlaagbrengen van het geboortecijfer en de verhoging van de gemiddelde levensduur. Wel is duidelijk dat er nog steeds enorme problemen op een oplossing wachten.
Wondermiddelen, die het ontwikkelingsvraagstuk op korte termijn tot een oplossing brengen bestaan niet.

Stagnaties

In het licht van de omvang en aard van die problematiek doen zich helaas stagnaties voor in de internationale onderhandelingen over oplossingen voor het ontwikkelingsvraagstuk. Na de Zevende Speciale Zitting van de Algemene Vergadering van de Verenigde Naties in september 1975 was nog van een zeker optimisme sprake, dat werkelijke onderhandelingen over een verbetering van de positie van de ontwikkelingslanden in het internationale economische en financiële verkeer zouden kunnen beginnen. Nu blijkt, dat die onderhandelingen over belangrijke zaken als een Gemeenschappelijke Grondstoffenfonds, overeenkomsten voor de stabilisatie van de markten van afzonderlijke grondstoffen, de afbraak van internationale handelsbelemmeringen en de rol van buitenlandse particuliere investeringen in het ontwikkelingsproces, maar moeizaam van de grond komen.

Deze stagnaties hebben verschillende oorzaken. De verschuivingen die zijn opgetreden in de internationale economische verhoudingen en binnen de groep van ontwikkelingslanden zijn reeds genoemd. Deze hebben zich niet of nauwelijks gereflecteerd in aanpassing van de onderhandelingsmechanieken.
Door dit ontbreken van aanpassingen en het handhaven van traditionele onderhandelingsformules zijn de internationale besprekingen tot op zekere hoogte los van de realiteit geraakt.
Een voor ons zwaar wegende factor daarbij is dat de ontwikkelingslanden zèlf wensen als 'groep van 77' achter de onderhandelingstafel zitten. Een tweede oorzaak voor stagnatie is dat de op tradities van de jaren '60 steunende internationale VN-instrumenten niet meer zo goed bruikbaar lijken in de zich veranderende processen van overleg.
Tegelijkertijd ontstaan nieuwe kaders van overleg buiten de VN, zoals de topgesprekken van de rijke landen, de afzonderlijke onderhandelingen over specifieke markten, zoals textiel en staal, en vormen van bilateraal overleg, zoals tussen de V.S. en Saoedi-Arabië over olie. Hierdoor is een des-integratie van het internationale onderhandelingspatroon ontstaan.

Om deze des-integratie tegen te gaan en het internationale onderhandelingsmechanisme, aangepast aan nieuwe eisen, weer op gang te brengen, is in het kader van de VN het zgn. 'Comité van het Geheel' opgericht. Dit comité heeft tot taak enige orde te scheppen en samenhang te brengen in de verschillende internationale onderhandelingen.
Alhoewel dit als een positieve ontwikkeling kan worden aangeduid, lijken verdere aanpassingen van het onderhandelingsmechanisme noodzakelijk.
Een derde moeilijkheid is de onvoldoende onderkenning van de EEG als nieuwe factor in het internationale economische proces en overleg. Ik kom hierop aanstonds terug.

1. De Wereldbank definieert absoluut armen als zij die een inkomen per jaar hebben van minder dan $ 200. Ter vergelijking: het gemiddeld inkomen in Nederland bedroeg $ 6200 in 1976. De Wereldbank schat het totaal aantal absoluut armen in ontwikkelingslanden op 770 miljoen in 1975.

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

drs. J. de Koning

Continuïteit en aanpassing

Het spreekt wel haast vanzelf dat het Nederlandse beleid voor ontwikkelingssamenwerking rekening moet houden met de hiervoor geschetste veranderingen, die zich soms tumultueus, soms ongemerkt hebben voltrokken. Dat is een onontkoombaar gegeven. Een ander, even belangrijk, gegeven is de brede steun die zo een ontwikkelingsland in Nederland heeft en moet behouden. Van oudsher is de steun in het parlement voor dit beleid niet beperkt tot de regeringspartijen; het strekt zich ook uit tot niet-regeringspartijen. Het internationaal gezien hoge Nederlandse hulpvolume is politiek geen omstreden zaak, integendeel. Zeer belangrijk in dit verband is uiteraard ook de brede buiten-parlementaire steun van kerken, werkgevers en werknemers en specifieke actiegroepen voor een vooruitstrevend ontwikkelingssamenwerkingsbeleid.
Ook deze buiten-parlementaire steun is, zoals ik al aangaf, een van oudsher bestaande, die verplichtingen oplegt en mogelijkheden voor het beleid schept.

Tegen deze achtergrond van brede parlementaire en buitenparlementaire steun is het vanzelfsprekend dat de algemene beleidsdoelstellingen voor ontwikkelingssamenwerking, zoals die door achtereenvolgende kabinetten zijn aanvaard en uitgedragen, ook door het kabinet Van Agt zullen worden nagestreefd. Maar zoals gezegd, de in het voorafgaande geschetste veranderingen in de relaties tussen arm en rijk nopen tot een voortdurende aanpassing in de benadering van het ontwikkelingsprobleem.

Dilemma's

Ik wil de keuze voor continuïteit in de doelstellingen van het beleid met aanpassing der middelen gaarne nader toelichten aan de hand van een aantal dilemma's waarmee het ontwikkelingsbeleid naar mijn mening wordt geconfronteerd.

Een van de belangrijkste dilemma's vloeit voort uit de spanning tussen wenselijke oplossingen voor het ontwikkelingsvraagstuk en de mogelijkheden van uiteindelijke verwezenlijking. Een dergelijke spanning is uiteraard niet uniek, maar in dit geval zijn er wel specifieke aspecten. Want het ontwikkelingsvraagstuk is een probleem van zodanig lange adem, dat juist in dit geval voorkomen moet worden dat de afstand tussen wens en werkelijkheid, tussen beleidsvisie en concretisering onoverbrugbaar wordt. De kans is immers groot, dat wij zo opgaan in onze schone wensdromen, dat wij niet tot daden komen, zolang deze wensen niet in al hun perfectie kunnen worden verwezenlijkt. En dat wij ons dan teleurgesteld gaan afwenden, omdat ideale oplossingen niet voorhanden lijken te zijn. Maar beide elementen, te weten beleidsvisie en verwezenlijking van voornemens zijn elkanders onontbeerlijke component.
Er kan geen concreet beleid worden gevoerd zonder een alomvattende visie en zo een visie heeft geen zin, wanneer zij niet in concrete daden kan worden omgezet.

Er zijn een aantal specifieke redenen waarom ik meen dat, méér dan in de afgelopen periode het geval is geweest, de nadruk nú op concretisering van gemaakte afspraken zou moeten worden gelegd, overigens zonder de noodzaak van een verregaand ideëel geïnspireerd beleid uit het oog te verliezen.
In de eerste plaats is een grote achterstand ontstaan bij de realisatie van internationaal gemaakte afspraken, zoals bijvoorbeeld vastgelegd in de Ontwikkelingsstrategie voor het Tweede Ontwikkelingsdecennium van de Verenigde Naties en in de resultaten van de Zesde en Zevende Speciale Zitting van de Algemene Vergadering over de Nieuwe Internationale Economische Orde.
In de tweede plaats hebben de veranderingen in de internationale verhoudingen tussen Noord en Zuid zoals die in het voorafgaande zijn geschetst en met name het toegenomen besef van interdependentie de mogelijkheden vergroot voor het zetten van concrete stappen vooruit op dit terrein.
In de derde plaats is in de afgelopen periode duidelijk geworden dat het zo snel mogelijk verbeteren van het lot van de armen in de ontwikkelingslanden een buitengewoon moeilijk en weerbarstig karwei is. Dit besef betekent enerzijds dat voorkomen moet worden dat verwachtingen te hoog worden gespannen. Anderzijds betekent het omvangrijke, concrete krachtsinspanningen om deze doelstelling te realiseren.

Tussenoplossingen

Naar mijn mening kan de afstand tussen beleidsvisie en beleidsverwezenlijking worden overbrugd door een aantal praktische maatregelen, die dan niet terstond het ideaalbeeld mogen realiseren, dat ons uiteindelijk voor ogen staat, maar ons wel verder in de goede richting helpen. Iedere gelegenheid die zich daarbij voordoet moeten wij benutten. Een goed voorbeeld hier is de gang van zaken rond de schulden van ontwikkelingslanden. Nederland heeft ook hier altijd een zeer vooruitgeschoven positie in de discussie ingenomen met het stellen dat met name voor de armste ontwikkelingslanden de schuldpositie zulke grote problemen opleverden dat algemene kwijtschelding op zijn plaats zou zijn.
Zonder dit standpunt ten principale te verlaten heeft Nederland dit voorjaar het initiatief genomen tot het bereiken van een compromisoplossing in UNCTAD. Deze compromisoplossing, die uiteraard minder ver gaat dan dat door de ontwikkelingslanden wordt gewenst, heeft er echter inmiddels al toe geleid dat een aantal hulpverlenende landen als West-Duitsland, Canada, Het Verenigd Koninkrijk, Zwitserland en Nederland de schulden van een aantal minst-ontwikkelde landen volledig hebben kwijtgescholden.

Een dergelijk begin van realisering van al lang bestaande concepties valt helaas nog niet te constateren ten aanzien van de verbetering van de opbrengstprijzen van grondstoffen op de wereldmarkt. Al jaren dringen de ontwikkelingslanden aan op een gemeenschappelijk grondstoffenfonds. Een dergelijk fonds — mede gefinancierd uit overheidsmiddelen — zou de prijzen van grondstoffen op een redelijk goed peil moeten stabiliseren en het gebruik van grondstoffen moeten bevorderen. In de discussie over dit plan behoort Nederland tot de weinige rijke landen, die medewerking willen verlenen aan de totstandkoming van zo een fonds. De meerderheid van de ontwikkelde landen moet echter op economische en ideologische gronden niets hebben van een ingrijpen in de vrije markt voor grondstoffen. Ook op dit terrein zal Nederland zijn voorhoedepositie moeten gebruiken voor het vinden van een compromis, zodat zo snel mogelijk althans enig resultaat wordt bereikt.
Ik kies voor een beleid dat met handhaving van de onomstreden doelstellingen van ontwikkelingssamenwerking, toch het zetten van kleinere stappen vooruit, niet schuwt.
Het lot van de vele honderden miljoenen in de ontwikkelingslanden is te mensonterend; vrees voor het 'maken van vuile handen' door het sluiten van compromissen mag dan geen belemmering zijn om naar practische maatregelen te streven om dit lot te verlichten.

In dit verband is het van belang te wijzen op de internationale reputatie die Nederland heeft verworven. Die reputatie maakt het mogelijk in een aantal gevallen het voortouw te nemen ook waar het de uitvoering van practische tussenoplossingen betreft.
Het is in die zin dat ik hiervoor de verplichtingen, maar ook de nieuwe mogelijkheden noemde die het vooruitstrevende profiel van het Nederlandse ontwikkelingsgebied met zich brengt.

Eigen belang en ontwikkelingsprioriteit

Het doorwoekeren van de economische recessie in de geïndustrialiseerde landen heeft een aloud thema opnieuw in discussie gebracht: dat van het eigen belang, dat al of niet in het ontwikkelingsbeleid mag meetellen.
Opvattingen worden verkondigd, dat er eerst 'thuis' orde op zaken moet worden gesteld alvorens aan hulpverlening te denken en dat hulpgelden meer als exportstimulans moeten worden aangewend. Omgekeerd zijn anderen van mening dat het 'eigen belang' in een ten behoeve van een groot deel van de ontberende mensheid opgesteld hulpbeleid een verfoeilijke gedachte is.
Ik ben van mening dat daar waar tegelijkertijd met de belangen van ontwikkelingslanden en Nederland rekening kan worden gehouden dit uiteraard zoveel mogelijk moet worden bevorderd.
Daar waar dit echter minder duidelijk ligt moeten naar mijn oordeel, bij de aanwendingen van hulpgelden, ontwikkelingspolitieke criteria de doorslag geven. Zo passen subsidies voor de Nederlandse export in de vorm van zogenaamde gemengde kredieten niet zonder meer in het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid. Om echter tegemoet te komen aan de problemen waarvoor de Nederlandse export zich momenteel geplaatst ziet, heb ik besloten om in 1979 een éénmalig bedrag van 100 miljoen gulden te reserveren voor de financiering van kapitaalgoede-

renleveranties. Ook hier zal de ontwikkelingsrelevantie van dergelijke leveranties echter voorop staan.
De tegemoetkomendheid op dit punt mijnerzijds is echter zeer vergemakkelijkt door de bereidheid van mijn collega van Financiën om 100 miljoen gulden aan kapitaalmarktmiddelen — dat wil zeggen door mij te lenen geld — om te zetten in schatkistmiddelen. De laatste kunnen aan giften worden besteed, waardoor de kwaliteit van de hulp wordt verbeterd.

Het dilemma van het eigen Nederlandse belang versus het belang van ontwikkelingslanden heeft een wijdere strekking dan de aanwending van hulpgelden.
Het doet zich zo mogelijk nog sterker gevoelen bij de vraag in hoeverre de toegang tot onze markten voor de produkten uit ontwikkelingslanden moet worden vergroot dan wel, uit vermeende werkgelegenheidsoverwegingen beperkt.
Uit het om zich heen grijpen van handelsprotectie kan worden afgeleid, dat dit dilemma op voor ontwikkelingslanden negatieve wijze wordt opgelost. Terecht waarschuwen internationale organisaties als de Wereldbank en het Internationale Monetaire Fonds voortdurend tegen deze ontwikkeling.

Invoer en werkgelegenheid

Aan deze hang naar protectionisme ligt een evenveel verbreide als onjuiste opvatting ten grondslag, dat juist de importen uit de arme landen werkloosheid in de rijke landen veroorzaken. In het algemeen is de invloed van die importen marginaal in vergelijking tot die, welke wordt veroorzaakt door interne moeilijkheden en door de invoer uit ontwikkelde landen. Bovendien wordt, voor zover een negatief effect op de werkgelegenheid door importen uit ontwikkelingslanden optreedt, de omvang van dit effect in het algemeen vele malen overtroffen door het aantal arbeidsplaatsen dat als gevolg van exporten naar ontwikkelingslanden in stand wordt gehouden of wordt gecreëerd. Voor een land als Frankrijk was die verhouding in 1976 bijvoorbeeld 8 nieuwe arbeidsplaatsen tegenover een verlies van 1 arbeidsplaats[2])
Interessant is in dit verband ook de uitkomst van een recente studie over de effecten van de Duitse hulpverlening op de werkgelegenheid. Voor 1976 is uitgerekend dat als gevolg van de Duitse exporten voortvloeiend uit hulpverlening, 42.000 arbeidsplaatsen zijn behouden. Dezelfde studie geeft ook aan dat het deel van de Duitse beroepsbevolking dat zich rechtstreeks en indirect met exporten naar ontwikkelingslanden bezighoudt toeneemt van 713.500 in 1967 tot 1.139.400 in 1976[3]).
Hiertegenover nam in de periode 1962-1975 het aantal arbeidsplaatsen in de Duitse industrie af met 'slechts' 130.000 als gevolg van toegenomen importen uit ontwikkelingslanden.[4])
Een onderzoek van het Nederlands Economisch Instituut van de Erasmusuniversiteit wijst ondermeer op het geringe aandeel (2,6%) van verwerkte produkten uit ontwikkelingslanden in het Nederlandse binnenlandse verbruik. Bovendien is in dit onderzoek vastgesteld dat de belangrijkste verliezen aan arbeidsplaatsen in de periode 1970-1974 gevolg zijn van een verminderde concurrentiepositie van Nederland ten opzichte van andere ontwikkelde landen[5]).
Ik heb in het licht van deze verhoudingen gepleit voor een zo ruim mogelijke toelating van produkten uit ontwikkelingslanden tot onze markten.
Dit is niet alleen direct voor de arme landen van betekenis, maar daarmee ook voor onze eigen economie. Bevorderen van de toegang tot onze markten verschaft de ontwikkelingslanden immers de noodzakelijke financiële middelen voor de aankoop van onze produkten. Bovendien kan van de import uit ontwikkelingslanden een prijsdrukkende werking uitgaan. Zoals ik al eerder aangaf, is als gevolg van de toegenomen interdependentie in die zin de ontwikkeling van de Derde Wereld een voorwaarde voor herstel van onze eigen economie. In dit verband is een resultaat van de eerdergenoemde studie van de Erasmus Universiteit van belang, namelijk dat de positieve werkgelegenheidseffecten in Nederland van de export naar ontwikkelingslanden groter zijn dan die van de export naar ontwikkelde landen. Dit geldt ook wanneer rekening

1. *'Evolution de l'emploi industriel en France'* SETEF geciteerd in Actuel Développement no 21-1977

3. *'Binnenwirtschaftliche Wirkungen der Entwicklungshilfe und der Exporte in Entwicklungsländer'* Prognos AG Basel

4. *'Beschäftigungswirkungen einer verstärkten Arbeitsteilung'* Kieler Studien 137

5. *Economisch Statistische Berichten,* 19 juli 1978

wordt gehouden met de negatieve werkgelegenheidseffecten van een overgrote invoer.

Uiteraard mag dit ons de ogen niet doen sluiten voor de problemen die in enkele sectoren bestaan. In die gevallen waar het noodzakelijke herstructureringsproces te laat is ingezet en een te snel toenemende invoer uit ontwikkelingslanden onoplosbare problemen geeft, lijkt als uiterste middel enige protectie aanvaardbaar. Toepassing dient echter aan zeer stringente voorwaarden te voldoen: de protectie moet van beperkte omvang zijn, tijdelijk van karakter met een definitieve tijdslimiet, en vergezeld gaan van een duidelijk herstructureringsplan. Bovendien zouden de armste ontwikkelingslanden te allen tijde moeten worden ontzien.

In het verlengde van de discussie over het Nederlandse belang en de rol van Ontwikkelingssamenwerking daarbij, ligt de spanning die somtijds aanwezig wordt geacht tussen het buitenlands beleid en ontwikkelingssamenwerking. Buitenlands beleid wordt dan beperkt geïnterpreteerd als uitsluitend de onmiddellijke behartiging van Nederlandse belangen. Ik deel die visie in het geheel niet.
Buitenlands beleid heeft een veel ruimere bedoeling inclusief de opbouw van een redelijke en menswaardige samenleving in de wereld.
Als men buitenlandse politiek in die zin verstaat, is er van een spanning tussen buitenlandse politiek en ontwikkelingsbeleid geen sprake; zij hebben een elkaar ondersteunende en complementaire functie. Het nieuwe besef van een versterkte interdependentie tussen arme en rijke landen brengt ook specifieke problemen met zich mee.
Een van deze problemen is, dat het ontwikkelingsbeleid, door de nu erkende, daarbij geldende, belangen ook van de ontwikkelde landen, ogenschijnlijk op een meer zakelijke en commerciële basis lijkt te worden gevoerd. Hulp om de eigen afzet te bevorderen, stimuleren van particuliere investeringen, bevorderen van economische groei: het zijn alle overwegingen die mijlenver lijken af te staan van de opvatting dat ontwikkelingssamenwerking ideëel gemotiveerd en uitgevoerd moet worden. Offerbereidheid, kleinschaligheid, basisbehoeften en maatschappelijke veranderingen staan daarbij voorop. Het is in dat licht begrijpelijk dat groeperingen die vanuit die visie traditioneel het hulpbeleid steunen, als de kerken en universiteiten, huiverig staan tegenover deze nieuwe benadering. De spanning tussen beide opvattingen is onmiskenbaar, al zijn er in de praktijk wel degelijk raakvlakken zoals bijvoorbeeld het afwijzen van handelsprotectie.
Naarmate de interdependentie tussen ontwikkelde en ontwikkelingslanden meer gestalte krijgt in het internationale handels- en kapitaalverkeer, waardoor de economische groei van ontwikkelingslanden zou worden bevorderd, zal het Nederlandse ontwikkelingsbeleid meer complementair moeten worden aan deze a-selecte economische groei. A-select in de zin dat deze groei veelal niet ten goede zal komen aan de doe-groepen van het Nederlands ontwikkelingsbeleid en daarom zal ons hulpbeleid dan ook in toenemende mate gericht moeten worden op deze groepen: de armste landen en de armblijvende groepen in rijker wordende landen.
De omvang van het ontwikkelingsvraagstuk is zo enorm dat slechts met een zo breed mogelijke steun aan werkelijke oplossingen kan worden gedacht. Zaken als het dekken van het tekort op de betalingsbalans en het bevorderen van de industriële ontwikkeling mogen uiterlijk weinig ideëel gerichte beleidsdoelstellingen zijn, toch is het slagen van een beleid ten gunste van de allereerste noodzakelijke behoeften mede afhankelijk van hetgeen op het macro-economische niveau wordt bereikt. Dit geldt overigens ook omgekeerd; een alleen op macro-economische grootheden gericht beleid is tot mislukking gedoemd, indien niet tevens een rechtvaardiger inkomensverdeling, zowel nationaal als internationaal, wordt gerealiseerd. In dit opzicht kan de confrontatie van twee schijnbaar zo diametraal tegenover elkaar staande opvattingen positieve gevolgen hebben. Het verduidelijkt de inter-actie tussen abstracte macro-economische grootheden en levensvoorwaarden als het voorzien in de basisbehoeften. De voorwaarden waaronder de ene beleidsdimensie de andere kan ondersteunen worden daardoor duidelijk.

Het is in deze samenhang dat ik de nieuwe aandacht voor de interdependentie op het macro-economische vlak tussen arme en rijke landen verwelkom als verbreding van het draagvlak voor ontwikkelingssamenwerking en als noodzakelijk element van een integraal ontwikkelingsbeleid. Dat impliceert dat een bijdrage van ontwikkelingssamenwerking aan maatregelen op het macro-economisch vlak, zoals de bevor-

6. *Economisch Statistische Berichten*, 2 augustus 1978

dering van particuliere buitenlandse investeringen in ontwikkelingslanden, wordt getoetst aan de algemene uitgangspunten van het ontwikkelingsbeleid waarop nader in het derde deel wordt ingegaan. In de gesprekken die ik sinds mijn ambtsaanvaarding hierover bijvoorbeeld met de werkgevers en werknemers heb gevoerd, heb ik hiervoor begrip ontmoet.

Europese gemeenschap

Er zijn ook nog andere dilemma's in de ontwikkelingssamenwerking. Dilemma's die ons specifiek bezighouden. In de eerste plaats is er de vraag of een nationaal ontwikkelingssamenwerkingsbeleid moet worden nagestreefd of dat meer op het internationale niveau, in het bijzonder in de EEG, moet worden gewerkt. Ik ben van mening dat de aard en de omvang van de problemen waarvoor we staan vragen om een handelsbeleid, een regionaal structuurbeleid, een landbouwbeleid, een actief groeibeleid enz. Nederland kan als gevolg van het EEG-verdrag per definitie of in de praktijk deze vragen niet langer op eigen houtje beantwoorden; dat moet in Brussel gebeuren. De EEG is steeds meer een economische en politieke realiteit geworden waarbinnen en van waaruit de veranderingen in de relatie tot de Derde Wereld zullen moeten worden bewerkstelligd. Ik hecht er dan ook aan dat ons land meer dan vroeger aandacht geeft aan de mogelijkheden en de noodzaak om zijn ontwikkelingsbeleid via de EEG te voeren. Onder de erkenning dat de invloed van Nederland op het EEG-beleid veelal beperkt is, acht ik het de moeite waard dat beleid zoveel mogelijk bij te sturen. De EEG heeft — als grootste koper op de wereldmarkt — een grote verantwoordelijkheid én grote mogelijkheden ten opzichte van de Derde Wereld. Vanuit de onderkenning van die positie heb ik het weleens zo uitgedrukt. Als het Nederlandse beleid ten opzichte van een sterkere communautarisering in het verleden zou kunnen worden gekarakteriseerd 'nee, tenzij' dan kan het huidige beleid worden samengevat met 'ja, mits'. Met dat 'mits' wordt aangegeven dat communautarisering niet mogelijk zal zijn als daardoor een duidelijke en ernstige afwijking zal ontstaan, van wezenlijke Nederlandse beleidsdoelstellingen of van ontwikkelingsdoeleinden, zoals die internationaal zijn aanvaard.

Concentratielanden

Een tweede specifiek dilemma betreft de verhouding tussen de spreiding van armoede over alle ontwikkelingslanden en de concentratie van de Nederlandse hulp op een beperkt aantal landen. De keuze voor het concentreren van de hulpverlening op een aantal geselecteerde landen is gedaan uit overwegingen van kwaliteit en doeltreffendheid van de bilaterale hulp.
Het begrip 'concentratieland' impliceert een concentratie van de Nederlandse hulpinspanning, niet alleen financieel, maar ook qua expertise en beschikbare mankracht.
Kenmerkend voor de hulp aan concentratielanden is dat een gecombineerde inzet van de diverse hulpvormen mogelijk is en dat de samenwerkingsrelatie een langjarig karakter heeft. Concentratie van de hulp op deze wijze vergroot de effectiviteit van de hulp, er kan op grotere schaal hulp worden geboden, de nodige kennis van land en doelgroepen kan worden opgebouwd, er kan sneller worden beslist door meer kennis van kanalen en instellingen in de betrokken landen en de verwachtingen over en weer kunnen beter op elkaar worden afgestemd. Deze kwaliteitsverbeteringen kunnen alleen worden bereikt als het aantal concentratielanden beperkt is.

Er blijft in het licht van de spreiding van de armoede binnen de gehele Derde Wereld behoefte aan hulpverleningsprogramma's naast de hulpverlening in het kader van het concentratielanden-beleid. In de eerste plaats vervullen multilaterale programma's zoals die van het VN-Ontwikkelingsprogramma (UNDP), de Wereldgezondheidsorganisatie (WHO) en de Voedsel- en Landbouworganisatie (FAO) enz. hier een belangrijke rol. Nederland heeft steeds een leidende rol gespeeld ter ondersteuning en versterking van deze programma's. Deze lijn zal worden voortgezet. Naast deze vormen van samenwerking blijft er behoefte bestaan aan een programma dat op een meer directe wijze van hulpverlening is ingesteld. Dit programma, dat sinds een aantal jaren in de Nederlandse begroting is opgenomen als 'directe hulp aan armste landen en groepen' is bedoeld om bijstand te verlenen met een zo direct mogelijk resultaat op korte termijn en heeft tevens tot oogmerk om te voorzien in acute noodsituaties.

Tot nu toe is de uitvoering van dit programma met moeilijkheden gepaard gegaan, hetgeen on-

der andere tot uiting komt in de vorming van een aanzienlijk stuwmeer. In de over enkele dagen aan te bieden begroting 1979 en Memorie van Toelichting worden beleidsaanpassingen aangekondigd die er op gericht zijn om de realisatie van dit programma te versnellen en de effectiviteit te vergroten.

Onderhandelingsprocessen

In het voorgaande zijn een aantal ontwikkelingen binnen de Derde Wereld belicht en is er op gewezen hoe ten gevolge daarvan de ontwikkelingslanden de facto in hun externe economische positie ten opzichte van de rijke landen zijn uiteengevallen in verschillende groepen. In feite heeft zich een proces van differentiatie voltrokken waarbij de olie-exporterende landen en de landen met een snel toenemende industriële export een plaats zijn gaan innemen die aanzienlijk afwijkt van de positie van de overige ontwikkelingslanden.
In de dagelijkse praktijk van de wereldeconomie is deze differentiatie een feit. Als economisch gegeven botst differentiatie met het postulaat van de politieke solidariteit tussen de ontwikkelingslanden.

De differentiatie tussen de ontwikkelingslanden onderling, waardoor zij vaak tegengestelde belangen hebben gekregen, zal kunnen leiden tot verzwakking van die politieke eenheid. Geconstateerd moet worden dat de ontwikkelingslanden zelf deze politieke eenheid — tot uitdrukking komend in het optreden van de 'Groep van 77' — stellen boven een meer onderwerpgerichte aanpak, die zou leiden tot een gedifferentieerd onderhandelingspatroon. Er is hier een duidelijk spanningsveld, dat het internationale overleg bemoeilijkt en waartegenover de westerse landen hun houding nog niet hebben bepaald. De geïndustrialiseerde landen zullen zich in ieder geval moeten hoeden voor een 'verdeel en heers'-politiek.

Tegelijkertijd zal gezocht moeten worden naar methoden en procedures om tot concrete onderhandelingen te komen en tot doorbreking van de logheid van de massale Noord-Zuid-dialoog. Vooralsnog is onduidelijk hoe deze opties tot elkaar kunnen worden gebracht onder veilig stelling van de belangen van elk der onderscheidene groepen ontwikkelingslanden. Een van de te overwegen mogelijkheden in dit verband zou kunnen zijn het initiëren van een overkoepelend, globaal overleg over algemene beginselen en richtlijnen voor het daaropvolgende concrete onderhandelingsproces in een meer beperkte, onderwerpgerichte vorm, waarin ook met de gedifferentieerde werkelijkheid rekening kan worden gehouden. De meer genoemde, in het najaar van 1977 opgerichte 'Commissie van het Geheel' van de VN zou hier een rol in kunnen spelen.

Uitgangspunten

Het lijkt onlogisch af te sluiten met uitgangspunten die normaliter het begin van een betoog vormen. Ik heb daar in dit geval toch voor gekozen omdat ik als uitgangspunten zou willen beschouwen de achterliggende overwegingen van de doelstellingen van het ontwikkelingsbeleid. Het zijn de achterliggende overwegingen die afhankelijk van de politieke visie kunnen verschillen; de beleidsdoelstellingen zelf hebben, zoals reeds opgemerkt, een meer continu karakter. Ze zijn immers gerelateerd aan de situatie, zoals wij die aantreffen; ze zijn ook gebaseerd op een grote mate van overeenstemming tussen de verschillende politieke stromingen in Nederland over wat in de wereld moet veranderen en in welke richting wij daarbij moeten gaan.

Uit de voorafgaande bespreking van achtergronden en dilemma's is duidelijk geworden dat de doeleinden van het ontwikkelingsbeleid tweevoudig zijn.

In de eerste plaats dienen de ontwikkelingslanden in staat te worden gesteld op basis van gelijkwaardigheid aan het internationale verkeer deel te nemen. Dit betekent dat aan de ontwikkelingslanden de mogelijkheid moet worden gegeven om tot een economisch, sociaal en politiek emancipatieproces te komen.
In de tweede plaats — en van eenzelfde prioriteit — dient de ontwikkelingssamenwerking er op gericht te zijn om zo snel en zo direct mogelijk het lot te verlichten van de vele honderden miljoenen die momenteel niet aan een minimum bestaansbasis toekomen.
Welke zijn nu de uitgangspunten, de achterliggende overwegingen, voor het aanvaarden van deze doelstellingen?
Mijn basis is het aanvaarden van de inspiratie

Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid

drs. J. de Koning

van het Evangelie als grondslag voor het te voeren beleid in het algemeen en voor het ontwikkelingsbeleid in het bijzonder. In 'Niet bij brood alleen' wordt het verder uitgewerkt als 'de solidariteit met wat arm is en geen voldoende bescherming geniet'. Het is de liefde Gods vóór de mensen, die zijn neerslag dient te vinden in fundamentele solidariteit tussen mensen — door Wim Aantjes zo magistraal verwoord in de rede tijdens het eerste CDA-congres in 1975 — die voor mij de grondslag is voor het aanvaarden van de doelstellingen van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid. Het is de solidariteit die de hongerigen voedt, de dorstigen laaft en de naakten kleedt. Het is de solidariteit die over de eigen, kleine korte termijn-belangen heen kan zien en perspectieven opent voor een rechtvaardiger samenleving.

Mijn tweede uitgangspunt is dat ontwikkelingssamenwerking noodzakelijk is als belangrijke bijdrage aan de bevordering van vrede en veiligheid in de wereld. Een wereld waarin de kloof tussen arm en rijk nog dagelijks groter wordt kan geen vrede kennen. Gewelddadige conflicten kunnen lange tijd onderdrukt maar niet voorkomen worden wanneer de onaanvaardbare verschillen in welvaart als bronnen van onbehagen en agressie niet worden weggenomen. In die zin beschouw ik een ontwikkelingsbeleid dat er toe bijdraagt dat onrechtvaardige welvaartsverschillen worden verkleind, als een positief en noodzakelijk vredesbeleid.

Mijn derde uitgangspunt is dat een ontwikkelingsbeleid dat de genoemde doelstellingen nastreeft noodzakelijk is vanuit onze eigen belangen. Hiervoor heb ik reeds het belang van een versnelde ontwikkeling van de Derde Wereld voor het overwinnen van de huidige economische recessie in de rijke landen belicht. Ook op langere termijn is het echter naar mijn mening in het belang van de rijke landen dat de ontwikkeling van de Derde Wereld wordt versneld, zodat deze landen zo spoedig mogelijk een gelijkwaardige positie in het wereldeconomische verkeer kunnen innemen. Dit is een voorwaarde om met deze landen afspraken te kunnen maken voor evenwichtiger en rechtvaardiger economische verhoudingen in de wereld.

Mijn vierde uitgangspunt betreft de noodzaak de consequenties van een dergelijk ontwikkelingssamenwerkingsbeleid in zijn geheel te aanvaarden. Hierbij is het allereerst van belang dat de tot nu toe getoonde bereidheid een internationaal gezien hoog hulpvolume ter beschikking te stellen minstens te handhaven. De consequenties van het ontwikkelingsbeleid gaan echter verder. Een evenwaardige positie van de ontwikkelingslanden kan niet worden bereikt zonder veranderingen in de internationale arbeidsverdeling. Wij zullen bereid moeten zijn om onze handels- en produktiestructuur aan te passen aan de eisen die een rechtvaardiger arbeidsverdeling stelt. In ons groeibeleid moeten we rekening houden met de consequenties van dat beleid voor de ontwikkelingslanden. Dat betekent niet een nul-groei, maar een selectief groeibeleid, waarin, naast een verantwoord beheer van onze hulpbronnen ook de positie van de ontwikkelingslanden meetelt. Een dergelijk selectief groeibeleid kan wel door de overheid worden gestimuleerd maar niet worden opgelegd; het zal uiteindelijk gedragen moeten worden door een daarvan overtuigde bevolking. In die zin zal de solidariteit die ik als mijn eerste uitgangspunt noemde van invloed zijn op ons aller individueel bestaan en zullen zich nieuwe levensstijlen moeten ontwikkelen.

De consequenties van het ontwikkelingssamenwerkingsbeleid gaan ver. In het interview, nu meer dan een half jaar geleden, met dr. Puchinger in dit blad heb ik aan de twee primaire beleidsdoelstellingen van het Nederlandse ontwikkelingsbeleid dan ook nog een derde punt toegevoegd: de noodzaak de bereidheid tot ontwikkelingssamenwerking in het Nederlandse volk wakker te houden. Ik hecht er dan ook sterk aan dat bewustwordings- en voorlichtingsactiviteiten voor en door een zo breed mogelijk scala van de Nederlandse bevolking worden aangepakt. Informatie aan en overleg en samenwerking met kerken, werkgevers, werknemers, wetenschap, onderwijs, particuliere organisaties, politieke partijen, en individuele mensen heb ik allemaal nodig om de consequenties van een rechtvaardige en solidaire wereldgemeenschap te kunnen doorgronden en te aanvaarden. Het is de enige weg naar een gezamenlijk hoopvol perspectief van arme en rijke landen.

justitie

Ontwikkelingen in de rechtsbescherming tegen de overheid

door mr. J. A. Borman

mr. J. A. Borman (49) is raadadviseur bij de staf-afdeling Wetgeving Publiekrecht van het ministerie van Justitie. Over de Wet Arbob schreef hij meer uitvoerig in een bijdrage aan het Praktijkboek Administratief Recht (Kluwer, Deventer 1977, onder redactie van mr. N. S. J. Koeman).

Bij het rondzien naar ontwikkelingen in de rechtsbescherming tegen de overheid kijkt men al gauw uit naar nieuwe beroepsinstanties die de wetgever heeft geschapen. Terecht; maar men moet niet vergeten dat er ook zoiets is als een 'stille groei' van de rechtsbescherming. Een bestaande beroepsinstantie kan sterk in betekenis toenemen eenvoudig doordat in de bestuurssector die ze bestrijkt meer overheidsbeslissingen worden genomen dan voorheen, of doordat de rechtsgenoten in die sector weerbaarder zijn geworden. Het vreemdelingenbeleid biedt een voorbeeld. Het aantal zaken in de, sinds 1967 bestaande, herzieningsprocedure (een beroep op de minister van Justitie, artikel 29 Vreemdelingenwet) liep op van 761 in 1974 tot 2030 in 1976. Eén oorzaak was het z.g. regularisatieproject, een actie van het ministerie van Justitie om het illegaal verblijf van buitenlandse werknemers in Nederland te 'witten', wat natuurlijk ook weigeringen en dus verzoeken om herziening opleverde. Een andere oorzaak was de, verheugende, specialisering in vreemdelingenrecht die advocaten en andere rechtshelpers ontwikkelden en die een structurele verhoging veroorzaakte; het aantal jaarlijks aanhangig gemaakte herzieningsprocedures steeg over die drie jaar ook afgezien van de regularisatiezaken sterk, nl. met 50%.
Iets minder stil, maar toch ook weinig luidruchtig, is de groei als de wetgever aan een bestaande controleur de toetsing van nieuwe complexen overheidsbeslissingen opdraagt. Het College van Beroep voor het bedrijfsleven dateert van 1955, en was opgezet als beoordelaar van het bestuurlijk optreden van de p.b.o.-organen. Toen het College echter goed en wel bestond is de wetgever taken die niet de p.b.o. maar wel het bedrijfsleven betroffen naar deze rechter gaan toeschuiven. Het College raakte bevoegd tot rechtspraak op uiteenlopende terreinen als ontheffing van prijsvoorschriften, de kwaliteit van landbouwvoortbrengselen, en de vooraadvorming van aardolieprodukten; de meest recente aanwas is de controle op beschikkingen van burgemeester en wethouders krachtens de Winkelsluitingswet 1976, welke wet van 1 november 1978 af volledig in werking zal zijn. Zo groeide het College van Beroep voor het be-

drijfsleven, zonder wezenlijke wijziging van vorm, in weinige decennia uit tot centrum van onze sociaal-economische administratieve rechtspraak. Een soortgelijk voorbeeld van enorme taakverbreding bij een bestaande instantie leveren de raden van beroep en de Centrale Raad van Beroep, de oudste speciale administratieve rechters. Zij ondervonden de weerslag van elke uitbreiding der sociale verzekering die de wetgever bewerkstelligde. Hun werklast is dienovereenkomstig toegenomen: binnen een in principe niet gewijzigd kader ontving de Centrale Raad in 1976 3496 zaken in de sociale sector ter behandeling tegen 981 in 1961.
Stille groei kan ook door de beroepsinstantie zelf bewerkt worden. Met behulp van haar eigen rechtspraak kan ze de rechtsbescherming die ze biedt uitbreiden en zo aan een bestaande vorm nieuwe inhoud geven. Dit ondervonden de verenigingen en stichtingen die zich richten op de behartiging van een min of meer ideëel belang, als de Landelijke Vereniging tot Behoud van de Waddenzee en de Stichting Natuur en Milieu. De Kroon, oordelend in beroep, placht dergelijke organisaties, als ze geen aanwijsbaar zakelijk belang bij de aangevochten overheidsbesluiten hadden, niet als rechtstreeks belanghebbende aan te merken. De behandeling van beroepen, door deze organisaties ingediend, werd dus geweigerd. Sinds 1975 is het echter afgelopen met deze niet-ontvankelijkverklaringen. De maatschappelijke opvattingen over de betrokkenheid van een ieder bij zaken als milieubeheer hebben zich, als bekend, in de laatste tientallen jaren snel gewijzigd, en de Kroon reageerde daarop door 'om' te gaan — daartoe trouwens niet weinig gestimuleerd door een debat (1974) tussen de minister van Justitie en de Tweede Kamer over deze materie.
Tot de rubriek 'uitbreiding van rechtsbescherming binnen de bestaande vormen' valt ook de ontwikkeling van de civiele kort-gedingrechtspraak over overheidsoptreden te rekenen. De gang naar de president van de arrondissementsrechtbank is populair geworden, en, wat belangrijker is, de kort-gedingrechter toont zich ook metterdaad bereid de nog bestaande lacunes in het stelsel der administratiefrechtelijke rechtsbescherming op te vullen. Een voorbeeld dat kort geleden aandacht trok was het kort geding over het voornemen van de rijksoverheid, het beginsalaris van eerstegraadsleraren te verlagen (pres. arrondissementsrechtbank 's-Gravenhage 3 oktober 1977, AB 1977, 377, met noot J.R. St.; N.J. 1978, 170, met noot M.S.). De Staat kreeg van de president, op vordering van het Ambtenarencentrum, bevel er voor te zorgen dat geen voordracht aan de Koningin zou worden gedaan tot wijziging van de geldende regeling voordat daarover 'op de gebruikelijke wijze' (dat was naar het oordeel van de president nog niet gebeurd) overleg met de ambtenarenorganisaties zou zijn gepleegd. Niet-inachtneming van de voorgeschreven procedure (althans, niet-behoorlijke inachtneming; de commissie van overleg was wel geconvoceerd maar op een zeer korte termijn) kwam de overheid te staan op stopzetting van het wetgevingsmechanisme door de rechter.

Drie vernieuwingen met beperkte strekking

Ontwikkeling genoeg dus, om te beginnen al binnen het bestaande. Werpen we nu een blik op de nieuwe categorieën die de laatste jaren zijn ontstaan dan zien we allereerst een paar noviteiten van beperkte strekking. Ze bezitten echter zoveel eigens dat ze vermelding verdienen. In 1976 werd een wettelijke regeling getroffen ten behoeve van slachtoffers van geweldsmisdrijven. Er is, kort gezegd, een overheidsfonds gesticht waaruit zij een schadevergoeding kunnen krijgen. Een commissie beslist over de uitkeringen. Voor ons overzicht is nu van belang dat de nieuwe wet tegen weigeringen of te schriel geachte toekenningen beroep open stelt op het gerechtshof te 's-Gravenhage. Dat is een nieuwe opdracht aan de rechter tot controle op overheidsbesluiten, en dan niet aan een aparte administratieve rechter maar aan een onderdeel van de 'gewone' rechterlijke macht die — zoals wel vaker is gebeurd, vgl. de belastingrechtspraak — in dit opzicht als administratieve rechter gaat functioneren. Ziedaar een nieuwe vertakking (een kleintje) van onze administratieve rechtspraak. Een bijzonderheid is dat maar één van de vijf gerechtshoven, het Haagse, bevoegd is verklaard, ongetwijfeld om de ervaring met deze moeilijke materie te concentreren en daarmee een maximum aan rechterlijke deskundigheid te bereiken.
De tweede te signaleren nieuwe figuur richt zich eveneens op een beperkte groep met een geheel eigen problematiek: de tot gevangenisstraf veroordeelden. Zij kunnen, zo bepaalt het Wetboek van Strafrecht, in vrijheid worden gesteld wanneer een bepaald gedeelte van de straftijd is verstreken. Toen in de praktijk regel was gewor-

den dat dit ook inderdaad op de vroegst mogelijke datum geschiedt rees de behoefte aan een beroepsmogelijkheid voor de uitzonderingsgevallen waarin tot uitstel wordt besloten. In 1976 is die beroepsmogelijkheid geopend. De gedetineerde kan de beslissing van de minister van Justitie aanvechten bij het gerechtshof te Arnhem. Ook hier dus een concentratie bij één gerechtshof, maar de specialisatie gaat voor deze zaken nog verder dan die bij de schadevergoedingsregeling voor geweldsmisdrijven. Binnen het Arnhemse hof heeft de wet namelijk een aparte kamer voor de behandeling van de beroepen inzake uitstel van invrijheidstelling gesticht, met een bijzondere samenstelling. Er hebben naast drie leden van het gerechtshof twee deskundigen van buiten de rechterlijke macht zitting. Daarmee vormt deze beroepsmogelijkheid tevens een nieuw voorbeeld van deelneming door (wat men dan merkwaardigerwijs soms noemt) leken aan de rechtspleging, een constructie die al bekend was o.a. in de pachtrechtspraak en de sociale-verzekeringsrechtspraak.
Het jaar 1977 tenslotte bracht de invoering van nog een beroepsmogelijkheid van geheel eigen signatuur: de beklagprocedure voor gedetineerden. Degenen die in een gevangenis, huis van bewaring of rijkswerkinrichting verblijven konden zich informeel tóch al met klachten wenden tot de commissies van toezicht die bij de verschillende inrichtingen bestaan. Deze beklagmogelijkheid is nu echter voor belangrijke groepen van beslissingen van de gestichtsdirectie vervangen door een wettelijk geregelde formele procedure. Over de oplegging van disciplinaire straffen en, meer in het algemeen, over maatregelen waarbij wordt afgeweken van de rechten die de gedetineerden aan de geldende voorschriften kunnen ontlenen (correspondentie, bezoek) kan voortaan formeel beklag worden gedaan bij de commissies van toezicht, die dit beklag door commissies uit haar midden doen behandelen. Gedetineerden en directeur hebben het recht, tegen de beslissing van de beklagcommissie in beroep te gaan bij de sectie gevangeniswezen van de centrale Raad van Advies voor het Gevangeniswezen, de Psychopatenzorg en de Reclassering. Let wel: de uitspraken die deze sectie dan geeft zijn geen adviezen maar beslissingen. Een gespecialiseerd raadgevend orgaan heeft hier op een onderdeel een beslissende, en dan nog wel rechtsprekende, taak gekregen. (Een ouder voorbeeld is de opdracht tot beslissing van geschillen over de registratie van namen van politieke groeperingen aan de Kiesraad).

De positie van Arob

De zojuist gegeven voorbeelden laten niet alleen zien dat de rechtsbescherming zich ontwikkelt maar ook dat die ontwikkeling nog steeds specialistisch kan zijn. Wordt nu de vorming van specialismen, en meer in het algemeen de spreiding van de rechtsbescherming tegen de overheid over een reeks verschillende vormen, tegengegaan door de introductie (1976) van de volgende hier te bespreken vernieuwing, de rechtsgang krachtens de Wet administratieve rechtspraak overheidsbeschikkingen (Arob)? Die rechtsgang wordt vaak als 'algemeen' aangeduid, en men zou op die grond een concentrerend en dientengevolge ordenend effect van Arob verwachten. Toch moet de gestelde vraag met ja èn met nee worden beantwoord.
De Wet Arob heeft, anders dan alle eerder geschapen beroepsmogelijkheden van administratiefrechtelijke aard (behalve de voorziening krachtens de Wet beroep administratieve beschikkingen, maar die was dan ook in de aanloop tot Arob), niet van de wetgever te horen gekregen op welk specifiek terrein van het overheidsbestuur zij zich te richten heeft. Ze geldt dus in beginsel voor alle sectoren. Dat is één regel. De tweede is dat ze, krachtens een algemene bepaling die ze zelf bevat, terugtreedt overal waar wetten, algemene maatregelen van bestuur of verordeningen hebben gezorgd voor een andere administratiefrechtelijke voorziening. Die ingebouwde beperking betekent een enorme reductie; ze belichaamt het aanvullend karakter van Arob. De rechtspraak van de raden van beroep en de Centrale Raad van Beroep in sociale-verzekeringszaken en op verwante terreinen, de rechtspraak van de Ambtenarengerechten en de Centrale Raad van Beroep in ambtenaren- en pensioenzaken, de sociaal-economische rechtspraak van het College van Beroep voor het bedrijfsleven, de belastingrechtspraak door kamers van de gerechtshoven en de Hoge Raad, en alle andere administratieve rechtspraak, worden door Arob ongerept gelaten. Arob ontziet eveneens het brede en gevarieerde terrein van het administratief beroep, d.i. de mogelijkheid om bij een overheidsorgaan hogerop in de bestuurskolom — niet bij een rechter dus — te klagen over een besluit van het lagere orgaan. Men denke aan de uitgestrekte com-

plexen van beroep op de Kroon in onderwijszaken, in geschillen over de Algemene Bijstandswet, in milieukwesties, op het gebied van de ruimtelijke ordening, in dienstplichtzaken; verder aan de gewichtige rol die gedeputeerde staten als beroepsinstantie spelen; aan beroepen op de minister en op de gemeenteraad. (Over de verhouding tussen Arob en administratief beroep, en ook over de mogelijkheid om beide te combineren, straks meer.) Nog een accent op het aanvullend karakter van Arob: de terugtred is óók verplicht daar waar, ondanks het bestaan van Arob, op nieuwe terreinen van bestuur wordt gekozen voor een eigen specifieke mogelijkheid van rechtsbescherming. Dat is bepaald geen theorie. Wij zagen hoe zelfs het department dat Arob primair onder zijn hoede heeft, Justitie, niet schroomde om omstreeks de invoering van Arob drie nieuwe categorieën van administratieve rechtspraak te scheppen. Dat verder de wetgever zou weigeren om op nieuwe bestuursterreinen, die naar hun aard passen in het takenpakket van bestaande gespecialiseerde administratieve rechters als de Centrale Raad van Beroep en het College van Beroep voor het bedrijfsleven, de controle aan die rechters toe te delen is niet goed denkbaar.

Tot zover het 'nee' op de vraag naar de concentrerende en daardoor ordenende werking van Arob. Er is ook een andere kant. Ik bedoel nu niet het feit dat de Wet Arob toch blijkbaar aanstonds heel wat betekende, gezien de beroering die ze heeft gebracht en de vele beroepen die ze heeft opgeleverd. Dat raakt het rechtsbeschermende effect van Arob en niet zijn concentrerende functie, waar het ons nu om gaat. Die concentrerende en ordenende functie zal zich openbaren op terreinen waar geen behoefte is aan de hoge specialisatie die aan de meergenoemde afzonderlijke administratieve rechters eigen is. Het meest gebruikte alternatief was vóór de komst van de Wet Arob (en haar voorgangster, de Wet Bab) het administratief beroep, d.w.z.: herbeoordeling hogerop in de bestuurskolom. Koos de wetgever voor dat alternatief dan maakte hij daarmee echter meteen de overstap naar een geheel anders geaarde vorm van rechtsbescherming; over het verschil zo dadelijk. Arob biedt hier een derde weg. Op terreinen waar de wetgever noch een hoge specialisatie in de rechtsbescherming nodig acht, noch de rechtsbescherming geheel binnen de bestuurskolom wil situeren zal denkelijk in toenemende mate voor Arob worden gekozen. Men zie in het lopende wetgevingsprogramma b.v. het ontwerp-Wet openbaarheid van bestuur, het onwerp-Wet arbeid buitenlandse werknemers, en het ontwerp-Kaderwet specifiek welzijn. Men zoekt in die wetten vergeefs naar een bepaling dat Arob van toepassing is. Uit de twee eerder genoemde regels, die van de algemene werking en die van de terugtred, volgt immers dat de wetgever die zwijgt daarmee Arob in huis haalt. De reden voor de groei van Arob zal ongetwijfeld zijn dat de wetgever het stelsel van rechtsbescherming dat de Wet Arob geeft van goede kwaliteit acht.

Het stelsel van Arob

Arob bevat namelijk een aantrekkelijke combinatie van twee elementen uit onze rechtsbescherming, die ieder hun eigen voordelen hebben. Het ene is de gedachte dat de burger gebaat kan zijn bij een volledige heroverweging van de overheidsbeslissing die hem in zijn belang heeft getroffen. Volledig in die zin, dat wordt nagegaan of de beslissing in het concrete geval goed beleid oplevert, en niet alleen of ze gezegd kan worden niet rechtmatig te zijn. Tegenover dit voordeel staat, dat deze brede heroverweging en de beslissing die er uit voortvloeit bezwaarlijk kunnen worden opgedragen aan een instantie die van het bestuur onafhankelijk is. Volle heroverweging is bestuurswerk, en bestuurswerk vraagt politieke verantwoordelijkheid. De Wet Arob werkt dit alles uit door introductie van een bezwaarschriftenprocedure. De organen van de overheid zijn verplicht — als Arob op het betrokken bestuursterrein van toepassing is, natuurlijk — om de beslissing waartegen een burger bezwaar heeft gemaakt opnieuw in volle omvang te overwegen. (De uitzonderingen binnen Arob, met name het feit dat de heroverweging bij de rijksoverheid in bepaalde gevallen achterwege mag blijven, laat ik nu daar.) Het tweede element in Arob is de idee dat beoordeling van aangevochten overheidsbeslissingen door een onafhankelijke rechter een begerenswaardig goed is. Een rechter staat los van de bestuurskolom, en dat waarborgt niet alleen objectiviteit maar geeft — wat even belangrijk kan wezen — de burger ook vertrouwen in zijn objectiviteit. Ook hier een keerzijde: onafhankelijkheid impliceert het ontbreken van politieke verantwoordelijkheid, en daarom moet de besturende factor in de heroverweging door de rechter ontbreken. Vandaar dat hij zich moet beperken tot een toetsing van de rechtmatigheid

van het overheidsoptreden. De uitwerking door Arob bestaat hier in het openen van een beroep op de onafhankelijke Afdeling rechtspraak van de Raad van State tegen de overheidsbeslissingen, liggend op de door Arob bestreken terreinen van bestuur. Normen voor de rechtmatigheidstoetsing zijn in de Wet Arob aangegeven.
Arob combineert nu de beide elementen door tegen de nadere beslissing die het overheidsorgaan na de heroverweging neemt het beroep op de rechter open te stellen. De voordelen van beide elementen worden aldus zo goed mogelijk verenigd, waarbij de aandacht verdient dat de onafhankelijke controleur, de rechter, het laatste woord heeft. Dat is geen nieuwe gedachte; men vindt de combinatie ook elders in onze rechtsbescherming, b.v. bij de rechtspraak in belastingzaken. Het opmerkelijke is, dat de wetgever er nu juist in Arob voor koos. De combinatie is blijkbaar beschouwd als geschikt standaardstelsel voor een niet geteld aantal huidige en een onbekend aantal toekomstige terreinen van bestuur. Er is, naar wij zagen, geen sprake van dat het Arob-systeem de gespecialiseerde onafhankelijke administratieve rechters zal verdringen. Ook zal de op nieuwe bestuursterreinen te verwachten belangstelling van de wetgever voor Arob ongetwijfeld niet tot volledige verdwijning van het administratief beroep op gemeenteraad, gedeputeerde staten, minister en Kroon voeren. De combinatie bestuurlijke heroverweging/rechterlijke controle (in deze volgorde) heeft echter met Arob een goed stuk van de markt veroverd
Daarbij komt dan nog, dat een keus voor Arob zich vaak laat verenigen met een keus voor het administratief beroep (de meergenoemde herbeoordeling hogerop in de bestuurskolom). De Wet Arob voorziet namelijk in de mogelijkheid de bezwaarschriftenfase te vervangen door een administratief beroep op gemeenteraad, g.s., minister, of welk ander administratief orgaan dan de Kroon ook. Over de beslissing die op dat beroep wordt genomen kan de burger dan weer klagen bij de Afdeling rechtspraak. Voorbeeld: krachtens de Woningwet kan iemand die een bouwvergunning heeft gekregen in beroep gaan bij de gemeenteraad tegen de voorwaarden die b. en w. aan de vergunning hebben verbonden. Het effect van de Wet Arob — ik sla de wetstechnieken die daartoe leiden over — is nu in dit geval dat tegen de beslissing van de gemeenteraad weer beroep kan worden aangetekend bij de Afdeling rechtspraak. Van de twee lagen waaruit Arob bestaat: bezwaarschriftenprocedure en beroep op de rechter, is de eerste hier vervangen door een andere mogelijkheid van heroverwegen (het beroep op de gemeenteraad nl.) die al krachtens de bijzondere wetgeving op het betrokken bestuursterrein bestond. Deze op het eerste gezicht ingewikkelde geschiedenis komt er op neer dat de Wet Arob ook in deze constellatie trouw blijft aan het schema 'eerst een fase van bestuurlijke heroverweging, dan een fase van rechterlijke beoordeling'. De Arobrechter laat zich eigenlijk maar in twee gevallen de deur uitwerken. In de eerste plaats als de wetgever op een bestuursterrein gekozen heeft voor een gespecialiseerde administratieve rechter. Het is duidelijk dat de aftocht van de Arobrechter dan geen principiële betekenis heeft, want eindcontrole door een rechter is in die gevallen gewaarborgd. In de tweede plaats verdwijnt de Arobrechter definitief als er gekozen is voor administratief beroep op de Kroon, ons hoogste bestuursorgaan, dat zich overigens in deze zaken laat adviseren door de Afdeling voor de geschillen van bestuur van de Raad van State en maar zelden van het advies afwijkt (over de periode 1972 - 1977 18 maal). Hier heeft Arob de bijzondere redenen die de wetgever geleid hebben tot het kiezen van een bestuursorgaan als eindcontroleur in bestuurszaken te eerbiedigen.

Balans

De organisatie van de rechtsbescherming tegen de overheid laat na de ontwikkeling van de laatste jaren dus het volgende zien. Er is een sector waarin gespecialiseerde administratieve rechters de controle verrichten. Daarnaast staat de sector waarin de meer algemeen georiënteerde Arobrechter controleur is. Hij treedt echter principieel slechts op nadat een heroverweging, breder dan hij zelf kan ondernemen, door het bestuur heeft plaatsgevonden, hetzij door het oorspronkelijk beslissende overheidsorgaan hetzij op een hoger niveau binnen de bestuurskolom. De derde sector is die waarin de eindcontrole op speciaal aangewezen terreinen van overheidsoptreden is gelegd binnen de bestuurskolom, en wel bij de Kroon, de Afdeling voor de geschillen van bestuur gehoord. Wij zullen straks zien welke controleurs zich nog weer op de flanken van dit systeem presenteren. Eerst de opmerking, dat de bedrijven der anti-revolutionaire staatkunde, terugblikkend naar het verleden, over de richting van de ontwikkeling niet ontevreden mogen zijn. In 1956 deed het college van advies

der AR-partij een 'Rapport inzake rechtsbescherming tegen de overheid' verschijnen. De opstellers (J. Verdam, J. van Aartsen, A. M. Donner, A. J. Hagen, S. Wierda) vroegen zich daarin vooral af welke kant het op moest met de voorstellen, in 1950 aan de regering gedaan door de commissie van advies inzake verhoogde rechtsbescherming, de commissie-De Monchy. Mét deze laatste commissie kozen zij voor het treffen van een aanvullende, algemene regeling (wat eerst de Wet beroep administratieve beschikkingen en later Arob geworden is). Daarmee namen zij voorshands genoegen met het bestaan van sectoren binnen de rechtsbescherming tegen de overheid; aanvullende werking betekent immers, naar we al zagen, eerbiediging van reeds bestaande vormen, en eveneens terugtred ten gunste van alsnog gekozen andere vormen. Met name aan het functioneren van gespecialiseerde administratieve rechters voor speciale materies — de hierboven genoemde eerste sector — ruimde de AR-commissie een plaats in. Wat de tweede sector — de algemeen aanvullende beroepsinstantie — betreft, hier koos zij voor een onafhankelijke administratieve rechtspraak, uit te oefenen door een afdeling van de Raad van State. De oplossing die de commissie-De Monchy voor deze sector voorstond, nl. opdracht van de algemeen-aanvullende rechtsbescherming aan de Kroon, waarbij de eindbeoordeling dus binnen de bestuurskolom bleef, wilde de AR-commissie uitsluitend als 'het voorlopig hoogst bereikbare', als tijdelijke keuze dus, accepteren. De loop die de feiten hebben genomen (1964-1976 het Kroonberoep krachtens de Wet beroep administratieve beschikkingen, sindsdien Arob) stemt met deze gedachten van de AR-commissie overeen. Dat geldt ook voor het, door die commissie wél van de commissie-De Monchy overgenomen, denkbeeld het optreden van de algemeen-aanvullende beroepsinstantie te doen voorafgaan door een herbeoordeling in eerste aanleg, en wel binnen de bestuurskolom. De eerder besproken combinatie van achtereenvolgende bestuurlijke en rechterlijke heroverweging die de Wet Arob geeft sluit hier immers goed bij aan. Het voortbestaan van de derde sector, die waarin de Kroon als eindcontroleur optreedt, niet als algemeen-aanvullende beroepsinstantie maar op speciaal aangewezen terreinen van bestuur, is minder naar de smaak van de AR-adviseurs van 1956. Zij sluiten dat voortbestaan bepaald niet uit; immers, zij verklaren aan de aanwezige vormen van beroep binnen de bestuurskolom evenmin te willen raken als aan de voorhanden gespecialiseerde administratieve rechtspraak. Maar hun advies eindigt met de conclusie dat bij de rechtsbescherming tegen de overheid de uiteindelijke beslissing bij voorkeur dient te liggen bij een onafhankelijk buiten het bestuur staande instantie. 'Bij voorkeur', de AR-commissie wilde, zo meen ik dit te mogen vertalen, de verkieslijkheid van het Kroonberoep boven — zeg maar — het Arobberoep van terrein tot terrein door de, telkens voor de keuze staande, wetgever zien aangetoond. De regering, daartoe bij de totstandkoming van de Wet Arob door een Tweede-Kamermotie uitgenodigd, tracht thans richtlijnen voor bewuste keuzen tussen Kroon en Afdeling rechtspraak op te stellen.

Op de flanken

Naast dit alles staat de burgerlijke, de 'gewone' rechter. Krachtens zijn wettelijke algemene opdracht om te oordelen over 'alle geschillen over eigendom of daaruit voortspruitende rechten, over schuldvorderingen of burgerlijke rechten' is hij bevoegd zijn bemoeiingen ook uit te strekken tot zaken die de verhouding tussen burger en overheid betreffen. In de rechtsbescherming tegen de overheid die hij aldus biedt heeft de burgerlijke rechter, als bekend, een grote traditie opgebouwd. De geciteerde ruime omschrijving — die hij bovendien ruim uitlegt — geeft hem hierbij de bevoegdheid, zich op te werpen als controleur die op in beginsel alle bestuurstereinen kan optreden. Zijn vaste gedragslijn is intussen, dat hij terugtreedt daar waar hij een in zijn ogen volwaardige administratiefrechtelijke voorziening aantreft. (Onder deze voorzieningen mede te begrijpen de gevallen waarin een onderdeel van de gewone rechterlijke macht uitdrukkelijk voor een speciaal terrein als administratieve rechter is aangewezen; zie b.v. de paragraaf 'Drie vernieuwingen met beperkte strekking'). Grof gezegd: aan de eerder beschreven drie sectoren geeft hij de voorrang. Dat betekent, dat de ontwikkeling van die sectoren haar gevolgen heeft voor de taak van de burgerlijke rechter in zaken tegen de overheid. De invoering van Arob als algemeen-aanvullende voorziening leidde, zo volgt uit het voorgaande, als vanzelf tot beperking van die taak. Dat werd al duidelijk zichtbaar op één specifiek punt: dat van de rechterlijke spoedvoorzieningen. Eerder in dit overzicht werd de groeiende belangstelling gesignaleerd die de kort-gedingrechtspraak door de bur-

gerlijke rechter geniet, als instrument om snel een maatregel tegen de overheid te verkrijgen. Arob nu kent een mogelijkheid om hangende het Arobberoep een bevriezing van de situatie of een andere voorlopige voorziening te verzoeken aan de voorzitter van de Afdeling rechtspraak. Moest de president van de arrondissementsrechtbank, benaderd met een verzoek om bij wege van kort-gedingvonnis een voorlopige voorziening te treffen in een zaak die voor Arobberoep vatbaar was, voor de voorzitter van de Afdeling terugtreden of niet? Beantwoording van die vraag werd bemoeilijkt doordat de Arobregeling (artikel 80 van de Wet op de Raad van State) de bevoegdheid van de voorzitter in nogal specieuze bewoordingen omschrijft. De Hoge Raad schiep hier meer duidelijkheid door, bij arrest van 25 november 1977 (AB 1978, 1), artikel 80 ruim uit te leggen, en uit te spreken dat de verzoeker de voorzitter van de Afdeling rechtspraak had moeten benaderen. Of de president door dit arrest in alle Arobzaken volledig is uitgeschakeld zal de tijd, of liever: de verdere jurisprudentie van de Hoge Raad, leren. Duidelijk is in elk geval dat Arob een niet onbelangrijke verschuiving van rechtsbescherming heeft opgeleverd, in de richting van de administratieve rechter.

Nog een heel andere controleur dient zich aan, en ook hij zal zich bewegen naast de drie sectoren der administratiefrechtelijke rechtsbescherming, maar op weer andere wijze. De jarenlange discussie over de behoefte aan een ombudsman is in 1976 uitgelopen op de indiening van een wetsontwerp (nr. 14178). Daarin zijn aan deze functionaris, die zal optreden onder de naam 'Commissaris van onderzoek', ruime bevoegdheden toegedacht om, op verzoek van de belanghebbende burger, 'onderzoek te doen naar de wijze waarop een administratief orgaan zich in een bepaalde aangelegenheid jegens hem (die burger nl.) heeft gedragen'. De Commissaris zal trouwens ook uit eigen beweging onderzoeken mogen ondernemen. Strikt genomen hoort hij in onze opsomming niet thuis, omdat hij wel misstanden signaleert maar geen geschillen beslist. Zijn werk ligt intussen zo dicht bij dat van de eerder genoemde rechtsbeschermende organen dat het wetsontwerp een uitdrukkelijke grensbepaling nodig acht. Die heeft in het algemeen — er zijn uitzonderingen — de strekking, de Commissaris geen bemoeiing of geen verplichte bemoeiing te geven met gedragingen waartegen een andere voorziening openstaat of heeft opengestaan.

Als wezenlijke concurrenten van de Commissaris van onderzoek zijn de Commissies voor de Verzoekschriften van de Eerste en Tweede Kamer te beschouwen. Ook deze beslissen immers niet, maar signaleren, en net als de Commissaris ontlenen zij haar gewicht aan de politieke gevolgen waartoe haar opmerkingen kunnen leiden. Al verlenen zij geen rechtsbescherming, een bescherming tegen overheidsoptreden verlenen zij in ieder geval, en ook zij opereren dus op de flanken van het eerder beschreven stelsel. De commissies zijn duidelijk doende haar werkzaamheden (van september 1976 tot september 1977 deden zij 142 verzoekschriften af) meer reliëf te geven. Sinds 1975 brengen zij jaarverslagen uit. Deze geven een nuttige cijfermatige analyse van de regelmatig afzonderlijk in de Kamerstukken verschijnende bevindingen van de commissies (zie voor het laatste jaarverslag stuk 14871 nr. 1). Zeer hebben de commissies geijverd voor een wijziging van de Enquêtewet, die inderdaad per 7 november 1977 is vervangen door de Wet op de Parlementaire Enquête (tekst in Stb. 1977, 550). In die wet wordt sindsdien uitdrukkelijk gezegd dat ook een kamercommissie de Kamer (of de verenigde vergadering) kan voorstellen een enquête in te stellen. Ook is met zoveel woorden bepaald dat de commissie die — net als vroeger — het onderzoek krijgt opgedragen een al bestaande commissie kan zijn. In het geheel van de wettelijke regeling niet meer dan accentverschillen, maar de commissies beschouwen de wijziging als belangrijke ruggesteun bij haar pogen, gegevens te verzamelen naar aanleiding van de ontvangst van verzoekschriften.

Perspectief

Het is gebruikelijk, de organisatie van onze rechtsbescherming tegen de overheid verbrokkeld te noemen. Een wonder van overzichtelijkheid is ze inderdaad niet. Een hoop losse brokstukken echter evenmin. Er is, zo kan uit het voorgaande zijn gebleken, wel degelijk sprake van een samenhang tussen de sectoren; zij reageren op wijzigingen in elkaars opbouw of functie. Ook zijn de keuzen bij de uitbouw van de rechtsbescherming vaker bewust gedaan dan wel eens gedacht wordt. De komst van Arob kan, naar wij zagen, op twee manieren nog tot de logica van het stelsel bijdragen. Arob voorkomt dat onnodig nieuwe gespecialiseerde administratieve rechters worden ingesteld enkel

omdat men een rechterlijke eindcontrole wil en er geen andere, meer algemeen georiënteerde administratieve rechter voorhanden is. Arob voorkomt eveneens dat men naar bestuurlijke eindcontrole (beroep op de Kroon) grijpt louter omdat in de rechterlijke sector slechts specialismen beschikbaar zijn. Aldus bewerkt het bestaan van Arob dat de verdeling van zaken over rechterlijke en bestuurlijke eindcontrole, en binnen de rechterlijke sector over een algemene en de gespecialiseerde administratieve rechters, zo zuiver mogelijk wordt. Een helder inzicht in de behoefte aan rechterlijke controle en aan specialistische functies binnen de rechterlijke organisatie is op zijn beurt weer van belang voor het intussen begonnen beraad op een algemene herziening van het Nederlandse rechterlijke systeem. Een Staatscommissie voor de herziening van de rechterlijke organisatie, die tot taak heeft deze aan te passen aan de maatschappelijke vernieuwingen, is sinds 1976 werkzaam.

dr. G. Puchinger

interview

Gesprek met minister Andriessen

Mr. F. H. J. J. Andriessen te Bilthoven is minister van Financiën. Hij werd op 2 april 1929 in Utrecht geboren. Na in Utrecht rechten gestudeerd te hebben trad hij in 1954 in dienst bij het Katholiek Instituut voor Volkshuisvesting. Aan dit instituut bleef hij verbonden, laatstelijk als directeur, tot maart 1972. De heer Andriessen was van februari 1967 tot december 1977 lid van de Tweede Kamer. Op 22 december 1971 werd hij voorzitter van de KVP-fractie en bleef dit tot de vorming van de CDA-fractie in de zomer van 1977.

'Even iets er tussendoor, plaats het maar waar je wilt.
Vrijwel iedereen doet alsof *Bestek '81* met een uiterste vertraging naar de Kamer is gekomen. En dan vraag ik: is dat nou redelijk en eerlijk beoordeeld?
Dit kabinet is opgetreden op 19 december 1977. Wij brachten ons *Bestek '81* uit op 30 juni 1978. Dat is na een half jaar, dus erg snel voor een club die natuurlijk allereerst in moest spelen. Bovendien traden wij aan na een uitzonderlijk lange periode van een *demissionair* kabinet, en moesten wij na 19 december over nog al wat hangende zaken beslissen. Mag ik eens een paar voorbeelden noemen: de casinobelasting was in tien dagen beslist; de DAF-VOLVO-affaire moest al in januari worden beslist, dan lagen grootmetaal, scheepsbouw, Urenco, de neutronenbom als hete hangijzers te wachten. Bovendien waren de ombuigingsproblemen aanzienlijk bemoeilijkt doordat een aantal gedachten van het kabinet-Den Uyl inmiddels in de maatschappelijke discussie was gesneuveld. Je kunt er tevens nog aan toevoegen: de minst moeilijke zaken waren uiteraard al gerealiseerd en de moeilijke bleven dus over. Wij ontwikkelden dat moeilijke beleid dat overbleef in een half jaar, ondanks handicaps.
Ons plan was een presentatie van het totaalbeleid in de miljoenennota 1979 en meerjarenramingen 1979 en volgende jaren. Dat zou het ons mogelijk gemaakt hebben ons beleid in te passen in een concreet kader voor 1979 en volgende jaren. Maar de Kamer heeft dat niet gewild.
Het kabinet-Den Uyl besliste in augustus 1975 over een minder vergaand plan — de 1% drukstijging — en kwam met concrete voorstellen in juni 1976.
De conclusie trekke men zelf maar, wanneer je alle data en termijnen op een rijtje zet.'
Aan het woord is de minister van financiën van het kabinet-Van Agt, de functionaris die in elk kabinet een centrale plaats inneemt, en wiens

Gesprek met minister Andriessen

dr. G. Puchinger

naam doorgaans landelijke bekendheid geniet. Zijn voorgangers Zijlstra, Witteveen, Nelissen en Duisenberg stonden binnen het kabinet waarin zij optraden ook bekend als bewindslieden waarmee niet te spotten viel.
Mr. F. H. J. J. Andriessen, die van 23 februari 1967 tot 19 december 1977 lid van de Tweede Kamer was — sinds 22 december 1971 tot 8 juni 1977 tevens voorzitter van de KVP-fractie — kent de stormen van het politieke bestaan.
Dat hij het respect geniet van uitgesproken politieke tegenstanders, bewezen mij twee uitspraken die ik vond in een klein, aan hem gewijd boekje van Hans van der Werf uit 1974, *Profiel van een politicus.*
Drs. Ed. van Thijn merkte daarin op: 'Andriessen is duidelijk een hoofdrolspeler. Zijn verhaal bij de laatste algemene beschouwingen was onbetwist het beste van alles wat er is gezegd, zowel wat betreft de diepgang van het betoog alsook de politieke plaatsbepaling. In de persoonlijke contacten komt hij over als iemand die je erg open tegemoet treedt — hij beheerst de materie, is bovendien zeer aimable.' (pag. 56)
Prof. dr. J. van den Doel, toen mr. Andriessen fractievoorzitter van de KVP werd, in hetzelfde boekje: 'Frans Andriessens vertrek naar de hogere regionen van de KVP is voor de volkshuisvesting een groot verlies. Van de volkshuisvesting wist hij meer af dan Wiegel, Aantjes of ondergetekende. Hij droeg het hart op de linkerplaats, al ging hij er steeds weer tegen Schmelzer onderdoor. Nooit heeft hij zich in goedkoop stuntwerk gestort; hij nam pas stelling in een zaak, als die geestelijk zijn eigendom was. Andriessen is eerlijk en oprecht, hetgeen in de politiek een zeldzame eigenschap is.' (pag. 82)
We hebben ook buiten de directe interviewstof om gedurende onze ontmoetingen veel gesproken over de beide partijen, waaruit wij afkomstig zijn, en dat deze minister, ondanks het feit dat hij dagelijks moeilijke besluiten moet nemen, zijn zin voor beschouwelijkheid nog niet verloren heeft, bewijst mij zijn volgende uitspraak, die ik haastig noteerde: 'Er zit in de politiek vaak veel meer improvisatie dan de commentaren veronderstellen. Maar je kunt natuurlijk discussiëren over de vraag: is wat zich als improvisatie manifesteert, omdat het in een concrete situatie ineens opduikt, toch niet tevens een uiting van een dieper liggende onderstroom van denken, waarin die zet of die stap die dan gedaan wordt, en die dan soms verwondering wekt, toch past? Ik gebruik hier het woord *onderstroom.* Misschien moet je mijn opmerking wel aanvullen met: zonder dat het bewust gebeurt is er toch ook bij zo'n improvisatie vaak sprake van een fundamentele inzet, die past in een essentieel patroon dat je voor ogen staat. Bijvoorbeeld: je wilt op een bepaald moment het CDA of je wilt het niet. En dan kan ik mij voorstellen dat ook een improvisatie, ondanks alles, toch past in een basisconceptie. En zo zal het met iemands gehele beleid wel zijn, in het algemeen gesproken.'

Bij een voorbespreking op maandag 10 juli 1978 kwamen wij het patroon van de vragen spoedig overeen, en dus kon ons gesprek een week later met de volgende vraag aanvangen:

Kort geleden, op zondag 18 juni 1978, is uw vader, de heer W. J. Andriessen, overleden, die van 1933 tot 1937 lid van de Eerste Kamer, en van 1937 tot 1967 lid van de Tweede Kamer was. Kan men zeggen dat hij in zekere mate uw leermeester was?
Ik was in zekere mate zijn opvolger. . .
Ik stond, en dat is wel interessant, al jaren lang op de lijst voor de Tweede Kamer van de KVP; tenslotte kwam zijn laatste periode; hij was specialist voor het huisvestingsbeleid. Hij had een kwaliteitszetel.

Wat is dat?

Bij de kandidaatsstelling wenste men kandidaten met speciale kwaliteiten in de Kamer, die er absoluut inkwamen. Later zijn ze dat nationale kandidaten gaan noemen. Nou, ik was zijn 'kwaliteitsopvolger'; dat wil dus zeggen, dat ik er pas in zou komen als *hij* er als volkshuisvestingsspecialist uitging. Ik heb daarom ettelijke keren een benoemd-verklaring moeten afwijzen, omdat *hij* in *zijn* kwaliteit bleef zitten. Dat betekent dat ik al jaren meedraaide in de nationale verkiezingscampagne vóór ik kans had werkelijk in de Kamer benoemd te worden.
Mijn weg naar de politiek is in belangrijke mate geplaveid door een keuze die ik maakte toen ik voor 't eerst ging werken; ik koos ten slotte *niet* voor de advocatuur, waar ik mij overigens toe aangetrokken voelde, en waarvoor ik zelfs 't gevoel had enige aanleg te hebben, maar voor een maatschappelijke functie, want dàt was het keuzemodel voor mij als afgestudeerd jurist. Ik ben redelijk gebekt, ik kan analyseren. Eén van mijn leermeesters aan de universiteit was prof. T. J. Dorhout Mees, een man van grote klasse; mijn collega Job de Ruiter en ik zijn leerlingen van hem. Dorhout Mees ried mij de advocatuur aan.

Gesprek met minister Andriessen

dr. G. Puchinger

Maar ik heb tenslotte toch voor een maatschappelijke loopbaan gekozen. 't Was geen idealisme hoor, maar een functie in het bedrijfsleven trok me helemaal niet aan. Wel de advocatuur, die trok me zelfs zéér aan, omdat ik 't gevoel had dat die aansloot bij mijn kwaliteiten. Maar ik had ook maatschappelijke interesses en die had ik in sterke mate van mijn vader en door zijn maatschappelijke achtergrond.
Mijn vader was in de jaren twintig als zeer jongeman voorzitter geworden van de toenmalige Rooms-katholieke Bouwvakarbeidersbond "St. Joseph", en hij heeft de gehele sociale ontwikkeling van het Rooms-katholiek Werkliedenverbond meegemaakt; deze man was dus gepokt en gemazeld in de sociale beweging, en dat drukt toch een stempel op je gezin, en zeker bij een zo markante persoonlijkheid als die van mijn vader.
Niet dat hij ons ooit tot een inzicht dwong, integendeel. Maar wat hij wèl deed was zijn eigen inzicht met kracht van argumenten, en misschien méér nog met persoonlijk engagement, overeindhouden.
Toen ik even nadacht over je vraag, toen bleek mij dat hij niet zozeer een *leermeester* voor mij was, alswel een *voorbeeld*, en dat is een heel interessant onderscheid. Want een *leermeester* —en ik chargeer nu wat — zegt je *hoe het moet* en *hoe je het moet doen;* een *voorbeeld* zegt je meer *hoe je bent* en *wat je kunt zijn.*
Mijn instelling — en dat heb ik ook anderen vaak aangeraden, en als fractievoorzitter aan jonge politici voorgehouden — is altijd geweest: je ambitie moet niet primair zijn om iets te *worden,* maar om iets te *zijn!* Mijn verhaal was dan altijd: Als je nu probeert *goed* te doen wat je móét doen, word je vanzelf wat — als je 't tenminste kúnt, want dat is natuurlijk wel een conditie! Anders gezegd, en dat is voor mij wel een *Leitmotiv* geweest: ik heb nooit de ambitie gehad: ik móét zonodig fractievoorzitter of minister worden of wat dan ook. Dat stond niet in mijn fantasieën of dromen. Ik ging er gewoon van uit dat ik volkshuisvestingsspecialist was, en dat was door mijn vader niet zozeer geïnspireerd alswel gemotiveerd.
Ik was in de volkshuisvesting gestapt. Van '48 tot '51 had ik gestudeerd als werkstudent. Ik heb verduveld hard moeten werken, want ik had een halve baan, méér kon mijn vader niet betalen, of beter: ik betaalde helemaal mijzelf, behalve dat ik thuis in de pot meeat, en daar droeg ik ook nog iets aan bij.

Dus niet: je *moest* iets zo nodig; maar vanuit een levenshouding die ik bij mijn vader had gezien, werd ik geïnspireerd door *kwaliteit.*
Mijn vader drong zijn mening niet op, maar verdedigde die met argumenten, en hij was een heel knap debater, omdat hij zéér. . ., ja, hoe moet je dat nou zeggen. . . misschien weet ik dat niet, omdat ik 't zelfde wat heb. Kan je je voorstellen dat je tegelijk synthetisch en analytisch denkt? Hij kon een zaak héél knap analyseren, maar dat kán je pas, wanneer je de contouren van een zaak óók hebt gezien. En dan kon hij vanuit die elementen weer terug naar het geheel. Hij redeneerde erg logisch.
Ja, het lijkt wel of we met de geschiedenis van mijn vader bezig zijn, maar je vroeg ernaar. . .
We praatten veel aan de maaltijd, in de familiekring. In mijn studententijd ging het dan vaak van dik hout zaagt men planken. Bij ons thuis waren drie studerend, al kwam de derde pas wat later; die werd eerst priester en studeerde daarna nog psychologie. De rest had andere hogere opleidingen.
Mijn vader was dus meer een voorbeeld dan een norm. Verder is misschien interessant dat zijn levensloop en de mijne nogal wat overeenkomsten vertonen.
Ik werd in '67 als Kamerlid zijn opvolger in de politiek. En nu even ertussen door: voordat ik Kamerlid was, toen *hij* het dus nog was, schreef ik iedere maand in het blad van het Katholiek Instituut voor Volkshuisvesting, dat KIV; mijn vader was één van de oprichters van dat instituut, en ik was de eerste gesalarieerde medewerker ervan. In die kwaliteit volgde en critiseerde ik de parlementaire discussies over de volkshuisvesting, en dus mijn eigen vader! Moet je je voorstellen! Ik heb dus hem, als representant van een belangrijke groep — want de KVP was niet niks — publiekelijk gecritiseerd, zowel inhoudelijk als op grond van een andere verantwoordelijkheid, tot ik het in '67 zelf ging doen. Dat realiseer ik me *nu* pas, terwijl ik dit zo vertel!
Moet je luisteren wat er dan gebeurt. Ik word lid van de fractie in '67. Ik word al spoedig, eigenlijk toevallig, lid van het fractiebestuur, en al vrij snel eerste vice-voorzitter van de fractie. Maar dat was mijn vader zolang Romme fractieleider was, na het noodparlement. Ik werd per januari '72 fractievoorzitter, en dat is mijn vader nooit geworden.
Terug naar mijn hoofdthema: ik denk dat mijn vader dezelfde idee over ambitie had als ik. Ik heb er overigens nooit met hem over gesproken.

Ik wilde nog een paar dingen over mijn vader zeggen.
Wat mij enorm is opgevallen in de correspondentie die ik persoonlijk bij zijn overlijden heb gekregen — meer dan honderdvijftig brieven en telegrammen — is het meest significante trefwoord dat daarin naar voren komt: integriteit. En dat trof mij daarom zo, omdat ik tien à twaalf jaar geleden met dat woord voor ogen de politiek ben ingegaan, al zat ik al eerder in de Staten van Utrecht, om precies te zijn, al in 1958. Ik was toen dan ook jongerenvertegenwoordiger.
Maar ik noemde in verband met mijn vader het woord *integriteit.*
Ik wil nog een paar andere dingen noemen, om het af te ronden, al ben ik daarbij natuurlijk niet compleet. Hij was diep overtuigd van de waarde van een andermans standpunt. Hij kon voorts een verlies nemen, niet gemakkelijk, maar hij kón het. En, maar dat heeft hij nooit gezegd, maar het was mijn indruk, als je met hem praatte, dat hij *mensen* belangrijker vond dan *zaken.* Dat lijkt zo logisch, maar 't ís niet zo logisch als het lijkt. Je komt in de politiek mensen tegen voor wie de zaak belangrijker is dan de mensen. Die zijn er echt! Maar als iets menselijk niet kon, nam hij een wending. Dit alles dan naar aanleiding van je eerste vraag...

Hoe heeft u uw rooms-katholieke jeugd en opvoeding ervaren?

Ik denk dat ik door het exposé over mijn vader al iets over mezelf heb verteld. Ik had een gelukkige, maar voor je lezers geen boeiende jeugd. Eén ding staat vast: we waren niet gefortuneerd. We hadden dus geen luxueuze jeugd. Kinderbijslag was er in die jaren nog niet, en we hadden een groot gezin. Het was passen en meten, maar dat heeft op mijn jeugd nooit enige druk gelegd. Je had in die tijd, om maar één ding te noemen, hoepels. Maar *wij* hoepelden met een oud fietswiel, waar we de spaken hadden uitgehaald. Zo was de situatie waarin je zat. Als wij op de weg een dubbeltje vonden, voelden we ons rijk, en dat waren we dan ook!
Wat ik nog wou zeggen is dit: ik denk dat er voor mij twee belangrijke momenten waren.
Het ene moment is de *zekerheid* van wat mag en wat niét mag: een bijna kwantitatief ingevulde norm. Een badinerend voorbeeld is de tijdsrekening van de nuchterheidsvoorschriften in verband met de eucharistieviering, in je gesprek met Van der Stee onlangs. Maar dat geeft naast de zekerheid ook een element van *spanning*; de zekerheid van de externe norm is in spanning met de interne norm van wat je vindt dat behoort. En ik geloof dat de moeite waarmee velen van mijn generatie te maken hebben is — als ik het wat scherp stel — dat wij de zekerheid van de externe norm vervangen hebben door een zekere mate van onzekerheid, voortkomend uit de worsteling met de interne norm.
Nou, voor mijn besef is het resultaat van die overgang, van die evolutie van het objectieve, zekere naar het subjectieve, onzekere, een stuk ruimte; maar ik weet wel dat er in 'onze' wereld veel mensen zijn, die die ruimte te riskant vinden. En ik erken: het ís een probleem. Ik maak wel eens de vergelijking: als je op een onmetelijke vlakte staat, op een hei van de Veluwe of zo, dan richt je je, om je daar thuis te gevoelen, toch op een boom bijvoorbeeld, of op een huisje dat heel ver weg staat, want érgens moet je je op oriënteren. Je hebt nu eenmaal een ander punt nodig, buiten jezelf, om je plaats te bepalen, en ik denk dat dat een fysiek gegeven is. Welnu, in mijn jeugd, de tijd van het Rijke Roomse Leven en die van de Mannen Broeders, waren er — ik chargeer nu weer — naar verhouding te veel merktekens en te weinig ruimte. Nu is er teveel ruimte en zijn er te weinig merktekens.

Hoe heeft u de KVP ervaren?

Ja, wat de KVP betreft... misschien moet ik beginnen met te zeggen dat ik in de politiek ben gekomen, zonder een echte partijganger te zijn. Kijk, sommige mensen zijn geïnteresseerd in *de* politiek, omdat ze iets met de samenleving voorhebben; ze voelen zich dan aangetrokken tot een bepaalde partij en gaan van die bepaalde partij naar *het* beleid. Bij mij was 't net andersom; ik ben van beleid — lees: volkshuisvesting, een politieke prioriteit van de eerste orde, vooral de eerste vijfentwintig jaar na de oorlog, denk aan woningnood, huurbeleid enzovoorts — naar een bepaalde partij, de KVP gegaan. Ik heb eindeloos veel in 't land gesproken over woningbouw; later natuurlijk ook over algemene vraagstukken; zelfs heel intensief, toen ik fractievoorzitter was. Wat mij, afgezien van de politiek als zodanig, persoonlijk in de partij geweldig heeft aangesproken, dat is de loyaliteit van de mensen en van de partij jegens mijzelf: ik denk aan het Dagelijks Bestuur, het Partijbestuur, de Partijraad. Die loyaliteit heb ik ervaren, ook, juist toen ik nog al wat te verdedigen had, na '72-'73, bij de verdediging van het 'gedogen' van het kabi-

net-Den Uyl, wat in de ARP niet gemakkelijk was, maar evenmin in de KVP. En zoals gezegd, die loyaliteit heb ik als zeer positief ervaren, evenals de saamhorigheid in de fractie.
Mijn tijd als fractievoorzitter beschouw ik als de belangrijkste periode in mijn relatie tot de partij. Ik heb toen met drie partijvoorzitters als fungerend voorzitters te maken gehad, die ik toch wel even noemen wil: met de heer D. Laan, Gedeputeerde van Noord-Holland, die het in 1971 van Van der Stee overnam, omdat deze staatssecretaris in het kabinet-Biesheuvel werd; vervolgens De Zeeuw, ook een Dick; en tenslotte Vergeer.
Met Dick Laan was het in zoverre pikant, dat hij vice-voorzitter en fungerend voorzitter van de partij was, toen ik als waarnemend fractievoorzitter Veringa verving. In augustus '71 ben ik gaan *fungeren* als fractievoorzitter en hij was *fungerend* partijvoorzitter. Allebei *vervangend* dus, en dat is nooit een ijzersterke positie. Ik heb voor Dick Laan groot respect gehad in die tijd, omdat hij het heeft opgebracht om op een volstrekt sportieve manier de leiding van de partij over te dragen aan De Zeeuw, die met steun van onderop in de partij de *race* om het voorzitterschap wist te winnen. Dit was de eerste keer dat er een open competitie was om het leiderschap van de partij.
Dan Dick de Zeeuw. Dick was natuurlijk een geïnspireerd, ja een bevlogen man, die een nieuw element in de partij heeft geïntroduceerd: een stukje improvisatie. Maar de spanning tussen Dick en mij is wél geweest, dat *improvisatie* wel eens op gespannen voet kan staan met *beleid.* Toch hebben Dick en ik met die spanning gedurende een paar jaar heel redelijk kunnen samenwerken. De problemen tussen De Zeeuw en mij zijn tenslotte niet tot uitbarsting gekomen rond de politieke lijn van de KVP, maar rond het CDA. Dáár lag in wezen het grote spanningsveld: het CDA en zijn grondslag. De Zeeuw zal ik mij blijven herinneren als een man die gedreven werd door het ideaal van vernieuwing.
Tenslotte Vergeer, wiens bestuurskwaliteiten, maar ook wiens persoonlijke moed ik hoog aansla, omdat hij op het moment dat hij het voorzitterschap op zich nam, in 1974, dit onder buitengewoon moeilijke omstandigheden deed. Hij had voor ogen: hoe breng ik de KVP als belangrijke groep op een zo verantwoord mogelijke wijze in het CDA?

Wat is volgens u christelijke politiek?

Ik wil bij deze vraag het verhaal bij 't begin beginnen.
De drie grote christelijke partijen bijeen te brengen dateerde al uit de tijd dat Schmelzer, Biesheuvel en Mellema leiding gaven. Mijn rol in dat spel — ik hoop niet dat je lezers het woord *spel* als blasfemie zullen beschouwen! — begint bij de discussie in de KVP over de grondslag.
De Zeeuw kwam als partijvoorzitter binnen als de man die duidelijk koos voor *de open partij.* Persoonlijk zéér vanuit zijn geloofsovertuiging geïnspireerd — dat moet er wél bij! — had hij die *open partij* voor ogen. Dan komt in het voorjaar van 1973 in *Politiek.* Het KVP-blad, mijn artikel, waarin ik stel dat de nieuwe partij, die wij in de KVP allen voor ogen hebben, op *christelijke* grondslag moet staan. Dat is hierom zo interessant, omdat daarmee in KVP zelf de discussie over dat onderwerp *publiekelijk* gevoerd werd tussen de partijvoorzitter De Zeeuw en de fractievoorzitter Andriessen. Nou, die strijd is tenslotte beslecht in het voordeel van een partij op *christelijke* grondslag. En dát is wat De Zeeuw naar zijn zeggen als *een stap terug* ervaren heeft.
Dit hele probleem moest natuurlijk worden waargemaakt jegens de partners in de besprekingen over de statuten enzovoorts, op weg naar het CDA toe. Dit leidde echter na 'Woudschoten' in februari 1975, waar de fundamentele beslissingen in wezen gevallen zijn, tot de positiebepaling van De Zeeuw, dat *de KVP* zich moest omvormen tot een meer open CDA; en dáárop is het met hem vastgelopen, en nergens anders op. Natuurlijk hebben politieke tinnegieters daar eindeloze verhalen omheen gesmeed, maar *dit* is de kern van de *story,* en anders niet!
Nu naar je vraag: ik heb slechte ervaringen met die vraag, dat mag je gerust opschrijven. Een poging mijnerzijds tot verheldering van mijn opvattingen hieromtrent heeft destijds tot een enorme discussie over de grondslag van het CDA geleid: zie het grote CDA-congres van zaterdag 23 augustus 1975, diverse partijraden van de ARP en andere partijen, CDA-bijeenkomsten in 'Berg en Dal' op 30 en 31 oktober 1975, alsmede in Haaften op 15 november 1975.
Mijn eerste antwoord is, dat ik grote aarzeling heb met het 'begrip' *christelijke politiek.* Ik persoonlijk spreek liever over christen-democratische politiek. Dat doet niets af aan de *intentie,* maar het suggereert wat minder *pretentie.* Wanneer ik zeg: ik spreek liever over christen-democratische politiek, dan bedoel ik eigenlijk:

dat het er voor mij om gaat dat christenen dan wel mensen die zich door de christelijke gedachtenwereld aangesproken gevoelen, vanuit *die* overtuiging op *democratische* wijze de samenleving via de politiek willen verbeteren.
Dit brengt met zich mee, en dat is wat mij boeit in de christen-democratie in Nederland — want in het buitenland in Europa treft men dat wat minder aan — de spanning tussen wat *moet* (de norm) en wat *kan* (de werkelijkheid). Je kunt het ook anders zeggen: het is de spanning tussen *het getuigenis* en *de overreding.*
Je zou het nóg anders kunnen zeggen: de spanning tussen *conflict* en harmonie.
En dan zeg ik: die *twee* elementen, die ik al op drie manieren aanduidde, horen thuis in de éne christen-democratische partij, die zijn alle twee legitiem!
Ik zou het zó willen zeggen: de 'moeters' houden de 'kunners' onder de spanning van wat *moet,* en de 'kunners' confronteren de 'moeters' met de vraag naar wat kan. Dat is natuurlijk geen mooi Nederlands, maar zó zie ik het.
Tenslotte dit: mij interesseert het geweldig ten aanzien van deze problematiek wat in de toekomst gaat gebeuren. Ik vind dat een CDA dat deze door mij aangeduide spanningsverhouding gaat missen, niet goed in elkaar zit!

Wat is voor anderen volgens u waardevol in het rooms-katholicisme, en waar zijn de raakvlakken met het protestantisme?

Eerste opmerking: *het* rooms-katholicisme en *het* protestantisme bestaan minder dan ooit. Dit geldt in ieder geval voor het rooms-katholicisme, dat ik uiteraard het beste van de twee ken.
Ik denk dat in politicis, en dáár hebben we het over, het meest markante is, dat beide 'veelstromenlanden' — en dat is het protestantisme toch van oudsher, en het rooms-katholicisme in toenemende mate — dat beide *-ismen* in politicis, over de theologie heen, zich bewegen naar een gemeenschappelijke oergrond... een wat te zwaar woord, maar ik bedoel: de gemeenschappelijke oorsprong, al is dat ook al weer een afgesleten term.
Steeds meer komt op de voorgrond de relatie — en bij onze critici de aannemelijkheid van de relatie — tussen inspiratie en program.
Ik denk dat er drie niveaus zijn. Vanuit de grondinspiratie gesproken zijn er allereerst de *beginselen.* Maar die zijn erg ver verwijderd van de maatschappelijke werkelijkheid. Als zulke *beginselen* noem ik bijvoorbeeld de persoonlijke verantwoordelijkheid, de solidariteit en dat soort zaken. Het tweede niveau lijkt mij: een *analyse* dan wel een analytische visie op de samenleving in ontwikkeling en wording. Met andere woorden: waar gaan wij naartoe? En het derde niveau is: wat wordt nu *je concrete antwoord* vanuit je beginsel, toegepast op de middellange termijn — een acht à tien jaar vooruit denken is misschien nét mogelijk, twintig jaar is veel te lang! — voor het politieke program van morgen, dat wil dus zeggen, over een paar jaar bezien. Want zo'n beginsel, bijvoorbeeld rechtvaardige verdeling van wat beschikbaar is, dat vertaalt zich vandaag anders dan gisteren. Neem bijvoorbeeld de ontwikkelingssamenwerking. Daar praatte vijfentwintig jaar geleden niemand over, behalve profeten. En nu is het een onaantastbare prioriteit.
Mag ik het met een paar woorden toelichten? Dan laat ik het eerste, overigens zeer wezenlijke niveau even rusten. Want daar gaat de strijd niet over; de politieke strijd binnen en rondom de christen-democratie gaat over de relatie van het tweede met het derde niveau. Dat is immers niet alleen binnen de christen-democratische kring maar tevens tussen deze kring en haar politieke tegenvoeters aan de orde.
Ik wil dat met twee paren trefwoorden toelichten, al kan je er een dag over praten. Kijk, we hebben vroeger heel lang gepraat over inkomens*garantie;* vandaag spreken we over een rechtvaardige inkomens*verdeling.* Dan ben je dus al een fase verder. Tweede voorbeeld: het ging vroeger over bestaans*zekerheid*; nu gaat het over bestaans*ontplooiing.*
Voor mijn gedachtengang zit dit allemaal vast aan het woord *inspiratie.* Die moet je vertalen naar een concrete situatie toe en in een bepaald land. Want de christendemocratische politiek in Nederland is een andere dan die in Latijns Amerika.
Wat ik nu de winst vind in de christen-democratische ontwikkeling in Nederland, is dat deze problematiek van: *hoe vertaal je een beginsel, via een analyse, naar een program toe,* terechtkomt in een smeltkroes, waar al die invloeden, vanuit die christelijk geïnspireerde richtingen, *elkaar* ontmoeten! Dat is voor mij het boeiende geweest in de discussies in de programcommissie van het CDA, bijvoorbeeld met Goudzwaard, Albeda, Van Leeuwen, Cremers, Aantjes en Kruizinga...
Nu ik dit gezegd heb, wil ik, alvorens ik deze vraag ga afronden, nog iets kwijt: ik had mij

neergelegd bij de ontwikkeling van '76, bij mijn terugtocht: geen lijsttrekker, geen fractievoorzitter meer, enzovoort. Ik vond dat zelfs nuttig, om de akku weer wat op te laden. Want zes jaar fractievoorzitterschap zijn tropenjaren, en je loopt gewoon leeg. Dan voel je dat je moet bijtanken. En dat kan, nu ik minister ben geworden, wéér niet. En dat spijt mij enorm, al begrijp ik dat het moet zoals het nu gelopen is.
Maar kijk, ik heb altijd in mijzelf gezegd: ik ben geen ZWO-er, ik ben meer een TNO-er. Wat ik heerlijk vond was eens of tweemaal per jaar achter mijn bureau een prae-advies schrijven, of een beetje gedegen artikel of een goed interview, een rapport voor de EEG over de volkshuisvesting in Nederland. Dus iets meer dan alleen maar wat de hand vindt om te doen. Je moet periodiek bijtanken, en daar kom ik nu te weinig aan toe.
Hiermee sluit ik mijn antwoord op deze vraag maar af, of nee, nog dit: als je mij nou vraagt naar mijn ervaringen vanuit de politiek met *het* protestantisme en *het* rooms-katholicisme, dan staat, wat schablone-matig gedacht misschien *voor de protestant* model het meer absolute, *voor de katholiek* het meer relatieve; voor de *protestánt:* wat moet, voor de *katholiek:* wat kan; voor de *protestant* is iets vaak meer religieus, misschien wel meer theologisch bepaald, voor de *katholiek* is iets meer levensbeschouwelijk. Bij een *protestant* is er een meer directe lijn naar de grondslag, en bij de *katholiek* een meer indirecte lijn. Al begrijp ik best dat ik hiermee misschien sommige rooms-katholieken en protestanten onrecht aandoe. Maar het is een soort typologie, meer niet!

Hoe ervaart u de Anti-revolutionaire Partij?
Dat is een hele boeiende, voor mij misschien ook wel wat gevaarlijke vraag!
Ik ervaar de Anti-revolutionaire Partij als een *echte* politieke partij. En waarom? Omdat deze partij door zijn motivatie en organisatie een ten opzichte van zijn omvang relatief grote politieke *invloed,* als je wilt *macht* uitoefent.
Er zitten een paar zaken in deze 'definitie', die ik nader wil aanduiden.
De motivatie: de anti-revolutionairen die ik ben tegengekomen hebben een sterk beginsel; zij zijn wat je noemt beginsel*vast,* en mede daardoor trekken ze talent áán en komt talent in die partij ook tot zijn recht.
Dan het punt van de *organisatie:* het is een efficiënt georganiseerde partij; intern soms in heftige discussie, maar uiteindelijk vormen ze toch vrijwel altijd weer een gesloten front.
Ze zijn ook *gouvernementeel:* niet alleen — ondanks het reëel bestaande parlementair dualisme — in relatie tot het kabinet, maar ook in relatie tot de leiders van hun partij.
Vierde punt: jegens de ARP heb je sympathie méér voor de *politiek* van de partij dan voor de partij.
Tenslotte nog dit: ik vind de ARP een parlementair-democratische partij, en dat is een groot compliment, máár, ze heeft nog wel wat moeite met het functioneren in een opgaan naar een grote parlementaire fractie.

Welke rol ziet u in de toekomst voor het CDA weggelegd?
Ik heb eerder eens een voorspelling gedaan met het oog op het jaar 1984, in het boekje dat Hans van der Werf in 1974 over mij schreef. In dat boekje vroeg hij een voorspelling, maar ik weet nu niet meer hoe die voorspelling precies luidt. Het is ook allemaal koffiedik kijken. Ik heb toen ongeveer gezegd: de Nederlandse politiek trekt zich naar 1984 toe samen op drie hoofdstromen; de PPR gaat verdwijnen, die zie ik in dat beeld niet meer zo zitten. En ik voorzag voor het CDA een belangrijke rol. Toen moest het eigenlijke CDA-proces zich overigens nog voltrekken.
Ik zie in de toekomst voor het CDA dus een belangrijke rol weggelegd in een als in hoofdzaak driestromenland gedetermineerd politiek bestel.

Nog steeds?
Ja, steeds meer zelfs, maar het blijft een minderheidspartij in een driestromenland, en daarmede blijft het een bedreiging voor de VVD en voor de Partij van de Arbeid; maar het wordt op zijn beurt eveneens door deze beide partijen bedreigd.

En welke rol zal het CDA gaan spelen?
Dat heb ik inderdaad nog niet gezegd.
Dan zeg ik het nu maar eens in één zin: ik voorzie voor het CDA een vernieuwende, maar tevens evenwicht bewarende rol in het geheel van de Nederlandse politiek.

Hoe ervaart u uw verhouding tot het CDA en tot dit kabinet?
Dat zijn in feite *twee* vragen: hoe verhoud je je tot het CDA én hoe tot het kabinet? Maar ik vermoed dat de combinatie is gemaakt, omdat het

antwoord op beide vragen mede wordt bepaald door de verhouding tussen het CDA en het kabinet, dat is tenminste *mijn* analyse van jouw vraagstelling...

Ik zit te zoeken naar een paar korte aanduidingen, anders wordt het te lang. Laat ik het zo zeggen: ik voel de spanning tussen de loyaliteit aan een club, waarvan ik nu deel uitmaak — dat is dit kabinet, waar nu mijn primaire verantwoordelijkheid ligt, dat is dus de éne pool — en de andere pool is de politieke groepering, die ik *in* dit kabinet vertegenwoordig, naast anderen uiteraard.

Je kunt het ook nog anders formuleren: het is de spanning tussen het regeerakkoord als grondslag van het kabinet én het program van het CDA, met de daarachter liggende filosofie. Het probleem is nu om die twee loyaliteiten wáár te maken. Het komt er dus op neer dat ik moet aanvaarden dat een parlementaire groep als het CDA een *andere* verantwoordelijkheid heeft dan *ik* als lid van het kabinet heb, hoewel je natuurlijk graag ziet dat de CDA-fractie zich bewust is van de loyaliteit die van mij gevraagd wordt in het geheel van het kabinet, en ik zeg er dan bij: op grondslag van een regeerakkoord, dat *de fractie* gesloten heeft, en onderstreep het woord *de fractie* maar!

In wezen zit de CDA-fractie dus in diezelfde spanning: *de spanning tussen de bewaking van het program én het altijd compromissoir regeerakkoord.* En de wijze waarop de fractie die spanning verwerkt en de bewindslieden hun spanning verwerken, is, denk ik, bepalend voor de verhouding tussen de fractie en "hun" bewindslieden.

Ik wil er nog wel iets persoonlijks aan toevoegen: hoe ik persoonlijk die relatie ervaar...

Nou, begin maar met *de fractie:* ik vind dat ik te weinig contact heb, maar dat ligt aan mij, oftewel aan mijn agenda. Ik ga daar na de vakantie in het nieuwe parlementaire jaar wel wat aan doen. Maar de relaties díe ik heb zijn zeer positief.

Binnen *het kabinet* heb ik een uiterst positieve ervaring met mijn collega's. Het gaat nu over menselijke relaties. Het beste is dat wel gebleken bij de definitieve besluitvorming rond *Bestek '81*. Hoe moeilijk ook, de persoonlijke verhoudingen zijn altijd goed gebleven. En dat heeft veel met Van Agt te maken.

Hoe heeft u de overgang ervaren van Tweede Kamerlid naar fractieleider en van fractieleiderschap naar het ministerschap?

Nu kijk, de overgang van Tweede Kamerlidmaatschap naar fractieleiderschap is voor mij een heel glijdende geweest. Ik had de overgang in wezen al achter de rug toen ik gekozen werd, omdat ik onder niet eenvoudige omstandigheden Veringa heb moeten vervangen.

Ik kreeg functies in de fractie als, of beter doordat er een gat ontstond. Bijvoorbeeld het secretariaat nadat de latere PPR-sympathisanten waren uitgetreden. Toen Roelof Nelissen op 14 januari 1971 opvolger werd van De Block op economische zaken, werd ik zijn opvolger als tweede vicevoorzitter van de fractie. Later werd ik zo ook eerste vicevoorzitter doordat wijlen C. van der Ploeg, een fantastische man, het wat kalmer aan wilde doen. Zo heb ik het laatste jaar onder Norbert Schmelzer gefungeerd als eerste vicevoorzitter. Bij de verkiezingen in '71 werd Veringa lijsttrekker, en ik zat toen in het team rond Veringa. Na de verkiezingen werd Veringa fractievoorzitter, Nelissen eerste en ik tweede vicevoorzitter. Bij de kabinetsformatie van Biesheuvel werd Nelissen in juli '71 minister van financiën, Veringa werd al spoedig ziek en zo werd ik voorzitter van de KVP-fractie.

Ondanks de moeiten van het fractievoorzitterschap, deed, zoals ik het geleidelijk aan zelf ben gaan zien, die functie een appèl op latente mogelijkheden van je, die, eenmaal in ontwikkeling gebracht, het erg moeilijk maken om terug te vallen op een specifiek vakgebied. Dus ik ben er erg dankbaar voor dat ik het geweest ben, omdat er daardoor mogelijke potenties tot ontwikkeling hebben kunnen komen, die anders wellicht niet aan bod zouden zijn gekomen.

Dit voor wat de overgang van Tweede Kamerlidmaatschap naar fractieleiderschap betreft, en nu van fractieleiderschap naar ministerschap: dat was toch wel een enorme overgang...

En waarom?

Wel, je stapt van het ene moment in het andere vanuit een vólgende, controlerende verantwoordelijkheid naar een initiërende verantwoordelijkheid ten aanzien van het concrete politieke beleid. Als minister draag je directe beleidsverantwoordelijkheid, en die is wezenlijk anders. Het is nu niet meer anderen vólgen en controleren, maar zelf initiëren.

Ik ben nu precies zeven maanden minister, en ik vind nog steeds mijn huidige functie zwaarder dan ik mij uit de eerste tijd van mijn fractievoorzitterschap herinner.

Gesprek met minister Andriessen

dr. G. Puchinger

Hoe ervaart u de sfeer op die moeilijke en centrale departement?
De sfeer op het departement is voortreffelijk.

Waarom?
De open, geëngageerde medewerking van de ambtelijke staf is in mijn ogen onnavolgbaar. Als je je verplaatst in het apparaat hè, wat gebeurt er dan in feite? Zo'n apparaat wordt je regelmatig geconfronteerd met een nieuwe minister, met meer of minder deskundigheid ten aanzien van het nieuwe vakgebied, en dan komt daar bij: of daar een christen-democraat of een socialist dan wel een liberaal zit, dat maakt natuurlijk toch wel enig verschil. En dat apparaat moet daarop inspelen, en doet dit volstrekt loyaal.
Dus vanuit het departement bezien is de sfeer zonder meer uitstekend.
Iets anders is dat je natuurlijk als minister van financiën door de wettelijke opdracht die je hebt — dat is de centrale coördinerende financiële verantwoordelijkheid van het beleid — met alle collegae een intensieve relatie onderhoudt. En ook die relaties zijn, hoezeer ook individueel verschillend, ten principale heel goed. Ik zeg daar wel bij dat de verschillen zakelijk hoog kunnen oplopen, dat soms ook dóén, en op het scherp van de snede worden uitgevochten. Maar een fundamentele aantasting van de persoonlijke relatie is daaruit tot op heden nooit voortgevloeid.

Hoe ervaart u het als CDA-man op het departement van financiën te zitten?
Je spreekt mij nu aan op mijn politieke achtergrond als CDA-man, zo begrijp ik je vraag althans. Dit slaat dan terug op de programmatische inzet inzake budget en openbare financiën in het verkiezingsprogram van het CDA. Dit vraagt als beleid een terugdringen van de groei van de collectieve sector, inkomensmatiging en versterking van de particuliere sector. Welnu, vanuit die optiek probeer ik als vertegenwoordiger van het CDA en als lid van dit coalitiekabinet het regeerakkoord-1977 uit te voeren, waarin deze doelstellingen van het CDA-program zijn verwoord.

In november 1975 heeft u samen met mr. Aantjes het kabinet-Den Uyl per motie uitgenodigd tot bezuinigingen te komen. Voelt u nu dat u als het ware uw eigen motie uitvoert?
Het zou me een lief ding waard geweest zijn als het kabinet-Den Uyl eerdere waarschuwingen ter harte had genomen. Nu is naar mijn idee te laat en te weinig intensief begonnen om de collectieve tering naar de nationale economische nering te zetten.
Even terug naar de geschiedenis.
Algemene politieke Beschouwingen 1974, eigenlijk al het debat over de regeringsverklaring van het kabinet-Den Uyl in 1973: ik heb toen gewaarschuwd tegen een te snelle stijging in de sector van de collectieve voorzieningen. Tussen twee haakjes: voor mij is het altijd collectieve voorzieningen *plus* sociale zekerheid, en eigenlijk moet ik die laatste term vervangen door sociale voorzieningen, want het gaat ook over bijstand en dat soort zaken. Maar goed, waar het om gaat is dit: vanaf het begin van het kabinet-Den Uyl heb ik gewaarschuwd tegen een te snelle stijging van de collectieve voorzieningen. Dat was al in '73! Bij de Algemene politieke en financiële Beschouwingen '74, dat is dus najaar '73, heb ik weer gewaarschuwd, maar met een soort *benefit of the doubt* voor het kabinet.
In het najaar 1974 was er mijnerzijds een aanpunten van de problematiek.
Dan komt in najaar '75 de motie waar je vraag over gaat, waarbij dus mijnerzijds de termijn wordt gesteld van februari 1976. Het antwoord van de regering was toen: voorjaar '76.
Wat is nu voor mij het meest markante in de beleidsontwikkeling van het kabinet-Den Uyl? Het markante is dat mijns inziens in de tekst van de Miljoenennota '76 zichtbaar werd wáár het nieuwe beleid van het kabinet — bekend geworden onder de naam *1% operatie* — nadat de aanvankelijke tekst reeds geschreven was, is toegevoegd.
We schrijven dan augustus '75. Het kabinet realiseerde zich toen dat er grenzen gesteld moesten worden aan de explosieve groei van de collectieve sector. Maar ik was niet overtuigd dat die opvatting reeds gemeengoed was van het *gehele* kabinet. En ik wilde een duidelijke, concrete uitspraak over de *invulling* van dit 1% beleid. Toen in de parlementaire debatten volgens mij onvoldoende harde toezeggingen werden gedaan, heb ik samen met Aantjes de motie in oktober 1975 ingediend in de tweede fase van de Algemene politieke Beschouwingen. Het ging er mij daarbij om de beleidsbeslissingen zodanig tijdig te doen nemen, dat nog in de begroting '77 en volgende jaren het 1% beleid zou kunnen doorwerken. Daarbij is van belang dat voor ons het 1% beleid een minimumbijdrage tot de door ons gewenste ontwikkeling van de ombuiging in de groei van de collectieve sector betekende. We wilden dus omtrent dat mini-

mum wel enig houvast.
Het werd dan, zoals ik al zei, tenslotte juni 1976 vóórdat het kabinet met zijn nota kwam, een nota waarvan de sociale voorzieningenparagraaf nagenoeg niet is ingevuld. Dit betekende — en nu kom ik tot de kern van je vraag — in feite dat wij in ons *Bestek '81* een substantieel deel van de 1% operatie van het vorige kabinet voor onze rekening moeten nemen. Men vindt dat in Bijlage 4 van *Bestek '81* aangegeven. Het is 4½ miljard, en dat is meer dan de helft van de 1% operatie. In die zin kan je inderdaad zeggen dat ik nu bezig ben mijn eigen motie uit te voeren.

In voorjaar 1976 kwam minister Duisenberg met zijn 1% operatie. Hoe verhoudt zich zijn 1% nota tot Bestek '81?
In kwantitatieve zin heb ik in het voorafgaande deze vraag in feite al beantwoord. Maar ik resumeer nog even: onze aanpak gaat verder dan die van de 1% operatie, heeft bovendien een ander uitgangspunt, en dat raakt de principiële kant van de zaak.
Het kabinet-Den Uyl ging uit van een drukstijging van 1% per jaar van het nationale inkomen van de collectieve uitgaven. *Ons* uitgangspunt is op termijn stabilisatie van die druk. In '79 zullen we dat niet volledig kunnen waarmaken, maar het is wel de doelstelling van het beleid voor de periode die vóór ons ligt. Wij praten dan ook nu niet meer in termen van 1% of ½% drukstijging ex ante of ex post — dat wil zeggen het verschijnsel dat een percentage ingezet als beleidsdoel in bijvoorbeeld '78, in 1981, als het zijn uitwerking heeft gehad, in een lager percentage van het nationaal inkomen blijkt te resulteren — neen, wij mikken op stabilisatie van druk.

Waarom?
Omdat wij vinden, en ook aan de feitelijke gevolgen van inflatie en werkloosheid constateren, dat de collectieve sector zich te snel en te onevenwichtig heeft vergroot ten opzichte van de particuliere sector, met duidelijk negatieve gevolgen voor de werkgelegenheid vooral.

De ombuigingsnota van het kabinet-Van Agt bevat uiteraard heel veel cijfers. Maar welke maatschappijvisie en sociale filosofie staat erachter? En waarin verschilt deze van de typisch socialistische of liberale visie dan wel van een kabinet-Den Uyl II?
Daarover is heel veel te zeggen.
Er zit inderdaad een andere visie achter ons beleid van *Bestek '81* dan achter de visie, zoals die dezer dagen door Den Uyl werd voorgestaan.
Kijk, Den Uyl legt heel sterk het accent op de werkgelegenheid, in wat we dan vandaag de quartaire sector noemen, dat is de werkgelegenheid bij de overheid en bij in overwegende mate van de overheidsbijdrage afhankelijke diensten. Den Uyl mikt daar sterk op. Overigens is Den Uyl verre van consequent. Hij heeft immers weinig geloof in de mogelijkheden om voldoende arbeidsplaatsen in de particuliere sector te scheppen. Daarom ondermeer vindt hij dat de overheid dat dan maar moet doen. Hoe komt men in de visie-Den Uyl aan de gelden daarvoor? Door loonmatiging in de particuliere sector! Maar loonmatiging levert alleen geld op, als het bedrijfsleven daardoor weer beter gaat, dat wil zeggen als er weer méér geïnvesteerd en geëxporteerd gaat worden en de werkloosheid afneemt. Met andere woorden: de mogelijkheden om arbeidsplaatsen in de quartaire sector te scheppen zijn in belangrijke mate afhankelijk van het al of niet gezond zijn van de bedrijvensector.
Daar komt nog bij, dat de loonmatiging waar Den Uyl zich van afhankelijk stelt, ook in *zijn* model een belangrijke toeneming van de werkgelegenheid in de bedrijvensector tot gevolg heeft, die hij voor het plaatje dankbaar incasseert, terwijl zeer velen die deze school aanhangen, in feite twijfelen aan datzelfde effect in de particuliere sector.
Het kabinet heeft als coalitiekabinet natuurlijk in zijn programma CDA- én VVD-gedachten, en dat is iets anders dan dat men vanuit de eigen onvermengde politieke visie als oppositiepartij zijn oordeel kan uitdragen. Dat betekent allerminst dat het een coalitie-kabinet aan visie zou ontbreken; alleen komt deze anders — vanuit een gezamenlijke directe beleidsverantwoordelijkheid — tot stand. Waar dit niet lukt, zie je coalitiekabinetten dan ook bezwijken. Die beleidsverantwoordelijkheid houdt onder meer in, dat je moet letten op wat maatschappelijk nodig is en wat realiseerbaar is. Een oppositie heeft het aanzienlijk gemakkelijker in het accentueren van de wensen en het onderbelichten van de moeilijkheden. De praktijk bewijst dat van het ene kabinet naar het andere.
In *Bestek '81* zie ik verwoord de visie dat natuurlijk in onze post-industriële samenleving de quartaire sector (en niet alléén vanuit werkgelegenheidsoogpunt) van blijvende betekenis is en zal groeien, maar altijd naast — en in onze open economie ook mogelijk gemaakt door — een

sterke particuliere sector.
En nu komt er een misschien wat teleurstellende opmerking: de vraag in hoeverre het denken van de beide kabinetspartners, christen-democraten en liberalen, tot uitdrukking komt, kan, denk ik, het best door minder betrokkenen beantwoord worden. Vast staat in elk geval dat liberalen en christen-democraten die in dit kabinet zitting hebben, zich op voldoende wijze in dit beleid hebben kunnen herkennen.
Nog een afsluitende opmerking over je vraag: het ligt voor de hand dat, onafhankelijk van de samenstelling van de coalitie, er altijd meer behoefte zal bestaan — voor leden van een kabinet zeker, wellicht in mindere mate voor leden van de Kamerfractie — zich te profileren ten opzichte van de oppositie dan ten opzichte van de regeringspartner.
De politieke confrontatie waartoe *Bestek '81* blijkens de voorlopige reacties ongetwijfeld aanleiding zal geven, zal er één zijn, en móét er in mijn ogen ook één zijn, van *visies,* méér dan van al dan niet modelmatig te onderbouwen beleidsopties. Ik ben van mening dat juist de erkenning van het feit dat in onze samenleving de werkgelegenheidsontwikkeling zich meer in de quartaire sector zal voltrekken dan daarbuiten, reden *moet* zijn om de bedrijvensector zo sterk mogelijk te maken. En de erkenning van dit laatste feit mis ik bij de Partij van de Arbeid, al wordt die versterking bij hen wel *impliciet verondersteld.* Bij de liberalen meen ik toch méér bereidheid waar te nemen om de quartaire sector als belangrijk werkgelegenheidselement te erkennen.

Uw ombuigingsnota raakt, wanneer ik het wel begrepen heb, drie sectoren, die iets moeten 'inleveren': 1. de sociale voorzieningen; 2. de ambtelijke salarissen en pensioenen; 3. overheidsbestedingen (wegen, gebouwen enz.).
Hoe bent u tot de voorgestelde verdeling gekomen? Is dat een afpassen — ik wil het woord 'touwtrekken' uiteraard niet gebruiken — binnen het kabinet geweest, of zit er een bepaalde 'filosofie' dan wel een andere invloed achter?
Mijn eerste opmerking is: dat niet geheel duidelijk is hoe de belangrijke sector van de volksgezondheid in deze driedeling past. Maar zaken zijn belangrijker dan indelingen. En daar moeten we het dan nu maar eens over hebben.
Eén van de kerngedachten van *Bestek '81* is een beroep op de solidariteit van de actieven en óók van de niet-actieven, om zoveel mogelijk mensen werkgelegenheid te doen behouden of te verschaffen.
Een tweede element daarin is de noodzaak om door versterking van het economisch draagvlak het stelsel van onze sociale voorzieningen in essentie overeind te houden, dat wil zeggen: een solidariteit van actieven met niet-actieven, en als je wilt van niet-actieven met zichzelf!
Zo gesteld vind ik het aanvaardbaar, om niet te zeggen voor de hand liggend, dat *Bestek '81* mikt op een zo breed mogelijk draagvlak van de ombuigingsoperatie. Daarbij mogen wezenlijke grenzen niet worden overschreden. In mijn ogen is er overigens slechts één wezenlijke grens, en die hebben wij uitgedrukt in de koopkrachtgarantie voor de sociale minima. Er zijn natuurlijk méér grenzen gesteld bijvoorbeeld handhaving van het reëel besteedbaar inkomen van de modaal actieve man; maar die grens is, indien de sociale partner daaromtrent overeenstemming zouden bereiken, niet onaantastbaar, zoals wél de eerstgenoemde. Voor de praktijk moet echter voorshands met een zeker absoluut karakter van deze tweede genoemde grens wel serieus worden gerekend.
Dit even over de algemene filosofie.
De indeling, de onderverdeling van totale ombuigingen heeft natuurlijk altijd een zeker arbitrair karakter. Uitgangspunt is geweest dat beperking van overdrachtsuitgaven (dat zijn bijvoorbeeld sociale zekerheidsuitgaven, bijstand, technische correcties en zo meer) en salarissen de minst schadelijke gevolgen hebben voor de werkgelegenheid; vandaar de indeling: één derde rijksuitgaven en tweederde sociale voorzieningen en salarissen. Het kabinet-Den Uyl volgde hier dezelfde lijn.
Binnen de sector overdrachtsuitgaven is de verdeling gemaakt in een zo goed mogelijke afweging tussen *redelijke* aanpassingen in de onderscheiden sectoren. Ten aanzien van de rijksbegroting (één derde van de ombuigingen) is een zeer zorgvuldige procedure gevolgd, waarbij de onderscheiden bewindslieden zijn begonnen hun eigen zienswijzen kenbaar te maken, en, toen een nadere aanvulling noodzakelijk bleek, zorgvuldige afweging van voorziene groei van het volume bij bepaalde voorzieningen heeft plaats gevonden.
En nu zeg ik gewoon — want jouw vraag ging over 'touwtrekken' —: er is altijd een element van 'touwtrekken' in alle discussies tussen bewindslieden ten opzichte van elkaar of als representant van bepaalde sectoren. Maar ik schat

het eindresultaat als evenwichtig vanuit een eerlijke politieke prioriteitsbepaling.

Drs. Den Uyl heeft gesteld: laat men iets minder gaan verdienen; een loonmatiging dus. U laat echter de lonen nog iets stijgen, omdat u zelfs de nullijn sociaal niet haalbaar acht. Hoe is in dit licht bezien de verhouding van Bestek '81 van het kabinet-Van Agt tot het CDA-program 'Niet bij brood alleen'?

Ik heb ernstige bezwaren tegen wat het Scenario-Den Uyl is gaan heten. Ik had dat bezwaar al tegen het Scenario dat hij als formateur had in zomer 1977. Dat was mijns inziens al onrealistisch. Maar het thans voor ons liggende Plan-Den Uyl maakt het in dit opzicht nog erger.

Want wat zijn de feiten?

Tijdens het kabinet-Den Uyl is drie keer in de loonontwikkeling ingegrepen. Eén keer naar aanleiding van de energiecrisis op grond van een speciale Machtigingswet, en twee keer op grond van de Wet op de Loonvorming. Desondanks is tijdens het kabinet-Den Uyl het reëel besteedbaar inkomen van de modale man gestegen met om en nabij de 9%. Ook de ontwikkeling van de post 'incidenteel' (promoties, toeslagen en dergelijke) in die periode is substantieel.

Wat betekent dit?

Den Uyl slaagde er niet in een inkomensmatiging, die nodig zou zijn voor realisering van zijn Scenario, tot stand te brengen. Hij veronderstelt nu van zijn opvolgers méér dan hijzelf met drie keer rechtsstreeks ingrijpen tot stand vermocht te brengen. Het bedenkelijke van scenario's als deze vind ik dat ze de schijn wekken enige realiteitswaarde te hebben, en daardoor degenen die proberen meer realistisch te doen aansluiten bij de maatschappelijke werkelijkheid, in een verkeerd daglicht plaatsen. Deze laatsten moeten maar bewijzen dat het niet anders kon.

Maar met deze trant van redeneren is niemand gediend. Zeker niet de werklozen of zij die het dreigen te worden.

Wat proberen *wij?*

Wij vragen aan de modale werknemer om op de nulgroei van het besteedbaar inkomen te gaan zitten. Het minimumloon stijgt in dat kader, als gevolg van diverse mechanismen, toch nog met iets van driekwart % reëel besteedbaar inkomen per jaar. Bóven modaal gaat men erop achteruit. Zolang sociale partners geen redelijk uitzicht geven, dat méér bereikbaar is dan dit, en zolang in de praktijk middelen om méér af te dwingen — zeker op middellange termijn bezien — ontbreken, mag een kabinet geen verdergaande veronderstellingen aan zijn beleid ten grondslag leggen. Mocht een verdergaande doelstelling bereikbaar blijken, dan is er vanzelfsprekend voor het kabinet aanleiding zijn eigen beleidsprogramma te heroverwegen, zo goed als wij dit evenzeer zullen moeten doen, als *minder* bereikbaar zou blijken dan wij thans als beleidsveronderstelling aanvaarden.

Concreet dus: wij aanvaarden de modale nullijn voor het reëel besteedbaar inkomen, en die doelstelling verdraagt zich zeer wel met het adagium van het CDA-program *Niet bij brood alleen.*

Ik denk overigens wel dat we, om het in oudtestamentische termen te zeggen, zijn aangekomen bij de zeven magere jaren: de groei loopt terug, de mogelijkheden zijn beperkter dan tot dusver werd aangenomen, in elk geval ook al beperkter dan in het CDA-program werd verondersteld.

De opgave lijkt mij nu: met de plicht tot soberheid, als gevolg van de magere jaren, te leven, niet alleen als een *moeten,* maar ook als een *jazeggen* vanuit solidariteit met de zwakken in onze samenleving.

Hoe ervaart u de ombuigingsoperatie als mens, en op welke punten acht u deze zeer wel verdedigbaar, ja te prefereren boven andere middelen en alternatieven?

We moeten hiermee terug naar de probleemstelling waar we 't al over gehad hebben: wat moet en wat kan?

Vanuit die optiek vind ik een ombuigingsoperatie méér van verdedigbaar, want van uit de doelstelling van het beleid — namelijk het terugdringen van de werkloosheid — is het een *moeten.*

De probleemstelling waar het om gaat, de werkgelegenheid, is zo essentieel, dat hier op iedereen die het aangaat, een beroep *mag* worden gedaan: op actieve en op niet-actieven, en dan verwijs ik naar alles wat ik al eerder over hen heb gezegd.

Waar het om gaat is eigenlijk dit: dat aan ongeveer iedereen in de samenleving, behalve de allerlaagste inkomentrekkers, wordt gevraagd een bijdrage te leveren, om het kwaad van de werkloosheid zo goed mogelijk te bestrijden.

Den Haag/Bilthoven,
17, 19 en 23 juli 1978.

boekbespreking

Mr. Douwe Schaafsma, ***Bauke Roolvink, zijn levensverhaal en politieke terugblik.*** *Uitg. Wytse Benedictus, Hilversum, 1978. Prijs f 19,50.*

Dit boek wordt besproken door dr. G. Puchinger, lid van de redactie van ARS.

Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer

door dr. G. Puchinger

De strenge beoordelaar is vaak de ongewenste tegenspreker én het noodzakelijke geweten van *de welwillende lezer.* Zij worden het wellicht nooit geheel eens, maar kunnen elkaar desondanks toch niet missen.
Om met de deur in huis te vallen: *de strenge beoordelaar* zal dit boek over/van Bauke Roolvink, *Zijn levensverhaal en politieke terugblik,* beoordelen als een niet-noodzakelijk geschrift, dat veel aan de orde stelt, maar weinig of geen nieuws brengt op politiek-historisch terrein. En *die strenge beoordelaar* zal jegens *de welwillende lezer* met evidente bewijzen komen aandragen.

Laten we *de strenge beoordelaar* ditmaal eerst ruim zijn kans geven.
Deze zal opmerken dat iemand, wiens belangrijkste belevenis tijdens zijn kortstondig presidiaat van de Anti-revolutionaire Tweede Kamerfractie, de Nacht van Vondeling was — die echter merkwaardigerwijze door de journalisten haastiglijk en met succes als de Nacht van Schmelzer werd ten doop geheven — maar deze kapitale gebeurtenis uit het jongste parlementaire verleden in een boek als dit op pag. 107 slechts met enkele regels afdoet, en daarmee verzaakt aan wat hij *had* kunnen mededelen, en ook had *kunnen* mededelen, een zeldzame kans liet voorbijgaan om tijdgenoot en nageslacht in te lichten over wat er in die befaamde lange nacht *achter* de schermen zich tussen de anti-revolutionaire ministers en hun Tweede Kamerfractie heeft afgespeeld. *Die strenge beoordelaar* zal *de welwillende lezer* voorhouden, dat wie het boek van Robbert Ammerlaan over Schmelzer gelezen heeft, voldoende reeds gepubliceerde achtergrondsfeiten geproefd heeft, om verbaasd te zijn over Roolvinks zwijgzaamheid op dit punt. Want ook wie met *de strenge beoordelaar* van mening is, dat Ammerlaan als publicist te weinig diplomaat is geweest in keuze en uitstalling van de hem onder ogen gekomen privégegevens van Schmelzer, zal toch dit boek van Schmelzer aan Roolvink voorhouden, en refererend aan de dichter Marsman hier concluderen inzake Schmelzers openhartigheid: Wie schrijft, schrijv' in deez' geest, of schrijve niet. Immers na wat Schmelzer via Ammerlaan aan politieke feiten geboden heeft, waarbij *de strenge beoordelaar* van mening blijft dat op sommige punten Ammerlaan met een te vroegtijdige publikatie en een soms wat te lichtvoetige interpretatie van vermelde feiten Schmelzer bepaald geen dienst heeft bewezen, *blijft* het boek van Ammerlaan qua ontsluiting van gegevens voor de jongste parlementaire geschiedenis een uiterst belangrijk boek, waarbij vergeleken het boek van Roolvink niet als mager valt te typeren, maar biotisch-historisch veeleer een doodgeboren kind genoemd mag worden. Want zelfs nu eens aangenomen, zoals Roolvink suggereert, dat zich in die spannende nacht niets noemenswaards heeft voorgedaan binnen en

Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer

dr. G. Puchinger

rondom de Anti-revolutionaire Tweede Kamerfractie, dan nog was er na het verschijnen van het boek van Ammerlaan alle reden geweest dit aan *de welwillende,* maar niettemin benieuwde *lezer* nauwkeurig uiteen te zetten.

De strenge beoordelaar zal vervolgens opmerken, dat wie wél in algemene termen loyaal het CDA verdedigt (pag. 181-184), maar de zware geboortecrisis, o.a. naar aanleiding van de befaamde rede van Aantjes op zaterdag 23 augustus 1975, op het eerste CDA-congres gehouden, onvermeld laat, en dus niets vermeldt over hoe Roolvink *in zijn hart* dacht over deze rede (of weet hij er tot in zijn mémoires toe geen raad mee?), die ook niet vermeldt waarom hij in de grote beroering die daarna in de Anti-revolutionaire Partij ontstond, gezwegen heeft, en welke zijn redenen daartoe waren — *die strenge beoordelaar* zal wederom opmerken, dat zo iemand als mémoiresschrijver zijn taak, ook in een globale terugblik, op gruwelijke wijze verzaakt.

De strenge beoordelaar zal tevens kunnen opmerken, dat Roolvink de schijn niet altijd heeft vermeden aan gunstige image-building te hebben willen bijdragen, door alles te omzeilen, waarin ter zake kundige lezers nu werkelijk geïnteresseerd zijn. Hij zal opmerken dat Roolvink zelden grondig is ingegaan op de wezenlijke, dieper liggende vragen rondom zijn politiek beleid en optreden als staatssecretaris, minister, fractieleider en Kamerlid. Te suggereren, zoals Roolvink doet (pag. 105, geconcretiseerd op pag. 112), dat een academicus in de Anti-revolutionaire Partij nu eenmaal méér kansen heeft dan een niet-academicus, heeft voor iemand die de geschiedenis van deze partij kent, iets ongeloofwaardigs, dat de eigenlijke problematiek van de situatie die Roolvink bespreekt, omzeilt, ja omverzeilt. Want deze 'constatering' past niet bij de overmatige invloed die niet-academici als Colijn en Schouten in de Anti-revolutionaire Partij en de landspolitiek hebben uitgeoefend, waar geen honderden academici tegen waren opgewassen. In dit licht bezien zal *de strenge beoordelaar* Roolvinks 'argument' als een verlegenheidsargument tegen hemzelf keren, en dat zal Roolvinks bedoeling wel niet zijn geweest.

De strenge beoordelaar zal nog meer gebreken in dit boek kunnen aanwijzen, die volgens hem voorkomen hadden kunnen worden, wanneer Roolvink zijn taak ernstiger, en vooral kritischer had opgevat; wanneer hij minder uit publieke, en dus reeds bekende stukken had geciteerd, maar meer verteld had wat er nu *werkelijk* gedurende de hoogtepunten van zijn politieke loopbaan in hem was omgegaan. Dat dit laatste *vrijwel nergens* gebeurt, kan men niet ondervangen met de opmerking van de inleider, mr. D. Schaafsma: 'Een Fries vertelt niet veel — en zeker niet alles — van wat er leeft in zijn binnenste!' (pag. 11). Want zoals er een economisch bestaansminimum is, zo bestaat er ook een historisch minimum van concrete mededeelzaamheid voor de mémoiresschrijver, en *de strenge beoordelaar* zal opmerken dat Roolvink in zijn boek ver beneden dit minimum is gebleven. Tegen deze achtergrond bezien heeft *die strenge beoordelaar* het recht om op te merken dat de 'onthullende' bedoeling van dit boek, die ons op pag. 11 toch min of meer door mr. Schaafsma in het vooruitzicht was gesteld, achteraf bezien eer een *omhullende* is gebleken, waar de werkelijke kenner van zaken vanaf de eerste pagina's doorheenziet. Want niet wat P. S. J. de Jong (pag. 15), ir W. F. Schut (pag. 15-16) en ds. P. N. Kruyswijk (pag. 16) wel zeer summier *over* Roolvink meedelen, interesseert *de welwillende lezer* van dit boek, maar wel wat Roolvink *zelf* ons had kúnnen vertellen, wanneer hij zulks gewild had. Indien echter Roolvink, zoals mr. Schaafsma op pag. 11 suggereert, een sfinx was, is hij in dit boek een sfinx gebleven!

De strenge beoordelaar zal hierbij opmerken dat de sleutel van al deze gebreken helder geformuleerd is in één kloeke volzin, die Roolvink neerschrijft over zijn eerste optreden in de Tweede Kamer als staatssecretaris, dat destijds — men zie de herinneringen van Tilanus, pag. 280, inderdaad veel indruk maakte: 'Ik wil zo veel mogelijk proberen het persoonlijk element hier buiten beschouwing te laten om een enkel zakelijk punt naar voren te brengen' (pag. 68).

Deze zin past zeer wel in een actuele politieke redevoering, maar mr. Schaafsma had Roolvink hier dienen te waarschuwen, dat wie met *deze* intentie mémoires schrijft of dicteert, zich vergist of ze te vroeg schrijft. Het gaat ook *de welwillende lezer,* die bereid is de stilzwijgendheid van een actief politicus volkomen te aanvaarden, bij de mémoireslectuur nu juist om het *persoonlijk* doorleefde element en moment: wie dat buiten beschouwing wenst te laten, kan beter géén mémoires publiceren, of enkel zijn vroeger reeds gepubliceerde artikelen en redevoeringen laten bundelen, zoals met Kuyper en Colijn is gebeurd. Of de lezer kan beter enige oude jaargangen van het dagblad *Trouw* doorbladeren, om het vuur van het verleden in zijn ziel te doen herleven! *De welwillende lezer* verwacht immers niet dat de mémoiresschrijver alles zal openba-

Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer

dr. G. Puchinger

ren wat hij denkt of eens gedacht heeft, maar hij verwacht wél dat de schrijvende oud-politicus genoegzaam politicus is geweest en met de publieke taal heeft leren omgaan, om *die* taalwendingen en woordspelingen te zoeken en te vinden, die én waarheid én werkelijk nieuws én de jegens nog levende medespelers noodzakelijke terughoudendheid garanderen. Zou de eenmaal teruggetreden politicus in principe de morele moed en/of literaire fantasie en expressie missen, die voor de politieke mémoiresschrijver vereist zijn — faalt dus in zijn mémoiresschrijven de schrijver-diplomaat, die iedere mémoiresschrijver zich dient te betonen — dan slaagt de ex-politicus er niet in om tevens de *literair-historische* kroon op zijn *politieke* loopbaan te plaatsen, die zijn mémoires hem hadden kunnen verschaffen.

Op enkele gegevens na — onder andere dat Roolvink zich als staatssecretaris kennelijk tekort gedaan achtte door minister Veldkamp (pag. 75-78) — vernemen wij maar al te weinig van Roolvink in welke situaties hij nu werkelijk terechtkwam. Wel vernemen we 'heel in het algemeen' van veel zonneschijn en veel tegenstand, van veel gelijk en veel ongelijk — waarvan het merendeel ons veelal bekend was — maar weinig over voor hem onoplosbare problemen, laat staan (ook door hem zelf) erkende mislukkingen, die samenhangen met de onoplosbare raadselen des levens.

De strenge beoordelaar wordt soms niet weinig geïrriteerd door het feit dat het er veel van weg heeft dat dit boek toch eigenlijk geschreven is met het oog op een politiek tamelijk onderontwikkeld publiek. *De strenge beoordelaar* constateert dat over diverse vragen van *welwillende lezers* met onvoorstelbaar gemak, soms paternalistisch, wordt heengeschreven, en dat wat Roolvink schrijft soms eerder vragen oproept dan beantwoordt.

Op pag. 63 schrijft Roolvink over zijn toetreden als staatssecretaris tot het kabinet-De Quay: 'Mijn beslissing om toe te treden tot het kabinet als Staatssecretaris is genomen zonder overleg met een van mijn mede CNV-bestuurders. Zaken als deze komen nu eenmaal volledig voor de verantwoordelijkheid van je zelf'.

Dat klinkt als een klok, edoch, *de strenge beoordelaar* zal weer opmerken dat werkelijk niemand de waarheid van de laatste zin zal ontkennen, maar dat is uiteraard geen reden om bepaalde mensen niet te *raadplegen* — ergo, wanneer Roolvink vermeldt dat hij geen advies heeft gevraagd aan zijn mede CNV-bestuurders, blijft de vraag: *waarom* hij dit niet deed, en bovendien: waarom hij dit feit zo nadrukkelijk vermeldt? Volgens *de strenge beoordelaar* onderschat Roolvink het geheugen en de nieuwsgierigheid van *de welwillende lezer,* en stelt hij hem hier, zoals op menige andere pagina, ernstig teleur.

Een enkele keer lijkt zijn boek werkelijk even op mémoires, zo wanneer hij op pag. 122 de volgende herinnering neerschrijft:

Kort na mijn optreden als Minister kreeg ik bezoek van de heer De Gaay Fortman Sr., mijn vroegere leermeester op de kaderschool van het Christelijk Nationaal Vakverbond. De heer De Gaay Fortman begon onze ontmoeting met de woorden: 'Denk er wel om, vriend, jij zit nu op de stoel waar eens Talma gezeten heeft'. Hij had gelijk. Wie de lange gang op het Departement van Sociale Zaken doorloopt naar de kamer van de Minister ziet langs de kant een portrettengalerij waarop ook de foto van Talma voorkomt. Daar 'hangt' een groot aantal bekende lieden uit het verleden: Kuyper, Talma, Slotemaker, Drees, Suurhoff, Veldkamp, om ze niet allemaal te noemen. Deze woorden van De Gaay Fortman maakten indruk op mij. Het was verder geen nieuws, maar je bent niet gewend op deze wijze te worden aangesproken. Elke keer, wanneer ik het gebouw van de Sociale Verzekeringsbank binnentrad en binnentreed, richt mijn blik zich als vanzelf naar die bekende karakteristieke foto van Talma, die in de hal van het gebouw een ereplaats heeft gekregen. Deze opmerking van de heer De Gaay Fortman dwong mij er toe mij nog eens opnieuw rekenschap te geven van de essentiële dingen die het leven van Talma hadden gekenmerkt.

Hierop volgt een lange uiteenzetting inzake Talma; maar wat Roolvink ons weer onthoudt, is de mededeling *waarom* prof. De Gaay Fortman hem zo toesprak: uit ongerustheid? Als aanmaning? Ter ondersteuning? Het blijft ons helaas duister . . .

Maar . . . niet elke *welwillende lezer* is *een strenge beoordelaar,* en voor zover hij niet als criticus optreedt, zeker niet de historicus, die voor elke graankorrel nieuws in onze niet al te rijk voorziene Nederlandse parlementaire geschiedenis al dankbaar is.

Welwillende lezers en historici hebben overigens gemeen, dat ze ongemeen geboeid zijn in hen die minister en fractieleider zijn geweest. Ook mémoires, waarin heel wat wensen onvervuld blijven, zijn hen daarom liever dan géén mémoires, en met zekere reden!

Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer

dr. G. Puchinger

Want de door de historicus in verhaal te brengen parlementaire geschiedenis is uiteindelijk uit vele bouwstenen telkens weer opnieuw samen te stellen. Wie die geschiedenis als verhaal wil mededelen, dient ijverig op zoek te gaan naar oude dag- en weekbladen, naar Kamerhandelingen en departementale nota's, naar persoonlijke briefwisselingen en bijgehouden dagboeken, maar vooral naar al of niet gepubliceerde mémoires. Voor de beeldvorming die voorafgaat aan de geschied*schrijving* helpt vooral de bron van de laatste soort.

Want het is ermee als met gedichten: iedere mémoiresschrijver geeft, bewust of onbewust, een zelfportret, en is ten diepste als schrijver van dat zelfportret *onthullend,* ook wanneer deze of gene *strenge beoordelaar* dat zelfportret tevens als *omhullend* zou kwalificeren.

In Nederland, waar weinig grote staatslieden mémoires van allure hebben nagelaten, en waar mémoires zelden of nooit de hoogte bereiken van Engelse, Franse en Duitse grootmeesters op dat gebied, ontbreekt een maatstaf, vooral een klassieke maatstaf voor politieke mémoires. Wiens mémoires mag men in Nederland als een erkende maatstaf omhoog heffen? Ik geloof niet dat ooit Nederlandse politieke mémoires tot de 'classics' zijn gerekend, of ook maar bij fragmenten in staat waren onze nationale letterkunde binnen te glippen. En diverse uitgevers mogen nu de laatste jaren ernstig pogingen doen van politici mémoires los te krijgen, maar dat garandeert nog niet dat de toezeggende politici beantwoorden (kunnen) aan de inderdaad zware historische, literaire en psychologische eisen waaraan werkelijke mémoiresschrijvers dienen te voldoen.

Daarom zou het geheel onjuist zijn aan de mémoires van Bauke Roolvink, die door mr. D. Schaafsma terecht als 'een verdienstelijk politicus' wordt gekwalificeerd (pag. 9) plots enkel de zware eisen te stellen van *de strenge beoordelaar,* zoals men die misschien zou kunnen aanleggen bij de mémoires van de Nederlandse socialisten van het eerste uur: Troelstra, Wibaut, Schaper, Vliegen, wier werk mogelijk in aanmerking komt naar internationale maatstaf gemeten te worden, en wier kwaliteit in Nederland m.i. sindsdien niet meer overtroffen is.

Daarom heeft Roolvink, ook ondanks de bezwaren van menige *strenge beoordelaar,* het recht nauwkeurig en welwillend gelezen te worden door voor- en tegenstanders binnen en buiten de Anti-revolutionaire Partij, opdat diegenen die nu en later in de politiek optreden en meelevend zijn, ieder hun les kunnen trekken uit de levenservaringen zoals Roolvink die heeft trachten te verwoorden.

Als in al dit soort boeken — men denke aan het zeer geslaagde, maar eveneens kritisch te analyseren *Dagboek van een Onderhandelaar* van Ed van Thijn — leert *de welwillende lezer* zowel uit wat hij in Roolvinks boek vindt als wat hij erin mist. De aandachtige lezer zal in eerste instantie zelfs veel vinden en veel missen; maar de historici — en wij allen zijn even 'historicus' zodra wij over het verleden nadenken! — zullen bij het later bekend worden van nog te verschijnen werken over dit tijdperk, in nog meerdere mate vinden en missen; zij toch zullen eens 'gewapend' met meerdere kennis dan de tijdgenoten van Roolvink, afwegen en nauwkeurig beoordelen — maar dat zij dat dan *kunnen* doen, daar zullen zij ook Roolvink dan toch wel dankbaar voor zijn.

Want mémoires behoren nu eenmaal tot de lang lopende 'medespelers' onder de boeken. Zolang er aan geschiedenis wordt gedaan, zullen zij geraadpleegd worden, en onafhankelijk van modieuze populariteit of impopulariteit van de schrijvers, blijft *geschiedenis* een even levendig als onuitroeibaar vak, en, voor wat *de welwillende lezer* betreft, vooral in die brede kring, waarin de naam *christelijk-historisch* nog enige betekenis heeft!

En ook wanneer *de strenge beoordelaar* gelijk zou hebben met zijn slotoordeel over Roolvinks boek: 'Een sfinx zijt gij, een sfinx zijt gij gebleven', dan zullen zij de geharnaste Roolvink (want ook dat is hij in dit boek gebleven!) voor de bewijsvoering daarvan via 195 pagina's druks (gelukkig met twee pagina's personenregister) terecht dankbaar zijn, *tenzij* ons nog een tweede boek van Roolvink te wachten zou staan, waarin ons de voor *de welwillende lezer* onbekend gebleven Roolvink (zie pag. 11) alsnog onthuld, althans 'ontharnast' wordt. Vooral het anti-revolutionaire lezerspubliek en de historici zullen hem daar dankbaar voor zijn, en dit zojuist gepubliceerde boek zal er geen belemmering voor hoeven te zijn.

Waarmee wij slechts jegens *de strenge beoordelaar* willen opmerken, dat Bauke Roolvink zo'n tweede boek volop waard zou zijn, want een politicus als Roolvink wordt door de Anti-revolutionaire Partij slechts eens per generatie geleverd, en hij verdient groot respect en sympathie voor zijn politieke arbeid, zowel van de academici als van de niet-academici.

Inhoud

pag. 362
Van de redactie

pag. 363
Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal
door prof. dr. N. H. Douben

pag. 369
Oriëntatie in Latijns-Amerika
door dr. L. Schuurman

pag. 381
Wetenschap in verantwoordelijkheid
door drs. M. Beinema

pag. 389
Gesprek met minister Van der Klaauw
door dr. G. Puchinger

pag. 400
Samenvatting rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid'
werkgroep wetenschappelijke instituten CDA

78/10
48e jaargang nr. 10, oktober 1978

commentaar op

Gespreide verantwoordelijkheid
Douben

Latijns-Amerika
Schuurman

Wetenschapsbeleid
Beinema

Interview:
Van der Klaauw
Puchinger

Samenvatting rapport Gespreide verantwoordelijkheid

Eind september is het rapport

gespreide verantwoordelijkheid

gepubliceerd, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde. Het rapport is uitgebracht door een werkgroep van de Dr. A. Kuyperstichting, het Centrum voor Staatkundige Vorming en de Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting, de drie wetenschappelijke instituten van het CDA.

De redactie hoopt de komende maanden aandacht aan dit rapport te besteden. Zij heeft daartoe een aantal mensen om een bespreking van dit rapport gevraagd. De eerste is

prof. dr. N. H. Douben

die dit nummer opent.
De schrijver heeft, zoals hij aan het slot van zijn beschouwing schrijft, in een kort tijdsbestek zijn eerste indrukken op schrift gesteld. Wat hem vooral is opgevallen, is dat in dit rapport wordt gepoogd een integrale afweging van baten en offers in ons economisch stelsel te bevorderen. Van grote waarde acht hij dat naast de markt het overleg op de verschillende niveau's wordt uitgebouwd om tot een zo verantwoordelijk mogelijke afweging te komen. De CDA-politici, aldus Douben, hebben tenslotte de taak de vele voorwaarden scheppende (wettelijke) maatregelen die dit rapport veronderstelt, te helpen realiseren.

*
* *

Achterin dit nummer is een samenvatting van het rapport Gespreide Verantwoordelijkheid opgenomen.

Vervolgens schrijft dr. L. Schuurman een

oriëntatie in Latijns-Amerika.

De schrijver is onlangs in Nederland teruggekeerd na een verblijf van 10 jaar in Argentinië. In dit artikel bespreekt hij de positie van christenen en hun politieke activiteiten in Latijns-Amerika. Schuurman bespreekt de 'typen' christenen die in Latijns-Amerika gesignaleerd moeten worden en gaat diep in op wat politiek in dit werelddeel is: zij wordt begrensd en bepaald door de ideologie van de nationale veiligheid. Dit is in feite het meest overheersende thema waarmede elke oppositie in de kiem wordt gesmoord. Schuurman gaat in op de tegenstellingen die fundamenteel zijn tussen verschillende bevolkingsgroepen in Latijns-Amerika. Hij bespreekt voorts de centrum-periferie theorie, waaruit blijkt dat dit werelddeel afhankelijk is van de eerste wereld (Europa).

Dit artikel vormt de aanloop naar een tweede artikel, dat wij in het volgende nummer hopen op te nemen, over de Christelijke verantwoordelijkheid in Chili.

*
* *

Hierna bespreekt drs. M. Beinema

het wetenschapsbeleid,

waarvan de rijksbegroting eind deze maand wordt behandeld. De schrijver is lid van de Tweede Kamer voor het CDA. Hij beschrijft in het bijzonder de mogelijkheden tot beïnvloeding van de ontwikkeling van wetenschap en techniek vanuit het parlement. Hij bepleit aan het slot van zijn bijdrage een ontwikkeling van wetenschap en techniek waardoor mensen niet vervreemden van hun verantwordelijkheid, maar waardoor deze juist meer inhoud zou kunnen krijgen.

*
* *

Dr. G. Puchinger heeft vervolgens een uitvoerig interview met de minister van Buitenlandse Zaken, dr. Ch. A. van der Klaauw.

*
* *

Dit nummer wordt, zoals opgemerkt, afgesloten met een samenvatting van het rapport Gespreide Verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde.

sociaal-economisch

Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal

door prof. dr. N. H. Douben

prof. dr. N. H. Douben (39) is hoogleraar economie aan de sociale faculteit van de Katholieke Universiteit te Nijmegen. Hij promoveerde in 1967 op het proefschrift: Afwenteling van de vennootschapsbelasting. Verdere publikaties: Arbeid (1975). De heer Douben is geen lid van een politieke partij.

Opvallend is hoe duidelijk in het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' de grenzen van onze economische orde worden getekend. Maar even opvallend mag het worden genoemd, dat de weg die naar een verruiming van die grenzen leidt, even duidelijk voor wat de richting betreft, wordt aangewezen. Daarbij laat men de lezer ook niet in het ongewisse over de vraag of vluchten voor deze problematiek nog mogelijk is; vluchten kan niet meer.

Wij staan in de geïndustrialiseerde wereld voor een gigantisch probleem met betrekking tot de organisatie van de besluitvorming in het sociaal-economisch leven. Nog niet zo lang geleden heeft A. Heertje in zijn boekje 'Echte Economie' alle aandacht op dit vraagstuk gericht. Het besluitvormingsprobleem is in de economie immers steeds meer centraal komen te staan, maar dat wil nog niet zeggen dat er ook al bevredigende theoretische en praktisch uitvoerbare oplossingen zijn aangedragen. Het heeft er meer de schijn van dat in veel hedendaagse discussies over economisch-maatschappelijke vraagstukken de moeilijkheden rond de besluitvorming niet op een juiste wijze ter bespreking worden voorgelegd, maar achter tè abstracte werkhypothesen verborgen blijven of in het tumult van de praktische successenjagerij van politici worden doodgezwegen. De economische orde wordt hooguit nog *partieel* onder vuur genomen, maar een samenhangende visie behoeft men nauwelijks te verwachten.

Verstrengeling

Wie een integrale beschouwing over de economische orde weggeeft, komt snel in de verleiding de zaken erg abstract te behandelen en als zodanig belangrijke aspecten van de economische orde buiten zijn betoog te houden. Kenmerkend is daarbij het gemak waarmee denkmodellen toch op bestaande stelsels van economische organisaties worden gelegd zonder dat de verfijning van het alledaagse economische leven in het model wordt verweven. Globale kenmerken van een economische orde worden dan bij de kop genomen om het mogelijk te maken de theoretische indeling overeind te houden,

ook al komen hierdoor grote problemen van wetenschappelijke toetsing op ons af.
Voorts geeft het gebruik van allerlei '-ismen' aanleiding tot een verstrengeling van oordelen, feiten, hypothesen en politieke of maatschappelijke wensen. Evenzeer wordt hierdoor een schematisering in het leven geroepen die de realiteit van een bepaalde bestaande economische orde in hokjes plaatst waarin ze vaak niet thuis hoort. Accenten worden daarnaast op sommige kenmerken van een stelsel zó nadrukkelijk gelegd, dat het systeem met deze karakteristieken vereenzelvigd wordt waardoor het ingewikkelde patroon van relaties, verbanden, terugkoppelingen en impulsen niet die belangstelling krijgt die het voor een adequaat inzicht verdient. Daardoor behoeft het ook geen verwondering te wekken dat schermutselingen tussen 'kapitalisten' en 'socialisten' bijvoorbeeld, zo onvruchtbaar zijn voor de aanpak en definitieve oplossing van praktische problemen. De ingewikkeldheid van het leven van de gewone man die meedraait in het economische stelsel komt dan ook niet meer aan bod. *Processen* die zich tussen mensen en groepen dag in dag uit afspelen in de economie laten zich echter niet gemakkelijk vangen en vatten in bonkige stelselanalyses. Zij vragen om meer verfijning, gradatie, nuancering en niet om verdichting tot onwezenlijke begrippen en uitgangspunten. Maar schenk je aan zo'n netwerk van economische betrekkingen veel aandacht, dan komt de kracht van de beïnvloeding van het stelsel via hanteerbare instrumenten waarschijnlijk in groot gevaar. Dan wordt beheersing van het economisch proces door een centrale overheid een hachelijke zaak.
Dan is het voor een serieuze politicus niet meer mogelijk zijn kiezers garanties te verstrekken voor de afloop en de invloed van de maatregelen die hij voorstelt te nemen. Nuancering van de analyse van de economische orde leidt gemakkelijk tot afbraak van de aantrekkingskracht van de maatschappelijke ismen. De mens wil namelijk meer dan een gepolijste economische en maatschappelijke orde.
Dat meer is het hart van de economische orde: de inrichting van een omgeving die hem laat meebeslissen over alle dingen en zaken die hem aangaan.

Macro, mezo, micro?

De organisatie van de besluitvorming is evenmin als het economisch proces zelf een eenvoudige zaak. Toch is de manier waarop verantwoordelijkheden zijn gespreid in de besluitvorming over de produktie van goederen en diensten, de inkomensverwerving en de inkomensbesteding de kern van de economische ordeproblematiek, zodat het stramien waarop de besluitvorming geënt moet worden ook ingewikkeld zal zijn. Daarom is de centrale vraag van het onderhavige rapport: 'is de spreiding van en de toerusting met verantwoordelijkheid binnen onze economische orde nog wel toegesneden op onze huidige en toekomstige sociaal-economische bedrijvigheid?' alleen *tentatief* te beantwoorden. Dat hierbij sterk de nadruk wordt gelegd op de besluitvorming op verschillende niveaus, heeft vooral te maken met de reikwijdte van verschillende beslissingen. Heel terecht wordt niet bij voorbaat de afweging ten aanzien van de organisatie van de besluitvorming zelf buiten de discussie gehouden. Ook in dit opzicht spelen baten en offers een kardinale rol.
De organisatie van economische beslissingen heeft op verschillende niveaus plaats en dat betekent een voortdurende afweging van besluitvormingsprocessen tussen die niveaus. Want niet voor eens en altijd kunnen hier regels worden opgesteld die een duidelijke afbakening geven voor datgene wat op de verschillende niveaus in het beslissingsproces thuishoort. In dit opzicht is slechts sprake van 'vaste verhoudingen' tussen de niveaus wanneer een dogmatisch uitgangspunt wordt gehanteerd. En daartegen wil de werkgroep die het rapport heeft samengesteld juist stelling nemen. Vaste verhoudingen negeren hier de dynamische ontwikkeling van de economische orde en leiden gemakkelijk tot een vanzelfsprekendheid in de afweging waardoor een echte tegenoverelkaarstelling van baten en offers niet meer gemakkelijk plaats heeft.
Herbezinning op de afbakening tussen de verschillende niveaus wordt vooral ingegeven door de waarneming dat na de tweede wereldoorlog in ons land steeds meer beslissingen in het sociaal-economische vlak naar het 'hoogste niveau', namelijk dat van het macro-peil, zijn getild en daar worden beslist. En de beslisser op dit niveau is de centrale overheid. De herbezinning bestaat nu hierin, dat men zich afvraagt of de beslissingen die thans op het macro-niveau worden genomen daar nu nog wel allemaal thuishoren. Terecht naar mijn opvatting, moet deze vraag regelmatig worden gesteld, èn beantwoord. Meer besluitvorming op centraal en macro-niveau betekent immers noodzakelijk, dat er

Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal

prof. dr. N. H. Douben

minder te beslissen overblijft voor de mezo- en micro-niveaus. Het is om deze reden — het afkalven van de besluitvormingsprocessen op het midden- en laagste niveau — dat gezocht wordt naar een ombuiging in de richting van de mezo- en micro-niveaus.
De fundering van dit ombuigingsbeleid in het kader van de economische orde loopt langs de lijn van de verantwoordelijkheidsbeleving van ieder mens. In het verleden waren zeer veel mensen in het arbeidsproces niet in staat om verantwoordelijkheid te dragen voor een groot aantal beslissingen. Vaak zelfs moest de erkenning van het verantwoordelijk zijn worden 'afgedwongen' en dat kon niet buiten de invloed van de centrale overheid om. Maar nu deze overheid op velerlei terreinen waarborgen heeft weten te bewerkstelligen waardoor meer mondigheid en dus verantwoordelijkheid op lagere besluitvormingsniveaus is bereikt, zal ze haar positie op het macro-vlak minder star dienen vast te houden. Nu ze de voorwaarden heeft geschapen dat vrijwel iedereen over een redelijke bestaanszekerheid kan beschikken (in materieel opzicht) komt de vraag steeds dringender op of ze niet meer ruimte moet maken voor de verantwoordelijkheidsbeleving van de individuele mens in het sociaal-economische verband. De werkgroep beantwoordt deze vraag positief; zij benadrukt heel sterk dat veel beslissingen weer terug moeten komen naar de 'basis', maar daarmee is de problematiek van de niveaus nog niet uitputtend en realistisch aangegeven.
Er is onmiskenbaar een wisselwerking tussen de niveaus in de loop van de tijd werkzaam, maar naast dit endogene verband zijn er ook meer autonome verschijnselen die de onderlinge relaties tussen de verschillende besluitvormingsniveaus beïnvloeden. In het praktische handelen van iedere dag zullen deze uiteenlopende oorzaken toch goed onderscheiden moeten kunnen worden, en ik vraag me af of dit wel zal lukken. Misschien moeten we in dit verband wel tevreden zijn met praktische oplossingen die zo dicht mogelijk de werkelijke scheidingslijnen benaderen, omdat we niet veel verder kunnen komen.
Een ander probleem dat de kop opsteekt bij het toewijzen van verantwoordelijkheden aan de verschillende niveaus, is de vraag *wanneer* verantwoordelijkheden van het ene niveau naar het andere over gaan. Hier ligt een breed terrein van onenigheden en misverstanden. Het is immers niet zo gemakkelijk om aan te geven op welk moment de beslissingen op het laagste niveau zulke externe effecten oproepen, dat er op een hoger niveau meebeslist moet worden of zelfs, dat de beslissing door een hoger niveau dient te worden overgenomen. Daarbij werkt de realiteit natuurlijk van 'boven naar beneden en van beneden naar boven'. Veel van wat in de loop van deze eeuw is opgebouwd en wat geleid heeft tot de huidige verzorgingsstaat, komt niet tegelijkertijd in aanmerking om van beslissingsniveau te verwisselen. Daar ligt voor het praktisch handelen een teer punt. En niet zozeer omdat men daar lang over kan twisten waarom van besluitvormingsniveau veranderd moet worden, maar natuurlijk ook omdat men geen concrete maatstaven in de hand heeft om de naderende overgang te kunnen aangeven.
Het feit dat herbezinning op de besluitvorming in de economische orde betekent, dat er meer onzekerheid ontstaat ten aanzien van het niveau waarop de belangrijkste beslissingen in feite worden genomen, kan gemakkelijk ook tot politieke onduidelijkheid leiden. In dit opzicht heeft een bevooroordeeld of een dogmatisch denken over de economische orde het gemakkelijker. Verruiming van het particulier initiatief aan de ene kant of een systematische bevoordeling van de overheidsbesluitvorming aan de andere kant, leveren meer duidelijkheid op. Het CDA komt door het uitgangspunt van de reikwijdte van de individuele verantwoordelijkheidsbeleving zeer snel terecht in de 'onduidelijke hoek'. Maar dit is de prijs die betaald moet worden om de economische orde om te buigen in de richting van het dragen van meer persoonlijke verantwoordelijkheid. Die prijs kan politiek hoog zijn, omdat andere partijen — die uiteraard concurrerend om de stem van de kiezer optreden — met veelal eenduidiger uitgangspunten slechts 'duidelijkheid' trachten te geven aan de burgers.
Toch zal een fundamentele herbezinning op onze economische orde er niet omheen kunnen deze uitgangspunten uitdrukkelijk op tafel te leggen, want gebeurt dit niet dan wordt het louter een 'gladstrijken' van de problematiek in de richting van de weg die de minste weerstand oplevert.

Internationalisatie

In een open economie als de Nederlandse, komen beschouwingen over de economische orde als vanzelfsprekend terecht op de openheid van ons economische stelsel. Dat legt niet alleen stringente randvoorwaarden op, maar brengt ook met zich mee dat internationale ontwikke-

Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal

prof. dr. N. H. Douben

lingen een grotere invloed hebben op onze eigen orde dan een stelsel dat veel meer gesloten is. Terecht gaat het rapport op dit aspect vele malen in. Ik heb bewondering voor de stellingname, dat men uitdrukkelijk kiest voor een actief tegemoettreden van de internationale problematiek in plaats van de passieve opstelling te kiezen die direct verlammend werkt op elk eigen binnenlands initiatief. Toch is het mij niet geheel duidelijk geworden of de werkgroep op sommige punten niet te veel verwacht van de heroriëntatie op de persoonlijke verantwoordelijkheid. Het ombuigingsbeleid ten aanzien van de economische orde lijkt mij op een aantal terreinen thans al bijna geen succes meer te kunnen hebben. De internationalisatie van de economische betrekkingen zal zich niet *laten* ombuigen zolang slechts op een beperkt territorium van de wereldeconomie in feite gewerkt wordt aan een andere economische orde.

Besluitnemers

De analyse die van het economische besluitvormingsproces in dit rapport is gemaakt, lijdt zeker niet aan eenzijdigheid, en evenmin aan een gebrek aan diepgang. Maar toch is bij de uitwerking van de weg 'terug' naar de gespreide verantwoordelijkheid een bepaalde spreiding niet uit de verf gekomen. De drie groepen van besluitnemers die onderscheiden worden verkeren onderling niet alleen in verschillende posities, maar het zijn ook geen intern homogene groepen. Althans zeker niet met het oog op de besluitvorming. Daaraan is — zo meen ik te mogen constateren — te weinig aandacht besteed in dit rapport. Vandaar dat ik hier wat verder op deze zaak in wil gaan.

Laat ik beginnen bij het individu dat bij de besluitvorming wordt betrokken. Het behoeft hier niet te worden aangetoond dat in gelijke situaties verschillende mensen niet dezelfde mogelijkheden hebben om een afweging van baten en offers tot stand te brengen. De ene mens heeft nu eenmaal meer kennis kunnen vergaren en informatie kunnen opdoen dan de ander. En voor een juiste afweging van offers en baten kan dit verschil in 'potentiële' verantwoordelijkheidsbeleving toch wel wat uitmaken. Maar deze intersubjectieve ongelijkheid moet dan ook een randvoorwaarde zijn waarbinnen de procedure functioneert en waarmee in het economische stelsel rekening wordt gehouden. Met andere woorden: de individuele besluitnemers zijn als element van de groep niet homogeen.

Meer problemen levert deze heterogeniteit van de besluitvormers op als het om de twee andere categorieën gaat: de particuliere organisaties en de overheid.

Vooral bij beslissingen over sociaal-economische vraagstukken is de beschikbaarheid van informatie en de kennis om die gegevens te verwerken en te beoordelen, een zeer belangrijke kwestie. Het inrichten van de economische orde op basis van rentmeesterschap en solidariteit, waarbij dan de betrokkenheid van de groeperingen mede de verantwoordelijkheidsbeleving uitmaakt, is een weg die meer vraagt dan de werkgroep thans heeft aangeboden. Want om heel concreet te zijn: de eerste de beste ondernemingsraad heeft in het algemeen minder potentiële mogelijkheden om over ondernemingsvraagstukken mee te beslissen dan de directie. Veel ondernemingsraden zullen kennis, inzicht — kort samengevat 'kwaliteit' — tekort komen om in het besluitvormingsproces de vereiste rol te kunnen spelen. Het 'terug naar de basis' gaat dus onvermijdelijk gepaard met een forse 'bijscholing', maar evenzeer met een *openheid* aan informatie naar *alle* betrokkenen. Doordenkend over deze problematiek betekent de weg die de CDA-werkgroep aangeeft, ook een spreiding van de voorwaarden die het dragen van verantwoordelijkheid feitelijk mogelijk moeten maken. Heeft zo'n spreiding van kennis niet tegelijkertijd serieus plaats, dan hoeft aan de gespreide verantwoordelijkheid niet gedacht te worden. Daarnaast zullen ook meer 'bedrijfsgeheimen' aan meerderen bekend moeten worden gemaakt.

Het rapport gaat maar zeer summier op deze zaken in, hoewel hier een zwakke schakel aanwezig is, die de haalbaarheid van de gespreide verantwoordelijkheid in de praktijk voor grote problemen zal kunnen plaatsen. Het vervolg van dit lange verhaal zal dan ook niet alleen een appèl kunnen inhouden op de verantwoordelijkheid van de mens, maar er zal ook voorwaardescheppend moeten worden gewerkt om mensen de kans te geven in de organen te opereren op een wijze die noodzakelijk een kennis- en informatieevenwicht inhoudt tussen aan het gesprek en de besluitvorming deelnemende partners. Het gaat nu niet meer om de *formele structuren,* maar om reële kansen tot serieuze afweging.

Voor zover de overheid aan de besluitvorming deelneemt — en in het rapport krijgt de overheid zeker geen passieve rol toebedacht — zal zich dit vraagstuk van de homogenisering van kennis en informatie ook kunnen voordoen.

Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal

prof. dr. N. H. Douben

Vooral wanneer de verhoudingen tussen lagere en centrale overheid aan de orde zijn, kunnen hier uit hoofde van de hiërarchieke lijn moeilijkheden ontstaan. Maar evenzeer is het nog de vraag hoe de verschillende overheden aan de besluitvorming participeren waaraan ook particuliere organisaties en individuen meedoen. Gemakkelijk kan hier door de overheid bepaalde essentiële informatie niet adequaat beschikbaar worden gesteld. Zeker indien geen overeenstemming bestaat over de vraag tot welk niveau de besluitvorming moet worden doorgetrokken, zijn de kansen op conflicten of onjuiste afwegingsprocedures niet bij voorbaat uitgesloten.
Om te komen tot de geschetste manier van besluitvorming in de economische orde zal er dus nog heel wat voorwerk moeten worden gedaan.

Markt èn overleg

Het laatste element in het besluitvormingsproces wordt gevormd door de manieren waarop de afweging van baten en offers gebeurt. De typen van besluitvorming heet dat in het rapport. Kenmerkend voor de openheid voor reële verandering bij de werkgroep is de gedegen wijze waarop de markt, het overleg en de centrale leiding in het economisch proces worden onderzocht. Voor alle drie de typen van besluitvorming is plaats. Naast de markt, waar offers en baten in de vorm van geldeenheden kunnen worden gemeten, is er noodzakelijk ook behoefte aan goed ontwikkelde overlegstructuren. Want het rapport laat er geen twijfel over bestaan dat in de hedendaagse — en zeker in de toekomstige economische orde — prijsvorming èn overleg beide nodig zijn.
Immers, op allerlei punten schiet het prijsvormingsmechanisme tekort of kán het zelfs niet werken, omdat de aard van de goederen en diensten dit met zich meebrengt (zuiver collectieve goederen). Ook wordt duidelijk uit de doeken gedaan dat allerlei externe effecten door de markt vaak niet adequaat kunnen worden verwerkt, zodat ook op andere wijze beslist moet worden. Geen loftuitingen dus aan de eenzijdige benadering van het 'vrije marktmechanisme', maar een relativerende opstelling die van een duidelijk realiteitsbesef getuigt.
Enigszins verbaasd heeft mij het vrijwel geheel ontbreken van de samenbundeling van de gedachtenlijnen die de verhoudingen particuliere sector/collectieve sector, openheid van onze economie en de daardoor beperkende omvang van de collectieve sector aangeven. Het feit dat de Nederlandse economie een zeer open karakter heeft, geeft op zich al een aanwijzing voor de belangrijkste plaats van het marktmechanisme in ons economische stelsel. De economische betrekkingen met het buitenland lopen immers via de markt. Hierdoor worden aan de collectieve sector — voor zover niet via de markt werkend, en daar ga ik nu maar van uit — stringentere grenzen opgelegd dan wanneer de Nederlandse economie veel minder afhankelijk was van import en export. En ook al is die voorziening van goederen en diensten door de collectieve sector in beginsel evenwaardig aan die van de particuliere sector, toch zal niet kunnen worden ontkend dat wij meer met deze internationale randvoorwaarde rekening hebben te houden dan economieën met een meer gesloten karakter. En de inrichting van de economische orde kan daar niet omheen.

Aanvaardbare verdeling

Het baseren van een economische orde op de 'georiënteerde verantwoordelijkheid' kan alleen worden gerealiseerd wanneer we komen tot een aanvaardbare inkomensverdeling. Want achter de idee van de gespreide verantwoordelijkheid gaat de gedachte schuil, dat de mens die bezig is met zijn economische afwegingsproblematiek ook de middelen heeft om af te kunnen wegen. En aangezien een zeer aanzienlijk deel van de besluitvorming toch via de markt zal blijven lopen, is het kernpunt de inkomensverdeling. Als daarover in het maatschappelijk veld consensus kan worden verkregen, dan zijn er goede mogelijkheden voor de aanbevelingen van dit rapport. Aan de verdelingsproblematiek gaat men trouwens zeker niet voorbij. Van betekenis is hierbij, dat de werkgroep niet opteert voor een 'nationaal bezoldigingsbesluit' maar ook voor dit vraagstuk de beslissingen aan de voet van de economische orde wil laten nemen. Uiteraard voor zover de reikwijdte van de verantwoordelijkheid dit toelaat.
Een globale raamwet voor de inkomensverdeling, waarin de effecten op macro-niveau ook de aandacht krijgen, zal echter wel noodzakelijk zijn om niet al te zeer strijdigheden tussen de niveaus op te roepen. Maar in zo'n wet, of liever, zo'n kader, kan moeilijk gewerkt worden met harde kwantitatieve verhoudingen; ook niet in het personele vlak. Daardoor bestaat de kans dat consensus over de personele verdeling wel-

Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal

prof. dr. N. H. Douben

licht wel binnen ondernemingen en organisaties tot stand komt, maar dat het moeilijker wordt een nationaal inkomensbeleid te voeren waarin de rol van de centrale overheid een essentiële functie vervult. In hoeverre hier op het niveau van de macro-economie ook minder behoefte zal bestaan aan instrumenten zal mede afhangen van de werking van de voorgestelde economische orde op andere terreinen van het economisch proces. Wanneer bijvoorbeeld vaste beloningen voor arbeid èn kapitaal in hoge mate gerealiseerd zouden kunnen worden en tevens de interne reservering zou worden veiliggesteld, dan is hiermee toch ook wel economisch beleid te voeren indien bij de vaststelling van de verhoudingen rekening wordt gehouden met macro-verbanden. Naast de herverdeling van verantwoordelijkheden zal ook de verdeling van het nationaal inkomen veel aandacht moeten krijgen in de structuurhervormende voorstellen die voor de uitvoering van de in het rapport neergelegde gedachten onvermijdelijk zijn. Ik zie op dit ogenblik nog niet duidelijk hoe een en ander werkbaar gemaakt zou kunnen worden in de komende vijf tot tien jaar.

Middenveld

De ombuiging van de economische orde in de richting van het meer leggen van verantwoordelijkheid bij de direct betrokkenen, vergt een duidelijke invulling van het middenveld dat tussen het micro- en macro-niveau ligt. Hier komt het verschijnsel van de onderlinge concurrentie tussen ondernemingen in zijn hevigste vorm naar voren. Hier ligt ook de eerste aanvalslinie ten aanzien van een gecoördineerd investeringsbeleid. Afgezien nog van de emotionele en commerciële bezwaren die geopperd zullen worden wanneer opening van zaken en samenwerking op bedrijfstaksniveau wordt verlangd, is het evenzeer van betekenis op welke wijze de samenwerking en informatie wordt georganiseerd. Immers, het klassieke denkpatroon van 'de' bedrijfstak past niet meer op de huidige economische werkelijkheid.
Heel wat ondernemingen en bedrijven hebben een zodanig gevarieerd produktieprogramma dat er niet meer van een min of meer homogene bedrijfstak kan worden gesproken. Dat bemoeilijkt het feitelijk inzicht in de reële omvang van zaken als overcapaciteit en rationalisatie. Bij een lokalisering van de verantwoordelijkheid in het economische middenveld moet men tussen het abstracte macro-niveau en het zeer concrete micro-niveau efficiënt een plaats weten te vinden. Daar liggen heel wat problemen nog te wachten indien het tot concrete uitwerkingen komt.
Het economisch middenveld houdt ook verband met regionale vraagstukken en relaties. Ook hier zal naar zinvolle indelingen en afbakeningen moeten worden gezocht, zeker om de kloof tussen micro en macro goed opgevuld te krijgen.

Slot

In een kort tijdsbestek heb ik mijn eerste indrukken van het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' op papier gezet. Discussies over de voorstellen die erin gedaan worden, moeten nog worden gevoerd. De kanttekeningen welke in deze bespreking zijn gemaakt zou ik dan ook niet meer gewicht en betekenis willen meegeven dan die van 'eerste vraagtekens'. Alle belangrijke gevolgen kunnen immers nog niet worden overzien, laat staan op een evenwichtige manier gewogen. Maar dat neemt zeker niet weg, dat er mogelijkheden in het rapport worden aangegeven die een integrale afweging van baten en offers in ons economisch stelsel bevorderen. Van groot belang is hierbij, dat de afweging niet in de eerste plaats via de markt wordt gerealiseerd, maar ook door middel van overleg volwaardig tot stand kan komen. Daarmee brengt dit rapport geen scheiding aan tussen markt en overleg, tussen actieven en niet-actieven. En dat is voor de toekomstige invulling van economische oplossingen een zeer belangrijk uitgangspunt.
Tenslotte zal de doorvoering van veel waardevolle adviezen uit dit rapport vooral worden bepaald door de aansluiting die de CDA-politiek-van-elke-dag al dan niet zoekt bij de voorstellen die ter discussie worden gesteld. Want een appèl op solidariteit en rentmeesterschap gaat helemaal de mist in wanneer op de woorden afwijkende daden volgen. De CDA-politici hebben dan ook de taak om de voorwaardescheppende maatregelen die dit rapport vooronderstelt te helpen realiseren. Als ze daarin slagen dan zal de discussie over 'Gespreide verantwoordelijkheid' meer zijn dan een politiek steekspel.

buitenland

Oriëntatie in Latijns-Amerika

door dr. L. Schuurman

Dr. L. Schuurman (47) is wetenschappelijk hoofdmedewerker van de Theologische Hogeschool in Kampen; hij doceert missiologie.
De heer Schuurman was tien jaar lang verbonden aan de Theologische Hogeschool van de Protestantse Kerken in Buenos Aires (ISEDET).
Hij is voorzitter van Solidaridad, de interkerkelijke actie voor Latijns-Amerika.

Na een verblijf van tien jaar in Argentinië wil ik desgevraagd proberen te beschrijven wat een op de politiek toegespitste christelijke verantwoordelijkheid in Latijns-Amerika inhoudt. Daarbij wijs ik erop, dat ik theoloog ben en mij in het bijzonder met kerkelijke en theologische ontwikkelingen van het Latijnsamerikaanse continent heb bezig gehouden. Snel zal wel blijken, dat zeker in Latijns-Amerika kerk en maatschappij, theologie en politieke theorievorming heel dicht tegen elkaar aan liggen; persoonlijk geloof ik dat ze nooit te scheiden zijn!
Ik wil hierop in twee artikelen nader ingaan. Allereerst wil ik enige oriëntatie geven op de situatie in Latijns-Amerika. In een tweede artikel hoop ik het thema van de christelijke verantwoordelijkheid in dit continent toe te spitsen op het functioneren van de christen-democratische partij in Chili.

Preciseringen van het onderwerp

Het is geboden meteen te proberen de nodige concretiseringen van het gestelde onderwerp toe te passen. Immers — is het, zoals ik het nu aangekondigd heb, niet oeverloos?

In de eerste plaats: wat wil dat zeggen: 'christen' te zijn in Latijns-Amerika? José Comblin, de Belgische theoloog, stelt dat op zijn minst in de katholieke kerk van Latijns-Amerika drie groepen christenen te onderscheiden zijn. Allereerst vinden we daar het christendom van de rijke bovenlaag — ook wel aangeduid als oligarchie of grootgrondbezitters of nationale bourgeoisieën. Hun katholicisme valt te typeren als bijzonder conservatief, daterend van vóór het Tweede Vaticaans Concilie. Het is meer op Trente en het Eerste Vaticaanse Concilie geïnspireerd en draagt een fervent antimodern en dikwijls ook antiprotestants karakter. Het kan niet worden ontkend dat duidelijk theocratische voorstellingen de gedachtenwereld van deze groep bepalen, maar men moet dan wel denken aan die theocratische atmosfeer die kenmerkend is voor conservatieve groepen in Spanje: de drieëenheid

valt in de allereerste plaats te typeren als de garant voor de bestaande orde.
Lijnrecht daartegenover vinden we een christendom dat zich duidelijk in dienst wil stellen van de bevrijding van het continent. Het is aan te duiden als dat doen en denken dat zich op wil stellen rondom de notie van de totale bevrijding: een bevrijding die het continent wil losweken uit de afhankelijkheid waarin het verkeert, een afhankelijkheid die niet alleen maar economisch en politiek is, maar ook cultureel en religieus. Hier meent men dat de drieëenheid aanduiding is van verandering, van transformatie en dat in een betekenis die — bijna Kuyperiaans! — geldt voor alle terreinen van het leven.
Daartussen in bevindt zich — ten derde — een beleving van het christendom die vaak wordt aangeduid als die van het volkskatholicisme, een boeiende mengeling van christelijke en niet-christelijke motieven, van geloof en bijgeloof, van Latijnsamerikaanse cultuur en kerstening, van natuur en genade in een merkwaardige synthese. De kerk doet daaraan mee, inzoverre de kerk dat gehele complex in stand houdt door middel van het onderhouden van bedevaartsplaatsen en sacramentalia. Men kan zeggen dat in deze derde editie vooral het volk is aan te treffen, 'volk' in de zin van massa en doorsneegeloof. Het is aan te treffen op het platteland, maar net zo goed in de armoedewijken van de grote steden. Over het algemeen is het een individualistisch verstaan van het christelijk geloof, duidelijk uit op het garanderen van persoonlijke waarden en maatschappelijk succes. Maar er zijn ook analytici die zeggen dat die volksreligiositeit een in wezen geweldig explosieve zaak is, vol bevrijdingsmotieven die er alleen maar op wachten historisch operationeel te worden in een emancipatie-beweging.

Welnu — christen zijn in Latijns-Amerika: wat betekent dat ten overstaan van deze drie invullingen? Hoe kiest men hier? Moet er gekozen worden? Wat zijn de criteria? En dan praten we alleen nog maar over het katholicisme! Dat moet ook, want 90% van de Latijnsamerikaanse bevolking is katholiek, wenst in ieder geval als zodanig te worden aangesproken en aangemerkt. Meer er zijn ook protestanten. Hoeveel — dat hangt af van de verschillende landen; het kan variëren van 15% tot 2%. Maar ook in dat kleine wereldje zijn er substantiële verschillen ten aanzien van het hard maken van de politieke verantwoordelijkheid. Veel christenen zijn leden van pinkstergemeenten; heeft de Chileense dictator Pinochet er niet een gewoonte van gemaakt regelmatig contact te onderhouden met pinksterkerken in Chili, omdat die bereid zijn zijn regiem te steunen? De duits-protestantse kerk van Chili is in tweeën uiteengevallen, omdat er verschil van mening was over de vraag of bisschop Frey wel of niet tijd mocht besteden aan pastorale verzorging van de slachtoffers van de terreur van Pinochet! Tegelijkertijd heeft de aanwezigheid van nogal wat Latijnsamerikaanse protestanten in de wereldraad van kerken er o.a. voor gezorgd dat die wereldraad bij vele dictaturen in de wereld — we hebben het over 'rechtse' dictaturen — uitermate ongunstig bekend staat.
Samenvattend: wanneer we het eerste begrip van ons thema, het christen-zijn, willen preciseren, ontdekken we dat het van alles kan betekenen — er dient zich werkelijk een scala aan die van uiterst rechs naar uiterst links gaat.

Politiek: ideologie van de nationale veiligheid

Er kunnen vele definities gegeven worden van wat politiek is: beschrijvende en normatieve. Ten aanzien van de meerderheid van de Latijnsamerikaanse landen doet zich het probleem voor dat dáár over politiek gesproken moet worden in de context van dictatoriale regeringen. Dat betekent dus dat het al uitgemaakt is dat alleen op een bepaalde wijze aan politiek mag worden gedaan: die nl. van een onvoorwaardelijke gehoorzaamheid aan wat de verschillende militaire junta's aan programma's vaststellen. Wanneer ik dit zo opschrijf, constateer ik niet alleen een feit; ik verwijs er tegelijkertijd naar dat volgens die junta's het zó ook moet zijn! De bestaande dictaturen zijn bereid hun er-zijn te legitimeren en ze doen dat met herhaald beroep op noties als natuurrecht en christelijke traditie. De zgn. ideologie van de nationale veiligheid is een zeer coherent systeem van waarden en doelstellingen. Men kan de Latijnsamerikaanse militairen veel verwijten, maar het is onmogelijk ze te beschuldigen van onsamenhangendheid in de rechtvaardiging van hun optreden. Het klopt allemaal als een bus: wanneer eenmaal erkend is, dat ten aanzien van de internationale agressie van het marxisme-leninisme er op de wereld uiteindelijk één instantie overgebleven is die bereid is de overgeleverde waarden van familie, God en vaderland te verdedigen. Die instantie moet men niet meer zoeken in de Westeuropese lan-

den, zeggen de militairen bedroefd: die onderkennen het gevaar niet meer en schuiven langzaam maar zeker op in de richting van het socialisme. Het zijn de Latijnsamerikaanse landen die de prijs moeten betalen voor de verdediging van het christelijke avondland: hooguit verkrijgen zij bij hun heldhaftig optreden de steun van Zuid-Afrika en bepaalde sectoren van de Noordamerikaanse samenleving (het Pentagon bv.). Politiek betekent in dit verband zoveel als aanhanger te zijn van die bepaalde ideologie van de nationale veiligheid: dat te erkennen houdt dan ook in dat men vrijwillig afstand doet van het verlangen naar politieke partijvorming of het constitueren van vakbonden, omdat gebleken is dat partijen en vakbonden onmiddellijk een gemakkelijke prooi worden van de marxistische infiltratie. Het houdt ook in dat ten aanzien van de richtlijnen van het ministerie van onderwijs er duidelijkheid over moet bestaan dat de kinderen èn de studenten opgevoed moeten worden in deze leer: elke andere ideologische inspiratie voor het onderricht wordt als staatsgevaarlijk aangemerkt en brengt de verantwoordelijken er voor in de gevangenis.

Ik merkte al op dat het weergegeven politieke patroon de meerderheid van de Latijnsamerikaanse landen op dit ogenblik karakteriseert. Brazilië was in 1964 de eerste natie waar de militairen met deze pretentie zijn opgetreden en vanaf dat jaar zijn deze gedachten langzaam maar zeker doorgedrongen in de andere landen. Er zijn uiteraard uitzonderingen. In Venezuela zijn de christendemocraten aan de macht, terwijl ook Mexico een burgerlijk bestuur heeft. Kan men zeggen dat in die landen een meer Westers democratisch model wordt gevolgd? Het is goed er op te letten dat zo iets als een democratie in Latijns-Amerika een hachelijke zaak is: het kan alleen maar bestaan, wanneer de eigenlijke leidende klassen het er mee eens zijn; elke president moet er rekening mee houden dat bepaalde maatregelen kunnen worden uitgelegd als nadelig voor hen die aan de goede kant van de streep zitten en een dergelijke overtuiging is uiteraard niet bevorderlijk voor een politiek programma dat, zoals in West-Europa, er op uit zal zijn welvaart en welzijn in meerderheidscategorieën te vertalen. Zodra ook maar de schijn van een zekere mate van socialisering zich voordoet, blijkt dat de democratie eigenlijk niet bestaat: de verbinding van grootgrondbezitters, militairen en (vaak) kerk zal er voor zorgen dat dan in de naam van het christendom en de noodzakelijke verdediging tegen het materialistisch marxisme-leninisme maatregelen zullen worden getroffen om dergelijke experimenten voortijdig te doen beëindigen. Zo is het feit van de aanwezigheid van een democratie meer aanduiding van de zwakte van het burgerlijk bestuur dan dat het als een uitnodiging kan worden beschouwd structurele hervormingen in de maatschappij door te voeren.

Reacties: populisme

Politiek blijkt dus iets te zijn dat binnen de smalle marges van een door de leidende klassen geduld ondernemen moet worden geformuleerd. Men kan stellen dat ten aanzien van deze stand van zaken zich twee reacties hebben gemeld. De eerste is die van het populisme. Mensen als Vargas, Perón en Allende hebben geprobeerd bewegingen in het leven te roepen die een duidelijke dam tegen de totalitaire beperkingen van rechts hebben willen zijn. Met opzet gebruik ik het woord 'bewegingen'. Men kan niet zeggen dat het geleid heeft tot het in het leven roepen van partijen met een duidelijke gemarkeerde profilering. Zulke partijen, zo ze al bestaan hebben, hebben in de meerderheid van de gevallen tot niets anders geleid dan interventies van op theocratie beluste militairen! 'Beweging' wil iets meer: het probeert een meerderheid te vinden op basis van een tamelijk vaag programma waarin velen zich kunnen herkennen. Zulke bewegingen kunnen worden gemaakt in samenwerking met militairen: niet alle militairen zijn per definitie dictatoriaal en onder de Latijnsamerikaanse generaals heerst nogal eens onzekerheid ten aanzien van de doorvoerbaarheid van het theocratisch pathos, een onzekerheid die zeer zeker bevorderd is door het feit dat de realisering van de dictatoriale programma's altijd op een mislukking is uitgelopen; deze mislukking is ook en vooral aan te geven in economisch opzicht. Verder veronderstelt de 'beweging' allerlei meer irrationele elementen zoals het 'Volksempfinden', de aanwezigheid van een caudillo (een charismatisch leider) en een zeer sterk nationalisme als afweer tegen de economische en culturele afhankelijkheid ten aanzien van buitenlandse belangen. Zulke bewegingen kunnen dan ook de meest verschillende groepen en overtuigingen herbergen. Een voorbeeld kan gegeven worden door te verwijzen naar het peronisme, waarbinnen zich werkelijk alles ophield wat de Argentijnse maatschappij aan ideologische

nuanceringen kent (met uitzondering natuurlijk van grootgrondbezitters en communisten). Dergelijke bewegingen leiden tot massale betogingen. Maar het zou fout zijn daaruit te concluderen dat hier massieve steun voor een bepaald concreet politiek programma gevonden kan worden. Zodra een populistische beweging nauwkeuriger haar doel gaat formuleren, blijkt dat het een beweging is. Er is m.a.w. geen concrete visie op de maatschappij te verwoorden die kan rekenen op een meerderheid, omdat de beweging geen partij is. Een andere mogelijkheid is dat de aanwezigheid van zo'n charismatisch leider de boel bij elkaar houdt; opnieuw kan verwezen worden naar Perón die als een beproefde Romeinse generaal het 'divide et impera' in praktijk wist te brengen en daar inderdaad een ongelooflijke behendigheid in verkregen had: hij speelde de verschillende groepjes van zijn beweging tegen elkaar uit. Maar de dood van zo'n leider betekent het einde van het experiment: het charisma blijkt niet erfelijk te zijn. Zo gezien moet van het populisme gezegd worden dat het voor een tijd de feitelijke tegenstellingen in de maatschappij weet te verhullen; het blijkt niet in staat te zijn die tegenstellingen op politiek-relevante wijze door het totstandbrengen van een hogere synthese te verzoenen. Wél mag geconstateerd worden dat in vele gevallen populistische bewegingen een duidelijke betekenis gehad hebben voor het ontstaan van een nationaal gevoel.

Ik heb niet veel goede woorden voor het peronisme, maar mag beslist niet verbergen dat het juist het peronisme geweest is dat er in geslaagd is volledig gemarginaliseerde groepen in de Argentijnse samenleving het gevoel te geven er bij te horen en mee te mogen doen. Maar het populisme blijkt vervolgens niet in staat te zijn wezenlijke elementen tot het verder schrijven aan de geschiedenis bij te dragen.

Reacties marxisme en guerilla

Het zal om die reden zijn dat de marxistisch geïnspireerde ideologieën met dit populisme weinig op hebben. De beschuldiging is juist dit feit van de afwezigheid van een duidelijke visie op het totaalmaatschappelijk proces en het aantreffen van personalistische accenten in aangelegenheden die vooral uitnodigen tot het ontwerpen van structurele analyses. Het is van belang er op te wijzen dat dit marxisme — in zijn veelvuldige manifestaties: de inspiraties komen zowel van Trotzky als van Stalin! — zich niet alleen zichtbaar gemaakt heeft in het bestaan van de wijd en zijd bekende guerilla's. De meeste Latijnsamerikaanse landen kennen ook communistische partijen die binnen de marge van de wetten wensen te opereren en beslist geen wilde haren hebben! Integendeel — men kan zeggen dat het officiële communisme beslist niet een gevaarlijk element vertegenwoordigt voor de gevestigde belangen. Het gaat er immers van uit dat Latijns-Amerika nog lang niet in een revolutionaire fase verkeert en dat het daarom geraden is te wachten met het voorbereiden van omwentelende acties tot dat de tijd voor de revolutie rijp geworden is. Volgens een bepaalde interpretatie van de denkbeelden van Marx zal dat pas het geval zijn wanneer er een industrieproletariaat gevormd is dat in staat zal zijn zich tot subject van de transformatie te maken. De communistische partijen zullen dus proberen via de door de wet toegestane methoden de burgerlijke revolutie te bewerkstelligen of die te bestendigen: andere interessen hebben zij niet.

Maar er zijn ook guerilla-groepen zowel in de stad als op het platteland. Zij vormen mét de communistische partijen die tweede reactie op militaire dictatuur en ijle democratie-vormen. Ik denk wel dat het geboden is bij die guerilla's niet in de eerste plaats te denken aan alleen maar door Moskou of Peking betaalde en van wapenen voorziene groepen: daar zijn zij mij te Latijnsamerikaans voor. Wel is het zo dat een bepaalde Latijnsamerikaanse traditie van verzet tegen de onderdrukkende klassen zich in de twintigste eeuw veelal voorziet van een marxistisch-leninistische theorie; die theorievorming is dan wel iets van het tweede moment, doordat als het ware a posteriori bepaalde grondcategorieën van die marxistische traditie in de reeds ontwikkelde revolutionaire praxis worden aangetroffen. Zo is het in Cuba gegaan — Castro was van huis uit geen onverschrokken belijder van 'Das Kapital' — en zo is het eigenlijk altijd gegaan. Zeer zeker moet worden opgemerkt dat de grote tijd van de guerilla's voorbij is. De militaire dictaturen hebben wat dit betreft schoon schip gemaakt: men kan zelfs zeggen dat het bestaan van die guerilla's de militairen aan alle argumenten geholpen heeft om hun interventies te verdedigen en te rechtvaardigen. Is dat zo simpel af te doen door te stellen dat het geweld van uiterst links als het ware automatisch en begrijpelijk het geweld van uiterst rechts heeft opgeroe-

pen? Dat lijkt me niet juist, omdat op zijn beurt het geweld van links getypeerd moet worden als een reactie op een geweld van rechts dat in overvloed in de Latijnsamerikaanse samenleving aanwezig is geweest — al gedurende vele eeuwen. In ieder geval was het aan het eind van de zestiger jaren zo dat de weg, door de guerilleros aangewezen, een vruchtbare en efficiënte leek te zijn. Men had vaak het gevoel dat de vertegenwoordigers van orde en wet niet in staat waren dit optreden te keren. In één geval — Peru — heeft het er zelfs toe geleid dat de militairen en de guerilla hand in hand zijn gaan werken: men beweert dat de contacten tussen beide, ontstaan tijdens de vervolgingscampagnes, de militairen er van overtuigd hebben dat er toch iets meer aan de hand was met de Peruviaanse samenleving dan de officiële rapporten deden voorkomen.

Vastgesteld moet worden dat nú in 1978 de weg van dit verzet ten dode gedoemd is. Het is niet overdreven te zeggen dat een generatie daar een hoge prijs voor betaald heeft: gedoden, gevangenen, verdwenen of verbannenen. Tegelijkertijd heeft men de indruk dat het vaak de besten van hun leeftijdgenoten zijn geweest, hetgeen op zijn beurt met vrees doet afvragen wie de toekomstige leiders van de samenleving zullen zijn.

Latijns-Amerika

Het is nodig binnen het kader van de precisering ook nog aandacht te besteden aan het derde element dat binnen de formulering van het onderwerp aan te treffen is. Wat bedoelen we wanneer het over Latijns-Amerika en bv. het niet te hebben over Zuid-Amerika of over Iberisch Amerika? Dat zal vooral een kwestie van afspraak zijn. Wie het Latijnsamerikaanse laat beginnen in Mexico, zal bij voorkeur niet over Zuid-Amerika spreken, omdat dat begrip te veel de gedachte oproept dat Mexico en Midden-Amerika er niet bij behoren. Ik vind dat ze er wel degelijk bij horen en meen dat dat beter aan te geven is door te spreken van Latijns-Amerika, dát Amerika dus, dat, in tegenstelling tot Noord-Amerika met zijn overwegend Angelsaksische en Germaanse afkomst, gekenmerkt is door de aanwezigheid van Latijnse elementen; tot dat Latijnse behoren dan het Spaanse en Portugese (vertegenwoordigers daarvan hebben het gebied in de zestiende eeuw veroverd en gekoloniseerd), terwijl er bij verteld moet worden dat bepaalde landen sinds het eind van de negentiende eeuw grote hoeveelheden Italiaanse immigranten te verwerken hebben gekregen. Kortom — het gaat om dát Amerika dat men niet kan begrijpen wanneer men geen rekening houdt met de blijvende belangrijkheid van allerlei elementen uit die Latijnse tradities. Dat zou men dus ook in Iberisch Amerika kunnen horen: het is echter wat ongebruikelijk en misschien gecompliceerd het zo aan te duiden. Ik zou er echter geen enkel bezwaar tegen hebben.

Verder: ook al is het zo dat dat Latijnse element een alle landen verenigend element is, betekent spreken over 'Latijns-Amerika' niet dat men te globaal en te generaliserend over een zo enorm gebied spreekt? Doet men zo wel recht aan de verschillende lokale en nationale eigenaardigheden en onherhaalbaarheden? Krijgt men zo voldoende op de korrel dat Cuba toch wel iets anders is dan Nicaragua en dat het niet goed mogelijk is Argentinië met Peru te vergelijken? Het lijken me plausibele argumenten. Niet alleen tussen de verschillende landen, maar ook in de onderscheidene naties vallen al genoeg eigenaardigheden aan te wijzen die het erg moeilijk maken alles op één noemer te krijgen. Ik meen dat het toch wel mogelijk is dit te doen, maar heb daar straks een andere paragraaf voor nodig. In ieder geval zij hier met nadruk ertegen gewaarschuwd het begrip 'Latijns-Amerika' te gebruiken als een soort donker waarin dan verder alle katten grauw zijn!

Vervolgens: hoe moet men Latijns-Amerika interpreteren? Hoort het bij de derde wereld — zoals wij vanuit de eerste nogal arrogant plegen te zeggen? Of is het een onderdeel van de westerse beschaving? Het is immers een continent dat al ruim vier eeuwen door westerse invloeden bepaald is en waaruit bv. de katholieke kerk tweederde van zijn leden recruteert? In ieder geval zien de Latijnsamerikaanse militairen het zo: het is namens dat continent en ten behoeve van heel de christelijke beschaving dat zij hun strijd onder de vlag van de ideologie van de nationale veiligheid voeren. Maar wat zouden de indianen er van vinden? Zeker, in landen als Argentinië vindt men ze haast niet meer; niet dat ze er niet geweest zijn, maar de verovering van het binnenland door de blanken hebben ze met de dood moeten bekopen en de weinigen, die overgebleven zijn, leven hooguit op biologisch-vegetatieve wijze. Maar wat te zeggen van een land

als Peru? Daar komt men de afstammelingen van de Inca's op straat tegen. Vinden zij zichzelf een westers of christelijk volk? Of sluimert er in hun door de veroveraars gladgestreken mens- en volkzijn toch ergens het verzet en wacht het alleen het juiste moment van explosie? Dezelfde vraag kan men stellen ten aanzien van de negerbevolking in Brazilië of de Caraïbische eilanden: ze zijn daar geïmporteerd, maar hoe zien ze hun verblijf in het Latijnsamerikaanse continent? Het probleem van de culturele identiteit in Latijns-Amerika is ontzaglijk groot! Een wisseling in de regering brengt een totale verandering van leerboekjes voor de nationale geschiedenis op lagere en middelbare scholen teweeg; wie voor het conservatieve bewind een held was, wordt in de historische blik van de progressieven een contra-held oftewel een misdadiger die zijn volk verraden heeft aan de blanken en omgekeerd. De namen van de straten wisselen met de verschillende regimes!

Korte balans

Het blijkt dus niet zo eenvoudig te zijn zich een voorstelling te maken van wie christenen in Latijns-Amerika zijn; evenmin is het erg gemakkelijk onder woorden te brengen wat nu eigenlijk precies politiek is, als men tenminste met politiek bedoelt zo iets als een land of een continent authentiek te doen zijn, zonder vervreemdingsverschijnselen of frustrerende afhankelijkheids- en overheersingsgevoelens; dat zal alles wel veel te maken hebben met het feit dat het evenmin een simpele zaak is zich een beeld te vormen van wat nu eigenlijk Latijns-Amerika is, zijn historisch ontwerp en zijn culturele identiteit. Zoveel hoofden, zoveel zinnen!

Toch lijkt het me dat men op de drie gestelde problemen een antwoord moet geven, wil men van werkelijk verantwoorde (christelijke) politiek spreken. Men moet toch over een totaal-maatschappelijke interpretatie beschikken? Een 'ideologie' hebben — in de neutrale-technische zin van het woord? Een keus doen? Ik denk dat we langzamerhand weten kunnen dat het niet-kiezen de meest verschrikkelijke keuze is die men doen kan — en dat geldt zowel voor het christen-zijn als voor de politiek als voor de interpretatie van de historische plaats van Latijns-Amerika in het geheel van de internationale betrekkingen; het zgn. niet-kiezen blijkt altijd ten voordele van de bestaande belangen uit te vallen!

In ieder geval maakt de recente geschiedenis van het continent duidelijk dat het moeilijk is een soort coëxistentie van de verschillende ontwerpen te prediken: het blijkt steeds dramatischer dat de verschillende visies onverenigbaar zijn met elkaar. Wie christen-zijn definieert als een militair-iberische theocratische levenshouding in tegenstelling tot de internationale agressie van het materialisme en dus onder politiek zo iets verstaat als nationale veiligheid — consequent door te vervoegen op alle terreinen van het leven — en derhalve Latijns-Amerika ziet als het laatste bolwerk van de zgn. traditie van het avondland — ik herhaal: wie het zo ziet, blijkt op voet van oorlog te leven met een ander die in christen-zijn iets hoort van bevrijding uit knechtende situaties en daarom onder politiek bestaat de kunst van het eigen volk subject te doen zijn van zijn eigen geschiedenis en derhalve Latijns-Amerika interpreteert als een project voor de toekomst: pas wanneer het werkelijk bevrijd is van de 'gringos' (=bemoeizuchtige buitenlanders), kan het zijn eigen geschiedenis gaan schrijven en zijn eigen feesten gaan vieren. Nogmaals — deze twee visies kunnen niet met elkaar verzoend worden. Dat blijkt alleen al uit het feit dat die oorlog dan ook werkelijk bestaat. Kan men de ideologie van de nationale veiligheid niet zien als een duidelijke onderstreping van het feit dat de burgeroorlog in volle gang is? Het blijkt evenmin mogelijk een kerkelijke eenheid te onderhouden: dat dit bij protestanten duidelijker aan de dag treedt dan bij katholieken, ligt hooguit in het feit dat het katholicisme van huis uit de raad van Gamaliel sympathieker vindt dan het protestantisme — maar het bisschoppelijk beraad dat in het najaar in Puebla (Mexico) plaatsvindt zal duidelijk maken dat het nu maar eens uit moet zijn met dat doen en denken dat cirkelt om de thematiek van de bevrijding. Met niet minder geweld botsen de verschillende opvattingen van Latijnsamerikaanse identiteit tegen elkaar. Hoe is het anders te verklaren dat momenteel het puikje van de Argentijnse zangers en componisten gedwongen is buiten eigen land te componeren en werkzaam te zijn?

Het gestelde brengt met zich mee dat het de moeite waard is die tegenstelling wat nader te onderzoeken: wat is er aan de hand dat het verklaren kan dat gedurende zo'n lange tijd hele landen in latente of openlijke staat van burgeroorlog verkeren? Komt dat omdat Latijnsamerikaanse mensen bloeddorstiger of oorlogszuch-

tiger zijn dan Europeanen?
Ik wil dus voorstellen wat het vervolg betreft uit te gaan van het constateren van het bestaan van deze feitelijke contradictie.

Gelijkheid of ongelijkheid?

Het nadenken over de Latijnsamerikaanse werkelijkheid vanuit de fundamentele tegenstelling tussen verschillende bevolkingsgroepen is een duidelijke optie — natuurlijk één die alles te maken heeft met een zorgvuldig proces van op een rijtje zetten van de verschillende feiten en verschijnselen en daarom in die zin verifieerbaar of falsifieerbaar, maar toch een optie. Het heeft weinig zin over de optie zélf te spreken afgezien van de wijze waarop die zich waar kan maken aan de feiten (of niet!) evenmin als het zin heeft over die feiten in een zgn. koel-constateerbare objectiviteit te spreken en te verzwijgen dat er geen waardevrije subjecten of objecten bestaan. We hebben nu eenmaal de feiten altijd binnen het referentiekader van een bepaalde interpretatie en het hebben van een interpretatie geeft allerlei selecties ten aanzien van de feiten. Kiezen voor de optie van de tegenstelling en die tegenstelling consequent trachten te doordenken is dus allerminst onwetenschappelijk: dat zou het worden wanneer de optie onvoldoende blijkt te zijn ten aanzien van de complexiteit van de feiten of op onterechte wijze tracht tegemoet te komen aan de feitelijkheid van de complexiteit. Het zal dus onderweg moeten blijken of men fiducie in de optie mag hebben — of niet!

M.i. is het trachten te denken vanuit de tegenstelling zoals we die in verschillende velden van de Latijnsamerikaanse werkelijkheid hebben aangetroffen iets dat het beste zich ontplooien kan wanneer we die tegenstelling zien als de manifestatie van ongelijkheid. We kiezen voor dit begrip omdat dat impliciet andere verklaringen afwijst die uitgaan van een werkelijke of in ieder geval bereikbare (potentiële) gelijkheid. Ik meen dat de notie van gelijkheid al het denken beheerst dat uitgaat van de wetmatigheid van de 'ontwikkeling'. Onze Latijnsamerikaanse vrienden hebben daar het mooie woord 'desarrollismo' voor gesmeed, misschien het meest benaderbaar door te denken aan een engels neologisme 'development-ism'. Binnen het ontwikkelings-denken wordt wel toegegeven dat er aanzienlijk verschil bestaat tussen bv. de 'North American way of life' en welvaart en/of welzijn zoals die heersen in het Latijnsamerikaanse continent, maar men gaat er van uit dat dat verschil principieel ophefbaar is; het is er tijdelijk en door middel van een aantal maatregelen kan dat verschil steeds meer worden verkleind totdat op een gegeven ogenblik alle Latijnsamerikaanse mensen dezelfde weelde zullen genieten als hun noorderburen. Op de bodem van de historische ongelijkheid treffen we dus niet een conflict aan, maar een tijdelijk aanwezig-zijn van gebrek aan harmonie. Er behoeft echter aan de goede wil van niemand of niets getwijfeld te worden: allen zijn voor gelijkheid en zullen zich daarvoor inspannen, het resultaat waarvan dan ook zal bestaan in een aan de dag treden van een harmonie die eigenlijk al lang heerste maar om betreurenswaardige redenen verborgen bleef.
Het denken vanuit de ongelijkheid houdt er rekening mee dat ten diepste de werkelijkheid van Latijns-Amerika bepaald is door een conflict; dat conflict zal dan niet kunnen worden opgelost door een geleidelijk naar elkaar toegroeien van de tegenstanders, omdat het alleen maar verwijderd kan worden door die situatie te wijzigen die dat conflict heeft opgeroepen en bij de gratie van welk conflict die situatie bestaat. Op zijn minst houdt dat in dat spreken over gelijkheid in een situatie die door fundamentele ongelijkheid bepaald wordt een uitermate verdacht spreken is, omdat het kennelijk de werkelijkheid verbloemt en de zaken mooier voor doet dan die in werkelijkheid zijn.

We zien vanaf de zestiger jaren een aantal pogingen van sociologen en politicologen in Latijns Amerika om hun werkelijkheid vanuit deze categorie van de ongelijkheid te doordenken en te interpreteren. Persoonlijk heb ik het gevoel dat mutatis mutandis hetzelfde geschieden kan met betrekking tot dat wat we kortweg als de derde wereld aanduiden; terwille van de duidelijkheid beperken we ons nu tot wat de Latijnsamerikaanse onderzoekingen op tafel hebben gebracht.
Het komt er in het kort op neer dat dat, wat de typische trekken van het Latijnsamerikaanse continent weergeeft, niet anders verklaard kan worden dan door het feit dat bepaalde machtscentra in de wereld Latijns-Amerika gedwongen hebben een continent van de tweede rang te zijn, een continent dus, waar ongelijkheid heerst ten opzichte van andere continenten. Het is deze stelling die een nadere toelichting verdient.

Oriëntatie in Latijns-Amerika

dr. L. Schuurman

Centrum en periferie

'Latijns-Amerika is een laatkomer in de geschiedenis van de mensheid' — zo bracht een student in Buenos Aires zijn mening ten aanzien van de achterstand van zijn continent onder woorden. Hij werd onmiddellijk met kracht aangevallen door medestudenten en docenten. Want men vond zijn mening typisch die van iemand die gebiologeerd is door het ontwikkelingsdogma (de hypnose van de geleidelijke maatschappelijke evolutie).
Wat is het dat de vrienden en docenten van deze student gefrappeerd heeft? Allereerst natuurlijk het feit dat met 'mensheid' kennelijk wordt bedoeld díe mensheid die de laatste eeuwen de touwtjes in handen heeft: met andere woorden, er wordt gesproken over DE mensheid, maar in werkelijkheid is men bezig een bepaald gedeelte van die mensheid aan te duiden, met de pretentie echter dat dat deel eigenlijk het geheel is. Immers — hóe is het anders te verklaren dat men Latijns-Amerika een laatkomer noemt? Er hebben toch altijd mensen gewoond? Die zijn er toch niet vanaf het moment dat de Europese mens — later de Noordamerikaanse mens — aan het roer van de geschiedenis gaat staan en zijn opvattingen van mens-zijn dwingend oplegt aan alle anderen? Zeker, Latijns-Amerika is een laatkomer wat die processen betreft die we aan kunnen duiden met namen als: secularisatie of industrialisering of technologie, maar dat wil toch nog niet zeggen dat het bv. een laatkomer is wat cultuur betreft of wat menselijkheid aangaat of wat geïntegreerde beleving van de relatie met de natuur wil zijn?
Of men moest willen beweren dat de typisch Europese processen, waarvan we er hierboven enkele aanduidden, de enige vormen zijn waarin de mens echt mens kan zijn en dat alle niet-Europese culturen en werkelijkheidsbelevingen per definitie vervreemdend en frustrerend zijn!

Nu, zo is het vaak voorgesteld. De Westeuropese traditie kent een serie namen van denkers en politici die er van uit gingen dat de suprematie van het blanke ras en de Europese cultuur onbetwistbare zaken zijn. Mens-zijn volgens deze opvattingen kon pas waarlijk mogelijk zijn wanneer die andere culturen bereid zouden zijn hun inhouden en waarden door de filters van het Westeuropese werkelijkheidsverstaan heen te reinigen. Gelukkig horen we daar niet zo veel meer over, omdat ook binnen Europa zélf allerlei kritiek geformuleerd is ten aanzien van de manier waarop hier mensen de samenleving georganiseerd hebben en een bepaald mensbeeld hebben doen ontstaan; kennelijk is het niet zo algemeen-geldig meer als vaak beweerd werd. Om een voorbeeld te noemen: raken we niet steeds meer overtuigd van de nadelige aspecten van een louter op het verstandelijke en technologisch toegespitste manier van doen.

Ondertussen is deze zelfkritiek van de laatste tijd (al mag niet vergeten vermeld te worden dat een dergelijke kritische distantie ten aanzien van het Europese verstaan van mens en maatschappij van de eerste aanvangen van de Europese suprematie aanwezig is geweest, zij het als het gevoelen van enkelingen of minderheden, die nu weer in hoge ere komen en terecht!). Dat wil zeggen dat de typische plaats die Europa zich in de wereld wist te veroveren toch vooral te danken geweest is aan dat gevoel van superioriteit en macht dat het wist te formuleren ten aanzien van al het andere en al de anderen. Niet voor niets is het denken rondom de identiteit één van de karakteristieke filosofische tradities in Europa!

Deze instelling heeft Europa tot centrum gemaakt, waarmee tegelijkertijd gezegd is dat de overige wereld gedegradeerd is tot periferie (omtrek). Er onstaan relaties van overheersing en afhankelijkheid die duidelijk in het voordeel van Europa uitvallen. De rol die de niet-Europese wereld toevalt is die van dienstknecht ten aanzien van het gevormde centrum: het andere en de ander worden bijgeslepen tot zij deze historische rol betrouwbaar en ononderbrokken kunnen vervullen. Met periferie bedoelen we dan ook aan te duiden dat hele werelddelen veroordeeld worden tot satellietdiensten ten aanzien van een buiten hen gelegen machtscentrum: zij worden niet meer in de gelegenheid gesteld over hun eigen situatie na te denken en die maatregelen te treffen die nodig zijn voor een adequate behartiging van de belangen van hun eigen situatie. Het diepste wat men, wat de afhankelijkheid betreft, kan zeggen is wellicht dat er een overmogen wordt geschapen de eigen situatie kritisch en creatief te doordenken: men wordt leveringscentrum voor andere belangen evenals men dumpings-plaats wordt voor wat bij die anderen overschiet of waarvan die anderen denken beter te worden.

Het is moeilijk uit te maken in hoeverre in deze totstandkoming van de centrum-periferie relatie

het economische motief beslissend of in laatste instantie bepalend is geweest. De beantwoording van een dergelijke vraag heeft opnieuw te maken met het verschijnsel 'optie' dat we al eerder tegenkwamen. Op zijn minst zal moeten worden gezegd dat dat economische aspect van meet af aan meegespeeld heeft — ik denk dat het voor de gang van het betoog voldoende is dit te stellen (al neig ik er persoonlijk toe toch wel te denken aan een term als 'in laatste instantie bepalend', een omschrijving die ruimte laat voor het soortelijk gewicht van meer ideologische processen terwijl tegelijkertijd een sleutel aangeboden wordt om te verklaren hoe het komt dat verschillende culturele contexten toch onderscheidene ideologische vormgevingen laten zien). De reis van Columbus op zoek naar een betere verbinding met de rijke gebieden in de andere wereld heeft evident ook te maken met no-platonische verlangens naar een betere en zuiverder wereld; maar wie zal willen ontkennen dat Spanje en Portugal ook bijzonder veel behoefte hadden aan iets dat Marx met het begrip 'primitieve accumulatie' heeft aangeduid, met andere woorden: een wens ten koste van alles zo snel mogelijk in bezit van zoveel mogelijk geld en goederen te komen? Hetzelfde kan, denk ik, ook gezegd worden ten aanzien van wat Noordeuropese landen daarna doen met Noord-Amerika en andere werelddelen: zowel de wens er beter van te worden als de overtuiging bezig te zijn met de uitbreiding van het rijk van God kunnen worden aangetroffen. In ieder geval kan niet worden ontkend dat de nieuw ontdekte werelddelen al het materiaal opleveren dat binnen korte tijd van Europa een centrum maakt: de prijs er voor is geweest dat niet-Europese culturen genadeloos zijn verwoest.

Natuurlijk of historisch?

Het lijkt me dat de geschetste gang van zaken op zijn minst aan het licht brengt dat de karakteristieke verschijnselen van het Latijnsamerikaanse continent — de armoede, de honger, het analfabetisme, de werkloosheid, het gebrek aan een eigen binnenmarkt, de exportindustrie enz. — een historische oorzaak hebben: ze hebben er namelijk alles mee te maken dat Latijns-Amerika inderdaad op een laat moment ingehaald wordt in die geschiedenis van de mensheid zoals die door het Westeuropese expansionisme gekenschetst is. Aan het continent wordt een rol opgedrongen! De misère van het continent vindt niet zijn oorzaak in natuurlijke omstandigheden als gebrek aan ijver of werklust, een zgn. primitieve instelling of een onvermogen zo te rekenen of zaken te doen als de Westeuropese mensen dat kunnen doen. De ellende vindt ook niet zijn verklaring in toestanden die te maken hebben met raciale inferieuriteit of anthropologische decadentie. Heel vaak werd in de ontwikkelingstheorieën dit soort gronden naar voren gehaald als uiteindelijke verklaring van de achterstand. Vooral treedt dat aan het licht wanneer allerlei auteurs de situatie van Latijns-Amerika gaan vergelijken met die van Noord-Amerika en dan komen vele niet erg precieze zaken naar voren als mentaliteit en religie. Het lijkt me dat het grote gevaar van deze redeneringen is dat ze het paard achter de wagen spannen, m.a.w. de gevolgen van een bepaald historisch proces tot natuurlijke evenementen maken.

Een nauwkeurig ter harte nemen van de aard van het historisch proces doet daarentegen zien dat de mensonwaardige situatie, waarin het continent verkeert, het gevolg is van de wijze waarop het centrum periferieën kweekt. Men moet derhalve bijzonder voorzichtig zijn met die theorievorming die voor natuurlijk uitgeeft wat alleen historisch verklaard kan worden, d.w.z. gevolg is van een bepaalde manier waarop mensen geschiedenis maken en anderen dwingen een bepaalde plaats in de door hen gemaakte geschiedenis in te nemen.
Men mag dan ook niet aarzelen dit soort denken, dan het historische verdoezelt in zgn. natuurnoodzakelijke wetmatigheden, te kwalificeren als een ideologische rechtvaardiging van dat historische optreden. Elke heersende klasse zal er op uit zijn dit soort argumentaties te gebruiken om de eigen situatie van een sluitende verdediging te voorzien. Men komt deze denktrant tegen in allerlei verdedigingen van de zgn. suprematie van het blanke ras of in het aantonen dat de burger veel ijveriger en nauwkeuriger is dan bv. de arbeider. Men vergeet dan dat wat arbeider genoemd wordt op zijn beurt ook weer gevolg is van een proces van eeuwenlange marginalisering en derhalve niet als een onomstotelijk feit uit het rijk van de culturele anthropologie mag worden gepresenteerd. Het feit dat die ander armer is wordt dan niet meer verklaard als het gevolg van een internationale arbeidsverdeling die die ander gedwongen heeft een bepaalde rol te aanvaarden — onder dwang! — en een normenbesef van heersende klassen te internaliseren, maar gebruikt als een element dat

a posteriori de juistheid van het concrete historische proces moet aantonen. Het moet duidelijk zijn dat op deze wijze een verschrikkelijk paternalisme gaat ontstaan. De situatie van bevoorrechting die het gevolg is van historisch handelen wordt aangewend om met die achtergehouden ander dan tòch lief om te gaan, bv. door een bepaald ontwikkelingsdenken te motiveren of een zekere verzoeningstaal te hanteren of geweldloosheid te prediken. Maar het is een geweldloosheid die alleen daarom kan worden geproclameerd omdat diegene die het bepleit het zich kan permitteren dat te doen krachtens het geweld dat lange tijd gebruikt is om die katheder van de geweldloosheid te bouwen. Opnieuw: wat in feite historisch is — bepaalde rassen of klassen hoeven geen geweld meer te gebruiken, omdat ze hun schaapjes op het droge hebben — wordt als de meest natuurlijke zaak van de wereld voorgesteld, als iets dat *natuurlijk* altijd en overal vanzelf spreekt! Het is zeker de moeite waard met behulp van deze onderscheiding tussen historisch en natuurlijk na te gaan hoe bevoorrechte mensen spreken over toestanden in de tweederde wereld! We sluiten dit paragraafje af door op te merken dat kennelijk de situatie van ongelijkheid historisch moet worden geduid en niet als een 'natuurlijke' of 'vanzelfsprekende' aangelegenheid mag worden afgedaan.

Afhankelijkheid

De theorie die afhankelijkheid ziet als gevolg van het optreden van het centrum — en dus niet als een noodzakelijk moment in een proces van maatschappelijke evolutie — is in de eerste plaats uitgedacht in Latijns-Amerika zelf. Natuurlijk is er voor de vorming van die theorie gebruik gemaakt van allerlei elementen, die sociologie en politicologie van het centrum hadden aangereikt; in het bijzonder kan men gedachten aantreffen die ontleend zijn aan de imperialisme-opvattingen van Lenin. Maar er is toch ook een groot verschil. Dat zit allereerst in het feit dat de Latijnsamerikaanse sociologen die afhankelijkheid bedenken en op een theoretische noemer brengen vanuit het gezichtspunt van het onder-die-afhankelijkheid-te-moeten-leven.
Wanneer men eenmaal door krijgt dat de situatie die men leeft een gedwongen situatie is oftewel: een toestand die er belang bij heeft de eigen creativiteit en de eigen waarden categorisch te verdoezelen, zal er uiteraard een geweldige intuïtie ontstaan om allerlei vormen van overheersing te ontdekken ook daar waar schijnbaar op voet van gelijkheid wordt geconverseerd. Het lijkt me dan ook nog altijd de grote bijdrage te zijn van die Latijnsamerikaanse school dat men met behulp van de wichelroede van die distinctie tussen afhankelijkheid en overheersing de eigen toestand én die van het centrum probeert te analyseren.

Intussen is het nadenken over afhankelijkheid niet meer beperkt gebleven tot enkele Latijnsamerikaanse stemmen. Met name onder de leiding van Dieter Senghaas probeert een jonge sociologische school in Duitsland zich af te vragen wat dit allemaal betekent voor de ontwikkeling van de processen in het centrum zélf. Men kan zeggen dat in deze school de bereidheid bestaat zich door die ander te laten leren; men mag dat iets nieuws noemen, juist ook ten overstaan van een algemene tendens die wél er van uit ging dat aan die anderen van de tweederde wereld wat goed te maken was, maar heel moeilijk kon opbrengen dat door die anderen van die tweederde wereld een noodzakelijke opening in het zelfverstaan van het centrum moest worden gebroken. Het blijkt dan ook bijzonder boeiend te zijn de situatie van het centrum als centrum te doordenken; vele tegenstellingen binnen het centrum zélf blijken met behulp van genoemde distinctie bevredigender verklaard te kunnen worden dan door middel van andere theorieën. Dat heeft dan ook als gevolg dat men in het centrum zèlf er steeds beter van doordrongen kan worden dat de periferie niet alleen maar iets is dat buiten de grenzen van het Europese continent wordt aangetroffen, maar ook volop aanwezig is in het centrum zelf. Niet voor niets hebben bv. allerlei feministische bewegingen duidelijke analogieën bespeurd tussen wat zij voorstaan en wat de hermeneutiek van bevrijdingsbewegingen in de tweederde wereld is. Ook de plaats van de vrouw in de Westeuropese samenleving is niet iets 'natuurlijks', maar iets dat een bepaald historisch proces in het leven heeft geroepen. De ongelijkheid die een bepaald systeem produceert is er één die van alle 'markten' thuis is; het is juist via die markt als economisch begrip dat relaties tussen mensen worden bepaald in plaats van dat het de relaties zijn die het wezen van de markt aangeven. In die zin van het woord moet het begrip 'afhankelijkheid' dan ook gezien worden als een aanduiding van wat die ongelijkheid maatschappelijk voortbrengt; het kan niet anders of dat

moet leiden tot een kritische bezinning op de wijze waarop mensen die maatschappij inrichten en hoe culturele factoren bepaald gaan worden door het soortelijk gewicht van economische processen.

Omgekeerd betekent dat ook dat 'centrum' niet alleen aangetroffen wordt buiten de grenzen van de continenten van de tweederde wereld. De arme continenten hebben ook hun eigen centrum, we zagen al hoezeer de traditionele grootgrondbezitters en de nationale industriële bourgeoisieën hun belangen verdedigen tegenover hun eigen periferieën. We moeten daaraan nog het volgende toevoegen. Allereerst: de centra in de periferie kunnen hun situatie alleen maar handhaven doordat ze een weldoortimmerd bondgenootschap gesloten hebben met de overzeese centra. Zij zijn het die de belangen van de Europese en Noordamerikaanse metropool vertegenwoordigen; men kan zich geen goed beeld vormen van de economische en politieke krachtenverdeling in de afhankelijke continenten, wanneer men geen aandacht besteedt aan hen die in de arme landen zèlf de dienst uitmaken. Hoe begrijpelijk het ook is dat meermalen in afhankelijke gebieden gewerkt wordt met de leus 'Yankees, go home', men mag dit toch niet opvatten als een panacee: de problemen van ongelijkheid en achterstand zijn ook volop binnenlandse problemen. Het lijkt me dan ook dat de populismen, die zich in Latijns-Amerika hebben voorgedaan, zich geen rekenschap hebben weten te geven van het feit dat het onmogelijk is onder de vleugel van de beweging zowel de proletariërs als deze traditionele machthebbers te verenigen: daar zijn hun belangen onderling te tegenstrijdig voor.

Ook moet worden opgemerkt dat genoemde groepen volop buitenlandse belangen vertegenwoordigen. Zij zijn het ook die de mond vol hebben van nationalistische leuzen en er op aandringen dat op allerlei momenten de grootheid van het land alsmede deszelfs rijke christelijke traditie — belangrijke elementen in de ideologie van de nationale veiligheid! — in de gewetens van de inwoners worden ingebrand. Dat maakt dus dat men een weinig op zijn hoede moet zijn ten aanzien van al dit patriottisme: het kan niet veel meer betekenen dan een bedrieglijke vermaskering van in wezen buiten het grondgebied van de eigen natie gelegen belangen.

De proef op de som

Het voorgaande wilde niet meer zijn dan een korte — te korte — poging tot interpretatie van de Latijnsamerikaanse werkelijkheid. Basis hiervoor was het consequent doordenken van de tegenstellingen die zich manifesteren op het niveau van christen-zijn, aan politiek doen en globale inschatting van de plaats van het continent in het historische proces, bepaald als dat is de laatste eeuwen door een suprematie van het noorden. Eerst nu kan een poging gewaagd worden wat concreter in te gaan op de vraag wat nu eigenlijk precies christelijke verantwoordelijkheid voor het politieke gebeuren daarginds moet voorstellen. Het lijkt me dat de weigering door dit soort structurele analyses heen te gaan alleen maar resulteren kan in een politieke houding die met behulp van categorieën van een personalistische ethiek — eerlijkheid en onkreukbaarheid b.v. — uiteindelijk onmachtig zal staan ten overstaan van de grootheid van de uitdaging.

In een tweede artikel willen we hier nader op ingaan. We zullen dat doen door aandacht te besteden aan de wijze waarop de christelijk-democratische partij van Chili geprobeerd heeft haar houding in de vele problemen en spanningen van de laatste tien jaren te bepalen. We willen dat doen bij wijze van model. Het materiaal van dit artikel vormt dus de voedingsbodem voor de vragen die vervolgens aan de concrete beslissingen van die partij gesteld zullen worden. Tenslotte zal één en ander bekeken moeten worden in zijn betekenis voor de politieke verantwoordelijkheid in Europa: bezig zijn met de problemen van de tweederde wereld is niet een zich in de ahistoriciteit van een folkloristisch gebeuren storten, maar volop huiswerk in de zin van zich opnieuw de vraag stellen hoe men authentiek de begrippen christelijk en politiek in de Europese context kan verbinden.

Uiteraard is veel literatuur geschreven in het Spaans en Portugees; het lijkt weinig zin te hebben daar een uitvoerig overzicht van te geven. Ik verwijs naar enkele vertalingen van vooral Latijnsamerikaanse auteurs: in de te noemen werken kan men dan uitvoeriger literatuurverwijzingen aantreffen.

Darcy Ribeiro, *The Americas and Civilization.* New York 1970.
A. Gunder Frank, *Capitalism and Underdevelop-*

ment in Latin America (Pelican-Book).
Dieter Senghaas (ed.), *Imperialismus und strukturelle Gewalt.* Analysen über abhängige Reproduktion. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1976 (hierin vooral de bijdragen van Galtung, Dos Santos, Sunkel en Furtado).
Dieter Senghaas (ed.), *Peripherer Kapitalismus.* Analysen über Abhängigkeit und Unterentwicklung. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1974 (hierin inzonderheid de artikelen van Amin, Arrighi, Cardoso, Furtado en Quijano).
Dieter Senghaas, *Weltwirtschaftsordnung und Entwicklungspolitik.* Plädoyer für Dissoziation. Suhrkamp, Frankfurt a.M. 1977.

Ten aanzien van de ontwikkelingen op kerkelijk en theologisch gebied (bevrijdingstheologie!) verwijzen we graag naar de bekende werken van Gutiérrez *(Theologie van de bevrijding,* Ten Have, Amsterdam 1973), Miguez Bonino *(Theologie van verdrukten,* Kok, Kampen, z.j.) en het grote verzamelwerk, uitgegeven door Sergio Torres en John Eagleson, *Theology in the Americas,* Maryknoll. New York 1976.

onderwijs

Wetenschap in verantwoordelijkheid

door drs. M. Beinema

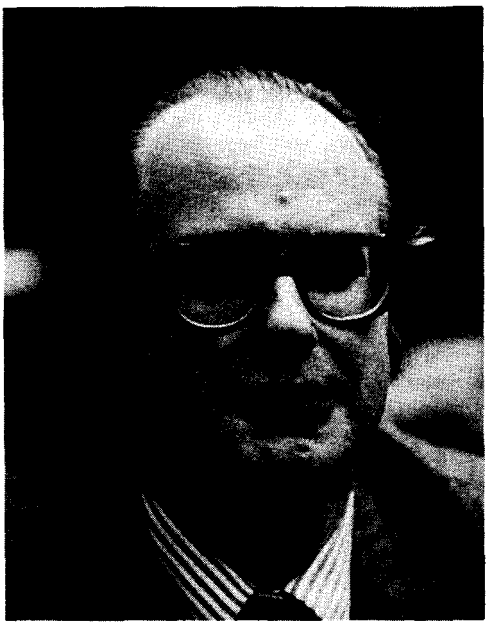

drs. M. Beinema (45) studeerde Nederlandse letteren aan de RU te Utrecht; was leraar en wethouder van Middelburg; is sedert 29 april 1975 lid van de Tweede Kamer voor het CDA.

Tweepolige wetenschap

Dagbladberichten van 2 augustus 1978: een Nederlandse hoogleraar in de geneeskunde stelt vast dat er weinig of geen onderzoek gedaan wordt naar de oorzaken van kanker, reuma en aderverkalking;[1] andere deskundigen zien Nederland half blind de informatiemaatschappij binnenstommelen, niet rekenend met de daarmee gepaard gaande vermindering van werkgelegenheid, en vragen derhalve om een brede maatschappelijke discussie over geavanceerde computertechniek;[2] de veler vakantieplezier bedervende stiptheidsacties van de Franse luchtverkeersleiders zouden mede zijn bedoeld als protest tegen de moderne en te ingewikkelde apparatuur, waarbij de computer een belangrijke plaats inneemt.

Niet elke dag zullen drie berichten er op wijzen hoezeer de moderne wetenschap en de toepassing daarvan van invloed zijn op ons leven en sterven, ons werken en werkloos zijn. Maar iedere krantelezer kan zich zonder veel inspanning uit de laatste weken en maanden voorbeelden herinneren die deze informatie aanvullen: de Engelse baby die eerst in een reageerbuis opgekweekt werd, alvorens in het moederlichaam zich verder naar de geboorte toe te ontwikkelen; het DNA-onderzoek, dat door beïnvloeding van erfelijkheidsfactoren tot confectiemensen, gesneden op de maat van — door wie? — gewenste eigenschappen zou kunnen leiden; het levenstestament dat de drager bij zijn levenseinde zou moeten vrijwaren van een al te uitputtende toepassing van de mogelijkheden van de medische wetenschap enz.

Jaar in, jaar uit kunnen we zo bijna van dag tot dag de tekenen zien van de zich steeds sneller voltrekkende tweede industriële revolutie.[3] Tekenen, die voor velen niet duiden op een gewen-

1. n.a.v. een interview met prof. dr. H. Galjaard in Monitor (= tijdschrift Academisch Ziekenhuis Rotterdam), aug. 1978.
2. n.a.v. de bijdragen van dr. J. J. G. M. van Boeckel en mr. F. Kuitenbrouwer aan het themanummer 'Computer en samenleving' van TNO-Project, juli/augustus 1978.
3. ik geef aan deze term de voorkeur, omdat 'wetenschappelijke revolutie' als vertaling van 'scientific revolution' eigenlijk meer zegt dan oorspronkelijk bedoeld wordt; overigens blijkt in het vervolg van dit opstel op diverse plaatsen uit de context dat ik er ook niet aan ontkom het woord 'wetenschappelijk' te gebruiken met de Angelsaksische beperking tot vnl. 'natuur-wetenschappelijk'.

ste en bewust gekozen vooruitgang, maar op een onontkoombaar en onbeïnvloedbaar proces waarin de menselijke mogelijkheden in stede van verruimd juist verengd worden.
De dichter Remco Campert, die wilde geloven in het wonder van 'een rivier die stroomt van zee naar de bergen' las zulke kranteberichten zo:
'maar de kranten willen het anders
maar de kranten willen het anders
willen droog en zwart van koppen staan
werpen dammen op en dwingen
rechtsomkeert'.[4]
De medische wetenschap beschermt het beginnende en verlengt het bestaande leven, maar kan een menselijke wijze van sterven onmogelijk maken. De mogelijkheid kernenergie toe te passen als wapen wordt gezien als voorbehoedmiddel tegen oorlog maar bedreigt tegelijkertijd het voortbestaan van mens en wereld. Voor vele vondsten van wetenschap en techniek geldt wat Da Costa eens schreef over de boekdrukkunst: 'het was een reuzenstap ten hemel — en ter hel'.[5]
Deze tweepoligheid[6] van de moderne toegepaste wetenschap vertoont wezenlijke verwantschap met die welke voor de cultuur in engere zin kenmerkend is geworden.[7]
Hoe verwarrend deze ontwikkelingen met hun uitersten van positieve en negatieve mogelijkheden ook zijn, het past een christen nu evenmin als in vroegere tijden zich over te geven aan wat de oude kerk al onder hoofdzonden noemde en afwees: de droefheid en traagheid waarin gewanhoopt wordt aan levensmogelijkheden.[8]
Want God plaatst de mens actief en dynamisch midden in het leven in de wereld om daar zijn taak te volbrengen, ook nu.[9]

Op zoek naar de positieve pool

De beperktheid van kader en auteur van dit artikel laat niet toe bij dit cultuur-historisch fenomeen van toenemende polarisatie een diepgaande diagnose te stellen, laat staan een gedetailleerde therapie aan te geven. Ik bepaal mij tot het bestuurlijke aspect van de ontwikkeling der wetenschap en kom dan tot de volgende dubbelstelling, die even makkelijk te formuleren is als moeilijk uit te werken en, vooral, te concretiseren:
1 Negatieve ontwikkelingsmogelijkheden moeten zo mogelijk worden voorkomen en, voor zover ze ontstaan, worden beperkt en tegengegaan.
2 Positieve ontwikkelingsmogelijkheden moeten worden bevorderd.
Deze stellingen kunnen door hun vanzelfsprekendheid de indruk van overbodigheid wekken. Toch lijken ze mij een onmisbaar uitgangspunt voor wie ernst wil maken met de mogelijkheden van de moderne wetenschap en techniek, zonder te vervallen in één van de uitersten van oerromantische afwijzing of rationalistisch vooruitgangsbijgeloof.[10]
Allereerst rijst dan de vraag wat 'negatief' is en wat 'positief'. Gelovend dat de mens gehouden is God lief te hebben en zijn naaste als zichzelf, kom ik vanuit het tweede van deze grote geboden tot de opvatting dat die ontwikkelingen als positief beoordeeld moeten worden, die het leven van mensen als enkelingen of als gemeenschap ten goede komen en dat derhalve dat negatief genoemd moet worden wat de kwaliteit van dat leven aantast of zelfs vernietigt.
Dat is deels slechts een verplaatsing van de vraagstelling, maar toch ook meer. Meer, doordat we, zo formulerend, los komen van een heilig natuur die voor elke ingreep behoed moet worden en van een heilige wetenschap, die blindelings verering verdient. Een verplaatsing van het probleem, doordat, ook bij deze toespitsing op de onheilige mens, de vraag steeds weer zal zijn wat dan in en voor dat menselijke leven goed of kwaad is.
Ik kom hierbij terug op enkele voorbeelden die in het voorgaande al ter sprake zijn gebracht.
Behalve de weinigen die door de eenzijdigheid van hun principes of juist van hun medisch-technische vakbekwaamheid op onbarmhartige wijze daarvoor te kortzichtig zijn, zal iedereen inzien dat nieuwe mogelijkheden van de geneeskunde niet gebruikt moeten worden om een mens de grens te laten overschrijden tussen wat nog wel

4. Remco Campert, 'Credo' in de bundel 'Vogels vliegen toch', Amsterdam 1951.
5. Mr. Isaäc da Costa, 'Vijf en twintig jaren. Een lied in 1840', de regels 226/227.
6. vgl. C. F. von Weizsäcker, Die Tragweite der Wissenschaft I, Stuttgart 1966, S.3;11.
7. zie H. Sedlmayer, Verlust der Mitte, Berlin 1955, S.115; vgl. de opvattingen van F. W. van Heerikhuizen over de ontwikkeling naar uitersten in de Westerse cultuur, Gestalte der Tijden I, Leiden 1951, p.161.
8. aangeduid als 'acedia' en 'tristitia'.
9. zie dr. G. C. Berkouwer, De mens het beeld Gods, Kampen 1957, p.391.
10. ik gebruik de term 'bijgeloof' vanwege de vaak oppervlakkige en kinderlijke aspecten van dit verschijnsel; zie over 'vooruitgangsgeloof' als de diepere achtergrond ervan dr. B. Goudzwaard, Kapitalisme en vooruitgang, Assen/Amsterdam 1976, passim.

en wat niet meer leven mag heten. Maar waar ligt die grens precies?
En als bij het bereiken daarvan passieve euthanasie verantwoord of zelfs geboden is, mag dan ook actieve euthanasie geoorloofd geacht worden? En zo ja, onder welke omstandigheden en verdere voorwaarden mag die levensbeëindiging dan plaats vinden? Enz., enz.
Niemand die wél bij zinnen is, zal voorstander zijn van een ongebreidelde uitbreiding van de kernbewapening. Maar hoe te denken over handhaving van een kernwapenarsenaal en technische 'verbetering' daarvan? Verkleint dat de kansen op een fatale derde wereldoorlog of juist niet? En indien wel, is dan desondanks het alleen maar denken aan hantering van dat wapentuig al mensonterend en godslasterlijk?
Bij dergelijke vragen leiden niet alleen zakelijk-technische verschillen van mening en inzicht tot uiteenlopende antwoorden. Vooral ook de verscheidenheid van levensbeschouwelijke uitgangspunten als het al dan niet weet willen hebben van het eerste grote gebod en het al dan niet belijden dat de mens van nature geneigd is tot het kwade zullen de beantwoording doen verschillen. En zelfs vanuit eenzelfde geloofsopvatting en mensbeschouwing plegen de ethische antwoorden niet altijd eenstemmig te zijn.[11]

Niet buiten de democratische perken

Tegenover de toepassing van bepaalde technisch-wetenschappelijke mogelijkheden kunnen we zo afwijzend staan dat we de vinding die er aan voorafgaat, inclusief eventuele positieve effecten, betreuren of, indien een door anderen gewenste vondst nog niet is gedaan, bij voorbaat afwijzen.
Zo kan men — achteraf, met alle gemak vandien — van mening verschillen over de vraag of het juist is geweest dat tijdens de tweede wereldoorlog in Amerika en Engeland onderzoekers zich ingespannen hebben de tegenstanders vóór te zijn bij het bruikbaar maken van kernenergie. Deze wat theoretische probleemstelling brengt ons in ieder geval bij de praktische constatering dat in dit en dergelijke gevallen er, in onze fase van wetenschappelijke en maatschappelijke evolutie, voorafgaand aan de verdere ontwikkeling en eventueel toepassing van de uitvinding, een punt gepasseerd moet worden waarop medewerking, instemming en toestemming van anderen onontbeerlijk zijn.

Dat in Duitsland andere prioriteiten gesteld werden dan de ontwikkeling van een atoomwapen, was de *politieke* beslissing van één man, Hitler. Dat Engeland en Amerika zich wel op die ontwikkeling wierpen, was de *politieke* beslissing van enkele lieden.
Die dictator aan de ene en die oorlogsleiders met vergaande bevoegdheden aan de andere kant hadden, gescheiden door een wereld van verschil, tenminste één ding gemeen, namelijk dat ze hun beslissing namen zonder uit eigen kennis en wetenschap de consequenties daarvan te kunnen overzien.[12] Zij moesten in hoge mate afgaan op de informatie en het inzicht van anderen, die op dit specifieke terrein wel deskundig waren. De een liet zich daaraan weinig, de anderen veel gelegen liggen.
Binnen de vooronderstellingen van een parlementaire democratie geldt als axioma dat beslissingen die voor het wel en wee van velen of zelfs van de gehele gemeenschap van ingrijpende betekenis kunnen zijn, voorbereid worden met de inspraak van velen[13] en genomen of op zijn minst gecontroleerd moeten worden door het parlement.
Betreft dit wetenschap en/of techniek, dan zal ook daarbij hoogstens toevalligerwijs een enkel parlementslid vanuit zijn eigen deskundigheid kunnen overzien wat te overzien valt.
Dat laatste is dan één van de vele nadelen die onlosmakelijk aan een democratie verbonden zijn; dat betekent dat opheffing van dat nadeel opheffing van de democratie betekent, omdat dan de beslissingsmacht in de ongecontroleerde handen van de bestaande Kistemakers en de komende Sickbokken komt.[14]

Het zal de aandachtige lezer niet ontgaan zijn dat ik al schijvend en hij al lezend nu aangeland

11. vgl. dr. A. G. M. van Melsen, Ethiek en wetenschap, in: Cahiers van de Stichting Bio-Wetenschappen en Maatschappij, 3e jrg. nr. 2, okt. 1976, p.11: 'Het ethisch besef kan (. . .) de fatale kringloop doorbreken waarin onze cultuur gevangen zit (. . .). Dat ook bij een sterker ethisch besef conflictsituaties zullen optreden, waarbij ethisch verschillende posities worden ingenomen, is minder erg dan wanneer conflictsituaties niet op hun ethisch gehalte onderzocht worden'.
12. vgl. C. P. Snow, Science and Government, Cambridge 1961, p.1;2.
13. 'democratie: (. . .) de politieke orde in een samenleving, met name omvattend: optimale controle over en deelneming in alle belangrijke beslissingen aangaande het algemeen belang (. . .)', dr. J. A. A. van Doorn, Het sociale leven in al zijn facetten III, Assen 1959, p.1560.
14. vgl. de tekst van het even eerlijke als onthullende televisie-interview met de kernfysicus prof. dr. J. Kistemaker, dat de VPRO op 9 april jl. uitzond.

zijn bij het onderwerp, waarover de redactie van dit tijdschrift mij gevraagd heeft te schrijven: wetenschapsbeleid.

Wetenschap met beleid

Wetenschapsbeleid is 'hoofdzakelijk beleid, dat zich richt op meer algemene gezichtspunten en de zeer grote lijnen, dus bijv. op de omvang en de organisatie van het door de overheid gefinancierde onderzoek, op de meest juiste verdeling over de verschillende vakgebieden, inclusief grote projecten, die een aanzienlijk beslag leggen op mensen en middelen, op een visie op zowel de wetenschappelijke ontwikkelingen, als de functie van de wetenschap in de maatschappelijke ontwikkeling, enz.'.[15]
Uit ontsnappingsclausules als 'hoofdzakelijk' en 'enz.' blijkt hoe moeilijk het zelfs voor een ingewijde is om in betrekkelijk kort bestek een sluitende definitie te geven. Het te omschrijven onderwerp is daarvoor te veel omvattend en te zeer in ontwikkeling.
Zonder het van het wetenschapsbeleid te kunnen scheiden, valt daarvan, of beter nog daarbinnen, te onderscheiden het onderzoeksbeleid, 'dat zich meer gedetailleerd richt op de afweging van concrete onderzoeken en onderzoeksprojecten' — binnen een bepaald vakgebied, voeg ik er aan toe — 'en het verschaffen van middelen daarvoor. Het onderzoeksbeleid is dus duidelijk ondergeschikt aan het wetenschapsbeleid, in zoverre het zich houdt aan de algemene richtlijnen door het wetenschapsbeleid gesteld'.[16]
Een beleid dat aan bovenstaande definities beantwoordt, wordt in ons land op het niveau van regering en parlement gevoerd, althans mogelijk gemaakt, sinds 1970, toen voor het eerst een bewindsman belast werd met de taak dat beleid te coördineren.
Weliswaar zijn in de nevelen van de laatste kabinetsformatie noodzakelijkheid en mogelijkheden van een dergelijk beleid niet voor alle optredenden steeds voldoende zichtbaar gebleven[17], maar naarmate in de komende jaren bewindsman en parlement erin zullen slagen de belangrijkheid van de desbetreffende post daadwerkelijk te verduidelijken, zullen in de toekomst de hoofdrolspelers bij het formatiespel hun claus[18] over het wetenschapsbeleid beter in gedachten houden en sterker accentueren.
Het is echter niet zozeer de tot nog toe wat onzekere en onduidelijke positie waarin het wetenschapsbeleid bij de kabinetsformatie — en dus per definitie, uiteindelijk, tijdelijk — verkeerde, als wel het blijvend belang van dat beleid voor land en volk, dat regering en parlement verplicht lijnen verder te trekken, dan wel beginnen te schetsen.
Ik maak daar enkele opmerkingen over en richt me daarbij met name op de rol die de Tweede Kamer daarbij kan spelen.
Voor zover wetenschappelijk onderzoek door de overheid gefinancierd wordt, is het parlement daarbij vanouds enigermate betrokken. De gelden daarvoor worden immers via de begrotingen van Onderwijs en Wetenschappen, van Landbouw en Visserij, van Economische Zaken enz. Toebedeeld en bovendien wordt vanaf 1966 jaarlijks een Wetenschapsbudget, inhoudende een totaaloverzicht van de wetenschapsposten op de diverse begrotingshoofdstukken, door de (desbetreffende) Tweede Kamer(commissie) bezien en besproken. Verder wordt sinds 1974 met een zekere regelmaat een Nota Wetenschapsbeleid uitgebracht, waarin de grote lijnen van dat beleid enigszins in het zicht komen.
Beleidsnota en budget vormen een aanmerkelijke verbetering ten opzichte van het verleden, maar bieden nog niet die kans tot beïnvloeding die vereist is in een tijd waarin de wetenschappelijke ontwikkelingen meer dan ooit een zo beslissende rol spelen voor de kwaliteit van het bestaan — of zelfs het al dan niet voortbestaan — van mens en wereld.[19]

Inzicht na informatie en discussie

Enerzijds wordt, zoals al gesteld, het parlement in onze democratie geacht de wenzenlijke beslissingen, die de belangen raken (van een groot deel) van het volk weloverwogen te nemen, anderzijds kunnen zich buiten het parlement om

15. definitie in: A. de Kool, Wetenschapsbeleid. Kiezen en delen, Assen/Amsterdam 1975, p.3.
16. idem, p.4
17. in diverse bedrijven en tonelen van het laatste formatiespel is voor Wetenschapsbeleid geen ministersplaats beschikbaar gesteld; dit geldt zelfs Terlouw (consequentie van diens 7-7-1-voorstel van 5 okt. 1977).
18. voor de ludiek minder geïnformeerde lezer volgt hier een betekenisomschrijving uit 'Van Dale': 'laatste woord van zijn voorganger waarop een acteur wacht om in te vallen'.
19. vgl. dr. ir. E. Schuurman, Techniek: middel of moloch?, Kampen, p.64-65: 'Van twee kanten gezien wordt de mens (. . .) door de moderne techniek bedreigd. Enerzijds door de structuur van de gigantische, massale techniek en door haar vooruitgeschoven fronten, anderzijds doordat die techniek de samenhang in de natuur en de intrinsieke verbondenheid van mens en natuur verstoort'.

wetenschappelijke ontwikkelingen in gang zetten of achterwege blijven, die voor de aard van het bestaan in negatieve of positieve zin belangrijk zullen zijn of zouden zijn geweest.
Immers van wat zich voltrekt bij het direct of indirect door de overheid gefinancierde onderzoek kan de volksvertegenwoordiging in de huidige praktijk niet meer dan hoogstens een globaal beeld hebben. Nog minder zicht is er, uiteraard, op het onderzoek dat de industrie verricht. Uiteraard? De vraag is, of dat inderdaad uit de aard der zaak is.
Mijns inziens verkeren we in een situatie, waarin oude axioma's als die van de 'vrijheden' van wetenschap, van de universiteiten, van het particulier initiatief tenminste een herijking toe zijn.[20]
Een voor de hand liggende methode om grotere doorzichtigheid voor en meer inzicht van het parlement te bereiken is, om zowel het Wetenschapsbudget als de daarmee corresponderende posten op de begrotingen van de vakdepartementen, inclusief dus die van het universitair onderzoek, waar dat zin heeft, nog verder uit te splitsen en vooral van meer adequate toelichting te voorzien.
Uiteraard is daarbij van het grootste belang dat dit inzicht in de ontwikkeling in een zo vroeg mogelijk stadium wordt verkregen.[21]
Ook de verslaglegging achteraf van de al dan niet bereikte resultaten kan en moet aanzienlijk verbeterd worden.
Wel heeft een dergelijke detaillering zijn natuurlijke grenzen: voorkomen moet worden dat de parlementsleden door de bomen en blaadjes het bos niet meer zien, maar die grens is vooralsnog niet bereikt; integendeel, we verkeren nog maar nauwelijks in het stadium dat verduidelijkende beschrijvingen van de diverse soorten en exemplaren van bomen het inzicht in de opbouw en ontwikkeling van het bos gaan vergroten.
Zou die meer gerichte informatie er niet toe leiden dat de volksvertegenwoordiging niet alleen meer zicht krijgt op de knopen in het wetenschaps- (en onderzoeks-)beleid, maar ook slagvaardiger die knopen kan doorhakken, dan zal overwogen moeten worden een aantal belangrijke, zo niet alle, onderzoeksposten die nu deel uitmaken van de begrotingen van de vakdepartementen over te hevelen naar een begroting-Wetenschapsbeleid, zodat het parlement in één en dezelfde fase over de grote lijnen en belangrijkste ontwikkelingen van het wetenschappelijk onderzoek kan spreken en beslissen.[22]
'Grote lijnen en belangrijkste ontwikkelingen' passen in de hierboven gehanteerde definitie van wetenschapsbeleid. Dat dan toch gevraagd wordt ook naar gedetailleerde informatie vloeit voort uit de onscheidbaarheid van wetenschapsbeleid en onderzoeksbeleid.
Het past evenwel beslist niet in de hier ontwikkelde gedachtengang, dat het parlement zou discussiëren en afzonderlijke beslissingen nemen over alle mogelijke onderzoeken. Dat is praktisch onmogelijk en zou principieel strijdig zijn met de CDA-opvatting over decentralisatie van bestuur, die inhoudt dat beslissingen worden genomen op een niveau dat zo dicht mogelijk bij het werkterrein ligt.
Het beschikbaar zijn van gedetailleerde gegevens die zo aangeboden worden dat overzicht en inzicht eruit kunnen volgen, is evenwel om twee redenen noodzakelijk:

a) om het parlement niet afhankelijk te doen zijn van een selectie der gegevens door andere instanties;
b) om niet alleen de betrokken onderzoekers, maar ook andere deskundigen en verdere belanghebbenden in de gelegenheid te stellen de in gang gezette of te zetten onderzoeken te bespreken.

Oriënterende en afwegende discussies in breder verband vinden al wel plaats, bijv. over die onderzoeksterreinen waarvoor een 'Verkenningscommissie'[23] bestaat; dat gebeurt evenwel met een beperkte mate van openbaarheid. De komende sectorraden[24] moeten aan dergelijke gesprekken een ruimer kader verschaffen, zowel

20. vgl. C. P. Snow, o.c., p.2: 'None of those phrases is meaningful when we are concerned with the kind of choice I am describing'; zie ook dr. H. Galjaard, o.c., p.185-186: '(. . .) de op het terrein van de volksgezondheid te zwak bezette overheid laat de prioriteitsstelling liever over aan de deskundigen zelf. En dan komt er niets van terecht'.
21. zie voor wat de recente mogelijkheden van de bewindsman hiertoe de uitspraak van minister Peijnenburg bij de behandeling van het Wetenschapsbudget 1978: 'Ik ben (. . .) tot de conclusie gekomen dat de hiervoor benodigde invloed op de begrotingsopstelling thans niet bevredigend is', Handelingen Tweede Kamer 1977-1978, p.1460, tweede kolom;
22. tussen het geschreven en gepubliceerd worden van dit artikel verscheen een brief van de Minister-President, gedateerd 5 september 1978 (Kamerstuk 15 148, nr.1), die melding maakt van een dusdanige uitbreiding van taken en bevoegdheden van de minister voor Wetenschapsbeleid, dat daardoor het Wetenschapsbudget al iets beter als financieel instrument zal kunnen gaan functioneren.
23. Verkenningscommissies bestaan o.a. voor chemisch onderzoek, sociaal onderzoek en onderzoek ten dienste van het ruimtelijk beleid.
24. zie Nota Sectorraden Wetenschapsbeleid, Kamerstuk 14 623, nr. 2.

wat betreft onderzoeksgebied, aard van de deelnemers als openbaarheid.
Maar niet alleen in formele verzamelplaatsen buiten en boven het werkterrein, ook en vooral in de instituten, laboratoria, beroepsverenigingen enz. behoren dit soort discussies, minder incidenteel dan nu, plaats te vinden.
Het past in een democratisch bestel als daarbij een actieve en objectieve wetenschapsvoorlichting de kring van hen die meedenken vergroot en er zo toe bijdraagt de kloof tussen wetenden en onwetenden minder diep en minder breed te maken.[25]
Een te verwachten en toe te juichen effect van (b) zal zijn, dat het parlement uit de botsing der meningen vonkjes van de waarheid ziet oplichten en op die wijze de bij een werkelijke volksvertegegenwoordiging onvermijdelijke mate van ondeskundigheid kan verminderen.
Dat alles kan niet zonder een grotere mate van openbaarheid van gegevens en een verdergaande democratisering dan nu bereikt zijn. Hierbij moet echter een dogmatische en gelijkschakelende maximalisering vermeden worden. Een optimale democratisering en openbaarheid laten de eigen aard van overheidsinstellingen, universitaire instituten en ook van bedrijfslaboratoria tot hun recht komen.[26]

Verantwoordelijke overheid

Ook van bedrijfslaboratoria. Coördinatie door de bewindsman van wetenschapsbeleid en parlementaire controle daarop zijn loze activiteiten, als grote delen van belangrijke onderzoeksgebieden daarbuiten vallen.
En als het bedrijfsleven inderdaad vooral belang heeft bij 'grotere steun aan fundamentele technologie en fundamenteel natuurwetenschappelijk onderzoek en begunstiging van 'spin-off'-bedrijven op terreinen waar zich een radicaal nieuwe technologie aan het ontwikkelen is',[27] dan zijn dat tegelijkertijd die gebieden waarop de overheid, vanuit haar eigen verantwoordelijkheid, zich het meest actief moet betonen om, naar gelang de te verwachten effecten, te stimuleren of af te remmen.
Stimuleren of afremmen doet de overheid uiteraard het gemakkelijkst en met het duidelijkste recht bij die activiteiten, die door haar (mede) gefinancieerd worden. In de gevallen waarin met het risico van zware en overwegende negatieve effecten rekening gehouden moet worden, kan de regering dan — in het kader van een daartoe strekkende, nog te ontwerpen wet[28] — of het parlement een 'onderzoeks-effectenrapportage'[29] uit laten brengen alvorens (verdere) financiering in overweging te nemen.
Internationale solidariteit en samenwerking — het kan in dit verband slechts ter zijde opgemerkt worden — zijn daarbij wezenlijke voorwaarden.[30]
Maar ook het niet-gesubsidieerde, alleen vanuit het particulier initiatief bedreven onderzoek valt niet zonder meer buiten de zorg van de overheid. Niet alleen voor de omstandigheden waarin het bedrijfsonderzoek bedreven wordt, ook voor de te verwachten gevolgen is de overheid mede-verantwoordelijk.
Voor eerstgenoemd aspect bestaat de Veiligheidswet 1934, die inmiddels een metamorfose ondergaat tot 'Arbeidsomstandighedenwet' voor de tweede kant van deze zaak is een wet wenselijk en onontbeerlijk, waarbij de overheid als zij daartoe aanleiding ziet ook van het particulier initiatief een 'onderzoeks-effectenrapportage' kan eisen. Een ongunstige uitslag daarvan moet dan tot verbod of inperking van verder onderzoek of ontwikkeling leiden; een positieve rapportage zou tot directe of indirecte steun vanuit de maatschappij aanleiding kunnen geven.[31]
De overheid dient wel daar waar te grote risico's

25. de financiële steun die minister Peijnenburg aan de Dienst Wetenschapsvoorlichting van de Kon. Ned. Akademie van Wetenschappen heeft toegezegd, lijkt mij een positief maar slechts bescheiden begin van wat in dit opzicht ontwikkeling verdient
26. zo werd bijv. in het rapport 'Wetenschap en Maatschappij', in 1973 uitgebracht door 123 medewerkers van het Natuurkundig Laboratorium van Philips, herhaaldelijk gewezen op de noodzaak van grote openheid van het bedrijf naar buiten; vgl. 'Wetenschap en Samenleving', 5de jrg. nr. 7 (sept. 1973).
27. rapport 'Het huidige internationale economische klimaat en beleidsbeslissingen inzake innovatie', uitgave Ministerie van O. en W., juli 1978, p.78.
28. Ik sluit me hiermee aan bij de gedachte aan een wetgeving inzake wetenschapsbeoefening, die mijn fractiegenoot dr. A. Lansink op 13 juni jl. te Utrecht verdedigde in een forum over kunstmatige recombinatie van genen.
29. een soortgelijk begrip, namelijk 'innovatie-effectrapport' werd bij de behandeling Wetenschapsbudget 1978 expliciet door Jansen (PPR) en impliciet door Lansink (CDA) geïntroduceerd; de bewindsman stelde zich daar bepaald niet afwijzend tegen op en beloofde in de nog te verschijnen innovatie-nota daarop terug te komen. (Handelingen 1977-1978, p.1462, eerste kolom).
30. dat het 'buitenland' wel zal doen, dat wij in Nederland menen te moeten nalaten, is echter niet bij voorbaat een doorslaggevend argument dan toch maar (mee) te doen.
31. vgl. Goudzwaard's opvatting over publieke steun aan zich maatschappelijk verantwoord gedragende bedrijven, o.c., p.267 e.v.

dreigen corrigerend op te treden,[32] maar kan als regel door de maatschappij geuite verlangens niet blijvend negeren, zonder haar aard als democratische instelling te loochenen.

Gezamenlijke keuzen

Blijft er tussen de onderneming die vanouds rentabiliteit als doel en grens van het onderzoek stelt en een overheid die actiever zou gaan worden om wetenschappelijk werk te bevorderen dan wel tegen te gaan, nog wel ruimte voor de eigen-aardigheid van de onderzoeker?
Mij dunkt van wel, want het wetenschappelijk onderzoek is en blijft naar zijn aard in hoge mate afhankelijk van de scheppende verbeeldingskracht[33] en de speelse voorliefde[34] van de individuele werker. Maar fantasie en spel kunnen gestimuleerd worden door of teruggedrongen worden terwille van persoonlijke idealen.
Zo zijn religieuze overtuiging, mensbeschouwing en maatschappijbeeld, mits bewust en consequent belefd, van grote invloed op de wijze waarop de wetenschappelijke onderzoeker van zijn speelruimte gebruik maakt.
Dat laatste geldt evenwel niet alleen voor de wetenschapsman of -vrouw, maar voor alle enkelingen. die, door verlangens, belangen, overtuigingen enz. tot groepen verbonden, in hoge mate bepalen waarheen het wetenschappelijk onderzoek zich richt en wat er na onderzoek met behulp van de techniek geproduceerd wordt. Want de ondernemingsgewijze produktie heeft zijn samenhang met de natuurlijk ontstane dan wel kunstmatig opgewekte vraag vanuit de maatschappij. En het sturen en bijsturen door regering en parlement staat niet los van wat partijen en kiezers wensen of niet wensen.
Nog steeds verkeert onze maatschappij daarbij in een adempauze voordat de menselijkerwijs beslissende keuzen definitief gemaakt zijn en kan, zoals Dippel na ruime ervaring als wetenschappelijk onderzoeker op een belangrijke post een dozijn jaren geleden schreef, gekozen worden tussen 'voortgaande vertechnisering en ontmenselijking van de cultuur, een cultuur die techniek wordt enerzijds, en een cultuur als kunst van samenleven anderzijds. Alleen in het laatste geval kunnen wij leren de produkten van onze geest te beheersen in plaats van de mensheid ermee te vernietigen'.[35]
De CDA Tweedekamerfractie heeft hierbij een eigen verantwoordelijkheid en het past haar niet passief af te wachten hoe de verlangens en inzichten ten aanzien van het hier bedoelde wetenschapsbeleid zich in de CDA-partijen ontwikkelen.
In het verkiezingsprogramma 'Niet bij brood alleen' is duidelijk een richting aangegeven. De fractie kan en mag niet anders dan in die richting voor- en voortgaan, door alle krachten in te spannen voor een economische 'groei binnen grenzen'. In die visie zal 'het economische leven gericht moeten zijn op een verantwoord beheer van de schepping. Daarom kan aan de voortgang van de groei van welstand en techniek geen overheersende positie worden gegund in de ontwikkeling van de samenleving. Alleen die vormen van economische en technologische expansie zijn aanvaardbaar, die mensen niet vervreemden van hun verantwoordelijkheid, die geen verrijking inhouden ten koste van het arme en zwakke in de samenleving en die beantwoorden aan vooraf te stellen eisen op het vlak van een goed beheer van de ons omringende natuur'.[36]
Uitgangspunten bij het wetenschapsbeleid zijn voor het CDA het rentmeesterschap, waarin 'de menselijke opdracht van het onderzoek ligt besloten maar ook de verantwoordelijkheid daarbij grenzen in acht te nemen'; het deelgenootschap 'waarin de plicht ligt verankerd anderen te laten delen in die wetenschapsbeoefening en — waar de directe participatie is uitgesloten — in de resultaten daarvan'; en de dienstbaarheid, 'waarin de noodzaak vastligt van het ten goede laten komen aan de samenleving van al die zaken welke wetenschap en technologie' — binnen de hiervoor genoemde beperkingen, voeg ik eraan toe — 'tot stand kunnen brengen'.
Uit die uitgangspunten vloeien voor een belang-

32. daarmee past dan de overheid het principe toe van de soevereiniteit van de eigen kring van de staat: zie prof. dr. B. Goudzwaard, Christelijke politiek en het principe van de 'soevereniteit in eigen kring', AR-Staatkunde 47e jrg. nr. 3 (maart 1977).
33. vgl. het hele eerste hoofdstuk, getiteld 'The creative mind', van J. Bronowski, Science and human values, Pelican Books 1964.
34. de rector-magnificus van de Erasmus-universiteit gaf in zijn rede ter opening van het academisch jaar 1978/79 het voorbeeld van Willard F. Libby, die in 1960 de Nobelprijs ontving voor zijn ontdekking van de ^{14}C-dateringsmethode; die ontdekking is voor archeologie en aardwetenschappen van groot nut geweest, maar vloeide, aldus Libby, voort uit een verlangen om de werkelijkheid in de Tweede Wereldoorlog eens te ontvluchten door iets onbruikbaars en onpraktisch te ontdekken.
35. dr. J. C. Dippel, Natuurwetenschap en techniek: onbegrepen kansen voor meer menselijkheid, in: De omgekeerde wereld, Baarn 1973, p.76.
36. 'Niet bij brood alleen', p.5

rijk deel van het wetenschappelijk onderzoek normen en grenzen voort, die strijdig zijn met onze natuurlijke neiging onze krachtisinspanningen dienstbaar te maken aan meer inkomen, meer consumptiemogelijkheden en meer gemak voor de groep waar we deel van uitmaken.
Het zoeken en scheppen van concrete mogelijkheden om die normen toe te passen is geen zaak van en voor een fractie alleen, maar heeft slechts kans van slagen als er een wisselwerking ontstaat en op gang blijft tussen wetenschapsmensen, politici en andere leden van het CDA, maar ook, en dat is van nog wezenlijker belang, tussen allen die in of buiten de kerken in dit opzicht eens Geestes zijn. Want als we metterdaad gaan kiezen voor 'een breuk met het verburgerlijkte 'en-zo-voort' van onze consumptiecultuur, komen we in onbekend nieuw terrein, waar alleen de taal van de niet-door-ons geconstrueerde *Werkelijkheid* ons leiding kan geven, dat is: *het Woord van God, van de Werkzame Werkelijkheid'*.[37]
Dat vergt van onszelf ons te keren tot en open te stellen voor dat Woord; van de kerken het te vertalen en door te geven; van 'A.R.-Staatkunde in christen-democratisch perspectief' het zicht erop vrij te maken en het toe te passen.

37. Dippel, t.a.p.

interview

Gesprek met minister Van der Klaauw

door dr. G. Puchinger

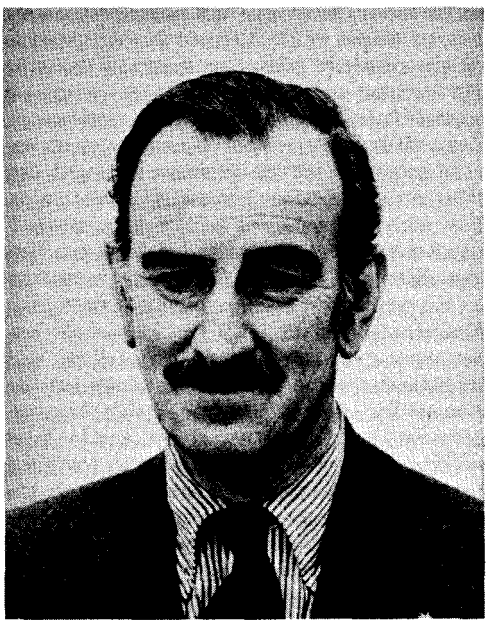

Dr. Christoph Albert van der Klaauw, geboren 13 augustus 1924 te Leiden, is minister van Buitenlandse Zaken.
Hij studeerde geschiedenis in Leiden, alwaar hij in 1953 promoveerde op het proefschrift 'Politieke betrekkingen tussen Nederland en België 1919-1939'.
Dr. Van der Klaauw was sedert zijn studiejaren lid van de Partij van de Vrijheid, en later van de VVD.
Op 10 mei 1952 trad hij in dienst van het ministerie van Buitenlandse Zaken zowel in het buitenland als op het ministerie in Nederland. In 1974 werd dr. Van der Klaauw benoemd tot ambassadeur en was in die hoedanigheid van 1975-1977 permanent vertegenwoordiger van Nederland bij het Bureau van de Verenigde Naties en andere internationale organisaties te Genève. In 1977 werd hij Directeur-Generaal Europese Samenwerking van het ministerie.
De heer Van der Klaauw is gehuwd en heeft vijf kinderen.

Iemand zei tegen me: je moet een thema vinden, waaraan het publiek je beleid kan herkennen.
Welnu, mijn thema is *Nederland.*
Je moet je niet schamen om de directe belangen van Nederland te verdedigen. Wij moeten hier gezamenlijk wonen en leven, en de buitenlandse politiek is ook daaraan dienstbaar. Maar Nederland is natuurlijk méér: het heeft ook iets bij te dragen aan een betere wereld.
In de spanning tussen die twee velden, van nuchterheid en idealisme, moet een buitenlands beleid dagelijks geformuleerd en uitgevoerd worden.'

Dit was een centrale uitspraak in één van de gesprekken met de minister van buitenlandse zaken van het kabinet-Van Agt.
Met minister Van der Klaauw is het boeiend converseren maar moeilijk dictaat maken, want hij maakt vaak zijn zinnen niet af en verandert gemakkelijk van onderwerp. Bij zijn eerste ontmoetingen met de Kamer hebben zijn politieke tegenstanders en hem niet welgezinde journalisten van zijn ongebruikelijke presentatie heel handig gebruik gemaakt door te suggereren dat hij zijn stof niet beheerst of van zijn eigen politiek niet overtuigd zou zijn. Maar wie in een rustig persoonlijk gesprek de gelegenheid heeft gehad met hem werkelijk van gedachten te wisselen, weét dat zijn overtuiging eerder hardnekkig dan onvast is. De vrije conversatie ligt hem echter meer dan de strakke rhetorica, en grove aan-

**Gesprek met
minister Van der Klaauw**

dr. G. Puchinger

vallen laat hij liever voor wat ze zijn, dan dat hij ze met gelijke munt terugbetaalt. Misschien is dit zijn zwakheid, misschien spaart hij daarmee zijn krachten voor belangrijker zaken — dat zal eerst de latere historicus kunnen beoordelen.
Zoals dit kabinet — voor 't eerst — twee sociaal-geografen telt (de ministers Beelaerts van Blokland en De Koning) zo telt dit kabinet in dr. C. A. van der Klaauw een vakhistoricus, die op 3 december 1953 te Leiden onder promotorschap van wijlen prof. dr. A. J. C. Rüter promoveerde op het proefschrift *Politieke betrekkingen tussen Nederland en België, 1919-1939,* waarin hij onder meer de strijd beschrijft die minister Van Karnebeek tevergeefs voerde ten bate van de aanvaarding van het Belgisch Verdrag. De jonge promovendus, die toen nog slechts kort in diplomatieke dienst was, zal destijds niet vermoed hebben dat hij vijfentwintig jaren later in de kamer van minister Van Karnebeek zou zetelen: de geschiedschrijver van weleer is nu, zoals iedere minister, een geschiedmaker geworden.
Naast zijn diplomatieke arbeid schreef dr. Van der Klaauw te Genève in zijn spaarzame vrije tijd de geschiedenis van zijn ouders en naaste familieleden, die in twee gestencilde delen (89 en 86 pagina's) in de familiekring circuleren. Hij was zo vriendelijk, toen ik in het eerste gesprek naar zijn vader, prof. dr. C. J. van der Klaauw, die te Leiden hoogleraar in de zoölogie was, informeerde, mij deze delen uit te lenen, zodat ik een goede indruk kon krijgen van de beschreven familieleden én van de auteur.
Wij spraken drie keer met elkaar, de eerste keer ter kennismaking, later aan de hand van door mij aan hem voorgelegde vragen. Steeds rookte hij zijn pijp, zweeg soms lang om rustig over een vraag na te denken, en liet zich nooit van zijn eenmaal begonnen redenatie afbrengen.
Ook het kennismakingsgesprek was voldoende informatief om hier te vermelden, want al heel snel stak de minister improviserend van wal:

Eén van mijn ervaringen is... Ik kom uit een vrijzinnig-hervormd milieu. Mijn moeder was doopsgezind. Dat vind u allemaal in het verhaal over mijn ouders, dat ik in Genève schreef.
Ik weet, als ik gespensioneerd ben, wat ik ga doen: ik ga dan dat verhaal over mijn ouders, dat nu tot 1945 af is, verder schrijven.

Worden het dan tevens memoires?

Nee, het is de levensgeschiedenis van mijn ouders, en omdat het vooral voor mijn kinderen geschreven is, tevens met veel *petit histoire* uit de familie.
Terwijl je in vrijzinnig-liberaal milieu opgroeide, leefde je toch wel in een klein, beschermd wereldje. Contact met de gereformeerden had je daar niet, met de Katholieken evenmin. Tenminste in mijn kindsheid niet.
Mijn vader was voorzitter van de Vereniging van Vrijzinnig Hervormden in Leiden. En ik ben dat zelf hier in Den Haag ook geweest.

U bent dus bewust belijdend christen?

Jazeker, jazeker.
Maar in de oorlog, zo sinds 1943, na m'n eindexamen, was ik ondergedoken in de Noordoostpolder. Daar werkte ik een tijd lang in een ploeg met een gereformeerde slagersjongen, een jongen uit Nijkerk, en een Katholieke jongen, ik weet niet meer waarvandaan. En daar in die Noordoostpolder hebben we eindeloos over theologische zaken gepraat, en ontdekte je waar de verschillen, en natuurlijk ook waar de overeenkomsten lagen. Maar dat gebeurde mijnerzijds toch met een zeker 'liberalisme' jegens die katholiek. Als vrijzinnige had je toch een bepaalde band met die katholiek, in zeker opzicht in tegenstelling tot de gereformeerde jongen, die wel een heel strenge bijbelopvatting had.
Maar ik zeg dit vooral als ervaring van het beschermde en toch open milieu van de vrijzinnigen van die dagen.

Hebben deze oorlogservaringen meegeholpen om u zich te doen thuis voelen in dit kabinet, waarin zoveel CDA-ministers zitten?

Jawel, maar ik ben nu eenmaal zeer oecumenisch ingesteld. Ik heb als student te Leiden meegewerkt aan de Christen Studenten Raad.

Waarin de gereformeerde studentenpredikant ds. G. Toornvliet een rol speelde?

Inderdaad. Het was een eerste experiment en ds. Toornvliet had daarin zijn eigen positie.
In Genève, waar ik van 1975 tot 1977 als permanent vertegenwoordiger bij de Verenigde Naties werkte, heb ik samen met de dominee een bijbelkring opgericht voor mensen uit de eigen gemeente — die bestond uit van orthodoxen tot vrijzinnigen — waaraan ook katholieken en joden meededen. Daar hebt u dus weer dat oecumenische element.

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

Gaat u ook zondags naar de kerk?

Vaak wel, maar eerlijk gezegd, hier komt er, sinds ik minister ben, niets van. Er zijn anders hele perioden geweest dat ik een getrouwe kerkganger was. Ik weet nog wel uit mijn jeugd dat ik iedere zondag met mijn vader naar de kerk ging. We hadden een preek met een pauze, met een tussenzang. Het duurde wel tweemaal twintig minuten eer de preek klaar was. Ik vraag me overigens af of de kerkdienst nog beantwoordt aan de moderne maatschappij. Ik vond de kerkdiensten — misschien is dat bij de gereformeerden heel anders, maar bij ons vrijzinnigen met dat heel kleine aantal dat aanwezig is en dan nog merendeels heel oude mensen — iets ontzettend triests. Ik geloof dat 'bijbelkringen' bij de mensen aan huis beter aanslaan; daar betrek je de mensen zelf ook beter bij, en daar zit, geloof ik, meer toekomst in.
Ik ben dus zeer religieus Zo heb ik laatst tegen een journalist gezegd — en hij was daardoor, geloof ik, wat geschokt — dat je geen récht op je leven hebt. Ik vind je leven een geschenk, een geschenk van God.
Bij ons thuis werd veel over theologie gepraat. Mijn vader had wel gesprekken over de lichamelijke opstanding; daar geloofde hij niet in. En in die afwijzing was hij zo beslist en rigoureus, dat ik het bijna 'orthodox' vond. Ik heb een zeer verdraagzaam karakter.

Dan vindt u de gereformeerden de laatste tien jaar zeker verbeterd.

Daar mag *ik* geen oordeel over uitspreken . . .

Maar vindt u ze niet verdraagzamer dan vroeger?

O ja zeker.
Overigens heb ik in Genève ontdekt dat Calvijn op zondag zeilde. En wat me ook is opgevallen: dat er zoveel buitenlanders op de Synode van Dordrecht aanwezig waren.
Visser 't Hooft heb ik in Genève ook ontmoet.

U kent natuurlijk de hoog gelegen St. Pierre, waar Calvijn preekte?

Ja, we hebben geweldig meegewerkt aan de restauratie, vooral mijn vrouw.

Hoe voelt u zich in een kabinet met het CDA?

Met mijn instelling kan ik mij zeer wel voelen met belijdende christenen in één kabinet te zitten, maar ik vertaal het politiek nu eenmaal anders dan het CDA dit doet.
Merkwaardig overigens, Wiegel was de enige van alle ministers die de *gelofte* aflegde; de anderen legden de *eed* af.
Maar onlangs, toen ik bij jonge diplomaten, die in dienst traden, de eed af moest nemen, legden allen op één na de gelofte af, dat viel mij wel op. Het kán natuurlijk zijn dat een deel van hen doopsgezind was.
Mijn moeder was doopsgezind. Ze koos al heel jong zeer bewust voor deze kerk, en we gingen veel naar de Doopsgezinde Kerk te Leiden. Mijn moeder wist wat ze wilde, ze was een flinke, dappere vrouw.
Ik zelf zat in de Vrijzinnig Christelijke Jeugdgemeenschap. Mijn tweede broer, Albert van der Klaauw is nu ziekenhuispredikant in Rotterdam. Hij had vanaf het gymnasium een gereformeerde en een rooms-katholieke vriend, contacten die ík dus pas later kreeg, in de oorlog. Mijn jongste broer is doopsgezind geworden en is kerkelijk zeer actief.

Mijn vader, Cornelis Jacob van der Klaauw was zeer intellectueel ingesteld, al was hij van afkomst een eenvoudige jongen. Het geslacht Van der Klaauw stamt uit Oostvoorne, waar ze landarbeiders waren. Mijn vader is de eerste uit de familie die heeft kunnen studeren. Hij was levenslang helemaal geconcentreerd op zijn studie, later op zijn lectoraat en professoraat.
Mijn grootvader Christiaan Gottlieb David van der Klaauw begon zijn loopbaan als soldaat en eindigde als adjudant-onderofficier, voor hem destijds het hoogst bereikbare. Hij was tenslotte voorzitter van de onderofficierenvereniging — dat ging voornamelijk over onderstand aan weduwen en wezen; als je toch ziet hoe toen de toestanden nog waren! — en hij werd ridder in de orde van Oranje-Nassau, iets wat in die kring nauwelijks voorkwam in die dagen. Hij was een reuze flinke, reële, maar ook wel harde man. In 1897 is hij huismeester geworden van de krankzinnigen-inrichting *Endegeest* in Oegstgeest. Hij had drie kinderen, twee stierven vroeg aan tbc, één bleef er over, dat was mijn vader. In de bossen van *Endegeest* wandelend, ontwaakte bij hem zijn liefde voor de biologie.
Met hem gebeurde in 1912 iets vreselijks: toen hij twaalf jaar oud was is hij onder de tram gekomen en werd zijn been afgereden. Dit drukte een stempel op zijn leven: hij had een kunst-

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

been, en gooide zich mede daarom volkomen op de studie.
De familie van mijn moeder heette Bruins. Ze waren gefortuneerd, en waar mijn vader met ons nooit sport kon doen, deed mijn grootvader Bruins dat met ons. Die ging met ons zeilen, en speelde voor ons de rol van tweede vader op dit gebied, want mijn vader kon dat niet.
Mijn vader was zeer begaafd en ook wijsgerig goed onderlegd, wat onder meer bleek uit zijn inauguratie uit 1934, die handelde over *Uitwendige doelmatigheid en einddoel bij Kant in de moderne biologie.* Toen mijn moeder ons later in Amerika bezocht kwam ze ook bij een hoogleraar-vakgenoot van mijn vader aan huis, en was zeer getroffen toen ze daar vaders portret op zijn schrijfbureau zag staan.
We werden stipt opgevoed: alcohol kwam nooit in huis; we moesten ijverig ons schoolwerk doen; mijn vader had een strenge dagindeling en gaf met zijn altijd studeren ons het voorbeeld. We waren kerkelijk zeer meelevend; er werd veel en serieus over godsdienst gesproken. Ik heb al met al een gelukkige jeugd gehad . . .

Mijn zwakke en sterke punt is dat ik het *audiatur et altera pars* erg toepas. Dat is een zaak van opleiding plus karakter.
Als historicus neem je afstand. Zelfs van Alva. Ik neem ook afstand van mijzelf. Als ik bezig ben, ook in de Kamer, *zie* ik mezelf opereren. Als historicus zie je de relativiteit ook van je eigen optreden, zie je het samenspel, het geheel, méér dan dat je je zelf als opererende figuur centraal ziet. Je relativeert overigens ook de tegenstand.
Ik was zeventien jaar, toen ik voor het eerst een serieus geschiedenisboek vroeg voor mijn verjaardag. Ik kreeg het boekje van Huizinga *Nederland's Beschaving in de Zeventiende Eeuw,* oorspronkelijk een lezing van hem in 1932 in Duitsland gehouden en daar in 1933 gepubliceerd, pas in 1941 in het Nederlands verschenen.
Maar even terug naar nu: sinds 1977, sinds ik weer in Nederland woon, is mijn grote probleem: waar berg ik mijn bibliotheek? Ik heb altijd op mijn boeken geleefd.

Ook theologische?

Ja.

En wijsgerige?

Nee, daar ben ik misschien te praktisch voor. Ik heb 't wel geprobeerd, maar wijsbegeerte boeit me niet. Ik geef toe: het is een gebrek, maar ik ben nu eenmaal onwijsgerig en onmuzikaal.

Ik heb vanaf mijn eerste les geschiedenis op school *geschiedenis* willen studeren. De juffrouw liet ons opschrijven wat ze verteld had. Ik kwam uit school thuis en zei: 'Ik ga geschiedenis studeren!' Soms zei ik zelfs tegen mijn onderwijzers: 'Het ligt anders dan u vertelt heeft'. Eén gaf het zelfs toe, en dat vond ik de beste onderwijzer!
Ik ging er dus van uit dat ik leraar zou worden. Soms plaagt mijn vrouw mij wel eens: 'Je kunt nog altijd leraar worden'.
Musea hadden mijn grote belangstelling. Ik studeerde later naast geschiedenis ook kunstgeschiedenis. Ik dacht lange tijd dat ik museumdirecteur zou worden. In Den Haag doet nu het grapje de ronde: Hij heeft het museumwezen gehaald, hij zit nu op Buitenlandse Zaken!

Hoe beleefde u uw geschiedenis-studie, en wie waren uw leermeesters?

Mag ik even nadenken? Ik vind het heel moeilijk je complete ontwikkeling weer te geven, maar van mijn leermeesters — dat is 't gemakkelijkste van uw vraag — was prof. dr. Th. J. G. Locher wel de meest bijzondere.

Waarom?

Hij was de meest diepgaande, de meest filosofische. Ik ben helemaal geen filosoof, misschien dat hij daarom wel zoveel indruk op mij maakte. Hij gaf de algemene geschiedenis.
Daarnaast stond Rüter, bij wie ik gepromoveerd ben. Een hele bekwame docent, maar met Locher had ik meer relatie. Rüter was niet de man met wie ik echt contact had. Ik was met hem niet zo vrij als met Locher.

Waren er nog andere leermeesters?

Prof. H. van der Waal, voor de kunstgeschiedenis.

Hoe was die?

Heel fijnzinnig. Hij leefde in een soort aesthetische wereld.

Hoe beleefde u de geschiedenisstudie?

Kijk, ik deed na een jaar kandidaats, mede dankzij mijn leraar geschiedenis op de middelbare

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

school, dr. J. van Rossem, die in 1938 op de Girondijnen is gepromoveerd. In de oorlog, toen ik was ondergedoken, vanaf 1943 tot 1945, heb ik bij hem wat gewerkt, en dat hielp veel, want zo kreeg ik een basis. Mijn vader vond na de oorlog dat ik vlug tentamens moest doen, want dat was in zijn vak zo de gewoonte. Nu waren er na de oorlog in Leiden allemaal nieuwe hoogleraren voor de geschiedenis en ik deed bij die nieuwe hoogleraren heel vlug mijn tentamina, en zo deed ik al in oktober 1946 mijn kandidaatsexamen. Ik deed in 1950 doctoraal en daarna heb ik een jaar aan mijn dissertatie gewerkt plus voor het examen Buitenlandse Dienst. Ik heb mijn geschiedenisstudie het meest beleefd bij het studeren voor mijn dissertatie.
In '52 trad ik in de Buitenlandse Dienst en toen was alles klaar, op het laatste hoofdstuk na. Dat laatste hoofdstuk heb ik in Budapest geschreven plus alles nog eens herschreven. Mijn vrouw heeft het boek uitgetypt.
Ik ben gepromoveerd in 't ziekenhuis met flinke koorts. In mijn proefschrift staat als promotiedatum 28 oktober. Het moest echter wegens mijn ziekte worden uitgesteld tot 3 december 1953. Ik had in Hongarije tbc gekregen. Ik promoveerde daarom in het Academisch Ziekenhuis te Leiden. 't Duurde daarom ook maar twintig minuten. Het was geen heldendaad. 't Was door de faculteit keurig geregeld. Er waren alleen maar enkele naaste familieleden bij plus twee paranimfen. De hoogleraren waren in toga, de pedel was er met een echt *Hora est!* De plechtigheid vond plaats in de zitkamer van de artsen van het ziekenhuis, waar ik met bed en al werd binnengereden. Ik was er zo slecht aan toe, dat ze deze plechtigheid mede daarom zo geregeld hadden, omdat niemand wist of ik nog beter zou worden. Maar zoals gezegd, mijn echte geschiedenisstudie, dat was dat jaar dat ik had om helemaal aan mijn dissertatie te wijden, het *scheppen* van iets, dát was het!

Welke historici spreken u aan?

Niét Toynbee, om maar met iets negatief te beginnen.

Waarom niet?
Omdat je als historicus eerder op het incidentele let. Toynbee gaat daarbij van een bepaalde visie uit, net als Jan Romein. Geyl trekt mij veel meer aan, Huizinga trouwens ook.

En Gerretson?

Ja, Gerretson ook wel. Die heeft trouwens ook een zeer bepaalde visie. Maar iedereen heeft dat. Ik geloof niet dat je objectief kunt zijn. Er is altijd eigen achtergrond en wat je meebrengt. Die werken ook in de politiek door. Ik geloof niet dat je ooit kunt zeggen: objectief ligt het zo. Je ziet altijd slechts een deel van de waarheid.

Wie vond u de mooiste geschiedschrijver?

Ja . . ., Huizinga.

En waarom?

Ja, nu moet ik even nadenken.
In de eerste plaats vanwege zijn taalgebruik; dat is iets zeer belangrijks bij hem. In de tweede plaats het afstand nemen, dat vind ik bij hem veruit het belangrijkste.
Ja, Den Uyl deelt zijn mening altijd in tweeën, maar er is toch nóg iets: zijn geweldige eruditie, kennis, belezenheid. Maar eruditie is méér dan kennis, het is het *verwerkt* hebben van kennis.
Ik denk nu ook even aan Kaegi uit Bazel, die wij als studenten uitnodigden. Huizinga en hij waren vrinden. Ik kon hem als faculteitspraeses toespreken, onder andere over Huizinga. Kaegi is een heel bijzondere man.
Als historicus is het fascinerend de zaken met elkaar te vergelijken, om Huizinga en Burckhardt naast en tegenover elkaar te plaatsen: de herfsttij van de middeleeuwen en de cultuur van de renaissance. Hoe je die twee belicht: het afstervende, het nostalgische én het nieuw opkomende, en hoe je vanuit verschillende optieken één tijd kunt belichten. Zo benader je, denk ik, ook je eigen tijd zeer subjectief, vanuit een eigen, heel speciale optiek.

Heeft u naast de geschiedenis ook interesse voor de letterkunde? Ik zag het Verzameld Werk van Arthur van Schendel in uw kast staan.

Ik lees heel veel. Ik probeer ook wat van de moderne Nederlandse literatuur te lezen, maar vind daar minder bevrediging in dan bijvoorbeeld in Arthur van Schendel. Ik vind het heerlijk om 's avonds daar nog in te bladeren en daarvan een willekeurig stuk te lezen.

Wat vindt u groot in Van Schendel?

Zijn fijngevoeligheid en taalbeheersing zijn menselijk verrijkend. 't Is méér dan het verhaal, het is ook de taal, en die is gewoon mooi. Ik ben erg blij met het verschijnen van dit Verzameld Werk.

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

Waarom bent u na uw geschiedenisstudie 'desondanks' diplomaat geworden?

Ik zat in mijn studententijd in eindeloos veel studentenbesturen en disputen: in de Nederlandse Studentenraad, het Corps, de faculteit, de Civitasraad, ik had wel tien functies. Toen zei De Brauw, de latere minister, tegen mij eens: 'Waarom word je geen diplomaat? Je moet naar de Buitenlandse Dienst'.
Daar had ik nooit zo aan gedacht, want dat lag wat buiten onze familiewereld, die de kleine Leidse professorenwereld was geworden, en dat was destijds toch nog maar een heel klein wereldje, waar mijn vader was ingestapt, en waar hij toch eigenlijk pas tijdens de oorlog werkelijk in werd geaccepteerd.
De Diplomatieke Dienst trok mij bij nadere overweging erg aan: het zélf iets doen. En de diplomatie heb ik een uitermate boeiend vak gevonden: de NATO, de vergaderdiplomatie, om te trachten samen op één noemer te komen met zoveel landen, multilateraal. Dat heeft mij altijd méér geboeid dan de bilaterale diplomatie.

Welke ministers van buitenlandse zaken heeft u 'gediend'?

Stikker nauwelijks; wel heb ik de eed bij hem afgelegd.
Weet u dat alle oud-ministers van buitenlandse zaken mij nog op mijn departement bezocht hebben? Dat is een vaste gewoonte; ook de ouderen doen dat, zoals Van Kleffens en Van Royen. Ik wist niet dat die traditie bestond, maar het geeft je zo de continuïteit weer; het heeft iets onroerends.
Ik heb onder Stikker gearbeid toen hij ambassadeur bij de NATO in Parijs was. Stikker is uiterst zakelijk, en een man met een gouden hart, moet ik zeggen. Er was niets bombastisch aan Stikker en hij was altijd *to the point.* Een eerlijk mens!
En dan Luns, ja, Luns is een categorie apart met zijn exuberantie. Luns heeft een geweldige charme.

Hoe vindt u hem als diplomaat en minister?

Hij heeft een hoop dingen heel goed gedaan, vooral in zijn Atlantische politiek. Zijn Nieuw-Guinea-politiek daarentegen was een zich vastbijten in iets wat op den duur niet was vol te houden. Luns is iemand die zich ergens in kan vastbijten en zich daar dan rigoureus voor zal inzetten. Luns valt overigens buiten de normale categorie van ministers van buitenlandse zaken.

Waarom?

Ja, ja, mag ik even nadenken? Een mens is zo complex . . .
Hij heeft zekere artisticiteit en een directheid om zich te identificeren met een bepaalde idee: Nieuw-Guinea, de Atlantische samenwerking, en nu de NATO. Ik sprak daarnet over charme, die heeft hij ongetwijfeld.
Ik gebruikte eens in een gesprek met hem te New York het woord *leuk.* Hij zei spottend: 'Mijnheer Van der Klaauw, het woord *leuk* zegt niéts, dat is een modewoord, dat moet je niet gebruiken. U zult het van mij dus nooit horen'. Toen zei ik: 'Zo zult u míj nooit het woord *bepaaldelijk* horen gebruiken'. Waarop Luns reageerde met: 'Dat gebruik ík ook nooit!' Ik geef dit als voorbeeld van zijn charme, als typisch hoe hij met je kan omgaan.
Schmelzer heb ik eigenlijk meer *na* zijn ministerschap leren kennen, al had ik hem als minister in New York meegemaakt. Een uiterst serieus werker; kende zijn stukken goed; heeft heel sterk het *Europese* element in het buitenlands beleid gebracht.
Van der Stoel ken ik al vanaf mijn jongenstijd, op het gymnasium al, toen wij in parallelklassen zaten. We zijn in 't zelfde jaar aan de Leidse Universiteit aangekomen. Hij was altijd heel ernstig, en zat van begin af aan in de socialistische studentenbeweging. We hebben elkaar nog in New York ontmoet, toen hij minister werd. Ik heb Max héél hoog!

En waarom?

Omdat hij integer en moedig is. En dat ís hij! En daar hoop *ik* óók naar te leven.

Hoe verliep uw diplomatieke loopbaan?

Ik ging in 1952 naar Budapest, achter 't IJzeren Gordijn. En Boon, die toen secretaris-generaal was, zei me: zorg dat je je dissertatie afmaakt. Dat vond hij zelfs mijn eerste plicht. Boon, die zelf historicus is, had me ook erg aangemoedigd om de Diplomatieke Dienst in te gaan. Hij vond het wel mooi dat een tweede historicus tot de Buitenlandse Dienst toetrad.
Maar Budapest . . . ja . . . je mocht de stad niet uit! Het was verder voor mij een heel bijzondere tijd: je bent pas getrouwd, je eerste kind wordt geboren, en in 1953 ging Stalin dood, en dat beleefde je allemaal in Budapest.
Met de gewone bevolking had je nauwelijks

**Gesprek met
minister Van der Klaauw**

dr. G. Puchinger

contact, de Hongaren dorsten in die tijd met geen buitenlander te praten, het was vóór 1956, vóór de opstand; zelfs bij de benzinepompen dorst geen pompbediende een praatje met je te maken. Maar toen Stalin op 5 maart 1953 gestorven was, zei er toch een pompbediende zowaar tegen me: 'Stalin kaput!'
Herinneringen: hulp aan gevangenen; contact met Hongaarse gereformeerde predikanten, die in Nederland gestudeerd hadden; en dan een onvergetelijk Sint Nicolaasfeest, gegeven voor mensen en kinderen die werkelijk *niets* hadden! De reacties van de kinderen op de cadeautjes was ontroerend.
Ik behartigde er ook de Belgische belangen. Na Stalins dood is het er wat soepeler geworden.
In het najaar van 1953 ben ik terug naar Leiden gegaan, omdat mijn vrouw en ik in Budapest tbc hadden gekregen.
In januari 1955 kon ik weer aan 't werk gaan. Ik kwam toen als jongste medewerker op 't Bureau Politieke Zaken NATO op 't Departement in Den Haag, tot 1956. Toen werd ik tot 1959 te Oslo te werk gesteld.
Ik heb me in Noorwegen ontzettend thuis gevoeld. We waren weer genezen, en 't was een heerlijke tijd.

Waarom voelde u zich daar zo thuis?

Omdat de Noren me zo liggen. En dan zult u wel vragen: *waarom* liggen de Noren je zo? — Omdat de Noren eenvoudig en direct zijn en geen grote woorden gebruiken — ja, ik geloof dat 't zo is.
In '59 ging ik naar Parijs, waar de NATO toen nog zat, en daar bleef ik tot 1963, toen ik benoemd werd tot hoofd van het NATO-bureau op 't Departement in Den Haag, waar ik van 1955 tot 1956 al gewerkt had.

Hoe vond u de sfeer op 't Departement?

Eh . . . ik maak mijn eigen sfeer altijd. Eén van de dingen waarmee ik begonnen ben, toen ik instructies moest maken voor de NATO-missie in Parijs, is dat ik praatte met veel mensen, waardoor je tegenstellingen in persoonlijke gesprekken kon opheffen. Dat heb ik altijd gedaan. Ik wacht niet af tot de mensen met mij contact zoeken, ik ga er zelf op af, en ik geloof dat 't werkt.
Ik werkte in die tijd veel met Luns samen die minister, en met Van der Stoel die toen staatssecretaris was.

De dag vóór de nacht van Schmelzer, herfst 1966 dus, vertrok ik naar Rio de Janeiro, al hadden, zoals u begrijpt, die twee feiten geen oorzakelijk verband! Ik werd er ambassaderaad.

Hoe vond u Brazilië?

Het is mijn enige tropenland geweest. De waarden liggen er héél anders. Minder diepgaand, maar de mensen leven er veel directer.
Over Brazilië kan ik uren praten. Een land als Brazilië is erg divers. Ik ben er in arme melaatsenkolonies geweest, en in meest moderne industriële gemeenschappen. Enerzijds leeft in het land de wil en overtuiging dat Brazilië het land van de toekomst is, een soort nieuw Amerika, en aan de andere kant is er de armoede en de achterstand, die je er óók vindt. Er ligt een wereld van verschil of je er in het oerwoud van het arme Amazonegebied bent of in Sao Paolo, een soort Detroit, met wolkenkrabbers, fabrieken en verkeersopstoppingen. Je kunt Brazilië niet op één noemer zetten, het is een continent op zich zelf, met alle verschillen die op een continent mogelijk zijn. Neem nu bijvoorbeeld het deel Santa Catharina, dat is helemaal Duits, à la het Moezelgebied, daar lijkt het ook op; men spreekt er in de winkels Duits. Zo zijn er ook Hollandse kolonies, met eigen Hollandse predikanten, waar je veel Hollanders ontmoet, en waar men Nederlands spreekt. Ik ben in Brazilië ook erg onder de indruk gekomen van de katholieke missie: de paters zaten daar, waar het 't armst was.
In 1970 werd ik tweede man bij de Verenigde Naties te New York, tot eind '74. In de Verenigde Naties doe je het binnenlandse politieke aspect van de buitenlandse politiek.

Wat bedoelt u daarmee?

Je houdt je er bezig met Zuidelijk Afrika, met apartheid, met Chili, met de mensenrechten, kortom, een groot aantal zaken die hier in de Nederlandse binnenlandse politiek ook erg emotioneel spelen.
In New York had ik veel contacten met Nederlandse Kamerleden en politici, dus ik was niet onbekend met Nederland toen ik terugkwam.
Van januari 1975 tot oktober 1977 was ik ambassadeur te Genève bij de Verenigde Naties. Ik heb daar aan ontwapening gedaan in de Ontwapeningscommissie, en ook veel gewerkt aan de vluchtelingenproblematiek. Vluchteling zijn is een heel erg iets: wanneer je je eigen land moet verlaten!

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

Een jaar geleden kwam ik terug met verlof, en toen vroeg Max van der Stoel mij of ik directeur-generaal Europese Samenwerking wilde worden, de instantie op het Departement die zich bezig houdt met EEG-zaken. Ook de Urenco-zaak viel onder mijn werk.

Welke zijn uw beweegredenen geweest om het ministerschap te aanvaarden?

Ja, dan dat ministerschap . . ., daar zit ik natuurlijk wel eens over te piekeren.
Kijk, op een bepaald moment denk je wel eens, althans dacht ik vroeger: ik zou het eigenlijk ook wel kunnen; als ambtenaar kan je het, waarom zou je 't ook niet politiek kunnen doen? Mijn vrienden vroegen het me ook wel eens, als er kabinetsformatie was. Maar dan bedacht ik tevens dat ik daarvoor misschien toch te weinig thuis was in de binnenlandse politiek.
Maar toen ik in december jl. benaderd werd, op een zondag — ik zat juist op 't Departement te werken, toen iemand me opbelde om te melden dat Wiegel me zocht, en dat deze mij om vijf uur zou terugbellen — toen begreep ik het wel. De volgende maandag heb ik met hem gesproken, en daarna met Van Agt.
Kijk, je bent in de Buitenlandse Dienst zo getraind in het dienen van 't land, dat wanneer je gezegd wordt: jij moet nu minister worden, dan zeg je eigenlijk natuurlijkerwijze *Ja.*
En over beweegredenen gesproken, ik ben al in mijn studententijd lid geweest van de Partij van de Vrijheid, de voorloper van de tegenwoordige VVD. Ik ben altijd zeer politiek bewust geweest.

U voelt zich dus wel écht liberaal?

Ja, helemaal . . .
Dat speelde dus ook een rol.
En als je mij dus vraagt: waarom deed je 't? dan is mijn antwoord: omdat men een beroep op mij deed. Toxopeus werd eerst gevraagd, maar die wou niet; toen heeft men nog een ander gevraagd; kort daarna vroeg men mij. Van andere kandidaten, waarover geschreven is in de pers, dat is onzin.

Hoe ervaart u de overgang van de ambtelijk-departementale naar de politieke wereld? Welke verschillen in klimaat hebben u daarbij het meest getroffen?

Ik heb altijd gestreefd naar en gewerkt in een sfeer van harmonie: elkaar leren begrijpen en naar elkaar luisteren en het vinden van een gezamenlijke oplossing. Dat is in het algemeen kenmerkend voor de ambtelijke benadering. En daarin verschilt deze in eerste instantie wel eens met de politieke sfeer. Ik wil het echter nog wat aanscherpen: althans in het openbare, want in een commissievergadering kan je vaak ook in de Tweede Kamer wel degelijk het gezamenlijk gesprek hebben, ondanks verschillen van mening.
Wat ik ook leer als minister is het 'verkopen' van van je politiek. En dat behoef je als ambtenaar niet, althans in veel minder directe mate.
Ja wat moet je er nog meer van zeggen? Misschien dit: de politiek is hard!

Hoe geeft u de eerste zes maanden van uw ministerschap ervaren, waaronder het Urenco-debat in de Tweede Kamer?

Ik heb veel kritiek gehad in de pers. Misschien is mijn benadering van de politieke tegenstanders wel te vriendelijk, maar dat komt ook omdat ik iemand die een tegenargument geeft altijd *serieus* neem, en ik éérst naar hem wil luisteren, zijn argumenten wil overwegen en verwerken in de mijne. En dat maakt de indruk van aarzeling.
Maar de twee grote zaken waarmee ik tot op heden te maken had, de neutronenbom en Urenco (Brazilië), daarvan ben ik overtuigd dat ik geheel op 't juiste spoor zat, en het belang van Nederland diende.
Ik heb gelukkig een uitermate blijmoedige natuur, en ik vind dat als je iets op je hebt genomen, dan moet je het ook doen; je geeft het *nooit* op! Ik heb overigens altijd in een nieuwe omgeving moeten wennen, en als ik deze eenmaal goed ken, opereer ik goed.
De enige slotopmerking die ik nog zou kunnen maken, is deze: dat ik er vast van overtuigd ben dat in 1981 het oordeel over mijn beleid anders zal luiden dan nu in sommige persorganen!

Kunt u aangeven wat u bij uw ministerschap voor ogen staat? Wat zoudt u op korte of lange termijn willen bereiken? Wanneer zoudt u tevreden en wanneer er ontevreden over zijn? Men zegt wel eens dat minister Van der Stoel een meer idealistische minister is geweest en u een meer routine-matige minister bent. Is dat zo? 'Nederland gidsland' is in de vorige kabinetsperiode, met name ten aanzien van de buitenlandse zaken, wel eens als kenmerk van het beleid genoemd. Hoe ziet u hiertegen aan?

Om met het laatste te beginnen: de gidsland-

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

functie is voor Nederland niet iets nieuws. Dit heeft altijd in Nederland geleefd.

Kunt u een voorbeeld geven?

Nou, de internationale rechtsorde-gedachte is al een heel oud begrip in Nederland. Denkt u maar aan Hugo de Groot en aan Van Vollenhoven.
Wij Nederlanders hebben altijd het gevoel dat we iets aan de wereld te bieden hebben, en daar ben ik ook wel van overtuigd.
Dat betekent offers brengen, en als Nederlanders voor het juiste offer worden aangesproken, dan zijn zij daartoe gul bereid. Ik geloof dat je dat naast Nederland in die mate alleen in de Verenigde Staten aantreft.
Maar om in de internationale politiek *effect* te hebben, moet je de anderen méétrekken, en die anderen zijn in de eerste plaats de Westelijke partners. Om dat te kunnen moet je geloofwaardig zijn op andere terreinen. En dat geeft spanning in de buitenlandse politiek, en die uit zich enerzijds bijvoorbeeld in onze houding ten opzichte van de ontwikkelingslanden en ten aanzien van de mensenrechten, en anderzijds in onze loyale deelname aan NATO en EEG.
En verder: de gids loopt voorop, maar blijft bij zijn gezelschap!
Idealisme moet je met nuchterheid verbinden. Dat komt dan mogelijk koeler over, maar dat betekent niet dat je minder idealistisch bent. Je hebt nu eenmaal steeds met de realiteit in de wereld rekening te houden.

Is er dan, dit horende, niet grote continuïteit tussen u en mr. Van der Stoel?

In hoofdlijnen zeer zeker, en ik zou er aan willen toevoegen: in de gehele reeks van ministers van buitenlandse zaken — natuurlijk met verschillen van nadruk op bepaalde aspecten van het buitenlandse beleid — is er continuïteit geweest. En die continuïteit is essentieel voor de geloofwaardigheid van een buitenlands beleid. Continuïteit is voorts geen stilstand, maar houdt ontwikkeling in.
Ik zal u een praktisch voorbeeld geven.
Bij mijn bezoek aan mijn Spaanse collega Oreiga, hebben we onder meer gesproken over een mogelijk Spaans lidmaatschap van de NATO. Ik heb hem gezegd dat daarover eerst tussen de grote politieke stromingen in Spanje overeenstemming moest worden bereikt, voor dit mogelijk zou zijn, omdat bij wisselende regeringen anders onzekerheid zou ontstaan. Buitenlandse politiek *moet* nu eenmaal uitgaan van een aantal in brede kring aanvaarde grondbeginselen.
En dan vroeg u wat mij bij mijn ministerschap voor ogen staat. Dat is wel de moeilijkste vraag die je kunt stellen; en ik zal u zeggen waarom.
Wanneer je uitgaat van en steeds maar spreekt over die grote grondbeginselen, dan breng je op zich zelf weinig nieuws. Die grondbeginselen zijn: de Transatlantische band, die essentieel is voor je vrijheid en veiligheid; het streven naar een hecht West-Europa, waarin zich zoveel mogelijk democratieën verenigen; openheid naar buiten, waarbij ik met name denk aan de derde wereld en de vrijheid van de handel; en tenslotte de zorg voor de individuele mens, wáár ook ter wereld.
Dit alles vereist *dagelijkse* aandacht, is essentieel voor het streven naar een betere wereld, maar is slechts bij hoge uitzondering spectaculair.
Een minister is een dienaar. Een minister van buitenlandse zaken dient de belangen van zijn eigen land, maar in de huidige tijd ook die daarbuiten! Dat is overigens ook in ons eigen belang, omdat wij het kostbare goed van de democratie hebben te bewaren. Democratieën zijn een minderheid in de wereld. Ik ben ervan overtuigd dat wij met kracht moeten opkomen voor de waarden van de democratie, en dat betekent in essentie: de mensenrechten. Alléén een democratie waarborgt deze rechten. Met alle begrip voor de omstandigheden in andere landen, die nog niet zover ontwikkeld zijn, dient het Westen ook in zijn eigen belang te blijven vechten voor een menselijk bestaan van elk individu in andere landen.
Mijn ervaring in de Verenigde Naties is overigens: wat een kleine minderheid de democratieën zijn!
Internationale organisaties zijn opgebouwd op een democratisch systeem met meerderheden en minderheden. En je moet er voor blijven vechten dat de meerderheid de minderheid nimmer verdrukt.
Dat is de essentie van de democratie!

Minister Van der Stoel heeft internationale bekendheid verkregen vanwege zijn pleidooien voor de mensenrechten (Griekenland, Tsjecho-Slowakije). De mensenrechten zijn ook nu nog volop actueel (kampioenschappen voetbal Argentinië, beleid-Carter, dissidenten-processen, verkoeling betrekkingen met Rusland). Hoe ziet u de mensenrechten als thema van buitenlands beleid? Hoe verhoudt zich dit thema tot bijvoor-

**Gesprek met
minister Van der Klaauw**

dr. G. Puchinger

beeld het ontwapeningsbeleid tussen Oost en West?

De strijd voor de mensenrechten is iets waarin niet alleen Nederland, maar ook andere landen een bijdrage kunnen leveren. De mensenrechten zijn in feite alléén gewaarborgd in een democratie, want dáár alleen is enerzijds de controle mogelijk en staat anderzijds de waardigheid van de mens centraal.
De versterking van de mensenrechten in de wereld is een uitermate langzaam proces. Onze Westelijke idealen voor de mensenrechten zijn niet direct exporteerbaar, en dan kom je dus te zitten voor de vraag op welke je de nadruk moet leggen. Zo iets speelt nu in verband met de vernieuwing van de Lomé-Overeenkomst, dat is het verdrag tussen de EEG en een aantal voornamelijk Afrikaanse en Caraïbische staten, bijvoorbeeld ook Suriname, over ontwikkelingssamenwerking. Lomé is de hoofdstad van Togo, daar heet de overeenkomst dus naar. In die overeenkomst zou ik graag ook een bepaling zien opgenomen ter waarborging van de meest essentiële mensenrechten: recht op leven, verbod tegen martelingen en dergelijke.
Ik sprak daarover met een aantal Afrikaanse collega's in Brussel; zij waren er echter tegen gekant, en noemden als voorbeeld, dat in hun landen een *women's liberation* niet aanvaardbaar zou zijn. Daar was hun maatschappelijk stelsel nu eenmaal niet op gebaseerd, zeiden zij. Dat is daar natuurlijk begrijpelijk, maar een dergelijk argument kan niet een excuus zijn om de andere essentiële waarden ook in die landen niet na te streven!
Ik ben ook van mening — een volgend thema — dat je gradaties moet aanbrengen in de toepassing van de mensenrechten. Zo geloof ik dat je méér van de Oost-Europese landen en van de Latijns-Amerikaanse staten kunt verlangen dan van de typische ontwikkelingslanden in Afrika. Wanneer je Chili als voorbeeld neemt: dat is eens een democratie geweést. In de strijd om de mensenrechten probeer je daarom in feite in een dergelijk land een bijdrage te leveren tot het *herstel* van de democratie! Maar wil je dat bereiken, dan doe je dat het beste in vertrouwelijke gesprekken op internationaal niveau. Daarbij moet je gezichtverlies van je gesprekspartner voorkomen.
Ja, en daarnaast moet je natuurlijk de hele mensenrechtenkwestie blijven zien in relatie tot andere delen van het buitenlandse beleid.

Bijvoorbeeld . . .

Bijvoorbeeld de ontwikkelingshulp die je geeft en de ontwapeningsproblematiek, want die hebben hun eigen intrinsieke waarde, die ook tot zijn recht moet komen. Dat betekent dus een voortdurend afwegen van het beleid, en dat stelt je voor morele problemen.

Is het voor u, die historicus, diplomaat en nu minister bent, mogelijk enige kenmerkende ontwikkelingslijnen voor de nabije en middellange toekomst aan te geven van het internationaal politieke krachtenveld, gelet op wat zich de afgelopen jaren heeft afgetekend? Ik denk hierbij onder meer aan de ontwikkeling Oost-West, Noord-Zuid en hun onderlinge beïnvloeding, aan China, Midden-Oosten, Afrika en Europa.

Ik geloof dat in de Oost-West-verhouding de wederzijdse militaire afschrikkingskracht zo groot is, dat een militair conflict nauwelijks meer tot de reële mogelijkheden behoort. Dat betekent enerzijds dat de scheiding in Europa blijft bestaan, maar dat je anderzijds toch met elkaar moet leven. Het gevolg zal, zij het met interrupties, toch een afbouw van de confrontatie moeten zijn. Wat zowel een gelijkwaardige vermindering van de bewapening zou betekenen als een opheffing van wederzijdse irritantia. Verder voorzie ik een toenemende rol voor Europa.

Waarom?

Niet in de eerste plaats uit eigen kracht, alswel in het opvullen van een . . . kijk je hebt de Sowjet-Unie en de Verenigde Staten, dat is een patstelling, en dus keert de Derde Wereld zich tot West-Europa.
Overigens betekent dit dat Europa, om op den duur die rol te kunnen vervullen, ook zijn eigen opbouw niet moeten verwaarlozen, en zijn integratie moet blijven nastreven.
China is de grote onbekende. Het concentreert zich thans duidelijk op eigen opbouw. Ik hoop er in januari 1979 heen te gaan, zoals ik in november aanstaande naar Zwitserland hoop te gaan, kort, maar heel nuttig, en in de tweede helft van oktober naar India, Japan en Korea. Het zal dan voor de eerste keer zijn dat een Nederlandse minister van buitenlandse zaken India officieel bezoekt.

Gelooft u dat China aan Europa en aan het Westen ooit grote moeilijkheden zal geven?

Gesprek met minister Van der Klaauw

dr. G. Puchinger

Nee. China zoekt duidelijk toenadering tot het Westen. De rest is speculatie.

Nederland heeft natuurlijk traditionele vriendschapsbanden met Israël. Wel is er gedurende de laatste jaren duidelijk meer begrip ontstaan voor de problematiek van de Arabische landen. Door een evenwichtig beleid moet je hopen bij te kunnen dragen aan de vrede in het Midden Oosten.

Gelooft u daar werkelijk in?

Jawel, ik geloof dat de ontwikkelingen zo zijn dat er daar méér reële kansen op vrede zijn dan voorheen, en ik meen verder dat Nederland, dat een bijzondere relatie met Israël heeft, soms een heel klein steentje kan bijdragen. De Arabieren hebben alle begrip voor die relatie. Zo zijn de eerste besprekingen tussen Israël en Egypte gevoerd in het huis van de Nederlandse ambassadeur te New York.

Wat meent u dat één der meest moeilijke en urgente punten van uw beleid zal worden?

Zuid-Afrika.
Ik geloof dat er geen meningsverschil bestaat hierover dat wij het systeem van apartheid, dat rassendiscriminatie betekent, volledig afwijzen. Anderzijds bestaat er een historische band met Zuid-Afrika, die dieper is dan met menig ander land, door bloedverwantschap en door geloof.
Je zou zo graag de Zuidafrikanen over de streep willen halen, zodat je hen kon helpen hun problemen op te lossen, en niet slechts in de sfeer van kritiek en verwijten! Maar daarvoor is daar de opkomst van andere 'liberale' krachten nodig. Soms vrees je dat de tijd snel verloopt . . .

Wat bedoelt u daarmee?

Zodat een vreedzame oplossing niet meer mogelijk is. Dat het een tweede Rhodesië wordt.
Ik geloof dat het misschien goed is er bij te zetten dat de rest van Afrika ons ook nog voor veel problemen zal stellen, mede door de daar toenemende onderlinge tegenstellingen. De Europese Gemeenschap heeft hier echer een taak, niet zozeer politiek, want dat zou 'neo-kolonialisme' betekenen, maar wel economisch, om de Afrikaanse landen te helpen zich op hun eigen vooruitgang te richten en de ontzaglijke armoede te bestrijden, en zich niet uitsluitend op hun onderlinge tegenstelling te richten.

Wij zijn, geloof ik, aan het eind van ons gesprek gekomen. Wilt u in dit verband nog iets opmerken?

In deze zo diverse wereld kan een Nederlands buitenlands beleid slechts effectief zijn, wanneer het in de eerste plaats speelt in het kader van de Europese en Atlantische samenwerking. Dáár kan je ook een zekere mate van invloed uitoefenen.
De Nederlandse buitenlandse politiek *blijft* daarbij naar buiten gericht, want je moet je niet opsluiten in die samenwerking, maar je moet deze wel gebruiken als één van de voornaamste instrumenten van het buitenlandse beleid.

Den Haag, 17, 27 en 28 juli 1978.

Samenvatting rapport 'Gespreide Verantwoordelijkheid'

een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde

Eind september is door de Dr. A. Kuyperstichting, het Centrum voor Staatkundige Vorming en de jrh. mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting het rapport Gespreide Verantwoordelijkheid uitgebracht. Het wil een christen-democratische bijdrage zijn aan de discussie over de economische orde.
De werkgroep stond onder leiding van prof. dr. P. J. A. M. Steenkamp en had als leden de heren S. Th. van Bijsterveld, drs. G. Gerritse, mr. J. Hollander, drs. P. H. A. Klep, J. Lanser, ir. J. W. M. van Rooij, drs. B. J. Udink, dr. J. de Vries, prof. dr. A. Wattèl, prof. drs. J. Weitenberg, prof. dr. H. J. van Zuthem, drs. H. Borstlap (secretaris/rapporteur) en drs. A. H. A. Veenhof (co-rapporteur). De komende maanden zal het rapport uitvoerig in ons blad besproken worden. Men kan het bestellen à f 16,— bij de Dr. A. Kuyperstichting, Dr. Kuyperstraat 3, Den Haag, tel. 070-606838. Het rapport telt ongeveer 170 pagina's.

Het probleem-oplossende vermogen van de huidige economische orde blijkt de laatste tijd zo onmiskenbaar op grenzen te stuiten, dat thans bij voorrang de economische orde zelf ter discussie moet worden gesteld. De gangbare trend binnen onze economische orde is, dat de overheid een toenemende eindverantwoordelijkheid wordt opgedrongen in steeds meer vitale sociaal-economische kwesties. Voor het waar maken van deze verantwoordelijkheden mist de overheid niet alleen de bevoegdheid, maar in onze huidige economische orde ook de instrumenten. Wanneer zij zich de noodzakelijke instrumenten zou willen toeëigenen, dan leidt dit tot een welhaast geheel centraal geleide economische bedrijvigheid, in het bijzonder gericht op de investeringsbeslissingen, de inkomensverdeling en delen van de inkomensbestedingen.
Een dergelijke ontwikkeling staat haaks op wat in het CDA wordt voorgestaan terzake van het spreiden van verantwoordelijkheden. Daarom moet deze ontwikkeling worden omgebogen naar een hergroepering van verantwoordelijkheden, waarbij in het bijzonder voor ondernemingen op het micro-niveau en binnen bedrijfstakken en de regio op het mezo-niveau, nieuwe beleidsruimte moet worden gecreëerd voor het aanpakken van de grote sociaal-economische vraagstukken van deze tijd. Dit vraagt een doortastend en consequent structuurscheppend en structuurhervormend optreden van de overheid, in het bijzonder gericht op de versterking van de positie van de Raad van Commissarissen binnen ondernemingen, een andere wijze van samenstelling, het opzetten van bedrijfstakoverleg en van overleg op het regionale niveau.

Impasse

Wij signaleren in deze zeventiger jaren een impasse in het sociaal-economische beleid. Nu de economische groei afneemt en op tal van punten de aspiraties afgestemd blijven op een economische groei zoals wij die in de zestiger jaren gewend waren (toen 5 à 6%; nu 2 à 3%), lopen wij met het vertrouwde sociaal-economische beleid vast.
Er is onmiskenbaar een groeiend besef, dat de aard en de omvang van de huidige sociaal-economische problemen niet zozeer moeten worden benaderd met een beetje meer of minder van het vertrouwde beleid. Deze problemen moeten thans allereerst worden vertaald in termen van de economische orde.
Er worden, ook van regeringszijde, de laatste tijd vele rapporten geschreven over de vraag wat er precies moet gebeuren om in 1981 minder dan 150.000 werklozen te hebben, de inflatie tot een zeker niveau terug te dringen, de collectieve

uitgaven om te buigen. Deze rapporten gaan evenwel dikwijls voorbij aan de vraag hoe over de verdere economische ontwikkeling kan worden besloten. Hoe, dat wil zeggen: wie is bevoegd tot besluitvorming en waarover? Wij zijn van mening, dat wij thans niet zozeer behoefte hebben aan deze al te planmatige benaderingen, waarin precies — als in een spoorboekje — wordt aangegeven hoe wij er in 1981 zullen voorstaan. Dergelijke scenario's op het sociaal-economisch terrein kunnen niet anders dan uitermate speculatief zijn, vanwege de grote onzekerheden van de internationale economische ontwikkelingen, waarvan ons land zozeer afhankelijk is. Er is bovendien ook niet zo'n behoefte aan dit soort gekwantificeerde benaderingen.
Waar het om gaat, is een structuur voor onze economische bedrijvigheid te bevorderen, waarin onverwachte ontwikkelingen verantwoord kunnen worden opgevangen. Te planmatige benaderingen onderschatten het improvisatievermogen van mensen en hun organisaties; onderschatten trouwens ook de mondigheid van mensen. Wij moeten een economische orde nastreven die bestand is tegen verrassingen; waarin mensen niet schrikken van onverwachte gebeurtenissen en ontwikkelingen, maar deze veeleer als nieuwe uitdagingen zien. Wij moeten dan ook niet de uitkomst van de ontwikkelingen van de komende jaren in een beleid proberen vast te leggen; wij moeten in een structuurbeleid verantwoordelijkheden vastleggen, waarin de nieuwe uitdagingen verantwoord kunnen worden opgevangen.

Georiënteerde verantwoordelijkheid

Wij hebben de economische orde geanalyseerd naar de wijze waarop de verantwoordelijkheden zijn gespreid.
De verantwoordelijkheid is een wezenskenmerk van de naar het beeld van God geschapen mens. Een inrichting van de economische orde zal voor deze verantwoordelijkheid ruimte moeten geven. De verantwoordelijkheid is in onze visie niet alleen een bevoegdheid tot beslissen zonder meer, ze oriënteert tevens de besluitvorming naar het rentmeesterschap en de solidariteit.
Deze georiënteerde verantwoordelijkheid brengt ons tot een pleidooi voor een zo intensief mogelijke afweging van de baten tegenover de offers in het sociaal-economisch leven, op een zo laag mogelijk niveau, bij voorkeur binnen de ondernemingen. Uiteraard kunnen niet alle sociaal-economische vraagstukken op dit niveau adequaat worden aangepakt, omdat er aan deze besluiten dikwijls verderstrekkende effecten verbonden zijn. Ook veronderstelt een werkelijk *georiënteerde* verantwoordelijkheidsbeleving een recht doen aan niet in geld meetbare aspecten, zoals de rechtvaardigheid en het zorgvuldig omgaan met onze kwetsbare natuurlijke omgeving. Deze overwegingen kunnen ertoe leiden, dat de intensiteit in de afweging van baten tegenover offers op het micro-niveau, heel bewust geweld moet worden aangedaan en dat men vanuit bijvoorbeeld het niveau van de bedrijfstak of de regio de beslissingen aan zich moet trekken, of dat de centrale overheid dat moet doen.
Allereerst moeten wij nagaan of er binnen de huidige economische inrichting ruimte is voor deze intensieve verantwoordelijkheidsbeweging op een zo laag mogelijk niveau en of er ook in voldoende mate rekening wordt gehouden met de verderstrekkende effecten.

Huidige problemen

Daartoe hebben wij in een historische schets aangegeven, dat sinds het kinderwetje van *Van Houten* in 1874 tot nu toe steeds meer beslissingen ten aanzien van vitale sociaal-economische kwesties op het centrale macro-niveau terecht zijn gekomen. Er was in het verleden alle aanleiding dit te doen, omdat de vrije markt uit zichzelf niet in staat bleek mensonwaardige situaties tegen te gaan. Een beschermende sociaal-economische wetgeving bleek hard nodig.
Thans staan wij in deze zeventiger jaren voor de vraag hoe wij verder moeten. Het probleem is, dat in deze overgangsfase naar een postindustriële samenleving, de economische groei afneemt maar de aspiraties van de samenleving nog zo overduidelijk blijven afgestemd op de veel hogere economische groei uit de jaren zestig. Dit roept thans grote afwegingsproblemen op: wil men meer werk of meer inkomen, of meer vrije tijd, of meer sociale zekerheid. Konden wij tot voor kort al deze zaken min of meer tegelijk realiseren; dat is in deze en de komende jaren uitgesloten. Wij zullen moeten kiezen.
Wij hebben uitvoerig de huidige sociaal-economische problemen geanalyseerd. Deze worden in vier clusters bijeengebracht: milieu/grondstoffen/energie, technologie en arbeid, inkomensverdeling, produktiecapaciteit en bestedingen.
Deze problemen raken de economische orde

voorzover deze bevordert of althans niet verhindert, dat men beslissingen kan nemen ten aanzien van bijvoorbeeld een gewenste werkgelegenheid, zonder aangesproken te worden op de gevolgen van deze beslissing voor de inkomens die verdiend kunnen worden, de economische groei die gerealiseerd kan worden, de nieuwe techniek die geïnstalleerd wordt of de sociale zekerheid die men wenst. Als de economische orde toelaat, dat de baten van het realiseren van een verlangen op het ene gebied niet behoeven te worden afgewogen tegen de daarmee samenhangende offers op een ander terrein, dan zal bij voorrang die economische orde ter discussie gesteld moeten worden. Wij zijn van mening dat dit niet-aangesproken worden op de consequenties van de vele beslissingen die worden genomen — het loskoppelen derhalve van de offers die bij de baten horen — thans op brede schaal afbreuk doet aan een werkelijk intensieve verantwoordelijkheidsbeleving.

Gangbare reacties

Wij nemen nadrukkelijk afstand van een gangbare reactie die de laatste tijd ter bestrijding van de huidige problemen veel wordt gehoord. Gedoeld wordt op de pleidooien om de overheid in toenemende mate een eindverantwoordelijkheid te geven ten aanzien van vitale sociaal-economische kwesties. Het motief hiertoe is, dat de bedrijfsgenoten binnen de onderneming en de sociale partners op mezo- en macro-niveau niet in staat worden geacht om een evenwichtige afweging ten aanzien van de vele sociaal-economische problemen te verrichten. Wij signaleren een krachtige stroming in ons land die pleit voor meer gemeenschapsinvloed op de investeringen, een geleide loonpolitiek en het socialiseren van de vraag. Deze benadering moet naar onze mening leiden tot een welhaast geheel centraal geleide economie, en dat is onverenigbaar met de georiënteerde verantwoordelijkheidsbeleving waarvoor een christen-democratische benadering juist meer ruimte zal moeten bieden.
Daarom hebben wij nader uitgewerkt hoe de bedrijfsgenoten binnen de onderneming, en de sociale partners op mezo- en macro-niveau nieuwe ruimte kan worden gegeven voor het zelf afwegen van de vele verlangens die zij hebben op de terreinen van werkgelegenheid, inkomensontwikkeling, vrije tijd, etc. Wij kiezen heel bewust niet voor het op macro-overheidsniveau brengen van de vele afwegingsbeslissingen, maar wij gaan juist de andere kant op: op een zo laag mogelijk niveau de verantwoordelijkheden leggen voor de grote sociaal-economische problemen waarvoor wij thans staan.
Deze benadering, die zeer nauw aansluit bij de christelijk-sociale gedachte, laat onverlet dat men binnen de ondernemingen niet alles kan overzien.
Daarom wordt de vraag gesteld, welke elementen in de besluitvorming op sociaal-economisch terrein beter op het mezo-niveau van de bedrijfstak of van de regio kunnen worden aangepakt en welke beter door de sociale partners op het landelijke macro-niveau. Vervolgens is er een meer principiële kwestie aan de orde, namelijk wat in deze lijn van denken de verantwoordelijkheid van de overheid is.

Overheid - maatschappij

Wij signaleren het gevaar, dat in de gangbare discussie over de huidige sociaal-economische problemen de overheid op steeds meer terreinen een eindverantwoordelijkheid krijgt opgedrongen. Wat dreigt is dat men van de overheid de realisering van doeleinden verlangt, die men zelf niet weet te verwerkelijken. Maatschappelijke groepen weten deze dikwijls niet zelf te verwezenlijken, omdat veelal niet te verenigen verlangens worden geuit.
Wanneer men nu verwacht dat de overheid daartoe wel in staat is, dan dreigt de overheid op deze wijze speelbal te worden van de maatschappelijke groepen. Wat dreigt is dat hier de maatschappelijke groepen hun eigen verantwoordelijkheid afwentelen naar de overheid.
In onze tijd staan wij voor de krachttoer dit afwentelen van verantwoordelijkheden om te buigen tot het zelf verantwoorden, en tot het zelf accepteren van de gevolgen van onze voorkeuren op het sociaal-economisch terrein.
Deze benadering leidt niet tot een terugtredende overheid, maar tot een overheid die heel actief optreedt. Enerzijds om de ruimte die mensen en hun organisaties nodig hebben voor hun verantwoordelijkheidsbeleving vooral op het micro- en mezo-niveau metterdaad te beschermen en in hun ontwikkeling te ondersteunen; anderzijds zal de overheid moeten voorzien in de materiële bestaansvoorwaarden die evenzeer nodig zijn voor het kunnen toekomen van mensen aan hun bestemming. De overheid zal erop moeten toezien, dat men de nieuwe verantwoordelijkheden niet misbruikt.
Het meest kenmerkende in deze omschrijving

van de velden van overheidszorg is de combinatie, die de overheid steeds plaatst voor de noodzaak tot afweging tussen enerzijds het respecteren van de eigen verantwoordelijkheid van mensen en organisaties en anderzijds haar zorg voor de materiële bestaansvoorwaarden.
Er zijn thans stellig nieuwe terreinen voor de overheid om in de sfeer van de materiële bestaansvoorwaarden op te treden, zoals de energievoorziening en het beschermen van de natuurlijke omgeving, naast de oude, reeds bestaande aandachtsterreinen zoals bijvoorbeeld de sociale zekerheid, de geldstabilisatie en de betalingsbalans. Nu de verzorgingsstaat, in onze opvatting, naar zijn materiële aspecten goeddeels is voltooid, zal thans het accent moeten komen te liggen op het verdiepen van de eigen verantwoordelijkheidsbeleving van de bedrijfsgenoten en de sociale partners en dus niet op het verder uitbouwen van de door de overheid na te streven materiële bestaansvoorwaarden.

Heroriëntatie

Deze accentuering van de eigen verantwoordelijkheidsbeleving leidt tot enige heroriëntatie ten aanzien van de overheidszorg voor bijvoorbeeld de economische groei, het inkomensbeleid en de werkgelegenheid.
Economische groei is niet meer een zo dominante overheidsdoelstelling, zoals het dat in de na-oorlogse jaren was, omdat de materiële bestaansvoorwaarden thans in veel ruimere mate zijn gewaarborgd dan vroeger. De sociale partners of de bedrijfsgenoten binnen de onderneming kunnen uit zichzelf uiteraard wel naar economische groei streven, maar men mag van de overheid niet verwachten dat ook zij hieraan even hard meewerkt. De overheid zal er juist voor moeten zorgen, dat de realisering van de economische groei niet ten koste gaat van de velden van zorg die zij in het bijzonder behartigt: het beschermen van de natuurlijke omgeving bijvoorbeeld, stabiele prijzen, extern evenwicht, een gewenste internationale arbeidsverdeling.
Het ligt ook niet op de weg van de overheid de inkomensontwikkeling geheel voor te schrijven; binnen het bedrijfsleven is men daarvoor zelf in eerste instantie verantwoordelijk. Wel zal ook hier de overheid zekere randvoorwaarden moeten stellen die zij krachtig zal moeten bewaken, waaronder een minimum inkomensniveau. Ook zal een openbaarheid van inkomens moeten worden geregeld, het draagkrachtbeginsel in de belastingwetgeving veel beter dan thans moeten functioneren, en zal de overheid meer dan thans voor haar eigen werknemers (de ambtenaren) een eigen inkomensbeleid moeten voeren.
Ook ten aanzien van de werkgelegenheidsdoelstelling is enige heroriëntatie op zijn plaats. De overheid is niet bij machte een volledige werkgelegenheid in de na-oorlogse betekenis te garanderen. Een dergelijke garantie zou haar ertoe dwingen een zo omvangrijk mogelijke economische groei te stimuleren, wat zonder enige twijfel op gespannen voet staat met bijvoorbeeld haar zorg voor het behoud van de natuurlijke omgeving, of haar zorg voor de voorziening in veilige energie. De overheid beschikt ook niet over de instrumenten om een volledige werkgelegenheid te kunnen garanderen. Indien zij zich deze instrumenten zou willen verschaffen, dan zal zij in steeds toenemende mate ook de inkomens in de primaire sfeer willen voorschrijven meer zicht willen hebben op de investeringen die worden gedaan en een grotere invloed willen hebben op de bestedingen. De consequentie van deze benadering is een welhaast geheel centraal geleide economie.
Ook hier benadrukken wij het versterken van de eigen verantwoordelijkheid van de bedrijfsgenoten in de onderneming en van de sociale partners op het mezo-niveau.

Ondernemingen

Deze hoofdlijn in ons rapport heeft consequenties voor de zeggenschapsverhoudingen binnen de onderneming en voor de terreinen waarop men een eerste verantwoordelijkheid heeft. Wij bepleiten een versterking van de bevoegdheden van de Raad van Commissarissen, ter bepaling van de hoofdlijnen van het beleid. Wij stellen voor de beperkende bepalingen uit artikel 164 van het 2e boek BW te schrappen. Dit houdt in, dat de Raad van Commissarissen in beginsel ieder besluit tot samenwerking, deelneming, investering, beëindiging van dienstbetrekking en wijziging in arbeidsomstandigheden vooraf dient goed te keuren. Wel kan de Raad van Commissarissen na overleg met de Ondernemingsraad en de voorgestelde aandeelhouders commissie onderdelen delegeren naar de directie. Ook zal de Raad van Commissarissen elk jaar een door de directie opgesteld meerjarenplan moeten goedkeuren.
Wij hebben de gedachte geopperd twee typen

aandeelhouders te onderscheiden: de aandeelhouders-investeerders en de aandeelhouders die meer als beleggers moeten worden beschouwd. De betrokkenheid van deze laatste groep bij de onderneming is zo gering, dat het de vraag is of deze aandeelhouders ook recht op zeggenschap moeten hebben. De aandeelhouder-investeerder is veel directer bij de onderneming betrokken; hij zou stemrecht behouden, waarbij hij zich wel voor een bepaalde minimale periode aan de onderneming verbindt.

De samenstelling van de RvC zal zo moeten worden gewijzigd, dat de werknemers en de aandeelhouders-(investeerders) veel directer bij de beleidsvoering worden betrokken. Daartoe bepleiten wij in plaats van het bestaande coöptatiesysteem, een rechtstreekse verkiezing van $\frac{1}{3}$ deel van de RvC door de werknemers $\frac{1}{3}$ door de aandeelhouders en het resterende deel door de aldus gekozen commissarissen gezamenlijk.

Vervolgens zal men binnen ondernemingen meer ruimte moeten krijgen om de verantwoordelijkheid te aanvaarden voor de afwegingsbeslissingen tussen werkgelegenheid, inkomensontwikkeling, te installeren technologie, afzetontwikkeling etc. Een arbeidsplaatsenovereenkomst die de voor deze afweging van belang zijnde elementen in zich bergt, kan voor het beleven van deze verantwoordelijkheden binnen de onderneming goede diensten bewijzen. Wij bepleiten speciale fondsvorming ter verstrekking van het eigen vermogen.

Er zal behoefte blijven bestaan al te grote inkomensverschillen tussen ondernemingen tegen te gaan; men kan op bedrijfstakniveau enige onderlinge afstemming plegen.

Hiermee wordt al het mezo-niveau van de bedrijfstak aangeroerd. Het accent op het verbreden van de beslissingsbevoegdheden binnen de onderneming laat immers onverlet, dat men op dit micro-niveau niet alles kan overzien. Het opzetten van bedrijfstakoverleg en het uitbouwen van het overleg op regionaal niveau is naar onze mening zeer essentieel in een benadering waarbij de verantwoordelijkheden voor de sociaaleconomische vragen op een zo laag mogelijk en overzienbaar niveau worden gelegd. Een krachtig mezo-niveau kan immers voorkomen dat die zaken die men binnen de onderneming niet kan overzien, onmiddellijk tot de macro-overheidsverantwoordelijkheden gaan behoren.

Bedrijfstakoverleg

Via een kaderwet zal de overheid bedrijfstakgenoten tot overleg moeten oproepen. Dit overleg behoeft een wettelijke institutionele vormgeving. Het zou zich onder meer moeten richten op:

- Informatie: over de ontwikkelingen die voor de gehele bedrijfstak van belang zijn. Een vorm van investeringsmelding wordt voorgesteld ter voorkoming van overcapaciteit. Deze melding van voorgenomen investeringen zou moeten worden gedaan aan enige vertrouwenspersonen, die de bedrijfstakgenoten — onder geheimhouding van de herkomst van de gegevens — zouden moeten informeren over het totaal van voorgenomen investeringen.
- Gezamenlijke activiteiten, bijvoorbeeld op het terrein van de research, afstemming vraag naar en aanbod van arbeidskrachten, herscholing etc.
- Afspraken buiten een verantwoorde concurrentie om, bijvoorbeeld teneinde de inkomensontwikkeling in de afzonderlijke ondernemingen enigermate op elkaar af te stemmen, evenals andere arbeidsomstandigheden.
- Werkgelegenheid: voorzover het werkgelegenheidsvraagstuk de herstructurering binnen de bedrijfstakken raakt, zou hier een belangrijke taak voor het bedrijfstakoverleg liggen. Ook gezamenlijke aandacht voor bepaalde categorieën werklozen.
- Invalspoort voor de overheid: de overheid zou als waarnemer bij dit overleg vertegenwoordigd moeten zijn. Zij kan via dit overleg de bedrijfstakgenoten op hun gezamenlijke verantwoordelijkheid wijzen voor aangelegenheden die ook binnen het gezichtsveld van de overheid vallen: de maatschappelijke gevolgen van technologie bijv., de internationale arbeidsverdeling, onderwijs-arbeidsmarkt, etc.

Dit pleidooi voor geïnstitutionaliseerd bedrijfstakoverleg houdt geen corporatisme in. De bevoegdheden van overheid en maatschappelijke groeperingen blijven immers van elkaar gescheiden.

Een restauratie van de PBO wordt evenmin voorgestaan. Allereerst is de huidige tijd van herstructurering een geheel andere dan die in het begin van de jaren vijftig toen wij voor de opgave stonden tot opbouw van ons land. Bovendien hebben wij geen publiekrechtelijke be-

voegdheden toegedacht aan het bedrijfstakoverleg.

Regio

Ook binnen regionaal verband zullen de sociale partners te zamen met de regionale overheid een meer directe verantwoordelijkheid moeten kunnen krijgen voor de vitale sociaal-economische knelpunten. Wij bepleiten dit met name met betrekking tot het werkloosheidsvraagstuk (het functioneren van de gewestelijke arbeidsbureaus). Voorts is een hergroepering van de bestaande instellingen die op het regionale terrein actief zijn, zeer gewenst.

Macro-niveau

Er blijven uiteraard belangrijke verantwoordelijkheden op het macro-niveau liggen, zowel bij de sociale partners op dit niveau, als bij de centrale overheid.
De herstructurering van onze economische bedrijvigheid (sector-structuurbeleid) en de vraagstukken die hierdoor met betrekking tot de werkgelegenheid worden opgeroepen, is in eerste instantie en belangrijke verantwoordelijkheid voor de sociale partners op het macro-niveau.
Wij bepleiten in het kader van deze herstructurering een zekere mate van 'specialisatie': de industriële sector zal vooral moeten worden aangesproken als draagvlak voor de collectieve voorzieningen; daarmee zou de factor arbeid ter financiering van de collectieve sector enigermate kunnen worden ontlast, waardoor de veelal meer arbeidsintensieve dienstensector ten behoeve van de werkgelegenheid zou kunnen worden versterkt. In dit verband wordt gedacht aan de mogelijkheid om de heffingsgrondslag voor de collectieve lasten te verleggen van de arbeid naar de gerealiseerde produktiviteitsontwikkeling. Aldus kunnen op spontane wijze de commerciële en gesubsidieerde dienstensectoren in het belang van de werkgelegenheid worden versterkt.
Ook voeren wij een krachtig pleidooi voor meer flexibiliteit in arbeid en onderwijs. Het meer kunnen kiezen in deeltijdbanen en voor allerlei vormen van onderwijs, is een belangrijk element in de lijn van het betoog om de beslissingsverantwoordelijkheden ten aanzien van de belangrijke sociaal-economische kwesties op een zo laag mogelijk niveau te brengen.

De centrale overheid

Reeds eerder is gesteld dat de overheid op het terrein van de zeggenschapsverhoudingen op micro- en mezo-niveau actief een consequente wetgeving moet initiëren. Daarnaast blijven er belangrijke overheidsverantwoordelijkheden op die terreinen, die men op het micro- en mezo-niveau niet kan overzien. Wij doelen hier onder meer op de belangrijke macro-economische verhoudingen.
De verhouding particuliere-collectieve sector is daarin van groot belang. Het gaat hier om de zogenaamde *draagvlaktheorie.* Wij bepleiten een ombuiging van de groei van het aandeel van de collectieve sector in het nationaal inkomen. Onze gedachten gaan uit naar het stabiliseren van het aandeel van de collectieve en particuliere sector vanwege de lijn in het betoog om verantwoordelijkheden op een zo laag mogelijk niveau te leggen en vanwege de noodzaak een zeker niveau voor collectieve uitgaven ook op enige termijn zeker te stellen. Aandacht wordt besteed aan een zekere omvang van de collectieve sector die moet worden gewaarborgd, gelet op de functie van deze bestedingen in onze samenleving.
Wij gaan in op enige misverstanden in de gangbare discussie over de draagvlaktheorie. Zo is het onjuist op te merken, dat er slechts een eenzijdige draagvlakrelatie is tussen particuliere en collectieve sector. De bestedingen van de collectieve sector vloeien immers voor een belangrijk deel weer terug naar de particuliere sector. De collectieve sector gaat ook niet geheel ten koste van de particuliere bestedingsruimte; de sociale zekerheid is juist gericht op een op peil houden van de particuliere bestedingen.
Nader onderzoek binnen de wetenschappelijke instituten van het CDA wordt bepleit naar de sociale zekerheid en naar het functioneren van de grondbeginselen van ons belastingsysteem.
Vervolgens bepleiten wij ook in financiële zin een voldoende armslag voor het kunnen dragen van de nieuwe verantwoordelijkheden op een zo laag mogelijk niveau. Met klem wijzen wij de stelling af dat matiging van de collectieve uitgaven de solidariteit zou moeten aantasten. De solidariteit zal meer dan thans op een meer beleefbaar niveau moeten worden georganiseerd. De consequentie van deze benadering is wel, dat een beleid ter ombuiging van de groei van de collectieve uitgaven vergezeld moet gaan van een structuurhervormend beleid, zoals wij dat hebben uiteengezet.

Ten aanzien van het overleg op macro-niveau wordt in de lijn van een gedachte van *dr. J. W. de Pous* een tijdsplanning aangegeven, vanwege het belang van een goede scheiding en onderlinge afstemming van overleg tussen de sociale partners onderling en met de overheid en de politieke besluitvorming in de Staten-Generaal.

Overheidsverantwoordelijkheid

Wij zijn ook uitvoerig ingegaan op die terreinen waarop de overheid een eerste verantwoordelijkheid heeft. Gelet op de noodzaak van veilige energiebronnen, zal de overheid een krachtig energiebesparingsbeleid moeten voeren, waarbij zo nodig ook extra heffingen niet geschuwd moeten worden. Terzake van de grondstoffenkwestie bepleiten wij een gegarandeerde opbrengst voor de arme grondstoffen-producerende landen. Ook zal het beleid erop gericht moeten zijn dat de grondstoffenproducerende landen hun uitvoer van fabrikaten krachtig kunnen opvoeren; d.w.z.: de produktie van deze fabrikaten zal meer dan thans in de grondstoffen-producerende landen zelf moeten kunnen plaatsvinden. De overheid zal hier de herstructurering van de Nederlandse (en Europese) bedrijvigheid moeten begeleiden.
In het verlengde van deze herstructurering ligt ons pleidooi voor bedrijfstakoverleg op Europees niveau. Soortgelijke aanbevelingen als gedaan zijn ten aanzien van het nationale bedrijfstakoverleg, worden ook op dit internationale niveau bepleit, waaronder de investeringsmelding.
De overheidsverantwoordelijkheid ten aanzien van de technologische ontwikkeling neemt evenzeer toe, gelet op de ingrijpende maatschappelijke gevolgen. Wij bepleiten de oprichting van een afzonderlijk instituut, dat studies verricht naar de gewenste en ongewenste effecten van de ontwikkeling van de techniek.
Tenslotte bepleiten wij een veel grotere samenhang tussen ons onderwijsstelsel en de arbeidsmarkt. Het gaat daarbij om een veel grotere flexibiliteit, waardoor een rechtvaardiger verdeling van kansen op onderwijs en arbeid mogelijk wordt.

Strategie voor verandering

Wij besluiten ons rapport met een hoofdstuk over een strategie voor verandering. Hierin wordt een dringend appèl gedaan op bedrijfsgenoten en op de sociale partners om de nieuwe verantwoordelijkheden die in de lijn van ons betoog op hen afkomen, metterdaad op te pakken. Als de samenleving deze niet oppakt, dan zal het beleid in structurele aanbevelingen blijven steken; daarmee zou de hoofdstrekking van ons rapport — het spreiden van verantwoordelijkheden — haar uitwerking hebben gemist.
Naast het appèl, zal een christen-democratische benadering herkenbaar moeten zijn aan voorstellen om de structuur te hervormen, met name de zeggenschapsstructuren binnen de onderneming en op het mezo-niveau.
Wij willen met onze benadering de dialoog aangaan met werknemers, met werkgevers, met zelfstandigen, met vakcentrales en met werkgeversverbonden. Naar onze opvatting zijn er thans ontwikkelingen gaande binnen onze economische orde, die voor elke politieke beweging, of voor elke organisatie van werknemers, werkgevers of zelfstandigen, werkelijk verontrustende tendenzen in zich dragen. Het moet mogelijk zijn om in een brede discussie de signalen die de laatste jaren op ons afkomen goed te taxeren en op basis daarvan consensus te bereiken over een beleid waarin aan mondige en verantwoordelijke mensen nieuwe ruimte wordt gegeven.
Het is de verantwoordelijkheid die ons op het spoor heeft gezet van de lijn van ons rapport en waarop wij onze hoop voor een goed verstaan hebben gevestigd.

Inhoud

Pag. 410
Van de redactie

Pag. 411
Willem Aantjes
mr. W. C. D. Hoogendijk

Pag. 414
Naar een nieuwe economische orde?
prof. dr. D. B. J. Schouten

Pag. 422
Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht
prof. drs. H. ter Heide

Pag. 428
Gespreide verantwoordelijkheid
mr. dr. A. A. van Rhijn

Pag. 435
PKB en politiek
drs. H. J. van Bemmel

Pag. 444
Boekbespreking: De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite
dr. H. van Roon

78/11
48e jaargang, nr. 11, november 1978

Willem Aantjes
Hoogendijk

Schouten, Ter Heide en Van Rijn reageren op
Gespreide verantwoordelijkheid

PKB
Van Bemmel

Boekbespreking: buitenlandse politiek
Van Roon

Bij de gebeurtenissen rond
Willem Aantjes
worden enige kanttekeningen geplaatst door mr. W. C. D. Hoogendijk.

*
* *

Het onlangs door de wetenschappelijke instituten van het CDA uitgebrachte rapport

Gespreide verantwoordelijkheid

inzake de economische orde wordt in dit nummer besproken door de heren prof. dr. D. B. J. Schouten, prof. drs. H. ter Heide en mr. dr. A. A. van Rhijn.

Prof. Schouten

spitst zijn bijdrage toe op de verhouding overheid en maatschappij, op het in het rapport voorgestelde overleg op bedrijfstakniveau en op de verhouding van de collectieve tot de marktsector. Hij plaatst kritische kanttekeningen bij dit rapport, dat hem vooral heeft aangesproken vanwege de inspirerende combinatie van rationaliteit en ethiek. Een lange weg zal echter afgelegd moeten worden om niet alle problemen zoveel mogelijk door 'vadertje staat' te laten oplossen.

Prof. Ter Heide

merkt op dat de centrale problematiek van de huidige maatschappelijke orde is, dat twee tegengestelde tendenties op elkaar inwerken: enerzijds de noodzaak om beslissingen tenminste te coördineren, vaak zelfs internationaal, anderzijds de eis direct mee te praten over relevante beslissingen. Het rapport bevat vele aantrekkelijke gedachten ter spreiding van verantwoordelijkheden, aldus de heer Ter Heide, die om kritisch commentaar vragen. Onjuist acht hij, dat in het rapport niet de instrumenten maar de doelstellingen over de verschillende personen, groepen en de overheid zijn verdeeld.

Mr. Van Rhijn

tenslotte gaat in op de bijbelse fundering van de grondmotieven in het rapport: de verantwoordelijkheid georiënteerd op rentmeesterschap en solidariteit. Een christelijke economische orde zie ik niet, wel een behoorlijke, doelmatige economische orde, waarin christelijke normen en waarden zijn verdisconteerd, aldus de heer Van Rhijn.
Hij bespreekt vervolgens de overheidsvisie van het rapport en de aanbevelingen met betrekking tot de zeggenschapsverhoudingen binnen ondernemingen en bedrijfstakken. De heer Van Rhijn is in verschillende ambtelijke en politieke functies jarenlang nauw betrokken geweest bij de ontwikkeling van de zeggenschapsverhoudingen in het bedrijfsleven.

*
* *

PKB en politiek

is de titel van een artikel van drs. H. J. van Bemmel. Hij bespreekt hierin het wetsvoorstel tot regeling van de planologische kernbeslissing. De schrijver acht deze materie voor de ruimtelijke ordening in ons land van groter gewicht dan de problematiek van het Kroonberoep dat tot nu toe meer de belangstelling heeft getrokken (zie ook AR-Staatkunde van juni 1978).
Hij bespreekt uitvoerig de spanning die er is tussen de grotere bevoegdheden die de centrale overheid met de pkb krijgt, en de behoefte aan vergaande decentralisatie van bevoegdheden op het terrein van de ruimtelijke ordening.
De heer Van Bemmel bepleit een nauwere betrokkenheid van de Staten-Generaal bij de planning van de ruimtelijke ordening.

*
* *

Tenslotte bespreekt dr. H. van Roon 'De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite'.

Willem Aantjes

Mr. W. C. D. Hoogendijk

christendemocratie

Willem Aantjes

door mr. W.C.D. Hoogendijk

Bij de gebeurtenissen rond Willem Aantjes worden enige kanttekeningen geplaatst door mr. W.C.D. Hoogendijk. Deze bijdrage werd op 10 november jl. geschreven.

Het is ondenkbaar, dat wij in AR-Staatkunde het vertrek van de fractievoorzitter van het CDA uit de politiek, van *onze* Willem Aantjes, gelet op de omstandigheden waaronder het geschiedt, kunnen passeren zonder er iets over te schrijven. Het moment, enkele dagen na het gebeuren, is er niet naar een gewogen beschouwing te geven; het wordt een reflectie op onze eigen reacties in deze situatie: persoonlijk en als CDA. Want het is niet mogelijk onze verhouding tot de ambtsdrager Willem Aantjes en daarmee tegelijk ook tot de mens Willem Aantjes, tot de collega, de geestverwant, de kameraad, de vriend, de tegenstander, de vijand misschien, in een zo geladen situatie te regelen, zonder er ook zelf volledig bij in geding te komen. Het gaat er niet alleen om hoe Willem Aantjes heeft gehandeld in de oorlog, daarna tijdens zijn politieke carrière en nu zeer recent door zijn politieke functies neer te leggen; het gaat er ook om hoe wij zelf, burgers van Nederland, leden van onze partij, hoe wij, ieder voor zich op deze situatie reageren en daarin iets van onszelf uitdrukken. Het kan niet anders of in deze situatie krijgen onze woorden een persoonlijk accent.

Het lijkt mij van belang, nu over één der onzen keihard in het openbaar een aantal zaken aan het licht wordt gebracht die wij niet verwacht hadden en die mede daardoor onthutsend zijn; nu een aantal andere zaken nog ietwat mysterieus blijft en daardoor vragen oproept; nu bij menigeen vertrouwen geschokt is — ons er rekenschap van te geven van uit welke verwachting wij Aantjes benaderen èn beoordelen. Het lijkt mij van belang ons op momenten als deze in herinnering te brengen dat er géén mens is die niet een barst heeft in zijn leven. In ieder geval pretenderen wij niet dat het CDA zulke personen herbergt. In deze kennis van de mens en daarmee tevens zelfkennis ligt de basis van onze onderlinge loyaliteit. CDA en ARP genereren niet mensen van een specifieke allure.

Wij schuiven mensen naar voren door wie wij ons, naar de hoogste maat van hun kunnen, vertegenwoordigd weten. Maar wij weten tegelijk dat aan deze mensen, volksvertegenwoordigers, bewindslieden, bestuurders — net als wij! — ook hun zwakheden hebben, hun gebreken, de barst in hun leven, openlijk of in het verborgene. In een politieke gemeenschap kunnen wij meer betekenen dan ieders individuele gemiddelde, indien wij er in slagen, wat goed en sterk is in ons leven, in elkaar te versterken en wat onze zwakheid is op te vangen, te compenseren.

Er is, de geschiedenis bewijst het, in de mens een hang naar de sterke man, in wie wij waarschijnlijk ons zelf projecteren. Niet het minst in de politiek is de verleiding groot ons zulke sterke mannen te scheppen. De politici zelf werken er trouwens ijverig aan mee, mitsgaders hun partijapparaten. Maar indien dan zo'n 'sterke man', op een onderdeel van zijn leven, door de mand valt, dan kan dit een emotionele schok teweeg brengen — zoals nu in Nederland, in het CDA en de ARP — die niet meer in verhouding staat tot wat er werkelijk aan de orde is. Deze schok wordt onder meer veroorzaakt omdat wij uit onze zelfkennis hadden weggedrukt, dat de harmonieuze, de ongeschonden persoon niet bestaat, niet in ons zelf en niet in onze voorman-

nen. En als wij nu door een kracht van buiten onontkoombaar op deze kille werkelijkheid worden gedrukt, dan kan dit een geweldig verzet oproepen tegen de veroorzaker van dit alles, tegen de man die door de mand is gevallen en in wiens tragedie ook ons een spiegel wordt voorgehouden. Het is duidelijk dat daarmee een situatie geschapen is die onrechtvaardige oordelen in de hand werkt. Degene die het treft zal in dubbele mate zich omringd en gestut dienen te weten door hen die hem na staan, hetzij als geestverwanten in de politiek, hetzij als leden van de partij, hetzij als persoonlijke relaties.

Maar de geloofwaardigheid van de christelijke politiek dan? En van de politici? Wordt van hen die christelijke politiek voorstaan bovendien niet extra zuiverheid verlangd?
Het lijdt geen twijfel, dat zowel binnen het CDA als daarbuiten christelijke politiek in opspraak is gekomen. Zij die het CDA welgezind zijn hebben het er moeilijk mee; anderen constateren dat de ingebouwde hypocrisie van christelijke politiek eens te meer zichtbaar is geworden.
crisie van christelijke politiek eens te meer zichtbaar is geworden.
Wij stuiten hier naar mijn mening op een moeilijk, maar tegelijk ook principieel punt.
Ik zou er in dit verband op willen wijzen, dat de aard van christelijke politiek vaak wordt miskend.
Christelijke politiek is niet het afkondigen door sterke mannen van goede maatregelen. Christelijke politiek is het ploeteren van zwakke mannen om in moeilijke situaties uit te vinden wat goede maatregelen zouden kunnen zijn en vervolgens pogen daarvan ook een deel gerealiseerd te krijgen. Anders gezegd: christelijke politiek is het pogen met een kromme stok rechte slagen toe te brengen. Indien wij christelijke politiek afhankelijk stellen van de drager daarvan, ongeacht of het Aantjes is of iemand anders, dan is christelijke politiek een verloren zaak. Ik kan wat ik bedoel nog op een andere manier duidelijk maken. De geloofsgetuigen genoemd in de bijbel zijn menselijk gezien vaak rijkelijk dubieuze typen, maar als dragers van de heilsboodschap in hun concrete levenssituatie historievormers van belang.
Het eerlijk pogen, naar beste weten, om ondanks de eigen zwakheid, gegeven de eigen beperkingen en gegeven de beperkingen van de situatie waarin wij moeten werken, toch iets zichtbaar te maken van gerechtigheid en naastenliefde, juist dat is naar mijn mening de essentie van christelijke politiek. Zo bezig te zijn is niet onwaarachtig, is niet hypocriet. Ook in dit opzicht moeten wij m.i. oppassen niet onrechtvaardig te worden in ons oordeel over Aantjes. Hij heeft het grootste en beste deel van zijn leven tot inzet gemaakt voor het inbrengen van christelijke noties in het politieke bedrijf. Deze inzet wordt niet onwaarachtig, indien de breuklijn, die bij de meeste mensen weggeschminkt is, bij hem, mede door zijn publieke functie, op een geconcentreerde wijze in één klap wordt geëtaleerd.
Aantjes wordt nu geoordeeld over handelingen uit de oorlog, toen hij een jongeman was van omstreeks twintig jaar. Ik wil in dit verband twee opmerkingen maken, één over het verleden en één over het heden.

Het verleden. Er heeft volgens het rapport van het RIOD aanmelding bij de S.S. plaats gevonden. Zo'n mededeling op zich zelf gesteld, heeft een sinistere betekenis. Ik vrees echter, dat het geïsoleerd vermelden van dit feit tot een onrechtvaardig oordeel kan leiden. De feiten zelf moeten nog nader gewogen worden; bovendien was de oorlog niet alleen voor Aantjes maar voor de meeste Nederlanders een keuzeprobleem op het scherp van de snede. Een keuzeprobleem waar de meesten van ons niet op voorbereid waren en niet voor toegerust. Het zijn niet de eersten de besten die in dit keuzeprobleem gefaald hebben, niet omdat zij 'fout' waren ten principale, maar omdat zij in de overweldigende omstandigheden van het moment geen kans zagen tot de bodem van de dilemma's door te dringen. Een groot deel van het Nederlandse volk heeft bovendien de consequenties van het keuzeprobleem kunnen ontlopen zonder vuile handen te maken. Het is een betrekkelijk kleine groep Nederlanders geweest die het keuzeprobleem echt aan heeft gekund.
Indien een jongeman als Aantjes, in zijn persoonlijke omstandigheden gesteld voor de keuzeproblemen van die tijd, foute keuzen heeft gemaakt, dan dienen wij de context waarin dit gebeurde m.i. mee in rekening te brengen, alvorens wij onze Aantjes zoals wij hem nadien hebben leren kennen, in de schok van het moment, eenzijdig onder de S.S.-signatuur plaatsen. Hiermee zeg ik eigenlijk reeds iets over het heden. Wij moeten ons er voor hoeden ons oordeel over de jonge Aantjes, hoe dit ook moge luiden, zonder meer te transponeren op de Aantjes die in een latere fase van zijn leven de eerste man van het CDA is geworden. Een mens kan gedurende zijn leven veranderen. De geestelijke ontwikkelings-

gang van Aantjes heeft zich volop in de publiciteit voltrokken, zodat ieder er kennis van kan dragen. De richting die hij al doende in zijn leven gekozen heeft, heeft tot controverses aanleiding gegeven. Maar hoe ieder voor zich de positie van Aantjes in het geestelijke en politieke krachtenveld ook moge beoordelen, één ding is toch wel duidelijk geworden, dat in de opstelling van Aantjes sinds hij politieke verantwoordelijkheid draagt, geen spoor aanwezig is van totalitaire, nationaal-socialistische gezindheid.
Wij zullen daarom de vraag onder ogen moeten zien, in welke mate wij jeugdzonden mogen toerekenen aan een man, die openlijk en krachtens zijn publieke functie voor ieder zichtbaar, daar volledig en principieel mee heeft afgerekend.
Maar blijft er niet toch een mysterie? Kunnen wij alles verklaren? Is alles bekend geworden? Heeft Aantjes ondanks zijn interviews eerlijk open kaart gespeeld? Blijft er niet iets geheimzinnigs, iets tweeslachtigs zitten? Op het moment waarop ik dit schrijf wel.

Voor een deel zullen een aantal zaken in de komende tijd wel opgehelderd worden. Ten dele zal het optreden van Aantjes als politicus ook bij nadere analyse wellicht iets gespletens behouden. Een gespletenheid die storender is, naarmate onze relatie tot hem existentiëler is. En uitgerekend Aantjes zocht een existentiële relatie met de kiezer en met de leden van het CDA.
Ik wil niet pogen met afdoende verklaringen te komen. Slechts één gezichtspunt wil ik noemen, dat misschien verhelderend is.
Naar mijn mening is namelijk de echte politicus van huis uit een ambivalent wezen. Wie met hart en nieren politicus is, is een gedrevene, bij wie idealisme en ambitie op een onontwarbare wijze verstrengeld zijn, in telkens wisselende accenten. De achilleshiel van elke politicus is, dat zijn ambitie te zeer de overhand krijgt; zijn permanente opgave is, zijn ambitie onder controle te houden; maar afwezig is de ambitie nooit. De echte politicus vereenzelvigt zich met de zaak waarvoor hij staat en waarmee hij zelf in persoon staat of valt. En hiermee wordt iets van een beklemmend dilemma op de achtergrond zichtbaar.
Indien Aantjes namelijk op een eerder moment zelf nadrukkelijker en meer expliciet zijn oorlogsverleden gebracht had, dan had dat waarschijnlijk eerder het einde van zijn politieke loopbaan betekend, zo hij er ooit aan had kunnen beginnen. Hij zou dan zelf, vrijwillig, het einde over zich afgeroepen hebben. Hij heeft, naar de stijl van de politiek, zijn consequentie getrokken toen externe omstandigheden (het rapport-De Jong) hem noopten terug te treden. Had hij het eerder moeten doen? Of de beslissing aan een andere (partij) instantie moeten overlaten? Het zijn intrigerende vragen, die ingewikkeld genoeg zijn om er niet aanstonds een antwoord op gereed te hebben.
Met wat ik schrijf wil ik niet bagatelliseren wat gebeurd is, noch goed praten wat verkeerd is. Vooraanstaande personen in de politiek hebben een symbool-functie. Juist op grond van de vereenzelviging van persoon en zaak waar ik zo even op doelde representeren de politici in hun persoon datgene waar hun land, waar hun politieke groepering voor staat. Dat legt hen een extra verantwoordelijkheid op met betrekking tot hun reputatie en de zuiverheid van hun handelen, dat maakt hen extra kwetsbaar. Hoe mild wij hen als mens, als een der onzen ook mogen beoordelen, in de kwaliteit van politicus mogen zij geoordeeld worden, ja behoren zij geoordeeld te worden, naar de maatstaven die hun ambt meebrengt, op straffe van devaluatie van hun ambt. Aantjes heeft dat m.i. scherp aangevoeld toen hij als reden voor zijn terugtreden uit de politiek aanvoerde, de zorg voor het aanzien van de politiek, dat bij zijn aanblijven geschaad zou kunnen worden. Het is een persoonlijke beslissing van hem geweest die hij m.i. terecht genomen heeft.
Ik wil afsluiten met een opmerking rechtstreeks aan Aantjes.
Het leven van iedere politicus is het leven van een passant. Een politicus heeft gedurende een periode van zijn leven — hoe lang precies weet hij niet van te voren— de kans de staatkundige ontwikkeling mede te bepalen. Maar hij zal bijna nooit iets af kunnen maken. Eens komt het moment waarop hij terug moet treden hetzij omdat hij niet herkozen wordt, of omdat het kabinet valt, of omdat de partij hem uitstoot, of om welke andere reden ook. Dat moment heeft altijd iets dramatisch; maar elke politicus weet dat het eens zal komen. Aantjes heeft meer dan menig ander de gelegenheid gezocht en geschapen eigen accenten op te drukken aan het staatkundig gebeuren. Accenten die door de dramatiek van het einde van zijn politieke loopbaan niet meer uit de geschiedenis van het antirevolutionaire volksdeel en van het beginnende CDA weggewist kunnen worden. Dit moge een bemoediging zijn in moeilijke dagen.

10 november 1978

sociaal-economisch

Naar een nieuwe economische orde?

door dr. D. B. J. Schouten

Prof. dr. D. B. J. Schouten (55) te Oisterwijk is hoogleraar in de Algemene Leer der Geschiedenis van de Economie aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Hij is kroonlid van de SER. Publikaties van hem verschenen over Exacte economie en Dynamische macro-economie.

Met dit rapport, opgesteld door een werkgroep van de wetenschappelijke instituten van het CDA, met name de Dr. A. Kuyperstichting, het Centrum voor Staatkundige Vorming en de Jhr. mr. A. F. de Savornin Lohmanstichting, willen de samenstellers een appel doen op het eigen verantwoordelijkheidsbesef van mondige mensen binnen een organische opbouw van de maatschappij. Aandacht wordt hierbij opnieuw in alle toonaarden geschonken aan het aloude subsidiariteitsbeginsel of het beginsel van soevereiniteit in eigen kring en tegelijkertijd zet men zich af tegen de twee uiterste vormen van economische orde: de vrije markteconomie enerzijds en de centraal geleide volkshuishouding anderzijds. Geen liberalisme dus en evenmin een totalitair socialisme worden waardig bevonden voor de ontplooiing van het verantwoordelijkheidsbesef van mondige mensen in solidariteit, doch slechts een organische overlegeconomie waarbij het overleg op alle niveaus: micro, mezo en macro, georganiseerd moet worden volgens het subsidiariteitsbeginsel. Nader uitgewerkt houdt dit beginsel in dat men verantwoordelijk kan en moet zijn voor de baten en lasten van zijn handelingen. Zo de reikwijdte van de handeling de eigen kring overtreft moeten hogere organen randvoorwaarden stellen opdat niet alleen de baten worden geïncasseerd en de lasten op anderen worden afgewenteld.

Al deze geluiden zijn niet nieuw, zij zijn gebaseerd op een oer-christelijke traditie maar worden door de werkgroep opnieuw ter discussie gesteld in het licht van onze huidige maatschappelijke problemen: afnemende groei, structurele werkloosheid, inflatie, toenemende inmenging van de overheid in bijna alle facetten van het economische leven, terwijl het materiële aspect van de verzorgingsstaat goeddeels voltooid is.
Er worden zoveel zaken in het lijvige rapport besproken, dat het welhaast ondoenlijk is deze in een recensie recht te doen wedervaren. Wij beperken ons derhalve tot de fundamentele beschouwingen over de verhouding overheid en maatschappij (hoofdstuk 6 A.3) en de verhouding tussen het micro- en mezo-niveau bij het bedrijfstakoverleg (hoofdstuk 6 B.2). Daarbij zullen wij ook ingaan op de verhouding tussen de omvang van de collectieve sector en de markt-

sector, met name op de kwestie van de financiering van de sociale verzekeringen en van de fondsen ter stimulering van die investeringen, welke het draagvlak van de economie uitmaken (hoofdstuk 6 B.3).

Overheid en maatschappij

De paragraaf over de verhouding overheid en maatschappij is bijzonder lezenswaard omdat hier in concreto de accenten gelegd worden op een christelijke maatschappij-opvatting. De rechtsstaat beschermt de burgers tegen de willekeur van politieke overheden, garandeert de burger derhalve zekere vrijheidsrechten.
De verzorgingsstaat daarentegen beschermt de burgers tegen de willekeur en onzekerheden van een vrije markteconomie.
'Wat dreigt is, dat het realiseren van deze sociale voorzieningen (ter verbetering van de materiële bestaansminima) op gespannen voet komt te staan met de klassieke grondrechten. De overheid moet er voor waken om bij het verwerkelijken van de verzorgingsstaat niet zover te gaan, dat het beleven van de eigen verantwoordelijkheid in het gedrang komt.'
Wat nu aan de orde zou moeten komen is de vraag waarom de verzorging van de materiële bestaansminima voor alle eventualiteiten van het leven der burgers niet door de vrije markteconomie tot stand gebracht wordt en waarom dit een staatstaak zou moeten zijn. Tenslotte kunnen ook de sociale verzekeringen op een micro- en mezo-niveau afgesloten worden om de verzorging in allerlei opzichten bij ziekte, werkloosheid en ouderdom te garanderen!
Dat men geen voorstander is van een vrije markteconomie wordt door de rapporteurs opgemerkt, maar een systematische analyse 'waarom niet' ontbreekt, terwijl het toch duidelijk is dat daarbij in principe op de meest gedecentraliseerde wijze de eigen verantwoordelijkheden kunnen worden beleefd, gegeven de randvoorwaarden die de overheid moet stellen om de veiligheid en leefbaarheid van haar burgers te beschermen. Van de andere kant is o.i. het garanderen van de minimale materiële bestaansvoorwaarden niet zonder meer een overheidstaak. Een sociaal-verzekeringsstelsel kan ook door marktpartijen georganiseerd worden met een al dan niet verbindend verklaring van overheidswege. De verzekering van sociale grondrechten worden naar onze smaak wat al te snel in verband gebracht met de centrale overheid, al is dit in feite in ons land langzamerhand wel zo gegroeid. Op deze beide zaken: het zonder meer afwijzen van de vrije markteconomie enerzijds, het zonder meer als staatstaak aanvaarden van het verzorgen en verzekeren tegen alle bedoelde eventualiteiten in het leven der burgers anderzijds, willen wij wat nader ingaan.
Waarom is een vrije markteconomie — gegeven een goed uitgebouwd sociaal verzekeringsstelsel en gegeven een goede milieu-, veiligheids- en arbeidswetgeving — volgens een christelijk gevoelen niet geheel aanvaardbaar? Wij weten toch dat op deze wijze allerlei deelbeslissingen uiteindelijk via de markt gecoördineerd worden zodat er geen chaos ontstaat ondanks gebrek aan centrale leiding.
Twee punten van kritiek op dit stelsel van economische orde kan men al onmiddellijk naar voren brengen. Ten eerste gaat een vrije markteconomie steeds gepaard met conjunctuurgolven bij gebrek aan een perfect vooruitzicht van marktpartijen. Ten tweede legt de concurrentie aan de actieve burger veelal een zodanige mentaliteit van kostenbeheersing op, dat sociale uitgaven ter verbetering van de arbeidsomstandigheden dikwijls in de verdrukking komen, vooral als het algemene welvaartsniveau nog laag is.
Informatie op het mezo-niveau kan het vooruitzicht perfectioneren, zodat de conjunctuurgolven gedempt worden. Afspraken op het niveau van bedrijfstakken kunnen de concurrentie op het gebied van de kosten ook zodanig regelen dat voldoende recht aan het sociale beleid kan worden gegeven. Terwille van het verruimen van de sociale kostenlasten (en ook van de loonkosten) mag een bedrijfstak echter nimmer de concurrentie op zijn afzetmarkten zodanig beperken dat de consument er op ongeproportioneerde wijze de dupe van wordt. Zowel een anticyclische budgetpolitiek ter demping van de conjunctuurgolven als de regeling van de concurrentie via een goed prijs- en mededingingsbeleid worden door de rapporteurs als een staatstaak gezien: 'De overheid zal ook een doelmatige inrichting van de schaarse ruimte willen nastreven, te grote conjunctuurschommelingen tegen willen gaan, de mogelijkheden tot mededinging willen handhaven, al te grote regionale welvaartsverschillen willen tegengaan; zij zal zich mede verantwoordelijk voelen voor het onderwijs dat wordt gegeven. Het kan mede op de weg van de overheid liggen zorg te dragen voor de kansen op een gezonde ontwikkeling van ons bedrijfsleven op wat langere termijn. Op het terrein van de materiële bestaansvoorwaarden noemen

wij tevens de zorg van de overheid voor het nastreven van een bepaald inkomen voor een ieder, dat thans in onze samenleving als een minimuminkomen voor het bestaan moet worden beschouwd. Voorts: het gehele terrein van de sociale zekerheid.'
Wel, dit is een hele mond vol ogenschijnlijke overheidstaken waarvan men met even goed recht kan zeggen dat zij ook en vooral voor verantwoordelijkheid van de marktpartijen moeten komen. Zo zij deze taken niet op een micro-niveau kunnen aanvaarden dan kunnen zij dit toch zeker op een mezo-niveau. Wellicht dat er dan voor de marktpartijen op een macro-niveau geen andere taak overblijft dan de informatie over de welvaartsverschillen tussen de bedrijfstakken en tussen de regio's opdat nieuwe initiatiefnemers en werkers zo goed als mogelijk geïnformeerd worden over hun kansen elders in de samenleving. Informatie is immers mobiliteitsbevorderend voor arbeid én kapitaal en daarmede verstarring tegengaand.
De rapporteurs hebben echter geen principiële bezwaren tegen overheidstaken op genoemde gebieden die verder gaan dan informeren, maar stellen de vraag van de mate ervan, d.w.z. 'hoever de overheid hierbij zal gaan. In een tijd van grote sociale nood, zoals wij die in het verleden hebben gekend, valt het niet moeilijk aan te geven dat de afweging tussen eigen verantwoordelijkheidsbeleving en de voorziening in materiële bestaansvoorwaarden ten gunste van de laatste moet uitvallen, indien de bedrijfsgenoten of de sociale partners niet uit zichzelf tot adequate voorzieningen komen. In onze tijd ligt dit gelukkig anders.'

Sociale partners

Sic! zouden we bij deze passage willen aantekenen. Zouden de sociale partners uit zich zelf onze huidige structuurwerkloosheid hebben kunnen voorkomen? Welnu: zij onderhandelen via collectieve arbeidscontracten wel over de prijs van arbeidsdiensten, maar laten dan de ruil van deze diensten aan anderen (de individuele partners) over! Baten en lasten van het arbeidscontract worden aldus uit elkaar getrokken. Geen wonder is het dat bij een algemeen te hoog loonpeil (voor verantwoordelijkheid van de collectieve marktpartijen op mezo- en macro-niveau) onvrijwillige werkloosheid ontstaat, waarvoor zeker niet de partijen verantwoordelijk gesteld kunnen worden, maar ons inziens ook niet de overheid! Zou de overheid wel tijdig gezien hebben dat er te hoge lonen werden afgesproken met alle consequenties van dien, dan zou zij gezien de stellingname van de rapporteurs hebben moeten ingrijpen. Immers, dan is de voorwaarde niet vervuld dat de sociale partners uit zich zelf tot adequate voorzieningen terzake zijn gekomen. In de praktijk heeft echter ook de overheid niet voldoende perfect vooruitzicht om een juiste loonvorming te bewerkstelligen. Bovendien komt zij meestal te laat met compenserende anticyclische maatregelen, omdat het overheidsbudget nu eenmaal wordt vastgesteld voordat de arbeidsvoorwaarden over de gehele linie van het bedrijfsleven rond zijn. De mogelijkheden van een goede anticyclische budgetpolitiek worden dus belemmerd door gebrek aan vooruitzicht en gebrek aan tijdige noodrem-procedures.
Hoe dan ook, de prijs van arbeid en de ruil van arbeidsdiensten moeten weer meer simultaan vastgesteld worden willen de lasten van een verkeerde beslissing niet op anderen afgewenteld worden terwijl men de baten daarvan voor zich zelf incasseert. Dat arbeidsplaatsenovereenkomsten daarvoor een uitkomst bieden wordt door de rapporteurs op uiterst voorzichtige wijze gesuggereerd in het hoofdstuk, waarin de beleidsruimte voor de ondernemingen op micro-niveau wordt besproken. Zij zien daarbij zeer goed in dat de collectieve arbeidscontracten op het niveau van de bedrijfstakken in dat geval een geheel ander karakter moeten krijgen dan thans meestal het geval is. Zij kunnen dan niet meer betekenen als een minimum richtlijn voor af te sluiten individuele Apo's. Consequent wordt dus de verantwoordelijkheid daar (op een micro-niveau) gelegd waar prijs èn ruil simultaan geschieden, m.a.w. baten en lasten van een beslissing terzake als het ware in één hand zijn.
Een centraal geleide loon- èn toewijzingspolitiek van werkgelegenheid is in elk geval in strijd met het christelijke medeverantwoordelijkheidsbeginsel. Ook hierbij wordt prijs en ruil in één hand gelegd, nl. in die van de centrale overheid, zodat aan de fundamentele voorwaarden voor het verantwoordelijk kunnen zijn wordt voldaan. Maar een dergelijke rigoureuze planeconomie (waarbij de individuele keuzevrijheid van arbeidsplaats onherroepelijk in het gedrang komt) wordt zelfs door onze meest fervente voorstanders van een centraal geleide loonpolitiek (Van den Doel, De Galan, Tinbergen) niet bepleit.
Ter vermijding van het huidige euvel dat bij collectieve arbeidscontracten van partijen op het

mezo- of macro-niveau veelal de last van een te hoog loonpeil op anderen wordt afgewenteld omdat men wel de prijs maar niet de ruil van arbeidsdiensten in eigen hand heeft, kan men twee wegen inslaan.
H. van den Doel c.s. betogen, dat de marktpartijen wel moeten afwentelen op grond van het prisonersdilemma waarin zij verkeren. Zoals gevangenen bij gebrek aan contact elkaar over en weer beschuldigen dat de ander fout was om zelf een zo gering mogelijke straf te verkrijgen of zelfs geheel vrijuit te kunnen gaan, zo hopen marktpartijen dat de anderen de kastanjes uit het vuur zullen halen om zelf zoveel mogelijk in de wacht te kunnen slepen. De gevangenen zouden ingeval van contact ook met elkaar kunnen afspreken de schuld maar te bekennen om hun beider straf te minimaliseren. Zo zou de overheid marktpartijen zodanig kunnen dwingen contact met elkaar te onderhouden dat een afwenteling op anderen niet meer mogelijk zou zijn. In feite komt dit dan neer op een centraal geleide loonpolitiek. De kans op een volledige werkgelegenheid is dan inderdaad groter, hoewel ook dan fouten bij gebrek aan voldoende vooruitzicht niet vermeden kunnen worden. De ruil kan niet voor iedereen gegarandeerd worden zonder de individuele keuzevrijheid van arbeidsplaats in de waagschaal te stellen, maar de werkloosheidscheppende afwentelingspraktijken kunnen zodoende in elk geval verminderd worden. (Tenzij de politici weer de gevangenen zijn van afzonderlijke pressiegroepen!).

Andere weg

De andere weg die ingeslagen kan worden om prijs en ruil van arbeid meer in één hand te houden is die van de samenstellers van het CDA-rapport: een decollectivisatie van de arbeidscontracten zodat op het micro-niveau van de afzonderlijke produktiehuishoudingen afgewogen kan worden welke offers men eventueel aan meer inkomensstijging bereid is te geven terwille van de werkgelegenheid in eigen kring. De medezeggenschapverhoudingen binnen de onderneming zullen dan dienovereenkomstig aangepast moeten worden. De vraag blijft natuurlijk ook in dat geval bestaan of, wanneer iedereen voor zijn eigen werkgelegenheid zorgt, m.a.w. niet alleen het continuïteitsbeginsel ten aanzien van de vermogenspositie van de eigen onderneming nastreeft maar ook ten aanzien van het aantal rendabel bezetbare arbeidsplaatsen, of in dit geval ook de totale werkgelegenheid van de volkshuishouding in overeenstemming gebracht kan worden met het (groeiend) aanbod van arbeidskrachten. De ervaring met landen waarin het zelfbestuur terzake op micro-niveau in verregaande mate is doorgevoerd geeft nl. niet veel hoop voor een volledige werkgelegenheid. Alleen wanneer er voldoende ondernemers aanwezig zijn, voldoende infrastructurele en credietfaciliteiten gegeven worden, en de werkzoekende arbeidskrachten bereid zijn in eerste instantie terwille van nieuw te scheppen arbeidsplaatsen zekere risico's mede te accepteren, zal het marktmechanisme op den duur tot volledige werkgelegenheid leiden. Aan deze drie voorwaarden voor een goede werking van de arbeidsmarkt: voldoende creatieve ondernemers, voldoende infrastructuur en crediet, en voldoende risico's aanvaardende arbeidsmobiliteit, wordt naar mijn smaak in het CDA-rapport te weinig aandacht geschonken.
De twee stellingen: ten eerste ieder zorgt voor zich zelf en de markt zorgt dan voor ons allen; ten tweede de hogere organen geven slechts de informatie opdat de lagere organen goed voor zichzelf kunnen zorgen zonder de algemene marktomstandigheden uit het oog te verliezen zijn o.i. de liberale consequentie van het benadrukken van de eigen verantwoordelijkheid op het micro-economische vlak.
Het gezicht dat de samenstellers van het rapport aan het CDA willen geven is naar mijn interpretatie dus nogal liberaal. Dit wordt evenwel enigszins bedekt, doordat de sociaal-ethische functies van het marktconforme handelen op het micro-niveau voor het totale macro-economische evenwicht nogal stiefmoederlijk behandeld worden. Men is kennelijk bang om eerlijk uit te spreken dat men eigenlijk voorstander is van een vrije markteconomie, waarschijnlijk om niet geïdentificeerd te worden met het standpunt van een liberale partij. Het profileren van het eigen gezicht via een betoog over het juiste evenwicht bij het overheidsbeleid tussen de zorg voor de materiële bestaansminima van de burgers enerzijds, en de structurering van de vrije ontplooiingskansen van de burgers via een echte verantwoordelijkheidsbeleving op een zo laag mogelijk niveau van de maatschappelijke organen anderzijds, heeft mij niet geheel kunnen overtuigen.
Natuurlijk zal ook een echte liberaal het er over eens zijn, dat de overheid via wetten algemene randvoorwaarden stelt om een goede werking van het marktmechanisme te kunnen garande-

ren. Daartoe behoort hoofdzakelijk een gezond geldstelsel, de zorg voor de veiligheid (ook van arbeid), voor de infrastructuur (water, energie, communicatie, openbaar vervoer, onderwijs) en voor de algemene gezondheid (waaronder m.i. ook valt de zorg voor het leefbaar houden van onze omgeving). Hem zal bovendien een overheid voor ogen staan die monopolieposities bestrijdt. Maar wat betekent dit anders dan een overheid die actief meehelpt om structuren op te bouwen waardoor iedereen de kans krijgt zich als een vrij mens te ontplooien, dat wil zeggen, de kans om zelf baten en offers tegen elkaar af te wegen, om zelf te kiezen, om zelf verantwoordelijkheid te dragen?

Sociale zekerheid

Het garanderen van de materiële bestaansminima buiten deze algemene randvoorwaarden om wordt daarentegen niet door elke liberaal en evenmin door elke christen als een overheidstaak gezien. Juist de christelijke partijen hebben indertijd zeer goed gezien dat bij de sociale voorzieningen om de minder welgestelde burgers te beschermen tegen de materiële gevolgen van ziekte, werkloosheid en ouderdom (en zelfs van een zeker kindertal) collectieve verzekeringen gesloten moeten worden. De verzekeringsgedachte stoelt op twee beginselen: enerzijds op het beginsel van de spreiding van risico's en daarmede op het solidariteitsbeginsel en anderzijds op het profijtbeginsel: men betaalt premies overeenkomstig de aanspraken welke men eventueel als uitkeringsgerechtigde kan doen gelden. De desbetreffende sociale verzekeringen werden in eerste instantie veelal ook bedrijfstaksgewijze georganiseerd zodat marktpartijen een grote mate van eigen verantwoordelijkheid terzake konden uitoefenen. Zij konden zelf bepalen hoe groot het verstrekkingenpakket moest zijn gezien de premies die zij konden betalen!
Naarmate de tijd voortschreed evolueerde het sociale verzekeringsstelsel van specifieke arbeidersverzekeringen, naar algemene werknemersverzekeringen, tot aan algemene volksverzekeringen toe. Daarmede in overeenstemming is de wijze van financiering: van premies met als grondslag het arbeidsinkomen tot een bepaalde grens naar algemene belastingmiddelen met als grondslag het draagkrachtbeginsel.
Hoewel deze fiscalisatie van het sociale verzekeringswezen in ons land nog niet voor de volle honderd procent is voltooid is een dergelijke ontwikkeling schijnbaar niet meer te stuiten. Zij is zeker in strijd met het algemene beginsel van zelfverantwoordelijkheid en solidariteit, dat de samenstellers van het rapport zo benadrukken!
Hier ligt ook een van de voornaamste bronnen van afwenteling van lasten op andere schouders dan die waar de baten geïncasseerd worden. Maar door het beginsel van spreiding van risico's te accepteren mag men m.i. niet zover gaan met de solidariteitsgedachte, dat men weer in het prisonersdilemma van H. van den Doel terechtkomt. Wanneer men tegen een centraal geleide loonvorming is, dan moet men ook tegen een algemene fiscalisatie zijn van de sociale garanties voor een minimum-inkomen bij alle mogelijke eventualiteiten in het leven. Anders komt er van een echte medeverantwoordelijkheid van de burgers via hun eigen maatschappelijke organen niets terecht.
De desbetreffende medeverantwoordelijkheid van de burger via een parlementaire democratie wordt uit vrees voor een totalitaire staatsbemoeiing in het algemeen door de rapporteurs afgewezen. Terecht mijns inziens! Maar waarom juist ten aanzien van de sociale verzekeringen wel zulk een centralistisch standpunt wordt ingenomen is mij niet duidelijk geworden. In plaats van een heffingsgrondslag volgens het een of ander risicospreidend profijtbeginsel wordt zelfs in het onderhavige rapport gefilosofeerd over een draag*vlak*beginsel waarbij de heffingsgrondslag voor de collectieve lasten wordt verlegd van arbeid naar de gerealiseerde produktiviteitsontwikkeling, wat dit dan ook realiter moge zijn! Ik vind deze passage de grootste misser van het rapport!
Wanneer men een goede werking van het marktmechanisme echt om zeep wil helpen, moet men vooral de produktieven extra zwaar belasten! Onder de produktieven versta ik vooral de nieuw gestichte ondernemingen of die ondernemingen, die nog uitbreiden. Deze moeten m.i. juist extra worden ontzien, want zij moeten in eerste instantie ervoor zorgen dat een groeiend arbeidsaanbod ook door het bedrijfsleven wordt opgenomen!
De rapporteurs kunnen nu wel stellen, dat de druk van de collectieve lasten gestabiliseerd moet worden, maar bij een algemene fiscalisatie van deze lasten en een afnemend aandeel van het bedrijfsleven in de totale werkgelegenheid zal bedoelde druk ongetwijfeld blijven stijgen. De enige oplossing voor dit probleem is: laat iedereen zich, onder bedrijfstaksgewijze mini-

mumvoorwaarden, verzekeren volgens zijn eigen draagkracht. De kans is dan groot, dat het minst wordt afgewenteld en daarmede de minst nadelige effecten voor de totale werkgelegenheid van het bedrijfsleven worden opgeroepen. Als dat zo is, zullen uiteindelijk de verzekeringspremies een geringer bestanddeel van het nationale inkomen kunnen uitmaken, althans wanneer de eigen verantwoordelijkheid terzake daartoe leidt. Ik wil maar zeggen, dat het beginsel natuurlijk ook kan leiden tot zeer hoge premies, maar dan zal men ervoor *willen* èn kunnen betalen en niet zonder meer de premies op anderen afwentelen!

Overheidstaken

De verhouding micro-niveau en mezo-niveau kan na het voorafgaande zeer kort besproken worden. Vastgesteld kan in elk geval worden dat de rapporteurs m.i. terecht een al te grote verantwoordelijkheid voor de overheid bij de inkomensvorming (groei van de produktie en werkgelegenheid), de inkomensverdeling en de inkomensbesteding afwijzen, hoewel zij ook telkens bij hun desbetreffende beschouwingen een slag om de arm houden. Terzake van de groei stellen zij bijvoorbeeld: 'De noodzaak om deze (minimale) bestaansvoorwaarden te financieren brengt met zich mee, dat de overheid wel een beroep doet op de economische groei die wordt gerealiseerd' etc. Wij tekenen daarbij aan dat dit vraagstuk in een ander licht komt te staan wanneer men de sociale verzekeringen weer terugbrengt naar de bedrijfsgenoten en hen zelf laat kiezen en beoordelen wat hun draagkracht en wensen met betrekking tot de sociale voorzieningen zijn. Vanwege een beperking van de kostenconcurrentie zullen bedrijfstakken, dus het mezo-niveau, minimumeisen moeten stellen. Hierdoor kan de beslissing op het micro-niveau afgeschermd worden tegen een al te scherpe, het sociale voorzieningenpeil drukkende, concurrentie!
Op analoge wijze houden de rapporteurs een slag om de arm wanneer zij het inkomensbeleid van de overheid bespreken: 'Wel kan de overheid daartoe geroepen worden indien in vrij overleg inkomens worden overeengekomen die inflatie oproepen of de betalingsbalans uit evenwicht brengen en dit voorts leidt tot een structureel hoge werkloosheid, die algemeen als onaanvaardbaar wordt ervaren.' Ook hierbij tekenen wij aan, dat dit vraagstuk in een ander licht komt te staan wanneer men de inkomensvorming weer terugbrengt naar het micro-niveau, waar het m.i. ook thuishoort. Wanneer men de bedrijfsgenoten zelf laat kiezen tussen minder werkgelegenheid of minder inkomensstijging (of zelfs een geringer inkomen), zal er niet zo snel sprake zijn van te hoge inkomens. Vanwege een beperking van de concurrentie zullen op het mezo-niveau van bedrijfstakken uiteraard minimum-arbeidsvoorwaarden gesteld moeten worden. Hierdoor kan de beslissing op het micro-niveau wederom afgeschermd worden tegen een al te scherpe, het loonpeil drukkende, concurrentie. Bovendien zal de bedrijfstak regelmatig aan alle bedrijfsgenoten informatie dienen te verschaffen over de inkomenssituatie bij de verschillende micro-eenheden. Deze informatie werkt ongetwijfeld de onderlinge mobiliteit in de hand, waardoor de efficiëntie van de bedrijfstak als geheel kan worden bevorderd.
Geheel instemmen kunnen wij met de rapporteurs terzake van de onmogelijkheid voor de overheid om een volledige werkgelegenheid te garanderen. Dit zou zij zelfs niet kunnen, al werd haar het instrument van de centrale inkomensvorming en -verdeling in handen gegeven, bij gebrek aan voldoende vooruitzicht. Zonder dit instrument kan zij al helemaal niets garanderen. Maar om dezelfde reden kan ook op een mezoniveau niet een bepaalde werkgelegenheid voor een bepaalde tijd overeengekomen worden. Hooguit kan op een micro-niveau een arbeidsplaatsenovereenkomst gesloten worden onder de vooruitzichten die een desbetreffende ondernemingsraad als *voorwaardelijk* heeft goedgekeurd.

Bedrijfstakken

Hetzelfde geldt m.i. ook voor de garantie van een volledige bezetting van het produktieapparaat. De rapporteurs merken terzake op: 'Het systeem van concurrentie lokt creativiteit en efficiency uit, maar voor het voorkomen van deze overcapaciteit lijkt het bijzonder slecht te zijn toegerust'. Het is echter o.i. een vraag of een meldingsplicht aan het mezo-niveau van voorgenomen investeringen hiervoor een oplossing kan bieden. Als blijkt dat er teveel investeringsplannen zijn, wie heeft dan de bevoegdheid om de micro-economische keuzevrijheid van de investeerders te belemmeren? Meer informatie terzake door de bedrijfstak georganiseerd is goed, als zij maar niet leidt tot een contingente-

ring van bovenaf! Bovendien, wie zal voorkomen, dat bepaalde ondernemers welbewust bij hun plannen majoreren om concurrenten af te schrikken? En wie zal hun dan beboeten als zij bij nader inzien afwijken van hun oorspronkelijke plannen? Het afstemmen van investeringsplannen op het niveau van de bedrijfstak zal altijd wel een moeilijke zaak blijven wanneer men de nadruk blijft leggen op een eerste verantwoordelijkheid terzake bij het niveau van de ondernemingen. Alleen ingeval van weinig concurrenten zou het zin kunnen hebben om via afspraken overcapaciteiten te voorkomen. Maar meestal zal het dan gaan om zeer grote multinationals en wordt het een zaak van een internationaal bedrijfstakkenoverleg.
De herstructurering van een bedrijfstak gaat uiteraard het micro-niveau te boven. Toch blijft het een probleem om goede ondernemingen te dwingen slechte bedrijven terwille van een niet al te snelle afbouw van de werkgelegenheid kunstmatig te steunen via eigen financieringsmiddelen dan wel overheidsmiddelen. Uit concurrentieoverwegingen zullen zij zo snel mogelijk van deze slechte bedrijven verlost willen worden. Maar bij de meeste herstructureringen speelt het werkgelegenheidsvraagstuk een zodanig grote rol dat er naar hun smaak te weinig snel gesaneerd wordt. Mag men hen dan toch dwingen om mee te doen?
Enfin, er is inderdaad genoeg te doen op het niveau van bedrijfstakken: informatie verstrekken, minimum-eisen stellen ten aanzien van de sociale verzekeringen, minimum-arbeidsvoorwaarden stellen, gezamenlijke activiteiten organiseren op het terrein van technologisch- en consumentenonderzoek en tenslotte ook op het terrein van de financiering van investeringen. Een collectief fonds door bedrijfsgenoten, bij afspraak op te brengen, kan een middel zijn om eventuele riskante projecten al dan niet met een extra-premie van overheidwege van de grond te brengen! In elk geval is het duidelijk, dat de nadelen van een vrije markteconomie, waarbij de zelfverantwoordelijkheid het meest sterk beleefd kan worden, voor een groot stuk gecorrigeerd kunnen worden via een geïnstitutionaliseerd bedrijfstakkenoverleg. Inderdaad behoeft dit geen corporatisme te impliceren als de overheid slechts als waarnemer tot dit overleg wordt toegelaten. Bovendien behoeft men niet te vrezen voor een restauratie van de PBO wanneer de bevoegdheden van de bedrijfstak zich slechts beperken tot het opleggen van minimum-arbeidsvoorwaarden en minimum-eisen ten aanzien van de sociale verzekeringen. De overheid moet uiteraard er wel voor waken, dat de concurrentie niet zodanig wordt beperkt door onderlinge afspraken, dat de consument er de dupe van wordt!
Wat er tenslotte nog voor het macro-niveau van de bedrijfsorganisatie overblijft te doen, is voor mij wat onduidelijk, behalve natuurlijk weer de informatie verstrekken over het reilen en zeilen van de bedrijfstakken. Het sectorstructuurbeleid in de zin van een algemeen *onderzoek* naar de economische kansen van alle sectoren is uiteraard nuttig als daaruit niet bij voorbaat voortvloeit de gedachte, dat men uiteindelijk die sector extra moet stimuleren die de meeste kansen maakt opdat men hem onmiddellijk daarna als melkkoe kan gaan gebruiken om allerlei quartaire diensten te financieren. Het eerst opfokken en daarna uitmelken van welke kansrijke sector dan ook spreekt mij niet aan. Maar informatie en vergelijkend *onderzoek* op centraal niveau is natuurlijk de mobiliteit bevorderend. En zolang de bedrijfstakken evenals de afzonderlinge ondernemingen geen gesloten blokken vormen, waarmee 's lands economie volkomen zou verstarren, is er hoop op voldoende flexibiliteit om al die uitdagingen, die in de toekomst nog op ons af zullen komen, te overwinnen. Een voldoende mobiliteit van arbeid, kapitaal en kapitaalgoederen zowel tussen als binnen de sectoren is voor een gezonde, d.w.z. uiteindelijk ook de totale vraag en het totale aanbod met elkaar in overeenstemming brengende, markteconomie onmisbaar. En mocht voor bedoelde mobiliteit van produktiefactoren behalve een goede informatie ook nog een meer gedifferentieerde beloningsstructuur nodig zijn dan kan men door het draagkrachtbeginsel bij de belastingheffing te hanteren en te verbeteren al te scheve inkomensverhoudingen secundair corrigeren. De primaire inkomensverdeling zogenaamd rechtvaardig te organiseren is immers ook in de visie van de rapporteurs geen overheidstaak, (behalve uiteraard in de zin van het bestrijden van monopolieposities en ongelijke kansen bij het onderwijs).

Inspirerend rapport

Wel, ik heb wellicht het CDA-rapport over de economische orde onrecht aangedaan door het op een eenzijdige manier te interpreteren, en hele stukken daaruit onbesproken te laten. Het is bedoeld als discussiestuk. Het heeft mij dáárom zo bijzonder aangesproken vanwege zijn in-

spirerende combinatie van rationaliteit en ethiek. Als christen kan men zich geborgen thuisvoelen in een maatschappij-orde waarin men, als ware men een rentmeester van de Heer, mede verantwoordelijk gesteld wordt voor een menswaardige gang van zaken. De eenzaamheid en vervreemding welke men bij velen tegenwoordig gewaar wordt tengevolge van een overmaat aan technocratie en bureaucratie zal dan kunnen verdwijnen. Een lange weg zal echter afgelegd moeten worden om de bestaande tendenties, om alle problemen zoveel mogelijk door 'vadertje' staat te laten oplossen, om te buigen. Ik zou willen dat vooral de jongeren van het CDA zich bewust worden van de idealen, welke hen met de utopieën van dit rapport worden aangereikt! De vaders hebben de jeugd met de opbouw van de verzorgingsstaat te veel verwend zodat zij het veelal niet meer zien zitten. Wel, mede dank zij dit inspirerende rapport kunnen zij nu weten dat er nog ontzaglijk veel te doen en te veranderen is, óók binnen de vaderlandse grenzen!

sociaal-economisch

Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht

door prof. drs. H. ter Heide

Prof. drs. H. ter Heide (50) te Castricum is hoogleraar Omgeving aan de Interfaculteit Bedrijfskunde te Delft. Hij was voorzitter van het NVV. Hij publiceerde o.m. 'Overleg en strijd', recente ontwikkelingen in de Nederlandse loonpolitiek; een uitgave in de serie Bedrijfskundige signalementen.

De economische orde is gedurende lange tijd een verwaarloosd onderwerp geweest, zowel in de meer theoretische banaderingen als in de praktische politiek. Omdat de discussies over economische orde meestal een sterk ideologische ondertoon hebben paste dit goed in de groeiperiode, die kon worden gekenschetst als 'the end of ideology'. Voorzover er nog discussies over de economische orde waren, werden deze gevoerd in functionalistische termen: hoe moeten de beheersstructuren worden ingericht om de economie zo goed mogelijk te laten functioneren.

Met het problematischer worden van het functioneren van de economie zien we een terugval op ideologische uitgangspunten. Blijkbaar kan de min of meer spontaan gegroeide economische orde de 'nieuwe' problemen: milieu en grondstoffen, de verhouding Noord-Zuid, werkloosheid en inflatie, niet aan. De verleiding is dan groot terug te vallen op de veronderstelde zegeningen van óf de vrije-markt, óf de centrale leiding, óf de bedrijfsorganisatie. Daarbij wordt gemakshalve vergeten na te gaan of de bepleite structuren beter in staat zijn de problemen op te lossen. De nadelen van de concurrerende ideologieën worden wel breed uitgemeten en dat is niet zo moeilijk. De echte liberale visie leidt gemakkelijk tot een harde concurrentiemaatschappij, de socialistische tot een bureaucratische en de christen-democratische tot een regentenmaatschappij.

In de ideologische 'denkmodellen' (term van Hartog), kunnen deze in de realiteit bestaande gevaren gemakkelijk over het hoofd worden gezien. De functionalistische gedachtengang, waarvan in Nederland Tinbergen en Van den Doel bekende representanten zijn, gaat uit van het idee, dat besluiten genomen worden op het laagste niveau, waar alle belanghebbenden bij het besluit vertegenwoordigd zijn, of waar men in elk geval gedwongen is met hun belangen rekening te houden, de zogenaamde internalisering van de externe effecten. De internalisering kan soms via de markt, door concurrentie, soms door de belanghebbenden zelf in de besluitvorming te betrekken en soms door de overheid

Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht

Prof. drs. H. ter Heide

zeggenschap te geven ter bescherming van bepaalde groepen. Het besluitvormingsniveau moet zo laag mogelijk zijn, om de afstand en daarmee de psychologische en administratieve kosten en de kans op vervorming van de belangen zo klein mogelijk te maken.

Onze maatschappij wordt steeds gecompliceerder, dat wil zeggen, de onderlinge afhankelijkheden nemen sterk toe. Daardoor ontstaat de noodzaak de besluitvorming naar steeds hogere niveaus te verleggen en, mede bij gebrek aan adequate besluitvormingsstructuren op verschillende niveaus steeds meer op de overheid terug te vallen. Daartegenover staat de eis van steeds meer mensen om direct mee te beslissen over zaken, die hun eigen leven bepalen. Betere scholing en meer informatie liggen hieraan ten grondslag. Dat kan alleen, wanneer de relevante beslissingen worden genomen op een niveau dat dicht bij de mensen staat.

Deze beide tegengestelde tendenties, enerzijds de noodzaak om beslissingen tenminste te coördineren, vaak zelfs internationaal, anderzijds de eis direct mee te praten over relevante beslissingen, vormen naar mijn opvatting de centrale problematiek van de huidige maatschappelijke orde. In het eerste deel van dit artikel zal worden nagegaan hoe het rapport Gespreide Verantwoordelijkheid deze problematiek behandelt. In het tweede deel zullen enkele kanttekeningen worden geplaatst bij de uitwerking van de voorstellen op het macro-, het mezo- en het microniveau. Deze opzet brengt met zich, dat de bespreking een sterke persoonlijke kleuring heeft.

Centraal, decentraal of niet besluiten?

In de eerste plaats moet worden geconstateerd, dat het rapport, net als de meeste stukken over verwante onderwerpen, aan twee belangrijke beperkingen niet ontsnapt is. Volgens de definitie van economische orde verstaat het rapport hieronder: de wijze waarop verantwoordelijkheden zijn gespreid in de besluitvorming over de produktie van goederen en diensten, de inkomensverwerving en de inkomensbesteding. Praktisch de hele verdere discussie gaat echter over het traditionele bedrijfsleven (vaak zelfs ten onrechte besperkt tot de industrie), met name in haar verhouding tot de overheid. De niet-commerciële sector (overheid en gesubsidieerde instellingen) is zo belangrijk geworden voor de produktie en de inkomensvorming, dat ze niet, zoals in het rapport, en marge behandeld kan worden.

Een tweede beperking, waar we nog op terug komen, is de behandeling van Nederland in een relatief isolement. Er wordt wel veel gesproken over internationale vervlechtingen, maar de betekenis hiervan voor de economische orde komt onvoldoende uit de verf.

Een probleem, dat mij bij de lezing van het rapport niet helemaal duidelijk is geworden, maar dat samenhangt met mijn centrale vraagstelling, wordt goed geïllustreerd door één van de voorbeelden uit het rapport. Daar wordt gesteld, dat de verantwoordelijkheid voor de werknemers die moeten afhaken als gevolg van ziekte of invaliditeit als het ware wordt uitbesteed aan de maatschappij (via de sociale verzekering). Los van dit voorbeeld kunnen de gevolgen van het handelen, ook die op afstand, meer in de besluitvorming worden betrokken:
(a) op ethische motieven. Er wordt een appèl gedaan op alle betrokkenen met deze gevolgen rekening te houden. Het rapport lijkt dit erg belangrijk te vinden;
(b) de gevolgen worden direct voelbaar gemaakt; in het voorbeeld de financiële gevolgen van ziekte of invaliditeit komen (gedeeltelijk) ten laste van de organisatie;
(c) de werknemers krijgen meer zeggenschap in de onderneming waardoor wellicht een deel van de oorzaken van ziekte of invaliditeit worden voorkomen of opgeheven;
(d) de overheid stelt regels met hetzelfde effect.
De eerste, ethische benadering ontkent het probleem van de economische orde. Indien alle personen en groepen de gevolgen van hun beslissingen konden overzien en inderdaad de verantwoordelijkheid hiervoor wilden aanvaarden, was er geen of nauwelijks een probleem. Juist omdat mensen en groepen de gevolgen van hun handelingen in de gecompliceerde maatschappij niet kunnen overzien en in de afweging de dichtbij liggende, dringende belangen zwaarder laten wegen, moet er geleid en gestuurd worden. Voor die leiding en sturing kan gebruik gemaakt worden van overleg of van centrale leiding. Daarbij moet niet vergeten worden dat overleg alleen zinvol is, wanneer er bindende regels uit voortvloeien, zodat het ook weer een centrale leiding is, zij het met een andere besluitvormingsprocedure.

Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht

Prof. drs. H. ter Heide

De keuzes die het rapport doet lijken vrij willekeurig, de overheid is wel verantwoordelijk voor b.v. inflatie en minimumloon, niet voor werkgelegenheid en inkomensverhoudingen. Deze, naar mijn opvatting geforceerde keuze, komt voort uit de wat verouderde visie die het rapport heeft op de positie van de overheid. De overheid wordt gesteld tegenover de maatschappij meestal het bedrijfsleven, en daarvan geheel geïsoleerd gezien. De overheid stelt randvoorwaarden en mag zich niet in een onderhandelingspositie laten drukken. De werkelijkheid is echter anders.
Hiervoor zijn tenminste twee oorzaken aan te wijzen. Alleen al de enorme geldstroom, die via de overheid en collectieve fondsen loopt, maakt de overheid naast bewaker en bestuurder ook tot participant in de economie. Verder blijkt telkens weer, dat de overheid voor het bereiken van bepaalde doelstellingen afhankelijk is van de medewerking van personen en groepen.
De benzinedistributie kon niet gerealiseerd worden omdat vele autorijders over de grens gingen tanken en de benzinepomphouders in de grensstreek brodeloos werden. Elke regering zegt, dat een effectieve inflatiebestrijding niet mogelijk is zonder de medewerking van de sociale partners. Omdat de democratische overheid in een afhankelijkheidspositie verkeert, is het gevaar voor een dictatoriale overheidsmacht betrekkelijk gering. De in het rapport bepleite terughoudendheid van de overheid is maar ten dele realiseerbaar. De overheid, die bereid is in overleg met de betrokkenen te zoeken naar oplossingen, is minder een boeman, dan het rapport ons wil doen geloven. De sociaal-economische ontwikkeling vertoont een zodanige samenhang, dat het een illusie is te menen, dat enkele doelstellingen daaruit geïsoleerd door de overheid gerealiseerd zouden kunnen worden en andere alleen voor verantwoordelijkheid van het bedrijfsleven zouden komen. Het is veel meer een gezamenlijke verantwoordelijkheid, ondanks de conflicten, die gemakkelijk gepaard kunnen gaan met het afwijzen van verantwoordelijkheid. Deze realiteit past niet zo goed in schema's, maar het ontkennen van een realiteit helpt niet veel.

Wel moet erkend worden dat het rapport in de uitwerking veel genuanceerder is over het overheidsoptreden dan in de algemene beschouwende gedeelten. De overheid treedt in onze maatschappij in velerlei gedaanten op: als financier van vele nuttige, maar commercieel niet rendabele activiteiten, als uitvoerder van elders genomen besluiten — zo is praktisch de gehele sociale verzekeringswetgeving gebaseerd op de uitkomsten van de onderhandelingen tussen werkgevers en vakcentralen, hetzelfde geldt in belangrijke mate voor de loonpolitiek in de periode van de geleide loonpolitiek — als schepper van een materiële en immateriële infrastructuur, als afnemer van goederen en diensten en tenslotte als regelgever. Maar deze laatste functie is vaak erg met de vorige verbonden en kan niet geïsoleerd gezien worden. Uiteraard heeft dit te maken met de visie op de macht van de overheid. In het beeld dat hier geschetst wordt, overheerst de functie van de overheid als dienares van de gemeenschap, in het rapport is de overheid meer regulator van de gemeenschap en moet in die rol dan ook teruggedrongen worden.

Daarmee zijn wij gekomen op een onderwerp dat in het rapport voortdurend impliciet, maar slechts weinig expliciet aanwezig is. Wie spreekt over verantwoordelijkheid heeft het ook over macht. Wie spreiding van verantwoordelijkheid wil zal ook macht moeten spreiden.
Deze terminologie wordt weliswaar stelselmatig vermeden (om politieke redenen?), maar in de aanbevelingen is het wel degelijk aanwezig. Expliciet komt het wel naar voren in de vrees voor de sterk groeiende macht van de overheid.
Het rapport is juist in de gedachtengang, dat voorzover de macht van de overheid gebruikt wordt voor de bescherming van machtelozen, de overheid kan terugtreden indien de machtelozen zelf macht (en verantwoordelijkheid) verwerven.

Tegen de achtergrond van deze beschouwingen kan nu iets meer concreet gezegd worden over de verdeling van de verantwoordelijkheid (en de macht) op de verschillende niveaus. De indeling van het rapport aanhoudende, kan gesteld worden, dat het micro-niveau goed geïnstitutionaliseerd is (ondernemingen en instellingen), maar dat de machtsverdeling zo is, dat niet door allen verantwoordelijkheid kan worden beleefd. Het mezo-niveau (de bedrijfstakken) is niet of nauwelijks geïnstitutionaliseerd. Hier moet dus eerst een institutioneel raamwerk worden opgezet, voordat men überhaupt aan verantwoordelijkheidsbeleving kan toekomen.
Het macro-niveau is traditioneel in Nederland sterk geïnstitutionaliseerd. Het rapport richt zich hier vooral op de verantwoordelijkheidsverdeling tussen bedrijfsleven en overheid. Het internationale niveau is ook niet of nauwelijks geïnstitutio-

naliseerd in de zin van met macht toegeruste instellingen, waarin de verantwoordelijkheid beleefd kan worden. Het rapport schiet op dit punt naar mijn opvatting duidelijk tekort. De korte beschouwingen over dit onderwerp leiden tot de aanbeveling 'de concurrentiepositie te handhaven', 'aan te passen aan de buitenlandse ontwikkeling', enz. Alle in het rapport genoeme kernproblemen kunnen alleen op het internationale niveau worden opgelost. Een betere bewerktuiging van dit niveau is dan ook een eerste vereiste, b.v. meer zeggenschap voor de Europese Gemeenschappen. Te lijdzaam legt het rapport zich neer bij de trage gang van zaken op dit terrein.

Een deel van de problematiek van de verantwoordelijkheidsbeleving kan al worden opgelost door een betere bewerktuiging en een betere machtsverdeling op de verschillende niveaus. Als er op het niveau van de bedrijfstak geen verantwoordelijk instituut is, dan moet de overheid wel optreden als er moeilijkheden zijn, zo werkt onze democratie. Als binnen de ondernemingen en de non-profit instellingen de werknemers te weinig zeggenschap hebben, dan zal de overheid regels stellen om hun belangen te beschermen. Daarmee is slechts een eerste stap gezet naar de oplossing van het in de aanhef geschetste probleem van de spanning tussen technisch-economisch gewenste centralisatie en de om redenen van democratisering gewenste decentralisatie van de besluitvorming. Het is ook de vraag of dit probleem via algemene regels opgelost kan worden, het zal veel meer een zoeken en tasten zijn om op deelgebieden de minst slechte compromissen te vinden. Daarom is het beter niet in algemene termen over het rapport te blijven spreken, maar enkele opmerkingen te maken over verschillende concrete voorstellen.

Alvorens dit te doen is het wellicht nuttig nog één algemene opmerking te maken over een aspect dat van belang is voor alle niveaus. In het rapport (p. 154) wordt een kritische kanttekening gemaakt bij het systeem van planning. Planning zou, mede door de sterke internationale invloed niet mogelijk zijn, we moeten veel meer streven naar een maatschappij die flexibel genoeg is om schokken op te vangen. De bezwaren tegen planning zijn op zichzelf gegrond genoeg. Voorbij gegaan wordt echter aan het probleem, dat van dag tot dag besluiten moeten worden genomen met, ook in de tijd gezien, verreikende consequenties.

Een poging te voorzien hoe de ontwikkeling zal zijn en trachten daar zo goed mogelijk op in te spelen (en iets anders is planning in onze maatschappij niet) is altijd beter dan in den blinde beslissingen te nemen. Bovendien schept een systematische evaluatie van de ontwikkelingen meer kansen op inspraak van alle betrokkenen dan het alleen maar reageren op veranderingen. Op alle niveaus zal er dus gebruik gemaakt moeten worden van prognoses en plannen, waarbij het mogelijk is de flexibiliteit juist door de planning te vergroten.

Het macro-niveau

Zoals hiervoor al summier aangegeven, is het voornaamste probleem bij de bespreking van dit niveau, dat vooral gesproken wordt over de verdeling van de 'velden van zorg' tussen overheid en samenleving, en de daarbij behorende doelstellingen.
Het vraagstuk van de economische orde is echter niet primair een vraagstuk van doelstellingen, geheel verschillende economische ordes kunnen dezelfde doelstelling hebben. Bij de economische orde gaat het vooral om de verdeling van de macht, concreet: wie beschikt over welke instrumenten en hoe wordt het gebruik van die instrumenten gecoördineerd. Dat kan toegelicht worden aan de hand van de beschouwingen over de loonpolitiek in hoofdstuk VI. Daar wordt gesteld, dat een rechtsgrond voor het overheidsoptreden om de loonontwikkeling in de primaire sfeer geheel voor te schrijven ontbreekt in algemene zin. Wel kan de overheid daartoe geroepen worden indien in vrij overleg inkomens worden overeengekomen, die inflatie oproepen of de betalingsbalans uist evenwicht brengen en dit voorts leidt tot een structureel hoge werkloosheid. Een dergelijk onderscheid is echter niet hanteerbaar. Indien de overheid in de loonontwikkeling ten behoeve van betalingsbalans of werkgelegenheid kan ingrijpen, dan is het nodig dat de regering permanent over een dergelijk instrument beschikt. Uit de ervaringen in de periode van de geleide loonpolitiek is wel gebleken, dat ieder ingrijpen gerechtvaardigd kan worden met een beroep op de betalingsbalans, de werkgelegenheid of de inflatiebestrijding. Het is dus zeer wel mogelijk op grond van deze passage permanent geleide loonpolitiek te voeren, terwijl dit juist in andere delen van het rapport nogal fel wordt afgewezen. Algemeen is hieruit af te leiden, dat op meerdere plaatsen in het rapport de

verantwoordelijkheidsverdeling plaats vindt naar doelstelling en dat soms te weinig aandacht wordt besteed aan de machtsverdeling, d.w.z. de beschikkingsmacht over de instrumenten. Indien de regering de ongelimiteerde beschikkingsmacht over het instrument van de loonpolitiek wordt gegeven ten behoeve van deze overheidstaken, dan is er geen enkele garantie dat dit instrument niet permanent wordt gebruikt en blijft de spreiding van de verantwoordelijkheid een loze kreet.
Zoals hiervoor al gesteld, valt het in de uitwerking soms wel mee. In de passages over het overleg tussen centrale overheid en sociale partners wordt een veel genuanceerder beeld geschetst van de relatie overheidsbedrijfsleven dan de abstracte scheiding tussen beider verantwoordelijkheid waarvan in de meer algemene delen sprake is.

Het mezo-niveau

Omdat de organisatiestructuur op dit niveau vrijwel geheel ontbreekt zijn deze suggesties wellicht het meest interessant. Niet vergeten mag worden dat een eerdere poging om een overleg op bedrijfstakniveau te organiseren via de PBO als mislukt kan worden beschouwd. Daarom is het wel begrijpelijk dat het rapport nogal voorzichtig is, het gaat hoofdzakelijk om het uitwisselen van informatie en het bespreekbaar maken van de werkgelegenheid, en een suggestie voor gezamenlijke research. Een eerste vereiste is, dat gezamenlijke activiteiten binnen de bedrijfstak plaats vinden tegen de achtergrond van de verwachte ontwikkeling in de toekomst. Gesprekken over werkgelegenheid en investeringen kunnen alleen zinvol gevoerd worden op basis van meerjaren prognoses. Het rapport zwijgt daarover, wellicht vanwege de allergie voor planning. Verder wordt gesteld, dat aan de bedrijfsgenoten (werkgevers en werknemers) overgelaten moet worden wat men op bedrijfstakniveau wil regelen. Dat past naar mijn opvatting niet in een systeem van gespreide verantwoordelijkheid. Er moet een duidelijke verantwoordelijkheid voor de bedrijfstak zijn en deze moet beschikken over instrumenten om die verantwoordelijkheid te effectueren. Eén van die instrumenten zou moeten zijn individuele ondernemingen te kunnen dwingen aan een informatie- of meldingssysteem voor investeringen mee te doen als de betrokken bedrijfstakorganisaties besluiten een dergelijk systeem op te zetten. Ook nu is het gebrek aan medewerking van afzonderlijke ondernemingen vaak het grootste struikelblok bij de herstructurering. Het is ook aan te bevelen, dat een bedrijfstak in moeilijkheden over meer dwingende bevoegdheden beschikt, b.v. ten aanzien van produktie en investeringen dan de bedrijfstakken, die nog redelijk goed gaan.
Het verband met de overheidspolitiek, via een overheidswaarnemer in de bedrijfstakorganen is wel nuttig, maar op zichzelf te zwak. Ter bescherming van derden en voor de coördinatie zou de overheid zeker de bevoegdheid moeten hebben besluiten van de bedrijfstakorganen te vernietigen, of de uitvoering aan voorwaarden te binden.

Hoewel het duidelijk is, dat er een dringende behoefte is aan beleid op het niveau van de bedrijfstak en de regio is het niet eenvoudig hiervoor een goed werkend systeem te ontwerpen. De hier gedane poging verdient zeker waardering. Jammer is, dat niet afzonderlijk aandacht besteed is aan de non-profitsectoren, met name gezondheidszorg en welzijnswerk.

Het micro-niveau

De ideëen over de structuur van de onderneming met voor de Raad van Commissarissen de 1/3-1/3-1/3 constructie, zijn op het eerste gezicht weinig verrassend. Toch zitten er een aantal opmerkelijke punten aan. In de eerste plaats wordt gesteld, dat aandeelhouders, die alleen belegger zijn, niet zouden moeten participeren in de benoemingsprocedure voor de Raad van Commissarissen. Op zichzelf is dit een juiste gedachte. Ik vrees, dat ook bij de huidige wet de bevoegdheden van de aandeelhouders in feite door de directie of de Raad van Commissarissen worden uitgeoefend. Afgezien van het praktische probleem hoe de beleggers kunnen worden onderscheiden van degenen, die zich wel verbonden voelen met het wel en wee van de ondernemingen en daar voor een langere termijn in willen participeren, wordt hierdoor naar mijn opvatting de rechtsgrond van de pariteit tussen kapitaal en arbeid — naar mijn mening terecht — ondergraven. Indien het zo is, dat de aandeelhouders voor het overgrote deel bestaan uit 'beleggers', is er alles voor te zeggen de factor kapitaal niet op voet van gelijkheid met de arbeid zeggenschap te geven bij de beweging van de Raad van Commissarissen. Met de aandeelhouder bestaat dan een marktrelatie, wat de

verplichting tot een redelijk rendement meebrengt.
Merkwaardig is ook, dat de directie voor het overblijvende derde deel van de Raad van Commissarissen een aanbevelingsrecht zou krijgen. Daardoor zou dat deel toch weer 'gekleurd' worden. Zo'n neutraal bestanddeel van de Raad van Commissarissen heeft alleen zin als het een soort kroonleden zijn, die voor de beide andere partijen en de directie volledig aanvaardbaar zijn.
In het algemeen zou nog de vraag gesteld dienen te worden, of de sterke nadruk op de Raad van Commissarissen voor de democratisering, met verwaarlozing van de mogelijkheid meer bevoegdheden bij de OR onder te brengen, wel past in de principes die in het rapport verdedigd worden. De direct verkozen RvC staat, ook blijkens de ervaringen in Duitsland, veel verder van de werknemers af dan de OR. Of speelt hier het vertrouwen in de regenten een rol?
Jammer is in dit verband, dat van de door sommige leden van de commissie, die verantwoordelijk is voor het rapport, in het verleden verdedigde ideëen over een gemeenschappelijk ondernemingsbestuur (RvC en OR gezamenlijk) niets is terug te vinden. Men kan tegen deze constructie wel bezwaren hebben, maar het was tenminste een originele benadering. Nu komt men niet verder dan het CDA verkiezingsprogram.
Het micro-niveau zou volgens het rapport ook een centrale rol moeten spelen in de primaire inkomensverdeling. Daarmee wordt een al tientallen jaren oude CDA-lijn gevolgd, die tot nu toe in de praktijk nauwelijks iets heeft opgeleverd: het Nederlandse sociale systeem is kennelijk niet zo geschikt voor differentiatie in de loonvorming.

Conclusie

Binnen de gegeven beperkingen van tijd en ruimte is het nauwelijks mogelijk een dergelijk rapport goed te behandelen. Met name op het terrein van de economische politiek zijn er veel aantrekkelijke gedachten en veel suggesties die om kritisch commentaar vragen. In deze bespreking heb ik mij beperkt tot de centrale vraagstelling: hoe moeten de verantwoordelijkheden (en dus de instrumenten en de macht) over personen, groepen en overheid gespreid worden. Het is alleszins legitiem de instrumenten met de doelstellingen, de economische politiek, in verband te brengen in de zin van: welke instrumenten zijn nodig voor het bereiken van bepaalde doelstellingen en door wie moeten ze gehanteerd worden? Bij het uitvoeren van deze exercitie is echter de fout gemaakt, dat niet de instrumenten maar de doelstellingen over de actors zijn verdeeld. Daardoor zijn zowel de vraag welke instrumenten nodig zijn als de vraag naar de verdeling van de instrumenten in tegenstelling tot titel en centrale probleemstelling onvoldoende uitgewerkt. Vooral in de concrete voorstellen voor het mezo- en micro-niveau gelden deze bezwaren minder, maar daar zijn de uitwerkingen minder verrassend en daardoor waarschijnlijk niet adequaat voor de oplossing van de grote problemen, die in het rapport overtuigend geschetst zijn. Dat leidt tot een bepaalde waardering van het functioneren van de commissie, die het rapport heeft samengesteld. Het was waarschijnlijk minder een interdisciplinaire werkgroep puttend uit een gemeenschappelijke inspiratie dan een volgens oude KVP-formules samengestelde groep van representanten van maatschappelijke groeperingen, waarvan men nauwelijks meer dan de grootste gemene deler kan verwachten. Dat geldt met name voor het probleem: hoe moet de macht gespreid worden om tot een juiste verantwoordelijkheidsbeleving te komen.

sociaal-economisch

Gespreide Verantwoordelijkheid

door mr. dr. A. A. van Rhijn

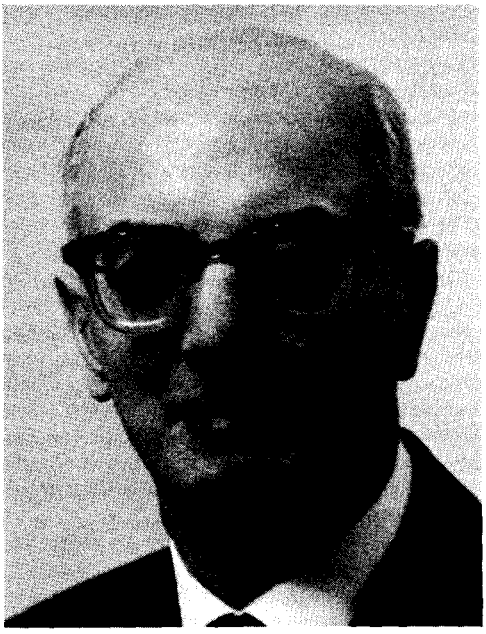

Mr. dr. A. A. van Rhijn promoveerde in Groningen in de rechtswetenschappen en in Utrecht in de staatswetenschappen. In 1919 werd hij secretaris van de werkgevers in het grafisch bedrijf. In 1928 vertrok hij naar Den Haag (Volksgezondheid). Hij werd secretaris-generaal van Economische Zaken en, vlak vóór de oorlog minister van Landbouw en Visserij geworden, vertrok hij met het kabinet naar Londen. Na de oorlog trad hij op als secretaris-generaal van Sociale Zaken. In 1950 werd hij staatssecretaris. In 1958 trad hij als zodanig af, waarna in 1960 een benoeming tot lid van de Raad van State volgde.
De heer Van Rhijn publiceerde in de loop der jaren drie boekjes: Sociale Zekerheid, Geleide Economie en Arbeider of Medewerker.

Voor mij ligt het CDA rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid'. Het is een boek van ruim 170 bladzijden. Het is helder geschreven en duidelijk in zijn conclusies. Het had alleen allemaal wat korter gekund.
Het lijkt mij nodig eerst summier iets mede te delen over de strekking van het rapport. Daarbij volg ik zoveel mogelijk de bewoordingen van de Samenvatting die als bijlage aan het rapport is toegevoegd.
De gehele economische orde moet ter discussie worden gesteld. Op dit ogenblik wordt de overheid een toenemende eindverantwoordelijkheid opgedrongen in steeds meer vitale sociaal-economische kwesties. Voor het waar maken van deze verantwoordelijkheden mist de overheid niet alleen de bevoegdheid maar in onze huidige economische orde ook de instrumenten. Wanneer zij zich de noodzakelijke instrumenten zou willen toeëigenen dan leidt dit tot een welhaast geheel centraal geleide economische bevoegdheid, in het bijzonder gericht op de investeringsbeslissingen, de inkomensverdeling en delen van de inkomensbestedingen.
Een dergelijke ontwikkeling staat haaks op wat in het CDA wordt voorgestaan ter zake van de spreiding van verantwoordelijkheden. Daarom moet deze ontwikkeling worden omgebogen naar een hergroepering van verantwoordelijkheden waarbij in het bijzonder voor ondernemingen op het microniveau en binnen bedrijfstakken en de regio op het mezoniveau nieuwe beleidsruimte gecreëerd moet worden voor het aanpakken van de grote sociaal-economische vraagstukken van deze tijd.
Leidraad is de 'georiënteerde verantwoordelijkheid' welke op de bijbel wordt gegrond. De verantwoordelijkheid is immers een wezenskenmerk van de naar het beeld van God geschapen

mens. De verantwoordelijkheid oriënteert de besluitvorming naar het rentmeesterschap en de solidariteit, beide bijbelse begrippen.
Op grond hiervan wordt dan in details uitgewerkt hoe de bedrijfsgenoten binnen de onderneming en de sociale partners op mezo- en microniveau nieuwe ruimte kan worden gegeven voor het zelf afwegen van de vele verlangens die zij hebben op het terrein van de werkgelegenheid, inkomensontwikkeling, vrije tijd enz. De verantwoordelijkheden moeten daarbij telkens op een zo laag mogelijk niveau worden gelegd.
Alles met elkaar een zeer lezenswaardig geschrift.

De bijbelse boodschap

De verantwoordelijkheid georiënteerd aan rentmeesterschap en solidariteit zijn in het rapport normatief voor het beoordelen der economische orde. Evenals het rapport ben ik van mening dat dit bijbelse begrippen zijn. Reeds in het scheppingsverhaal is het de verantwoordelijkheid van Adam en Eva om niet van de verboden vrucht te eten. Verantwoordelijkheid voor de aarde beveelt God ons ook, want wij moeten die 'bewerken en bewaren'. Daaruit volgt tevens een rentmeesterschap. Solidariteit wordt in de bijbel m.i. zeer duidelijk tot uitdrukking gebracht o.a. in de bekende woorden van Paulus over het lichaam en de leden (1 Corinthe 12:12 e.v.)
Met de bijbelse fundering van deze begrippen ben ik het dus eens. Mijn bezwaar is dat één bijbels begrip wordt uitgekozen om daarop een gehele economische orde te vestigen. Dat is een zo nauwe en beperkte relatie dat ik die niet kan volgen. Er zijn immers nog tal van andere normen en waarden in de bijbel die ons bij het oordelen over onze economische orde tot richtsnoer moeten zijn. Ik denk aan de gerechtigheid, door de profeten van het Oude Testament zo opvallend verkondigd. Men leze b.v. de profeet Amos (Amos 5:24: 'laat gerechtigheid golven als een immer vloeiende beek'). Voorts is daar de liefde tot de naaste ons door Christus ingeprent. Verder de eis van vrijheid tot ontplooiing van de mens als schepsel Gods. Ongelijkheid kan de menswaardigheid, ook een duidelijk bijbels begrip, ernstig schaden. Zo ware meer te noemen.
Wanneer ik nu een andere bijbelse norm kies als toetssteen voor onze economische orde dan kom ik tot een geheel ander resultaat dan het rapport. Als voorbeeld neem ik de gerechtigheid. Gerechtigheid is alleen voldoende te verwezenlijken door de overheid en dus op macroniveau. Met het toepassen van deze norm sta ik lijnrecht tegenover het rapport dat juist de overheid wil ontlasten en verantwoordelijkheden naar lagere niveaus schuiven.
Er is dus naar mijn mening een geheel andere invalshoek nodig dan het rapport ons voorhoudt. Daarbij zijn ook bijbelse normen en waarden volstrekt relevant. Wij zullen, anders dan het rapport, als doel moeten stellen een behoorlijke, doelmatige economische orde, waarvan de effecten nauwkeurig worden overwogen. Een christelijke economische orde zie ik niet. Wel een behoorlijke, doelmatige economische orde waarin christelijke normen en waarden zijn verdisconteerd.

Het rapport verwerpt dit uitgangspunt. Ik citeer (blz. 17):
'Wij doelen op het gevaar van een eenzijdig doelgericht denken over de economische orde. In deze benadering is slechts de vraag interessant hoe de economische orde zo optimaal en zo efficiënt mogelijk kan worden ingericht en afgestemd op de economische politieke doeleinden.'
Naar mijn mening komt het juist op het bepalen van deze politieke doeleinden aan. Als referentiekader zijn daarbij niet één, maar alle in aanmerking komende bijbelse normen en waarden van belang.
Zij inspireren ons bij het afwegen van onze beslissing. Maar er is niet een direct afleiden uit een bepaald bijbels begrip.
Het rapport komt ook niet klaar met de criteria intensiteit en reikwijdte in de verantwoordelijkheidsbeleving (blz. 28-31). Tussen deze beide criteria bestaat een tegenstrijdigheid. Intensiteit van de verantwoordelijkheidsbeleving vraagt een toepassing op microniveau. Reikwijdte daarentegen een toepassing op macroniveau. Kies je het een dan verwaarloos je het ander. Het rapport is zich van dit probleem bewust. Zo lees ik dat wordt belicht (blz. 31): 'hoe de in paragraaf I van dit hoofdstuk onderscheiden niveaus, typen van besluitvorming en besluitnemers in verband gebracht kunnen worden met de intensiteit en de reikwijdte-aspekten uit paragraaf 2. Wat zijn, met andere woorden, gelet op deze twee toetsingscriteria, de sterke en de zwakke kanten van de niveaus die wij hebben onderscheiden, van de typen van besluitvorming en personen, organisaties of overheden die de besluiten nemen?'

Mij dunkt dat ook hier de door het rapport verworpen doelmatigheid alleen criterium kan zijn.
Ter voorkoming van misverstand wil ik er nog aan herinneren dat de Wereldraad van kerken reeds enige jaren geleden de norm van een Verantwoordelijke Maatschappij heeft gesteld. Hier werd geen blauwdruk voor een economische orde bedoeld. De norm is slechts een toetssteen, die aan iedere maatschappijvorm zou moeten worden aangelegd.

De Overheid

De samenleving wordt steeds ingewikkelder en van de overheid wordt steeds meer gevraagd. Het is daarom volstrekt legitiem dat het rapport beproeft een deel van de taken der overheid naar lagere organen af te schuiven. Maar dat wij zonder dat bij nationalisatie van het bedrijfsleven terecht zouden kunnen komen (blz. 87), wil er bij mij niet in.

Nationalisatie?

Intussen heeft het rapport een van de meest bekende economen van deze eeuw wel op zijn hand n.l. Joseph A. Schumpeter, die in zijn Capitalism, Socialism and Democracy een soortgelijke ontwikkeling voorziet. Intussen verscheen dit belangrijke boek in de oorlogsjaren (1942). De vraag rijst in hoever naoorlogse perspectieven hem daarbij hebben beïnvloed (blz. 373). Zijn prognose is dat indien Rusland alleen Duitsland zou weten te verslaan: 'the chances for... realisation of the full Lenin program would be immeasurably increased'. Zouden Amerika, Engeland en Rusland gezamenlijk Duitsland overwinnen: 'then we see readily that orthodox socialism of the German Social Democratic or of a still more laborite type stands a much better chance to survive on the continent of Europe, at all events for some time'.
Destijds was de drang naar socialisatie bij de sociaal-democraten zeer groot. Maar in de loop der jaren is daar een grote verandering in gekomen. De ijzeren dwangeconomie in Rusland en de daarop gebouwde samenleving schrikken algemeen af. De voorbeelden van socialisatie in Engeland waren evenmin aantrekkelijk. Allerlei ondernemingen werken met grote tekorten die op de schatkist worden afgewenteld. Desniettemin worden extreme looneisen gesteld (mijnwerkers 40%!), waarmede, onder dreiging met staking, een sterke pressie op de regering wordt uitgeoefend.
In de PvdA speelt de socialisatie ook geen rol van betekenis meer. Het partijprogram bevat op dit punt nog enkele paradepaardjes, maar zij blijven in de praktische politiek rustig gestald. Socialisatie is geen principe meer maar een kwestie van doelmatigheid. Het spook der nationalisatie waarmede het rapport dreigt zie ik dus nog niet opduiken.

Velden van overheidszorg

Het rapport ziet voor de overheid twee velden van zorg waarop ik wat nader wil ingaan (blz. 92).
1e Als eerste veld wordt genoemd:
'Het respecteren van de vrijheid die mensen en organisaties nodig hebben om tot verantwoordelijkheid te kunnen komen'.
Naar mijn mening is deze formule te beperkt. Na 'respecteren' zou nog moeten worden ingevoegd: 'en bevorderen'. Het begrip vrijheid dat het rapport hier hanteert is te beperkt. In het rapport betekent vrijheid slechts afwezigheid van overheidsbemoeienis. Maar dat is een te nauw en onjuist criterium. Terecht stelt het rapport het element der persoonlijke verantwoordelijkheid zo op de voorgrond. Maar de ontplooiing van de mens die daarvoor nodig is kan dikwijls alleen worden verkregen door maatregelen van de overheid. Zij is dan de *hulp* tot de vrijheid. In een dergelijk geval moet er niet zijn vrijheid *van* overheidsbemoeienis, maar vrijheid *door* overheidsbemoeienis. Vandaar mijn suggestie om achter 'respecteren' in te voegen: 'en bevorderen'.
2e Thans het tweede veld van overheidszorg:
'Het nastreven van zekere materiële bestaansvoorwaarden die evenzeer nodig zijn voor het kunnen toekomen van mensen aan hun bestemming. Wij doelen hier tevens op de voorziening in de collectieve goederen of diensten, die evenzeer voor ons voortbestaan essentieel zijn'.
Op één bladzijde (92) wordt op de betekenis van de materiële bestaansvoorwaarden driemaal de nadruk gelegd. Ik vind dat wat veel voor een partij die als uitgangspunt voor haar politiek neemt: 'Niet bij brood alleen'. Wat ik heb gemist is de komende taak die de overheid heeft op wat ik nu maar samenvat als 'het terrein van het welzijn'. Daartoe drijven niet alleen zedelijke motieven. Iedereen is er van overtuigd dat in die sector de grootste kansen voor de werkgelegenheid liggen. Het deel van de Nederlandse bevol-

king dat in de landbouw werkt is reeds zeer gering geworden. Uitbreiding van arbeidsplaatsen in de industrie is niet te verwachten. De commerciële sector (tertiaire) der dienstverlening staat kennelijk aan de vooravond van allerlei nieuwe technieken, die arbeidsplaatsen overbodig maken. Maar in de niet commerciële (kwartaire) sector is nog een tekort aan werknemers.

Op internationaal niveau

Het aantrekkelijke doel van het rapport om overheidsbemoeienis naar lagere organen af te schuiven wordt ernstig belemmerd. Want steeds meer worden nationale taken naar internationaal niveau overgeheveld. In al die gevallen moet uiteraard de centrale overheid de verantwoordelijkheid blijven dragen en kan van ontlasting door lagere organen geen sprake zijn.
Het rapport geeft hieraan wel aandacht, maar toch veel te summier (blz. 140-143). Enige aanvulling lijkt mij daarom op haar plaats. Naarmate de Nederlandse economische orde meer in een internationaal verband wordt verstrengeld, zal de verantwoordelijkheid der centrale overheid toenemen. Er zijn verschijnselen dat dit internationaal proces bezig is te versnellen.
Ik noem de EG. Organisatorisch zijn hier belangrijke veranderingen op komst. Het aantal leden zal van 9 tot 12 worden uitgebreid door de te verwachten toetreding van Spanje, Portugal en Griekenland. Het Europese parlement zal aan stimulerende kracht winnen wanneer het in 1979 wordt samengesteld op grond van verkiezingen waaraan de gehele Westeuropese bevolking rechtstreeks zal deelnemen.
Maar niet alleen organisatorisch toont de EG een zekere vooruitgang. Ook het economisch beleid wordt meer gevuld. Jarenlang was het eigenlijk alleen een landbouwbeleid dat in Brussel werd gemaakt. Thans voegen zich daarbij industriële bedrijfstakken (b.v. staal) die hun overcapaciteit moeten bijstellen. Het monetaire initiatief van Schmidt en Giscard d'Estaing (EMS), hoewel nog onzeker, bewijst eveneens dat Brussel nog belangrijke initiatieven neemt. Het gaat alles langzaam. Maar de wetenschap dat West-Europa een blok moet blijven vormen tegenover het sterke Amerika en de sterke Sovjet-Unie zal de EEG telkens stimuleren tot nieuwe maatregelen die de nationale overheden voor nieuwe taken stellen.
Behalve de EEG noem ik de opkomst der ontwikkelingslanden als een probleem dat in de komende kwart eeuw tot een geheel andere economische wereldorde zal leiden. Tinbergen heeft in zijn Rio-rapport daarvoor een aanzet gegeven. Voor de stabilisatie van behoorlijke prijzen der grondstoffen die ontwikkelingslanden uitvoeren zal een oplossing moeten worden gevonden. In ons eigen land moeten reeds thans bedrijfstakken worden geherstructureerd (b.v. textiel, confectie), omdat zij de concurrentie van reeds wat verder gevorderde ontwikkelingslanden niet kunnen volhouden. Ook dit proces betekent een verzwaring van de taak der nationale overheid.
Mijn korte vermelding van de problemen der EG en der ontwikkelingslanden is uiteraard geen bestrijding van het rapport. Zij doen alleen maar zien dat de toekomstige taak der overheid op macroniveau nog meer zal worden verzwaard en dat een mogelijke spreiding van verantwoordelijkheid op nationaal niveau alleen maar welkom zou zijn.

Op microniveau

Het belangrijkste voorstel dat het rapport op microniveau doet lijkt mij een andere samenstelling van de Raad van Commissarissen (RvC) van een onderneming. Uiteraard zou over het microniveau nog heel wat meer te zeggen zijn. Zo heb ik het gevoel dat in Nederland nog te weinig aandacht wordt gegeven aan een juiste afbakening van de taak van de RvC en de ondernemingsraad (OR). De pas tot stand gekomen wet op de ondernemingsraden kent de OR belangrijke nieuwe bevoegdheden toe. Maar ik meen dat de taken van de RvC en de OR daarbij onvoldoende tegen elkaar zijn afgewogen.
Het rapport heeft terecht de werknemers een belangrijke plaats in de RvC toegekend. Daarvoor moest een keuze worden gedaan uit talrijke mogelijkheden. Daar het rapport die niet vermeldt zet ik ze op een rijtje.
1e De werknemerscommissarissen (WC) vormen een minderheid.
Naar mijn mening is dit geen juiste oplossing. In Zweden is zij wel toegepast. Maar daar heeft de vakbeweging niet lang geleden wettelijk zoveel bevoegdheden gekregen dat zij zich met ieder probleem van de onderneming kan bemoeien. Dan verliezen voor de vakbeweging de gebeurtenissen in de RvC veel aan betekenis. In West-Duitsland heeft voor de niet-Montanindustrie (ijzer, staal, kolen) jarenlang voor de grotere ondernemingen een minderheidsregeling gegolden. Maar van werknemerszijde is jarenlang ge-

streden voor de pariteit met de nodige onrust in het bedrijfsleven. Dat moet bij ons vermeden worden.
2e Pariteit: vertegenwoordigers van aandeelhouders en werknemers zijn gelijkelijk vertegenwoordigd.
Ook deze samenstelling zou ik willen afwijzen. Zij leidt tot het vormen van blokken, die steeds scherper tegenover elkaar komen te staan. Het gevolg is dat telkens een patstelling kan intreden. Belangrijke beslissingen in de onderneming die snel moeten worden genomen dreigen daardoor te worden uitgesteld. Tot schade van werkgevers en werknemers.
3e Pariteit met dien verstande dat de voorzitter uit de groep der aandeelhouders moet worden gekozen en als zodanig twee stemmen heeft.
Deze regeling geldt in West-Duitsland sedert 1 juli 1976 voor alle grotere ondernemingen die niet tot de Montanindustrie behoren. Uiteraard wordt hiermede een patstelling voorkomen. Maar praktisch is hiermede de pariteit opgeheven, want als het er op aankomt geven de aandeelhouders de doorslag.
4e Bijzondere aandacht zou ik willen vragen voor een vierde mogelijkheid. Bij pariteit van aandeelhouders en werknemers is de samenstelling *bipartite.* Maar er is ook een *tripartite* samenstelling mogelijk. Deze wordt door de EEG in Brussel aanbevolen. Zij komt ook voor in het program van het CDA. In dat geval kiezen de aandeelhouders $^1/_3$ van de leden van de RvC, de werknemers ook $^1/_3$. Deze gezamenlijke leden wijzen dan het ontbrekende $^1/_3$ deel aan. Terecht heeft het rapport ook hiervoor gekozen.

Ik zie in dit systeem drie voordelen. In de eerste plaats kan een bepaalde deskundigheid die in de RvC nog ontbreekt worden aangevuld. Voorts betekent het tripartite systeem dat aan de RvC leden worden toegevoegd die wat meer afstand nemen van de gang van zaken in de onderneming en daardoor noodzakelijke correcties kunnen aanbrengen. Het grootste voordeel van het tripartite systeem lijkt mij, dat wanneer de RvC is gevormd geen patstelling meer kan ontstaan althans wanneer de raad uit een oneven aantal leden wordt samengesteld (b.v. 3-3-3).
Erkend moet worden dat wanneer de leden aandeelhouders en de leden werknemers gezamenlijk het laatste derde deel van de RvC moeten aanwijzen de zaak kan vastlopen doordat zij het over de personen niet eens worden. In Engeland waar een staatscommissie Bullock ook een tripartite systeem aanbeveelt wil die commissie daarin voorzien door het vormen van een regeringsinstantie die dan beslist. Voor Nederland is dat niet nodig. Voor het onverhoopt geval van een deadlock zal een commissie uit de SER uitkomst moeten brengen. Dat is voor de SER dan niet zoveel nieuws. Op het ogenblik worden in ons land de RvC samengesteld door coöptatie. Maar tegen de benoeming van een bepaald lid kan de OR bezwaar maken. Dan beslist de SER in hoogste instantie. De SER kent dus de materie.
De keuze van het rapport inzake de samenstelling van de RvC stelt ons natuurlijk nog wel voor heel wat andere problemen (actief kiesrecht, passief kiesrecht, deskundigheid enz.).
De werknemersvertegenwoordigers zullen aanvankelijk dikwijls moeite hebben met de juiste vervulling van hun functie. Het gevaar dreigt dat zij zich te veel alleen met de personeelsproblemen zullen bezighouden omdat zij zich nog vertegenwoordigers van de belangen der werknemers gevoelen in plaats van vertegenwoordigers der onderneming. Ook zullen zij de gelegenheid moeten krijgen om hun kundigheid op bedrijfseconomisch terrein op te voeren. Dat alles vraagt tijd.

Op mezoniveau

Het rapport maakt terecht de opmerking dat het mezoniveau tot nu toe te veel is verwaarloosd (blz. 118). Ik denk daarbij vooral aan het ontbreken van een permanent bedrijfstakorgaan, waarin de sociale partners met elkaar over de belangen van de bedrijfstak kunnen praten en beslissingen nemen.
De PBO van 1950 heeft getracht hierin te voorzien. Maar de bedrijfsorganen zijn, met name in de industrie, een volstrekte mislukking geworden Het is de moeite waard om de oorzaken daarvan in het kort aan te geven. De destijds gemaakte fouten kunnen wij in de toekomst vermijden. Ik wijs vooral op twee punten.
In de eerste plaats werd de PBO opgebouwd uit een ideologie van de solidariteit der sociale partners. Er werd geen rekening gehouden met het feit dat bij allerlei onderwerpen conflictstof tussen werkgevers en werknemers ligt opgestapeld. Het harmoniemodel bleek in de praktijk niet te realiseren. Dat is natuurlijk geen reden om tot het andere uiterste over te gaan en het polarisatiemodel als richtsnoer te nemen. Het polarisatiemodel, een nazaat van de klassenstrijdleer van Marx, moet volstrekt worden ver-

worpen. Er zal bij het opzetten van bedrijfstakorganen op de samenwerking moeten worden ingespeeld maar niet meer dan praktisch bereikbaar is.
Een tweede fout in de organisatie van het bedrijfsorgaan der PBO was dat het een veel te dictatoriale positie had. De wederzijdse organisaties van werkgevers en werknemers wezen hun vertegenwoordigers in het bedrijfsorgaan aan. Daarna kon het bedrijfsorgaan met verstrekkende bevoegdheden zijn gang gaan. De leden der organisaties kwamen er nooit aan te pas en dus werden de vrije organisaties uitgehold. De nieuwe bedrijfstakorganen zullen dus een nauwere relatie met de organisaties der sociale partners en hun leden moeten onderhouden.
Op dit ogenblik houdt de SER zich met de sectororganisaties bezig. Blijkens de adviesaanvrage van 18 januari l.l. wordt verwacht 'een herbezinning over de gehele opzet van de publiekrechtelijke organisatie'. Het is te hopen dat er spoedig een advies uit de bus komt dat kan leiden tot bedrijfstakorganen. Nog dezer dagen aanvaardde de Tweede Kamer met een ruime meerderheid een motie om het sectorstructuurbeleid te bevorderen (NRC/Handelsblad, 13/10). Dit beleid — aldus de motie — komt onvoldoende van de grond omdat 'zekerheid over een systematisch geheel van rechten en plichten van overheid, ondernemingen en vakbeweging ontbreekt'.

Op *sociaal* terrein vertonen de bedrijfstakken een behoorlijke ontwikkeling. Het aantal bedrijfstakken met een CAO is zeer groot. Maar de bedrijfstak kent geen vast orgaan door de sociale partners samengesteld. Er wordt gewerkt op de grondslag van het coalitiemodel. Wanneer de oude CAO afloopt en een nieuwe moet worden gesloten ontmoeten de vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers elkaar iedere dag om te trachten dit werk tot een goed einde te brengen. Maar een bedrijfstakorgaan waarin sociale, economische enz. problemen geregeld kunnen worden besproken wordt gemist. Dit geïnstitutionaliseerde orgaan zou moeten worden gegrond op een Kaderwet. Terecht wil het rapport in het orgaan ook een waarnemer der overheid opnemen (blz. 120). Naar mijn mening zou deze als informateur en toezichthouder (kartelgevaren!) op een bescheiden achtergrond een nuttige functie kunnen vervullen.
De afbakening van de bedrijfstak zal nog wel eens moeilijkheden opleveren. De toenemende concentratie in het bedrijfsleven maakt dat steeds meer ondernemingen in verschillende bedrijfstakken aanwezig zijn.
Het rapport laat duidelijk zien welke taken aan een bedrijfstakorgaan zouden moeten worden toevertrouwd (blz. 121-125). Met één daarvan heb ik moeite. Het gaat daarbij om het probleem der overcapaciteit. Tal van ondernemingen hebben op dit ogenblik een veel te grote capaciteit. Gedurende de economisch gunstige jaren die achter ons liggen heeft men steeds meer geïnvesteerd omdat de vraag groot en de winsten ruim waren. Om in de concurrentie bij te blijven heeft men er onvoldoende mede rekening gehouden dat er ook nog wel eens andere tijden zouden kunnen aanbreken waarin de orders en de winsten sterk zouden teruglopen. Dat is nu het geval.
Vandaar dat het rapport het volgende voorstel doet (blz. 122): 'Van belang is nu een vorm te kiezen waarbij de vertrouwelijkheid van de uit te wisselen gegevens (inzake investeringen) gewaarborgd is. Men zou kunnen overwegen op bedrijfstakniveau voor dit onderdeel enkele vertrouwenspersonen aan te stellen, die een geheimhoudingsplicht hebben jegens de gegevens die zij van individuele deelnemers aan het bedrijfstakoverleg verkrijgen'.
Bij een doorvoering van deze interessante suggestie zullen een viertal problemen moeten worden opgelost.

1e De keuze van de vertrouwensman. Concurrenten uit de bedrijfstak kan men daarvoor niet nemen. Misschien is het mogelijk een topmanager te vinden die thans elders werkt, maar uit zijn vroegere leven de bedrijfstak kent.
2e Het aanmelden der voorgenomen investeringen. Deze aanmelding zal wel verplicht moeten zijn, wil men het doel van een algemeen overzicht bereiken. Op een of andere wijze zal dan wel controle nodig zijn. Geen eenvoudige maatregel!
3e Welke investeringen worden bedoeld? Een ondernemer die een versleten machine moet vervangen door een nieuwe kan men moeilijk belemmeren wanneer de capaciteit van de machine gelijk blijft. Anders wordt uiteraard de situatie wanneer de nieuwe machine een veel grotere capaciteit heeft. Want het gaat er om een te grote uitbreiding der capaciteit waar nodig tegen te gaan.
4e Het moeilijkste punt: wat doet de vertrouwensman met het materiaal over de voorgenomen investeringen? Het antwoord van het rap-

port is: de ondernemingen in de bedrijfstak informatie verschaffen. Op de inhoud van die informatie komt het natuurlijk aan. Evenals iedere ondernemer kan ook de vertrouwensman zich grandioos vergissen in de vooruitzichten van de bedrijfstak. Natuurlijk moet hij ook gebruik maken van prognoses van het Centraal Planbureau. Maar dat is al evenmin onfeilbaar. De regeling zal toch ook zo moeten zijn dat de uiteindelijke beslissing bij de ondernemer zelf zal blijven berusten.
Het voorstel is een nadere studie waard om uitbreiding der investeringen meer te nivelleren en overcapaciteiten te voorkomen.

Het appel

Het rapport is zich natuurlijk sterk bewust van de moeilijkheden om Spreiding van Verantwoordelijkheid te verwezenlijken. Aan het slot wordt een dringend beroep gedaan 'op bedrijfsgenoten en op de sociale partners om de nieuwe verantwoordelijkheden die in de lijn van ons betoog op hen afkomen, metterdaad op te pakken' (blz. 167).
Wordt dit appel beantwoord? Zonder de medewerking der sociale partners behoeven wij er niet aan te beginnen.
Welke houding is aan *werknemerszijde* te verwachten? Van het CNV zal in beginsel wel medewerking worden verkregen. Het rapport ligt in de lijn die deze vakcentrale steeds getrokken heeft.
Moeilijker ligt de zaak bij het FNV. De grootste bond van deze vakcentrale, de Industriebond met zijn 300.000 leden, streeft kennelijk naar een distantiemodel waardoor geen verantwoordelijkheid voor de huidige economische orde behoeft te worden gedragen. Er wordt dan gezegd: 'wel toegang tot de macht, maar geen deelname aan de macht'. Een andere uitdrukking: 'alleen controleren, niet medebeslissen'. Men wil door medewerking aan de huidige economische orde 'geen vuile handen' maken; niet 'medeplichtig' zijn; 'geen kilo verantwoordelijkheid voor een ons medezeggenschap'. Men kan natuurlijk zeggen dat die soep niet zo heet zal worden opgediend. Maar het FNV wenst in een verdere toekomst Arbeiderszelfbestuur, gebaseerd op de ondernemingsraad. Dat is een geheel ander ideaal dan in het rapport tot uitdrukking komt n.l. een geheel nieuwe ordening van de taak der sociale partners.
Medewerking aan *werkgeverszijde* is op zijn minst twijfelachtig. Ik denk daarbij speciaal aan de grootste organisatie, het VNO. Al jaren stelt het VNO zich meer defensief dan constructief op. Het NCW is positiever. Het streven van het rapport om de taak der overheid terug te dringen en de verantwoordelijkheid der lagere niveaus te versterken zal bij de werkgevers in beginsel wel goed vallen. Maar tegelijkertijd zullen in de bedrijfsorganen, die op lagere niveaus zullen worden gevormd de taken en de bevoegdheden der werknemers belangrijk worden uitgebreid. Er zal dus heel wat passen en meten nodig zijn om hier oplossingen te vinden.
Politiek is ook jammer dat Den Uijl aan het einde van de behandeling van Bestek '81 in de Tweede Kamer aan het CDA 'de oorlog heeft verklaard'. Er moet voor de verwezenlijking van het rapport o.a. een Kaderwet komen. Medewerking van de PvdA is daarbij zeer gewenst. Thans zou die kennelijk niet worden gegeven. Waar volgens een bekend gezegde in de politiek alles mogelijk is, blijft de kans dat te eniger tijd de politieke kaarten weer heel anders komen te liggen.
Alles met elkaar: 'Gespreide Verantwoordelijkheid' is een wenkend perspectief. Maar ik durf niet te profeteren dat het ooit operationeel zal worden.

ruimtelijke ordening

PKB en politiek

Enige beschouwingen over het wetsvoorstel tot regeling van de planologische kernbeslissing

door drs. H. J. van Bemmel

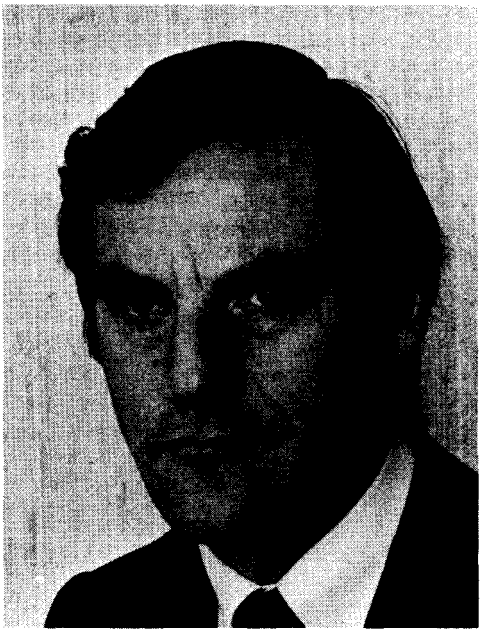

Drs. H. J. van Bemmel (39) te Voorschoten is plaatsvervangend secretaris van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO).

'God, geef mij de moed om te veranderen wat veranderd kan worden, het geduld om te aanvaarden wat niet veranderd kan worden, en de wijsheid om het verschil te zien.'
Friedrich Christoph Oetinger (1702-1782)

De grote aandacht die het voorstel van de ministers Gruijters en De Gaay Fortman tot een aanzienlijke beperking van het recht om bij de Kroon in beroep te gaan tegen beslissingen van Gedeputeerde Staten over gemeentelijke bestemmingsplannen krijgt, kan ten koste gaan van de aandacht voor andere onderdelen van het wetsontwerp tot wijziging van de Wet op de Ruimtelijke Ordening.[1] Ik wil een poging doen om aan te tonen, dat de wettelijke regeling van de planologische kernbeslissing (de 'pkb') en de regeling van de bevoegdheden van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening de besluitvorming van provincies en gemeenten op *beslissende* wijze te beïnvloeden, voor de ruimtelijke ordening van ons land van méér gewicht kan zijn dan het Kroonberoep. Daarin zal ik niet volledig kunnen slagen, omdat de mij toegestane ruimte mij belet de relatieve betekenis van het Kroonberoep uitvoerig te schetsen.* Mijn stelling, dat de pkb belangrijker kan zijn dan het Kroonberoep kan ik bovendien niet bewijzen, doordat een wet slechts mogelijkheden opent; het belang van een wet ligt niet zozeer in haar bewoordingen als wel in de wijze waarop zij wordt gehanteerd.
Intussen staat wel vast, dat de pkb voor de ruimtelijke structuur en de leefbaarheid van ons land heel belangrijk kan zijn. Als ik de lezer dáárvan heb kunnen overtuigen heb ik mijn voornaamste doel bereikt.

De pkb in het wetsontwerp

Planologische kernbeslissingen zijn beslissingen van de rijksoverheid over de hoofdlijnen en beginselen van het ruimtelijke beleid.
Het wetsontwerp voorziet in een regeling van de planologische kernbeslissing, waarin naar verhouding veel aandacht wordt besteed aan pro-

1. Kamerstuk 14889, nrs 1-3.

* Zie het juninummer 1978 van A.R.-Staatkunde.

cedurele aspecten. Over aard, inhoud en rechtsgevolgen van een pkb is het wetsontwerp zeer summier. Het eerste lid van het nieuwe artikel 2a noemt als onderdelen van het regeringsbeleid, die de pkb-procedure zullen doorlopen: de hoofdlijnen en beginselen, die van algemeen belang zijn voor het nationaal ruimtelijk beleid, alsmede concrete beleidsplannen, die van belang zijn voor dat beleid en die van hoofdlijnen en beginselen afwijken of daarop vooruit lopen.

De *pkb-procedure,* zoals die in het wetsontwerp is voorzien, ziet er als volgt uit:
—de minister, belast met de zorg voor de ruimtelijke ordening (thans is dat de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening) bereidt samen met de betrokken vakminister een ontwerp-pkb voor, en doet daarvan mededeling aan de Tweede Kamer; de Rijksplanologische Commissie (RPC) wordt over de ontwerp-pkb gehoord;
—de ontwerp-pkb ligt tenminste 3 maanden ter inzage, hieraan moet uiteraard ruime bekendheid worden gegeven;
—de ministers plegen overleg over de ontwerp-pkb met de daarvoor in aanmerking komende besturen van provincies, gemeenten en andere openbare lichamen (b.v. Rijnmond); van dit *bestuurlijk overleg* wordt een *rapport* opgemaakt;
—uiterlijk een maand na afloop van de inzagetermijn kan een ieder zijn denkbeelden en zienswijzen over de ontwerp-pkb schriftelijk kenbaar maken aan een orgaan, dat daartoe bij algemene maatregel van bestuur zal worden aangewezen (naar verwachting zal de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening als zodanig worden aangewezen); het orgaan kan hoorzittingen houden. Mede gelet op de bij het orgaan ingediende, al dan niet nader toegelichte, opmerkingen brengt het aangewezen orgaan aan de ministers *advies* uit over de ontwerp-pkb;
—na het bestuurlijk overleg, de inspraak en het advies stellen de betrokken ministers de pkb vast;
—de pkb wordt met het rapport over het bestuurlijk overleg en het advies van 'het orgaan' toegezonden aan de Tweede Kamer; de pkb wordt niet van kracht dan nadat *en voorzover* (*gedeeltelijke* goedkeuring is dus blijkbaar mogelijk!) de Tweede Kamer de pkb heeft goedgekeurd. De pkb wordt geacht te zijn goedgekeurd indien de Tweede Kamer binnen 6 maanden na ontvangst van de pkb geen begin heeft gemaakt met de openbare beraadslaging daaromtrent;
—voor herziening van een pkb geldt dezelfde procedure, terwijl er een speciale procedure is voorzien voor het schorsen of intrekken van een pkb;
—bij of krachtens algemene maatregel van bestuur kunnen nadere voorschriften worden gegeven over de pkb en de pkb-procedure.

Voor het onderwerp van dit artikel is ook van belang, dat de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening de bevoegdheid krijgt om rechtstreeks (d.w.z. met voorbijgaan van de provincie) aan gemeentebesturen aanwijzingen te geven over de inhoud van structuur- en bestemmingsplannen (art. 37, tweede lid, nieuw). Opmerkelijk is, dat deze aanwijzingen *niet* behoeven te berusten op een pkb; alleen als een ministeriële aanwijzing niet op een pkb berust heeft de gemeenteraad een recht van beroep op de Kroon tegen zo'n aanwijzing (art. 39, eerste lid, nieuw). Vooruitlopende op de vaststelling of de herziening van het bestemmingsplan, waarin de aanwijzing is verwerkt, en zonodig óók vooruitlopende op de beslissing van de Kroon over een beroep van de gemeenteraad tegen de aanwijzing (!), kan het gemeentebestuur of de minister bouw- en aanlegvergunningen verlenen ter uitvoering van het project, waar de aanwijzing voor was gegeven (art. 38 nieuw).

Ruimtelijke ordening en financiën

Bij de beoordeling van het wetsontwerp zal ik mij onder meer laten leiden door de door Wessel geformuleerde uitgangspunten voor een wettelijke regeling van een systeem van ruimtelijke procesbeheersing.[2] Twee daarvan wil ik speciaal noemen:
—een doelmatige selectieve decentralisatie waarbij het centrale niveau voldoende ontlast wordt zonder dat een heilloze versnippering optreedt;
—redelijkerwijs realiseerbare doeleinden: in de planning moet gemikt worden op uitvoerbare ontwikkelingen.
Om met het laatste te beginnen: boven dit artikel prijkt een citaat van de Duitse piëtist Oetinger. Het 'maakbaarheidsoptimisme' van de zestiger jaren is wat geluwd. Het inzicht is gegroeid, dat er grenzen zijn aan hetgeen bereikbaar is, aan hetgeen men van een samenleving (o.a. aan belastinggelden) kan vragen voor het verbeteren van die samenleving. Toch aarzelt men nog vaak

2. Zie Bouwrecht, juli/augustus 1978, blz. 505.

om te zeggen, dat er voor het bereiken van een bepaalde, door velen gewenste toestand te weinig middelen zijn.[3] Een enkele keer gebeurt dat wel[4], doch dan toch zó algemeen, dat het geen object van inspraak, advies en besluitvorming kan zijn. In een discussie over ruimtelijke problemen krijgt het stellen van prioriteiten en het toedelen van de altijd schaarse middelen in verhouding tot de behoeften, relatief te weinig aandacht. Het parlement blijkt hier méér oog voor te hebben, getuige de motie Groensmit-Van der Kallen, waarin de minister werd verzocht — te beginnen bij de Verstedelijkingsnota — een prioriteitenpakket samen te stellen, dat financieel en economisch haalbaar zal zijn, en waarin de minister werd gevraagd dit pakket in een door het kabinet aanvaard, financieel onderbouwd meerjarenplan aan de Kamer voor te leggen.[5]

(De-)centralisatie

Wie de Wet op de Ruimtelijke Ordening vergelijkt met het wetsontwerp kan licht tot het oordeel komen, dat met de invoering van de pkb een vergroting van de bevoegdheden van de centrale overheid wordt beoogd. Dit zou in tegenspraak zijn met de ontwikkeling die niet alleen het vorige, maar ook het huidige kabinet voor ogen staat: een vergaande decentralisatie van bevoegdheden. De vorige minister van Binnenlandse Zaken heeft het afstoten van rijkstaken naar lagere overheden vergeleken met het ploegen op de rotsen, doch de werkzaamheden van de Raad voor de Territoriale Decentralisatie geven mij het vertrouwen, dat er schot in gaat komen. Er is geen beleidsdebat over Binnenlandse Zaken of de fractiespecialisten in de Tweede Kamer pleiten ten gunste van een forse decentralisatie. Het ware te wensen, dat zij hun fractiegenoten achter zich krijgen, óók nu het gaat om de wettelijke regeling van de pkb.
Christen-democraten zijn van-huis-uit geen centralisten.[6] 'Niet bij brood alleen' zegt het zonder enig voorbehoud:
'Herverdeling van de bestuurlijke taken en bevoegdheden van respectievelijk rijk, provincie en gemeente wordt uitgevoerd om het bestuur zo dicht mogelijk bij de burger te brengen. Op korte termijn ware een daadwerkelijk begin te maken met decentralisatie van rijkstaken.'
Maar het CDA-programma bevat méér. In par. 138 staat:
'Alle nota's over het ruimtelijk beleid alsmede de structuurschetsen en -schema's zullen waar mogelijk uitmonden in *beslissingen* op nationaal niveau. Die beslissingen worden nader vertaald in streekplannen van de provincie en bestemmingsplannen van de gemeenten. De planologische kernbeslissingen hebben een *dwingend* karakter om een nationaal beleid te waarborgen'. (cursivering door mij —HvB)
Lijdt het programma aan innerlijke tegenstrijdigheid? Ik meen van niet. De sleutel voor de oplossing van deze paradox ligt in de strekking van de Wet op de Ruimtelijke Ordening. Men gaat er wel eens van uit, dat deze wet de provincies en gemeenten bevoegdheden geeft, die zij voordien niet bezaten. Het tegendeel is waar. Vóór de invoering van de Woningwet 1901 (in vele opzichten de voorganger van de Wet op de Ruimtelijke Ordening) hadden de gemeenten op grond van hun algemene bestuursbevoegdheid het recht om verordeningen uit te vaardigen, waarin zij desgewenst bepalingen konden opnemen met betrekking tot de bestemming en het gebruik van gronden en opstallen. De Wet op de Ruimtelijke Ordening laat de algemene bestuursbevoegdheid in beginsel onverlet, doch schrijft alleen een zwaardere procedure voor als de gemeente iets wil regelen over bestemming, inrichting en beheer van onroerend goed. Voor de provincies geldt m.n. hetzelfde. De strekking van de wetswijziging behoort m.i. te liggen in het verlengde van de strekking van de wet: indien het rijk beslissingen wil nemen, die van belang zijn voor de ruimtelijke structuur en de leef-

3. Vergelijk artikel 15, tweede lid, Comptabiliteitswet 1976.

4. De Nota Landelijke Gebieden (kamerstuk 14392, nr 2) verklaart op blz. 129 onomwonden, dat onder de huidige sociaal-economische omstandigheden een belangrijke uitbreiding van de financiële middelen ternauwernood mogelijk zal zijn.

5. Kamerstuk 12757, nr 30, zie ook 13754, nr 91.

6. Anti-Revolutionairen hangen het beginsel van 'soevereiniteit in eigen kring' aan, terwijl het subsidiariteitsbeginsel de grondslag vormt voor de rooms-katholieke staatkunde.

7. Het wetsontwerp voorziet in invoering van de bevoegdheid van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening om aan gemeenten rechtstreekse aanwijzingen te geven. Dit betekent wel een uitbreiding van de bevoegdheden van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, doch het bevat impliciet het beginsel, dat het gemeentelijk bestemmingsplan niet op andere wijzen door het rijk overruled kan worden. Overigens betekent invoering van een rechtstreekse aanwijzingsbevoegdheid een negatie van het streekplan als belangrijk integratiekader.

baarheid van ons land, dan kan dat alleen na het doorlopen van de in het wetsontwerp voorziene procedure.[7]

Coördinatie, geen uitbreiding van bevoegdheden

Wie zou beweren, dat de wetswijziging nodig is, omdat het rijk te weinig bevoegdheden heeft om zijn planologisch beleid uit te voeren, ziet over het hoofd dat het rijk door het richten van geldstromen en op grond van bijzondere wetten het planologisch beleid van provincies en gemeenten in hoge mate kan bepalen. Voor de totstandkoming van een planologisch kader om op nationale schaal de prioriteiten en de omvang van geldstromen te toetsen is geen wet nodig: daarvan getuigen de eerste en tweede nota over de ruimtelijke ordening en eigenlijk ook de derde. Bevoegdheden om beslissingen van het rijk metterdaad uit te voeren zijn zeer talrijk. Het is wel onbevredigend dat de verhouding van deze bepalingen, die van invloed zijn op de ruimtelijke ordening, tot de beslissingen op grond van de Wet op de Ruimtelijke Ordening gebrekkig, doch meestal helemaal niet is geregeld. Dit leidt nogal eens tot heel wonderlijke situaties: gewichtige procedures, inclusief inspraak, bezwaar, advies, goedkeuring en beroep, terwijl elders in feite het besluit allang genomen is. Er is dan ook dringend behoefte aan een betere afstemming tussen de ruimtelijke wetgeving enerzijds, en de zeer vele wetten, die mede van invloed zijn op de bestemming, inrichting en beheer van de ruimte anderzijds.[8] Jammer is dat in de MvT hieraan geheel voorbij wordt gegaan. Op blz. 14, tweede alinea, wordt opgemerkt, dat het onderhavige ontwerp niet strekt tot een herziening van de wet ten gronde, welke zich zou moeten richten op een meer samenhangend stelsel van wetgeving op het terrein van de ruimtelijke ordening in het algemeen. Voor de beoordeling van het voorliggende wetsontwerp is het van belang te weten wat de indieners met de herziening ten gronde beogen, of en zo ja, in welke mate het in de MvT genoemde rapport van de Werkgroep Coördinatie Wetgeving Onroerend Goed en het advies van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening van 12 juli 1976 naar hun oordeel oplossingen inhouden van de daarin geschetste problematiek, en op welke termijn zij met het voorstel tot een herziening ten gronde gereed zullen zijn.[9] Het ontwerp is een anticipatie op een grondige herziening van de wet. Op grond van mijn opvatting, dat men niet met het invoeren van dringende maatregelen moet wachten, totdat men álles kan overzien, meen ik dat terecht voor anticipatie is gekozen. Maar anticipatie acht ik alleen aanvaardbaar als aannemelijk gemaakt wordt, dat de voorlopige regeling zich goed verdraagt met de meer ingrijpende veranderingen, die men op het oog heeft. Het is te hopen dat de huidige minister, daartoe uitgenodigd via het Voorlopig Verslag, alsnog zal aangeven, in hoeverre het onderhavige wetsontwerp naar zijn mening een juist opstapje is voor de meer fundamentele herziening.

Structuurschetsen en structuurschema's belangrijke integratiekaders

Het planologische jargon is enige jaren geleden verrijkt met een aantal namen voor ruimtelijke plannings- en besluitvormingskaders op rijksniveau. Ik doel hierbij op de termen structuurschets en structuurschema. Met het aanduiden van de betekenis van deze begrippen zal ik niet de vele vragen en onzekerheden rond deze begrippen kunnen wegnemen.
Een *structuurschets* is een nota met een kaart over de op lange termijn gewenst geachte ruimtelijke hoofdstructuur (b.v. met betrekking tot de verstedelijking of de landelijke gebieden) die o.a. kan gelden als algemeen kader voor het langetermijnbeleid ten aanzien van één of meer sectoren of voorzieningen. Met dat laatste is bedoeld, dat de structuurschets de algemene grondslag vormt voor structuurschema's.
Een *structuurschema* is ook een nota met een of meer kaarten, waarin eveneens het te voeren lange-termijnbeleid wordt aangegeven, maar dan toegespitst op bepaalde sectoren of voorzieningen, die relevant zijn voor het ruimtelijk beleid en waarvoor het rijk in belangrijke mate verantwoordelijkheid draagt.

8. De Verkenningscommissie onderzoek van belang voor het ruimtelijk beleid constateerde, dat t.a.v. de bestuurlijke en instrumentele aspecten der ruimtelijke ordening nog belangrijke inhoudelijke leemten bestaan. In vrijwel alle adviezen over het rapport van de verkenningscommissie wordt deze mening gedeeld; zie Wetenschapsbudget 1979, zitting 1978-1979, 15301, nrs 1-2.

9. In de Oriënteringsnota Ruimtelijke Ordening van 28 december 1973, derhalve thans bijna vijf jaren geleden, is de fundamentele herziening van de wetgeving inzake de ruimtelijke ordening reeds aangekondigd (blz. 89).

Wie op de hoogte wil zijn van de laatste gegevens over reeds verschenen, al dan niet nog in procedure zijnde, of nog te verschijnen pkb's raadplege blz. 88 van de memorie van toelichting bij de begroting 1979, hoofdstuk XI (Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening).

Het feit, dat de Tweede Nota over de ruimtelijke ordening niet volledig uitgevoerd is, wordt vaak geweten aan het tekortschieten van planologische instrumenten. Ik meen ten onrechte. De Wet op de Ruimtelijke Ordening bevat voor de centrale overheid genoeg instrumenten om de besluitvorming van lagere overheden op beslissende wijze te beïnvloeden. De belangrijkste oorzaak van het tekortschieten van de uitvoering van het rijksplanologisch beleid moet m.i. worden gezocht in een onvoldoende integratie met andere onderdelen van het rijksbeleid. Het rijksplanologisch beleid betrof teveel alleen de ruimtelijke ordening van het wonen, te weinig dat van het werken, terwijl de ruimtelijke ordening van het verkeer en vervoer te weinig was geïntegreerd in het algemene ruimtelijke beleid. De aandacht van regering en parlement dient zich vooral te richten op middelen om te bereiken dat de *samenhang* van het regeringsbeleid wordt vergroot. Naar de ervaring op lagere schaalniveaus leert kunnen ruimtelijke plannen uitstekend functioneren als kader, waarin de samenhang van maatschappelijke vraagstukken gestalte kan krijgen. Het opsporen en zichtbaar maken van samenhangen, en dáár het beleid op afstemmen, dát lijkt mij de primaire taak van de minister van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening. Structuurschetsen en structuurschema's zijn daartoe in beginsel zéér geschikt.[10] In beginsel, omdat de vorm, die zij thans veelal hebben, onvoldoende is als basis voor het voeren van beleid. (Een gunstige uitzondering vormt de structuurschets voor de verstedelijking met betrekking tot de aanwijzing van groeikernen en groeisteden.) Schetsen en schema's moeten zó ingericht zijn, dat duidelijk is wat besloten is, en dat duidelijk is wie binnen welke termijn welk besluit met welke middelen moet nemen.[11]

Het stelsel van schetsen en schema's

Zoals bekend zullen er twee structuurschetsen verschijnen, één voor de verstedelijking (inmiddels door de Tweede Kamer voor kennisgeving aangenomen,) en één voor de landelijke gebieden (nog in procedure). Voorts is voorzien in een groot aantal structuurschema's, terwijl enige speciale besluiten ook de pkb-procedure doorlopen (b.v. Nota Waddenzee en de beslissing over de inpoldering van de Markerwaard). De laatste categorie zal ik onbesproken laten; als het stelsel van schetsen en schema's enigszins compleet is, zal een beslissing, die betrekking heeft op een bepaald gebied steeds repercussies hebben voor dat stelsel. Een gecoördineerde, partiële herziening van een schets en een aantal schema's ligt dan meer in de rede dan een afzonderlijke pkb. De introductie van het stelsel van structuurschetsen en -schema's had gepaard moeten gaan met een overtuigende uiteenzetting van de redenen, waarom het — óók door de rijksoverheid — zozeer geprezen streekplan niet als afwegingskader voor alle bovengemeentelijke beslissingen kan dienen. De Oriënteringsnota schenkt wel aandacht aan schetsen en schema's, doch daarin wordt niet aangegeven waarom zij niet gemist kunnen worden.[12] Voor degenen die argwanend staan ten opzichte van vergroting van de macht van de centrale overheid en voor degenen die verkokerd dirigisme en bureaucratie vrezen[13], is het noodzakelijk, dat de regering alsnog duidelijk maakt, *waarom* een centrale beleidsbepaling in de ruimtelijke ordening op bepaalde, strategische punten beslist noodzakelijk is.

Centrale beslispunten

Om de gedachten te bepalen wil ik een aantal voorbeelden geven waaruit men zou kunnen af-

10. Volgens ir Th. Quené, tot voor kort Secretaris-Generaal van het Ministerie van Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening, zijn structuurschema's 'ongelooflijk goede instrumenten om ruimtelijke ordening mee te bedrijven'. Zie blz. 5 van het blad 'Open huis' van maart 1978.

11. De minister van Algemene Zaken constateerde in de MvT op zijn begroting voor 1979, dat van de zijde van het parlement soms over het vrijblijvende karakter van nota's is geklaagd (zitting 1978-1979, 15300, hfdst. III, nr. 2, blz. 3, 3e alinea).

12. Minister Gruijters heeft op 1 juni 1977 aan de Tweede Kamer bericht, dat de gedachtenvorming over structuurschema's nog steeds gaande is (zitting 1976-1977, 14507, nr 1, laatste alinea). Voor de beoordeling van het wetsontwerp is het van groot belang, dat de Kamer van de resultaten van die gedachtenvorming op de hoogte wordt gesteld. Het jaarverslag over 1977 van de Rijksplanologische Dienst meldt op blz. 122, 2e alinea, dat een begin is gemaakt met een gerichte evaluatie van de ervaringen met structuurschema's.

13. Zie het rapport 'Complementair Bestuur Verkend' van de werkgroep Van de Poel.

leiden dat er beslissingen van de centrale overheid nodig zijn. Deze voorbeelden heb ik niet zelf bedacht; ik heb ze ontleend aan diverse pkb's:
—het zichtbaar maken en verbeteren van de ruimtelijke macro-structuur, dat wil zeggen de ruimtelijke structuur van Nederland als geheel (de structuurschetsen, als algemene grondslag voor de structuurschema's)
—de planning en uitvoering van bovenregionale infrastructurele werken (structuur van hoofdverbindingen over de weg, rail, water; de hoofdstructuur van transportleidingen voor elektriciteit, en van buisleidingen)
—de coördinatie en eventueel planning van bovenregionale ruimtelijke verdelingsvraagstukken (locaties voor elektriciteitscentrales, spaarbekkens voor de drinkwatervoorziening, militaire oefenterreinen, winplaatsen voor oppervlaktedelfstoffen, woonwagencentra, bedrijfsterreinen, zeehavens)
—de coördinatie (en eventueel ook planning) van financiële verdelingsvraagstukken op ruimtelijk gebied (interim-saldoregeling voor de stadsvernieuwing, locaties voor de woningbouw c.a., projecten voor natuur- en landschapsbehoud (relatienota-gebieden, Nationale Parken, Nationale landschapsparken) landinrichting, openluchtrecreatie)
De laatste categorie bevat type-beslissingen, die als regel wel in streekplankader genomen kunnen worden. Dat de beslissing niettemin veelal in handen van de rijksoverheid ligt is het gevolg van het feit, dat de financiële toerusting van de provincie onvoldoende is om een eigen beleid te voeren. Decentralisatie van bevoegdheden zal dan ook gepaard moeten gaan met decentralisatie van de beschikbaarheid over geldmiddelen. Algemener gezegd: élke overheidslaag moet over voldoende vrijelijk besteedbare geldmiddelen kunnen beschikken om de eigen bevoegdheden werkelijk in vrijheid te kunnen uitoefenen. Mechanismen voor een wederzijdse afstemming van het beleid tussen de overheidslagen zijn onmisbaar, maar de gouden koorden zijn daartoe oneigenlijke instrumenten.

Streekplangebied te klein als afwegingskader

Voor de drie eerste door mij onderscheiden categorieën van beslissingen lijkt mij het streekplan als afwegingskader te klein, dus ongeschikt. Centrale beleidsbepaling, zoveel mogelijk na overleg met de lagere eenheden, lijkt mij onvermijdelijk als te voorzien is, dat de onderscheiden provincies niet te zamen tot een aanvaardbare oplossing komen. Een recent en heel duidelijk voorbeeld is de keuze van het aanlandingspunt voor het Algerijnse vloeibare aardgas: de keuze kon de regering niet aan de provincies Zuid-Holland en Groningen overlaten. Het rijk dient er op velerlei gebied voor te zorgen, dat de nationale behoefte wordt gedekt. Twee voorbeelden:[14]
—er is een nationale behoefte aan electriciteit; denkbaar is dat iedere provincie voor zijn eigen energievoorziening blijft zorgen. Dat zou betekenen, dat een dichtbevolkte provincie als Utrecht met relatief weinig oppervlaktewater als koelwater méér electriciteit moet produceren dan Zeeland, dat veel geschikt koelwater heeft en relatief weinig inwoners.[15]
—de provincie Limburg is rijk aan oppervlaktedelfstoffen (zand, grind, mergel, enz.), méér dan genoeg voor het dekken van de eigen provinciale behoefte. Voor de meeste andere provincies geldt het tegenovergestelde.[16] Denkbaar is dat alle provincies gezamenlijk tot overeenstemming komen over het te voeren ontgrondingenbeleid; in dat geval is er aan tussenkomst door de centrale overheid geen behoefte, mits het gezamenlijke provinciale beleid niet ten koste gaat van zaken van nationaal belang (b.v. ten koste van natuur en landschap).
Er is een structuurschema elektriciteitsvoorziening, en als aanvulling daarop een structuurschema, waarin locaties voor de elektriciteits-

14. Het zijn slechts voorbeelden; of zij feitelijk geheel juist zijn kan ik niet overzien, maar dat is ook niet relevant.

15. De N.V. Samenwerkende electriciteitsproductiebedrijven, de 'SEP', wijst erop, dat centrales door middel van netten onderling zijn verbonden, waardoor het mogelijk is het produktiepark uit te breiden afhankelijk van de totale landelijke behoefte aan elektrische energie en niet zozeer afhankelijk van de regionale vraag. Het opgestelde produktievermogen per deelgebied zal in het algemeen niet in overeenstemming zijn met de regionaal optredende belasting. Er dient derhalve een energieuitwisseling plaats te vinden tussen regio's met overschotten en regio's met tekorten (zie elektriciteitsplan 1983-1984).

16. Illustratief voor de discrepantie tussen de nationale vraag en het totale aanbod vormen recente berichten over de mening van de Federatie van Oppervlaktedelfstoffenwinnende Industrieën (FODI) en de landelijke commissie voor de coördinatie van het ontgrondingenbeleid. De FODI meent dat er een tekort dreigt aan diverse belangrijke oppervlaktedelfstoffen als het huidige ontgrondingenbeleid niet drastisch wordt verbeterd, terwijl genoemde landelijke commissie meent, dat het huidige, terughoudende beleid ten aanzien van ontgrondingen voor beton- en metselzand moet worden voortgezet.

produktie door middel van het gebruik van kernenergie zijn gepland.[17] De reacties op het aanvullend structuurschema illustreren de noodzaak van zo'n schema, *indien* tot het gebruik van kernenergie voor de elektriciteitsopwekking zou worden besloten. Dat belangrijke beslissingen over het te voeren energiebeleid geen met waarborgen omgeven procedure doorlopen.[18] en wel de beslissingen over de ruimtelijke inpassing van dat beleid is het gevolg van de relatieve voorsprong van de ruimtelijke ordening op andere beleidsterreinen. Dit roept de vraag op of, en zo ja, in hoeverre het sectorbeleid mede ter discussie staat in de pkb-procedure, die bedoeld is als een planologische procedure.
Tot het voorbereiden van een structuurschema oppervlaktedelfstoffenvoorziening is (nog) niet besloten; wel wordt er gewerkt aan een nationaal beleidsplan voor de ontgrondingen. Mij is niet duidelijk in welk opzicht zo'n plan afwijkt van wat met een structuurschema wordt beoogd. Indien men het beleidsplan inricht als structuurschema, dan is daaraan het voordeel van de toepasbaarheid van de pkb-procedure verbonden.

Woonwagencentra

Een beleidsveld met ruimtelijke consequenties, doch waarbij het rijk de eerste verantwoordelijkheid voor het dekken van de nationale behoefte tot nu toe duidelijk aan de provincies heeft overgelaten is het beleid ten aanzien van standplaatsen voor woonwagens. Toch is de opstelling van een pkb voor woonwagenkampen wel eens bepleit.[19] Het argument dat woonwagenkampen te kleine projecten zouden zijn voor het opstellen van een structuurschema ziet voorbij aan de door de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening voorziene mogelijkheid in een schema slechts taakstellingen op te nemen, de locatiekeuzes geheel aan de provincies overlatend.[20]
Ik kan mij voorstellen dat men wat beducht is voor de mogelijkheid, dat in 'Den Haag' zou worden beslist over woonwagenkampen. In dit verband wil ik er op wijzen, dat blijkens de Handelingen de minister van Binnenlandse Zaken zich genoodzaakt ziet gemeenten rechtstreeks te benaderen om op hen een dringend beroep te doen om tot oplossingen te komen voor de zigeuners.[21] Terecht wees het Kamerlid Van Ooijen erop, dat daarmee het bestemmingsplan niet is aangepast, waarop de minister antwoordde, dat er inderdaad 'allerlei formaliteiten' vervuld moeten worden.[22] Ik voeg daaraan toe: een voorbereiding van het bestemmingsplan (1 jaar), de gemeentelijke vaststellingsprocedure (½ jaar), de provinciale goedkeuringsprocedure (1 jaar) en zo goed als zeker ook een Kroonberoep (gemiddeld 3½ jaar). Totaal 6 jaar. De praktijk is natuurlijk dat het kamp allang in gebruik is voordat de Kroon het beroep behandelt. Maar dat terzijde, over het Kroonberoep zou ik het immers niet hebben.

Wát wordt er eigenlijk beslist in een pkb?

Waarom deze uitweiding over de aard van de materie, die naar mijn mening in een structuurschema[23] geregeld moet worden? Wel, omdat duidelijk moet zijn welke beslissingen in ieder geval wèl, en welke in ieder geval niet in een structuurschema genomen behoren te worden. Het rijk moet niet méér willen beslissen dan met het oog op de nationale belangen nodig is, *maar ook niet minder!*
De aard van de structuurschema's die tot nu toe zijn verschenen is van verschillende kanten bestreden. Met name de Stichting Natuur en Milieu heeft een aantal fundamentele bezwaren.

17. Kamerstuk 13488, resp. 14363.

18. Onlangs is besloten tot het organiseren van een maatschappelijke discussie over toepassing van kernenergie voor elektriciteitsopwekking, zie Kamerstuk 15100 nr 1.

19. Zie de motie-Kappeyne van de Coppello over het voorbereiden van een pkb inzake plaatsing van woonwagens, Kamerstuk 13471, nr 6. Over deze motie is een belangwekkende discussie gevoerd in de Tweede Kamer, zie Handelingen 13 mei 1976, blz. 4142 en volgende.

20. Zie het advies over de planologische besluitvorming op rijksniveau van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening, Kamerstuk 13996, nrs 1-2, blz. 18 en 21. Dat het rijksbeleid ten aanzien van standplaatsen voor woonwagens onvoldoende gecoördineerd is heeft de gemeenteraad van Weststellingwerf ondervonden. Geheel in overeenstemming met de criteria van CRM had die gemeenteraad een woonwagenkamp zo dicht mogelijk bij de bebouwde kom gesitueerd. De Kroon onthield in beroep goedkeuring aan het bestemmingsplan omdat zij bezwaar had tegen de situering 'in de directe omgeving van een groot aantal woningen'! Zie 'De Nederlandse Gemeente', 1 september 1978, blz. 399.

21. Handelingen Tweede Kamer, 15 juni 1978, blz. 2825, 1e kolom.

22. Idem, blz. 2831, middelste kolom.

23. De problematiek heeft betrekking op de pkb in het algemeen, doch openbaart zich het duidelijkst bij structuurschema's. Daarom wordt in deze paragraaf vooral gesproken over die schema's; m.m. gelden de opmerkingen ook andere pkb's.

In haar reactie op het wetsontwerp schrijft Natuur en Milieu onder meer:
'Structuurschema's blijken in de praktijk niet meer te zijn dan slechts marginaal getoetste maximale wensenlijsten van de desbetreffende sectorministers.'
De werkgroep Verticale Coördinatie ruimtelijk beleid van de Rijksplanologische Commissie schijnt dit oordeel te delen, al verschilt de toonzetting:
'Hierbij dient te worden opgemerkt, dat het gaat om een verkenning van de ruimtelijke mogelijkheden voor (infrastructurele) voorzieningen. Opneming in het structuurschema houdt niet in, dat bij realisering geen belangenconflicten zullen optreden. De genoemde mogelijkheden zijn immers slechts globaal op hun ruimtelijke realiseerbaarheid getoetst, waarbij een indruk gegeven wordt van de grootte van de te verwachten belangentegenstellingen bij de realisering van een bepaald (infrastructuur) werk.'

Natuur en Milieu bestempelt het structuurschema in de huidige vorm tot een volstrekt onhanteerbare basis voor het geven van aanwijzingen aan lagere overheden. De in het wetsontwerp voorziene ministeriële bevoegdheid tot het geven van rechtstreekse aanwijzingen is onverenigbaar met de stelling op blz. 132 van de Nota Landelijke Gebieden. Daarin staat het volgende:
'De projecten uit het structuurschema dienen in de eerste plaats in een streekplan te worden beoordeeld op hun aanvaardbaarheid.(- -) De regering is van mening, dat voor een goed functioneren van het ruimtelijk planningsproces de afweging en zo nodig inpassing in streekplankader van de in structuurschema's genoemde projecten zeer gewenst is.'
De tegenstrijdigheid tussen de beide regeringsstukken is evident: men kan niet tegelijkertijd zeggen, dat een stuk een basis voor aanwijzingen aan gemeenten kan zijn en dat er eerst een afweging in streekplankader dient plaats te vinden. Ik sluit een rechtstreekse aanwijzing, gebaseerd op een pkb hier op voorhand uit, doch dan zal wel aan een aantal eisen omtrent duidelijkheid en omtrent de wijze van voorbereiding van de aanwijzing voldaan moeten zijn. Hiermee heb ik tevens de argumenten gegeven voor mijn afwijzing van een aanwijzing zonder een pkb als basis: als een onvoldoende duidelijke pkb geen basis kan zijn, dan kan zo'n aanwijzing a fortiori niet zónder een pkb worden gegeven. Het beroepsrecht voor de gemeenteraad[24] als een ministeriële aanwijzing niet op een pkb berust, neemt mijn bezwaar niet weg; in de Kroonprocedure ontbreekt immers eveneens een behoorlijk afwegingskader, dat via een gewaarborgde procedure tot stand is gekomen.

Procedure afstemmen op aard en rechtsgevolgen van de te nemen beslissing

Het wetsontwerp voorziet slechts in een procedure van de pkb; noch het wetsontwerp, noch de MvT geven duidelijk aan wat de inhoud van de pkb's moet zijn. De MvT vermeldt op blz. 19, 4e alinea, dat bij het opstellen van de regeling rekening is gehouden met de tot dusverre met betrekking tot de Oriënteringsnota, en de structuurschema's ten behoeve van de drink- en industriewatervoorziening en van de elektriciteitsvoorziening opgedane praktijkervaringen. Het zou interessant zijn om te vernemen hoe de regering die ervaringen waardeert, en op welke wijze en in welke mate deze van invloed zijn geweest op de regeling. Nu de parlementaire behandeling van de Verstedelijkingsnota en de structuurschets voor de verstedelijking is afgerond lijkt het zeer raadzaam de daarmee opgedane ervaringen ook in het wetsontwerp te laten doorwerken. Tijdens de vijf openbare vergaderingen die door de Vaste Commissie voor Volkshuisvesting en Ruimtelijke Ordening zijn gehouden ter voorbereiding van de plenaire behandeling in de Tweede Kamer is zeer uitvoerig aandacht gegeven aan vele vragen, die betrekking hebben op de aard van de in de pkb opgenomen beslissingselementen, en de middelen waarmee die beslissingen uitgevoerd moeten worden.[25] Het is van belang eerst goed voor ogen te halen wàt men door welk orgaan wil laten beslissen, en wat voor (rechts-)gevolgen dat heeft voor de andere overheidsorganen. Pas daarna kan men zinvol de vraag beantwoorden welke procedure het meest geëigend is om tot de beoogde beslissingen te komen.

De resultaten van het bestuurlijk overleg en de beslissingsvrijheid van het parlement (Tweede Kamer)

In de procedure dient m.i. een belangrijke plaats te worden ingeruimd voor het overleg tussen

24. Artikel 39, eerste lid, van het wetsontwerp.

25. Zie het artikel 'De parlementaire behandeling van de Verstedelijkingsnota' van mevr. A. M. C. V. Groensmit-van der Kallen in Politiek perspectief, juli/augustus 1978.

het rijk (de betrokken ministers) en de lagere overheden (in de praktijk de provincies en de meest betrokken gemeenten). Het wetsontwerp voorziet in een op dit bestuurlijk overleg gericht voorschrift, alsmede in een verplichting het rapport van het bestuurlijk overleg aan de Tweede Kamer te zenden, tegelijk met de pkb. De Kamer moet wel met zeer goede argumenten komen als zij een pkb, die is totstandgekomen in overeenstemming met lagere overheden, wil (doen) wijzigen. Moet het resultaat van een zorgvuldig en wellicht langdurig overleg, waarbij regels van complementair bestuur in acht zijn genomen, en waarbij respect is getoond voor het beginsel van gedecentraliseerd bestuur zonder meer door een Kamermeerderheid ongedaan gemaakt kunnen worden? Ik meen van niet. Wil de Kamer iets dat zowel afwijkt van de pkb als afwijkt van wat de provincies willen, dan zal er in welke vorm dan ook eerst een nader overleg dienen plaats te vinden. Als mijn indrukken juist zijn, dan heeft in het kader van de parlementaire behandeling van de Verstedelijkingsnota zo'n nader overleg inderdaad plaatsgevonden, zij het informeel en achter de schermen.

De invloed van het parlement

Het wetsontwerp voorziet in een goedkeuringsrecht door de Tweede Kamer. Bij mijn weten komt deze figuur in ons staatsrecht niet voor.
Op de lagere bestuursniveaus is het regel dat het vertegenwoordigend college de plannen vaststelt, zeker op het gebied van de ruimtelijke ordening. Vaststelling van de pkb door de wetgever ligt dan ook voor de hand.[26] De bekende tegenwerping is, dat de verhouding regering-parlement een andere is dan de verhouding G.S.-Staten, resp. B. en W.-gemeenteraad; op de lagere bestuursniveaus zijn de vertegenwoordigende colleges niet alleen 'wetgever' maar ook bestuursorgaan. Bij de centrale overheid is de minister (het Kabinet) bestuursorgaan; het parlement is, naast mede-wetgever, slechts controleur. Ik stel daar tegenover, dat niet alleen de staatkundige werkelijkheid van vandaag anders is, maar dat ook de Grondwet zelf aan de wetgever bestuursbevoegdheden heeft toegekend (begrotingswetten, nutswet bij onteigening, provinciale en gemeentelijke herindeling). Het instituut 'planwet' is overigens ook buiten de in de Grondwet genoemde gevallen allang aanvaard (Wet tot inpoldering van de toenmalige Zuiderzee, de Deltawet, de Wet Herinrichting Oost-Groningen en de Gronings-Drentse Veenkoloniën, de Wet Reconstructie Midden-Delfland). Naar mijn mening moeten Tweede èn Eerste Kamer bij de besluitvorming over de pkb's worden betrokken.[27] De Staten-Generaal moeten in het algemeen veel nauwer bij de 'planning' worden betrokken. In deze tijd van toenemende technocratie en bureaucratie is dat hoogstnoodzakelijk. Het democratisch gehalte van het centrale overheidsbeleid is in het geding.[28] De directeur van de stichting Natuur en Milieu bepleitte tijdens de hoorzitting over het wetsontwerp op 31 augustus jl. voor een intensievere betrokkenheid van het parlement bij de hoofdlijnen van de ruimtelijke ontwikkeling. Bij zijn contacten met Kamerleden krijgt hij vaak te horen, dat een bepaalde ontwikkeling niet meer door de Kamer kan worden teruggedraaid. Verzet tegen een intensievere betrokkenheid van het gehele parlement stoelt op m.i. verouderde schema's over de onderscheiding tussen wetgeving en bestuur; deze houding werkt een veel te grote beleidsvrijheid van regering en bestuur in de hand.[29]

26. De Grondwet laat de mogelijkheid open, dat de regering ook andere voorstellen dan wetsvoorstellen aan de Tweede Kamer zendt (art. 120, eerste lid); deze voorstellen doorlopen dezelfde procedure als wetsvoorstellen.

27. Met Ruiter ben ik van mening dat in ieder geval de huidige inhoud van planologische kernbeslissingen niet geschikt is om de pretentie van algemene verbindendheid waar te maken (zie 'De normerende functie van de planologische kernbeslissing' in Bestuurswetenschappen, januari/februari 1978, blz. 1 e.v.). De pkb's dienen daartoe in een vorm te worden gegoten als door de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening bepleit (zie Kamerstuk 13996, nr 2, blz. 18 e.v.).

28. A. C. W. van der Vet vermoedt dat vraagstukken van ruimtelijke ordening in ons land voor een zo groot gedeelte te maken hebben met de techniek van de planologie, dat de politieke opvattingen van het ene of het andere kabinet daarbij niet meer dan een voorzichtige tweede stem kunnen zingen. Anders gezegd: de inzichten en opvattingen van de leidende ambtenaren die zich met planologie bezighouden kunnen belangrijker zijn dan politieke opvattingen van ministers (Algemeen Dagblad van 19 april 1978 in het artikel 'De planologie verschuift politiek naar tweede plan').

29. Met betrekking tot de wetgeving zou men de idee van het cybernetische kringloopproces, bestaande uit informatie, toetsing en actie, gevolgd door een nieuwe kringloop kunnen toepassen. Aldus wordt voorkomen dat de wet een te nauw keurslijf wordt. Anderzijds biedt de veranderbaarheid van de wet de mogelijkheid om een overmaat aan soepelheid en flexibiliteit tegen te gaan.

P. R. Baehr, Ph. P. Everts, J. H. Leurdijk, F. M. Roschar, A. van Staden, C. P. van den Tempel, W. H. Vermeulen, R. M. M. de Vree, ***Elite & buitenlandse politiek in Nederland.*** *Uitgave Staatsdrukkerij Den Haag, 1978, XII en 235 blz. Prijs f 32,50.*
Dit boek wordt besproken door dr. G. van Roon te Lelystad (1933), docent eigentijdse geschiedenis aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de VU.

De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite

door dr. G. van Roon

Belangstelling voor en kennis van het buitenlands beleid was vroeger méér nog dan voor andere terreinen van het overheidsbeleid beperkt tot een tamelijk kleine groep van mensen. Lange tijd kwam het buitenlands beleid dan ook tot stand zonder noemenswaardige invloed van groepen uit de Nederlandse samenleving en werd het beleid voornamelijk bepaald op ministerieel niveau, met name maar niet uitsluitend op het ministerie van Buitenlandse Zaken. In de laatste jaren is er een duidelijk toegenomen belangstelling te constateren voor de richting, de inhoud en de 'makers' van de Nederlandse buitenlandse politiek. Diverse deelgebieden van het buitenlands beleid als de defensiepolitiek, de Europapolitiek, de ontwikkelingspolitiek en de buitenlandse-handelspolitiek staan op zich al in relatie met sectoren van het binnenlands beleid op monetair, agrarisch, verkeers- en energiegebied. Langs deze indirecte weg zijn al langer bepaalde onderdelen van het buitenlands beleid beïnvloed door zekere tegenstellingen in de binnenlandse politiek. Universitaire deskundigen, hoge ambtenaren, partijpolitici en ondernemers hebben daarbij een voorsprong gehad op werknemers, kerkelijke representanten en vertegenwoordigers van actiegroepen, die vroeger ook niet ontbraken.
Daarin is intussen al wel wat veranderd. Werd een jaar of acht geleden in diverse publicaties[1] aangedrongen op een inhoudelijke discussie over achtergronden, standpunten en conclusies op het gebied van de Nederlandse buitenlandse politiek, op den duur heeft ook een bredere groep van personen die niet rechtstreeks betrokken zijn bij het bepalen van het buitenlands beleid, op dit terrein invloed gekregen. Zij kunnen die invloed krijgen, doordat ze deel uitmaken van maatschappelijke elites als de ondernemers, kerkelijke leiders, actiegroepen, of behoren tot adviescolleges of bepaalde instanties van politieke partijen of representanten zijn van de media of de wetenschap. Het is zeker van belang te weten, wat de meningen en houdingen van deze groepen zijn en welke invloed zij hebben op het tot stand komen van het buitenlands beleid.

Dit is de aanleiding geweest tot het vormen van een werkgroep van politicologen van de universiteiten van Amsterdam, Leiden en Utrecht en van het Nederlands Instituut voor Vredesvraagstukken, om deze materie nader te onderzoeken. Bij dit onderzoek heeft de werkgroep zowel aandacht besteed aan de opvattingen van de verschillende groepen als aan de mate van hun invloed op het beleid. Zij heeft hierover kort geleden een rapport uitgebracht en het is alleszins de moeite waard, op de inhoud hiervan en de conclusies nader in te gaan. De hierboven aan-

De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite

Dr. G. van Roon

geduide veranderingen hangen nauw samen met de toenemende aandrang tot een grotere openheid van en een sterkere betrokkenheid bij bepaalde onderdelen van het buitenlands beleid, verbonden met de wens van een beter functionerende democratische controle op deze sector van het overheidsbeleid. Daarbij kan een bepaalde mate van zelfstandigheid met het oog op de planning, de consistentie en de uitvoerbaarheid van een beleid hier niet worden ontzegd.

In de eerste bijdrage wordt een theoretische verantwoording van het onderzoek gegeven en worden bepaalde hierbij gerezen problemen besproken. Uit de op 800 à 1000 personen geschatte Nederlandse buitenlands politieke elite zijn ongeveer 400 personen over hun opvattingen en betrokkenheid ondervraagd. Elite wordt hierbij omschreven als 'allen die zich regelmatig bezighouden met het buitenlands beleid (of onderdelen daarvan) en hiervan blijk geven in woord of geschrift dan wel anderszins en daarmee invloed op het beleid (willen) uitoefenen' (blz. 11). Bij het opsporen van deze 'elite' zijn de onderzoekers met name uitgegaan van de positie en reputatie. Zij delen de 'elite' in navolging van de Noordamerikaanse politicoloog Almond in een formele elite (ambtenaren, parlementsleden, bewindslieden) en een informele elite (adviescolleges, kerkelijke leiders, wetenschap, politieke partijen, actiegroepen, media) in. Daarbij wordt verder nog onderscheiden tussen elite, opinieleiders, het 'aandachtige publiek' en het 'massapubliek' in de orde van grootte van resp. ongeveer duizend, enkele tienduizenden, ongeveer driehonderdduizend en alle overige personen.

Waren het lidmaatschap van de NAVO en het stimuleren van de Westeuropese integratie steeds hoekstenen van het Nederlands buitenlands beleid, in de tweede bijdrage wordt onderzocht, in hoeverre ook thans hierover nog een duidelijke consensus bestaat. Wat het eerste betreft, kan tot op zekere hoogte nog wel van een consensus worden gesproken, maar de informele elite is hier aarzelender en kritischer en ongeveer de helft van alle geïnterviewden ziet bij alle voordelen toch ook duidelijke bezwaren aan het NAVO-lidmaatschap. Hierbij lijken de verschuivingen minder een gevolg te zijn van aarzelingen over het NAVO-*lidmaatschap* dan wel over het door de NAVO gevoerde beleid en de grenzen die hieraan dienen te worden gesteld. Dat — vermoedelijk om heel uiteenlopende redenen — hierbij de koers van de dollar en de richting van de Noordamerikaanse politiek in het geding kunnen zijn, blijkt uit de antwoorden op de vraag: De veiligheid van Nederland kan alleen in bondgenootschappelijk verband met de Verenigde Staten verzekerd worden. Zowel bij de formele als bij de informele elite is het percentage antwoorden met 'juist' belangrijk hoger dan met 'zeer juist', terwijl bij de informele elite het percentage antwoorden met 'onjuist' geen tien procent lager ligt dan die met 'juist'. De houding tegenover de Westeuropese integratie als doelstelling voor het buitenlands beleid vertoont nauwelijks verband met de te voeren veiligheidspolitiek, met name op langere termijn. Wijst de meerderheid van de 'elite' een Europese kernmacht onvoorwaardelijk af, veel minder eenstemmigheid is er over de alternatieven. Blijkt dit al tot op zekere hoogte bij de antwoorden op de vraag naar de betrouwbaarheid van de Noordamerikaanse veiligheidsgaranties, al is hiervoor een grote meerderheid geporteerd, wanneer het vertrouwen hierin wegvalt en men hierop niet langer aankan, is er een brede verscheidenheid van meningen over wat dan wenselijk en aanvaardbaar zou zijn. Maar liefst 24% van de respondenten gaf hierbij een inconsistent antwoord. Hechten hierbij ondernemers, topambtenaren en leden van adviescolleges meer aan 'traditionele' alternatieven als een versterking van de conventionele bewapening of een eigen Westeuropese kernmacht, de kerkelijke representanten, leden van actiegroepen, vertegenwoordigers van media en wetenschap en de deelelite 'politieke partijen' neigen meer tot 'alternatieve' opties als toenadering tot de Sowjet-Unie, geweldloze weerbaarheid en algehele ontwapening. Terwijl de ondernemers en de kerkelijke representanten de uiterste posities innemen, zijn de parlementariërs ongeveer gelijk over beide mogelijkheden verdeeld, die elk op zich nogal divergerende varianten bevatten.

In de derde bijdrage worden na een historisch enigszins willekeurige en taalkundig niet altijd even zorgvuldige aanzet de opvattingen over de Westeuropese integratie onderzocht. Daarbij wordt door de betrokken onderzoeker de beeldvorming in het rapport van de commissie-Spierenburg overgenomen, dat het 'niet de kracht, maar juist de zwakte van de nationale regeringen is, die het proces van Europese eenwording in de weg staat' (blz. 53). Uit de antwoorden blijkt, dat slechts weinigen menen, dat de publieke belangstelling voor de integratie is toege-

De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite

Dr. G. van Roon

nomen. Meer dan de helft van de geënquêteerden ziet geen fundamentele tegenstelling tussen Atlantische samenwerking en Westeuropese integratie. Bij alle deelelites is een meerderheid te vinden voor het uitbouwen van de bestaande vormen van integratie. Het is hierbij interessant de percentages van de verschillende deelelites bij de tabellen 'integratie uitbouwen' en 'volledige politieke unie' wat te vergelijken. Alleen bij de deelelite 'politieke partijen' is het percentage in de tweede tabel hoger dan in de eerste. Slechts de adviescolleges en de topambtenaren delen hun voorkeur voor de verstgaande vorm van integratie. De parlementariërs en de ondernemers stellen zich bij deze vraag gereserveerder op, wat in nog sterkere mate geldt voor de deelelites 'kerken', media/wetenschap' en 'actiegroepen'. Uit de cijfers blijkt verder, dat van degenen die aan een uitbouw van de Westeuropese integratie een hoge prioriteit toekennen, men eerder bereid is de defensieuitgaven te verhogen, dan welvaartsvermindering te accepteren of de ontwikkelingshulp te verhogen.

Uit de derde en de vierde bijdrage samen moet men de conclusies halen over de positie van Nederland en de speelruimte voor het Nederlands buitenlands beleid. In de ogen van een buitenlandse onderzoeker lijkt Nederland vanwege het hoge aandeel van de tien grootste ondernemingen in het bruto nationale produkt (1969 58%) een 'corporate state'. Op de vraag, of het Nederlands buitenlands beleid voornamelijk door externe of interne factoren bepaald wordt, zijn slechts de topambtenaren en de ondernemers over beide mogelijkheden ongeveer gelijk verdeeld, terwijl de overige deelelites aan buitenlandse factoren een veel grotere invloed toekennen. Uit een wat nader gedifferentieerde vraag over deze externe invloed blijkt, dat algemeen vrij veel invloed wordt toegekend aan de Europese Gemeenschap (ondernemers laagste percentage), ook wel aan de NAVO (topambtenaren en adviescolleges laagste percentage, media/wetenschap vrij hoog), enige invloed aan de VN (met name door topambtenaren, actiegroepen en adviescolleges), meer aan West-Duitsland (topambtenaren laagste percentage, actiegroepen vrij hoog) en ook veel invloed aan de Verenigde Staten (topambtenaren laagste, media/wetenschap hoogste percentage). In de vierde bijdrage wordt nog verder ingegaan op de invloed die aan Nederland wordt toegekend. Met name de ondernemers zijn het eens over het feit, dat Nederland een klein land is en zich daardoor weinig kan permitteren. Zij worden hierbij gevolgd door de adviescolleges en de groep 'media/wetenschap'. Toch is ongeveer 40% van de geënquêteerden het met deze opvatting *oneens*. Met name de parlementariërs en de politieke partijen zijn van mening, dat Nederland ondanks de kleine omvang, toch wel invloed heeft.

Deze mening wordt overigens door de andere deelelites in mindere mate maar toch in meerderheid gedeeld (adviescolleges en media/wetenschap laagste percentage). Een kleine meerderheid van de ondervraagden meent, dat Nederland door het geven van het goede voorbeeld gewenste ontwikkelingen kan beïnvloeden (actiegroepen, gevolgd door kerkelijke representanten en adviescolleges hoog percentage, ondernemers en parlementariërs laagste percentage). Er blijkt een duidelijke relatie te bestaan tussen percepties omtrent het eigen land en beleidsvoorkeuren.

Wat de ontwikkelingshulp en de oorzaken van de armoede betreft, die in de vijfde bijdrage onderzocht worden, wordt een duidelijk verband zichtbaar tussen enerzijds het behoren tot een bepaalde deelelite, visie op maatschappelijke strijdpunten en sociale positie en anderzijds de perceptie van de oorzaken van de armoede in de arme landen. Er blijkt geen geleidelijke verschuiving van opvattingen naarmate men ouder is, maar wel valt een duidelijke breuklijn tussen de jaren 45 en 46 te constateren en aarzelt men met het geven van antwoord meer naarmate de leeftijd stijgt. De meerderheid der respondenten onderschrijft de opvatting, dat de ontwikkelingshulp voorrang dient te geven aan projecten voor de armste groepen. Legt men bij de oorzaken van de armoede meer de nadruk op interne factoren, dan is men hier minder van overtuigd, maar vindt de controle op de doelmatigheid der bestedingen en de medezeggenschap voor Nederland erg belangrijk. Zitten in de groep met de nadruk op de externe factoren geen ondernemers en maar 16% van de ambtenaren, tot deze groep behoort ongeveer de helft van de actiegroepen en de kerkelijke representanten, al is met name in de laatste deelelite het percentage hoog van degenen, die aan beide soorten oorzaken groot gewicht toekennen. Bij de deelelite der ambtenaren blijkt de visie op de oorzaken van de armoede in hun oordeel veel sterker door te werken dan hun ambtenarenstatus. Het valt op, dat zelfs van de externe-oorzakengroep maar 40% de Noord-Zuidtegenstelling als de

grootste bedreiging voor de mensheid beschouwt.

In de zesde bijdrage komt de houding tegenover bewapening en ontwapening aan de orde. Onderscheiden wordt tussen een 'harde' houding, waarbij het huidige veiligheidsbeleid wordt onderschreven, men vertrouwen stelt in de NAVO en in Amerika en een 'zachte' houding, die zich door sterke reserves hiertegenover kenmerkt. Ambtenaren, ondernemers en ook de adviescolleges geven veelal blijk van een 'harde' houding, de deelelites van de kerken, media/wetenschap en de actiegroepen meer van een 'zachte' houding. De deelelite politieke partijen is het nu eens met de eerste, dan weer met de tweede groep eens. Duidelijk blijkt, dat de opvattingen over ontwapeningsvraagstukken niet op zichzelf staan, maar verband houden met een aantal andere politieke opvattingen.

Uit de zevende bijdrage blijkt, dat er in Nederland slechts een beperkte mate van communicatie over het buitenlands beleid bestaat tussen de formele en de informele elite. Ondernemers blijken gemakkelijker dan andere groepen toegang te hebben tot instanties die het buitenlands beleid bepalen. Er is een duidelijke skepsis — en niet alleen bij parlementsleden — over de invloed van het parlement op het buitenlands beleid. Dit betekent, dat aan een democratische controle op het buitenlands beleid nog wel het een en ander ontbreekt.

Wordt in de achtste bijdrage de contactstructuur van de buitenlands-politieke elite doorgelicht en bevat het laatste hoofdstuk een methodologische verantwoording, bijzonder interessant is de negende bijdrage, waarin de houding van de kerken nader wordt onderzocht. Hierbij wordt ook nagegaan in hoeverre de mate van kerkelijkheid van de elite samenhangt met bepaalde opvattingen over de internationale politiek. De auteur, die zelf ouderling is, heeft een indeling in vier groepen gemaakt: de kerkelijke elite, de kerkelijke actieven, de niet-actieven en de onkerkelijken. Tussen de mate van kerkelijkheid en bepaalde politieke opvattingen blijkt relatie te bestaan en tussen de groepen onderling worden nogal opvallende verschillen geconstateerd. Een grote minderheid van de niet-actieven, gevolgd door de actieven is van mening, dat de buitenlandse politiek aan deskundigen moet worden overgelaten. Met name de kerkelijk actieven stellen zich over het algemeen 'harder' op dan de andere groepen. Wordt door velen in deze kring gesteld, dat morele krachten sterker zijn dan individueel of collectief eigenbelang, bij de concretisering hiervan in termen van internationaal beleid blijken hieraan heel uiteenlopende conclusies te worden verbonden. Met name de kerkelijke elite en de kerkelijk actieven blijken nogal eens tot tegengestelde opvattingen te komen. De steun voor de bewapeningspolitiek blijkt vooral te vinden bij hen die kerkelijk gebonden zijn, terwijl juist de onkerkelijken meer bereid zijn, van het gangbare veiligheidsbeleid afstand te nemen en alternatieven te overwegen. Als groep blijken de kerken weinig *directe* toegang te hebben tot de formele buitenlands-politieke elite. Voorzover zij invloed uitoefenen, moeten zij de indirecte weg bewandelen.

Wat is nu het CDA-beeld, dat in dit rapport naar voren komt? In de eerste plaats, dat de CDA-antwoorden, dus de antwoorden van CDA-aanhangers hen meestal in een middenpositie plaatsen (blz. 74, 156). Tussen de van CDA-zijde gegeven antwoorden blijkt echter meer dan eens een aanzienlijk verschil te bestaan. Zo staat de groep CDA-aanhangers die bij de oorzaken van de armoede het hoofdaccent plaatst bij de externe oorzaken, veel dichter bij de PvdA-aanhang, dan bij de CDA-aanhangers, die vooral nadruk leggen op interne factoren. Bij CDA-antwoorden komt eerder een 'harde' houding voor dan een 'zachtere'. Er bestaat bij het CDA een duidelijke voorkeur voor een uitbreiding van de Westeuropese integratie en men is een sterk voorstander van het geven van het goede voorbeeld in de internationale politiek. De CDA-aanhangers onder de respondenten staan meer dan de VVD-aanhangers, maar minder dan de PvdA-aanhangers positief tegenover toegenomen belangstelling voor de buitenlandse politiek. Bij de vraag naar de waardering voor buitenparlementaire invloeden op het buitenlands beleid, staat bij de CDA-aanhangers het — lage — percentage van de 'positieve' groep dichter bij dat van de VVD-aanhangers, maar het veel hogere percentage van de 'neutrale' groep dichter bij dat van de PvdA-aanhangers. Het is het beeld van een bepaald niet kleurloze, maar ook niet altijd even duidelijke middengroep. In een van de bijdragen wordt zelfs gesteld, dat er 'van de kerkelijke beleidsvoerders bijzonder weinig invloed uitgaat op het CDA-denken over ontwikkelingsproblemen' (blz. 108). Al is deze opmerking te sterk geformuleerd (zie diezelfde blz. en blz. 117), ze mag toch wel aan het denken zetten.

De Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlands-politieke elite

Dr. G. van Roon

Het rapport over de Nederlandse buitenlands-politieke elite verdient in brede kring aandacht. Verheugend is, dat de houding van zoveel groepen t.a.v. het buitenlands beleid is onderzocht. Dat daarbij ook aan de rol van de kerken aandacht is besteed, geeft hieraan nog bijzondere waarde. Daarbij is zowel op de opvattingen gelet, die de diverse deelelites over het buitenlands beleid hebben als op de invloed, die zij op directe of op indirecte wijze uitoefenen. Natuurlijk moet men niet uit het oog verliezen, dat alleen het gedrag van de *'elites'* is onderzocht, maar het resultaat betekent toch een belangrijke stap vooruit. Er blijven stellig wensen over, die wellicht in een volgende studie aandacht kunnen krijgen. Ik denk bijvoorbeeld aan een historisch-politicologische aanvulling, waarin vanaf de tweede wereldoorlog het Nederlandse buitenlandse beleid in een aantal fasen met verschuivingen naar thematiek en aktoren op een minder statische wijze dan in dit rapport faktoren gedaan, wordt weergegeven. Dat zou ook van belang zijn voor een aantal in dit rapport geformuleerde conclusies. Men kan zich ook afvragen of in dit rapport niet iets te gemakkelijk is heengelopen over het verschil generalisten-specialisten. In een volgende studie zou ook een verdere differentiëring naar proces*fasen* zoals meningsvorming (intern), beïnvloeding (extern), beleidsvoorbereiding, beleidsvaststelling, beleidsuitvoering en beleidsgoedkeuring moeten worden onderscheiden. Zeker van belang zou ook zijn meer aandacht te schenken aan *buitenlandse* reacties op het Nederlandse buitenlandse beleid. Ook zouden onderwerpen als het gedrag van de diverse groepen binnen de verschillende deelelites, de rol van de buitenlandse dienst en de invloed van crisismomenten en -verschijnselen een nadere bestudering waard zijn.

Zijn er dus nog een aantal wensen voor wat betreft verder onderzoek, die zijn er zeker ook t.a.v. nadere bezinning in eigen kring. Er zal meer duidelijkheid moeten komen over de uitgangspunten en de uitwerking van het door de CDA voorgestane buitenlandse beleid. Van cruciaal belang zijn daar naast de vraag naar de doorwerking van de evangelische inspiratie themata als de relatie Verenigde Staten-West-Europa, de invloed van de recessie voor de Noord-Zuidverhouding, de bewapeningsproblematiek en de West-Oostverhouding.

1. Zie hiervoor mijn artikel *Nederland, Europa en de wereld; ons buitenlands beleid in discussie,* in: ARS 41 (1971), blz. 70-93.

Inhoud

pag. 450
Van de redactie

pag. 451
Gespreide verantwoordelijkheid?
door prof. dr. Th. A. Stevers

pag. 461
Een moedig rapport
door mr. drs. H. Langman

pag. 469
De beste sociale orde
door prof. dr. J. Tinbergen

pag. 476
Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid
door prof. mr. P. de Haan en mr. R. Fernhout

pag. 487
Willy Brandt, Ontmoetingen en Gedachten;
boekbespreking door dr. G. van Roon

pag. 491
Inhoudsopgave 48e jaargang

78/12
48e jaargang nr. 12, december 1978

Gespreide verantwoordelijkheid?
Stevers

Moedig rapport
Langman

De beste sociale orde
Tinbergen

Economisch ordeningsrecht
De Haan/Fernhout

Boekbespreking
Willy Brandt
G. van Roon

Van de redactie

van de redactie

In dit nummer sluiten wij de bespreking van het rapport Gespreide Verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde, af met vier bijdragen. Zaterdag 13 januari 1979 wordt in het Jaarbeurscongrescentrum te Utrecht een conferentie over het rapport gehouden.

Allereerst vergelijkt

prof. dr. Th. A. Stevers

de ideologie over de economische orde van dit rapport met die van de VVD en de PvdA. Hieraan is het grootste deel van zijn betoog gewijd. De heer Stevers komt tot de conclusie dat er in het ideologisch vlak opmerkelijke verschillen zijn tussen CDA enerzijds en PvdA en VVD anderzijds, die trouwens ook onderling duidelijke verschillen vertonen. In plaats van de verantwoordelijkheid als grondmotief, ziet Stevers veel meer de broederschap als kenmerkend voor het CDA met beklemtoning van de beslissingsbevoegdheid op het niveau van de particuliere organisaties en met een voorkeur voor overleg.
Prof. Stevers gaat ook, zeer in het kort, na hoe de ideologische verschillen in de praktijk zullen uitpakken. Hij is in dit verband niet optimistisch gestemd over de te verwachten resultaten van de aanbevelingen uit het rapport.

* * *

Vervolgens schrijft

mr. drs. H. Langman

onder de titel 'Een moedig rapport'. De titel is tevens zijn conclusie: het rapport onderscheidt zich van de visie van het socialisme en het liberalisme, zij het dat de schrijver niet overtuigd is van de wijze waarop t.o.v. het liberalisme afstand wordt bewaard.
De heer Langman is van mening dat de liberale en christen-democratische stromingen in de praktische politiek op elkaar zijn aangewezen en pleit op basis van dit rapport voor een voortzetting van het gesprek tussen beide stromingen.

* * *

prof. dr. J. Tinbergen

bespreekt het rapport vervolgens onder de titel 'De beste sociale orde'. Hij acht een beroep op de verantwoordelijkheid voor de sociaal-economische vragen op zijn plaats, maar vraagt zich af, of in het rapport daarnaast voldoende aandacht is besteed aan het in toom houden van onaanvaardbaar egoïsme.
De heer Tinbergen gaat uitvoerig in op de problemen van optimale beslissingsniveaus naar aanleiding van de betekenis van de externe effecten. Hij acht het beginsel van de soevereiniteit in eigen kring moeilijk te verenigen met het recht doen aan de externe effecten.

* * *

Tenslotte schrijven

prof. mr. P. de Haan en mr. R. Fernhout

over de noodzaak het rapport over de economische orde een juridische uitwerking te geven in een economisch ordeningsrecht. Zij bepleiten een bedrijfsorganisatorische kaderwet en een economische beleidskaderwet. De schrijvers zijn van mening dat aldus via een systeem van gedecentraliseerde planning de gespreide verantwoordelijkheid op economisch gebied op soortgelijke wijze gestalte kan worden gegeven als dat op ruimtelijk en cultureel terrein is gebeurd of staat te gebeuren.

* * *

Dr. G. van Roon bespreekt de twee delen van Willy Brandt:

'Ontmoetingen en Gedachten'.

sociaal-economisch

Gespreide verantwoordelijkheid?

door prof. dr. Th. A. Stevers

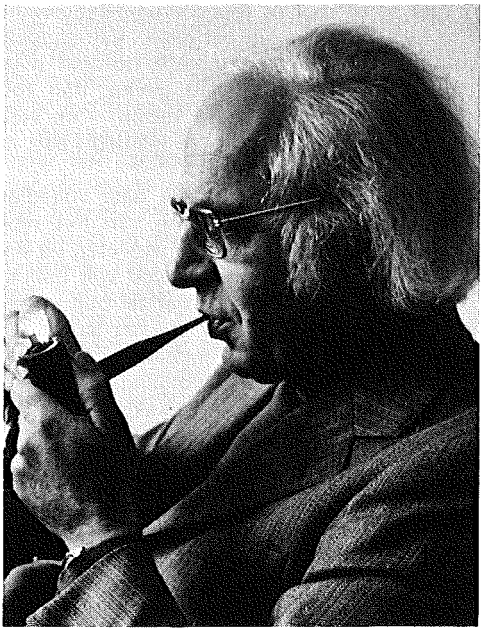

Prof. dr. Th. A. Stevers (54) te Tilburg is hoogleraar Openbare Financiën aan de Katholieke Hogeschool te Tilburg. Prof. Stevers promoveerde in 1962 op het proefschrift 'Renteverschillen en renteniveau'. Hij heeft vele publikaties op zijn naam staan over de openbare financiën en de economie, o.a. over de politieke achtergronden van de economie.

1. Bedoeling van dit opstel

Dit opstel handelt over het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid, een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde'. Mijn bedoeling is na te gaan waarin het CDA ten aanzien van de economische orde verschilt met de PvdA en de VVD. En dat in tweeërlei opzicht, enerzijds in het ideologische vlak en anderzijds in de praktische politiek. Daarbij ga ik er steeds van uit alsof het rapport aanvaard zou zijn als officieel partij-standpunt. Dat is het niet, het is uitdrukkelijk gepresenteerd als discussiestuk, en wel een dat is uitgebracht door de gezamenlijke wetenschappelijke instituten van het CDA, niet door het partijbestuur. Ik doe dus alsof het stuk een status heeft die het in feite niet heeft. De enige reden voor deze procedure is dat ik alleen op die manier het rapport als uitgangspunt kan gebruiken voor het probleem dat ik me gesteld heb, aldus een bijdrage leverend aan de discussie.[1]
Mijn bijdrage beoogt analytisch te zijn, niet normatief. Ik beoog dus niet een waardeoordeel uit te spreken in de zin van: dat vind ik ethisch of politiek juist of niet juist. Ik beklemtoon dit analytische karakter omdat velen daarmee grote moeite blijken te hebben, juist als het over politieke onderwerpen gaat, en dan conclusies trekken die niet in het betoog besloten liggen. Als ik bijvoorbeeld zou zeggen: arbeidstijdverkorting leidt niet tot vermindering van werkloosheid, dan zeg

1. Voor de beide andere partijen volg ik een soortgelijke methode. Ten aanzien van de VVD baseer ik mij op de geschriften 30 en 31 van de Prof. Mr. B. M. Teldersstichting, getiteld: 'Over de economische orde in Nederland' (april 1977) en 'Arbeid, een studie over de plaats van de arbeid in de maatschappij van morgen'. Van het wetenschappelijk bureau van de PvdA is niet zulk een toegespitste recente studie voorhanden. Voor deze partij baseer ik mij voornamelijk op de 'Bijlage bij P.K.-ledenblad van de PvdA nr. 1, jaargang 10, Congres PK' (september 1978).

ik niet of ik voor of tegen arbeidstijdverkorting ben, doch constateer alleen een causaal verband. Zou ik een waarde-oordeel over arbeidstijdverkorting willen geven, dan zou ik een andere formulering kiezen — en vele andere aspecten waarop ze invloed heeft in de beschouwing betrekken.
Tenslotte, ik beoog niet een naar volledigheid strevende samenvatting van het rapport te geven. Ik licht er die aspecten uit die voor mijn vergelijkende analyse van belang zijn en laat andere delen geheel buiten beschouwing of besteed er slechts summiere aandacht aan; ook qua indeling volg ik het niet geheel. In de hierna volgende tekst verwijzen de cijfers tussen haakjes naar de bladzijden van het rapport.

2.1. Grondmotieven

Uitgangspunt van het rapport is dat de mens geroepen is om mee te helpen aan de ontwikkeling van de schepping (22). Hij mag daarbij niet zo maar doen wat hij wil, maar dient zich te houden aan de bedoeling die in de schepping besloten ligt. Deze grondgedachte wordt in het rapport verwoord in de term verantwoordelijkheid en nader geconcretiseerd in de termen rentmeesterschap en solidariteit.
Rentmeesterschap verwijst naar 'de opdracht om de aarde te bewerken en te bewaren'. Dat is nog zeer algemeen. In het navolgende commentaar wordt in dat verband vooral het milieubeleid genoemd, hetgeen als beleidsdoelstelling weinig specifiek is voor het CDA. Ook later, bij de concrete voorstellen over de economische orde, komt men er nauwelijks toe dit begrip meer inhoud te geven. In feite valt men veel meer terug op het begrip verantwoordelijkheid.
Solidariteit 'zegt iets van het gericht zijn op elkaar, het roept op lasten naar draagkracht op zich te nemen', dit blijkbaar omdat 'alle mensen het recht hebben zich te ontplooien', hetgeen een norm van de gerechtigheid wordt genoemd (23). Verder komt het begrip solidariteit nauwelijks uit de verf. Opvallend is dat als men later het grondmotief voor het overheidshandelen bespreekt, men dit wèl in verband brengt met de menselijke roeping en daarmee met diens verantwoordelijkheid, doch dit niet nader concretiseert via het begrip solidariteit maar door het geladen begrip van de (publieke) gerechtigheid. Dat begrip wordt wèl uitvoerig uitgewerkt, en één van de elementen daarvan blijkt te zijn: de verdeling van de lasten naar draagkracht.
Het is in dit stadium nog te vroeg om het genoemde grondmotief te confronteren met de uitgangspunten van de VVD en de PvdA. In par. 2.5 kom ik er op terug.

2.2. Het individu, verschil met de VVD

Gaan we nu na hoe het grondmotief van de verantwoordelijkheid wordt uitgewerkt met betrekking tot de economische orde, dan valt allereerst op dat over een aantal aspecten daarvan in het geheel niet of nauwelijks wordt gesproken. Dat betreft allereerst het individu en voorts ook de particuliere eigendom. De individuele mens komt in het rapport alleen voor in algemene formules zoals 'de mens in en buiten de organisaties'. In de concrete uitwerking gaat het echter over organisaties, daaronder de bedrijven en de overheid mede begrepen (niet echter het gezin).
Deze minimale belangstelling voor het individu is des te verwonderlijker omdat ze niet noodzakelijk in het geformuleerde uitgangspunt besloten ligt. Het begrip verantwoordelijkheid biedt ruimschoots mogelijkheden voor een uitwerking naar het individu. Ook de nadere concretisering in het begrip rentmeesterschap zou een uitwerking in die richting zeer wel hebben toegelaten, met name door ook te refereren aan het nieuwe testament.[2]
Door zulk een ideologische uitdieping zou het duidelijker geworden zijn wat het verschil is tussen de vrijheid die in het begrip verantwoordelijkheid van het CDA besloten ligt en de vrijheid waarmee de VVD geïden-

2. Nu wordt alleen verwezen naar de opdracht van Genesis 2 : 15. Voor het nieuwe testament denk ik niet alleen aan de parabels van de rechtvaardige en onrechtvaardige rentmeester (Luc. 12 : 14 en Luc. 16, in het Grieks wordt de man daar aangeduid als oikonomos, econoom!), maar ook aan de parabel over de man die zijn talenten begroef (Math. 25 : 14 en Luc. 19 : 12). Vermoedelijk doelt het rapport daar ook op als het onder het kopje verantwoordelijkheid er op wijst dat ieder 'vanuit zijn bijzondere talenten' de harmonie in de schepping dient zichtbaar te maken (22).

tificeerd wordt, en dat dan in verband met de economische orde. Het rapport stelt het nu al te zeer voor alsof de VVD de vrijheid zelf tot uiterste norm voor het individu verheft, los van de gerichtheid en oriëntatie van die vrijheid (88). Echter zowel voor de VVD als het CDA is de individuele vrijheid een middel tot persoonlijke ontplooiing. Het verschil is wellicht dat voor het CDA méér geldt dat de individuele vrijheid mede genormeerd wordt door de dienstbaarheid, en dat zelfs in die mate dat zonder die dienstbaarheid de eigen ontplooiing gefrustreerd wordt (23).

Indien dit verschil scherper zou zijn gesteld en meer zou zijn uitgewerkt dan zou daardoor misschien een van de VVD afwijkende visie naar voren gekomen zijn op de arbeid, betaald zowel als onbetaald. Mogelijk zou het CDA er dan méér dan de VVD de nadruk op hebben gelegd dat betaalde arbeid niet alleen een bron van inkomen is en een middel tot zelfontplooiing maar ook een dienstbetoon aan de gemeenschap. Dat zou consequenties kunnen hebben voor de vraag òf en op welke wijze men de economische orde zodanig inricht dat deelneming aan het arbeidsproces wordt gestimuleerd resp. een vrijblijvend aan de kant staan wordt tegengegaan. Voorts zou door te wijzen op de onverbrekelijke relatie tussen zelfontplooiing en dienstbaarheid misschien door het CDA onbetaalde arbeid mede zijn gewaardeerd als middel tot zelfontplooiing voor de vrijwilliger en daardoor een groter accent hebben gekregen dan bij de VVD. Wellicht zou het rapport door een uitwerking van de individuele vrijheid naar de dienstbaarheid, ook de sociale dimensie van de particuliere eigendom meer hebben beklemtoond dan de VVD.

Misschien, mogelijk, wellicht. Nu blijft dat alles in het duister omdat het CDA-rapport nauwelijks oog heeft voor het individu en de particuliere eigendom, niet in de funderende beschouwingen over verantwoordelijkheid, rentmeesterschap en solidariteit, en nog minder in de nadere uitwerking over de economische orde. En daarin ligt in ieder geval een groot verschil met de VVD; in haar rapporten zijn de volle schijnwerpers op het individu gericht.

De geringe belangstelling voor het individu wreekt zich als het rapport de markt als type van besluitvorming aan de orde stelt (35). Blijkbaar heeft men dan uitsluitend de markt van produkten (goederen en diensten) op het oog en niet de markt waarop het individu beslist over het wel of niet werken of over het beschikbaar stellen van vermogen. En ten aanzien van de markt voor produkten wijst het rapport uitsluitend op de invloed van de markt op de efficiency. Geheel buiten beschouwing blijft dat het individu door de markt in staat is naar eigen keuze een optimaal pakket samen te stellen (tweede wet van Gossen) waardoor ze van grote betekenis is voor zijn vrijheid. Ook blijft buiten beschouwing dat aldus het individu op indirecte wijze het produktieproces stuurt (consumentensoevereiniteit). Door deze omissies komt niet uit de verf dat andere typen van besluitvorming de keuzevrijheid van de individuele consument frustreren alsook indruisen tegen de consumentensoevereiniteit. Voor de VVD wegen deze kenmerken van de markt juist zwaar, en waarschijnlijk is zij mede daardoor minder enthousiast voor de nog te noemen overleg-economie. Zij legt meer nadruk op een onafhankelijke en deskundige directie die beslissingen neemt overeenkomstig de eisen van de consumentensoevereiniteit, en dat met een zicht op de langere termijn.

De functionering van de arbeidsmarkt als markt, welke er via financiële incentives toe leidt dat potentiële werkers bereid zijn werk te aanvaarden en wel daar waar er maatschappelijk gezien vraag naar is, komt slechts terloops ter sprake (68, 114, 147, 148, geheel niet in de samenvatting). Daarbij wordt een primaire beloningsstructuur die meer afgestemd is op de schaarsteverhoudingen als mogelijke verbetering vermeld. Dat wordt echter niet uitgewerkt, en geheel buiten beschouwing blijft dat ook en vooral via de secundaire en tertiaire herverdelende werking van de overheidsfinanciën het functioneren van de arbeidsmarkt wordt gefrustreerd. Dit is een fundamenteel en hoogst actueel probleem. Het manifesteert zich in openstaande aanvragen en gastarbeiders te midden van grote werkloosheid. Niet alleen worden daardoor bestaande arbeidsplaatsen niet of niet door Nederlanders bezet, daardoor gaan ook arbeidsplaatsen verloren en worden nieuwe niet gecreëerd. Deze negatieve invloed op de omvang van de arbeidsplaatsen ontstaat door de extra lasten voor het bedrijfsleven, aan on-

derbezettingsverliezen en hogere collectieve lasten, en doordat het gebrek aan beschikbare mankracht investeringen te riskant maakt. Het veronachtzamen van de invloed der secundaire en tertiaire inkomensverdeling op het functioneren der arbeidsmarkt, valt te meer op daar deze herverdelende werking wel wordt genoemd, doch uitsluitend vanuit het directe gevolg voor de inkomensverdeling, met verwaarlozing van de consequenties van de arbeidsmarkt en daarmee voor de werkloosheid (77). Om dit immense probleem loopt het rapport met een grote boog heen. Men zou hierover kunnen leren van de communistische landen, die *alle* de arbeidsmarkt hanteren als instrument voor de allocatie voor arbeid; dikwijls zijn zij teruggekomen van experimenten waarbij de financiële prikkel was veronachtzaamd (Rusland, Cuba en recentelijk China). Dit probleem heeft ook buiten het CDA nog nauwelijks aandacht. Alleen de VVD onderkent het doch komt niet met voorstellen om via vergroting van financiële prikkels de arbeidsmarkt beter te doen functioneren. Het lijkt mij echter een illusie om zonder zulk een vergroting het probleem van de werkloosheid te kunnen oplossen, tenzij men dwang gebruikt en dan snel en vergaand. Een eerste stap in de richting is overigens het voorstel van alle drie partijen (CDA, PvdA, VVD) om de formule van passende arbeid strikter toe te passen c.q. te wijzigen, en meer en scherpere controles in te voeren.

2.3. De centrale overheid, verschil met de PvdA

In tegenstelling tot de geringe belichting van het individu wordt in het rapport aan de taak van de centrale overheid met betrekking tot de economische orde ruime aandacht besteed. Dat betreft zowel de beginselen als de nadere uitwerking (89-101, 132-149).

De auteurs onderkennen in dit verband een tweevoudige taak voor de overheid. Ten eerste het respecteren van de vrijheid die 'mensen en organisaties' nodig hebben om tot verantwoordelijkheid te komen, hetgeen in feite blijkt te betekenen: zoveel mogelijk de activiteiten van particuliere organisaties en regionale overheden stimuleren en respecteren. Ten tweede het nastreven van 'zekere materiële bestaansvoorwaarden'. Daarbij wordt er sterk de nadruk op gelegd dat deze dubbele taak een actieve overheidspolitiek impliceert en dat er tussen de twee taakonderdelen een spanning bestaat. Hier komt duidelijk een verschil naar voren met de beide andere partijen, in het bijzonder met de PvdA. Dit blijkt vooral uit de taken die de centrale overheid niet heeft. In de tegenwoordige tijd behoort volgens het rapport niet tot de taak van de centrale overheid: de inkomensverdeling, de economische groei en de werkgelegenheid. Onverkort geldt dit echter niet: de overheid heeft wel te zorgen voor een minimum inkomen voor allen en voor een verdeling van de lasten naar draagkracht. Ook dient zij Keynesiaanse conjunctuurpolitiek te voeren en in te grijpen als bepaalde groepen evident in hun rechten worden aangetast.

De beperkte taak voor de inkomensverdeling staat haaks op de opvatting van de PvdA. Met betrekking tot de economische groei lijkt er ondanks verschil in bewoording weinig verschil met beide andere partijen. De beperkte staatstaak voor de werkgelegenheid is welhaast sensationeel te noemen. Daarin verschilt het rapport niet alleen met de PvdA, doch ook met de VVD.

In verband met de werkloosheidsbestrijding is het opvallend dat uitdrukkelijk wordt gewaarschuwd tegen het bestrijden van de werkloosheid via uitbreiding van de kwartaire sector; hierin manifesteert zich een duidelijk verschil met de PvdA. Datzelfde geldt voor het afwijzen van een overheidstaak om via subsidies aan individuele bedrijven werkgelegenheid te redden. Iedere vorm van geleide loonpolitiek wordt afgewezen. Dit gaat zelfs zover dat enerzijds gesteld wordt dat de rijksoverheid er voor moet zorgen dat in het overleg tussen werkgevers en werknemers er in totaal niet meer wordt verdeeld dan geproduceerd, anderzijds als instrumenten slechts worden genoemd: prijsbeleid en mededingingsbeleid doch niet geleide loonpolitiek; dit lijkt te impliceren dat volgens het CDA de overheid wèl te hoge winsten doch niet te hoge lonen dient te beteugelen. PvdA en VVD spreken weliswaar ook niet expliciet van geleide loonpolitiek, maar van 'beheersing van de arbeidskosten' respectievelijk dat 'het loonniveau als zodanig sterk beheerst moet worden'.[3] Het lijkt mij daarom dat beide andere partijen geleide loonpolitiek minder stringent

afwijzen, en van beide de VVD het minste. In tegenstelling tot de PvdA vindt men in het onderhavige rapport niets over rechtstreeks scheppen van werkgelegenheid door de staat in de marktsector — via deelneming in het aandelenkapitaal, oprichting van bedrijven, nationalisering, gerichte aankopen van goederen en diensten — en ook niets over het richten van de kapitaalstroom door beleggingsvoorschriften voor institutionele beleggers en bepalingen tegen kapitaalvlucht.
Een groot verschil dus, vooral met de PvdA. Of toch niet? Onder het kopje 'inkomensbeleid' wordt gesteld dat de centrale overheid wèl in de loonpolitiek dient in te grijpen indien anders de betalingsbalans uit zijn evenwicht zou geraken, er inflatie zou optreden of er structureel hoge werkloosheid zou ontstaan (97) en de volgende paragraaf over de werkgelegenheid eindigt met de opmerking dat er een rechtsgrond voor overheidsoptreden ter bestrijding van de werkloosheid kan ontstaan als de werkloosheid naar aard en omvang een dusdanige vorm aanneemt dat zij als een aantasting van de bestaansvoorwaarden van onze samenleving wordt ervaren (101). Dat alles zal in het komende decennium wel het geval zijn, lijkt mij.
Alvorens deze paragraaf over de taak van de centrale overheid af te sluiten wijs ik nog op een opvallend verschil met de VVD. De liberalen lijken eerder minder dan meer terughoudend ten aanzien van de centrale overheid dan het CDA, doch een verschil is dat de VVD sterk geporteerd is voor centrale instanties die in hoge mate autonoom zijn doch wel door de staat kunnen zijn opgericht of zelfs formeel deel uitmaken van de staat als rechtspersoon. Voorbeelden van dergelijke instanties zijn de nu reeds bestaande instituties als NEHEM, Nationale Investeringsbank, de Nederlandsche Bank, Kamers van Koophandel, Centraal Bureau voor Statistiek, Verzekeringskamer en Commissie Vervoersvergunningen. Dergelijke instanties wenst de VVD ook voor de beoordeling van individuele projecten in het kader van het speerpunten-beleid alsook voor de bevordering van de export. Aldus behoort het vaststellen van de algemene regels tot het domein van de politiek, doch de toepassing er van wordt gedepolitiseerd door ze te delegeren aan deskundigen.

2.4. De particuliere organisaties en de lagere overheden, verschil met VVD en PvdA

Het meest kenmerkende van het rapport is de nadruk die wordt gelegd op de taak van de particuliere organisaties en de lagere overheden. Dat geldt vooral voor de afzonderlijke ondernemingen en, nog meer, voor de bedrijfstakken.
Binnen de onderneming (102-118) wil het CDA de interne structuur zodanig wijzigen dat de raad van commissarissen wordt gekozen volgens de formule: 1/3 door aandeelhouders, 1/3 door de ondernemingsraad en 1/3 door coöptatie. Tevens staat ze een verschuiving van zeggingsmacht voor van directie naar de raad van commissarissen, die beslist na advies van ondernemersraad en aandeelhoudersvergadering en ook ex post haar besluiten aan deze vertegenwoordigers van werknemers en aandeelhouders verantwoordt. Aldus beoogt het rapport de voorwaarde te scheppen voor een overlegmodel binnen de onderneming. Daar tegenover wenst de VVD de huidige structuur te behouden, daarbij de nadruk leggend op de deskundigheid van de directie (een beklemtoning van het individu, direct, maar ook indirect via de consumentensoevereiniteit) terwijl de PvdA een verschuiving wenst ten gunste van de ondernemersraad waardoor de macht van de directie beperkt wordt (een beklemtoning van gelijkheid van alle bedrijfsgenoten).
De taken van de onderneming dienen volgens het CDA zodanig te worden uitgebreid dat per onderneming de loonshoogte en de loonstructuur worden bepaald alsook een winstdeling. Daarbij dienen per onderneming inkomenstoenemingen van werknemers te worden afgewogen tegen kosten die voortvloeien uit humanisering of verkorting van de arbeid en uit behoud van arbeidsplaatsen, dat laatste o.a. door beperking van overigens rendabele technologische vernieuwingen. Ook hier dus een grote nadruk op het overleg binnen de betrokken groep. Men verwacht dat aldus, uitgaande van de eigen problematiek, naar eigen inzicht oplossingen gevonden zullen worden waarbij de voor- en

3. A.w. 'Congres P.K.' blz. 45, en a.w. 'Arbeid etc.' blz. 93.

nadelen van de beslissing toevallen aan de groep die de beslissing neemt. Een dergelijk streven verschilt radicaal met de opzet van de PvdA om zoveel mogelijk gelijkheid te realiseren tussen werknemers van verschillende bedrijven. Het staat op gespannen voet met de visie van de VVD omdat een dergelijk streven gemakkelijk de continuïteit van de onderneming in gevaar brengt: democratische besluitvorming legt, veel meer dan besluitvorming door deskundigen, de nadruk op de korte-termijn-belangen van de eigen groep en duldt geen uitschieters binnen de groep voor schaars talent.

De nadruk op het microniveau van de onderneming vindt in het rapport zijn complement in de taken die de bedrijfsgenoten worden toegedacht op het mesoniveau van de bedrijfstak (118-125). Hiet spreekt het rapport zelfs van 'ons enthousiasme voor een verdere uitbouw van het meso-overleg' (119). Ook hier weer beklemtoning van het overleg als type van besluitvorming. Dit overleg op bedrijfstakniveau wordt vooral nodig geacht ter ondersteuning van de beleidsruimte voor de afzonderlijke onderneming. Daartoe behoren op bedrijfstakniveau afspraken gemaakt te worden waarbinnen de afzonderlijke ondernemingen dienen te opereren bij hun beslissingen over inkomens, humanisering van de arbeid, werkgelegenheid, arbeidstijd en technologie. Daarom ook moet binnen de bedrijfstak informatie verschaft worden, o.a. over de capaciteitsuitbreiding binnen de bedrijfstak en over ontwikkelingen buiten de bedrijfstak (buitenlandse concurrentie, overheidsbeleid). Daarnaast dient het bedrijfsoverleg te resulteren in gezamenlijke activiteiten die de reikwijdte van de afzonderlijke onderneming te boven gaan, zoals onderdelen van de research, entameren van speerpunten, herscholing, exportbevordering en herstructurering. Bij dit alles zal de overheid slechts als waarnemer participeren, al zal ze wel eventueel afspraken binnen de bedrijfstak verbindend of onverbindend kunnen verklaren.
Ook de conceptie over de bedrijfstakken verschilt aanmerkelijk van die van de VVD en de PvdA. Voor de VVD bestaat er vrijwel uitsluitend een sectorbeleid, dat zich afspeelt tussen afzonderlijke bedrijven en centrale overheid. Het initiatief ligt primair bij de bedrijven terwijl de centrale overheid de algemene beleidslijnen vaststelt doch de uitwerking van het overheidsbeleid delegeert aan min of meer onafhankelijke instanties. De PvdA onderkent wel een taak voor de bedrijfstakgewijze organisaties doch legt een veel grotere nadruk op de initiërende, dirigerende en participerende activiteit van de centrale overheid.

De beschouwingen die het rapport wijdt aan de taak van de organisaties van werkgevers en werknemers op het macroniveau leveren weinig concreets op. De nadruk valt weer op het overleg, onderling en met de centrale overheid. Het betreft vraagstukken die de reikwijdte van het mesoniveau te boven gaan. In feite bevat dit gedeelte van het rapport (126-132) voornamelijk beschouwingen die evenzeer in een andere paragraaf ondergebracht hadden kunnen worden. Het lijkt mij een logische consequentie van de conceptie over bedrijven en bedrijfstakken dat het rapport in feite een beperking van de invloed der landelijke organisaties voorstaat. Het lijkt mij dat ze in dat opzicht vooral verschilt van de PvdA, die waarschijnlijk met name aan de centrale werknemersorganisaties een grotere rol toedenkt dan het CDA.
Ten aanzien van de regio's wenst het rapport kennelijk regionale organisaties van werkgevers en werknemers en een grote bevoegdheid van de regionale overheden. Ook hier wordt gepleit voor meer overleg, doch dit alles krijgt weinig gestalte in de tekst van één bladzijde (125-126).

2.5. Conclusies met betrekking tot de ideologische verschillen

Wat zijn nu kort samengevat de ideologische verschillen tussen CDA, PvdA en VVD met betrekking tot de economische orde? Het antwoord hierop kan niet anders dan stylerend zijn, zoals dit hele opstel noodzakelijkerwijze stylerend is. Aan enig subjectiviteit is wellicht ook niet te ontkomen. Daarbij gaat het er mij niet om vast te stellen waaraan de betrokken partijen in het totaal van hun motieven en doelstellingen het grootste gewicht toekennen, maar waarin zij zich het meest van elkaar onderscheiden. Met inachtneming van deze beperkingen zou ik de verschillen als volgt willen kenschetsen.

Gespreide verantwoordelijkheid?

Prof. dr. Th. A. Stevers

Zien we naar het *grondmotief* waar men van uitgaat, dan aarzel ik niet om voor de VVD de vrijheid kenmerkend te noemen en voor de PvdA de gelijkheid. Maar voor het CDA? Niet de verantwoordelijkheid, maar de broederschap. Deze kenschetsing via de leuze van de Franse revolutie is wellicht wat uitdagend. Toch meen ik dat broederschap het eigen geluid van het rapport beter weergeeft dan verantwoordelijkheid. In het spraakgebruik is verantwoordelijkheid sterk verbonden met de individuele verantwoordelijkheid, waardoor het associaties oproept met het vrijheidsideaal van de VVD. Dat aspect van de verantwoordelijkheid is echter in het rapport nauwelijks uitgewerkt. Het rapport legt veel meer de nadruk op het overleg tussen de betrokkenen, waarbij weliswaar belangentegenstellingen niet verdoezeld worden doch men toch tot een voor allen aanvaardbare oplossing tracht te komen. Geen harmonie, ook geen polarisatie, maar een overleg tussen verstandige mensen die in het zelfde 'huis' leven. En ook geen beklemtoning van deskundigheid, noch ontkenning daarvan, maar een open gesprek waarin men luistert èn opkomt voor zijn belangen en visies. Wordt dat niet passend samengevat in de term broederschap? Bovendien, heeft de filosoof die de leuze van de Franse revolutie formuleerde niet mede bedoeld om in de broederschap de tegenstelling tussen vrijheid en gelijkheid te overbruggen? En leeft ook dat niet sterk bij de opstellers van het rapport (93)?[4]

Zien we naar het *niveau* waar de beslissingsbevoegdheid wordt gelegd, dan beklemtoont het CDA sterk de particuliere organisaties, en de VVD en de PvdA meer het individu respectievelijk de centrale overheid. Binnen de particuliere organisaties legt het CDA een opmerkelijk accent op de bedrijfstakken, zij spreekt hier zelfs van enthousiasme. De VVD beklemtoont de beslissingsruimte van de afzonderlijke onderneming, met name van de ondernemingsleiding. De PvdA ruimt wellicht meer dan de beide andere ruimte in voor de centrale organisaties van werkgevers en, vooral, werknemers.

Zien we naar het *type van besluitvorming* dan legt het CDA meer dan de andere de nadruk op het overleg, de VVD meer op de markt, en de PvdA op de centrale leiding van de staat.

Hiermede zou ik mijn analyse van de verschillen in het ideologische vlak kunnen beeindigen. Ik voeg er echter nog enige opmerkingen aan toe die minder steun vinden in expliciete uitspraken in het rapport, al bevat het daarvoor wel enige aangrijpingspunten, vooral in het laatste hoofdstuk over 'een strategie voor verandering'.

Allereerst over het mensbeeld. Aan een ideologie ligt een mensbeeld ten grondslag dat er logisch aan voorafgaat; psychologisch kan het verband in belangrijke mate andersom liggen, in die zin dat het mensbeeld wordt gemodelleerd door de doeleinden die men nastreeft. In het mensbeeld van de christelijke partijen is vanouds, met vele accentverschillen, zijn gebrokenheid begrepen: de beperktheid van zijn vermogens de neiging tot het kwade (de erfzonde). Daartegenover was aanvankelijk het mensbeeld van liberalen en socialisten optimistischer: de mens is in wezen goed en zijn mogelijkheden zijn vrijwel onbegrensd. In liberale kring is men daarvan teruggekomen, hun mensbeeld is pessimistischer geworden! De socialisten echter hebben hun optimistisch mensbeeld in wezen behouden. Voor hen geldt veel meer dat de mens in wezen goed is doch slachtoffer is van verkeerde structuren. En ook: de mens kan veel, hij kan de problemen lokaliseren, ontleden, in een totaalvisie tot oplossing brengen en aldus uitvoeren.

Dit verschil in mensbeeld vindt zijn weerslag in een verschil in houding ten opzichte van planning. Socialisten geloven in centrale planning[5], omdat zij menen dat het kan, dat de mens in een totaalvisie de problemen kan doorzien (lokaliseren, analyseren en de oplossing aangeven) en daarna deze visie planmatig kan realiseren. Daardoor zal dan te-

4. Met broederschap bedoel ik *hier* dus niet de zorg voor de naaste, in het bijzonder de naaste in nood. Dat acht ik óók typerend voor het CDA, zij het minder exclusief, doch dat krijgt in het rapport weinig accent. Hierop werd reeds gewezen in par. 2.2 bij de bespreking van de vrijheid welke besloten ligt in de verantwoordelijkheid. In het hierna volgende wordt op *die* inhoud van het begrip broederschap nog teruggekomen.

5. Zie Charles E. Lindblom, 'Politics and Markets, the World's Political Economic Systems', New York 1977 (i.h.b. blz. 314 e.v.). Opvallend is dat Lindblom het overleg niet als type van besluitvorming onderkent, wel de opvoeding c.q. de indoctrinatie, die enige tijd in Cuba en China hoog stond aangeschreven. Dit onderstreept het bijzondere van de CDA-conceptie.

vens de 'volkomen mens' ontstaan. Kortom: 'Verbeter de mensen, verander de wereld' (titel van een W.B.S.-cahier). Christendemocraten en liberalen geloven daar veel minder in. Zij menen dat de mens dat niet kan. En ook: zij vinden dat de individuele mens daardoor in de verdrukking komt omdat er te weinig appèl op hem wordt gedaan en hij verstrikt raakt in de bureaucratie. Zij geloven veel meer in 'strategische planning'. Dat is een planning waarbij problemen niet alleen worden opgelost door inzicht, maar in hoge mate ook door maatschappelijke reacties. Groepen en personen lossen zoveel mogelijk deelproblemen op, hun eigen problemen, waarbij zij op elkaar reageren en ook zelf weer reageren op de maatschappelijke uitwerking van een eerder genomen beslissing. Daarbij wordt geen enkel probleem definitief opgelost, alles blijft in beweging, het paradijs wordt (hier) niet gerealiseerd. De belangrijkste taak van de overheid is voorwaarden te scheppen voor die interacties en de grenzen ervan vast te stellen.
Vertonen aldus christendemocraten en liberalen een grote mate van overeenkomst in hun fundamentele houding tegenover planning, en dat contra de socialisten, in een ander opzicht hebben christendemocraten juist een grote mate van affiniteit met de socialisten. Geïnspireerd door de Bijbel zijn zij doordrenkt van de opdracht op te komen voor de zwakken en verdrukten, voor de mens in nood. Politiek vertaald heet dat solidariteit, maar men zou ook dat en meer Bijbels kunnen onderbrengen in het begrip broederschap. Deze bekommernis voor de zwakken blijkt in de praktijk in hoge mate parallel te lopen met het socialistische streven naar gelijkheid, ook al is de uiteindelijke motivatie ten dele verschillend. Bij de socialisten ligt daaraan *mede* ten grondslag dat een zo groot mogelijke gelijkheid een maatschappelijke structuur oproept waarin sociale spanningen minder woekeren en het respect voor elkaar zal toenemen. Liberalen daarentegen beklemtonen veel meer dat een zekere mate van ongelijkheid nodig is, èn als uitdaging voor het individu èn omdat daardoor de maatschappij als geheel de vruchten plukt van de individuele inzet. Hier treedt uiteindelijk het zelfde verschil in mensbeeld tussen liberalen en socialisten opnieuw naar voren, doch op dit punt staan de christendemocraten in de praktische uitwerking dichter bij de socialisten, nu echter niet uitgaande van een gemeenschappelijk mensbeeld (hoe de mens is) maar door zich te baseren op de Bijbelse opdracht hoe de mens *behoort* te handelen, met name tegenover de verdrukten.
Deze overeenkomsten en verschillen met liberalen en socialisten, die uiteindelijk verbonden zijn met fundamentele noties omtrent het zijn en behoren-zijn van de mens, brengt het CDA in een soort haat-liefde verhouding (de term is weinig gelukkig, maar ik en geen betere) met haar beide potentiële coalitie-partners. Zij mist ook haar uitwerking niet in het praktische politieke handelen, ook met betrekking tot de economische orde. Dat zal duidelijker worden in de hierna volgende paragraaf.

3. De praktijk

In het begin van de eerste paragraaf heb ik gezegd ook aandacht te zullen wijden aan de verschillen in het praktische vlak. Daarmee bedoel ik een antwoord te geven op de vraag: hoe zullen de gesignaleerde ideologische verschillen in de praktijk uitpakken? Ook hierover dus geen normatieve beschouwing maar een analyse, die echter bij gebrek aan plaatsruimte uiterst kort zal zijn en daardoor gemakkelijk mis verstaan zal worden. Deze analyse impliceert een prognose waardoor het speculatieve element een groter accent krijgt.
In een democratie ontstaan wijzigingen in de economische orde niet zozeer door bewuste planning, maar door reacties op concrete problemen.[6] Aldus is de welvaartsstaat ontstaan, aldus ook is er in de laatste jaren een fundamentele wijziging gekomen in de relatie tussen overheid en bedrijfsleven. Dit is zo algemeen voor een democratie dat Myrdal reeds in 1960 schreef dat er in toenemende mate overheidsplanning optreedt doch dat deze planning zelf niet gepland is.[7] Dit is begrijpelijk omdat men het veel eerder eens wordt over een maatregel ter leniging

6. In belangrijke mate geldt dit ook voor communistische landen, althans na de revolutie, al is deze gang van zaken daar in strijd met de officiële ideologie.

7. G. Myrdal, 'Beyond the Welfare State'. Ned. vert. 'De toekomst van de welvaartstaat', Amsterdam 1963, blz. 33 e.v.

van actuele nood dan over de fundamentele problemen van de economische orde, en omdat politiek van nature, dat wil zeggen met het oog op de kiezers, kortademig is. Het is ook begrijpelijk omdat deze gang van zaken een vorm is van strategische planning en een aanpak volgens de procedure van de synoptische planning ook technisch-theoretisch op grote moeilijkheden stuit.

Daarom geven de concrete moeilijkheden en bestaande politiek relevante machtsverhoudingen een belangrijke indicatie voor de komende wijzigingen in de economische orde. Welnu, de toenemende werkloosheid wordt steeds meer het overheersende probleem. Aan die werkloosheid liggen verschillende oorzaken ten grondslag. De belangrijkste zijn: het teruglopen van de wereldhandel, de hoge arbeidskosten en het slecht functioneren van de arbeidsmarkt.

De eerstgenoemde oorzaak spruit ten dele voort uit het feit dat het buitenland, zij het meestal in mindere mate, eveneens geconfronteerd wordt met hoge arbeidskosten en een slecht functionerende arbeidsmarkt. Doch ongeacht de achtergrond, leidt een geringe wereldhandel tot een geringere vraag naar Nederlandse produkten. Daar deze eerste oorzaak buiten ons politiek-economisch stelsel is gelegen, noem ik ze exogeen. Het betreft hier dus een exogene vraagvermindering.

De beide andere oorzaken zijn voor Nederland endogeen. Door de hoge arbeidskosten vindt versnelde uitstoot van arbeid plaats via het buiten gebruik stellen van oude machines. Daardoor ontstaat echter ook een endogene vraaguitval, wegens verminderde investeringen, beperking van de uitvoer en verhoogde invoer. Dit hangt samen met verslechterde concurrentiepositie, gebrek aan rendabele investeringen en financieringsmoeilijkheden.

Tenminste even belangrijk als de hoge arbeidskosten is het slecht functioneren van de arbeidsmarkt. Zoals eerder opgemerkt ontstaat daardoor niet alleen frictiewerkloosheid in ruimere zin, maar gaan daardoor ook arbeidsplaatsen verloren. Dit laatste vanwege de onderbezettingskosten en verhoogde collectieve lasten. Bovendien vormt het ook een zelfstandige belemmering voor de creatie van nieuwe arbeidsplaatsen bij gebrek aan mogelijkheid ze te bemannen.

Wat is nu van het CDA te verwachten in confrontatie met dit concrete en overheersende probleem? Tegen de exogene vraagvermindering is in de huidige omstandigheden weinig meer te doen. Ten aanzien van de endogene oorzaken ligt dat in beginsel anders. Het onderhavige rapport spreekt zich uit voor stabilisering van de druk der collectieve lasten (135). Voor zover dat al zal gelukken leidt het niet tot een sanering van het ziekteproces daar niet is in te zien hoe zulks gepaard kan gaan met een wezenlijke daling van de reële arbeidskosten en daardoor van de arbeidsinkomensquote.[8] Investeringen zullen laag blijven, nog vele ondernemingen of afdelingen zullen na een uitputtingsslag bezwijken. Verbetering van de functionering van de arbeidsmarkt is van het CDA evenmin te verwachten, voorzover dit inhoudt dat er een voelbaar verschil gaat ontstaan tussen het netto beschikbare inkomen van de werkenden en niet-werkenden, daarbij ook rekening houdend met de tertiaire inkomensverdeling. Het rapport houdt vast aan de netto-netto koppeling, terwijl het verband tussen de secundaire en de tertiaire inkomensverdeling en de arbeidsmarkt zelfs niet werd gesignaleerd. De afgelopen parlementaire discussies bevestigen deze verwachting. De stellingname zowel tegen de daling van de collectieve lasten als tegen de genoemde verbetering van het functioneren van de arbeidsmarkt berust ideologisch op een beroep op de zorg voor de zwakken. Ook politiek, met het oog op de kiezers, kan men moeilijk anders. Blijft nog over of het CDA zich sterk maakt voor een andere loonstructuur, meer gebaseerd op de schaarsteverhoudingen op de arbeidsmarkt. Dit is wèl in overeenstemming met het rapport, doch de kans hierop lijkt mij gering, gezien de voorkeur om incidentele loonstijgingen te beperken. Ook dat is politiek heel begrijpelijk.

Op grond van deze politiek is derhalve te verwachten dat het ziekteproces zich voortzet, nu nog versterkt door een structureel

8. In beginsel kan een daling van de arbeidsinkomensquote ook tot stand komen zonder daling van de druk der collectieve lasten, gepaard gaande met een overeenkomstige vermindering van het reëel beschikbaar loon. De kans hierop lijkt mij in de huidige verhoudingen nog geringer. Bovendien werkt dit minder gunstig op een herstel van de financiële prikkel daar er aldus geen daling doch eerder een stijging optreedt van de geïntegreerde marginale tarieven.

betalingsbalanstekort en een structureel toenemend arbeidsaanbod. Op deze concrete politiek zal men reageren met ad hoc maatregelen: meer steun voor bedrijven-in-nood, arbeidstijdverkorting, vervroegde pensionering, meer arbeid in de kwartaire sector, aanpassing van de formule voor passende arbeid. Daardoor geneest de economie echter niet. Integendeel.
De werkloosheid zal blijven stijgen, zeg tot 400.000 in 1982, en de produktie stagneert nog meer. De reële beschikbare lonen gaan dalen, de collectieve voorzieningen waaronder de sociale uitkeringen, worden aangetast. Onder deze omstandigheden wordt het nog moeilijker om de druk van de collectieve lasten en daarmee de arbeidsinkomensquote te doen dalen en de financiële prikkel op de arbeidsmarkt te herstellen. Dit leidt tot verdergaand overheidsingrijpen, verdere bureaucratisering, verdere aanpassing van de formule voor passende arbeid.
Het marktsysteem zal dus steeds meer verdwijnen omdat de voorwaarden niet vervuld zijn waaronder het kan functioneren. Daarvoor in de plaats komt in toenemende mate sturing via centrale leiding. De overlegeconomie komt onder dit geweld van de concrete problemen niet van de grond, gesteld dat ze in beginsel in staat zou zijn de problemen op te lossen. Daarbij wil ik nogmaals beklemtonen dat dit niet geschiedt volgens opzet, maar omdat men met de beste bedoelingen èn onder politieke druk het hoofd tracht te bieden aan concrete problemen, zich daarbij vooral beroepend op de zorg voor de zwakken. Op korte termijn wordt aldus enig soulaas gegeven, op langere termijn werkt ook dat zelfs averechts: er zullen daardoor steeds meer economisch zwakkeren komen en ook hun inkomen zal gaan dalen. Men bereikt dus èn met betrekking tot de economische orde èn ten aanzien van de materiële bestaansvoorwaarden van de zwakkeren precies het tegenovergestelde van wat men beoogt. Dat is de tragiek van het politieke bedrijf, met name van die politici die het zo goed bedoelen en dit resultaat ongewild en naar het schijnt ook dikwijls onbewust, mee helpen realiseren.

Het lijkt mij dat de schrijvers van het rapport zich van deze gevaren wel bewust zijn (90, 135, 136, 154), doch, ook zij, ze niet weten te keren. Wel ben ik het met hen eens dat de oorzaken uiteindelijk van politieke aard zijn.
In het praktische politieke vlak zijn de marges smal, ook tussen de partijen. Gezien de opvattingen over de druk der collectieve lasten en over de werking van de arbeidsmarkt, maar vooral gezien de politieke druk, zullen de verschillen in het concrete beleid niet zo groot zijn. Alle drie politieke stromingen zullen aan de geschetste ontwikkeling meewerken, zij het met accentverschillen. Daarbij zal het CDA, met een beroep op de zorg voor de zwakkeren, waarschijnlijk dichter staan bij de PvdA dan bij de VVD.

4. Eindconclusie

Als afsluiting van het betoog de volgende eindconclusie. Met betrekking tot de economische orde zijn er in het ideologische vlak opmerkelijke verschillen tussen het CDA enerzijds en de beide andere partijen anderzijds, die ieder ook weer duidelijke verschillen vertonen. Als differentiërend grondmotief zie ik voor het CDA echter niet de verantwoordelijkheid doch de broederschap, met beklemtoning van de beslissingsbevoegdheid op het niveau van de particuliere organisaties, in het bijzonder op het niveau van de bedrijfstakken, en met speciale nadruk op het overleg als type van besluitvorming. Deze kenschetsing dient echter te worden aangevuld met een minder optimistisch mensbeeld, waarmee correspondeert een voorkeur voor strategische planning, alsmede met een bekommernis voor de zwakkeren als Bijbelse opdracht. Door dat laatste, en vooral ook door de op korte termijn gerichte politieke druk, zal de beoogde economische orde weinig kans krijgen via het eigen politieke handelen gestalte te krijgen. Dit wordt nog versterkt door een min of meer overeenkomstige feitelijke politiek der beide andere partijen.

sociaal-economisch

Een moedig rapport

door mr. drs. H. Langman

Mr. drs. H. Langman (47) te Rotterdam is van beroep bankier. Zijn huidige functie is lid van de Raad van Bestuur van de Algemene Bank Nederland NV.
Van 1955–1967 was hij in diverse funkties werkzaam bij de NV Kon. Mij De Schelde, laatstelijk als onderdirecteur. Daarna was hij tot 1970 buitengewoon hoogleraar in de bedrijfshuishoudkunde in de juridische faculteit van de Nederlandse Economische Hogeschool. Van 1971 tot 1973 was de heer Langman minister van Economische Zaken.

De wetenschappelijke instituten van het CDA hebben met het rapport 'Gespreide verantwoordelijkheid' een naar mijn mening zeer te waarderen bijdrage geleverd aan de discussie over de gewenste economische orde. De bijdrage is te waarderen omdat ze vanuit duidelijk omschreven uitgangspunten systematisch tot oplossingen voor praktische problemen tracht te komen en mijns inziens ook omdat ik het als liberaal met veel van de voorgestelde oplossingen eens kan zijn. Als er één conclusie voor de praktische politiek uit deze studie te trekken is dan is het wel deze, dat ze op nagenoeg iedere bladzijde aantoont, hoe een regering steunend op het CDA en de PvdA door innerlijke tweespalt niet tot een consistent economisch beleid kan komen, terwijl een coalitie tussen CDA en VVD, doordat beide uitgaan van een zoveel mogelijk gedecentraliseerde besluitvorming, veel minder moeilijkheden zal ondervinden.

Grondmotieven

Wie zijn grondmotieven zo duidelijk voorop en ter discussie stelt, heeft er recht op dat een bespreking ook allereerst daarop ingaat. Heeft de VVD als eerste oriëntatiepunt de vrijheid van de individuele burger en de PvdA de gelijkheid, het CDA kiest de verantwoordelijkheid 'als structuurbeginsel voor de inrichting van onze samenleving'. Dat is, stelt men, niet zomaar een gekozen uitgangspunt, zoals vrijheid en gelijkheid maar het verantwoordelijk zijn zit in mens en schepping. Die verantwoordelijkheid normeert het handelen, de mens is de beheerder, de rentmeester die de aanwijzingen van zijn principaal dient te volgen. Daarnaast vindt de verantwoordelijkheid een oriëntatiepunt in de solidariteit: 'De mens is niet zelfgenoegzaam, maar vindt zijn bestemming

Een moedig rapport

Mr. drs. H. Langman

en vervulling in het gericht zijn op de ander'. Ik vat mijn commentaar op deze keuze van grondmotief in enkele punten samen.

a) Vrijheid zou slechts een gekozen uitgangspunt zijn, het verantwoordelijk zijn zou echter in mens en schepping besloten liggen. Hoe verantwoordelijkheid daarin besloten kan liggen als dat met vrijheid niet het geval is, ontgaat mij. Alleen hij, die een zekere mate van vrijheid heeft in het nemen van zijn beslissingen, kan daarvoor verantwoordelijk gesteld worden. Als verantwoordelijkheid besloten ligt in mens en schepping, dan ook de vrijheid (zie trouwens ook pagina 92).

b) Ik vind de term 'verantwoordelijkheid' een vrij vage, omdat men er twee dingen mee kan bedoelen: ten eerste het aan anderen duidelijk moeten maken, waarom men iets gedaan heeft. Of die anderen het er nu mee eens zijn of niet doet er niet toe, zij hebben niet de mogelijkheid, zo men wil het recht, toekomstige beslissingen in identieke situaties voor te schrijven. Ten tweede kan het betekenen: rekenschap af moeten leggen, met als gevolg dat beslissingen afgekeurd kunnen worden, en met als minimale consequentie, dat men in identieke situaties zich voortaan zal moeten gedragen naar het inzicht van hen, aan wie men rekenschap afgelegd heeft. Die rekenschap kan men af moeten leggen aan God, en dan is het een finaal oordeel dat geveld wordt. Als ik het rapport goed begrijp, wordt de term als regel in deze zin gebruikt. Maar daarmee blijft dan in het vage in hoeverre medemensen, die een andere kijk hebben op wat er in een concrete situatie van de mens verlangd wordt, tot een bepaald gedrag moeten kunnen dwingen; in hoeverre men dus ook jegens die medemensen zich moet verantwoorden, en zijn gedrag aan hun inzichten aanpassen. Mijn indruk is, dat het rapport de verantwoording in deze zin nogal terug wil dringen. Daarmee zou men dan, mijns inziens terecht, de correlatie tussen verantwoordelijkheid en vrijheid als een zeer fundamentele stellen. Ik druk mij met opzet voorzichtig uit, omdat ik het rapport op dit punt niet erg helder vind.

c) Het rentmeesterschap en de daaruit te trekken consequenties lijken mij alleen dan te nopen tot afzonderlijke partijvorming, als men vanuit andere uitgangspunten niet tot dezelfde gevolgtrekkingen komt. De mens, stelt het rapport, kan de aarde thans vernietigen, vergiftigen, onleefbaar maken, maar hij heeft de opdracht haar te bewaren, en dat zal neerkomen op een bepaalde wijze van bewerken. De enige nadere verduidelijking van wat daarmee bedoeld wordt, welke ik in het rapport aangetroffen heb, is die waarin gewezen wordt op het rekening houden met de belangen van komende generaties. Dat lijkt mij een oriëntatiepunt, dat ook mensen, die vanuit heel andere geestelijke achtergronden leven, aan zal spreken.

d) Naast het rentmeesterschap staat in het rapport de solidariteit, omschreven als het recht van alle mensen zich te ontplooien, en dat kan niet zonder het gericht zijn op elkaar. Men moet beslissingsbevoegdheden op lagere niveaus dan het macroniveau leggen, wil daar van verantwoordelijkheidsbeleving sprake kunnen zijn. In dit verband zet het rapport zich fel af tegen het socialistisch centralistische denken dat alle bevoegdheden bij de overheid wil concentreren (p. 86: 'onze politieke tegenstanders'). Bijna als een 'afterthought' krijgen de liberalen dan ook nog een veeg uit de pan: zij verheffen de vrijheid zelf tot norm, maar zij miskennen te zeer de ervaringen met de vrije marktecononomie uit de historie van de industriële ontwikkeling. Nu zullen individuele liberalen wel eens aanleiding tot dat verwijt gegeven hebben, maar het georganiseerde liberalisme ziet in deze tijd waarlijk wel in, dat vrijheid ook misbruikt kan worden en aldus de vrijheid van de ander bedreigt. Naarmate individuen en organisaties meer geneigd zijn met de belangen van anderen rekening te houden, hun maatschappelijke verantwoordelijkheid te beseffen, kan die vrijheid in een gecompliceerde samenleving als de onze in meerdere mate gerespecteerd worden.

e) Een studie als deze toont aan, hoe het denken ten aanzien van de mens in de kring van de christelijke politieke partijen, en zeker van hen die zich aan dit tijdschrift verwant voelen, in de laatste jaren zo'n 180 graden gedraaid is. Zag men de mens vroeger allereerst als 'geneigd tot alle kwaad', nu lijkt het veeleer alsof we de hemel al op aarde in kunnen richten, alsof we er van uit mogen gaan, dat een ieder zich zijn verantwoordelijkheid bewust zal willen handelen, en daarbij de belangen van zijn naaste bo-

ven die van zichzelf zal willen stellen.
Zowel het socialistische als het liberale denken is op dat punt wat sceptischer. Zijn de socialisten ten aanzien van kapitalisten bereid dat 'geneigd tot alle kwaad' en ten aanzien van 'arbeiders' haast het omgekeerde te geloven, de liberalen zien de mens als 'ni ange, ni bête', maar vrezen te grote concentratie van macht, zowel bij de overheid als bij ondernemers of vakverenigingen. Dat heeft consequenties voor de inrichting van de maatschappij, waar het rapport wat luchtig over heen huppelt.

Offers en baten

In het rapport staat centraal, dat voor een intense verantwoordelijkheidbeleving in de economische vragen het afwegen van baten tegen offers essentieel is. Het suggereert, dat de economische orde er mede aanleiding toe geeft dat het nut wel heel direct en persoonlijk voelbaar is, maar dat het erbij behorende offer als indirect en anoniem wordt ervaren. Waar men heen wil, wordt op bladzijde 88 als volgt onder woorden gebracht: 'ons pleidooi komt er op neer de onvermijdelijke correcties op de beslissingen op microniveau niet van buiten de besliscentra van de werkgemeenschappen op te leggen, maar in de huidige fase van onze economische ontwikkeling nieuwe beleidsruimten te creëren om deze correcties te verinnerlijken in de bedrijfsgemeenschap zelf'. Men houdt er wel rekening mee, dat dat niet altijd zal gelukken en dat de overheid dan wel eens in zal moeten grijpen, maar altijd zo dat de eigen verantwoordelijkheid van mensen en organisaties niet wordt aangetast. Het afschermen van de economische bedrijvigheid naar het gezichtspunt van het leefbaar houden van onze natuurlijke omgeving wordt in dit verband als een recent punt van overheidszorg aangemerkt. Nu is een dergelijke afscherming mijns inziens het beste te verenigen met het zichtbaar maken van de offers voor het microniveau door een systeem van heffingen. Het bevreemdt dan ook dat het rapport (pagina 140) constateert dat ge- en verboden niet geschuwd moeten worden, en dat de noodzaak daartoe toeneemt, nu terecht de scepsis over de effectiviteit van het heffingenbeleid toe zou nemen. Een bewijs van die stelling ontbreekt, en het verontrust mij dat men er in een zo belangrijk geval kennelijk weinig moeite mee heeft, de verantwoordelijkheid naar het macroniveau te verleggen.
Het goed afwegen van als regel duidelijk zichtbare baten tegen vaak niet goed te taxeren offers op het microniveau is een moeilijke opgave. Het lijkt mij de vraag of het rapport hier de bedrijfsgenoten niet lasten oplegt, die te zwaar zijn om te dragen. De overheid kan niet alles bij de wet regelen, maar het duidelijk door het instellen van heffingen zichtbaar maken van offers lijkt mij een aanvaardbaarder benadering dan het doen van een beroep op het verantwoordelijkheidsbesef. Uit wat ik hierboven opmerkte, vloeit al voort dat ik dat besef stellig niet volledig uit wil schakelen. Wie dat bepleit noopt de overheid via algemeen werkende verboden of via een ad hoc gevoerd vergunningenbeleid — dat tot grote rechtsonzekerheid leidt — zich met veel te veel zaken te bemoeien. Maar in het algemeen mogen de bedrijfsgenoten zich door het prijsmechanisme laten leiden, en ervan uitgaan dat, als dat een positief verschil tussen kosten (eventueel inclusief heffingen) en opbrengsten laat zien, het bedrijf verantwoord handelt door zich door dat verschil te laten leiden bij het nemen van investerings- en produktiebeslissingen.
Een dergelijk kader laat de nodige ruimte voor per onderneming variërende beslissingen. Het rapport bepleit de beslissingen over het loonniveau, thans als regel per bedrijfstak (in de terminologie van het rapport: op mesoniveau) genomen naar het microniveau over te brengen. Dat zou de keuzevrijheid vergroten, men zou bij voorbeeld kunnen opteren voor een humanisering van de arbeid en daartoe afzien van de aanschaf van nieuwe zeer produktieve machines. Dan zou men ook bereid moeten zijn met lagere mogelijkheden van inkomensstijging genoegen te nemen (p. 114). Dat klinkt nobel, doet stellig een beroep op het verantwoordelijkheidsbesef, maar werkt het ook in de praktijk? Stel, dat een dergelijke beslissing bij meerderheid van stemmen tot stand komt, en dat de overstemde minderheid — naar alle waarschijnlijkheid de mensen, die zich niet bedreigd voelen, omdat hun kwaliteiten op de arbeidsmarkt schaars zijn — de benen neemt? En stemmen alle werknemers mee, of alleen degenen die zich van tevoren bereid hebben verklaard gedurende

een zekere periode in dienst van het bedrijf te blijven? Dat laatste zou voor de hand liggen, naar analogie van wat men terzake van aandeelhouders bepleit (p. 104), maar zou de zo-even geschetste problemen alleen maar ernstiger maken.

Eigenbelang

Wat het rapport over het hoofd ziet, maar wat voor de inrichting van de samenleving wel wezenlijk is, is dat het eigenbelang voor de meeste mensen een belangrijke drijfveer voor hun handelen is, en dat ongeacht de heersende economische orde. Die orde zal het beste functioneren, welke ruimte laat voor het nastreven van dat eigenbelang, maar dat zo tracht te reguleren dat het algemeen belang er zo weinig mogelijk door geschaad — en in vele gevallen zelfs door gebaat — wordt. Een alleen bouwen op nobele bedoelingen leidt in de praktijk tot harde dwangmaatregelen als blijkt dat mensen zich zo niet opstellen. Al kunnen we de stick niet altijd missen, the carrot is als regel als instrument van economische politiek te verkiezen (al valt, naar Robbins zo terecht stelt 'the gentle art of persuasion' ook niet te veronachtzamen).
Ik stel niet, dat eigenbelang de enige drijfveer voor het handelen is; veel mensen zijn graag geneigd met de belangen van anderen rekening te houden zolang hun eigen belangen niet in het gedrang komen en een kleine groep is zelfs bereid het eigenbelang bij dit van anderen achter te stellen. De inschatting van de relatieve gewichten van de in het geding zijnde belangen speelt daarbij — uiteraard — ook een rol. De overheid zal herhaaldelijk in moeten grijpen als zij van oordeel is dat de belangen van de maatschappelijk zwakkeren op ontoelaatbare wijze in het gedrang komen, maar er zich daarbij hopelijk van bewust zijn dat prikkels meer motiveren dan verboden.
Mijns inziens terecht schetst het rapport de economische orde in relatie tot de actuele situatie. Het rapport gebruikt daarbij de term 'post-industriële samenleving'. Terecht heeft Brzezinski opgemerkt dat die term weinig gelukkig is en dat men bij voorbeeld de industriële periode dan even goed de 'post-agrarische' kan noemen. Als belangrijk aspect van de post-industriële samenleving signaleert men het toenemende belang voor de werkgelegenheid voor de dienstensector. Grote delen van de dienstensector zijn veel minder gevoelig voor internationale concurrentie, stelt men, om dan twee pagina's verder (p. 57) wat onlogisch op te merken 'Bij de post-industriële maatschappij krijgt de internationalisatie van de bedrijvigheid een nog zwaarder accent'. Als men dan de knelpunten van een post-industriële samenleving op gaat sommen verschijnen achtereenvolgens milieu, grondstoffen en energie, technologie en arbeid, inkomensverdeling en produktiecapaciteit en bestedingen ten tonele. Dat zijn grotendeels de problemen van een hoog geïndustrialiseerde samenleving. Juist dezer dagen wordt ons duidelijk gemaakt dat wij, nu de gasbonanza ten einde loopt, onze industrie zullen moeten versterken om een aanvaardbare betalingsbalanspositie te blijven behouden. De belangrijke problemen, welke wij op moeten lossen, zijn ook niet zozeer post-industriële. Het gaat om het kostenniveau van onze industriële produktie en om het opvangen van de werkgelegenheidsproblemen, die door de snelle technologische ontwikkeling ontstaan zijn. En het gaat om het voldoende interesseren en motiveren van werknemers, welke veel beter dan vorige generaties geschoold zijn, maar mede daardoor veel kritischer tegenover de bedrijven, waarin zij werken, staan.
Het is spijtig, dat Albeda, die zich als hoogleraar intensief met dit onderwerp bezig hield, door zijn benoeming tot minister zich als lid van de commissie, die het rapport voorbereidde, terug heeft moeten trekken. Het begrip 'post-industriële samenleving' komt nu onvoldoende uit de verf.

Bedrijfstakoverleg

Het rapport besteedt relatief veel aandacht aan het mesoniveau, dat wil zeggen het niveau van bedrijfstak of regio. Daarop sluit aan een onderscheid in type van besluitvorming namelijk tussen markt en overleg. Dat onderscheid is mijns inziens niet zo scherp als het rapport stelt. Ik citeer: 'Men kan immers, indien men de afweging van marktpartijen door overleg vervangt, de aspecten die de markt veronachtzaamt "in goed overleg" in de afweging betrekken' (p. 35). Zo kan overleg een goede vorm zijn waarin mensen en organisaties hun verantwoorde-

lijkheid beleven, stelt men. Onder 'markt' verstaat men blijkbaar een veiling, waar prijzen en verdere condities door het indrukken van een knop tot stand komen. Maar bij meer gecompliceerde transacties is overleg onmisbaar om 'tot zaken' te komen. En bij wat het rapport als overleg beschouwt (bijv. het CAO-overleg) spelen de condities op de markt de machtsverhoudingen, een hartig woordje mee. Dat is ook wel onvermijdelijk, als partijen, wier belangen op de korte termijn tegengesteld zijn, bij elkaar aan tafel zitten.

Het rapport verwacht nogal wat van het overleg op bedrijfstakniveau. Dat is een oud christen-democratisch ideaal, de PBO heeft in die kring altijd de grootste aanhang gevonden. Men heeft duidelijk geleerd van het gebrek aan succes van de publiekrechtelijke bedrijfstakorganisatie ???

Op zich spreekt mij aan, dat een fase van herstructurering het overleg op bedrijfstakniveau kan bevorderen, de Beleidscommissie Scheepsbouw is er een voorbeeld van. Dat men uitdrukkelijk stelt, dat dit overleg de verantwoordelijkheid op ondernemingsniveau niet aan mag tasten, dat het overlegorgaan geen publiekrechtelijke bevoegdheden krijgt, lijkt mij ook verstandig, al leidt het licht tot vrijblijvend gepraat. Het rapport maakt het voorbehoud, dat de overheid de gelegenheid moet hebben in het bedrijfstakoverleg in grote meerderheid overeengekomen besluiten verbindend te verklaren. De ervaringen in de beleidscommissie scheepsbouw, waar het verbindend verklaren via het open- dan wel dichtdraaien van de subsidiekraan gaat, kunnen daarbij deels als richtsnoer, deels als voorbeeld hoe voorzichtig men hier moet zijn, dienen.

Het gevaar van vrijblijvendheid blijkt ook wel uit de onderwerpen, die in dat overleg behandeld zouden kunnen worden (ter keuze van de bedrijfstak). Het gaat over informatieverschaffing over investeringen (waar men overigens — realistisch — inschakeling van vertrouwenspersonen bepleit), samenwerking op researchgebied, afspraken over de punten die men buiten de concurrentie wil houden (dat kan licht te ver gaan, liberalen achten hier voorzichtigheid geboden en wellicht bepleit men ook daarom aanwezigheid van een overheidsvertegenwoordiger bij het overleg) en de werkgelegenheid.

Toch wil ik me niet te sceptisch tegenover deze gedachten opstellen. Wat de stellers van het rapport kennelijk hopen, al formuleren ze het niet zo duidelijk, is dat dergelijk overleg — waarbij m.i. ook ondernemingsraadleden aan tafel zouden moeten zitten, en niet alleen vakbondsbestuurders — er toe kan leiden dat de polarisatie op bedrijfstakniveau een halt wordt toegeroepen. Zeker in herstructureringssituaties kan dat erg belangrijk zijn. De ervaringen in de scheepsbouw geven zeker geen aanleiding tot een te negatief oordeel. In bedrijfstakken waar men hier voor voelt, en waar het op Nederlands niveau zin heeft — het rapport stelt zelf dat dat veelal alleen op Europees niveau het geval is — zou men wel eens kunnen gaan experimenteren. De verbindendverklaring van besluiten zal daarbij wel de steen des aanstoots zijn.

Raden van commissarissen

Vanwege het praktische belang wil ik wat uitvoeriger ingaan op de samenstelling en bevoegdheden van de raden van commissarissen, onderwerpen die op p. 106 en volgende aan de orde komen. Men heeft hier een poging gedaan, het concrete politieke programma van het CDA rechtstreeks uit het verantwoordelijkheidsbegrip af te leiden. Zo te zien, zegt het rapport, is er veel voor het coöptatiesysteem te zeggen, omdat het heel expliciet gestalte geeft aan de opvatting dat de onderneming een samenwerkingsverband is. Maar de betrokkenheid van de werknemers en de aandeelhouders bij de beleidsvorming van de Raad is er niet wezenlijk door vergroot. Via deze betrokkenheid moeten werknemers en aandeelhouders het vaststellen van de grote lijnen van het beleid en de controle op de voorbereiding en uitvoering daarvan kunnen beïnvloeden, en daardoor een stuk medeverantwoordelijkheid waarmaken. Het coöptatiesysteem moet daarom vervangen worden door een rechtstreekse verkiezing van een derde deel van de Raad door de ondernemingsraad en een derde deel door de aandeelhoudersvergadering, terwijl het resterende derde deel door de direct gekozen leden van de Raad gezamenlijk wordt aangezocht. Of ook mensen van binnen de onderneming in de Raad gekozen moeten kunnen worden acht het rapport een moeilijke vraag. Men acht nadere studie gewenst. Daarop volgt dan op p.

107 een uiterst cryptische zin over het zoeken naar een vorm, die èn voldoet aan een verdieping van de betrokkenheid van de werknemers en specifieke deskundigheid aan de onderneming verbindt die vanuit een zekere afstandelijkheid tot het dagelijks gebeuren mee vorm geeft aan het beleid van de onderneming.
Ik stel bij mijn beoordeling van deze passages voorop, dat het mij een goede zaak lijkt als men er zich binnen de onderneming bij voortduring op beraadt, hoe de verantwoordelijkheid van medewerkers op ieder niveau beter tot zijn recht kan komen. Dat brengt mee, dat men hen zoveel mogelijk vrijheid moet laten om hun werk in te richten. Dat heeft consequenties voor de stijl van leiding geven, en dat niet alleen op het laagste niveau. Dingen die men vroeger als vanzelfsprekend aannam, komen in discussie, hetgeen op zichzelf toe te juichen valt. De leiding van de onderneming ontdekt daarbij, hoe moeilijk het is eigen inzichten over het functioneren van de onderneming en de taak en plaats van iedere medewerker daarbij goed over het voetlicht te krijgen, en wel zo dat de medewerkers zich bij de onderneming betrokken voelen en bereid zijn zich daarvoor in te zetten. Maar in de wat grotere ondernemingen — en daarover gaat het hier — ontdekt de ondernemingsraad hetzelfde. Het contact met de achterban verloopt moeizaam, de interesse voor het werk van de ondernemingsraad is gering. En daar gaat het dan om een direct gekozen orgaan, met vrij ingrijpende bevoegdheden, zeker waar personeelsbelangen op het spel staan. Wat precies bedoeld is met 'een belangrijke wijziging in de organisatie van de onderneming' (art. 25 lid 1 onder d van de Wet op de Ondernemingsraad), ten aanzien waarvan de O.R. advies uit moet brengen weet geen mens, maar de praktijk gaat in de richting dat ook voor geringe aanpassingen van de organisatie advies gevraagd moet worden, en dat een negatief advies haast als een verbod geldt. En toch: nauwelijks betrokkenheid van de achterban. Gaat het de onderneming goed, dan speelt dat gebrek aan interesse de ondernemingsraadleden zeker parten. Dat het door de werknemers of door de ondernemingsraad rechtstreeks kiezen van een deel van de Raad van Commissarissen daar nu verandering in zal brengen, lijkt mij erg ongeloofwaardig. In de eerste plaats wel, omdat het huidige coöptatiesysteem zich toch reeds ontwikkelt in de richting, dat de O.R. van tijd tot tijd een kandidaat voordraagt, en die vervolgens door de raad van commissarissen wordt benoemd. Soms gebeurt dat 'om en om', dat wil zeggen in de ene vacature 'voorziet' de O.R., in de volgende de raad van commissarissen zelf. (Alleen wie de praktijk in het geheel niet kent denkt dat de vergadering van aandeelhouders met eigen kandidaten komt, uitgezonderd uiteraard als het om dochterondernemingen gaat.) In andere gevallen worden er gaandeweg 2 à 3 zetels voor O.R.-kandidaten ingeruimd. Een kanttekening: met 'vacatures' doel ik niet op de bij periodiek aftreden ontstaande vacatures. Daarin wordt in het algemeen door herbenoeming voorzien. Enkele n.v.'s hebben in de praktijk min of meer het door het rapport voorgestane stelsel. Ik denk onder andere aan RSV en ESTEL.

Voordelen huidige regeling

Zo te zien verandert er in de praktijk niet veel, indien het CDA stelsel wordt ingevoerd. Toch mist dat stelsel enkele belangrijke voordelen van de huidige regeling. In het huidige stelsel kunnen namelijk
a. het door O.R.-kandidaten bezette aantal zetels geleidelijk worden uitgebreid. De ervaring leert dat de doorsnee O.R. veel tijd nodig heeft om een geschikte kandidaat te vinden; nu wordt er op mensen die gegeven hun rol in de samenleving het vertrouwen van O.R.'s plegen te genieten reeds een zwaar beroep gedaan.
b. voorgedragen kandidaten op voorzichtige wijze 'marginaal worden getoetst' door de Raad. Men kan iemand weigeren omdat men vreest dat hij de collegiale verhoudingen in de Raad zal verstoren. Maar ook omdat men hem van onvoldoende niveau vindt om de problematiek waarvoor de onderneming staat goed te kunnen doorgronden. Hier en daar dreigt in O.R.'s een zeker populisme: 'de gewone man' moet in de Raad nu ook maar eens meespreken. Maar een Raad heeft een beperkte omvang, en het aantrekken van dergelijke leden verzwaart dus de taak van de overige leden, of leidt er toe dat bepaalde facetten in de besluitvorming onvoldoende aandacht krijgen. Wellicht nog ernstiger gaat dit tweede argu-

ment wegen, indien de aandeelhoudersvergaderingen zich in het CDA-stelsel actiever op gaan stellen en nu ook hun 'belangenbehartigers' in de Raad zitting zouden willen doen nemen. Ook nu door de O.R. voorgedragen leden hun intrede in de Raden hebben gedaan is het contact tussen O.R. en Raad een probleem. Twee facetten wil ik daarbij aanstippen:

a) het contact tussen de O.R. en de door hen voorgedragen leden. Ik bepleit daar, waar ik commissaris ben dat de Raad een vertrouwelijk gesprek tussen de O.R. en de vertrouwenscommissaris niet blokkeert, en dat de vertrouwenscommissaris zich daarbij wijs opstelt. Dat loopt als regel ook wel goed, al is het theoretisch erg gevaarlijk. Het geeft des te minder problemen naarmate facet b) beter is opgelost.

b) het contact tussen O.R. en de Raad als geheel. Volgens de wet op de ondernemingsraden woont een delegatie uit de Raad de bespreking van de algemene gang van zaken in de onderneming in de O.R. (twee maal per jaar) bij. Sommige O.R.-voorzitters interpreteren dat letterlijk; de commissarissen zitten er bij, maar mogen hun mond niet open doen, ook niet antwoorden op hen gestelde vragen. Maar steeds meer raden van commissarissen intensiveren de contacten met de ondernemingsraden. Een algemeen beding is, dat de directie bij dergelijke contacten aanwezig is. Men zoekt en tast naar een goede aanpak. Het begint vaak met een spreker van buiten. Een volgende keer voert één der commissarissen het woord over een door de O.R. opgegeven onderwerp. Men kan zich voorstellen, dat voor de onderneming van levensbelang zijnde onderwerpen eerst in een bijeenkomst van commissarissen en O.R. met de directie doorgesproken worden, alvorens de O.R. om advies en later de raad van commissarissen om goedkeuring gevraagd wordt. Een dergelijke gang van zaken, waarbij de wetgever mijns inziens verstandig doet de ontwikkeling eens even aan te zien en die niet voortijdig te fixeren — een eerste aanzet daartoe doet het rapport op p. 109 —, kan er ongetwijfeld toe leiden dat de ondernemingsraad een beter begrip voor het functioneren van de Raad van Commissarissen krijgt (ook het omgekeerde lijkt mij een toe te juichen en ook te verwachten ontwikkeling). Mij lijkt een dergelijk min of meer frequent contact een betere oplossing dan het zitting nemen van werknemers in de raad van commissarissen. Ik kom daar hierna nog op terug.

Ook daarmee is het probleem van het contact met de achterban niet opgelost. Zelfs ondernemingsraden in kleinere bedrijven hebben daar moeite mee. Veel werknemers hebben geen enkele interesse in het werk van de O.R. Zij hebben er kennelijk fiducie in, dat de leiding in goede handen is of dat ze er, zo dat niet het geval mocht blijken te zijn wel in zullen slagen een andere werkkring te vinden.

Mij dunkt dat het rapport een dergelijke instelling afkeurt. Ik zou die opvatting niet willen volgen: als men zich in de moderne gecompliceerde samenleving verantwoordelijk gaat voelen voor alle verbanden waarin men opereert, liggen de frustraties voor het grijpen. Mijns inziens hebben mensen het recht, zo men wil: de vrijheid, om als ze vinden dat de zeggenschap in die verbanden in competente handen is, zich op het eigen werk te concentreren en zijn ze niet verplicht de behoefte te koesteren de leiding op de vingers te kijken. Men moet oppassen het begrip verantwoordelijkheid niet te overtrekken.

Over het functioneren van de raad van commissarissen merkt het rapport op, dat en de werknemers bij de besluitvorming betrokken moeten zijn en dat specifieke deskundigheid van buiten de onderneming vanuit een zekere afstandelijkheid mee moet spreken (p. 107). Een delegatie uit de Raad moet regelmatig aan de ondernemingsraad en de vertegenwoordigers van aandeelhouders verantwoording afleggen. Ik wil het woord 'afstandelijk' ten aanzien van het functioneren van de Raad nog in andere zin gebruiken. Het is goed, dat de Raad niet over ieder besluit van enig belang terstond ter verantwoording kan worden geroepen, en datzelfde moet ook gelden voor afzonderlijke leden. Zou men die weg wel opgaan, dan is het nog slechts één stap om aan de leden, die het vertrouwen van de O.R. genieten, op te leggen vooraf overleg te plegen over de besluitvorming en hen weg te zenden wanneer ze zich niet aan de opinie van de achterban houden. De ontwikkelingen in de Nederlandse gemeentepolitiek tonen aan, dat een dergelijke gedachte niet een spookbeeld is.

Positie directie

Het commissielid Van Zuthem bepleit — het enig afwijkende standpunt dat in het rapport wordt vermeld — dat de besluitvorming verlegd moet worden van de directie, met goedkeuring door de Raad op wel omschreven punten, naar de Raad. De directie bereidt dan voor en voert uit. Nu deze gedachte door het rapport verworpen wordt, wil ik volstaan met op te merken, dat daarbij een vermogensrechtelijke aansprakelijkheid van de leden van de Raad, althans degenen die voor een bepaald besluit gestemd hebben, zou passen ten aanzien van de gevolgen van besluiten. Wie bereid is een functie te aanvaarden waar hij verantwoordelijkheden gaat dragen, waarvan hij de reikwijdte onmogelijk kan overzien, moet ook bereid zijn de gevolgen voor anderen voor door hem gemaakte fouten voor zijn rekening te nemen.
Het rapport doet een stap in de verkeerde richting als het alle investeringsbeslissingen aan de goedkeuring van de Raad onderwerpen wil, welke dan vervolgens weer kan delegeren. De bestaande regeling, waarbij alleen belangrijke beslissingen aan die goedkeuring onderworpen zijn, dunkt mij principieel juister. De praktijk sluit daarbij ook aan: als een investering belangrijk is, maar beneden de wettelijke grens ligt, komt het heus wel in de Raad. Zulke dingen dient een directie aan te voelen.
Uit het voorgaande vloeit mijn visie op het functioneren van de Raad voort: hij dient een algemeen oordeel te hebben over het optreden van de directie, zich af te vragen of die de in het geding zijnde belangen op evenwichtige wijze af heeft gewogen en eventueel bij te sturen als bepaalde aspecten systematisch verwaarloosd worden. Hij moet zijn goedkeuring aan directievoorstellen onthouden als die zo riskant zijn dat mislukking van een project de toekomst van het bedrijf in gevaar zou brengen. Maar overigens moet hij niet op de stoel van de ondernemer gaan zitten. De rol, die hij in ons huidig wettelijk stelsel heeft, lijkt terecht op die van de Eerste Kamer in het staatsrecht: hij heeft noch het recht van initiatief, noch dat van amendement. Hoe zwakker de directie, hoe meer de Raad in de verleiding komt, de ondernemersrol over te nemen, zeker als de Raad sterke ondernemersfiguren in zijn midden heeft. Maar die verleiding dient weerstaan te worden; de juiste oplossing in zo'n geval is versterking van de directie.
Is een ondernemer nu iemand, die zich de hele dag afvraagt waar zijn verantwoordelijkheden liggen? Mij dunkt van niet. Als het goed is, geniet hij van het ondernemen, van het in vrijheid beslissen in welke richting zijn onderneming zich ontwikkelen zal, van het grijpen van de kansen of zelfs het creëren van die kansen. Daarvan gaat ook een stimulerende invloed op zijn medewerkers uit. De verantwoordelijkheden fungeren daarbij eerder als randvoorwaarden dan als doelstellingen. Daarom is de sfeer in een goed geleide onderneming ook niet zo loodzwaar als het rapport suggereert, maar is het spelelement — ook in een vaak harde concurrentiestrijd — duidelijk aanwezig. Wie dat 'onverantwoord' acht heeft nooit zelf de uitdaging van het ondernemen ervaren!

Conclusie

In een beschouwing als deze valt onvermijdelijk de nadruk op de kritische kanttekeningen. Je loopt dan het gevaar dat een vertekend beeld van je oordeel over dit geschrift ontstaat. Dat zou ik betreuren, en daarom wil ik mijn eindoordeel als volgt samenvatten: een uitstekend rapport, erg moedig voor een politieke groepering die noodzakelijkerwijs in het midden van ons politieke spectrum opereert. Men zet zich duidelijk en overtuigend af tegen de visie van het socialisme. Dat men daarbij ook enige afstand tot het liberalisme moet trachten te handhaven, respecteer ik, al valt het te betreuren dat men daartoe een aantal 19e eeuwse liberale stokpaarden tegenover zich heeft opgesteld. Daardoor krijgen de pogingen van liberale zijde — ik wijs op een aantal recente publikaties van de Teldersstichting — om na te gaan hoe vrijheid en verantwoordelijkheid tot een zo goed mogelijke synthese gebracht kunnen worden, niet de aandacht die ze verdienen. Een voortzetting van het gesprek tussen onze beide politieke stromingen, waarvan dit rapport op welhaast elke bladzijde aantoont hoe deze in de praktische politiek op elkaar aangewezen zijn, lijkt dan ook erg nuttig.

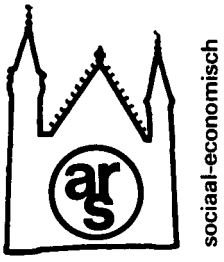

De beste sociale orde

door J. Tinbergen

Prof. dr. J. Tinbergen te Den Haag is emeritus-hoogleraar van de Erasmus-Universiteit te Rotterdam. Publikaties o.a.: Economic Policy: Principles and Design, Noord-Holl. Uitg. Mij, Amsterdam, 1956; (te zamen met J. Pen): Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling, Agon-Elsevier, Amsterdam, 1977.

1. Inleiding: mensbeeld als uitgangspunt

Door een werkgroep van de wetenschappelijke instituten der drie partijen die zich in het CDA hebben aaneengesloten is onder de titel 'Gespreide verantwoordelijkheid' een rapport uitgebracht dat beoogt 'een christendemocratische bijdrage aan de discussie over de economische orde' (de ondertitel) te leveren. Op verzoek van de redactie van dit tijdschrift bespreek ik dit rapport hier. Ik wil trachten dat te doen door het onderwerp 'de beste sociale orde' te bespreken in een door mijzelf als het meest logisch beschouwde raam en waar daartoe aanleiding bestaat opmerkingen te maken over het genoemde rapport. Het zal bij voorbaat duidelijk zijn, dat mijn betoog een subjectieve component heeft, naast pogingen tot een objectieve behandeling van wat men onder de beste sociale orde moet verstaan. Dat ik over een sociale orde schrijf, is bedoeld als een aanwijzing dat ik een breder raam kies dan een economisch. Door het woord sociaal wil ik er aan herinneren, dat ik probeer het vraagstuk een sociologische behandeling te geven.

De sociologie beschrijft het leven in groepsverband van mensen en wordt daarbij geleid door een zeker mensbeeld, evenals de economie als mensbeeld de 'homo oeconomicus' gebruikt. Deze zie ik als een menselijk wezen dat de verwezenlijking van een maximaal welzijn op betrekkelijk korte termijn nastreeft. Het woord welzijn gebruik ik hier synoniem met een breed opgevatte versie van ophelimiteit (nuttigheid, of nut, of bevrediging) in de terminologie van Pareto. 'Breed opgevat' houdt voor mij in, dat met stoffelijke en met niet-stoffelijke bevrediging wordt gerekend, dus bijv. met de bevrediging verkregen door verbruik van goederen en diensten, en met de bevrediging die ontleend wordt aan de arbeid en aan de verhoudingen tot andere mensen. Toch pas ik zekere begrenzingen toe; ik beperk mij tot de bevredigingscomponenten die van maatschappelijke verhoudingen en verschijnselen afhangen en sluit een aantal zeer persoonlijke elementen uit, die niet door de sociale orde kunnen worden beïnvloed; naar mijn mening behoren daar bijv. geloof, vriendschap en liefde toe.

Het mensbeeld dat homo oeconomicus wordt genoemd zou als egocentrisch of egoïstisch kunnen worden aangeduid. De economische wetenschap staat sceptisch tegenover een beroep op de naastenliefde. Dit egoïsme kan kortzichtig zijn, in tijd en ruim-

te, wanneer men effecten op het eigen welzijn die van bepaalde daden (dus keuzen) uitgaan voor latere tijdstippen, of via de reacties van andere mensen, verwaarloost. In de tegenovergestelde gevallen kan het egoïsme op lang of op breed zicht zijn, maar het blijft egoïsme en heeft een goed stuk realisme in zich. Het beroep van het Christendom op naastenliefde, in persoonlijk gedrag of politiek, is een beroep op een zeldzame eigenschap, die hoog te waarderen is, maar betrekkelijk weinig voorkomt. Dit geldt in mindere mate voor een beroep op verantwoordelijkheidsgevoel. Het veranderen van de mens vraagt een 'leerproces' dat tijd, veel tijd, kost en dat perioden van terugval kent. Vergelijkt men de gedragingen van mensen eeuwen geleden en nu of in sommige primitieve culturen en in hogere culturen, dan heeft het leerproces naar mijn smaak wel positief gewerkt. Maar in de 'moderne' en in hogere culturen maken wij schrikbarende episodes van terugval mee. Onder de vele onderwerpen die in de huidige fase van de menselijke geschiedenis onderzoek behoeven is dan ook het heel belangrijke hoe de menselijke gedragingen minder egocentrisch gemaakt kunnen worden en hoe zij het doelbewust veroorzaken van leed aan anderen kunnen leren beperken.
Ik deel het scepticisme van de economische wetenschap t.o.v. het terugdringen van egoisme en zal daarom sommige voorstellen van het rapport der CDA-deskundigen van vraagtekens voorzien. Ik zal er echter ook voorbeelden onder vinden van wat het langzame veranderen van het mensbeeld heeft bereikt.

2. Doelen van sociaaleconomische politiek en sociale orde

In mijn voorstelling zijn zowel de sociaaleconomische politiek als de sociale orde middelen die worden aangewend in de menselijke samenleving om daarmee bepaalde doelen te bereiken (Tinbergen, 1956). De middelen der sociaaleconomische politiek zijn bijv. belastingtarieven, sociale-verzekeringspremies, vele soorten overheidsuitgaven en overheidsactiviteiten. Zij worden niet alleen door hun aard, maar ook door hun omvang gekenmerkt en zijn zonder dat men hun omvang kent vaak niet te beoordelen op hun doelmatigheid. Hun omvang vereist vaak veranderingen voor korte perioden; zij zijn daarom kwantitatieve veranderlijken, in vaktaal. De elementen die te zamen de sociale orde bepalen veranderen meestal slechts geleidelijk en kunnen ook met het woord structuur worden aangeduid; de nadruk valt soms meer op de kwaliteit, zonder dat hun omvang onverschillig is. Hier beklemtoont het rapport te veel dat het vooral om het 'hoe' (kwalitatief kenmerk) van de orde gaat. Dit wordt in par. 5 nader uitgewerkt.

Zowel de politiek als de orde moeten worden beschouwd als de onbekenden van het vraagstuk hoe de doelen het best bereikt kunnen worden en daarom moeten deze eerst gespecificeerd worden. In algemene en daardoor vage bewoordingen kan men hen samenvatten als een zo groot mogelijk welzijn, zo goed mogelijk verdeeld. Hun vaagheid vereist nadere uitwerking. Wij zagen reeds dat het individuele (of gezins-) welzijn stoffelijke en onstoffelijke behoeften bevredigd wil hebben. Men kan zich het totale welzijn opgebouwd denken uit het individuele welzijn der burgers; doch niet uitgesloten moet worden dat de gemeenschap daaraan nog elementen toevoegt. De gemeenschapscomponenten hebben verschillende gronden. Ten eerste kunnen een aantal individuele behoeften slechts worden bevredigd met behulp van collectieve goederen (veiligheid, gezond geldstelsel, spoorwegen- en wegennet, onderwijsstelsel, om er enige te noemen), die ook een collectief beheer vragen. Ten tweede kan het persoonlijk welzijn van een aantal burgers worden verhoogd als zij tegen zichzelf beschermd worden (d.w.z. dat hun belet wordt iets te doen waarvan zij later zelf spijt zouden hebben). Zo worden in praktisch alle naties belastingen geheven op het verbruik van voor de gezondheid schadelijke goederen (Cnossen, 1975). Ten derde kan het persoonlijk welzijn van velen verhoogd worden als zij zich bewust worden van de schepping, door reclame, van behoeften die kunstmatige componenten hebben.
De sociale orde bestaat uit een aantal instellingen of instituties, waarvan de taken zijn afgeleid uit de doelstellingen. Deze taken kunnen gezien worden als de correcties die nodig zijn op de werking van de vrije

economische krachten, beschreven door de ultraliberalen van het einde der achttiende eeuw, in het geloof dat deze krachten automatisch tot de beste toestand zouden leiden. De lijst van correcties kan gezien worden als het raam van gemeenschapstoezicht en -ingrijpen dat nodig is om de energie van het ondernemerdom te gebruiken om de behoeften der bevolking te bevredigen, zonder de excessen die bij volkomen vrijheid werden begaan. Tot de eerst ontdekte excessen behoorde de kinderarbeid; die werd een eeuw geleden verboden bij de Wet-Van Houten. In golven zijn er daarna reeksen andere misstanden ingeperkt, omstreeks 1900 (woningwet, ongevallenwet), en na de Eerste (achturendag) en de Tweede Wereldoorlog (o.a. AOW). In par. 3 zullen de instellingen en hun taken besproken worden. Nu al moge worden gesteld dat het een der grote verworvenheden is dat tegenwoordig een groot aantal van deze ingrepen door bijna iedereen als juist worden gezien. Zo ook door de schrijvers van het hier besproken rapport. Maar er blijven, naar de mening van schrijver dezes, nog taken. Zo hebben we op het gebied van de verdeling van beroepen (persoonlijke werkzaamheden) en inkomens nog niet de best mogelijke toestand bereikt. Daarover zal in par. 5 nog het een en ander worden uiteengezet.

3. Middelen: instellingen en hun taken

Zoals gezegd, we kunnen de sociale orde zien als een structuur van instellingen, die te zamen, in doelmatige werkverdeling, de doelen van onze samenleving moeten bereiken, en wel op de best mogelijke wijze. De laatste toevoeging betekent dat het sociale welzijn, binnen de door de buitenwereld gestelde grenzen, maximaal moet worden.
Onder instellingen vallen alle natuurlijke of georganiseerde groepen van samenwerkende personen. Zij hebben bepaalde taken uit te voeren; deze uitvoering moet bijdragen tot het verwezenlijken van het maximum welzijn. Hun aard en aantal is zo groot, dat slechts voorbeelden kunnen worden gegeven in een beschouwing van de gekozen omvang. Daarbij wordt uiteraard getracht, de belangrijkste instellingen niet te vergeten. Daar een nationale sociale orde een onderdeel is van de wereldorde is het moeilijk de eerstgenoemde van de laatste af te zonderen. Op de internationale zijde kan slechts zeer summier worden ingegaan.
Onze voorbeelden beginnen op wat genoemd kan worden het laagste niveau en omvatten daar de huishoudingen, waartoe de gezinnen behoren, de werkplaatsen van eenmansbedrijven tot grote transnationale ondernemingen, de gemeenten, waterschappen, provincies en de rijksadministratie, waarvan de meeste onderverdeeld in afdelingen met de meest uiteenlopende namen. Als voorbeelden van taken kunnen genoemd worden:
– die van de gezinnen, zoals verbruik, opvoeding
– die van bedrijven, zoals inkopen, verwerken van grondstoffen of tussenprodukten tot resp. tussenprodukten, verder bewerkte produkten en eindprodukten; de verkoop daarvan en de verdeling van de opbrengst tussen hen die bij het proces betrokken zijn
– die van scholen: het opleiden van leerlingen
– die van het Ministerie van Financiën: het coördineren van het innen der belastingen en het verdelen van de opbrengsten over andere ministeries
– die van een vakvereniging: het onderhandelen over arbeidsvoorwaarden; het samenwerken in vakcentrales; het behartigen van belangen van leden bij conflicten over hun arbeidspositie
– die van de Ministerraad: het coördineren van de werkzaamheden der administratie en de aanpassing der werkzaamheden aan de besluiten van het parlement.
Zoals al werd opgemerkt, heeft een groot gedeelte van de instellingen, met name die in de openbare sector (maar niet uitsluitend deze – men denke aan een particulier pensioenfonds) tot taak om bepaalde ongewenste uitwerkingen van een volkomen vrij bedrijfsleven te voorkomen. Tot de belangrijkste taken van de sociale orde behoren behalve het produceren, en verdelen van de produktie:
– de zorg voor de veiligheid (strijdkrachten en politie, lang geleden of bij uitzondering in particuliere handen: huurlegers, veiligheidsdiensten)
– de zorg voor een deugdelijk geldstelsel (ook eenmaal in handen van een particuliere circulatiebank)

– bescherming van sociaal zwakken (verbod kinderarbeid, beperking ongezonde of gevaarlijke arbeid, beperking totale werktijd, doen van uitkeringen aan door ongevallen getroffenen, andere arbeidsongeschikten, waaronder zieken, ouden van dagen, onvrijwillig werklozen)
– voorkomen van overlast door lawaai, lucht- of watervervuiling
– voorziening met water, energie, openbaar vervoer
– verzorging met of toezicht op onderwijs
– handhaving van een zo groot mogelijke werkgelegenheid
– regulering van een aantal prijzen: landbouwprodukten, verbruiksgoederen, vervoersdiensten, ziektekosten.

De door voorbeelden beschreven sociale orde is voor een belangrijk deel hiërarchisch gestructureerd. Dit geldt binnen het overheidsapparaat, maar ook ten dele binnen de vakbeweging, en tussen onderdelen van het overheidsapparaat (schoolinspectie) en particuliere scholen.

Het rapport van de CDA-deskundigen bepleit een gespreide verantwoordelijkheid o.m. door een aantal beslissingen over te laten aan de direct betrokkenen ('soevereiniteit in eigen kring', een leuze van protestantschristelijke oorsprong). In andere gevallen wordt een deel van de taak overgelaten aan de overheid ('subsidiariteitsbeginsel', een uitdrukking van rooms-katholieke oorsprong). Het is niet altijd duidelijk door welke principes, criteria of begrenzingen deze taken worden bepaald. Dit gaan wij nu bezien, mede om een ten dele afwijkend standpunt te formuleren.

4. Optimale beslissingsniveau

Het CDA-deskundigenrapport heeft niet geheel ongelijk, dat niet alleen de aard van de taken der instellingen van belang is om de sociale orde te beschrijven, maar ook, hoe de taken worden uitgevoerd. Een deel van dit 'hoe' is door wie de besluiten genomen moeten worden tot uitvoering der taken. Schrijver dezes meent dat bij de bepaling van deze 'beste' beslissingsniveaus het beginsel moet zijn dat het niveau zo laag mogelijk is, maar hoog genoeg om geen externe effecten van enig belang te hebben. Met externe effecten worden effecten bedoeld op het welzijn van mensen die bij de beslissing niet vertegenwoordigd zijn. Als er nl. wel een invloed uitgaat op dat welzijn, is de kans groot dat het niet voldoende in acht genomen is en dat daarom aan hun welzijn tekortgedaan wordt. Zowel het laagst mogelijke als het voldoende hoge niveau zijn dus ingegeven door een verlangen naar democratie of participatie.

Leidt dit beginsel tot andere beslissingsniveaus dan de soevereiniteit in eigen kring? Dat hangt dus af van het al of niet bestaan van externe effecten. Bij afwezigheid daarvan wordt hetzelfde beslissingsniveau aanbevolen. Bij aanwezigheid ervan is het soevereiniteitsbeginsel te verwerpen. De aan te bevelen beslissingsniveaus hangen daarbij af van wat men onder 'eigen kring' verstaat. Nemen we als voorbeeld de opslag door de Franse kalimijnen van het zout dat zij op 't ogenblik op de Rijn lozen. Frankrijk handelt hier vrijwel soeverein. Als men de Franse kalimijnen als hun 'eigen kring' beschouwt, is de soevereiniteit in eigen kring hier o.i. te verwerpen, omdat met de externe effecten op het Nederlandse welzijn geen rekening wordt gehouden. Als tweede voorbeeld worde de loonvorming op dit ogenblik in Nederland genomen. Er is behoefte aan loonmatiging, vooral om de werkloosheid terug te dringen; met onze loonkosten zijn wij Nederlanders niet langer in staat om te concurreren op de wereldmarkt en dat is een der oorzaken van de werkloosheid. Bij besluitvorming over de lonen tussen werkgevers en werknemers in één bedrijfstak is gebleken dat deze externe effecten niet voldoende in acht genomen worden. Daarom staan Van den Doel, De Galan en schrijver dezes een loonpolitiek gecentraliseerd bij de overheid, onderworpen aan de goedkeuring van het parlement, voor. (Van den Doel, De Galan en Tinbergen, 1976.)

De 'gespreide verantwoordelijkheid' van het hier besproken rapport eist van de arbeiders een mate van solidariteit die zij alleen kunnen opbrengen wanneer zij er op kunnen rekenen dat iedereen meedoet. Dat veronderstelt een mensensoort die wij op het ogenblik in te kleine getallen hebben. De gemiddelde mens is nog erg dicht bij de homo oeconomicus.

Waar het CDA-deskundigenrapport en wij het over eens zijn, is dat er een aantal – lagere en hogere – beslissingsniveaus naast

elkaar moeten bestaan. Allerlei zaken kunnen worden overgelaten aan afzonderlijke personen (wat zij willen eten), aan gemeenten (welke straten eenrichtingsverkeer behoeven), aan bedrijfstakken (opleidingscursussen), aan landen (welke soorten scholen zij willen hebben). Andere zaken kunnen niet worden overgelaten aan afzonderlijke personen (burengerucht), gemeenten (de kleur verkeerslicht voor 'stop'), aan bedrijfstakken (hun milieuvervuiling)' of aan landen (hun afwatering op de Rijn of hun bijdrage aan de Wereldbank). Waar we het niet over eens zijn, zijn een aantal gevallen die eens goed zouden moeten worden opgespoord, maar waarvan vermoedelijk de genoemde loonpolitiek er een is. Een ander geval is misschien dat van de bevoegdheden van de Raad van Commissarissen van bedrijven, of zelfs van een lichaam dat een gehele bedrijfstak vertegenwoordigt. De ervaring heeft geleerd dat de bedrijfstakken die op de wereldmarkt niet kunnen concurreren proberen om protectie te verkrijgen. Protectie is echter tegen het belang van alle consumenten en ook nog tegen het belang van (werkgevers en werknemers van) bedrijfstakken die wel kunnen concurreren. Deze laatste zullen nl. minder orders ontvangen uit de landen waartegen de zwakke bedrijfstakken beschermd willen worden. Een zekere geleidelijkheid in de omschakeling van onze structuur is redelijk, weliswaar; maar er zijn bedrijfstakken die meer dan vijftig jaar geleden al niet meer konden concurreren (men denke aan het Schoenenwetje-1923). Zij die bezorgd zijn over de grootte van het 'draagvlak' zullen toch de niet tot concurreren in staat zijnde bedrijfstakken niet en de wel daartoe capabele takken wel tot het draagvlak willen rekenen.

Bij de sociale veiligheid is het de vraag of deze niet minder zou kosten wanneer zij wat meer geïntegreerd werd en daardoor tevens eenvoudiger zou kunnen worden gemaakt.

Het pleiten voor het verleggen van sommige beslissingsniveaus naar een hoger plan houdt niet het gevaar in — zoals het rapport stelt — dat de weg naar boven dan niet meer te stuiten is. Er is wel degelijk een optimaal niveau voor elke soort van problemen in allerlei soorten van omstandigheden, waarboven men ook niet moet gaan. Zelfs de Oosteuropese landen hebben dit ingezien; dan geldt het toch zeker voor ons soort volkshuishoudingen resp. maatschappijen.

Wel hebben wij ook nu nog een aantal te lage besluitniveaus als het gaat om enige belangrijke wereldproblemen; kortheidshalve moge daartoe naar het zgn. RIO-rapport worden verwezen (J. Tinbergen et al., 1976).

5. Waar worden cijfers belangrijk?

Het rapport Gespreide verantwoordelijkheid meent zich te moeten concentreren op de vraag hoe onze samenleving moet functioneren en dat dat kan gebeuren los van de cijfermatige aspecten van de sociale orde. Dat kan men misschien aan sommige filosofen, juristen, sociologen en psychologen verkopen, maar niet aan alle en zeker niet aan economen of ethici. Een der belangrijkste sociale vraagstukken is toch altijd dat van de inkomensverdeling geweest. Het begrip uitbuiting, dat zozeer de loop van de nieuwste geschiedenis heeft bepaald, was aanvankelijk een (door Marx, zoals men weet) gedefinieerd cijfer en — eigenlijk — een eerste benadering van de inkomensverdeling. Hier had men van het rapport mogen verwachten dat meer uitwerking werd gegeven aan de vraag naar welke inkomensverdeling moet worden gestreefd. Onder verantwoordelijkheid van oud-minister Boersma is in de Interim-Nota Inkomensbeleid (9 mei 1975) het begrip 'aanvaardbaar inkomensverschil' ontwikkeld, dat de grondslag van nieuwe denkbeelden over de verdeling van beroepen (of functies) en de daarbij behorende inkomens vormt. Er zijn in de laatste vijf à tien jaar vele studies over de inkomensverdeling en haar verandering verschenen. Alleen al het rechtzetten van de misverstanden die daarbij gerezen zijn was de moeite waard geweest — vooral wanneer men van een mensbeeld uitgaat, dat niet alleen maar economisch is. Ik wil er enkele noemen. Eén misverstand is dat wij door een regeringsbesluit van de ene op de andere dag de inkomensverschillen zouden kunnen terugbrengen tot de aanvaardbare. Met deze laatste zijn bedoeld de inkomensverschillen die alleen een compensatie zijn voor verschillen in zwaarte tussen verschillende beroepen. Naast deze verschillen zullen wij nog geruime tijd verschillen moeten

betalen die zijn toe te schrijven aan nu nog bestaande verschillen in schaarste aan bepaalde eigenschappen (zie Bouma et al., (1976), Berkouwer et al., (1978) en Hartog (1978)). Dat moeten we doen om de juiste persoon op de juiste plaats te krijgen; en de daartoe nodige inkomensverdeling kunnen we de (thans) optimale noemen. Als we de schaarste kunnen opheffen – en we weten nog niet of dat kan – kunnen we de aanvaardbare inkomensverschillen overhouden en dat is naar mijn mening wat wij bedoelen als wij over een rechtvaardige inkomensverdeling spreken. Anderen definiëren die echter anders, bijv. op de wijze waarop hiervoor de optimale werd gedefinieerd.

Weer een ander misverstand aangaande de inkomensverdeling is dat deze niet veranderd is. Daarover leze men Pen (1977). Een laatste punt dat bij elke discussie over de sociale orde thuisbehoort is dat er een groot verschil bestaat tussen inkomen per inkomenstrekker, inkomen per huishouden en inkomen per verbruiker – alsmede de verdelingen daarvan.

Tot de cijfermatige trekken van de sociale orde behoort ook de afstand die er is tussen het loon en de werklozensteun; het tekort aan mensen die, bij een bepaalde loonstructuur, de onaangename werkjes willen opknappen en een paar soortgelijke cijfers, bijv. het ziekteverzuim en de onveiligheid van trambestuurders, autobuschauffeurs e.a.

Een cijfer van betekenis is ook de na te streven grootte van het gezin; hier zijn door de kerken in het verleden grote fouten begaan.

Tenslotte een cijfer dat de toekomst betreft: hoe snel moeten wiens verbruik en inkomen stijgen of dalen? Inderdaad zal het verbruik van een aantal, meest individueel aangeschafte, goederen moeten dalen en evenzo het inkomen van bepaalde groepen. Het is goed dat deze zaken aan de orde worden gesteld, met name bijv. t.a.v. het verbruik van drugs, alcoholica, tabakswaren en energie en eveneens met name t.a.v. de sociale groepen die zich zullen moeten instellen op een bescheidener levenswijze.

Een voorstel dat wel niet in kwantitatieve vorm wordt gebracht, maar bij de concrete materie behoort die wij nu bespreken, is om een aantal premies voor sociale verzekeringen niet te heffen als een percentage van de door een bedrijf uitbetaalde lonen, maar als een percentage van de toegevoegde waarde, dus van alle in het bedrijf ontstaande inkomens (waarbij dus ook het renteinkomen, en de risicopremie die in de winst begrepen is). Dit voorstel verdient nadere discussie.

6. Slotbeschouwing

Het rapport moet gezien worden in een wijd perspectief, omdat het een poging is om een christelijke visie te formuleren op de inrichting van de maatschappij en daarmee een alternatief zowel op de thans door anderen voorgestane maatschappijvormen als op vroeger voorgestane sociale structuren. Men zou, vereenvoudigend, kunnen zeggen dat daarbij als uitersten kunnen gelden de (nooit geheel verwezenlijkte) stelsels van het laissez faire en van het volkomen gecentraliseerde communisme. Terugkijkend op onze eigen geschiedenis is de voornaamste indruk toch wel dat in het midden van de 19de eeuw de christelijke politici tegenover de liberale zeer passief hebben gestaan en niet veel anders als de liefdadigheid hebben bepleit als middel om de armoede te verminderen. De omvang van de liefdadigheid, gemeten in de geldbedragen die werden bestemd voor de leniging van de grote noden van toen is niet noemenswaard geweest. Wat er later aan christelijk-sociale politiek geformuleerd is, bijv. in de encyclieken, maakt de indruk van een op een afstand volgen van Christen-socialisten. Toegegeven kan worden dat een halve eeuw geleden, dus na de Eerste Wereldoorlog, christelijke werkgevers het gemakkelijker eens konden worden met de christelijke vakbeweging dan niet-christelijke organisaties aan weerskanten. Het is een stap vooruit, over die lange periode gezien, dat door het rapport der CDA-deskundigen de verworvenheden op het gebied van de sociale zekerheid aanvaard worden; overigens met weinig concrete kritiek op punten waar verbeteringen nodig zijn (vereenvoudiging van het stelsel van sociale zekerheid en versterking van de stimulans tot werken bijv.).

Het rapport geeft weinig aandacht aan de internationale orde, omdat dat niet de bedoeling was. Was deze ook meer uitvoerig ter sprake gekomen, dan had een sterk punt van het Christendom met ere genoemd mo-

gen worden: wat er door missionarissen en zendelingen gedaan is op plaatsen waar de echte diepste armoede heerst: in de dorpen van ontwikkelingslanden.
Het beroep op een meer verantwoordelijkheid voelende mens is uiteraard op zijn plaats. De orde die nodig is om de merendeels meer egoïstische mensen in een raam te plaatsen, waar onaanvaardbaar egoïsme in toom wordt gehouden, is vooral kwantitatief, te vaag gebleven.

Aangehaalde literatuur

Berkouwer, J., Hartog, J. and Tinbergen, J., *Alternative Specifications of Earnings Equations,* Institute for Economic Research Discussion Paper Series, Nr. 7804/G, Rotterdam, 1978
Bouma, N., Van Praag, B. M. S. and Tinbergen, J., *Testing and Applying a Theory of Utility,* European Economic Review 8 (1976) pp. 181 ff.
Cnossen, S., *The Case for Selective Taxes on Goods and Services in Developing Countries,* World Development 6 (1978), pp. 813 ff.
Doel, J. van den, De Galan, C. en Tinbergen, J., *Pleidooi voor een geleide loonpolitiek,* Econ-Stat. Ber. 61 (1976), pp. 264 ff en pp. 828 ff.
Hartog, J., *Personal Income Distribution: a Multicapability Theory,* Den Haag, 1978
Pen, J. en Tinbergen, J., *Naar een rechtvaardiger inkomensverdeling,* Amsterdam-Brussel, 1977
Tinbergen, J., *Economic Policy: Principles and Design,* Amsterdam, 1956
Tinbergen, J. (co-ordinator), *Naar een rechtvaardiger internationale Orde,* Amsterdam-Brussel, 1976

Prof. mr. P. de Haan
Mr. R. Fernhout

sociaal-economisch

Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid

door prof. mr. P. de Haan en mr. R. Fernhout

Prof. mr. P. de Haan is hoogleraar in het onroerend-goed recht en de systeemontwikkeling van de administratieve wetgeving aan de TH te Delft en in het grondgebruikrecht aan de Vrije Universiteit. Hij is lid van de redactie van ARS en tevens lid van de Raad van Advies voor de Ruimtelijke Ordening (RARO).

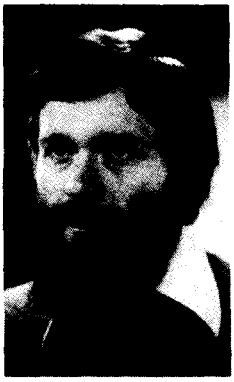

Mr. R. Fernhout (31 jaar) is wetenschappelijk medewerker bestuursrecht, in het bijzonder het economisch bestuursrecht, aan de juridische faculteit van de Vrije Universiteit.

Hoeveel waardering men ook als jurist kan hebben voor het rapport over de economische orde van de drie CDA-instituten, gesteld kan moeilijk worden dat dit rapport erg concreet is in zijn juridische uitwerking.[1] Toch heeft economisch ordeningsrecht alles met economische orde te maken en moet het ook voor economen duidelijk zijn, dat zonder een ingrijpende herziening van dit recht er van een essentiële wijziging van de economische orde in de richting van een meer gespreide verantwoordelijkheid geen sprake kan zijn. Immers ons huidige economisch bestuursrecht wordt gekenmerkt door zeer centralistische bevoegdheden van de overheid. Van enige vorm van territoriale of functionele decentralisatie van het economisch beleid is ternauwernood sprake. Het zijn de departementen (Economische Zaken, Sociale Zaken, Financiën, Landbouw en Visserij), die de dienst uitmaken. Alleen bij landbouw en middenstand bestaat een beperkte decentralisatievorm in de zin van de p.b.o. Voor het overige is het al centralisme wat de klok slaat.

Wij zullen in het navolgende een eerste poging wagen om de ook door ons gewenste gespreide verantwoordelijkheid op economisch gebied juridisch enigszins gestalte te geven. Alvorens dit te doen, menen wij ons echter een enkele kritische kanttekening van economische aard te mogen veroorloven. Het betreft de veel te zware nadruk die in het rapport op het industriële karakter van onze economie wordt gelegd.

Industrie te veel accent

Zozeer is dit het geval dat voor het gemak de landbouw als eerste economisch ontwikkelingsstadium en dus als primaire sector van de economie goeddeels wordt overgeslagen. Ronduit vreemd doet het aan op

1. Dit bezwaar geldt ook t.a.v. de onlangs door de PvdA-Commissie De Galan uitgebrachte Discussienota economie.

Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid

Prof. mr. P. de Haan
Mr. R. Fernhout

blz. 41 e.v. een uiteenzetting te lezen onder het hoofd 'Van gilde naar industrie', terwijl iedereen toch kan weten dat niet het gildewezen ooit typerend is geweest voor onze economische orde als geheel. Zelfs de industrie is dat nooit in de mate geweest, waarin de landbouw nu nog de economie van de ontwikkelingslanden beheerst, namelijk met een percentage van 80 tot 85% van de totale beroepsbevolking. Op wereldschaal gemeten is de landbouw veruit de grootste bedrijfstak. Dat wij zoveel industrie en dienstverlening kunnen hebben ligt dan ook mede aan het feit, dat wij over zo'n hoog ontwikkelde landbouw beschikken. In feite is dit al vanaf de Middeleeuwen min of meer het geval. Sindsdien hebben wij een gemengde economische orde ook in die zin dat naast de landbouw, nijverheid, handel en andere vormen van dienstverlening een belangrijke rol hebben gespeeld. De zgn. industriële revolutie in de vorige eeuw is niet meer dan een accentverschuiving geweest, die zich eigenlijk ten onzent pas na de Tweede Wereldoorlog goed heeft doorgezet. Maar beter is het te spreken over een technologische revolutie, omdat de landbouw daar minstens zozeer aan onderworpen is geweest, hetgeen sinds 1950 geleid heeft tot een massale uittocht van arbeidskrachten (± 300.000) uit deze sector. De industrie is ook in deze zin de secundaire sector, dat zij sinds 1970 het voorbeeld van de landbouw volgt in de vorm van een terugloop van haar aandeel in de totale werkgelegenheid van 48 tot 38%. Verder wordt ten onrechte in het rapport de bouwnijverheid in haar geheel bij de industrie ingedeeld, waar zij maar ten dele thuis hoort, terwijl onze zeer omvangrijke agrarische industrie en dienstverlening (met meer arbeidskrachten dan de landbouw in engere zin) geheel over het hoofd wordt gezien.

Op een paar essentiële punten in het rapport wreekt zich deze eenzijdige industriële kijk op de economische orde. Vooreerst waar het gaat over het rentmeesterschap als schriftuurlijke basis voor het milieubeheer. Uiteraard wordt dit als uitgangspunt erkend, maar omdat dit voor de industrie heel anders ligt dan voor de landbouw, komt het er toch niet voldoende uit. Immers van de industrie kan onmogelijk worden gezegd dat zij een zelfstandige beheerstaak over het milieu heeft. In het rapport wordt die taak dan ook goeddeels aan de overheid opgedragen. Toch is dit ten onrechte, omdat de landbouw niet alleen producent is van voedsel, grondstoffen en siergewassen (met een overschot op de agrarische handelsbalans van 9 miljard en een exportaandeel van 25%), maar ook de beheerder van het overgrote deel van ons milieu, nl. de cultuurlandschappen die 80% van het landelijk gebied en 70% van ons totale grondgebied uitmaken. En dan hebben wij de bosbouw die ook tot de agrarische sector behoort nog buiten beschouwing gelaten. Iets meer aandacht voor deze sector waarvoor het CDA toch de belangrijkste politieke partij is (twee van de drie boerenbonden zijn aan haar verwant) zou echt wel op haar plaats zijn geweest.

Ook om een andere reden. Op blz. 121 en 165 wordt enigszins geringschattend gesproken over een restauratie van de p.b.o., die men niet zou voorstaan. Nu valt er t.a.v. de industrie, met uitzondering van de agrarische, helemaal niets te restaureren op dit gebied, omdat de p.b.o. daar nooit is ingevoerd. Voor de land- en bosbouw is zij echter, zeker op het bedrijfstakniveau, een doorslaand succes geworden. Zelfs de vakbonden van de FNV erkennen dit door hun lidmaatschap van het Landbouwschap en het Bosschap zeer actief aan te houden. Ongetwijfeld hangt dit samen met het ook in het rapport (blz. 119) geconstateerde feit dat men gemakkelijker tot een bedrijfstaksgewijze organisatie komt in een herstructureringseconomie dan in een groei-economie.[2] Welnu, de landbouw — en trouwens ook de middenstand die de p.b.o. op bedrijfstakniveau eveneens heeft ingevoerd, bijv. voor ambachten en detailhandel — verkeerde bij de invoering van de Wet op de Bedrijfsorganisatie van 1950 al in een zelfde herstructureringsproces waarin nu praktisch de gehele industriële sector is terechtgekomen. Het zou best eens kunnen dat de invoering van een p.b.o. nieuwe stijl nu voor de verschillende industriële bedrijfstakken de aangewezen oplossing zou zijn. In ieder geval gaan wij daar in het onderstaande vanuit.

2. Zie ook reeds in deze zin P. de Haan, De plaats van de eigendom in het hedendaagse bestuursrecht, Rechtsgeleerd Magazijn Themis 1976 3/4, blz. 332.

Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid

Prof. mr. P. de Haan
Mr. R. Fernhout

Gespreide verantwoordelijkheid via decentralisatie

Eén van de meest opmerkelijke zaken in het rapport is, dat de gespreide verantwoordelijkheid wèl wordt nagestreefd via de decentralisatie van bevoegdheden van het mesoniveau (bedrijfstak) naar het microniveau (onderneming), doch niet – althans niet duidelijk – via decentralisatie van bevoegdheden van de centrale overheid (macroniveau) naar de bedrijfstak toe. Alleen bij de regio die ook tot het mesoniveau wordt gerekend is op blz. 125 e.v. sprake van spreiding van rijkstaken in de zin van meer bevoegdheden voor de provincies m.b.t. het regionaal-economisch beleid. De taken die de samenstellers toedenken aan het bij kaderwet te regelen geïnstitutionaliseerd overleg van bedrijfstakgenoten (werkgevers en werknemers), komen op blz. 121 e.v. hoofdzakelijk neer op nieuwe, thans nog onvoldoende behartigde zaken als informatievoorziening, herscholing, exportbevordering, consumentencontact en werkgelegenheidsproblematiek op bedrijfstakniveau. Daarentegen blijft het accent van het herstructureringsbeleid dat toch typisch een bedrijfstaksgewijze aanpak kent via de Nederlandse Herstructureringsmaatschappij met haar beleidscommissies voor de verschillende bedrijfstakken, een bevoegdheid van centrale overheid en sociale partners. Terwijl nu juist dit zich, naast het regionaal-economisch beleid, voor decentralisatie zou lenen.

Wij zullen in het onderhavige artikel aan beide vormen van decentralisatie, territoriale (regio) en functionele (bedrijfstak) aandacht schenken. Naar onze mening kunnen deze twee vormen meer bijdragen tot een herziening van de economische orde in de door het rapport beoogde richting dan de decentralisatie van bevoegdheden van het toch al zo zwak gestructureerde bedrijfstakniveau naar de onderneming toe. Immers praktisch het enige wat men op bedrijfstakniveau thans heeft aan gestructureerd overleg, dat is de c.a.o. Wat buiten de gebieden met p.b.o. ontbreekt is een permanente organisatievorm die naast het sociale beleid (c.a.o.) ook het economisch beleid op bedrijfstakniveau omvat. Natuurlijk kan het een goede zaak zijn een deel van de beslissingen die nu via de c.a.o. op bedrijfstakniveau worden genomen, weer naar de ondernemingen terug te spelen, met name wat betreft arbeid en inkomensverdeling. De vraag is dan echter wèl of de aldus gespreide verantwoordelijkheid in ondernemingsverband voldoende kan worden uitgeoefend, als men – zoals in het rapport – blijft uitgaan van een veronderstelde gelijkheid van kapitaal en arbeid, die er in feite niet is en qua rechtsgrond berust op een o.i. verouderde, nl. kapitalistische, eigendomstheorie. Ook de getrapte vorm van democratie, die in het rapport wordt voorgestaan, met als zwaartepunt een raad van commissarissen die voor een derde door de ondernemingsraad, voor een derde door een aandeelhouderscommissie en voor de rest door coöptatie wordt samengesteld, lijkt niet bepaald geschikt voor een verantwoordelijkheidsbeleving door de mensen die echt de onderneming vormen, t.w. naast de directie het personeel.

Gespreide verantwoordelijkheid via planning

Even opmerkelijk als het voorgaande is het ontbreken van een duidelijke plaats voor de planning in de visie op de economische orde, zoals die in het CDA-rapport is ontwikkeld. Zulks, terwijl toch in de laatste tijd, ook in CDA-kring[3], steeds meer stemmen opgaan die voor een effectiever gebruik van het planningsmechanisme, als aanvulling op het marktmechanisme, pleiten. Welnu, juist op macro- en mesoniveau waar dan toch de belangrijkste economische beleidsbeslissingen vallen, is zo'n aanvulling dringend nodig, al was het alleen maar omdat men op die niveaus niet direct op de markt kan inspelen. En de achterstand is juist op sociaal-economisch terrein in ons land bijzonder groot, met name in vergelijking tot de beide andere grote beleidsgebieden van onze verzorgingsstaat, het sociaal-ruimtelijke en – in mindere mate – ook het sociaal-culturele terrein.[4]

3. Zie o.m. W. Albeda in A.R. Staatkunde 1974, blz. 374 e.v. en E.S.B. 1977, blz. 1180 e.v. en zijn preadvies over Economische orde voor de Vereniging voor Staathuishoudkunde in 1977. Zie voorts de inaugurele rede van A. J. Vermaat, Beleid onder de loep, Beleid en Maatschappij 1976, blz. 134 e.v.

Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid

Prof. mr. P. de Haan
Mr. R. Fernhout

Eigenlijk is ons land, in tegenstelling tot andere EEG-landen, op economisch terrein nog niet veel verder gekomen dan een systeem van informatieve planning (prognoses) op basis van de Wet op het centraal economisch plan en het Centraal Planbureau van 1947. Opmerkelijk was dat die wet een verdere ontwikkeling van de planning in het kader van de p.b.o. in het vooruitzicht stelde, die er niet is gekomen, mede doordat de p.b.o. voor de industrie in de nationale kiem (SER) bleef steken. Nu men opnieuw wil komen – ook in het CDA-rapport – tot een bedrijfstakgewijze ordening, ligt het weer oppakken van deze lijn voor de hand. Dat strookt ook goed met het pleidooi van CDA- en andere economen voor een systeem van indicatieve planning, waarin – naast prognoses – ook beleidsoornemens volgens een wettelijke procedure worden vastgesteld. Dit geldt zeker voor het nationale niveau waar men nu met allerlei buitenwettelijke bestekken, centrale akkoorden e.d. tot een onderlinge afstemming van regeringsbeleid en beleid van de sociale partners probeert te komen, zonder dat er een duidelijke structuur aan ten grondslag ligt. Op regionaal en bedrijfstakniveau zou men zelfs al tot een begin van normatieve (derde stadium) of operationele planning (vierde stadium) kunnen komen via planningsovereenkomsten tussen overheid en bedrijfsleven, stadia die op de andere genoemde hoofdgebieden inmiddels al zijn of worden bereikt.

Eén van de redenen waarom een wettelijk geregelde economische planning tot dusver in ons land niet van de grond is kunnen komen, hangt ongetwijfeld samen met een verkeerd plannings- en ordeningsbegrip, dat waarschijnlijk ook de p.b.o. parten heeft gespeeld. Bij de p.b.o. is het mede de verordenende bevoegdheid als eenzijdige dwang van bedrijfslichamen geweest, die een afschrikkingseffect heeft gehad, en terecht. Ook bij de planning in relatie tot de economische ordening dacht men al gauw aan een dwangsysteem, waarbij het schrikbeeld van de centraal geleide planeconomie op de achtergrond staat.[5] Dat er ook een geheel andere vorm van planning bestaat, nl. de zgn. consensusplanning die op overeenkomsten tussen overheid en belanghebbende burgers is gebaseerd en dus zeer goed past in een overlegeconomie, ontsnapt daardoor aan de aandacht. Juist deze vorm van planning lijkt er zich bij uitstek toe te lenen te komen tot een gespreide verantwoordelijkheid in regionaal en bedrijfstaksverband en trouwens ook op het niveau van de onderneming zelf, in zoverre deze van een bepaald overheidsbeleid in haar bestaan direct afhankelijk is.

Wij zullen in het navolgende onze gedachten hieromtrent nader ontvouwen in de vorm van een pleidooi voor een tweetal kaderwetten met een nauw onderling verband, namelijk een bedrijfsorganisatorische kaderwet en een economische beleidskaderwet. Centraal staat daarbij de gedachte dat het mogelijk moet zijn via een systeem van gedecentraliseerde planning de gespreide verantwoordelijkheid op economisch gebied op soortgelijke wijze gestalte te geven als dat op ruimtelijk en cultureel terrein is gebeurd of staat te gebeuren.

Twee kaderwetten

Ook in het CDA-rapport is er sprake van een kaderwet, namelijk voor de regeling van het geïnstitutionaliseerd overleg op bedrijfsniveau. Wij trekken deze lijn verder door met het voorstel de *Wet op de Bedrijfsorganisatie* uit te breiden met een tweetal regelingen, resp. betreffende de instelling van bedrijfstakraden en van regionale bedrijfsorganen. De reeds op die wet berustende Sociaal-Economische Raad en de bedrijfs- en produktschappen kunnen als andere vorm van ordening rustig blijven bestaan. Daarnaast – of, als men wil, voor de bedrijfschappen in de plaats – kunnen dan op bedrijfstakniveau bedrijfstakraden worden ingesteld met duidelijke plannings- en uitvoeringsbevoegdheden in het kader van planningsovereenkomsten, waarover aanstonds nader. De regionale bedrijfsorganen zouden als tegenspelers van een met regionaal-economische planningsbevoegdheid uit te rusten provinciale overheid moeten

4. Zie hierover P. de Haan, Th. G. Drupsteen en R. Fernhout, Bestuursrecht in de Sociale rechtsstaat – Instrument en waarborg, Kluwer 1978, blz. 183 e.v.

5. Zie bijv. prof. dr. C. J. Rijnvos, Planning in een evoluerende gemengde economie, preadvies voor het Staatsrechtcongres 1978 te Tilburg.

fungeren en eventueel kunnen participeren in regionale planningsovereenkomsten.

De tweede kaderwet die wij voorstellen, betreft het economisch beleid zelf en strekt ter vervanging van de reeds genoemde, destijds als voorlopig geziene — niets is blijkbaar op economisch gebied zo definitief als het voorlopige — Wet op het centraal economisch plan en het Centraal Planbureau. Naar analogie van de Wet op de Ruimtelijke Ordening zouden wij deze wet willen noemen *Wet op de Economische Ordening.* Evenals eerstgenoemde wet en trouwens ook de Ontwerp-Kaderwet Specifiek Welzijn zou zij deze planning op drie bestuurlijke niveaus moeten regelen, t.w. het centraal-economisch niveau, het regionaal-economisch niveau en het bedrijfstakniveau. Over die drie vormen van planning zullen wij in het navolgende enkele gedachten weergeven, daarmee dus tegelijk de contouren schetsend van de Wet Economische Ordening.

Achtereenvolgens komen derhalve aan de orde de bedrijfstakraden, de regionale bedrijfsorganen, de centraal-economische planning, de regionaal-economische planning en de bedrijfstaksgewijze planning. Met behulp van dit vijftal instrumenten achten wij de realisatie van een nieuwe economische binding, *geheel in de lijn van het CDA-rapport,* mogelijk. Misschien zullen de samenstellers van deze juridische uitwerking nog wat schrikken, maar dat komt dan, omdat zij van planning in een gemengde economische orde als de onze een wat andere, nl. dwangmatige, voorstelling hebben. Van dat dwangcomplex hopen wij CDA- en andere economen te kunnen helpen bevrijden. Want het zal er toch eens — na dertig jaar experimenteren — ook op dit terrein van moeten komen.

Bedrijfstakraden

De bestaande produkt- en bedrijfschappen vervullen op dit moment — afgezien van advies- en overlegtaken — voornamelijk een functie in het kader van het medebewind, uitvoering van regelingen van de centrale overheid en vooral van de EEG. De zgn. autonome verordenende bevoegdheid is niet of nauwelijks van de grond gekomen. In het bedrijfsleven bestond en bestaat een begrijpelijke weerstand tegen deze regelende schappen. Een verdere uitbouw van de bedrijfsorganisatie in deze zin is dan ook niet alleen onmogelijk, maar ook niet wenselijk. Verordeningen zijn immers weinig geschikt voor de besturing en coördinatie van een complexe economie, waarin gestreefd moet worden naar selectieve groei binnen betrekkelijk harde randvoorwaarden, ontleend aan ruimtelijke ordening, milieubeheer, grondstoffen- en energieschaarste, alsmede nationale en internationale arbeidsverdeling. Bovendien doet de p.b.o. in de huidige vorm onvoldoende recht aan het beginsel van de gespreide verantwoordelijkheid. Bedrijfsgenoten herkennen zich dikwijls niet of nauwelijks in de regelende schappen. Naast de schappen zou de Wet op de Bedrijfsorganisatie dan ook de mogelijkheid moeten bieden tot het oprichten van horizontale bedrijfstakraden. Anders dan de schappen zou de wet deze raden voor elke bedrijfstak verplicht moeten stellen. De bedrijfstakraad zou paritair samengesteld moeten worden uit de in de betrokken bedrijfstak werkzame representatieve werkgevers- en werknemersorganisaties. In elke bedrijfstakraad komt de overheid een waarnemerspost toe (Zie ook Rapport, blz. 120). Desgewenst kan de bedrijfstakraad ook vertegenwoordigers van consumentenorganisaties als waarnemer (en informant) toelaten.

Aan deze bedrijfstakraden zouden de planningsbevoegdheden moeten toekomen als bedoeld in de Wet op de Economische Ordening. Voor het goed vervullen van deze taak dient de bedrijfstakraad over de nodige informatie te beschikken. Evenzeer als de Wet op de Bedrijfsorganisatie de informatieplicht jegens de bedrijfslichamen regelt, zou zij deze plicht ook moeten vastleggen tegenover de bedrijfstakraden. Daar de verplichting tot het verstrekken van informatie tevens de investeringsplannen van de individuele ondernemingen kan omvatten, dient deze informatieplicht met vertrouwelijkheidswaarborgen te worden omgeven (zie ook Rapport blz. 122).

Zoals straks zal blijken, achten wij de overeenkomst het instrument bij uitstek voor de realisering van de bedrijfstakplannen. Het

plan zou zelfs in de vorm van een overeenkomst tot stand kunnen komen. Aan publiekrechtelijke bevoegdheden voor de bedrijfstakraden in de zin van verordenings- en beschikkingsbevoegdheden hebben wij dan ook geen behoefte. Deze 'beperking' van de bevoegdheden tot consensusplanning door middel van overeenkomsten rechtvaardigt ons inziens de verplichtstelling van de bedrijfstakraden.[6]

Regionale bedrijfsorganen

In het kader van de regionale economische planning bestaat de behoefte aan een organisatie van het regionale bedrijfsleven, waarbij anders dan bij de huidige Kamers van Koophandel en Fabrieken de pariteit tussen werkgevers en werknemers gewaarborgd is. Ook dergelijke regionale bedrijfsorganen kunnen regeling vinden in de Wet op de bedrijfsorganisatie. Een regionaal bedrijfsorgaan zou moeten bestaan uit vertegenwoordigers van werkgevers en werknemers van de in de regio werkzame bedrijfstakken. Voor de vakorganisaties van werkgevers en werknemers brengt dit mee, dat men zich meer dan tot nu toe gebeurt, ook regionaal organiseert. De regionale bedrijfsorganen zouden dienen als inspraak- en adviesorganen voor Gedeputeerde en Provinciale Staten. G.S. en P.S. moeten naar onze mening in aansluiting op de ruimtelijke en sociaalculturele planning belast worden met de voorbereiding en vaststelling van regionaaleconomische plannen, maar in nauwe samenspraak met de regionale bedrijfsgenoten.

Er werken in de regio een groot aantal instellingen en bureaus die zich met de economische ontwikkeling van de regio bezig houden of waar althans een schat aan informatie ligt opgeslagen. Hierbij valt bijv. te denken aan de provinciale Economisch-Technologische Instituten, de regionale Kamers van Koophandel en Fabrieken, Regionale Raden voor de Arbeidsmarkt, Gewestelijke Arbeidsbureaus. Daarnaast zijn sinds het begin van de zeventiger jaren provinciale ontwikkelingsmaatschappijen opgericht (N.O.M., L.I.O.F., O.O.M., G.O.M.). Het lijkt gewenst deze regionale instellingen, vooral met het oog op de informatieverstrekking, te laten participeren in een soort Provinciale Economische Commissie, die de ambtelijke voorbereiding voor de totstandkoming van regionaal-economisch plannen ter hand kan nemen.

In de regionale bedrijfsorganen zou, naast de advisering en inspraak met betrekking tot de totstandkoming van het regionaal-economisch plan, ook de uitvoering van een dergelijk plan ter sprake moeten komen. Ook regionale plannen moeten bij voorkeur gerealiseerd worden door middel van overeenkomsten (bijv. m.b.t. investeringen en werkgelegenheid) tussen provincie en regionale bedrijfsgenoten. Uitvoeringstaken, die nu toekomen aan de ontwikkelingsmaatschappijen, die niet berusten op enige wettelijke regeling, zullen in deze optiek grotendeels toevallen aan de regionale bedrijfsorganen.

Centraal economische planning

Ter vervanging en uitbreiding van de Wet op het Centraal Economisch Plan en het Centraal Planbureau bepleiten wij een Wet op de Economische Ordening. Deze wet zou de basis moeten bieden voor de totstandkoming van een meerjarig economisch plan (bij voorkeur vierjarig). In tegenstelling tot het huidige centraal economisch plan, dat louter informatief van aard is, zou een dergelijk plan een indicatieve werking moeten hebben.[7] Indicatief wil zeggen: een aanduiding gevend van voorgenomen overheidsbeleid, zonder dat de overheid zichzelf of de burgers daaraan in juridische zin bindt. In

6. Over de p.b.o. zijn de laatste jaren verschillende rapporten verschenen. Wij noemen de rapporten van de Industriebond NVV (24 jan. 1975), de Voedingsbond NVV (mei 1975), de Industriebond NKV (12 dec. 1975), de Industriebond CNV (23 jan. 1976) en de Voedingsbond CNV (april 1976). In het sociaal-politiek program voor de jaren 1977–1981 van het CNV, Sociale groei, wordt het idee van de bedrijfstakraden gelanceerd. Hieraan zijn onze gedachten duidelijk verwant, maar in alle voorstellen missen wij uitgewerkte ideeën t.a.v. consensusplanning d.m.v. overeenkomsten.

7. Het oorspronkelijke wetsontwerp van Minister Vos uit 1946 voorzag reeds in een indicatief centraal economisch plan. Bij nota van wijziging veranderde Vos' opvolger Minister Huysmans de strekking van het plan in een informatieve prognose. Vgl. A. Weeda, De wording van het Centraal Planbureau, Tijdschrift voor politieke economie 1977, nr. 4.

een dergelijk plan kunnen indicaties worden opgenomen met betrekking tot het voorgenomen macro-economische beleid, de overheidsbijdrage aan werkgelegenheidsbevordering en herstructurering. Verder zouden in een dergelijk plan de voornemens van de overheid kunnen worden bekend gemaakt ten aanzien van sociale zekerheid, minimuminkomen, innovatie (speerpuntenbeleid), facettenbeleid (leefmilieu, grondstoffen- en energieschaarste, internationale arbeidsverdeling en ontwikkelingssamenwerking) en hoofdlijnen van het regionaal-economisch beleid. Een dergelijk plan vormt dan bij uitstek het kader voor een 'georiënteerde markteconomie'.[8] Het laat de gedecentraliseerde besluitvorming intakt, zodat een gespreide verantwoordelijkheid mogelijk blijft, maar het geeft wel de randvoorwaarden aan, waarbinnen de bedrijfsgenoten hun beslissingen moeten nemen en hun verantwoordelijkheid kunnen waarmaken. Wel lijkt het van groot belang de centrale organisaties van werkgevers en werknemers en deskundigen inspraak te verlenen ten aanzien van de uitgangspunten voor een dergelijk indicatief centraal economisch plan. De ambtelijke voorbereiding zou kunnen plaatsvinden door het Centraal Planbureau, maar de uiteindelijke vaststelling dient te geschieden door regering en parlement of in ieder geval de Tweede Kamer. Bovendien lijkt voor economische planning een systeem van 'rolling planning' aangewezen[9], dat wil zeggen dat telkenjare het vierjarenplan een jaar opschuift en wordt bijgesteld aan de hand van de inmiddels verkregen informatie of gewijzigde doelstellingen (b.v. bij kabinetswisselingen).

Aan deze uitgangspunten zou kunnen worden voldaan door een procedure in de Wet op de Economische Ordening, die voorschrijft dat in het voorjaar de S.E.R. zich uitspreekt over de uitgangspunten voor het centraal economisch beleid. Bij voorkeur vóór het zomerreces zou dan het plan (in latere jaren het bijgestelde plan) moeten worden aangeboden aan de Tweede Kamer[10], die naar analogie van het wetsontwerp betreffende de planologische kernbeslissingen het plan zou moeten goedkeuren met mogelijkheid van amendering. In een later stadium kan ook aan een formele wetsvorm voor het plan worden gedacht (zoals in Frankrijk en België reeds het geval is. Het eventueel gewijzigde maar goedgekeurde plan zou dan als basis kunnen dienen voor de opstelling van de jaarlijkse begrotingen, die als het ware een jaarprogramma inhouden, dat voor de overheid bindend is. Het indicatieve centraal economisch plan kan na goedkeuring door de Tweede Kamer ook dienen voor de totstandkoming in het najaar van 'centrale akkoorden' met werkgevers en werknemers in het kader van de Stichting van de Arbeid ten aanzien van die zaken die zich voor centrale regeling lenen.[11] De inspraakronde in het voorjaar draagt er wellicht toe bij, dat dergelijke akkoorden meer kans van slagen hebben dan tot nu toe. Overigens dienen centrale akkoorden, met name ten aanzien van de loonontwikkeling noodzakelijkerwijs globaal van karakter te zijn. De uniforme loonontwikkeling gerelateerd aan de kapitaalsintensieve industrie heeft in de afgelopen jaren de arbeidsintensieve bedrijven in grote moeilijkheden gebracht. Men kan er dan ook voor pleiten de loonontwikkeling meer en meer aan de arbeidsintensieve bedrijfstakken te relateren en de daardoor ontstane overwinsten elders door een goede vermogensaanwasdeling af te romen. Niettemin lijkt een differentiatie van de loonontwikkeling naar bedrijfstak en bij grote ondernemingen wellicht per onderneming noodzakelijk, maar ook mogelijk mits een bedrijfstakplanning als door ons voorgestaan en ruimere bevoegdheden voor de ondernemingsraden tot stand zouden komen.

Wij zien in de Economische Structuurnota van minister Lubbers uit 1976 (beleidsvoornemens tot 1980) en in Bestek '81 voorlo-

8. Aldus de aanduiding voor onze economische orde in de Economische Structuurnota van Minister Lubbers, Tweede Kamer, zitting 1975–1976, 13955, nr. 1-3, blz. 60.

9. Eén van de essentialia in de theorievorming over indicatieve economische planning, zie R. Kerry Turner, Clive Collis, The economics of planning, Londen 1977, blz. 64.

10. Vgl. J. W. de Pous, in 'Onderneming en Overheid', jubileumnummer ter gelegenheid van de 50e jaargang van Bedrijfskunde, tijdschrift voor modern management.

11. Zie F. H. van der Burg, Sociale akkoorden, in Beleidsakkoorden, Staatsrechtkonferentie Utrecht 1977, blz. 205 e.v.

pers van een door ons bepleit systeem van indicatieve planning. De moeilijkheden rond Bestek '81 tonen evenwel aan, dat een wettelijke regeling van de centraal-economische planning dringend gewenst is. Wil een centraal akkoord kans van slagen hebben, dan zal het door regering en parlement vastgestelde plan daarvoor de nodige onderhandelingsruimte en alternatieven moeten bieden, afhankelijk van de standpunten die eerder door de sociale partners bij de aan het plan voorafgaande inspraak zijn kenbaar gemaakt. Alleen door een openbare planprocedure voorkomt men het soort kortsluitingen die nu zijn ontstaan.

Regionaal-economische planning

De Wet op de Economische Ordening zou Gedeputeerde Staten moeten belasten met de voorbereiding van een regionaal economisch plan, dat moet worden vastgesteld door Provinciale Staten.[12] Een dergelijk plan kan in aansluiting op de streekplannen uit de Wet op de Ruimtelijke Ordening en de sociaal-culturele plannen uit de Kaderwet Specifiek Welzijn de gewenste economische ontwikkeling van de regio aangeven. Terecht wijst ook de ontwerp-Wet Reorganisatie Binnenlands Bestuur de provincies aan — zij het dan o.i. veel te kleine provincies — als het integratieniveau voor ruimtelijke, economische en sociaal-culturele planning.[13] De provincie lijkt bij uitstek het niveau waarop met name beleidsoverwegingen ten aanzien van milieu, energieschaarste en ruimtelijke ordening in een economisch plan kunnen worden verwerkt. In een dergelijk plan zullen dan ook de regionale productie- en werkgelegenheidsontwikkeling, afgewogen tegen andere belangen, centraal moeten staan. Voor de regionaal-economische plannen zal het centraal-economisch plan, waarin immers hoofdlijnen van het regionaal-economisch beleid zijn aangegeven, indicatief zijn. Het regionaal-economisch plan behoeft dan ook de goedkeuring van de minister van Economische Zaken. In afwachting van een grotere financiële zelfstandigheid van de provincies dient die goedkeuring in ieder geval mee te brengen dat de begrote gelden voor de regionale ontwikkeling ter beschikking van de provincie komen, waardoor het plan meer programmatisch van karakter wordt.

Ook voor de regionaal-economische planning lijkt een systeem van opschuivende planning aangewezen: jaarlijkse bijstelling en opschuiving van een vierjarenplan. Zoals reeds vermeld dient advies en inspraak plaats te vinden door de regionale bedrijfsorganen en zou de ambtelijke voorbereiding in handen gelegd kunnen worden van een Provinciale Economische Commissie, eventueel in samenspraak met het Centraal Planbureau.

Een regionaal-economisch plan lijkt bij uitstek geschikt als basis voor de toekenning van de bijzondere regionale toeslag, de ruimtelijke ordeningstoeslag en de nog te creëren leefmilieutoeslag uit de Wet Investeringsrekening. In de WIR zou dan ook een koppeling met de regionaal-economische planning tot stand moeten worden gebracht.[14] Ook de investeringspremies van de regionaal werkende Investeringspremie Regeling kunnen aan de regionaal-economische planning worden verbonden, evenals de vergunningen uit de Wet Selectieve Investeringsregeling (SIR). Op deze wijze zou een stuk centralisme dat aan deze regelingen eigen is, kunnen worden gedecentraliseerd.

Verder kan een regionaal plan in het kader van de regionale bedrijfsorganen als basis dienen voor het sluiten van werkgelegenheids- en investeringsovereenkomsten tussen de regionale bedrijfsgenoten en de provinciale overheid. Een dergelijke realisering van een regionaal stimuleringsbeleid spreekt

12. Ook de Nota Regionaal sociaal-economisch beleid, Tweede Kamer, zitting 1976–1977, 14372, nrs. 1-2, onderkent het streven naar regionale planning. Overigens worden, behoudens het Integraal Structuurplan Noorden des Lands (I.S.P.) en de Perspectievennota voor Zuid-Limburg, geen voornemens bekend gemaakt, om ook nu reeds voor andere landsdelen tot de opstelling van regionale plannen over te gaan (blz. 80 e.v.). Anders dan wij wenselijk vinden, gaat de Nota uit van een centrale positie voor de rijksoverheid in de regionaal-economische planning (blz. 74 e.v.). Zie ook het RARO-advies over deze Nota, Staatsuitgeverij 1978.

13. Tweede Kamer, zitting 1976–1977, nr. 14322.

14. De nog te creëren stadsvernieuwingstoeslag zou kunnen worden gekoppeld aan de planning uit de ontwerp-Wet op de stadsvernieuwing. Zie ook Rapport Gespreide verantwoordelijkheid, blz. 121.

ons vanuit een gewenste economische orde, waarin de gespreide verantwoordelijkheid centraal staat, meer aan dan het huidige beleid, waarin regionale stimulering centralistisch en zonder wettelijke basis wordt nagestreefd door middel van steunverlening aan individuele bedrijven door het Ministerie van Economische Zaken of door middel van deelnemingen door ontwikkelingsmaatschappijen waarin de centrale overheid ook al de boventoon voert.

Bedrijfstakplanning (bij overeenkomst)

Ten aanzien van de centraal-economische planning en de regionaal-economische planning dient ons inziens het zwaartepunt te liggen bij de centrale resp. provinciale overheid, omdat in deze plannen de overheid het kader moet schetsen, waarbinnen de vrije verantwoordelijkheidsbeleving van de bedrijfsgenoten zich kan afspelen. Dit kader zal recht moeten doen aan het nastreven van de materiële bestaansvoorwaarden en zal de overwegingen van het facettenbeleid tot gelding moeten brengen. Bij het streven naar gespreide verantwoordelijkheid moet de Wet op de Economische Ordening evenwel ten aanzien van de bedrijfstakplanning aan de bedrijfsgenoten de volle ruimte bieden.
Wij stellen ons een constructie voor, waarbij de wet aan de bedrijfstakraden opdraagt een plan op te stellen met betrekking tot de gewenste economische ontwikkeling in de bedrijfstak. In beginsel zullen alle aspecten van deze ontwikkeling, zoals investerings- en werkgelegenheidsbeleid, lonen en andere arbeidsvoorwaarden, voorzover niet op ondernemingsniveau thuishorend, onderdeel van een dergelijk plan kunnen uitmaken. De formulering waarborgt de noodzakelijke flexibiliteit. Doen zich in een bedrijfstak geen conjuncturele of structurele moeilijkheden voor, dan kan een dergelijk plan summier van opzet zijn en zich beperken tot een informatieve of indicatieve beschrijving, waardoor althans een zekere mate van bedrijfstakcoördinatie bereikt wordt. Zijn er wel moeilijkheden — en weinig bedrijfstakken ontkomen daaraan vandaag de dag — dan zal een dergelijk plan navenant uitgewerkt en uitgebreid van opzet zijn.

Wij stellen ons voor dat een bedrijfstakplan tot stand komt *in de vorm van een overeenkomst* tussen de in de bedrijfstak werkzame representatieve organisaties van werkgevers en werknemers. De overeenkomst is bij uitstek het instrument om tegengestelde belangen zo niet tot verzoening dan toch in ieder geval tot consensus te brengen. Bovendien vergroot het hanteren van overeenkomsten de herkenbaarheid van de bedrijfstakraden. Vakbonden en ondernemersorganisaties kunnen zich in het kader van het sluiten van overeenkomsten jegens hun achterban waarmaken. De normatieve werking van een dergelijke planningsovereenkomst voor de gehele bedrijfstak zou kunnen worden gerealiseerd door in de Wet op de Economische Ordening de mogelijkheid op te nemen dat het plan of onderdelen daaruit op verzoek van een meerderheid van de bedrijfsgenoten door de ministers van Economische Zaken en Sociale Zaken en de minister, die het mede aangaat, verbindend kan worden verklaard voor alle werkgevers en werknemers in de bedrijfstak.[15] De ministers dienen hun beslissing te baseren op een toetsing van het bedrijfstakplan aan het centraal economisch plan, dat immers indicatief is voor de lagere plannen. Wellicht dat ook de mogelijkheid tot onverbindend verklaring moet worden opgenomen.
De overheid is in de bedrijfstakraden als waarnemer aanwezig (aldus ook Rapport, blz. 120). Enerzijds om bedrijfsgenoten op hun verantwoordelijkheden te wijzen in zaken als milieu, energie- en grondstoffen-

15. De regeling van collectieve overeenkomsten en de verbindend verklaring van deze overeenkomsten in een Wet op de Economische Ordening maakt de Wet op de collectieve arbeidsovereenkomst 1927 en de Wet op het verbindend en onverbindend verklaren van bepalingen van collectieve arbeidsovereenkomsten 1937 ten dele overbodig, omdat nu hetzelfde maar voor een veel uitgebreider terrein dan enkel arbeidsvoorwaarden door een door ons voorgestane Wet op de Economische Ordening kan worden bereikt. Opmerkelijk is, dat in het vooroorlogse denken over bedrijfsorganisatie met name in anti-revolutionaire kring steeds het belang van de c.a.o.'s en de verbindendverklaring is benadrukt. Collectieve arbeidsovereenkomsten zouden geleidelijk een zekere algemeenheid en permanentie moeten verwerven, waarop de door zelforganisatie tot stand te brengen bedrijfsorganisatie te zijner tijd zou kunnen stoelen. Vgl. P. A. J. M. Steenkamp, De gedachte der bedrijfsorganisatie in protestants-christelijke kring, Kampen 1951, blz. 80 e.v. Wij pakken dus eigenlijk een oude draad weer op.

schaarste, internationale arbeidsverdeling, innovatie en loonkostenontwikkeling, anderzijds biedt de waarnemerspositie ook de mogelijkheid in het kader van de bedrijfstakraad tripartite overeenkomsten te sluiten ten aanzien van die aangelegenheden waarbij overheidsfinanciering noodzakelijk en gewenst is. Wij denken b.v. aan kwesties als medefinanciering van apo's, vervroegde pensionering, werktijdverkorting en herstructureringsovereenkomsten en het mogelijk maken van speerpuntactiviteiten.[16] Wel zal de Wet op de Economische Ordening moeten bepalen, dat tripartite onderdelen van een bedrijfstakplan steeds voor de gehele bedrijfstak verbindend worden verklaard.

Ook deze bedrijfstakplanning zal een opschuivend karakter moeten hebben: jaarlijkse bijstelling van een vierjarenplan. In de voorbereiding van de bedrijfstakplanning zou een organisatie als de NEHEM een belangrijke rol kunnen spelen. De huidige herstructurering stokt evenwel door het ontbreken van de informatieplicht en de onmogelijkheid om een herstructureringsovereenkomst voor de gehele bedrijfstak te laten gelden. In het door ons voorgestane systeem van de Wet op de Bedrijfsorganisatie en de Wet op de Economische Ordening worden deze bezwaren geheel ondervangen, terwijl toch de gedecentraliseerde verantwoordelijkheid intakt blijft.

In de wetgeving zou her en der een koppeling aan deze bedrijfstakplannen tot stand kunnen worden gebracht. Met name de nog te creëren WIR-toeslagen voor arbeidsplaatsen, innovatie, herstructurering en zuinig gebruik van energie en grondstoffen zouden kunnen worden toegekend op basis van de bedrijfstakplannen. Natuurlijk alleen voorzover de bedrijfstakplannen zich over deze zaken uitspreken en de betreffende onderdelen verbindend zijn verklaard, zodat van een WIR met deze toeslagen een prikkel tot het opstellen van uitgebreide plannen zal uitgaan.[17]

De verhouding tot het centraal-economisch plan mag dan duidelijk zijn, de relatie tot het regionaal-economisch plan ligt gecompliceerder. Het is moeilijk een bevredigende koppeling tussen territoriale en functionele planning tot stand te brengen. Beide plannen zullen zich evenwel naar elkaar moeten richten. Ze zijn als het ware wederkerig indicatief voor elkaar. Deze onderlinge afstemming kan zich in onze opzet evenwel realiseren tengevolge van het feit, dat in de regionale bedrijfsorganen de bedrijfstakorganisaties van werkgevers en werknemers regionaal vertegenwoordigd zijn. Hoe noodzakelijk deze onderlinge afstemming is, waarbij wellicht toch een zekere voorrang aan de regionale planning moet worden toegekend, blijkt wel uit de gebeurtenissen rond de herstructurering van de scheepsbouw- en de zware metaalindustrie. Eerst in een late fase van de totstandkoming van het herstructureringsplan realiseerde men zich de regionale (werkgelegenheids)consequenties, die aan de voorziene sluiting van de NDSM verbonden waren. De grote moeilijkheden om vervolgens ook de A.D.M. in de herstructureringsovereenkomst te betrekken illustreren ons inziens de noodzaak van de mogelijkheid tot verbindend verklaring.

Besluit

De kaderwetten zoals hier in hoofdlijnen beschreven, maken het ons inziens mogelijk een economische orde te structureren, waarin aan gespreide verantwoordelijkheid recht wordt gedaan. Maar 'last but not least' de totstandkoming van een Wet op de Economische Ordening zal ook de rechtsbescherming in het economisch bestuur — tot nu toe niet erg sterk ontwikkeld — aanmerkelijk kunnen verbeteren. Door de Wet op de Economische Ordening kan rechtsbescher-

16. Met name in Frankrijk wordt de indicatieve planning uitgevoerd door middel van contracten tussen de overheid en de bedrijfsgenoten, aanvankelijk in de vorm van quasi-overeenkomsten, maar later ook door middel van bindende programma-overeenkomsten. Zie Michel Fromont, Rapport over het Franse economische recht, Brussel 1973, blz. 47 e.v. Ook in Engeland zijn de 'planning agreements' in de economische wetgeving geïntroduceerd. Zie Thomas Sharpe, Industry Act 1975, Londen, 1976, blz. 60 e.v.

17. De moeilijkheden om te komen tot een sluitende formulering van de arbeidsplaatsentoeslag tonen wel aan, dat dergelijke zaken zich niet voor wettelijke formulering lenen. Waarschijnlijk zou een arbeidsplaatsentoeslag wel in het kader van plannen kunnen worden gerealiseerd. De arbeidsplaatsentoeslag zou reeds in de eerste fase van de WIR worden ingevoerd. Nu dit niet is gebeurd is de effectiviteit van de WIR als gericht werkgelegenheidsbevorderend instrument ernstig aangetast.

Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid

Prof. mr. P. de Haan
Mr. R. Fernhout

ming worden geboden zowel tegen de vaststelling van de plannen zelf als tegen de uitvoeringshandelingen en -besluiten. Deze laatste kunnen dan door de rechter of beroepsinstantie inhoudelijk aan het plan worden getoetst, waardoor de nu dikwijls bestaande beleidsvrijheid van de overheid aanmerkelijk kan worden ingeperkt, hetgeen de rechtmatigheid van het bestuur vergroot. Het is overigens hier niet de plaats één en ander nader uit te werken.

Evenmin was er in dit artikel plaats voor een juridische uitwerking van de verantwoordelijkheid op ondernemingsniveau, hoe hoog wij die ook mèt de samenstellers van het Rapport schatten. Bij verdere uitwerking van onze voorstellen mag aan die geheel eigen verantwoordelijkheid (souvereiniteit in eigen kring) dan ook op geen enkele wijze worden tekort gedaan.

RECTIFICATIE

In het artikel van drs. M. Beinema: 'Wetenschap in verantwoordelijkheid' in het nummer van oktober 1978 is een verwijzing weggevallen.
Het betreft pag. 387, tweede kolom, waar bij het citaat eindigend met 'tot stand kunnen brengen' vermeld had moeten worden: de hier geciteerde formuleringen zijn afkomstig uit de bijdrage die namens de CDA-fractie door dr. A. G. W. J. Lansink werd geleverd aan de bespreking van het Wetenschapsbudget 1978, Handelingen 1977-1978, p. 1257, eerste kolom.

EXTRA RECTIFICATIE

In het artikel van drs. H. J. van Bemmel 'PKB en politiek' in ARS 1978/11 moet op blz. 442, 11e regel van onder, 'hier' worden gewijzigd in: 'niet'.

boekbespreking

Willy Brandt, ***Ontmoetingen en Gedachten. De jaren 1960/1975.*** *2 dln. Uitg. In den Toren, Baarn, 1977. Prijs f 32,50 per deel.*

Dit boek wordt besproken door dr. G. van Roon te Lelystad, docent eigentijdse geschiedenis aan de faculteit der Sociale Wetenschappen van de VU.

Willy Brandt blikt terug en vooruit

door dr. G. van Roon

Memoires behoren tot wat de Amsterdamse historicus Presser 'ego-documenten' heeft genoemd. Dagboeken, memoires en reisverhalen, ze hebben het 'ik-perspectief' als gemeenschappelijk kenmerk. Alle hebben ze een bijzonder suggestief effect. Bij het lezen hebben we het gevoel, dat we over iemands schouder heenkijkend alles mee beleven en geloven, dat het zich zo heeft afgespeeld. De historische waarde van dit genre is dan ook heel verschillend. Wat als feitelijk verslag aangediend wordt, blijkt soms slechts wenselijkheid of mogelijkheid geweest te zijn. Memoires bieden *persoonlijke* herinneringen, die verondersteld worden datgene weer te geven wat werkelijk gebeurde en de kijk daarop van de auteur. In het ene geval ligt meer het accent op het laatste en krijgen we daardoor een nogal 'gekleurd' beeld, soms weet de schrijver terug te treden en vertelt als het ware wat er is gebeurd en waarvan hij de 'getuige deskundige' was. Missen memoires de actualiteit van de directe neerslag, de filtering van het tijdsverloop heeft tot gevolg, dat ze vaak een interessant beeld geven van hoe een auteur op het ogenblik dat hij zijn memoires schrijft, over gebeurtenissen en personen uit zijn verleden denkt of tenminste wil dat anderen denken. En wanneer die persoon nog leeft en belangrijke functies vervult, krijgen memoires een bijna actuele waarde.

Dat geldt zeker ook voor de memoires van Willy Brandt. Brandt is een zeer interessante en veelzijdige persoonlijkheid. Voor het buitenland de belichaming van 'het andere Duitsland', heeft hij zich ingezet voor de uitbreiding van de Europese Gemeenschap, voor een verbetering van de betrekkingen tussen Oost en West, heeft als voorzitter van de SPD het vernieuwingsproces van deze partij sterk gestimuleerd, is voorzitter van de Socialistische Internationale en werkt momenteel aan het probleem van de verhouding tussen de arme en de rijke landen. Dat laatste vat hij zeker niet op als een soort van erebaantje na alle politieke verplichtingen. Op de topconferentie eind 1969 in Den Haag zei hij: 'Weltpolitisch sollte unsere sich festigende und erweiternde Gemeinschaft ein doppeltes Ziel verfolgen: Durch Vereinigung seiner Ressourcen soll sie Europa instand setzen, sich wirtschaftlich, wissenschaftlich und technisch neben den Supermächten zu behaupten und dadurch seine Identität zu bewahren. Zugleich soll sie Europa befähigen, kraftvoll an der grossen Aufgabe mitzuwirken, die den Industrieländern immer dringlicher gestellt wird: der Entwicklungspolitik. Wir können unseren Idealen – dem Frieden und der Menschlichkeit – keinen besseren Dienst leister'.
Brandts denken en handelen is sterk beïnvloed door de ervaringen tijdens de periode

Willy Brandt blikt terug en vooruit

Dr. G. van Roon

1933–1945 opgedaan. In december 1913 in de Noordduitse stad Lübeck geboren, werd hij al door zijn grootvader naar bijeenkomsten van de PSD meegenomen. In 1931 verliet hij deze partij, omdat zij naar zijn mening te traditioneel ingesteld was en te weinig militant in haar verzet tegen de nationaal-socialisten en sloot zich aan bij de kleine links-socialistische SAP. Al vóór 1933 betrokken bij straatgevechten met nazi's, was hij na het aan de macht komen van Hitler gedwongen uit te wijken. Met een opdracht van zijn partij buiten Duitsland een contactnet op te bouwen, bracht een visser hem in april 1933 van Travemünde over de Oostzee naar het Deense Rödbyhavn. Op 12 maart 1933 had hij nog deelgenomen aan een illegaal beraad van kaderleden van de SAP in Dresden. Op weg daarheen zag hij voor de eerste keer in zijn leven de stad, waarmee hij later zoveel te maken zou krijgen, Berlijn.

In zijn boek 'Draussen' beschrijft hij, hoe hij buiten Duitsland contact opnam met andere uitgeweken Duitse socialisten en met verwante politieke groeperingen in diverse landen. Daarnaast probeerde hij in verbinding te blijven met zijn partij. In Denemarken had hij verschillende malen ontmoetingen met koeriers van zijn partij. Toen eind 1934 een deel van de partijleiding was gearresteerd, poogde Brandt met steun van Noorse juristen te helpen. Op verzoek van zijn partij kwam hij in 1936 voor enige tijd naar Duitsland terug en verbleef een half jaar in Berlijn. Van Berlijn reisde hij via Praag naar Brünn, waar hij een bijeenkomst van zijn partij bijwoonde. Een van zijn vele reizen voerde hem naar Nederland, waar hij arrestatie en uitlevering aan Duitsland alleen op grond van zijn Noorse papieren kon voorkomen. Toen Brandt in 1938 de Duitse nationaliteit verloor, vroeg hij de Noorse nationaliteit aan, die hij in 1940 kreeg. De oorlogsjaren bracht hij in Zweden door waar hij deelnam aan discussies over het na de oorlog te voeren beleid. Daarbij waren niet alleen Skandinavische politici betrokken, maar ook de bekende econoom Gunnar Myrdal en de latere Oostenrijkse bondskanselier Kreisky. Verder had Brandt incidentele contacten met representanten van groepen uit het Duitse verzet. Uit zijn geschriften uit die tijd blijkt, dat hij voor de tijd na de oorlog een Europese samenwerking van groot belang achtte, maar blokvorming afwees: 'If the aim is to be "disarmament" in the economic sphere, larger economic units must be established than those represented by the existing national states. Such a development can come about step by step with a view to a European and later a worldwide economic union'.

In 1946 ging Brandt weer terug naar Duitsland. In een brief waarin hij zijn beslissing toelichtte, schreef hij: 'What matters is where the individual can be of most service in the rebirth of Europe and that means also of European democracy'. Hij ging niet terug naar Lübeck, maar naar Berlijn. Hij werd er eerst tijdelijk persattaché op de Noorse ambassade en daarna hoofd van het Berlijnse bureau van de SPD. Hij kwam voor Berlijn in de Bondsdag en werd in 1955 eerst voorzitter van het parlement van West-Berlijn en twee jaar later regerende burgemeester.

De memoires van Brandt handelen over de jaren 1960–1975. Ze beginnen met de bouw van de muur. 'Wat op 13 augustus 1961 gebeurde, kwam niet als een donderslag bij heldere hemel. Destijds en vooral daarna vroeg men zich af: Wat hebben de geallieerden geweten? Wie heeft wàt voordien vernomen?' Nog jaren later kon Brandt zich opwinden over de passiviteit van de westelijke geallieerden en over het gebrek aan belangstelling vanuit Bonn. In die tijd en daarna was het beleid van Brandt er op gericht, de zwakke positie van Berlijn te versterken door verklaringen van geallieerde zijde over de status van Berlijn te vragen, officiële bezoeken van die kant aan Berlijn aan te moedigen en de economische banden met de Bondsrepubliek te verstevigen. Verscheidene malen reisde hij naar Washington om daar in een rechtstreeks overleg voor zijn stad te pleiten, wat hem in Bonn niet altijd in dank werd afgenomen. Meer dan eens drong hij er in die tijd op aan, Sowjetrussische voorstellen serieus te nemen en niet direct af te wijzen. De Berlijnse muur had immers de grenzen van Adenauers 'Duitsland-politiek' en van die van de westerse landen op drastische wijze duidelijk gemaakt.

Willy Brandt blikt terug en vooruit

Dr. G. van Roon

Al is Brandt in zijn oordeel over Adenauer soms opvallend mild, uit de memoires blijkt herhaaldelijk, hoe moeilijk het contact tussen beiden is geweest. Adenauer, een 'man van de negentiende eeuw', had weinig belangstelling voor Berlijn en had de neiging dit in zijn geheel eigenlijk bij 'het Oosten' te rekenen. In Brandt zag hij een gevaarlijke politieke tegenstander. Van de lasterpraatjes uit zijn achterban over Brandts verleden distantieerde hij zich nauwelijks. Anderzijds wijst Brandt er op, dat er voor Adenauer wel degelijk een soort van 'Ostpolitik' bestond; niet als begrip, maar wel als een taak in een nieuwe situatie. Voorzichtig speelde hij nu en dan met gedachten over mogelijke andere oplossingen voor de 'Duitse kwestie'. De laatste regeringsjaren van Adenauer lieten een verkoeling zien van de betrekkingen tussen Bonn en Washington — een voor West-Berlijn levensgevaarlijke ontwikkeling — en een sterke toenadering tot het Frankrijk van De Gaulle.

Die jaren waren echter ook de tijd, waarin de SPD lering trachtte te trekken uit de verkiezingsnederlagen van 1953 en 1957. In haar 'Godesberger Programm' (1959) vernieuwde ze haar ideologie. Langzaam, maar zeker steeg haar percentage bij de verkiezingen. Desondanks waren voor Brandt die zowel in 1961 als in 1965 de sociaaldemocratische verkiezingscampagne had geleid, de resultaten te mager en lukte het niet de 40% barrière te overschrijden. Brandt besloot zich niet meer voor het bondskanselierschap beschikbaar te stellen. Intussen was hij Ollenhauer als voorzitter van de partij opgevolgd. Er werden eerste contacten met de FDP opgebouwd. Na de debâcle van de regering-Erhard was het zeker geen vanzelfsprekende zaak, dat er in 1966 een grote coalitie CDU/SPD werd gevormd met Brandt als vice-premier en minister van buitenlandse zaken. Uitvoerig gaat Brandt op het totstandkomen van dit kabinet in. Het was niet eenvoudig om naaste medewerkers en de partij van de noodzaak van een tijdelijke samenwerking met de CDU te overtuigen.

Als minister van buitenlandse zaken stelde Brandt voor zichzelf en zijn medewerkers vier oriënteringspunten vast. Het eerste was het actief waarborgen van de vrede, ten tweede de behartiging van de Westduitse belangen — 'wij behartigen onze belangen zelfbewust, maar niet arrogant' (febr. 1967) —, ten derde een duidelijke distantie t.o.v. het verleden — 'Neonazisme en nationalisme zijn verraad van land en volk' — en tenslotte een afzien van pogingen met juridische formules te doen alsof de oorlog niet had plaatsgevonden. Op boeiende wijze beschrijft Brandt de gesprekken die hij op zijn vele reizen als minister heeft gevoerd. Hij weet zijn medespelers naar stijl en denken vaak raak te typeren. Ondanks de passages over reizen en gesprekken houdt het betoog een duidelijke structuur, doordat Brandt ze verbindt met de algemene lijn van zijn opvattingen, de internationale situatie en het gevoerde beleid. Daarbij wordt veel aandacht besteed aan de problemen van de Europese samenwerking en aan de contacten met Oostblokstaten. Daarnaast bleven de relaties van Skandinavië met Europa Brandts aandacht houden: 'Dit houdt mij vooral ook daarom bezig omdat ik ervan overtuigd ben, dat deze landen de Europese samenwerking veel te bieden hebben, namelijk hun humanitaire traditie en doorleefde democratie, hun wijde geestelijke blik, hun baanbrekend werk op het gebied van de sociale vooruitgang. Het Noorden heeft een taak in Europa.'

In een apart en zeer interessant hoofdstuk behandelt Brandt de gebeurtenissen en ontwikkelingen uit het jaar 1968: de 'Praagse Lente', de internationale protestbeweging van studenten en andere jongeren en het opkomend Eurocommunisme. Hij is niet van mening, dat de gebeurtenissen in Tsjechoslowakije tot mislukken gedoemd waren. In dit verband stelt hij o.m.: 'Ik ben er van overtuigd, dat het verlangen naar vrijheid in het Oosteuropese staatssocialisme en in de communistische partijen van het Westen doorwerkt en wel in veranderingen, die nooit meer helemaal kunnen worden teruggedraaid en die ook op het moment van het opschrijven van deze gedachten in zichtbare en verhulde realiteiten werkzaam zijn.' Uitvoerig gaat hij op de oorzaken van protesten studentenbeweging in: 'Wat soms als een storende wanorde werd beschouwd, was in werkelijkheid vaak eerder een reactie op de wanorde van onze maatschappij . . . Men kon overigens zeggen, dat de kritische jongeren heel vaak de juiste vragen stelden.

Willy Brandt blikt terug en vooruit

Dr. G. van Roon

Dat was ook al iets, ook al lieten de juiste antwoorden dan meestal op zich wachten.'

Een caesuur in de naoorlogse ontwikkeling van de Bondsrepubliek was het jaar 1969, waarin Brandt bondskanselier werd en de grote coalitie CDU/CSU-SPD plaats maakte voor de kleine coalitie SPD-FDP. Niet zonder trots en emotie begint Brandt het hoofdstuk hierover met de woorden: 'Sinds Hermann Müller in maart 1930 het ambt van rijkskanselier had neergelegd waren bijna veertig jaren voorbijgegaan, waarin mijn partij door de terreur kapot geslagen werd, waarin veel van haar leden onuitsprekelijk veel moesten lijden en niet weinigen een gewelddadige dood vonden, waarin zij — na het einde van de verschrikking en de opbouw van een nieuwe organisatie — plaatselijke en regionale verantwoordelijkheid op zich nam, aan de stormloop van een nieuwe dictatuur weerstand bood, aan de opbouw van de Bondsrepubliek een doorslaggevende bijdrage leverde en tenslotte de regeringsverantwoordelijkheid kreeg opgedragen'. Het interessante van Brandts memoires is, dat ze niet alleen over het verleden berichten, maar in algemenere beschouwingen ook lijnen trekken naar de toekomst. Zo eindigt een samenvatting van wat het kabinet-Brandt in de binnenlandse politiek heeft bereikt, met de woorden: 'Hervormingspolitiek had voor mij ook altijd te maken met hoop, vooral in een tijd waarin ook veel jonge mensen met het oog op de toekomst met grotere zorg en angst waren vervuld. Angst voor de vernietigingskracht van het militaire apparaat, zorg over de bestaansmogelijkheid in een bedreigd milieu, zorg over de Derde Wereld, ook angst voor het gemanipuleerd worden èn wantrouwen, dat door een 'te laag aanbod' van waarachtigheid werd bepaald.

In het tweede deel van de Memoires krijgt met name de Oost-West politiek veel aandacht. Uitvoerig geeft Brandt zijn gesprekken weer met Nixon, Kosygin en Brezjnev en beargumenteert zijn politiek van 'vertrouwen scheppen door praktische-effectieve regelingen'. Op grond van zijn resultaten in de 'Duitsland-' en 'Ostpolitik' boekte Brandt in 1972 een overtuigende verkiezingsoverwinning. Vrij plotseling volgde dan in 1974 Brandts aftreden in verband met de spionageaffaire-Guillaume. Hierover doet Brandt hier geen onthullingen, verwijst naar het rapport van de parlementaire commissie van onderzoek en merkt verder op: 'Het staat vast dat ik adviezen heb geaccepteerd die ik terugblikkend niet had mogen accepteren. Het was juist, dat ik de politieke verantwoordelijkheid op mij heb genomen.'
De Memoires eindigen met een 'blik in de toekomst'. Hierin gaat Brandt in algemene zin in op de ontspanningspolitiek, op de relatie tussen de Verenigde Staten en Europa, op het ontwikkelingsvraagstuk en op de betekenis van de democratie. Wat dit laatste betreft, stelt Brandt: 'Daarom zeg ik: Wij hebben in de zin van eigen verantwoordelijkheid en van medeverantwoordelijkheid méér democratie nodig, niet minder. Wij hebben méér burgerrechten nodig, niet minder. Wij hebben méér medezeggenschap nodig, niet minder. We hebben méér sociale rechtvaardigheid nodig, niet minder. Wij hebben méér vrijheid nodig, die zich moet verantwoorden — niet een beperking van de vrijheid, die tenslotte kan uitlopen op haar afschaffing'. Het zijn tevens de laatste zinnen van het boek.

Brandts Memoires zijn om heel verschillende redenen een bijzonder belangwekkende uitgave. Hier legt Brandt verantwoording af voor het door hem in diverse functies gevoerde beleid. Maar het is tevens een inventarisatie geworden van heel specifieke problemen van onze tijd.

Inhoudsopgave achtenveertigste jaargang (1978)

Alfabetische lijst van schrijvers

	nummer/pag.
Aantjes, mr. W. Van verbreding naar verdieping	9-315
Adonis, ds. J. C. en ds. M. M. Magagane, Commentaar op die Koinonia-verklaring	3-26
Albeda, dr. W. Dissertatie Idenburg (boekbespreking)	3-46
Albeda, dr. W., drs. J. Boersma, dr. J. H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard en dr. A. J. Vermaat, VAD in discussie	6-195
Bakker, ds. W. M. de Vakantiebrief	7/8-254
Bakker-Winsemius, D. Vakantiebrief	7/8-248
Beinema, drs. M. Wetenschap in verantwoordelijkheid	10-381
Bemmel, drs. H. J. van PKB en politiek	11-435
Bennekom, mr. W. J. van Vakantiebrief	7/8-275
Berkhof, dr. H. Vakantiebrief	7/8-294
Biersteker, H. Vakantiebrief	7/8-283
Borman, mr. J. A. Ontwikkelingen in de rechtsbescherming tegen de overheid	9-337
Borstlap, drs. H. Zeer geachte heer, mevrouw (uitnodiging voor vakantiebrief)	7/8-243
Bot-van Gijzen, T. Vakantiebrief	7/8-292
Boukema, mr. P. J. Politieke onmacht	1/2-14
Bouma, ds. Hans Vakantiebrief	7/8-299
Breedveld, drs. W. Oordeel en vooroordeel	1/2-23
Donner, mr A. M. Nog meer regels?	1/2-3
Donner, J. H. Vakantiebrief	7/8-263
Douben, dr. N. H. Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal	10-363
Droesen, mr. H. W. J. De Molukkennota	5-167
Elderen, ir. J. W. M. van Vakantiebrief	7/8-301
Elderenbosch, dr. P. A. Vakantiebrief	7/8-245
Evenhuis-van Essen, C.H. Vakantiebrief	7/8-296
Fernhout, mr. R. en mr. P. de Haan, Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid	12-476
Flapper, drs. L. Werkloosheid is geen werk (boekbespreking)	6-238
Frinking, A.B.M. Naar een nieuwe defensienota	5-159
Gun, F. G. van der De vermogensaanwasdeling vanaf 1945	6-210
Gijsen, Marnix Vakantiebrief	7/8-270
Haan, mr. P. de Het kroonberoep gewogen en te zwaar bevonden	6-232
Haan, mr. P. de en mr. R. Fernhout, Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid	12-476
Hart, M. 't Vakantiebrief	7/8-271
Hartog, drs. M. W. Vakantiebrief	7/8-258
Heide, drs. H. ter Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht	11-423
Hoogendijk, mr. W. C. D. Willem Aantjes	11-411
Jager, dr. O. en drs. A. M. Oostlander, Socialisme en harmonie	3-39
Jansen, J. W. Vakantiebrief	7/8-266
Jonge, dr. J. de De middenschool in discussie, een nieuw perspectief	5-175
Koetsier, dr. C. H. Vakantiebrief	7/8-286

Inhoudsopgave 48e jaargang

Koinonia-verklaring 3-16
König, dr. mr. M. Vakantiebrief 7/8-279
Koning, drs. J. de Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid 9-326
Kuiper, dr. D. Th. Het CDA in alle staten 4-130
Lammers, H. Grotere coalitie gewenst? 1/2-19
Langman, mr. drs. H. Een moedig rapport 12-461
Leeuwen, P. van Vakantiebrief 7/8-304
Legêne, ds. J. J. Vakantiebrief 7/8-251
Lievaart, I. Vakantiebrief 7/8-261
Magagane, ds. M. M. en ds. J. C. Adonis, Commentaar op die Koinonia-verklaring 3-26
Mak, ds. C. Commentaar: Licht in het donker 3-28
Mak, ds. C. Vakantiebrief 7/8-285
Kooijmans, werkgroep o.l.v. prof. mr. P. H. De neutronengranaat en ons veiligheidsstelsel 4-115
Neijman, W. Vakantiebrief 7/8-256
Olst, dr. E. H. van Vakantiebrief 7/8-288
Oostlander, drs. A. M. Het gezin en andere huishoudens 3-3
Oostlander, drs. A. M. en dr. O. Jager, Socialisme en harmonie 3-39
Puchinger, dr. G. Bauke Roolvink, de strenge beoordelaar en de welwillende lezer (boekbespreking) 9-357
Puchinger, dr. G. Ed van Thijn's dagboek (boekbespreking) 3-41
Puchinger, dr. G. Gesprek met dr. W. Albeda 1/2-30
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Andriessen 9/3-45
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Beelaerts van Blokland 4-146
Puchinger, dr. G. Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten 1/2-55
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Van der Klaauw 10-389
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister De Koning 3-32
Puchinger, dr. G. Gesprek met minister Van der Stee 5-181
Puchinger, dr. G. Gesprek met mr. P. J. Verdam 1/2-49
Puchinger, dr. G. Gesprek met dr. G. H. Veringa 1/2-40
Reinders, J. H. Voorzichtig met het kroonberoep 6-227
Rhijn, mr. dr. A. A. van Gespreide Verantwoordelijkheid 11-428
Roon, dr. G. van Nederlandse buitenlandse politiek en de Nederlandse buitenlandse-politieke elite (boekbespreking) 11-444
Roon, dr. G. van Willy Brandt blikt terug en vooruit (boekbespreking) 12-487
Roscam Abbing, ds. A. D. H. Vakantiebrief 7/8-290
Samenvatting rapport 'Gespreide Verantwoordelijkheid', een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde 10-400
Schouten, drs. A. Vakantiebrief 7/8-272
Schouten, dr. D. B. J. Naar een nieuwe economische orde? 11-414
Schuurman, dr. L. Oriëntatie in Latijns-Amerika 10-369
Simonis, dr. A. J. Vakantiebrief 7/8-252
Steenkamp, dr. P. A. J. M. Enkele vriendelijke woorden 1/2-2
Stevers, dr. Th. A. Gespreide verantwoordelijkheid? 12-451
Tinbergen, dr. J. De beste sociale orde 12-469
Van de redactie 3-2; 4-114; 5-158; 6-194; 7/8-243; 9-314; 10-362; 11-410; 12-450
Veen-Schenkeveld, M. J. van der Vakantiebrief 7/8-269
Verkuyl, A. Vakantiebrief 7/8-306
Vermaat, dr. A. J. Arbeidsplaatsenovereenkomsten (APO's) 4-138
Vonhoff, H. J. L. Formeren moet vertrouwen wekken 1/2-9
Wüst, mr. L. B. M. Vakantiebrief 7/8-310
Wijmen, mr. P. C. E. van Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard 6-220
Zijlstra, ds. J. Vakantiebrief 7/8-265

Zakenregister

Boekbesprekingen

Albeda, dr. W. Politieke strategie en tactiek (dissertatie van mr. P. J. A. Idenburg) 3-46
Flapper, drs. L. Werkloosheid is geen werk (drs. Hans Pasveer) 6-238
Puchinger, dr. G. Bauke Roolvink, zijn levensverhaal en politieke terugblik (mr. Douwe Schaafsma) 9-357
Puchinger, dr. G. Dagboek van een onderhandelaar (Ed van Thijn) 3-41
Roon, dr. G. van Elite & buitenlandse politiek in Nederland (P. R. Baehr, Ph. P. Everts, J. H. Leurdijk, F. M. Roschar, A. van Staden, C. P. van den Tempel, W. H. Vermeulen, R. M. M. de Vree) 11-444
Roon, dr. G. van Ontmoetingen en gedachten I & II (Willy Brandt) 12-487

Buitenland

Koinonia-verklaring 3-16
Magagane, ds. M. M. en ds. J. C. Adonis Commentaar op die Koinonia-verklaring 3-26
Mak, ds. C. Commentaar: Licht in het donker 3-28
Schuurman, dr. L. Oriëntatie in Latijns-Amerika 10-369

Christen-democratie

Aantjes, mr. W. Van verbreding naar verdieping 9-315
Hoogendijk, mr. W. C. D. Willem Aantjes 11-411
Kuiper, dr. D. Th. Het CDA in alle staten 4-130
Steenkamp, dr. P. A. J. M. Enkele vriendelijke woorden 1/2-2

Defensie

Frinking, A. B. M. Naar een nieuwe defensienota 5-159
Kooijmans, een werkgroep o.l.v. prof. mr. P. H. De neutronengranaat en ons veiligheidsstelsel 4-115

Interviews

Gesprek met dr. W. Albeda (door dr. G. Puchinger) 1/2-30
Gesprek met minister Andriessen (door dr. G. Puchinger) 9-345
Gesprek met minister Beelaerts van Blokland (door dr. G. Puchinger) 4-146
Gesprek met prof. mr. W. C. L. van der Grinten (door dr. G. Puchinger) 1/2-55
Gesprek met minister Van der Klaauw (door dr. G. Puchinger) 10-389
Gesprek met minister De Koning (door dr. G. Puchinger) 3-32
Gesprek met minister Van der Stee (door dr. G. Puchinger) 5-181
Gesprek met mr. P. J. Verdam (door dr. G. Puchinger) 1/2-49
Gesprek met dr. G. H. Veringa (door dr. G. Puchinger) 1/2-40

Justitie

Borman, mr. J. A. Ontwikkelingen in de rechtsbescherming tegen de overheid 9-337
Haan, mr. P. de Het kroonberoep gewogen en te zwaar bevonden 6-232
Reinders, J. H. Voorzichtig met het kroonberoep 6-227
Wijmen, mr. P. C. E. van Kroonberoep inzake bestemmingsplannen: het behouden waard 6-220

Onderwijs

Beinema, drs. M. Wetenschap in verantwoordelijkheid 10-381

Inhoudsopgave 48e jaargang

Jonge, dr. J. de De middenschool in discussie, een nieuw perspectief 5-175

Ontwikkelingssamenwerking

Koning, drs. J. de Het Nederlandse ontwikkelingsbeleid 9-326

Reacties

Jager, dr. O. en drs. A. M. Oostlander, Socialisme en harmonie 3-39

Ruimtelijke ordening

Bemmel, drs. H. J. van PKB en politiek 11-435

Sociaal-cultureel

Droesen, mr. H. W. J. De Molukkennota 5-167

Oostlander, drs. A. M. Het gezin en andere huishoudens 3-3

Sociaal-economisch

Albeda, dr. W., drs. J. Boersma, dr. J. H. Christiaanse, dr. B. Goudzwaard en dr. A. J. Vermaat, VAD in discussie 6-195

Douben, dr. N. H. Gespreide verantwoordelijkheid: het begin van een lang verhaal 10-363

Gun, F. G. van der De vermogensaanwasdeling vanaf 1945 6-210

Haan, mr. P. de, en mr. R. Fernhout, Economisch ordeningsrecht en gespreide verantwoordelijkheid 12-476

Heide, drs. H. ter Geen spreiding van verantwoordelijkheid zonder spreiding van macht 11-423

Langman, mr. drs. H. Een moedig rapport 12-461

Rhijn, mr. dr. A. A. van Gespreide verantwoordelijkheid 11-428

Samenvatting rapport 'Gespreide Verantwoordelijkheid', een christen-democratische bijdrage aan de discussie over de economische orde 10-400

Schouten, dr. D. B. J. Naar een nieuwe economische orde? 11-414

Stevers, dr. Th. A. Gespreide verantwoordelijkheid? 12-451

Tinbergen, dr. J. De beste sociale orde 12-469

Vermaat, dr. A. J. Arbeidsplaatsenovereenkomsten (APO's) 4-138

Staatkundig bestel

Boukema, mr. P. J. Politieke onmacht 1/2-14

Breedveld, drs. W. Oordeel en vooroordeel 1/2-23

Donner, mr. A. M. Nog meer regels? 1/2-3

Lammers, H. Grotere coalitie gewenst? 1/2-19

Vonhoff, H. J. L. Formeren moet vertrouwen wekken 1/2-9

Vakantiebrieven

Bakker, ds. W. M. de 7/8-254
Bakker-Winsemius, D. 7/8-248
Bennekom, mr. W. J. van 7/8-275
Berkhof, dr. H. 7/8-294
Biersteker, H. 7/8-283
Borstlap, drs. H. 7/8-243
Bot-van Gijzen, T. 7/8-292
Bouma, ds. Hans 7/8-299
Donner, J. H. 7/8-263
Elderen, ir. J. W. M. van 7/8-301
Elderenbosch, dr. P. A. 7/8-245
Evenhuis-van Essen, C. H. 7/8-296
Gijsen, Marnix 7/8-270
Hart, M. 't 7/8-271
Hartog, drs. M. W. 7/8-258
Jansen, J. W. 7/8-266
Koetsier, dr. C. H. 7/8-286
König, dr. mr. M. 7/8-279
Leeuwen, P. van 7/8-304
Legêne, ds. J. J. 7/8-251
Lievaart, I. 7/8-261

Inhoudsopgave 48e jaargang

Mak, ds. C. 7/8-285
Neijman, W. 7/8-256
Olst, dr. E. H. van 7/8-288
Roscam Abbing, ds. A. D. H. 7/8-290
Schouten, drs. A. 7/8-272
Simonis, dr. A. J. 7/8-252
Veen-Schenkeveld, ds. M. J. van der 7/8-269
Verkuyl, A. 7/8-306
Wüst, mr. L. B. M. 7/8-310
Zijlstra, ds. J. 7/8-265

Van de redactie

3-2; 4-114; 5-158; 6-194; 7/8-243; 9-314; 10-362; 11-410; 12-450

De vrijheid van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs

door mr. J. Donner

In dit proefschrift, waarop mr. Donner op 20 september 1978 aan de Vrije Universiteit te Amsterdam promoveerde, staat de vraag centraal welke de rechtspositie van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs thans is.
Het benaderen van deze vraag wordt voorafgegaan door een historisch overzicht over de periode van 1815 tot heden.

Uit de inhoud:

- voorwoord
- de vrijheid van het hoger onderwijs in de wetgeving van de negentiende eeuw
- de voorwaarden voor erkenning
- de voorwaarden voor bekostiging
- de rechtspositie van het bijzonder wetenschappelijk onderwijs in Nederland
- nabeschouwingen en conclusies

Omvang 261 pag., ing. f 49,– (incl. BTW, excl. verzendkosten).

W. E. J. Tjeenk Willink bv

8000 AA Zwolle, postbus 25 Tel.: 05200-11444

Ook verkrijgbaar via de boekhandel